ग्रहणे देवतान्वयस्यादृष्टार्थत्वाच्चैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारार्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य दृष्टार्थत्वायोगात् ग्रहणेनादृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यार्थः * सूचितः * ननु निर्वापादिष्विव देवतोद्देशस्य वक्ष्यमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वान्नादृष्टार्थतेत्याशङ्कते * कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यागेऽन्वये सति देवतास्मृत्या प्रधानोपकारासिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यान्न त्विह तथास्तीति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यत्राविनियोगे ऽपि यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनेत्युक्तं देवतोद्देशस्य यागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्ध्यर्थमेव तत्रोद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात्तु नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारासिद्धिरित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः शब्देन तद्धिस्यस्थयं व्याख्यातं श्रवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभिधानाद्देवतोद्देशो ऽदृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्ध्यर्थं विवक्षितः ननु प्राग्यागान्वयानवगमे ऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञाना-
त्तत्स्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ५।१६।२
देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वानवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्तेत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतु प्रश्नपूर्वं परिहरति * नैतदिति * ननु विधीयमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेस्तत्स्मृतेः प्रयोजनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां वाक्येन ग्रहणसंयोगादसंयुक्तग्राहिणा प्रकरणेनाग्राह्यत्वे ऽभिहिते व्रीहिप्रोक्षणादिवदविरोधात्संयुक्तस्यापि ग्राह्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्याक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणायोग्यतोक्ता। ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यतावधारणे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुनिष्पादिनो ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतया ऽनङ्गीकृतत्वान्न तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोजनकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिबध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहारभाष्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वारग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * नन्वदृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चये ऽपि ग्रहणानां स्वरूपेण दृष्टार्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्यभ्यासाधिकरणभाष्यात्कगुणभेदातिरिक्तकर्मभेदेऽप्यपार्थभागत्वादग्रहणानि न समुच्चीयन्तइति वाच्ये भेदानभ्युपगमे ऽभ्यासेनापि समुच्चयः स्येत्स्यतीति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् * गावर्त्ततइत्युक्तम् * अत्रैव सूत्रं योजयति * एव तावदिति * यागाभ्यासविषयतया

वक्ष्यमाणार्थान्तरसूचनार्थस्तावच्छब्दः संस्कारशब्दोक्ते ग्रहणेन विशेषणभूतदेवतासंयोगोपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शोपपत्तिः गृहीतस्य ग्रहणायोगाशङ्कानिरासार्थं द्रव्यपृथक्त्वादिति सूत्रावयवपूरणार्थम् * देवतासंयुक्तेत्युक्तम् * कथं देवतोद्देशभेदस्य ग्रहणाभ्यासे हेतुतेत्याशङ्कानिरासार्थमनर्थकं हीत्यवयवं सकृद् ग्रहणेनैकदेवतोद्देशस्याशक्यत्वेनानुष्ठानायोगात्तच्छ्रवणानर्थक्याभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुम् * संयोगान्तरेत्युक्तम् * अतो भिन्नार्थत्वाद्देवतानां समुच्चयोपपत्तिरित्यभ्यासोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थत्वेन भेदशब्दं व्याख्यातुम् * तेनेत्युक्तम् * देवतोद्देशस्य द्रव्यविषयत्वादेकस्मिंश्च द्रव्ये ऽनेकदेवतोद्देशायोगात्प्रकृतिप्रत्ययपौर्वापर्यनियमाच्च धात्वर्थभेदेन भावनाभेदवत्प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन प्रत्ययार्थद्रव्यभेदस्य न्याय्यत्वाद्देवतोद्देशभेदेन द्रव्यभेदे ऽप्येकस्मिन् ग्रहणे बन्धने वा्वादिरत्वादिवद्विकल्पेनानेकद्रव्यान्वयसम्भवेनानेकदेवतान्वयोपपत्तेर्न देवतोद्देशभेदाग्रहणाभ्यासकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं द्रव्यगुणीभावादित्यवयवं पूरयितुम् * संस्कार्यमित्युक्तम् * वा्वादिरादेस्तु संस्कार्यत्वेन बन्धनं प्रति गुणत्वान्न बन्धनभेदोपपादकतेत्याशयः । ननूक्तप्रकारेण ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वात्तत्समुच्चयेन ग्रहणाभ्यासप्रतीतेर्दशमो गृह्यते दश गृह्णातीति ग्रहणविषयक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तावपि विना तेन यदि वासौ न सिद्ध्यतीत्यनेनैव न्यायेन यागे देवतोद्देशस्य दृष्टत्वात्प्रकरणगृहीतानामपि देवतानां विभागमन्त्रादिवद्विकल्पोपपत्तेर्योगाभ्यासानापादकत्वात्तृतीयो हूयतइति यागविषये क्रमसमुच्चयदर्शने नोपपद्येयातामेवेत्याशयेनाशङ्क्याह * एतद्देवतावन्तीति * देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादित्यनेनैव देवतासमुच्चयस्योक्तत्वाद्यागे ऽपि देवतानां समुच्चयसिद्धिरिति प्रतिज्ञाते तदुपपादनार्थमिन्द्रवाय्वादिदेवतायुक्तानां ग्रहणानां द्रव्यदेवतान्वयापादकयागापेक्षत्वाद्यागस्य च श्रुत्यादिप्रयालभ्यमानदेवतत्वेनाविहितदेवताकतया देवतापेक्षत्वात्प्रकरणस्य चाक्रियात्मकदेवताविनियोगे व्यापाराभावाद् ग्रहणविनियोगद्वारा देवताविनियोजकत्वावगतेर्देवताविशिष्टात्मना च ग्रहणानामदृष्टार्थत्वाद्यागप्रकरणेन समुच्चितानां ग्रहणमुक्तं तद्विनियोजकमिति तच्छब्दो ऽध्याहार्यः । ननु भगो वां विभजत्वित्यादिमन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वे ऽपि विकल्पदर्शनान्न यागे देवतासमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्कते * नन्विति * मन्त्राणामप्यक्रियात्मकत्वेन साक्षात्प्रकरणग्राह्यत्वात्पौरोडाशिकसमाख्यया ल-

ध्यसामान्यसम्बन्धेन लिङ्गेन विभागाद्गत्यज्ञानोत्तरकालं तद्द्वारा प्रकरणेन ग्रहणाल्लिङ्गेन च विभागे विकल्पेन मन्त्रविनियोगाद्वैयर्थ्यमाह * सत्यमिति * ननु समाख्ययैव सामान्यसम्बन्धलाभे प्रकरणानपेक्षेण लिङ्गेन त्रैयम्बकपुरोडाशविभागे ऽपि मन्त्रविनियोगापत्तेः प्रकरणबाधाच्च दार्शपौर्णमासिकपुरोडाशविभागमात्रार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य * विभागान्तरेष्वित्युक्तम् * आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणमप्यनुग्राह्यमित्याशयः। ग्रहणानां भेदे ऽपि सामान्यरूपेणैक्यविवक्षया देवतासमुच्चयाभिधानम्। नन्वेवमपि यागस्य प्रत्येकं देवताग्रहणसमर्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य * तत्रेत्युक्तम् * ननु द्वारभूतानां ग्रहणानामपि यागीयद्रव्यपृथक्करणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशस्यापि च यागापेक्षितदेवतासमर्पणेन दृष्टार्थत्वोपपत्तेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वात्तद्द्वारा ऽपि प्रविष्टानां देवतानां विकल्प एव युक्त इत्याशङ्क्ते * नन्विति * एकदेवतासमर्पणेन यागस्य नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेरनेकदेवताविशिष्टग्रहणाम्नानानर्थक्यप्रसङ्गाद्देवताविकल्पार्थे चानेकाम्नाने गुणपरत्वेन ग्रहणभेदकत्वायोगाद् ग्रहणस्य भेदाभावेन विकल्पानुपपत्तेस्तद्द्वारा देवताविकल्पायोगादनेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानायैवानेकाम्नानस्याङ्गीकार्यत्वादनेकदेवत्ययागानवगतेश्चानेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानस्य दृष्टार्थत्वायोगाद्विकल्पानुपपत्तिरिति परिहरति * भवेदिति * ग्रहणस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि तद्भेदस्यादृष्टार्थतेति भेदशब्देनोक्तम्। ननु पुनः श्रुतेर्देवतान्वयार्थत्वेन भेदकत्वाभावाद् ग्रहणस्य भेदानुपपत्तेस्तत्राऽप्यैकार्थ्याद्देवतानां विकल्पापत्तेः कथं तद्द्वारा यागे समुच्चयः स्यादित्याशङ्क्याह * अवश्यं चेति * निर्गुणग्रहणाश्रुतेः केन चिद्वाक्येन देवताविशिष्टग्रहणापत्तेरङ्गीकार्यत्वाद्वाक्यान्तरैरुत्पत्तिशिष्टदेवतावरुद्धग्रहणे देवतान्तरविध्यशक्तेः ग्रहणान्तराण्येव विधीयन्त इत्याशयः। वस्तुशक्तेरपि गुणस्यात्र भेदकतोत्पत्त्यतिशयं चक्तुमारभते * न हीति * युगपत्तावत्सर्वोद्देशो ऽशक्य एवेत्याह * यौगपद्यं तावदिति * नन्विन्द्रवायुमित्रावरुणाद्यास्तैः प्रातिपदिकैर्निर्दिश्य सर्वान्ते सकृच्चतुर्थ्युच्चारणेन सर्वा युगपदुद्देष्टुं शक्या इत्याशङ्क्याह * अदेवताभूत एव चेति * सकृच्चतुर्थीनिर्देशे समुदायो देवत्वेनोद्दिष्टः स्यात् न चास्य देवतात्वमस्तीत्यर्थः। क्रमोद्देशासम्भवं प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति * न चेति * विशिष्टविधिना विशेषणविशेष्ययोर्देवतोद्देशग्रहणयोरिन्द्रवायूद्देशविशिष्टं ग्रहणं कार्यमिति युगपद्विधानाद्ग्रागाख्यकरणभेदेन च यौगप-

चमसपात्रनशक्तेर्विक्षेपः । ननु ज्ञानाद् गृह्यमाणे द्रव्ये देवतोद्देशः
कार्यः न च ग्रहणकाले सर्वदेवतोद्देशः शक्य इत्यर्थः । त्रिचतुर्दे-
वतोद्देशसम्भवे ऽप्यल्पाभिप्रायेण * एकमित्युक्तम् * नचैकत्रा-
दयासम्भवे ऽपि प्रागूर्ध्वं धा ग्रहणप्रत्यासन्ने काले क्रमेण सर्वोद्देशः
सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * (प्राकृतदेवतोद्देशना-
५१८ ऽऽपत्तेरपि क्रमेणोद्देशो न भवतीत्याह * किं चेति * दास्यामीति
त्यागरूपतेतिकरणेन परामृष्टा । श्लोकं व्याचष्टे * यदिति *) एकदे-
वतोद्देशेन त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्य तदानीमित्युक्तस्याप्यन्यदा-
विनियोज्यत्वम् *प्रायशब्देनोक्तम् * इन्द्रवायुभ्यां गृह्णामीति श-
ब्दोच्चारणरूपस्योद्देशस्याध्वर्युवत्वे ऽपि त्यागसङ्कल्परूपोद्देशं विना
तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्तुमशक्यत्वात् * यज-
मान इत्युक्तम् * पूर्वपक्ष इत्युक्तेरुपलक्षणार्थत्वम् * पूर्वसङ्कल्पे-
त्यनेनोक्तम् * गुणहेतुकभेदोक्तिमुपसंहरति * तेनेति * एवं ग्रह-
णस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि देवतोद्देशविशिष्टरूपेणादृष्टार्थत्वाभिधा-
नपरतया भाष्यं व्याख्यायेदानीं स्वरूपेणैव दृष्टार्थत्वाभिधानपरत-
या व्याख्यातुमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतोद्देशेति *
प्रकरणालोचनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तत्सिद्धेश्च पावनादिसं-
स्काराधीनत्वात्पूयमानावस्थेनेत्युक्तम् । उत्पत्तिवाक्यमात्रालोचने तु
लतायाः प्रदेयत्वप्रतीतेः क्रयातिरिक्तसंस्काराणामदृष्टार्थत्वं प्रोक्ष्या
वक्तुं क्रयोत्तरकालतोक्ता रसाविधानमेव पुरोगणादिवैषम्याभिधा-
नेन सूचयितुमाह * यत्र त्विति * ननु प्रदेर्ज्जुहोति चमसैर्जुहोती-
ति विध्यर्थस्य ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमन्तरेणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थत्वा-
द् ग्रहणं दृष्टार्थमेवेत्याशङ्क्याह *न चेति* ग्रहचमसविध्योरप्यदृष्टा-
दृष्टार्थत्वात्तद्द्वारा ग्रहणस्यापि प्रधानं प्रति दृष्टोपकारित्वाभावाददृ-
ष्टार्थतेत्याशयः । सोमस्य यागसाधनत्वविधिकाले ग्रहचमसस्थत्व-
विधौ सत्यन्यत्रस्थस्य साधनत्वाभावाद् ग्रहचमसस्थत्व दृष्टार्थं स्या-
दुत्तरकाले तु प्रकरणालोचनयागवत्तस्यापि तत्स्थत्वस्य साधनान-
न्तर्गतेरदृष्टार्थतेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः । अतो न केवल नानादेवतो-
द्देशजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थग्रहणानि समुच्चेतव्यानि किं तु स्वजन्या-
दृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थमपीत्यदृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाह * तेनेति * दृष्टा-
र्थत्वे ऽपि ग्रहणस्य ग्राह्यभेदात्समुच्चयाभिधानार्थं ग्रहणं चेति
भाष्यं व्याचष्टे * दृष्टेति * कृत्स्नस्य ग्रहणं नावकल्पत इत्यभिधा-
नमनिष्टापादकत्वादयुक्तमाशङ्क्य समुच्चयं विनेत्यध्याहारेण व्या-

१ घय पा० २ पु० मा० ।

ख्यातुं स कृत्स्नः सोमो न ग्रहणभेदमन्तरेण शक्यते *
ग्रहीतुमित्युक्तम् * दशमुष्टिरभिषवे सति रसस्याल्पत्वादेक- ५११५।२
स्मिन्पात्रे ग्रहणोपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वमुदकफलशेषु संस्कारा-
भिधानं व्याख्यातुम् * नियतेत्युक्तम् * यानि चैवाभिपूयन्ते पु-
ष्पमूलफलैः शुभैरिति मिश्रीकरणे ऽभिपुणोतिप्रयोगदर्शनात् मि-
श्रीकृतवाच्यभिषुतशब्दः प्रादेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पशब्देनोक्तम् ।
नन्वयागसाधनभूतसोमावयवग्रहणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः कृत्स्नस्यैव
ग्राह्यतया न्याय्यत्वात्कृत्स्नग्रहणसमर्थमहापरिमाणपात्रोत्पादनेनै-
कस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणमुपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं
यद्यपि चेत्यादिना ऽवकल्पेतेत्यन्तं भाष्यं श्रुतपरिमाणपात्रकलशा
त्यागेनाश्रुतपात्रान्तरोत्पादनाशङ्कानुपपत्तेर्नित्यवद्विहितानामपि चै-
कार्थ्ये व्रीहियवादिवद्गत्या विकल्पाश्रयणोपपत्तेर्दैवतासमुच्चयश-
ङ्कानिरासार्थस्य च कृत्स्नस्य ग्रहणे हीतिभाष्यावयवस्यैतस्या इति
सङ्कल्प इत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वञ्च व्याख्यातम् । नन्ववयवशो
ग्रहणेन गृह्यभेदाग्रहणाभ्यासोपपत्तेस्तद्विषयक्रमसमुच्चयदर्शनोप-
पत्तावप्यवयवशो गृहीतस्यापि सोमस्यैकीकरणेन कृत्स्नस्य सकृद्या-
गसाधनत्वोपपत्तेस्तृतीयो हूयते इति यागविषयक्रमसमुच्चयदर्शनानु
पपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्ताव-
द्व्याचष्टे * तथावस्थेन चेति * भेदेन गृहीतस्य सोमस्यैकीकर-
णायोगाद्द्विधावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वावगतेरनभ्यस्तस्य च या-
गस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्ष-
णसम्भावनमभ्यसितव्यो याग इत्यर्थः । येन कारणेन यागाभ्यासो
भाष्यकृतोक्तस्तेन कारणेन ग्रहणाभ्यासवद्यागाभ्यासे ऽपि सूत्रं
योज्यमित्याह * तेनेति * योजयति तद्भेदादिति दृष्टार्थत्वे ग्रहणस्य
भेदकप्रमाणाभावेन भेदायोगाद्भाष्यकृतोक्तं तद्भेदमनादृत्य सं-
स्कारेण संस्कार्यद्रव्योपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शः । यागवेलायामे-
कीकरणे प्राक् पृथक्करणमनर्थकमिति भाष्यकृद्व्याख्यानं सूत्रादप्र-
तीतेरनादृत्य यागानभ्यासे द्रव्यपृथक्त्वमनर्थकमित्येवं व्याख्यातु
* यथोपमित्युक्तम् * पश्ववयवानामिव सोमावयवानामप्यसर्वत्या-
गोपपत्तिमाशङ्क्यैकावदानयोरवदानानीति यद्विहावयवान्तरपरिसं-
ख्याभावात्पशुवैषम्याभिधानार्थत्वेन पृथक्कृतस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्य
यागं प्रति गुणीभावाद्यागानुष्ठानभेद इत्येवं व्याख्यातुम् * अत इत्यु-
क्तम् * अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यादिना अवयवान्तराणामन्यत्र
विनियोगवत्सोमावयवानामन्यत्राविनियोगेनानर्थक्यपरिहारायोग-

सूचनार्थो ऽनः शब्दः।वाक्यान्तरैः कल्पितामेशावस्था यस्योत्पत्तिकाम्य द्रव्यस्य तस्य यागं प्रति गुणत्वं तद्दोनेत्यर्थः । तात्पर्यतो व्याख्यातं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुरन्यथ हि स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नानेति भाष्यं कथमशक्यतेत्यपेक्षायामुपपादयितुमाह * तद्वीति * सूत्रावयवोक्तोपपत्त्यभिधानाशङ्काव्याख्यानार्थतैकध्यनिरासभाष्यस्य सूचिता भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे * न चेति * पुनरेकीकरणादित्यनुषङ्गः भागव्यवस्थानुपपत्त्यादायेन भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याचष्टे * न चेति * प्रस्तरप्रहरणोत्तमप्रयाजवत्क्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य सर्वतस्त्यागोपपत्तेः सर्वदेवतोद्देशानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽपि भागव्यवस्थानुपपत्तिरशक्यपरिहरेत्याह * तथा कृते ऽपि चेति * सर्वदेवतोद्देशेन सकृद्दाने कृते ऽपीत्यर्थः । ननु वायव्यैन्द्रवायवयवस्सङ्करो ऽपि न दोषायेत्याशङ्क्याह * प्रकल्पिते चेति * सङ्करे, भागनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तेरेकपात्रा गृह्यन्त इति वचोरसङ्करविध्यभावात्सङ्करो ऽनर्थक इत्याशयः । नन्वैकध्यकरणाशक्त्याप्येकेन भागेन विहितयागनिष्पत्तेर्नोधुताभ्यासकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यमेतद्देवतावन्ति ग्रहणानीत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तयागरूपवाचित्वेनाभ्यासस्य ज्योतिष्टोमक्रतुकृत्वाभिधानार्थं च तासु चेति भाष्यं न त्विह प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिवर्त्तनसामर्थ्यमित्यादिवार्त्तिकेन सर्वास्वेवेज्यमानासु श्रुतो ज्योतिष्टोमाख्यो यागो निर्वृत्तो भवति नैकस्यां देवतायामिति व्याख्यातार्थत्वाच्च देवतान्तरमिति च भाष्यं प्रकृतदेवताविनिर्वृत्तत्वादेव च श्रुतो यागो न देवतान्तरमाकाङ्क्षत्यन्यथा देवताशून्यत्वेनारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निर्वर्तेतेत्येवं स्पष्टार्थत्वात्कृत्स्नेन चेत्यादिच भाष्यं दश मुष्टीर्मिमीतइति चेत्यादिवार्त्तिकेन भाष्यान्तरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्प्रकल्पनभेदादिभाष्यसमुदायतात्पर्यव्याख्यानार्थतयावास्थितेन चेत्यादिवार्त्तिकसहितेनार्थाच्छेदो द्रव्यगुणीभावादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यातत्वाद्व्याख्याय तस्मिंश्चेत्येतस्याभ्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानाभिधार्थं तस्मादिति परिचोदनापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनपूर्वकमेकहेलया व्याचष्टे * तस्मादिति * दशेति ग्रहणसमुच्चयदर्शनं दशम इति क्रमदर्शनं तृतीयमित्येकमेव प्रकृत्यंशेन समुच्चयदर्शनं प्रत्ययांशेन च क्रमदर्शनं यथासङ्कल्पितस्य पृथगवस्थितस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चयाच्चोपपन्नमित्यर्थः । स-

मुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादसिद्ध्यर्थत्वाल्लक्षणसङ्गतिर-
प्यस्तीति सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तेनेति * ननु कर्मैक्ये
ऽपि तत्तद्देवतोद्देशेन पृथक् द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावात्कि
चिन्तायाः प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * प्रकृतौ वि-
शेषाभावे ऽपि कर्मभेदे सत्यकर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनै-
कत्वादित्यष्टमाधिकरणन्यायेनैकस्यैन्द्रवायववादिवाक्यविहितस्य या-
गस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशाद्विकल्पेनैकस्य धर्माः कार्याः
सकृच्च याग. कर्मैक्ये यथा प्रकृताविति विशेष इत्यर्थ । ऐन्द्रवाय-
वादिवाक्यैश्च यागविधावैन्द्रवायवेन यजेतेति वचनव्यक्त्यापत्ते-
र्ज्योतिष्टोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतात्वलक्षणव्यक्तचोदनत्वा-
देकाहाहीनसत्रेष्वव्यक्तचोदनत्वेन ज्योतिष्टोमसादृश्याभावाच्च त-
द्वीयविध्यन्तप्रवृत्तिः सोमवाक्ये । ननु विधौ द्रव्यश्रवणे ऽपि स्वार्थ-
विहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्टोमस्याप्यव्यक्तचोदनत्वात्तत्सादृश्ये-
नैकाहादिषु ज्योतिष्टोमिकविध्यन्तप्रकृतिरिति प्रयोजनान्तर त्वव्य-
क्तासु तु सोमस्येत्यष्टमाधिकरणेन सुज्ञानत्वान्नोक्तम् ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तभेदविचारस्याभ्यासनिमित्तभेदविचारेण सङ्ग-
त्यकृतेरभ्यासप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात्सङ्गतिं दर्शयितुमाह
* गत इति * प्रासङ्गिकचिन्ताया सम्बन्धित्वेन प्रसञ्जकचिन्तावु- ५२०।
द्धिस्थकरणसामर्थ्याद्यथा यत्प्रसक्त्या या चिन्ता क्रियते तत्समाप्तौ
प्रसञ्जकचिन्ता वुद्धिस्था भवति तथापवादकाचिन्ताया अपि सम्ब-
न्धित्वाविशेषेणापवाद्यचिन्ताबुद्धिस्थीकरणसामर्थ्याद्यदपवादेन चि-
न्ताया चिन्ता क्रियते तत्समाप्तावपवाद्यचिन्तापि वुद्धिस्थी भवती-
त्यधिकरणत्रयकृतया समुदायानुवादापवादचिन्तया ऽभ्यासनिमि-
त्तभेदापवादभूताया. समुदायानुवादाचिन्ताया पौर्णमास्यधिकरण-
कृताया बुद्धिस्थीकरणात्तद्वारा समुदायानुवादापवाद्याभ्यासचि-
न्ताया बुद्धिस्थत्वात्तत्सङ्गत्याभिधानोपपत्तिसूचनायाभ्यासनिमित्तभे-
दापवादानन्तरं तदपवादत्वेन प्रसङ्गो बुद्धिस्थत्वं यस्येति वि-
ग्रहाभ्युपगमेनाभ्यासापवादापवाद प्रसङ्गशब्देनोक्त. । सोमयागस्यै-
कत्वे ऽप्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिवत्तिस्र आहुतीरिति त्रि-
त्वसंख्याया अभ्यासेनोपपत्तेर्न कर्मभेदकत्वेत्यनन्तरोक्ताभ्यासोपजी-
वनेन पूर्वपक्षकरणादनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीं शब्दः । ननु प्राजा-

प्रत्यवाक्ये ऽभ्यासेन पूर्वपक्षाकरणादिदानीं शब्दसूचितानन्तरसङ्गतिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * द्रव्यसंख्यानिवृत्त्यर्थं स्वशब्देन कर्मणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादिपञ्चत्वसंख्याया अप्युदाहरणत्वोपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थम् * चोदिता इत्युक्तम् * समिदादिनामधेयस्य देवतायोगनिमित्तत्वात्समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्रवर्णप्राप्तदेवतापञ्चत्वानुवादोपपत्तेर्न कर्मभेदकतेत्याशयः। एकादश प्रयाजान्यजतीत्याद्युत्पन्नकर्मसंख्यानिवृत्त्यर्थमुत्पद्यमानेत्यविशेषणं पार्वणौ जुहोत्याज्यभागौ यजतीत्याद्युत्पद्यमानकर्मगतसंख्यान्तरग्रहणार्थमादिशब्दः। सर्वत्रानन्यपरपुनः श्रुत्या कर्मोत्पत्त्यवगतेर्न प्रमेयानुप्रवेशित्वापत्तिः सकृच्छ्रुत्या कर्मस्यावगतेर्विज्ञातसंख्ये कर्मण्येकादशप्रयाजानित्यादिवदनपेक्षितपदान्तरोपात्तसंख्यानिवेशायोगादावृत्तिकल्पनया च संख्यानुग्रहोपपत्तेर्न कर्मभेद इति वक्ष्यमाणाशयेन पूर्वपक्षमाह * सकृदिति * आख्याते कर्मसंख्यानुपादानाद्वाक्यान्तरश्रुतयागसम्भवे चैन्द्रवायवादिवाक्ये यागकल्पनानुपपत्तिवत्पदान्तरश्रुतसंख्यासम्भवात्स्वपदसंख्याकल्पनानुपपत्तेरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः। पृथक्त्वैकार्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्ते संख्याया भेदं विनानुपपत्तेः संख्यापि भेत्रीति वक्ष्यमाणाशयेन सिद्धान्तमाह * इतीति * धात्वर्थनामत्वेनाहुतीतिशब्दस्याहुतीरिति संख्याया धात्वर्थविषयत्वावधारणात्तात्पर्यमात्रभेदकत्वं होमशब्देन सूचितम्। पृथक्त्वेन विनेत्यनेन यत्र पृथक्त्वं तत्र निवेश इत्येवं पृथक्त्वैकार्थनिवेशवाचित्वेन पृथक्त्वनिवेशशब्दो व्याख्यातः। यस्त्वभ्यासेन संख्यानुग्रहो ऽभिहितः स न युक्त इत्याह * न चेति * कथं तर्हि दशमे पशुपुरोडाशस्याग्नानुपकारित्वनिरासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धान्तिते सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतैन्द्रेषु पशुष्वैन्द्रसावित्रवारुणानां पुरोडाशानां पशुदेवतासंस्कारत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थं ऽभ्यासो वा प्रयोजनवदेकदेशो ऽन्यदेवत्य इति सूत्रे तद्यथा पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चोदकेन प्राप्तानामेकादशसंख्या विधीयते सा चान्तरेणाभ्यासं नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजा इत्यभ्यासेन संख्यापूरणं भाष्यकृत्कल्पयतीत्याशङ्क्याह * अगत्या सा हीति * इह त्वनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्स्वरूपभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह * सम्भवति चेति * चतुः शब्दार्थे चशब्दः [illegible]वोपसंहरति * [illegible]ति * अत एवैकविंशेनातिरात्रेण [illegible]गमेन संख्यापूरणं द-

श्रमे वक्ष्यते इत्याह * तथा चेति * पूर्वपक्षाशयं विवृणोति * ननु
चेति * सिद्धान्ताशयं विवृणोति * नेति * निष्पन्नरूपत्वेनाप्रतीतिरसत्त्वम्। ननु तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः सुब्वाच्यसंख्यावत्प्रकृत्यर्थविषयत्वावगतेः कथं धात्वर्थस्यासंख्यतेत्याशङ्क्याह * या हीति *
तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविषयताया स्मृत्याचारविरोधाद्वानुमातुं शक्यत्वेत्याशयः। भावनाग्रहणं दृष्टान्तार्थम्। ननु तिङ्वाच्यस्यैकत्वस्य धात्वर्थगामित्वाभावेऽपि निःसंख्यधात्वर्थानुष्ठानाशक्तेः संख्यापेक्षायां सकृच्छ्रुतस्यैकत्वावगतेर्न पदान्तरोक्तसंख्याश्रयणं
युक्तमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * कर्मसंख्यानुदाहार्यत्वे कस्माद्भाष्यकृता द्रव्यसंख्योदाहृतेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * तत्रेति सन्देहभाष्यं यागकल्पकप्राजापत्यशब्दार्थभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसादृश्यात्कर्मसादृश्यप्रतीतेः
पूर्वपक्षायोगेनाक्षिपति * कुत इति * सास्य देवतेति सर्वनामार्थे ५२१॥(
तद्धितप्रवृत्तेः सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य
बहुवचनान्तत्वेनैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वासिद्धये सर्वनाम्नोऽप्यस्य चास्य चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्येषामिति सरूपैकशेषं कृत्वा
प्रजापतिर्देवतेति देवतासम्बन्धे प्राजापत्य इति तद्धितः कार्यः। सन्निहितपरामर्शित्वेऽपि वा सर्वनाम्नस्तद्धितान्तपदान्तर्गतत्वेन बहुवचनान्वयात्प्रागपरिपूर्णे तद्धितान्ते पदे पदान्तरान्वयायोगात्पशुशब्दगतबहुवचनालोचनेनैकशेषाप्रतीतेः। पशुशब्दस्य च तद्धितविषयसमर्पकत्वेन के प्राजापत्या इत्यपेक्षायामन्वयात्तद्गतस्य बहुवचनस्य
प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसंख्यानुवादित्वावगतेः। सर्वनाम्नस्तद्दोषेणैकशेषत्वकल्पनायोगात्तद्धितान्तानामेव शब्दानामेकशेषत्वं
न सर्वनाम्न (इति सर्वनामैकशेषत्वसदसद्भावसन्देहे तत्तद्द्रव्यदेवतान्वयभेदाभेदसन्देहात्कर्मभेदादसन्देहमुपपादयितुमाह * उच्यत इति * यो बहुवचनान्यथानुपपत्त्यैकशेषः कथ्यते किमयं
तद्धितान्तानां प्राजापत्यशब्दानामेव कृतः स न युक्तो भवेन्न तु सर्वनाम्नः) कार्य इति सिद्धान्तवचनव्यक्तिः कृतैकशेषाणां वा सर्वनाम्नां पश्चात्कृतेन तद्धितेन देवतासङ्गतिरिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिरितरेतरयोगाद्यर्थस्मृतद्वन्द्वापवादत्वेनैकशेषस्येतरेतरयोगवाचित्वावगतेरितरेतरयोगिनां चेतरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरेकशेषे
कृते तद्धितानुपपत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षदूषणसूचनार्थं पश्चादुक्तवचनव्यक्तिद्वयस्य प्रातिलोम्येन पूर्वसिद्धान्तपक्षोपयोगितामाह * प-

दीति * सप्तदशानामित्यनेन पशुसमूहस्य द्रव्याख्यसम्बन्ध्यैक्ये सम्बन्धैक्यसिद्धये ऽभिहिते द्रव्यैक्ये ऽग्नीन्द्राय रथन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय रैवतायेन्द्राय शाकरायेतिवद्देवताभेदे सम्बन्धभेदापत्तेस्तच्छङ्कानिरासाय * एकस्याश्चेत्युक्तम्* कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिविरूपैकशेषस्यार्थप्रकरणसापेक्षत्वाद्विलम्बेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिसूचनार्थः सरूपशब्दः किं तावदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किं तावदिति * (कुत इत्यादिभाष्येण प्रश्नजिज्ञासोपन्यासपूर्वं सप्तदशपशुसमूहस्यैकदेवतासङ्कल्पेनोपपत्तिं यागैक्ये हेतुत्वेनोक्तामुपपादयितुमाह * कुत इति *[1]) विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थत्वाद्विग्रहवाक्यस्थसर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धितप्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्थेन बहुवचनेन तद्धितप्रत्ययार्थस्य पशुद्रव्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्विग्रहवेलायामेव बहुत्वोपलम्भात्प्राजापत्यशब्दस्थस्य बहुवचनस्य तदनुवादित्वोपपत्तेस्तद्धितान्ते प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषत्वकल्पनायोगात्सर्वनाम्नामेवैकशेषः कार्यो न तद्धितान्तानामेवेत्याशयः । प्राजापत्यशब्दस्य चैकशेषत्वकल्पने तस्यावृत्तिपूर्वकत्वात्केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवेन प्रकृतिनिरपेक्षतद्धितमात्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्त्या गौरवं स्यात्सर्वनाम्नस्त्वेकशेषकल्पने गौरवानापत्तिरित्याशयेनोपपत्त्यन्तर * माहेतीति *इतिकरणेनोक्तप्रकारपरामर्शात्तद्धितान्तैकशेषत्वाभावएव प्रजापतिप्रातिपदिकात्मिकायां प्रकृतौ प्रत्यये चोभयत्रैकशेषत्वं न भवेद्येन गौरवं नस्यादित्येवं चशब्दयोरध्याहारेणोपपत्त्यन्तरं योज्यमाद्ययोरिति वाच्ये प्रत्ययानन्तरं बहुवचनश्रुतेस्तत्रैकशेषकल्पनोपपत्तावपि प्रकृतौ बहुवचनाश्रुतेर्नैकशेषकल्पना युक्तेति सूचयितुम * प्रकृतावित्युक्तम् * पूर्वपक्षे लाघवोक्त्या सिद्धान्ते गौरवं सूचितमुपपादयितुमाह * यो हीति * (ननु प्रजापत्यशब्दस्यबहुवचनान्यथानुपपत्त्योभयोरेकशेषकल्पना युक्तेत्याशङ्क्य प्राजापत्यशब्दप्रतिपादके बहुवचनानुपलब्धिरुक्ता[2]) ननु प्राजापत्यशब्दस्यबहुवचनोपपत्त्यर्थं प्राजापत्यर्थशब्दे प्रत्ययार्थबहुत्वस्यावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं विना दर्शयितुमशक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्य चैकशेषत्वायोगाद्युक्तैवोभयोरेकशेषकल्पनेत्याशङ्का प्रत्ययार्थबहुत्वस्य विगृह्यमाणप्राजापत्यशब्दवेलायां कृते-

१ अय पा० १ पु० ना० ।

२ अर्थ पा० १ पु० ना० ।

कशेषेण बहुवचनान्तेन सर्वनाम्नोक्तत्वात्सर्वनाम्नश्च तद्धितप्रत्ययार्थकथनार्थत्वात्सर्वनाम्नस्थबहुवचनात्क प्रत्ययार्थबहुत्व प्राजापत्यशब्दैकशेषत्व विनापि प्राजापत्यशब्दस्थेन बहुवचनेनानुवादाय दर्शयितुम् * शक्यतएवेत्युक्तम् * ये तु प्रत्ययानन्तरबहुवचनश्रुतेस्तन्मात्रस्यैकशेषतापत्तेर्न श्लोकेनोच्यते कृत्स्नश्लोकव्याख्यानार्थश्च यो हीत्यादिग्रन्थ इति व्याचक्षते। तत्पक्षे तद्धितप्रत्ययस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तन्मात्रैकशेषत्वे ऽपि यागकल्पकदेवताविशिष्टरूपभेदाद्यागभेदापत्त पूर्वपक्षासिद्धि । न च तदेकशेषमन्तरेणास्य च सर्वनाम्ना प्रत्ययैकशेषत्वस्य कथ्यमानत्वात्प्रातिपदिकैकशेषत्व विनापि प्रत्ययरूपस्यार्थस्यैकशेषता दर्शयितु शक्येत्येव व्याख्येयत्वापत्ते कथं सर्वनाम्ना प्रत्ययैकपदशेषत्व कथ्यतइति वाच्यम्। सर्वनाम्नैकशेषत्वाभ्युपगमेन तद्धितान्तैकशेषनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति* प्रजापतिसकृच्छ्रुतत्वोक्तिर्देवताभेदनिरासार्था सप्तदशानामेवेति भाष्याचयवाक्यानुपपत्ति व्याख्याय या हि बह्व्यागानित्यनेनोक्तामेवमल्पीयसीत्यनेन चोक्तामेकह त्या व्याल्रष्टे * किं चेति * स्तोककल्पनेनैव द्रव्यदेवतान्वयरूपस्यार्थस्य सिद्धत्वान्न मे पक्षे बहुकल्पनास्तीत्यर्थ । महति विशेषणसामर्थ्यात्परपक्षे सूचित कल्पनागौरवमुपपादयति * कृत्वापि हीति * ननु कल्पनासाम्ये बहुत्वाल्पकल्पनयो को विशेष इत्याशङ्क्याह * न चेति * अदृष्टार्थानामुपकारकल्पनाल्पीयसी व्याप्येत्यादिभाष्य ऽल्पकल्पनयानुपपत्तिपरिहारसम्भवे बहुकल्पनाया नार्थापत्ति प्रभवतीत्युक्तमित्यर्थ शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तमेव न्यायमत्रापि याजयति * यन्मात्रेण विनेति * ननु प्रागेवानेककल्पने ऽल्पस्याकल्पितत्वेनानुपप- ८२२।१
त्त्यपरिहारात्कथमधिकालाभ इत्याशङ्कानिरासार्थं यो हीति भाष्योक्तमेव कल्पनाक्रम विवृणोति * अवश्य हीति * नन्वेवमपि कल्पकसाम्यादद्रव्यत्वल्पसादृश्य युक्तमेवेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * यथा यागभेदे ऽपि देवतैक्याद्देवतोद्देशेन त्यक्त द्रव्ये ऽथ यागानुष्ठितो नायमित्यगृह्यमाणविशेषत्वात्सकृदनुष्ठानेनामेव यागसिद्धेर्नानुष्ठानभेद कल्प्यते तथा द्रव्यभेदे ऽपि यागकल्पकदेवतान्वयैक्यादेकस्मिन्यागे कल्पिते ऽस्य द्रव्यस्य देवतान्वय सिद्ध । नास्येति विशेषाग्रहात्सर्वद्रव्याणा देवतान्वयसिद्धेर्नानेकयागकल्पना युक्तेत्यर्थ । ननु देवतान्वयैक्य ऽप्येकस्मिन्यागे ऽनेकद्रव्यानर्थक्याप-

१ एकत्ववतामेवेति २ पु॰ पा॰ ।

त्तिर्द्रव्यभेदाद्यागभेदः कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्याह * किं चेति * न हि हृदयादिभेदात्तदपादानकहृदयावदानभेदाद्वाग्नीषोमीयादिपशुयागकर्म भिद्यतइति द्रव्यभेदस्य यागभेदव्यभिचारितोक्ता। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकत्वं पष्ठाधिकरणसिद्धान्तावयवसूत्रेणोपपादिता नन्वेकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्नैकैकैनैव हृदयाद्येकादशावदानगणेन सिद्धेः पश्वन्तराणां यागसाधनत्वाभावेन देवतान्वयाभावापत्तेः । सप्तदशानां प्राजापत्यत्वे न स्यादित्याशङ्क्याह * प्रकृतौ चेति * अवदीयते ऽस्मादित्यपादानव्युत्पत्त्या हृदयादिष्ववदानशब्दप्रवृत्त्वेनावदानगणस्योपाकरणादिपश्वतिपश्वावृत्तेस्तत्प्रकृतित्वेन सप्तदशानामपि पशूनां यागसाधनत्वोपपत्तिरित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * विग्रहकाले तद्धितपदस्य विभक्त्यनन्वयेनापरिपूर्णत्वात्तदर्थकथनार्थविग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः पशुशब्दान्वयायोगेन तद्गतबहुवचनालोचनाऽऽभावात्तन्निमित्तैकशेषानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्येतरेतरयोगवाचित्वात्सर्वनामपरामृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेस्तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तद्धितापेक्षत्वे चेतरेतरयोगासम्भवेनैकशेषानुपपत्तिप्रसङ्गादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथंचिद् बहुवचनोत्पत्तौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः सर्वनामैकशेषत्वायोगादेकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवतान्वयावसायेन द्रव्यभेदाद्यागभेद इति सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन सिद्धान्तोक्तिसम्भवे ऽपि यत्रैकया चतुर्थ्या बहुवचनान्तपदोक्तानां पशूनां पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्याद्युत्सर्गविध्यभावेनातिदेशप्राप्तैकादशावदानगणवतां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसिद्ध्यर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाधनत्वबलेन भाष्यकृतोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * इतीति * दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तन्दुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति संसृष्टानां दध्यादीनामेकदेवतान्वयाद्यागैक्ये ऽपि मधूदकयोराज्यविकारत्वेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चोदकैक्ये चाज्यविकाराणामाज्यविकारयोः समसंख्यत्वेन भूयो ऽनुग्रहन्यायाविषयत्वान्मुख्यानुरोधेन सर्वेषु दधिधर्मप्राप्तेराज्यविकारत्वोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रतिद्रव्यं चोदकभेदावगतेः कर्मैक्ये चोदकैक्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * अत्रेत्युक्तम् * द्रव्य-

१ तद्धीत २ पु० पा० ।

धर्मविषयत्वात्तस्य न्यायस्यैकादशावदानगणस्य च यागधर्मत्वा-
द्दशावदानगणे कर्मैक्ये सति चोदकैकत्र्यं स्यादित्याशयः। एकस्य ग-
णस्यैकस्माच्च पशोर्गणस्य प्राप्तत्वेऽप्येकशब्दो द्वेधा विग्रहविवक्षया
तन्त्रेण प्रयुक्तः। श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * वाक्यशेषेण सन्दि-
ग्धोपदेशनिर्णयार्थत्वं चोदकोपन्यासस्य सूचयितुं वाक्यशेषत्वो-
क्तिः। ननु प्रकृतिवद्वाक्यशेषाङ्गीकारे ऽपि तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादित्य-
ष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादशिनीविध्यन्तातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तस्यां च प्रतिपश्वेकावदानगणदर्शनादिहापि तत्प्राप्तिरूपपरस्यतद्व्या-
शङ्कस्य भिन्नयागविषयत्वात्तस्य न्यायस्य यागैक्यपक्षे सुत्याका-
लत्वसाम्येनैकादशिनीवत्प्राजापत्येष्वपि सवनीयविध्यन्तापत्तिरु-
क्ता तत्र प्राजापत्या इति श्रवणमुपरुध्येत सप्तदशसंख्या ना-
धकल्पेतेति च भाष्यावयवद्वयस्य विविक्तविषयत्वं स्वपदो-
पात्तमित्यनेनोक्तं यागभेदे संख्यासामञ्जस्योपपादनार्थं बहु- ५२३।*
ष्विति भाष्यं व्याचष्टे * यदा त्विति * पशुयागसाप्तदश्यबु-
द्धौ केन चित्प्रमाणेन कृतायामश्रुतमपि पशुसाप्तदश्यं स्तोमविवृद्धा-
वश्रुतसामागमवदागमनेन पूर्येतेत्यभ्युपगम्यवादार्थः वाक्यशेषत्वो-
क्तिसूचितं चोदकोपन्यासाभिप्रायं विवरीतुमाशङ्कते* ननु चेति *
शङ्कामेवोपपादयति * पश्वेति * श्लोकं व्याचष्टे * नाचेति *
प्राजापत्यानीनीतिकरणेन टुप्टीकोक्तः सिद्धान्तोपक्रमे ऽस्माभिर्द-
र्शितः। सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन तद्धितान्तैकशेषोपपादनप्रकारः
सूचितः। तद्धितव्युत्पादनात्प्रागपिकरणे पूर्वपक्षासिद्धेः सर्वनामैक-
शेषस्य तु पश्चादपि करणे सिद्धान्तासिद्धेरेकशेषस्य तद्धितात्प्रा-
करणे तद्विषयत्वायोगात्सर्वनामविषयत्वं पश्चात्करणे तद्विषयतेति
पौर्वापर्योक्त्यैकशेष. सर्वनामविषयस्तद्धितविषयो वेति सन्देहो द-
र्शितः। प्राक् सन्देहोपपादनावसरोपादिष्टं सन्दिह्यमानमेकशेषस्य
तद्धितात्पौर्वापर्यस्योपदेशस्य रूपमिति विगृह्यैवंरूपत्वात्किमेकया-
गविधावप्ययमुपदेशो ऽनेकयागविधायी वेति विधेयपरिमाणवि-
षयसामर्थ्यविशेषो न निश्चितो ऽस्येति विग्रहोक्तस्य विधेर्भेदानि-
श्चयस्योपदेशेनैव कर्मभेदो ऽवधारित इति निश्चयोक्तिविरुद्धत्वा-
त्प्रौढ्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वं द्रष्टव्यम्। तच्छब्देनातिदेशो ऽत्युपस्थापिता-
तिदेशविषयभूतप्राकृताङ्गपरामर्शात्प्राकृतैकपशुनिष्पन्नैकावदानगण-
ग्रहणे यादृशं सामर्थ्यमेकपशुसाध्याया विकृतेः प्रकृ-
तिवद्वाक्यशेषान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते तादृशेनात्रापि क-

१ त्रियेति इ० २ पु० पा०।

लिपतेनोपदेशः सप्तदशयागविधायितया निर्णीतइत्यर्थः।
यस्तु कर्मोत्पत्तिकालएव भेदाभेदावधारणावसराच्च पा-
श्चात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तम् * तत्सत्यप्ययसरे सन्दिग्धत्वे-
नावधारणासामर्थ्यात्परिहरति * यद्यपि चेति * ननु देवतावि-
शिष्टद्रव्यवाचिप्राजापत्यप्रातिपदिकपरबहुवचनवतोपदेशेनैव या-
५२४॥ गबहुत्वनिश्चयोपपत्तेः किमतिदेशापेक्षयेत्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
परमार्थतोपदेशान्निश्चयोपपत्तावपि प्रौढ्या सन्देहमभ्युपेत्यातिदेशा-
न्निर्णयाभिधानमित्याशयः। विपर्ययोक्तिरतिशयार्था ननूपक्रमबली-
यस्त्वादुपदेशानुरोधेनातिदेशेन वर्त्तितव्यमित्याशङ्क्याह * न चा-
त्रेति * आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमितिन्यायेनान-
न्यगतित्वादतिदेशोऽप्यत्रोपदेशाद् बलीयानित्याशयः। प्रकृतिद्र-
व्याणि प्रापयितुं समर्थ इत्यनुषङ्गः। यश्चोपदेशस्यातिदेशानुरोधे वृत्ति-
त्वे सन्दिग्धत्वरूपो विरुद्धरूपश्च प्रकारः सोऽत्र नास्तीति न चे-
त्यादिनोक्तं तेनोभयथापि विग्रहोपपत्तावतिदेशानुरोधादेकवचना-
न्तेनैव सर्वनाम्नो विगृह्य तद्धितानामेकशेषत्वनिश्चयाद् द्रव्यदेवता-
न्वयभेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति-
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु प्रदेयैकादशावदानगणप्रकृति-
त्वस्य पशुधर्मत्वात्कर्मैक्ये ऽपि प्रतिपश्वावृत्तेर्न्यायत्वात्सप्तदशाव-
दानगणप्राप्त्युपपत्तेरतिदेशाविरोधात्तदनुरोधेन यागभेदानवधार-
णान्नायमुपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं पशुधर्मत्वमनुभा-
षणपूर्वं दूषयति * यदुक्तमिति * पशुसंस्काररूपाकरणादिषु द्र-
व्यकथम्भावोपपत्तावप्यत्रावदानगणे ऽवदानप्राप्तेः प्राक् त्यज्यमान-
त्वलक्षणस्य प्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेव ज्ञातत्वात्कथम्भावो ना-
स्तीत्यनेनोक्तम्। यागस्य तु कथं पशुना निष्पादितेन मया ऽपूर्वं साध-
नीयं किं पुरोडाशवत्साक्षाद् व्रीहिवद्वा प्रदेयावदानगणप्रकृतित्वेन-
त्यवदानगणे कथम्भावोद्भावाद्यागधर्मतैवावदानगणस्यावसीयतइ-
त्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * प्राजापत्येति * ननु प्राजापत्यपशुष्ववं-
दानोपदेशाभावात्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेक्षायामप्य-
ग्नीषोमीये ऽवदाननाशितस्य पशोः साक्षाद्यागसाधनत्वायोगात्कथं
मया यागः साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः। पश्वङ्गतावदानग-
णस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतावपि चेति * नाशितस्य
पशोः सक्तुवन्निष्फलत्वाद्धर्माकाङ्क्षा न युक्तेत्याशयः। ननु संस्का-
रकत्वेनावदानानपेक्षणे ऽपि द्वारत्वेन यागस्यापूर्वापेक्षावत्पशोरव-
दानापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तद्धर्मत्वेति * अवदानोपदेशा-

स्याक् पशोर्विनाशाज्ञानाद्यागवत् द्वारापेक्षानुपपत्तेर्द्वारत्वे वापूर्ववदेव
द्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिच्छता हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कार-
तैव हृद्यवदानस्य पुरोडाशसंस्कारत्वावदेष्टव्येत्याशयः।

क्रत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नाशादुपक्रिया।
हृद्यैव त्ववदानानां निष्पत्तिः क्रत्वपेक्षिता॥

इति वार्त्तिके तु हिंसायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याः प्राणवि-
योजनात्मकत्वे ऽपि स्वरूपनाशकत्वाभावादवदानप्रकृतित्वौपयिक-
त्वाच्चाविरुद्धम्। अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य पूर्वोक्तमतिदेश-
स्यैकस्मिन्कर्मणि सप्तदशावदानगणप्रापणासामर्थ्यमेकस्य चावदा-
नगणस्य सप्तदशद्रव्यप्रकृतिप्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगमाह * त-
स्मादिति * नन्वौपदेशिक्या सप्तदसंख्यया ऽतिदेशिक्या हृदया- ५२५।२
द्येकादशावदानगणप्रकृत्येकत्वं संख्याया बाधादनेकगणग्रहणे
ऽप्यनेकपशुग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सप्तदश-
यागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्बाधाभावो यद्यपिशब्देन सूचितः। न-
न्वित्याशङ्काभाष्यं पशुसामानाधिकरण्येन श्रुतस्य सप्तदशत्वस्याव-
दानगणस्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * पश्ववच-
दानगणयोः सम्बन्धाप्रसिद्धेर्लक्षणानुपपत्तिमाशङ्क्य * यागेत्युक्त-
म् * पशुशब्दस्य प्राजापत्यशब्दसामाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचि-
त्वावगतेरवदानगणस्य च साक्षाद्यागसाधनत्वात्तल्लक्षणा युक्ते-
त्याशयः। नैतदिति परिहारभाष्यं पशुष्वपि श्रुतायाः संख्याया ल-
क्षणयावदानगणस्य त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैत-
दिति * पशोरपि यागीयद्रव्यप्रकृतित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेर्लक्षणाकार-
णविरोधाभावान्न लक्षणा युक्तेत्याशयः।पशुभिरेव तर्हि सप्तदशभि-
श्चोदकं बाधित्वा पंक्ष्यत इत्याशङ्कानिरासार्थमवदानानि चेत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * ननु शुक्लकृष्णादिवर्णभेदभिन्ना-
नामृजुवक्रादिशृङ्गभेदभिन्नानां कुब्जवामनादिसंस्थानभेदभिन्नानां
वा सप्तदशानां मध्ये कश्चिदेकः पशुरित्येवमभिप्राया सप्तदशसं-
ख्या यागैस्ये ऽप्युपपत्स्यत इत्याशङ्कार्थमेवमिति भाष्यमश्रुतवर्णादि-
विषयत्वकल्पनप्रमाणाभावाद्वर्णादीनां च साप्तदश्यनियमाभावादा-
नर्थक्यापत्तेश्च ये सप्तदशेत्यनुवादानुपपत्तेर्विशेषानवधारणाच्च वर्णा-
न्तरादिव्यवच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य मन्दा ऽप्याशङ्का पशुमातिप-
दिकस्यावदानलक्षणार्थत्वाभावात्प्राजापत्यैकपशुनिर्धारणावच्छेद-
कपशुबहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशाव-
दानसाध्यत्वाच्च कृत्स्नस्य प्रकृतिवद्वाक्यशेषसहितस्योपदेशवा-

क्यस्यागमनिष्कार्थमुदन्यस्तेत्याह * कृत्स्नेति * शङ्काशयमुक्तार्थं
व्याचष्टे*एतदिति * श्यामत्वं नियमाद्वर्णाशयत्वमशृङ्गत्वात्स्यरूप-
परत्वनियमाच्छृङ्गाशयत्वं न युक्तं पश्वनेकत्वं च विज्ञानेकसंस्थानाप्रस-
क्तेः संस्थानैक्यरूपैक्ययोक्तिरनर्थिकेति परिहारार्थत्वेन ते इति
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति * पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रजापतये सप्तदश
पशवः सङ्कल्पन्त इति पूर्वपक्षोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः पशु-
भिर्निर्वर्त्स्यत इति उपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्ययागत्वस्य पूर्वपक्षार्थ-
त्वावगतेरेकपशुसाधनत्वस्य पश्वन्तरादृष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्ष्यन-
भिमतत्वावसायादयुक्तमाशङ्क्यैकमालभ्यमानमन्यालभ्येरन्न दृष्टा-
थापर इति सिद्धान्तभाष्येऽप्यभिमतस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येत-
रादृष्टार्थत्वस्य चापादनादापाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति * प्रयो-
जनमिति * अवदानव्यमित्यनेनावदानप्राग्भाविनामुपाकरणादीनां
विशसनान्तानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्सा-
धनत्वे ऽपि सप्तदशसंख्यस्य साधनत्वात्साधनत्वप्रयुक्तत्वाच्च सं-
स्काराणां सर्वपशुष्वनुष्ठानमवदानानां तु संस्कारत्वाभावादेकस्मा-
देव पशोरनुष्ठानमिति सूचयता लभतेः संस्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वो-
क्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातम्। यदा चैकस्यैवावदा-
नप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वात्प्राधान्ये पश्वन्तराणां तु साध-
नभूतपशुसंख्यासम्पादनार्थत्वात्तादर्थ्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमापा-
दितं तदैकपशुनाशे कृत्स्नपशुगणावृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तिर्गुणानु-
रोधेनेतरावृत्त्ययोगादवदानप्रकृतिभूतपशुना ऽन्यापेक्षयेति दर्शयितु-
५२६।१ माह * तद्विनाशे चेति * पूर्वोपात्तानामपि पशूनां विनष्टत्वापशु-
प्रतिनिधिभूतपश्वन्तरसंख्यासम्पादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानामपि सं-
स्काराणां पुनः क्रिया पश्वावृत्तित्वेन विवक्षिता। एकस्य तु पशो-
रवदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्द-
स्य बहुवचनायोगप्रसङ्गादापाद्योक्तप्रयोजनापरितोषेणैकास्मिन्नित्या-
द्यप्रयोजनभाष्यमवदानगणस्य प्रतिपश्वावर्त्यो सर्वपशूनां यागसा-
धनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमभिप्रेत्य यस्य कस्य चित्पशोर्नाशे कृत्स्न-
पशुगणावृत्त्युक्त्यर्थत्वेनान्यथा व्याख्यातुमाह*अथ चेति* य एव क-
श्चिदेको ऽनेको वा पशुर्नष्टस्मिन्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नष्टे समस्तपश्वावृ-
त्तिः न त्वेकस्मिन्नष्टे पशौ सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादित्येवकारा-
र्थः। ननु यथाप्रस्तोतोद्गातृप्रतिहर्तॄणामन्योन्यहस्तधारणेन समन्वा-
रब्धानां सदो गच्छतामुद्गात्रा हस्तमोचनेन विभागाख्ये विच्छेदे कृते

यज्ञावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणे प्राप्ता किं यस्मिन्नहन्यवच्छेदस्तस्यै-वावृत्तिः कृत्स्नस्य वाहर्गणस्येति सन्दिग्धे साहित्यसम्प्रत्ययार्थं कृत्स्ना-वृत्तौ प्राप्तायामहर्गणेषु यस्मिन्नवच्छेदस्तदावर्तेत कर्म पृथक्त्वा-दिति षष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयादेकस्यैवावृ-त्तिर्वक्ष्यते तथापि प्राप्तेन कृत्स्नपशुगणावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * न-न्विति * पृथगुत्पन्नत्वेनाह्नां प्रत्येकं साधनत्वावगमात्सह प्रयोगे ऽप्याग्नेयादिवत्प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयोपपत्तिरेकावृत्त्युपपत्तावपि पशूनां पूर्वपक्षे व्यासङ्गिसाधनत्वात्तादृशानामेवेतिकर्त्तव्यतान्व-यार्थं समस्तावृत्तिर्युक्तेति परिहरति * नैतदिति * सिद्धान्तप्रयो-जनभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्ते त्विति * ननु समुच्चितानां साध-नत्वविधावेकनाशे कृत्स्नावृत्तावेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयत्रि-वृद्बहिष्पवमानमित्यादौ समुच्चितानां मन्त्राणां स्तोत्रसाधनत्ववि-धानात् तृचं शंसति सूक्तं शंसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानात्तां चतुर्भिरादत्त इत्यादौ चाभ्रयादानादिसाधनत्वविधानादेकमन्त्रविनाशे कृत्स्नमन्त्रावृत्तिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वार्थाभिधानद्वारा मन्त्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्प्रतिमन्त्रं च वाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव स्वार्थाभिधानाख्यावान्तरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति संख्या-युक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वा-भावेन साधनत्वस्य व्यासङ्गित्वाभावान्नैकनाशे कृत्स्नावृत्त्या-पत्तिरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * य-दिति * प्रत्येकं वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनाशक्तौ विभज्यमानसा-काङ्क्षत्वे सत्येकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामेकमन्त्र्यं स्यादित्य-र्थः । ननु मन्त्राणां स्वार्थाभिधानलक्षणे ऽवान्तरकार्ये प्रत्येकं निर्वर्त्तनसामर्थ्ये स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं व्यासङ्गि भ-विष्यतीत्याशङ्क्य * भिन्नैरेव चेत्युक्तम् * वाक्यार्थाभिधानानां प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनत्वशक्तिर्भिन्नशब्देनोक्ता संहत्यशब्देन साध-नसाहित्यं मन्त्रकार्यैर्वाक्यार्थाभिधाने प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्ति-मद्भिरेव साधनसमुच्चयविधिना सह कृत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरार-म्भावगतेर्व्यासज्यसाधनत्वाद्यसायाश्च कार्यान्तरे ऽपि मन्त्राणां व्या-सज्यसाधनतेत्यर्थः। पशूनां तु न मन्त्रवत्साधनानां साहित्यं किं तु सहितानां साधनतेति वैषम्यमाह * पशूनां त्विति * मन्त्रवत्त-त्कार्याणामपि सहितसाधनत्वाभावे ऽपि प्रकारान्तरेणापि कृत्स्ना-वृत्तिद्योतनायाशङ्कते * तावन्मन्त्रेति * एकमन्त्रनाशेनैककार्यता-शे सति कृत्स्नस्वकार्यावृत्तिः स्यात्तथा तत्सिद्ध्यर्थं कृत्स्नमन्त्रावृ-

स्तिरपि स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * कार्याणां नान्तरीयकत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनत्वरूपनाशकल्पनानुपपत्तेः साधनभूतमन्त्रनाशेनैव नाशस्याभ्युपेतव्यत्वान्मन्त्राणां च प्रत्येकं साधनत्वेनैकमन्त्रनाशे ऽप्यविनष्टमन्त्रे कार्यनाशायोगादनुनिष्पादित्वेन च मन्त्रावृत्तिं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वान्निष्पन्नाविनष्टस्य च कार्यस्य साधनावृत्त्यनपेक्षकत्वान्नावृत्तिर्युक्तेत्याशयः । मन्त्राणां पशुवैषम्यमुपसंहरति * इतीति *

॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

ननु संख्यागुणयोः कर्माङ्गत्वेन तुल्यरूपत्वाद् गुणनिमित्तभेदचिन्तासंख्यानिमित्तभेदचिन्तानन्तरं युक्ता न संज्ञानिमित्तभेद-
५२७।२ चिन्तेत्याशङ्क्याह * बह्विति * बहुचिन्तायां बह्वायासत्वाकृत्यान्तराक्षिप्तचित्तेन कर्त्तुमशक्तेस्ततः प्रागल्पचिन्ताया युक्तत्वादल्पत्वसाम्येन च बुद्धिस्थत्वात्संख्याचिन्तानन्तरं संज्ञाचिन्ता युक्तेत्याशयः । पृथक्त्वनिवेशाख्यहेतुसाम्यादप्यनन्तरसङ्गतिः संख्यावच्च पृथक्त्वनिवेशिनीति वार्त्तिके सूचयिष्यते * किमेभिरिति * भाष्यं प्रकृतसङ्कीर्त्तनकान्येतानि नामानि कर्मान्तरोपदेशीनि वेति संज्ञाया भेदकत्वसद्भावसन्देहोत्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्यं प्रकरणस्य तादर्थ्यप्रमाणत्वेन भेदाभेदयोरव्यापाराद् गुणविधानस्य च कर्मान्तरे ऽप्युपपत्तेस्तदुपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वप्रकृतस्य पश्चादुच्चारिताभ्यामथैषशब्दाभ्यां ग्रहणादित्येवं प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्यानुग्राहकत्वादित्येवं वा प्रकरणानुग्रहशब्दव्याख्यानं गुणविध्युक्तेश्च कर्मविध्यभावेन कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * पञ्चम्यन्तापेक्षितं साध्यमकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । एषशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्षत्वम् । अथशब्दस्य तु कर्मभेदप्रमाणाभावेनाधिकारार्थत्वायोगात्पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षत्वानन्तर्यार्थतया च स्वयमेव निर्वक्ष्यमाणत्वाद् गुणविधानार्थस्य ज्योति शब्देन ज्योतिष्टोमानुवादस्य पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्ववाचित्वलक्षण पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमभिप्रेत प्रकृतहानेरप्रकृतप्रक्रियाकल्पनस्य च दौर्बल्यलक्षितबाध्यत्वोक्त्या प्रकरणशब्दस्य तद्बाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थत्वं सूचितम् । पृथक्त्वनिवेशिशङ्काश्रुतिबलेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानस्यैव

१ सन्देहभाष्यमिति २ पु० पा० ।

साध्यत्वमाशङ्क्य ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमित्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणेन ज्योतिः शब्दवाच्यत्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयोगेनाथ पुनरिति भाष्यवक्ष्यमाणेन च द्योतनादिगुणयोगेनैकस्यापि ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अनेकानि नामधेयानि यस्यासावनेकनामधेयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः। यथैकस्यैव दर्शपूर्णमासाख्यस्य कर्मणो ऽयनादिशब्दवाच्यावृत्त्यादिगुणयोगेनानेकदाक्षायणादिसंज्ञोपपत्तिरिति दृष्टान्तार्थः। न चेत्यनेन गुणविध्युक्तेः कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणोक्त्या फलस्याप्युपलक्षणं सूचयितुं फलशब्दः। गुणान्वयार्थं फलान्वयार्थं वा ज्योतिरादिशब्देन ज्योतिष्टोमसङ्कीर्त्तनार्थत्वस्योपपत्तेर्न संज्ञान्तरं कर्मान्तराक्षेपकमित्याशयः। भविष्यन्तीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुषङ्गः भाष्यमप्यर्थशब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणात्तदुपबद्धायाः संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्य चानुग्राह्यत्वात्प्रकृतस्य च गुणविधानार्थं फलविधानार्थं वानेकसंज्ञोपपत्तेर्ज्योतिष्टोम एव ज्योतिरादिसंज्ञको न कर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणमाध्यान्वयेन पूरणीयम्। संज्ञाया वा भेदकत्वनिरासायैव प्रकृते गुणविधानोपपादनार्थं प्रकरणानुग्रहोक्तिरित्येकवाक्यत्वेन भाष्यस्य व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * कथम्भावेति * अत्रापि भविष्यतीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुषङ्गः किं चाथशब्दोपबन्धेन वा संज्ञाया भेदकत्वं स्यात्स्वतो वा तत्राधिकारार्थत्वे मन्दकफलत्वापत्तेः पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षितार्थत्वेनापेक्ष्यापेक्षकभावस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदद्योदकता ऽऽथशब्दस्य वाच्या न चाङ्गाङ्गिभावं संहृत्य फलसाधनत्वं वा विनान्योन्यापेक्षा सम्भवतीत्याशयेनाह * न चेति * पञ्चमे च क्रतूनां क्रमानादरस्य वक्ष्यमाणत्वादानन्तर्यार्थत्वस्याप्यनुपपत्तेर्न तद्वशेनापि भेदद्योतकतेत्याह * न च क्रतूनामिति * स्वतस्तु संख्याया भेदकत्वमनाशङ्क्यमेव भावनाभेदो हि लक्षणार्थः। न च ज्योतिरादिसंज्ञा भावनावाचिनी येन तां भिन्द्यादित्याह * न च संज्ञेति * ननु भावनावाचित्वाभावे ऽपि संज्ञाया धात्वर्थवाचित्वाच्छब्दान्तरवद्धात्वर्थद्वारा भावनाभेदकत्वे (भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च धात्वर्थ इति * धातूक्तस्य धात्वर्थस्य भावनासंलग्नत्वात्तदवच्छेदकत्वावगतेर्बोध्यस्य बुद्धिभेदकत्ववद्भावनाभेदकत्वं युक्तं नामोक्तस्य तु भावनोपश्लेषाभावेन तदवच्छेदकत्वानवगतेरबुध्यमानस्य घटादेर्बुध्या भेदकत्वं न सम्भ-

१ षष्ठ पा० ३ पु० ना०।

वतीत्याशयः") । ननु शब्दान्तरवत्संज्ञाया भावनावच्छेदकत्वरूपेण धात्वर्थवाचित्वाभावाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायोगे ऽपि संज्ञाया विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयभावनाभेदं विना ऽनर्थक्यापत्तेरभ्यासन्यायेन भावनाभेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * (विधेरप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वाभावत्वादन्यतः प्राप्तेर्विधित्वव्याघातापत्तेः पुनर्विधानलक्षणस्याभ्यासस्य भेदकत्वं युक्तं[1]) सञ्ज्ञायास्त्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावान्नाभ्यासन्यायविषयतासीत्याशयः । नन्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावे ऽपि विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञान्तरात्प्रतिपन्ने विशेषे सञ्ज्ञान्तरानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चाप्रवर्त्तित इति * नानासञ्ज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तत्वच्छेदप्रतीतिरित्यपि शब्दार्थः प्रतीतो ऽपि तु भेदो विध्यसंस्पर्शादनादृत्य इत्यतिशयोक्तिः । ननु सञ्ज्ञाया विधातृत्वाभावात्स्वतो भेदकत्वायोगे ऽपि ज्योतिरादिसञ्ज्ञस्य यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतच्छब्दपरामृष्टस्याख्यातेन विधानाद्विधायकोपबृंहिताया भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * विधायकस्यान्याक्षिप्तत्वे सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वानुपपत्तेर्विशिष्टविधित्वाद्वा ऽन्यानाक्षिप्तत्वाभ्युपगमे सञ्ज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेः सञ्ज्ञासहकारित्वायोगान्न विधायकसहकृताया अपि सञ्ज्ञाया भेदकता युक्तेत्याशयः । आदिशब्देनैतेनर्द्धिकामो यजेतेत्यादौ फलाक्षिप्ततोक्ता गुणादिना कर्मस्वरूपानुत्तार्यात्माभिमुख्येन क्षेपः प्रेरणं विधायकस्यात्मनि सञ्चारणमाक्षेपः प्रयुक्तिवाचिना चाक्षेपशब्देनातदर्थस्य प्रयुक्त्ययोगात्तादर्थ्यं लक्षितम् । ननु गुणार्थस्य विधायकस्य सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वायोगे ऽपि फलस्यानुपादेयत्वेन कर्मोद्दिश्योपादातुमशक्यत्वात्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात्प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्सञ्ज्ञां च विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदासिद्धेस्तन्निरपेक्षस्यानुपादेयान्वयस्य भेदकत्वाभावात्सञ्ज्ञासहकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलेति * सञ्ज्ञां विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाभावे प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वादन्यतो वा प्रकृतिबुद्धिविच्छेदे संज्ञानपेक्षणात्फलान्वितकर्मविधिसहकृताया भेदकत्वं

१ पर्व पा० २ पृ० ना० ।

न सम्भवतीत्याशयः। गुणफलयोस्त्वेकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रितस्य गुणस्य फलसाधनत्वावगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशङ्का नास्तीत्याह *यद्वेति * नन्विति भाष्येणापूर्वसञ्ज्ञाक्षिप्तस्य कर्मान्तरस्यैतेन सहस्रदक्षिणेनेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्याद् गुणान्वयप्रतीतेः प्रकृतस्य गुणविधययोगमाशङ्क्य नैष इत्यनेन ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वाद्द्विदवज्योति सर्वज्योतिःशब्दयोश्च ज्योतिःशब्दवाच्यत्रिवृदादिस्तोमयोगात् ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः प्रकरणस्य वाक्याविरोध उक्तः। तदत्राधिकरणे न्यायतुल्यत्वादेवैष गौरित्यादीनामप्युदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तादर्शनादव्यापकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य सर्वेषामुदाहरणत्वेऽप्युदाहरणविशेषे पूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति * ज्योतिरादिषु त्विति * तुशब्देन तत्राथैषज्योतिरित्यादिष्वित्युदाहरणपरिग्रहार्थवार्त्तिकस्थस्यादिशब्दस्याथैष गौरथैष आयुरित्याद्युदाहरणान्तरपरिग्रहार्थत्वं सूचितम्। अवयवसादृश्येऽप्यवयवान्तरत्वात् ब्राह्मणशब्दाद् ब्रह्मशब्दस्येव ज्योतिष्टोमशब्दो ज्योतिःशब्दस्य पदान्तरत्वावगतेस्तत्प्रतीकत्वाभावमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थे प्रयोगात्तत्प्रतीकतोपपादिता विश्वज्योतिरिति भाष्यावयवः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः तस्मात्सञ्ज्ञान्तरविषयेऽपि सञ्ज्ञान्तरप्रयोगदर्शनेन सञ्ज्ञायाः स्वतो भेदकत्वाभावाच्छब्दान्तरादीनां च सहकारिणामभावाच्च कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति* सञ्ज्ञा हीतिभाष्येण संख्ययेति तृतीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य चशब्देनानुकर्षणात्सञ्ज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं सञ्ज्ञा चेति सूत्रावयवं व्याख्यायोत्पत्तिसंयोगो व्याख्यातस्तदाथैष ज्योतिरादावाख्याताभावेन सञ्ज्ञां विनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्थाया अपि च समिदादिसञ्ज्ञाया भेदकत्वानभ्युपगमाद्युक्तमाशङ्क्याख्यातपारतन्त्र्यानिरासायाख्यानेन भेदाभेदावधारणात्प्रागेव सञ्ज्ञाश्रुतेरित्येव प्राथम्यवाचितयोत्पत्तिशब्दं व्याख्यातुमाह * इतीति * आख्यातसमुच्चारिताया अप्युद्भिदादिसञ्ज्ञाया नाम्नैव चैत्रमादीनां भेद इत्युद्भिदधिकरणवार्त्तिकेऽभिहितत्वात्समिदादिसञ्ज्ञाया अपि चाख्यातोच्चारणात्प्रागेव प्रवृत्तेर्भेदाभेदावधारणव्यापाराभावार्थोऽनुक्तशब्दो व्याख्येयः। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादेस्तु कर्मशब्दस्य फलादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरत्वपुनः श्रुतित्वाभावाद्भेदावधारणाशक्तेर्यं एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इत्यादिवच्च यच्छब्दोपबन्धाभावादतिदेशतश्च रूपलाभसम्भवेनारूपत्वाभावादभेदावधा-

रणायत्तेः सञ्ज्ञाया भेदकत्वोपपत्तिरित्याशयः । वस्त्वन्तरबुद्धेः सका-
शात्सञ्ज्ञानपनयनोक्त्या पौर्णमास्यादिसञ्ज्ञाया अपि स्वतो वस्त्व-
न्तरबुद्धिहेतुतास्त्येव यच्छब्दो पपत्तेन च रूपकर्मशब्दोनाभेदा वधारणा
द्पनीयतइति सूचितम् । अनुक्त इति विशेषणस्य फलं दर्शयन् श्लो-
५२८।४ कं व्याचष्टे * या हीति * अनुक्तशब्दस्य सूत्रभाष्यस्थोत्पत्तिशब्द-
व्याख्यानार्थत्वसूचनार्थोत्पन्न इत्युक्त्वा संज्ञातः पूर्वं भेदकत्वेना-
भेदकत्वेन वावधारिते इति समुच्चरितधूमं इत्यैतत्समितियन्नि-
श्चयापरपर्यायाभिव्यक्तिवाचिनोच्चरतिना वचित्व्याख्यातः । यादि-
चयोश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वादुच्छब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वेन
निश्चयरूपज्ञानोत्कर्षवाचित्वादुत्पन्नोच्चरितशब्दयोरवधारितार्थत्वा-
विशेषः । ननु कर्मशब्दसमानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वा-
प्रसिद्धेः कथं तद्भेदकत्वेत्याशङ्क्य संज्ञावशात्पश्चाद्भिन्नकर्मविषयत्वे-
नावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसामानाधिकरण्यमेतेन यजेतेत्युत्पत्स्य-
मानशब्देनोक्तम् । नन्वेवं संज्ञावशेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधा-
रणं तथा ऽवधारिताख्यातसमानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मान्तर-
नामत्वावधारणम् । इतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्य संज्ञायाः सर्वसञ्ज्ञा-
विषयत्वनिवेशायोगेन पृथक्कनिवेशात्कर्मनामतायामाख्यातापेक्षणे
ऽपि भेदकत्वे निरपेक्ष्यं संख्यावच्चेत्यनेनोक्तम् । पृथक्कनिवेशपक्षवात्रापि
हेतुश्चशब्देनानुकृष्टः अपवादकाभेदावधारकाख्यातसंयोगनिवृत्त्यर्थ
तूत्पत्तिसंयोगाकिरिति सूचनार्थो दृष्टान्तः । पृथक्कनिवेशित्वमेव प्रश्न-
पूर्वमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * कथमिति * अनेकार्थत्वस्या-
न्याय्यत्वेनार्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरापेक्षोक्तिर्दृष्टान्तार्थो औत्सर्गिकोक्त्या
ऽन्योन्याश्रयत्वशङ्का परिहृता सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति * त-
दिहेति * ज्योतिरादेः संज्ञान्तरत्वस्योपपादनापेक्षत्वान्निश्चितसंज्ञान्तर-
त्वमुदाहरणान्तरमुक्तं सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृतसर्व-
यजतिविषयः प्रागुच्चारिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वाद् गा-
व्यादिसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्यं न लभन्ते येन ज्योतिष्टोमविषयय-
जिसामानाधिकरण्यात्सञ्ज्ञान्तरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञी स्यादि-
त्युक्ते ऽर्थान्तरशब्देन लुप्तविषयशब्दकेनार्थान्तरविषयत्वालाभो दृ-
ष्टान्तत्वेनोक्तः । प्रागुच्चारितयजिविषयभूतो ज्योतिष्टोमश्चेत्र संज्ञी क-
स्तर्हि संज्ञीत्यपेक्षिते यस्त्वेतेन यजेतेति प्रस्तूयमानो यजतिः सो
ऽर्थान्तरे वर्त्ततइति कृत्वा तद्विषयभूतो यागः सञ्ज्ञान्तरस्य संज्ञी-
त्युक्ते । ननु तस्यापि गुणोपबन्धात्फलोपबन्धाद्वा विधायकस्य गुणे

फलेच्छाव्यापृतत्वेन यज्यर्थे व्यापाराभावादभ्यासन्यायेनार्थान्तरे वृ-
त्त्ययोगात्कथं तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी स्यादित्याशङ्क्य
यद्यपि प्रस्तूयमानो यजतिर्विधायकवशेन भिन्नार्थविषयो न भवति
तथापि विच्छिन्नानुसन्धानत्वादर्थान्तरे वर्त्ततइत्युक्ते ऽनुसन्धानवि-
च्छेदोपपादनायार्थान्तरानुरक्तायां बुद्धौ यजेर्निपातमुक्तमुपपादयितुं
प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषयाया बुद्धेः प्रस्तूयमा-
नयज्युच्चारणकाले ननु वृत्तिमुक्तामुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्म-
ण्यनिवेशे ऽभिहिते गोशब्दस्य पूर्वांशनिवेशे ऽपि कस्मात्पूर्वं बुध्य-
ननुषङ्ग इत्याशङ्क्य व्यवायान्नानुषज्यतइतिन्यायोक्तिः प्रस्तूयमानस्य
यजेः संज्ञान्तरावरुद्धं ज्योतिष्टोमं प्रति गमनाशक्तौ ज्योतिष्टोमसं-
ज्ञाविलक्षणगवादिसंज्ञान्तरावच्छेदं हेतुं रूपकद्वाराह*तथा हीति*
पूर्वस्य यजेः प्रस्तूयमानं यजर्थागमनं दृष्टान्ततयोक्तं प्रस्तूयमान-
स्य यजेरर्थान्तरवृत्तिमुपसंहरतीति या तु कर्मान्तरपक्षे ऽथ शब्दस्य
पूर्वप्रकृतविध्यपेक्षावाचित्वायोगात्क्रतोश्च क्रत्वन्तरानपेक्षत्वेन पूर्वप्र-
कृतक्रत्वपेक्षावाचित्वायोगादविवक्षितक्रमत्वेन चानन्तर्यार्थत्वायोगा-
दानर्थक्यापत्तिरुक्ता सा कर्मान्तरत्वे सत्यविकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्ती-
त्याह*एवं च सतीति*आदिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतविध्यपेक्षा- ५२९।।
ग्रहणार्थः प्रतिपत्तृचित्तसमानार्थत्वाच्चाधिकारोक्तेर्नैष्फल्यानापत्ति-
रित्याशयः। एषशब्दस्य चैष देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे ऽपि सन्निहिते
प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्प्राक् प्रकृते ऽपि च सन्निहितप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयो-
गोपपत्तेः प्राक्प्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरू-
पत्वस्य चोत्तरकालं प्रस्तूयमाने ऽप्यविशेषादेषशब्दःप्राक् प्रकृतत्व-
मपेक्ष्यतइत्याह*एष शब्दो ऽपीति * या च प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रिया-
कल्पनयोर्दुष्टतोक्ता सापि तयोः संज्ञाश्रुतिप्रभवत्वादयुक्तेत्याह*प्रकृ-
तेति * नासामिति भाष्यं पुनःश्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभासमान
शङ्कानुपपत्त्याक्षिपति * नासामिति * एतेन सहस्रदक्षिणेन यजे-
तेति गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेनाभेदावधारणाच्च संज्ञाया भेतृत्वं
सम्भवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधार-
णाशक्तत्वान्निराकर्तुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुन.शब्देनोच्यते
नावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते * इतीति * गुणसंक्रान्तशक्तित्वेना-
ख्यातस्याभिन्नतयावधारिते कर्मणि पश्चाद्यदि ज्योतिरादिसञ्ज्ञा-
नामिमानि श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्वाख्यातेनाभेद· शक्यो
ऽवधारयितुमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्त·। ननु विधिभेदं विना विधेय-
भेदायोगादथैव ज्योतिरित्यादौ च विध्यप्रतीतेर्न सञ्ज्ञाया भेतृता-

त्वादेवं सूचनोपपत्तिः ज्योतिरादिसञ्ज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचित्वाद्भेदकत्वं पूर्वपक्षोक्तं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्वास्यां ज्योतिष्टोमवाचित्वम् अवयवार्थालोचनया वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थं तावन्न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दशमे कण्वरथन्तरपृष्ठकार्ये विहितमवयवभूतेन रथन्तरशब्देन रथन्तरधर्मातिदेशाद्रथन्तरयोनौ गेयमिति पूर्वपक्षिते कण्वरथन्तरशब्दस्य पुनानः सोम धारयेऽस्यसामृच्युत्पन्ने सामविशेषे रूढत्वाद्रथन्तरशब्दस्य तदवयवत्वं स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं विश्वज्योतिःसर्वज्योति शब्दयोरेकदेशसादृश्ये ऽप्येकदेशान्तरेणासादृश्याच्छालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरासद्वारा तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योति.शब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं पूर्वपक्षोक्तं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं प्रकरणसामर्थ्याद्धीति भाष्यं प्रतीकत्वोपपादनार्थं पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तप्रयोगदर्शनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * नन्वेतेन यजेतेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारालोचनया यजेज्योतिःशब्दैकवाक्यत्वावगमेऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कर्मान्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाशङ्क्य द्योततेर्द्यातोर्द्युतेरिसिन्नादेश्च ज इत्यौणादिके सिन्प्रत्ययविधेर्दकारस्य च जकारादेशविधेश्छुद्धिसाधनत्वकारितं द्योतनं मत्वर्थलक्षणया वा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं वक्तुमथ पुनरिति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * न चेति * भाष्योक्तकर्मान्तरप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावान्नेहान्यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकान् गौणत्वात् ज्योतिष्टोमविषयतावगम्यतइत्याशयः। अवयवार्थालोचनया विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचितेति द्वितीयं पक्षं पूर्वपक्षोक्तं यच्चेति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥

संज्ञावद् गुणस्यापि पूर्वकर्मनिवेशानर्हत्वेन भेदकत्वाद् गुण-
चिन्तायाः संज्ञाचिन्तानन्तरं सङ्गतिमाह * अत इति * वाजिन- ५३०।२
वाक्यमेवाधिकरणस्य विषय' प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदे-
वीवाक्यं दध्यानयसंस्कृततत्पय. परामर्शितच्छब्दव्याख्यानार्थं च त-
त्पवाक्यमुपन्यस्तमिति विवेक्तुमाह * चातुर्मास्येष्विति * सन्देह-

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * देवताया अप्यप्राप्यत्वादुभयविधिः क-स्मान्न पूर्वपक्षित इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * तस्माद्युक्तं सन्देहमा-त्रमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * वाजिनामप्यप्राप्तेर्विधेयत्वावगमात्प्राप्ते च कर्मण्यनेकगुणविध्ययो-गाच्च पूर्वश्च गुणविधिः सम्भवतीत्याशयेन प्रश्नपूर्वं कुत इत्याशयेन पूर्वं कुत इत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * नन्वेव दे-वताप्रतीतावपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशङ्क्य द्रव्यदे-वतान्वयस्य कर्मनिबन्धनत्वेनावगतत्वाद्विश्वेदेवामिक्षान्वयानुमितं कर्मापि वाजिशब्दादेव प्रतीयत इत्युक्तं तस्मादिह पूर्वविहिते कर्मणि वाजिनविध्युपपत्तिरित्युपसंहारः।ननु वाजिशब्दस्य रूढ्या देवताविशे-षवाचित्वाच्चावयवयोगकल्पना युक्तेत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्या-चष्टे * वाजिनो नामेति * नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणद्वयसमावेशः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं तेनोभयमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * त-स्मादिति * वाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे वाजिशब्दादामिक्षान्व-यापरित्यागेनैव वाजिनान्वयावगतेः समुच्चयः। उपलक्षणमात्रत्वे तु वाजिनविधावामिक्षान्वयाप्रतीतेरन्योन्यानिरपेक्षैकार्थ्याद्विकल्प इ-त्याशयः। ननूत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरणे स्थितत्वा-दुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः स-

६३१।२ मुच्चयो वा युक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति * वैश्वदेवशब्दवत् वाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद् गुणविधित्वं विनानर्थक्यापत्तेर्वा-जभेषामस्तीति च सर्वनामार्थवृत्तिना वाजिशब्देन देवताद्वारा सन्नि-हितयागोपस्थापनात् गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षानिरा-काङ्क्षे ऽपि सोमक्रये हिरण्यादिविधिवत्सम्भवतीति स्पष्टत्वादनुक्ता विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षोक्तिः।ननु क्रयवद्यागस्येह स्वशब्दानुक्त-त्वाद् द्रव्यदेवतानुमितत्वं च ततो निष्क्रष्टुमशक्यत्वाच्च निष्कृष्टे यागे गुणान्तरविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * द्रव्यदेव-तानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्र-व्यदेवताभ्यां निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। ननु सत्यपि व्यतिरेके वै-श्वदेवीशब्दात्शुद्धयागाप्रतीतेरशब्दावगतस्य च शाब्दवाजिनान्वया-योगाच्च तस्मिन्वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यागेति * वैश्वदेव्यामिक्षाया यजेतेति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्ने वाक्ये शुद्ध-यागवाचिपदानुमानाच्छब्देनापि निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवं वैश्वदेवीवाक्ये निष्कृष्टयागोक्तावपि वाजिशब्देन निष्कृष्टाननुवादाच्च तत्र वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * वाजीति * तत्रापि

याजिदेयत्यो यो यागस्तत्र वाजिनं कुर्यादिति निष्कृष्टयागवाची
शब्दो ऽनुमीयत इत्याशयः। तेन पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *
तस्मादिति * अनेकगुणोपादानलक्षणस्य पूर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्ण-
मास्यधिकरणव्युत्पादितस्यात्राभावात् गुणान्तरावरोधलक्षणं हेत्व-
न्तरमत्राभिमतमिति दर्शयन् सिद्धातमाह *अत्रेति* अप्रकृतेनेति
भाष्येण नञ्समासपूर्वकोत्तरपदसमासेनापूर्वसंयोगव्याख्याने ऽपि
दध्यादेः कर्मान्तरसंयोगार्हस्य भेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वेणैव संयोग इ-
त्यवधारणेन पूर्वकर्मासंयोगस्यैवोक्तत्वादपूर्वकर्मणयसम्भवादित्यनेनै-
व सूचितमपूर्वसंयोगशब्दस्य व्याख्याद्वयमाह * अपूर्वेति * कार-
कयोः साक्षादनन्वयाद्देवताशब्दं कर्मलक्षणार्थं मत्वा * कर्मान्तरे-
ष्युक्तम् * द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नञ्समासः पू-
र्वकर्मसंयोगानर्हत्वे ऽपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मोत्पादकत्वाभावे भेद-
कत्वायोगादपूर्वसंयोगस्य भेदापादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकत्वाभि-
धानार्थत्वेन वाक्ययोरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स मे हीति भा-
ष्यमिति सूचयन्सूत्रावयवं व्याचष्टे * वाक्ययोरिति * अपूर्वसं-
योगाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यदुत्या-
क्षेपभाष्यावयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धान्तिनः शङ्कामाह *
तत्कार्येति * समुच्चयाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे *कथमिति * विक-
ल्पाशयेनैतमेव भाष्यावयवं व्याख्यातुमेकार्था स्तु विकल्पेरन्समुच्चये
ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासम्भवं
शङ्कते * एकार्थास्त्विवति * आमिक्षावाक्ये निरपेक्षामिक्षासाधन-
त्वेनावगते यागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमा-
त्रत्वोपपत्तेर्न कथद्द्रव्यवद्वचनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः। वि-
ध्यकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे * विकल्प एवेति * समाधानार्थं त-
त्तुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * तद्धितेति भाष्यं पूर्वभाष्यो-
क्ततुल्यबलत्वविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * भाष्यद्वये ऽपि
तद्धितचतुर्थ्योः श्रुतिवाक्यत्वकृतबलाबलोक्त्यविशेषात्पौनरुक्त्यमा-
शङ्क्य पूर्वस्य तावत्सामान्यन्यायोक्त्यार्थत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव
तावदिति * क चित्तद्धितेन क चिच्चतुर्थ्येति वाक्ये बलाबलोक्तये
श्रुतिवाक्योपन्यास इत्यनेन सूचितम्। द्वितीयस्य बलाबलोपपादना-
र्थत्वं सूचयितुं शङ्कते * आहेति * द्वयोः श्रुतित्वाविशेषादित्याशयः
विशेषोक्तौ भाष्यं योजयति * तदिति * यत्रेति भाष्यस्य प्रकृते ५३२।
समान्यन्याययोजनार्थत्वं सूचयितुमाह * वैश्वदेवी हीति * देव-
तान्वयस्योभयत्र श्रौतत्वाद् द्रव्यान्वयस्य तूभयत्र वाक्यीयत्वाच्छ्रुति-

वाक्यत्वकृतविशेषायोगाशङ्कानिरासार्थं तत्रैवामिति भाष्यमाक्षिपति * नन्विति * भाष्यस्थो विशेषशब्दस्तद्धितान्तर्गतास्यशब्दोक्तद्रव्यान्वयस्याश्रौतत्वाद्वाक्यीयत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य सामान्यस्याप्रदेयत्वेन देवतान्वयानर्हत्वाद्विशेषस्यैवान्वयो वाच्यः । स च वाक्याधीन इत्यभिधानार्थो ऽथ द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वे ऽपि विशेषान्वयो वाक्यगम्य इत्यभिधानार्थं इति विकल्प्याद्यपक्षे द्रव्यान्वयस्योभयत्र वाक्यीयत्वाद्देवतात्वस्य उभयत्र श्रौतत्वादविशेषे द्रव्यसङ्गतिमात्रं करणादित्यन्तेनोक्ते ऽथ द्रव्यमात्रसंयोग इत्यादिना चतुर्थ्या अपि कर्माभिप्रेयमाणत्वलक्षणसंप्रदानवाचित्वात्कर्मभूतद्रव्यान्वयोक्तिं विना सम्प्रदानोक्त्यनुपपत्तेर्द्रव्यान्वयवाचित्वस्यापि सम्प्रदानवाचित्वसमृत्याक्षेपाद् द्रव्यान्वयस्यापि श्रौतत्वावगत्याशयेन द्वितीयपक्षे ऽप्यविशेषमुक्त्वापि चेत्यादिना द्रव्यमात्रान्वये विरोधाभावेन बलाबलस्यावाच्यत्वात् विशेषान्वयस्योभयत्र वाक्यीयत्वान्नैकस्यापि श्रौततास्तीत्युक्तमिति विवेक । आक्षिप्तं भाष्यं समाधातुं श्रुत्या देवतात्वमिति भाष्यावयवं तावत्तद्धितान्ताद्देवताशब्दात्परस्य भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाचित्वमङ्गीकृत्य द्रव्यविशेषस्य श्रौतदेवतान्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * विशेषस्यैव देवतोच्यत इत्यनुषङ्गः । अस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * विश्वेदेवा इति * विशेषस्यैव सर्वनामवाच्यत्वारयागलक्षणव्यवहारयोग्यत्वाच्चास्य शब्देनाभिधानात्तद्धितेन देवतान्वयोक्तिरित्यर्थः। सम्बधग्रहणाशक्तेर्विशेषस्य वाच्यत्वायोगमाशङ्क्य सन्निहितत्वं सम्बन्धोपलक्षणत्वेनोक्तम् । ननु द्रव्यविशेषस्यैव देवतान्वये तद्धितेनोक्ते सत्यामिक्षाशब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यविशेषस्य देवतासम्ब-
९३३।१ न्धितया तद्धितोक्तस्यामिक्षया सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वाक्येन गम्यत इत्येवमुत्तरावयवं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * त्यज्यमानं द्रव्यं प्रत्युद्देश्यत्वेन देवताया विशेषत्वात्सामान्यस्य च त्यागायोगाद्विशेषावगत्युपादानायोपसर्जनत्वमुक्त्वा सम्बन्धं विनोपसर्जनत्वासिद्धेस्तत्सिद्धये ऽन्तर्णीतः सम्बन्धो यस्यां देवतायां सोपसर्जनं यस्य द्रव्यस्य तत्प्रत्यये तद्धितान्तेन सन्निहितो द्रव्यविशेषो देवताविशिष्ट इत्येवं निष्पादिते स्वरूपावगतिं विना तदपर्यवसानात्तत्समर्पणाय *आमिक्षापदेनेत्युक्तं*ननु देवताविशिष्टस्य तद्धितान्तपदवाच्यत्वाभ्युपगमे सम्बन्धस्य लक्ष्यमाणत्वापत्तेः श्रौतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य वैयाकरणमतेन श्रौतत्वोक्तिरित्याह * तत्रेति *

एवं तु स्वमते श्रौतत्वासिद्धेरपरितोषादेकपदगम्यत्वेनौपचारिकी श्रौतत्वोक्तिरित्यन्यथा परिहरति * अथापीति * भाष्यावयवद्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्वं स्पष्टयति * तेनेति * येन कारणेनामिक्षापदेन तद्धितोक्तो द्रव्यविशेषः समर्प्यते तेन कारणेन विशेषणविशेष्यत्वलक्षणस्यासम्बन्धस्याभावात् द्वाविह सम्बन्धावित्यर्थः । नन्वेवं सति पदान्तरान्वयसापेक्षत्वाच्छ्रुतेरपि न वाक्याद्विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह * इतीति * सर्वनाम्नः पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वात्तेन विना स्वार्थाभिधानपर्यवसानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापकस्य सर्वनामश्रुतिव्यापारान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वाधीनपदान्तरान्वयात्सर्वनामार्थवृत्तितद्धितविषयसमर्पकपदद्वयान्वयस्य शीघ्रं प्रतीतेरस्त्यामिक्षावाजिनयोर्विशेष इत्याशयः । ननु विशेषणविशेष्यत्वलक्षणसम्बन्धाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वापत्तेर्नीलोत्पलशब्दयोरिव वाक्यलक्षणएवान्वयः स्यात् न श्रौत इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * यतश्च कारणादामिक्षापदेन तद्धितोक्तद्रव्यविशेषसमर्पणनिमित्तं विशेषणविशेष्यत्वम् अतो ऽर्थभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वं किं तु शब्दयोरेवेत्यर्थः । किं तर्हि विशेषणविशेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायामामिक्षापदसन्निधानात्तद्धितस्य द्रव्यविशेषपर्याचित्वव्यवस्थापनं द्वारमाह * किं तर्हीति * पदद्वयश्रवणानन्तरं तत्प्रतीतेः समुदायवाच्यत्वशङ्का तद्धितप्रवेस्येवकारेण निरस्ता सर्वनामार्थवृत्तित्वलक्षणोपपत्तिर्वैषशब्देनोक्ता श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति * अपत्यादितद्धितवद्विशेषानभिधाने ऽपि सन्निहितत्वमात्रत्वाभिधानात्पर्यवसानमाशङ्क्य * अनुपयुक्तेरयुक्तम् * औपगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावप्युपगवपत्यत्वमात्रप्रतीत्युपपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसानं सन्निहितत्वस्य तु प्रकृत्यर्थेनाविशेषणान्निर्विशेषणस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनानुपयोगितयानभिधेयत्वादपत्यादिविशेषणवच्चोपपदार्थविशेषणफलत्वाभावान्न सन्निहितत्वमात्राभिधाने तद्धितस्य शक्तिः कल्प्येत्याशयः । वैश्वदेवीशब्दे प्रवेत्यनेन तद्धितप्रवेत्यन्वयः सूचितः । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । नन्वामिक्षापदेन विनामिक्षाविषयत्वाप्रतीतौ देवतायोगस्यामिक्षाविषयत्वं वाक्यार्थः स्यादित्याशङ्कानिरासायामिक्षामेवेत्यावृत्त्यैवकारान्वयसूचनार्थम् * न च वाक्यार्थत्वमित्याद्युक्तम् * सन्निहितार्थविशेषविहितत्वात्तद्धितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्या-

न्वयाप्रसिद्धेः स्वतन्त्रपदार्थग्रहणाद्वाक्यार्थस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।
भाष्यस्थविशेषपदोक्तशङ्कानिरासोपपादनार्थं तद्धितस्य विषया-
र्पणमेवेत्येकारान्वयं सूचयितुम् * तेनेत्युक्तम् * उपपदसर्वनाम-
तद्धितानामैकार्थ्ये वृद्धसम्मतिमाह * तथा चेति * आमिक्षाश-
ब्देनैव सिद्धेर्वैश्वदेवीशब्दानर्थक्यं त्वनाशङ्क्यमेवेति सूचयन्नैकार्थ्य-
५३४।२ मुपसंहरति * तेनेति * यैवेत्येवकारेणामिक्षा * शब्दोक्तैवेत्यु-
क्तम् * सैव वैश्वदेवीशब्देनोक्ता सती देवतासम्बन्धं यास्यतीत्ये-
तदर्थं वैश्वदेवीशब्देनोच्यते इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लृङ्-
व्याख्यानेन योज्यमाप्यकार्थं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकर-
ण्यायोगमाशङ्क्यामिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतान्वयं
प्रवृत्तिनिमित्तं देवतान्वयार्थामिक्षाशब्दोक्तार्थोक्तिपरामर्शिना तच्छ-
ब्देन सूचयन्नर्थविशेषणविशेष्यत्वानपेक्षत्वमुपसंहरति * तेनेति *
वाजिने तु द्रव्यदेवतान्वयो विशेषणविशेष्यत्वं च द्वयमपि वा-
क्यीयमेवेत्यभिधानार्थमेकत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * इतरत्र त्विति *
सम्प्रदेयाद्विना सम्प्रदानायोगादर्थाक्षेपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायो-
गोक्तिमाशङ्क्य * स्वत इत्युक्तम् * सामान्यतो द्रव्यदेवतायोगा-
क्षेपे ऽपि स्वेन वाजिनशब्दवाच्येन रूपेण हविषो देवतायोगो न वि-
भक्त्योक्त इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * वाजिभ्य इति * तस्य
द्रव्यविशेषस्य देवतासम्बन्धः । तत्सम्बन्धः सामान्यतो विशेषतो
वा द्रव्यदेवतासम्बन्धो न वाजिपदे ऽन्तर्गत इति कथं चिच्छब्दे-
नोक्तम्। यदि च तद्धितवच्चतुर्थी सर्वनामार्थे स्मर्येत ततः सम्प्रदेय-
स्य द्रव्यस्य सम्प्रदानभूतदेवतान्वयश्चतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न
त्वेतदस्तीत्याह * अपि चेति * देवतात्वापेक्षयापिशब्दः श्लोकं
व्याचष्टे * सास्येति * यदि चान्यपदार्थो ऽपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयेत
ततो स्मृतौ ऽपि देवतान्वयचतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतद-
प्यस्तीति सम्प्रदानमात्रं प्रतीयत इति यदुक्तम्। ननु सम्प्रदेयं विना
सम्प्रदानायोगात्सम्प्रदेयमपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयत एवेत्याशङ्क्याह
* तेन त्विति * ननु सम्प्रदानमात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे देवतात्वस्या-
पि तयानुक्तत्वाद्वाक्येनापि द्रव्यदेवतावगत्यनुपपत्तेरुभयस्य वा-
क्यीयत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * लक्षणया दे-
वतात्वोक्तिमभ्युपगम्य भाष्यमित्याशयः । नन्वेवं सति देवतात्व-
स्यामिक्षावाजिनवाक्ययोः श्रौतत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वं स्यादित्या-
शङ्क्याह * तत्र चेति * अनेन च तद्धितेति भाष्यस्थो ऽपि देव-
तात्वशब्दः पूर्वभाष्यस्थवरसम्बन्धवाचितया व्याख्यातः। श्रौतवा-

पर्यायत्वविशेषोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थं विरोधे चेत्यादिभाष्यं व्या-
चष्टे * इतीति * सन्निकर्षविप्रकर्षौ वा भाष्यस्थाभ्यां श्रुतिवाक्य-
शब्दाभ्यां विवक्षिताविति व्याख्यानान्तरमाह * किं चेति * श्रु-
तिशब्दस्य सन्निकृष्टत्वमर्थो वाक्यशब्दस्य विप्रकृष्टतार्थ इत्यर्थः ।
कथमामिक्षान्वयस्य सन्निकृष्टत्वं वाजिनान्वयस्य विप्रकृष्टापेक्षिते
ऽष्टप्रकारं सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानाति तावत् * विप्र- ५३५।१
कृष्टेति * एतदेव व्याचष्टे * सर्वेति * आमिक्षायां सामान्यतो
देवतान्वयाभिधानं न वाजिनस्येति तावत्प्रकारमाह * तद्यथेति*
यद्यपि च भवतु नामेत्यनेन द्रव्यमात्ररूपत्वाविरुद्धारमतोक्ता तामनु-
भाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति * वैश्वदेवीतीतिकरणेन स-
न्निहितार्थवृत्तितद्धितपरस्त्रीप्रत्ययपरामर्शात्तेन च सन्निहितस्त्रीद्रव्यो-
क्तेर्वाजिने च नपुंसकव्यवहितशब्दनिर्दिष्टे स्त्रीत्वसान्निध्ययोगाद्विरो-
धो ऽस्त्येवेत्याशयः । ददातिकल्पनाकल्पनरूपं प्रकारान्तरमाह * अ-
पि चेति * अवश्यकल्पकर्त्तव्यतावचनेनैव पदद्वयान्वयसिद्धौ द-
दातिकल्पनानापत्तेस्तत्कल्पनासिद्ध्यर्थं सम्प्रदानसम्प्रदेयसङ्गतिर्द-
दातिं विना * नास्तीत्युक्तम् * देयशब्दे ऽपि कल्पनीये धातुमात्रक-
ल्पनस्यासाधारण्येन पर्यनुयोज्यत्वसूचनार्थं धात्वर्थेन तल्लक्षणा अव-
श्यकल्पकर्त्तव्यतावचनकल्पने ऽपि विप्रकर्षसिद्धेः कस्मान्न नि-
रस्ता इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * कर्त्तव्यतेति *
प्रश्नपूर्वं वैधर्म्यमुपपादयति * कुत इति * वैश्वदेव्यामिक्षा-
शब्दयोस्तु सामानाधिकरण्याद्वैधर्म्यं दृष्टान्तत्वोपपत्तिरित्याशयः
वाजिशब्दस्य कारकविभक्त्यन्तत्वादपि न नाम्नान्वयः स-
म्भवतीत्याह * न चेति * ददात्यध्याहारे च विप्रकर्षद्वया-
पत्तिर्दोष इत्याह * तत्रेति * नन्वामिक्षावाक्ये ऽपि वैश्वदेव्या-
मिक्षया यजेतेति कल्पनाद्विप्रकर्षद्वयापत्तिरविशिष्टेत्याशङ्कते * इतर-
त्रापीति * पदद्वयान्वयहेतुत्वाभावान्नान्वयविप्रकर्षापादकं यजिक-
ल्पनमित्याशयेन परिहरति * नेति * आमिक्षावाक्ये च यजिमात्रं
कल्प्यं वाजिनवाक्ये तु यजिर्ददातिश्चेति विशेषमाह*तत्र त्विति* ५३६।१
वाजिनवाक्यस्यानेकदोषदुष्टत्वसूचनार्थं परकीयत्वं विवक्षितुम् *
त्वेत्युक्तम् * त्वदीये वाजिनवाक्ये ऽर्थयोर्द्रव्यदेवतयोः सम्ब-
न्धसिद्ध्यर्थं यजिश्च पश्चाद्भविष्यत्यादौ च द्रव्यदेवतापदयोरन्वया-
र्थं ददातिरित्युक्ते ददातिनैवार्थयोरप्यन्वयसिद्धेः । किं यजिनेत्या-
शङ्क्य * परेत्युक्तम् * परस्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन त-
त्स्वत्वापादनलक्षणदानायोगान्न तेन द्रव्यदेवतान्वयः सम्भवतीत्या-

शयः व्यतिरेकवाचिना तुशब्देनामिक्षावाक्ये यजिमात्रकल्पनेति सू-
चितं चतुर्थ्याश्चोत्सर्गतो ऽवगतस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्य वाजिन-
पदन्वयात्प्रागपवादकोपपदयोगाभावानिश्चयेनानिर्णीतस्य देवतात्व-
त्वलक्षकत्वायोगात्प्रागेव च देवतात्वलक्षणायां ददातिकल्पनायो-
गापत्तेः सम्प्रदानसम्प्रदेयपदैकवाक्यत्वार्थं कल्पितेन ददातिना त-
दन्वये निष्पादिते वाजिनप्रतिग्रहीतृत्वाभावात्सम्प्रदानत्वानुपपत्ते-
र्देवतालक्षणार्थत्वं वाजिपदस्याभिप्रेत्य देवतापदत्वोक्तिर्ददातिकल्प-
नोत्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वये विप्रकर्षमाह * कल्पिते
ऽपि चेति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात्कारक-
विभक्त्यन्तत्वाभावाच्च न कश्चिद्विप्रकर्षहेतुरित्याह * नन्विति *
सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीय प्रकारमाह * सत्यपि
चेति * सर्वत्रैकविषयत्वनिबन्धनत्वादन्वयस्यैकविभक्त्यन्तत्वं वि-
नैकविषयत्वाप्रतीतेर्वाजिसम्प्रदानकं वाजिनमित्येकविभक्त्यन्तत्वाय
सम्प्रदानवाचिन्याश्चतुर्थ्याः सम्प्रदेयलक्षणार्थत्वाद्वैयधिकरण्ये विप्र-
कृष्टतेत्याशयः । एतदेवारुणाधिकरणभाष्यसम्मत्या द्रढयति *
तथा चेति * श्रुतिलक्षणात्मकं चतुर्थं प्रकारमाह * किं चेति * लक्षणा
मुपपादयति * न हीति * दृष्टान्तेनामिक्षायां श्रुतिः सूचिता प्रसिद्धिवि-
रोधाच्चाग्नेयस्य देवतात्वमस्तीत्याशय । सम्प्रदानस्य देवतात्वे ऽनिष्टा-
पत्त्यन्तरमाह * यदि चेति * विरुद्धलक्षणत्वादपि संप्रदानस्य
देवतात्वं नास्तीत्याह * प्रतिग्रह इति * एवमपि कथं सम्प्रदान-
त्वेन देवतात्वं लक्ष्यतइत्यपेक्षायां प्रकारद्वयमाह * तेनेति * तस्या
देवताया उद्देश इति समासान्तर्गतषष्ठ्युक्तस्योद्देशकर्मत्वस्य विशे-
षणप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता नन्वप्रतिग्रहीतृत्वाद्देवतायामैश्व-
र्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तादात्म्येति * देवब्राह्मणराज्ञां च
विशेय द्रव्यमुत्तममित्यादौ ब्राह्मणादिवद्देवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धे-
र्यस्मै वा कस्मै देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्यार्थवादेभ्यश्च
देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहाभावे ऽपि तदुद्देशपूर्वकेण
त्यागेन तदधीनत्वापादनान्मुख्यैश्वर्याभावे ऽपि औपचारिकमैश्वर्य-
मस्तीत्याशय । ये ऽपि सम्प्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिग्रहणा-
त्मकस्य सम्प्रदानस्य देवतात्वाभावे ऽप्यनिराकरणात्मकसम्प्रदा-
नस्य देवतात्वमिच्छन्ति तन्मते ऽपि चतुर्थ्युक्तेन सम्प्रदानत्वसामा-
न्ये, नन्वद्विरूपेऽप्यपरात्परक्षणादिप्रसङ्ग इत्यत * यद्यपीति * सन्नि-
धत्वलक्षणां पञ्चमं प्रकारमाह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे
५३७।१ * वाजिभ्य इति * शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् * नन्वित्या-

युक्तम्* सकलरूपसाम्ये ऽपि पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सू-
रयः क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्रुतीरिति प्रकृतिप्रत्यया-
न्वाख्यानस्मृतेरपि पदभेदावधारणोपायत्वेनेष्टत्वात्प्रयाजाः सविभ-
क्तिकाः कर्त्तव्या इत्यादौ च वेदे ऽपि विभक्तिप्रसिद्धेर्विभक्तीनां
पारिभाषिकत्वाभावादन्वाख्यानभेदेन शब्दभेदात्सन्देहोपपत्तेरर्थस-
न्देहस्य चोभयसाधारण्येनापर्यनुयोज्यत्वाच्छब्दसन्देह एवं विप्रक-
र्षोपादक इत्याशयः। उत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं षष्ठं प्रकारमाह * किं
चेति * अस्तु तावदुत्पन्नशिष्टत्वलक्षणो विशेषो वैश्वदेवाधिकर-
णोक्तेनोत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिचित्राधिकरणवार्त्तिकोपपादिते-
नोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तर वि-
धातुमेवाशक्यमित्याह * यथा चेति * श्लोकोक्तमुत्पन्नानुत्पन्नशि-
ष्टत्वविशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारत्वमुपपादयितुं प्रतिजानाति
* वैश्वदेवेति * प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणोक्तमेव न्यायमुपपाद-
नार्थं स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाजिनं हीति *
अस्मिंश्च व्याख्यानप्रकारे सामान्यतो ऽप्यामिक्षान्वयस्य श्रौतत्वा-
भावे ऽपि वाजिनाद् बलीयस्त्वमित्याह *ततश्चेति* वाक्येनैव सामा-
न्यतो ऽप्यामिक्षादेवतान्वयितया विधीयतइति श्रुत्ये तथापि सामा-
न्यस्य ऽश्रवीतीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे ऽपि आमिक्षाया बलीयस्त्वो-
क्तियतद्बुद्धिस्थीराकरणार्थो विपरीतोक्तिः। ननु यागमात्रान्वये ऽपि
भेदस्तावन्न सिध्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकरणानपेक्षेति * अप्रकृतानां
यागानामप्रतीतेः प्राकृतानां चानपेक्षणाद्यागान्वयायोगाद्विशिष्टवि-
धिरेवापद्यतेत्याशयः। स्वार्थासमाप्तत्वेन च [वाक्यान्तरानपेक्ष-
त्वाच्च तद्विहिते कर्मण्यनेन गुणविधिः सम्भवतीत्याह * न चेति*
रूढियौगिकत्वलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह * विश्वदेवाश्चेति * उत्त- ५३८।२
रार्द्धं व्याचष्टे * वाजिन इति हीति * अवयवप्रसिद्धेर्विप्रकर्षोप-
पादनार्थमक्षरैरेव बुध्यन्तइति प्रोक्षण्याधिकरणवार्त्तिकोक्तं दौर्बल्यं
स्मारयति * वाक्यार्थवच्चेति * न केवलं विश्वेदेवस्थे शब्दस्यैव
रूढ्या वाजिशब्दस्यावयवप्रसिद्धिबाधः किं त्वात्मस्थस्यापीत्याह *वा-
जांति * देवतात्वे ऽश्वानामयोग्यत्वादस्त्येव विश्वेषु देवेषु वृत्तेर्दे-
वतात्वसिद्धिः। कार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तात्वं नामेति * अन्यत्र देवतात्वोक्त्या न च गतयोग्यत्वस्याग्न्यादे-
रनवगतयोग्यत्वस्य वाश्वादेः शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्युक्तं देवतात्व-
मित्यर्थः। यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयता क्लेशगम्ये-
त्याह * सत्यपीति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * ननु मी-

हीन्प्रोक्षतीत्यादिवत् प्रकृतग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह *
* गुणेति * एतदेव विवृणोति * संस्कार्यत्वे हीति * देवतायाः
संस्कार्यत्वं विनाऽप्यारादुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तिरि-
त्यर्थः । संस्कारकर्मत्वे ऽपि तप्तस्य पयसो दध्यानयनसंस्कृतस्यामि-
क्षाशब्देन घनीभूतस्य वैश्वदेवयागे विनियोगात्तदनुनिष्पादिनो
द्रवस्य वाजिनशब्दोक्तस्योपयुक्तशेषत्वात्प्रतिपत्त्युपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भ-
५३९।२ विष्यतीत्याह * कार्मं वेति * प्रकृतग्रहणे ऽप्यग्न्यादीनामष्टानां
प्रकृतत्वाविशेषाद्विश्वेदेवमात्रविषयत्वं न सिध्यतीत्याह * प्रकृते-
ति * ननु विश्वेदेवशब्देनाष्टानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्कते
* अथेति * एकदेवतोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमा-
णक इति परिहरति * तदिति * बहुवचनं प्रमाणत्वेनाशङ्कते
* बह्विति * न तत्सर्वोद्देशे प्रमाणमिति परिहरति * नेति *
अष्टानां मध्ये के ऽत्र ये ग्राह्या इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यती-
त्याशङ्कते * न त्रिष्विति * द्वादशाधिकरणन्यायेनाद्या स्तिस्रो दे-
वता इत्यवधारणं सम्भवतीति परिहरति * न मुख्यं वेति * अतो
ऽष्टानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणं निष्प्रमाणकमित्युपसंहरति * त-
स्मादिति * अनन्तरोपदिष्टवाजवतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराका-
ङ्क्ष्यान्न वाजिनान्वयो युक्त इत्याह * साकाङ्क्षा चेति * सप्तमं
प्रकारमुपसंहरति * तस्मादिति * देवशब्दस्य वाजिशब्देन लाभो-
पपत्तेर्दुर्लभत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * तत्रापि चेत्युक्तम् * वाजि-
शब्दोच्चारणेनैव विश्वेदेवग्रहणसिद्धेः किं प्रयोजनलाभेनेत्याश-
ङ्क्याह * न चेति * शास्त्रेण च वाजिशब्दोच्चारणस्य पुरु-
षस्य प्रवर्त्तितत्वान्न वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्ष-
णायां प्रमाणमस्तीत्याह * वाजीति * एवं च वाजि-
नयागे विश्वेषां देवतात्वे सत्यपि वाजिशब्देनैवोक्तानां देवतात्वा-
द्देवताभेदेनामिक्षावाक्यस्थदेवतानुवादायोगात्पौर्णमास्यधिकरणव्यु-
त्पादितया प्राप्तकर्मण्यनेकार्थविध्यशक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह *
५४०।२ ततश्चेति * परस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *
अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रमथेत्यादिभाष्येणोपवं-
र्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाथ वेत्यादिना दध्यादेरपि गुणस्या-
ष्टदोषविकल्पापत्तेः पूर्वकर्मण्यसम्भवाद्भेदकत्वप्रसक्तावयवादार्थ-
तया ऽधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तत्र द्वितीयव्याख्यायां तत्सन्निधे-
र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः प्रयोगकालीनविकल्पा-
लोचनेन चोत्पत्तिवाक्यान्यथात्वकरणायोगात्पूर्वपक्षानुपपत्तेराद्यैव

व्याख्या युक्तेत्याह * अगुणेति * गुणान्तरावरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनोदाहरणभेदहेतुत्वेनोक्तस्यापूर्वसंयोगस्याभावात्प्रत्युदाहरणत्व दध्यादेर्वैयर्थ्योक्तये ऽनेनोच्यत इत्यर्थः । प्रत्युदाहरणत्वं विवृणोति * अन्येनेति *

॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५॥

सम्भवत्प्रकृताश्रयलाभस्य गुणस्योदाहरणत्वाभिधानार्थमग्निहोत्रमिति भाष्यं व्याचष्टे * अग्निहोत्रमिति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्यैवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिपूरणेनापवादतयानन्तरसङ्गतिः सूचिता गुणशब्दस्य सिद्धार्थवाचित्वात्सिद्धस्य च निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चानेनैव द्वारभूतव्यापारविध्ययोगाद् गुणफलान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं प्रकृतकर्मसंबन्धोक्तिः । ननु शुद्धकर्मोत्पत्तौ गुणस्यानन्तरस्तत्र एवाभेदकत्वोक्तेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह * द्वयमेवेति * यथा शुद्धोत्पत्तावभेदकतोक्ता तथानेकस्य गुणस्य प्राप्ते कर्मण्ययाशङ्क्य विधित्वाद्भेदकतापि चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्येनोक्ते ननु विध्यशक्तेस्तत्र भेदकत्वादिह गुणनिमित्तभेदप्रकरणे पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य यथा सगुणकर्मोत्पत्तौ पूर्वसंयोगानर्हत्वात् गुणस्य भेदकत्व तथा शुद्धोत्पत्तावनेकस्यैव पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वहेतुसाम्याद्भेदकत्वं विध्यशक्तिस्तु पूर्वसंयोगानर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थं दृष्टान्तत्वेन * स गुणोत्पत्तावित्युक्तम् * प्रकारान्तरव्याख्यानार्थम् * विधीयमानेत्युक्तम् * द्वयमेवेत्येवकारेण प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्यशक्ते साक्षाद्भेदहेतुत्वाभाव सूचित । भेदहेतुत्वेन फलस्य गुणस्यानेकार्थोपादाने ऽप्युपपत्तौ नाव्यापित्वा विध्यशक्तेर्भेदकतेत्याशय । एवमपि कथं सन्देहोपपत्तिरित्याशङ्क्य * तेनेत्युक्तम * गुणफलात्मकानेकार्थोपादानस्य पूर्वत्रासम्भवे भेदकत्वात्सम्भवे चाभेदकत्वात्सम्भवासम्भवविषयः सन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुरित्याशय. । नन्वेवमपि किमग्निहोत्रं होमान्तरमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिप्रतियोगितया स एवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिदर्शयितव्या न गुणात्फलमितीत्याशङ्क्याह * तत इति * यत कारणात्पूर्वकर्मण्यनेकार्थोपादानसम्भवासम्भवसन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुस्तत कारणादेतयोः सम्भवासम्भवयोः सिद्ध्यर्थं फलान्वय. कस्येति विचार्यमित्यर्थः । कर्मणो हि फलान्वय ऽनु

पादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः प्रतीयमानाया बाधकस्य प्रत्यभिज्ञा-
नस्य गुणाधिकरणेनाभावात्पूर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानासम्भवः।
गुणफलान्वयस्याश्रयत्वेन पूर्वकर्मापेक्षणात्सम्भव इत्याशयः । दृ-
ष्टान्तरोदाहृत्यातिक्रमेणोदोदाहरणान्तरोपादाने प्रश्नपूर्वकारणमा-
५४१।। ह * किमर्थं पुनरिति * ननु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगे
ऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वात्फलकामनां
विनाप्यनुष्ठानं विकृतौ चातिदेशः स्यात् गुणफलान्वये तु पुरुषार्थ-
त्वात्सत्यां कामनायामनुष्ठानमनतिदेशश्चेत्यनुष्ठानविशेषस्य द्वये
ऽपि साम्याद्विशेष इत्याशङ्क्याह * क्रत्वर्थेति * गोदोहनादेः पुरु-
षार्थतैवोत क्रत्वर्थतापीति क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्य
माणत्वान्नेह कार्येत्याशयः । नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगे ऽपि भेदाभे-
दनिर्णयस्तावद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * इह त्विति * अनुष्ठानानुपयो-
गिनिर्णयानर्थक्यादुपयोगानुगुणमेवोदाहार्यमित्याशयः । कथं गोदो-
हनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोग इत्याशङ्क्योपपादयति
* न चेति * ननु गोदोहनात्फले क्रत्वर्थप्रणयनाश्रितस्य फलसा-
धनत्वादन्तः क्रतुप्रयोगः प्रणयनात्तु फले क्रत्वर्थात्प्रणयनात्तस्य भे-
दापत्तेर्विना एतदशाच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतेतत् ऽन्यस्य तन्त्रं
प्रतीयतइति क्रतुमध्ये ऽन्यप्रयोगनिषेधाद् बहिः कृतिरित्यनुष्ठानविशेषा-
शङ्कानिरासार्थम् * प्रणयनस्येत्युक्तम् * देशान्तरप्रापणरूपसं-
स्कारस्वभावत्वात्प्रणयनस्य प्रणेतव्यापेक्षायां स्ववाक्ये प्रणेतव्याश्र-
वणाच्चमसेनापः प्रणयन्तीति सन्निहितवाक्यान्तरश्रुतानामपां प्र-
णेतव्यत्वावगतेस्तासां च क्रत्वर्थत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात्पदकर्मवत्प्रण-
यनस्याप्रयोजकत्वेनान्यासामनाक्षेपाद् बहिः प्रयोगे च पृथगितिक-
र्त्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवार्थं भेदे ऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगः
सेत्स्यतीत्याशय. । दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषोपयो-
गो ऽस्तीत्याह * इह पुनरिति * नन्विहापि पृथगितिकर्त्तव्यतानु-
ष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवायान्तः क्रतुप्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्य
* दर्वीत्युक्तम् * सर्वेषां जुहोतिचोदितानां दर्विहोमाख्यत्वस्यापू-
र्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः। अग्निहोत्रविध्यन्तग्रहणात्सा-
यम्प्रातरभ्याससिद्धेः सकृत् क्रियानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थो वा पूर्वो-
क्तिः प्रयोजनाभावमात्रेण चेह गोदोहनस्यानुदाहरणोक्तिः । पर-
मार्थतस्तु तस्यापि दाक्षायणादेरुक्थ्यादिसंस्थानां च फलान्वयेनैव
न्यायेन सिद्धे तत्र तत्रांशान्तरचिन्तेति द्रष्टव्यम् । ननु स्वर्गे याव-
ज्जीवशब्दोक्ते च जीवने ऽनुपादेये विधीयमानो ऽपि होमः प्रत्यभि-

ज्ञानाद्यथा न भिद्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेर्भेदानुपयोग-
माशङ्कते * नन्विति * गुणाधिक्येनाप्रत्यभिज्ञानाद्वैरूप्यमा-
ह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * फलेति * प्रत्यभिज्ञासम्भवं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * अग्निहोत्र- ५४२।१
मिति * शुद्धोत्पन्नस्यापि वाक्यान्तरेण दधिवैशिष्ट्यात्प्रत्य
भिज्ञानं शङ्कते * नन्विति * तस्यामुत्पादकत्वेन मुख्यत्वनि-
मित्तबलीयस्त्वाभावादुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन प-
रिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * येन तावदिति * अनु-
दयकार्यत्वादप्यगुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह
* उत्पत्तीति * फलवाक्यानन्वयादपि गुणवाक्यस्य फलोत्पाद-
कत्वप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * गुणादिवाक्यानामपेक्षास-
न्निधिभ्यामुत्पत्तिवाक्येनैवान्वयः । परस्पर त्वनपेक्षत्वादेव तावदन-
न्वयः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ कथं चिदपेक्षासम्भवे ऽप्यसम्बद्ध-
व्यवायेनानन्तुपद्धात्सन्निधिरनाशङ्क्य एवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे* अ-
नुत्पन्नस्येति * नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिमेवापेक्षन्तइत्यव-
धारणाभ्युपगमेन सूचिता चतुर्थे त्वेकस्य दध्नः क्रत्वर्थत्वे पुरुषा-
र्थत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्त्वं
कारणमित्युक्ते शेष इति चोदिति सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य
दध्नः फलापेक्षायामितरेण इन्द्रियफलत्वोक्तेरेकवाक्यत्वात्संयोग-
पृथक्त्वाभावमाशङ्क्य नार्थपृथक्त्वादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य
दध्नः फलानाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यताभावं वक्ष्यतीत्याह * वक्ष्यति
चेति * ननु फलवाक्यस्य गुणवाक्यानन्वये ऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव
गुणवाक्यान्वितेनान्वयाद्दधिविशिष्टप्रत्यभिज्ञोपपत्तेस्यतइत्याशङ्कते *
तत्रेति * एवमपि ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

इति दश द्रव्यविशिष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्या-
शयेन परिहरति * तदिति * दशद्रव्यवैशिष्ट्याद्वैलक्षण्येन प्र-
त्यभिज्ञाने निरस्ते यदि कश्चित्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनादवै-
लक्षण्यं ब्रूयात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानुत्पत्तिः प्रागेवोक्तेति सूचनपूर्वं श्लोकं
व्याचष्टे * उत्पत्तीति * ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्ये सत्यप्याकाङ्क्षा- ५४३।२
वशाद्दधिमात्रविशिष्टो होमः फलवाक्ये ग्रहीष्यतइत्याशङ्कते * अथ
दधिसद्भावेति * फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयमनपेक्ष्य गुणवा-

पयान्वितोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्येन दधिविशिष्टहोमग्रहणे सर्वगुणवाक्यानामगृह्यमाणविशेषत्वेन युगपत्फलवाक्यान्वयात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेस्तन्मात्रग्रहणमिच्छता फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयो ऽभ्युपेतव्यः स च प्रागेव वारित इति परिहरति * तथा सतीति * ननु दशानां द्रव्याणां समुच्चयेन होमविशेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तिरस्तु तेषां तु विकल्पेनान्वयाशक्यो दधिमात्रविशिष्टो होमो ग्रहीतुमित्याशङ्क्याह * अपि चेति * एवमपि नित्यपाक्षिकत्वेन वैलक्षण्यात्प्रत्यभिज्ञा न सम्भवतीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * उद्देशं विना यदाशब्दान्वयायोगात्फलादेशे च होमस्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगान्नित्यं दध्नोः विशेषणत्वापत्तेर्नित्यदधिविशिष्टस्य च होमस्यान्यतो प्राप्तेर्विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशयः । ननु नित्यदधिविशिष्टरूपाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि फले विधीयमानस्य होमस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः कर्मफलान्वयोत्तरकालं कर्मणो गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादयतीत्याशङ्कते * नन्विति * एवं सति प्रत्यभिज्ञोपपत्तावप्यनेकार्थविधानादाग्नेयादिवद्विव
५४४।८ कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * दधिहोमेति * ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियममात्रकरणान्नानेकार्थविध्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * यथैव चेति * नियमस्यापि विधित्वादन्यथा च गुणवाक्यानालोचन ऽप्यर्थादनियतानेकद्रव्यप्राप्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयरूपैकार्थविधानादवाक्यभेदापत्तेर्यथा दध्यादेर्वाक्यान्तरेण विधाविन्द्रियकामवाक्ये यदि फलान्वयमनादृत्य केवलो दधिनियमः क्रियते तत एवैकार्थविधानं फलान्वयस्यापि तु विधेयत्वादपरिहार्यमनेकार्थविधानतया वैकल्पिकपञ्चद्रव्यफले वाक्यान्तरैः कल्पिते ऽपि यदि केवलस्य दधिनियमस्य करणं तत एवैकार्थविधानं सिद्ध्येन्न त्वेतदस्तीति व्यवधारणकल्पनया ज्योऽयम् । विशेषतो ऽस्मिन्पक्षे तण्डुलादिपरिसंख्यापत्तेरपरिहार्यानेकार्थतेति तण्डुलादीत्यनेन सूचितं फलान्वयस्यापि तु करण दधिनियमस्याप्यन्यतो प्राप्तस्य करणादपरिहार्यो वाक्यभेद इति सूचयितुमाह * न हीति * होमात्फले भेदापत्तिमुपपाद्यतामुपसंहरति * तेनेति * विधेयशब्दाध्याहारेण कर्मात्र विधेयं स्यादिति भेदसिद्धौ कर्मविधित्व प्रतिज्ञाय तद्धेतुत्वेन कर्मणः फलान्वयः सूत्रशेषेणोक्त इत्येवं किमित्यादिभाष्यव्याख्याते ऽथ सूत्रं

योजयन् पूर्वपक्षमाह * अत इति * भाष्यस्थन्याय्यशब्दं भावार्थाधिकरणन्यायविषयं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समस्तमेवेति * कर्मणः फलान्वयसम्भवो गुणस्य चासम्भव इति द्वयस्यापि भावार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समस्तशब्दः । ननु फले गुणविध्ययोगे ऽपि कर्मणि गुणो विधास्यते ऽत आह * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * अप्राप्तस्यापि गोदोहनादेः फलश्रुतिर्विध्यर्थापत्तेर्न कर्मणि विधियुक्त इत्युत्तरार्द्धेनोक्तं श्लोकं व्याचष्टे*तत्र नामेति* कर्मणि गुणविध्ययोगे ऽपि फले गुणविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कापि तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम्। न दध्नः फलमिति न्याय्यमित्यादिभाष्यपर्यालोचनया कर्मण एव न्याय्य न गुणादित्यवधारणप्रतीतेरनेनैव भाष्येण निरस्तेति सूचयन् समस्त पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यानायावतारयति* अत इति * समस्तं भाष्यमवतारितमवयवशो व्याख्यास्यमानं किमित्यस्य दृष्ट हीत्येतदेकवाक्यतया भिन्नवाक्यतया च द्वेधा प्रतिभाने ऽप्येकवाक्यतैव युक्तेति वक्तुमुपक्रमते * तत्रेति * एतद्भाष्यमध्यइति तत्रशब्देनोक्तं भिन्नवाक्यत्वव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * एकस्मादिति * ननु दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यतया किमेतदेव न्याय्यत्वे कारणं कारणान्तर वेति कारणविशेषप्रश्नप्रतीतेः किमितीति कारणप्रश्नार्थत्वेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्यैतावानित्युक्ते तदुपपादनार्थम् * नेतीत्युक्तम् * सिद्धान्तप्रक्रियात्वं नञ्योगानिराकरणप्रतीत्योपपादितं दृष्ट हीत्यादेस्तर्हि कथं योजनेत्यपेक्षायाम्*इतर इत्याद्युक्तम्* दृष्टं हीत्यनेन पूर्वपक्षिणोक्ते सामान्यतो दृष्टेनेत्यादिना सिद्धान्ती स्वयमेव यदीत्याद्याशङ्काशङ्कां निराकरोतीत्यर्थः । नेति ब्रूम इत्यादेर्दृष्टादृष्टसिद्धिरित्येतस्य सिद्धान्तग्रन्थत्वे कथं तर्हीति सिद्धान्ती प्रश्नस्यासङ्गतत्वापत्तेरिमां व्याख्यां दूषयति * तत्र त्विति * पूर्वपक्षिप्रश्न एव तर्ह्यस्त्वित्याशङ्क्य होमफलान्वयाक्षेपविषयत्वात्सिद्धान्तिप्रश्नत्वावगतेरैकान्तिकशब्देन सूचिता स्वमतेन दृष्टं हीत्येकवाक्यतया किमिति प्रश्नं व्याख्यातुं सम्यक्कं तावदाह * इतीति * कीदृशीत्यपेक्षायामाह * तच्चेति * स्थितन्यायसम्भवोपपादनार्थम् * दधीत्युक्तम् * सन्यतन्त्रप्रमाणकत्वाद्वेदार्थे ऽनुमानाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * वेदावगम्ये ऽर्थे ऽनुमानादीनां निषिद्धे ऽपि कारणत्वे वेदार्थसन्देहे यो ऽनुमानाद्यविरुद्धः सो ऽङ्गीकार्यो न विरुद्ध इत्येवं वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं भविष्यतीत्याशयेनेतीति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * पुनः पुनरिति * सामान्यतो दृष्टे पूर्वपक्षिणा

६४५।२

होमफलान्वयरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाभ्युपगम्यमाने बहून् दोषानु-द्भावयिष्यामीत्येवं दुष्टाशयेन सिद्धान्तिना सामान्यतो दृष्टं मद-भिप्रेतत्वेनारोपितमिति विदितसिद्धान्त्याशयत्वं पूर्वपक्षिणः सूच-यितुं * मेत्युक्तम् * निर्दोषकारणासम्भवे काशकुशावलम्बन-न्यायेनानुमानं मया वाच्यं शब्दस्य करणस्य सद्भावादनुमानस्य च बहुदोषत्वेन मयापि ज्ञातत्वान्नानुमानमहं ब्रवीमीत्यर्थः । कृष्या-दितः कर्मणः सकाशाद् व्रीह्यादिफलं दृष्टमिति कर्मफलान्वयस्य न्याय्यत्वे कारणमारोपयता सिद्धान्तिना यत्कर्मफलान्वये साध्ये कर्मणः फलवत्तया दर्शनमुक्तं तत्किं हेतुत्वेन सादृश्यरूपेण वा साधर्म्यमात्रत्वेनैवेति त्रेधा विकल्प्य स्वयमेवाशङ्क्याशङ्क्य पूर्वपक्षि-णा यदीत्यादिभाष्येण निरस्तं तद्व्याख्यातुमुपक्रमते * कथमिति* यदीति हेतुत्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यदि तावदिति * कृष्यादा-विति भाष्येण होमविषयः कर्मशब्दः कृष्यादिविषयो वेति विक-ल्पहोमदर्शनमसिद्धं कृष्यादौ च यद्दर्शनं तद्धोमधर्म इति दोषद्व-यमुक्तं तद्व्याचष्टे * तत इति * फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यध-र्मविशिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादसिद्धेरसतश्च दर्शनायोगादसि-द्धेत्याशयः । स्थवीयसो ऽपि द्वितीयकल्पस्य कृष्यादितः कर्मण इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पे ऽपि च होमस्थस्य फलवत्त्वदर्शन-स्य कृष्यादावन्वयाभावेन स्थवीयस्त्वतुल्यत्वादुत्थानं ननु दृष्टं हीति भाष्यस्य व्याप्त्याभिधानमात्रार्थत्वात्तद्गतस्य कर्मशब्दस्य हेतुविशे-षणार्थत्वाप्रतीतेर्फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्वसम्भवाद्धेतुरि-त्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्याप्यसिद्धत्वे-नापक्षधर्मत्वापरिहारादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अथ विनेति * वस्तुतो सदपि पक्षधर्मत्वं कल्पनया ऽभ्युपगम्याशङ्केत्याशयः । वास्तवपक्षधर्मत्वाभावे ऽपि कल्प्येत पक्षधर्मतेत्यर्थः । फलवत्त्व-मात्रस्याद्रव्ये ऽपि तन्त्वादौ पटादिफले दर्शनात् द्रव्यादपि दध्नः फलापत्तेरिष्टविघातकारी हेतुस्तन्त्वादेर्वा निष्फलाभ्युपगमे ऽप्यन्व-यव्यतिरेकजस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापह्नोतुमशक्यत्वादनैकान्तिक इत्य-भिधानार्थं द्रव्यादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सौर्यादौ प्रयाजादिदर्शपूर्णमासधर्मान्वयेनावगतात्सादृश्यात्तदीयानुयाजादि-धर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिङ्गदर्शनमिति वदता . वक्ष्यमाणत्वात्प्र-सिद्धधर्मान्वयेन प्रवृत्तस्योपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वये ऽपि प्रामाण्यप्र-तीतेर्होमे कृषिसादृश्यात्फलवत्त्वोपमानं भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथ कृषीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ सादृश्येति * उपमया फलवत्त्वं

कल्प्यतइत्यर्थः । साधनवैलक्षण्येन स्वरूपवैलक्षण्येन च होमस्याप्य-
साहश्यादुपमानासम्भवोक्त्यर्थं होमो ऽपीति भाष्ये किं चिद्वैलक्षण्ये
ऽपि व्यापाररूपत्वेन सादृश्याविघातादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
तत्रेति * धर्मसामान्यभूयस्त्वलक्षणत्वात्सादृश्यस्य भूयस्त्वस्य ५४६।१
स्वापेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षायां भूयसो ऽप्यभूयस्त्वापत्तेः सुसह-
शापेक्षायां मन्दसादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एवेत्याशयः । प्रक्षे-
पाधिकस्त्यागो विवक्षितः यदीत्यादिग्रन्थोत्तराणि पूर्वपक्षवचनत्वे-
नैकग्रन्थत्वे ऽपि विवेकायास्माभिः पृथक् कृतानि सुसदृशानपेक्षयो
ऽतिप्रसङ्गापत्तिलक्षणाकारणोक्त्यर्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
गुणकर्मणां सामान्यमिति कणादवचनाद्धनो ऽपि सद्रूपत्वादि-
धर्मसामान्ययोगेन कृषिसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसदृशापेक्षेति
यो ऽभिप्रायः पूर्वं मनसि कृतः सो ऽनेन विवृत इत्यर्थः । होमो
ऽपीति भाष्याभिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * भाष्यार्थं वृद्धश्लोकेन सङ्क्षिपति * आह चेति * न चे-
तिभाष्यमुपमानस्य यावदृष्टैकावच्छिन्नापराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसि-
द्धधर्मान्वये प्रामाण्यायोगात्सौर्यादौ तु प्रकृतधर्मातिदेशस्य करणा-
नुग्रहान्यथानुपपत्तिप्रभवार्थापत्तिप्रमाणकत्वेन लिङ्गदर्शनस्योपोद्-
बलनमात्रार्थत्वात्सादृश्यमात्रेणादृष्टधर्मोपमानं न सम्भवतीत्यभि-
धानार्थं जातिप्रयोगापत्तेः साधर्म्यमात्रेणानुमानं न सम्भवतीत्य-
भिधानार्थं चेति द्वेधा व्याचष्टे * न चेति * फलवत्तया दृश्य-
मानकृषिसाधर्म्याद्धोमस्य फलवत्त्वानुमाने सत्त्वादिना द्रव्य-
साधर्म्याद्धनो ऽपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसमाख्या जातिः सा-
धनादिवैलक्षण्येन कृषिवैधर्म्यान्निष्फलतेति वैधर्म्यसमाख्याविक-
ल्पसमाख्यादीन्यपि जात्यन्तराणि यथासम्भवं योज्यानि साधर्म्य-
शब्देन भाष्यस्थस्य सादृश्यशब्दस्य व्याख्यान्तरं कृतम् । मात्रशब्द-
व्याख्यानायोनुमानवादोक्तनियम्यनियामकत्वलक्षणव्याप्यव्यापक-
भावे नैरपेक्ष्योक्तिः साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगं चोदनासू-
त्रस्थेन भाष्येण द्रढयति * तथा चेति * उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्य-
योगमुपपादयति * तथा हीति * यद्धीतिभाष्यं स्वरूपतस्तावद्व्या-
चष्टे * यद्धीति * *आक्षेप्तुमाह * अत इति * साध्याक्षेपकत्वश-*
क्तिः प्रयोजकत्वाख्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते * तस्मा- ५४७।१
दिति * दृष्टान्ते सन्ततोर्ध्वगत्याद्यवच्छिन्नस्य धूमादेर्विपक्षवृत्त्यभा-
वात्साध्याक्षेपशक्तिलक्षणप्रयोजकत्वरूपव्याप्यत्वावगमे ऽपि गो-

पालघटिकादौ तादृग्रूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे ता-
द्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति वक्तुं सपक्षे यद्व्याप-
कस्य साध्यभूतस्य गमकत्वसम्भावनात्मककारणत्वलक्षणव्याप्य-
स्वरूपेण दृष्ट तदन्यत्र पक्षे तथाविधमेव गृह्यमाणं साधकमिति व-
दता तच्च यथाविधं करणभूतं तथाविधमेव साध्ये ऽप्यवगम्यतइ-
त्येवं कारणभूतमितीतिकरणस्य तादृग्रूपप्रत्यभिज्ञानार्थत्वमभ्युगम्य
भाष्यं व्याख्यातं कारणशब्दस्य शक्त्यभिप्रायत्वं प्रकटयितुं न स्वप्र-
सिद्धेः कार्यकारणभावइति भाष्यस्य स्वयं कृतां व्याख्यां स्मारयति
*एवं चेति * न चैतत्स्वमनीषिकामात्रेणैवं व्याख्यायते किं त्वग्र-
स्योपसंहारभाष्यालोचनयैवेत्याह * तथा चेति * अथेति हेत्व-
न्तराशङ्काभाष्यं तन्निरासार्थं चोपरत इति भाष्यमेकग्रन्थेनावतार-
णापूर्वकं व्याचष्टे * यदि सहीति * इदमा पक्षधर्मत्वाभावेन दूषि-
तात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयाद्विशेषः सू-
चितः । भाष्योक्तस्यानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान्वदताग्निहोत्रवा-
क्यविहितस्य कर्मणः सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्ध-
साध्यतापरिहारायात्र वाक्ये यच्छ्रुतमिति विशेषितम्।अर्थाक्षिप्ते प्र-
योगान्तरे फलस्याप्येतदेव विशेषणमिदमोक्तमनुभाष्येत्यनेन दृष्टं हीति
भाष्योक्तस्यैवानुमानस्यायमपि विकल्प इति सूचितं सम्प्रति साध-
नत्वस्यापि सन्देहहेतुत्वेनैकान्ताख्यनिर्णयसाधकत्वाद् * अनैका-
न्तिकी करोतीत्युक्तम् * तदेव फलवदिति सावधारणस्य प्रतिज्ञार्थ-
त्वात्सम्प्रति साधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसम्बन्धस्यापि सिद्धान्तिना
फलसाधनत्वेनेष्टत्वात्तदभिप्रायेणैतद्वाक्यश्रुतौ दधिहोमसम्बन्धः
फलवान्द्रव्यसम्बन्धत्वात्तन्तुसंयोगवदित्यनुमानसूचनार्थं संयोगा-
नां चेति भाष्यावयवेनोक्ते दधिहोमसम्बन्धस्य द्व्याश्रितत्वेन
द्रव्यमात्राश्रितत्वाभावाद् द्रव्यसम्बन्धत्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्यानेका-
श्रितत्वे ऽपि योगस्य द्व्याश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश इ-
त्यनेन न्यायेनैकाश्रितत्वाविरोधसूचनार्थस्तच्छब्दः शक्तिरूप एव
च क्रियाकारकयोः सम्बन्ध इतिवार्त्तिकाच्छक्तेः फलसाधनत्वप्रती-
तेर्दध्नेति तृतीयोक्ता दध्नो होमकरणत्वाच्छक्तिः फलवती शक्तित्वा-
त्तन्तुशक्तिवदिति चशब्दसूचितानुमानान्तरप्रदर्शनायादिशब्दः प-
टादेर्वानादिकर्मजन्यत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याशङ्क्य कर्मणो
विनष्टत्वेनाभावे सति पटाद्युत्पत्तेस्तन्तुजन्यत्वायोगोक्त्यर्थत्वेनोपर-
तग्रहणं व्याख्यातुम् * उपरतेस्यात्युक्तम् * फलोत्पत्तिकाले उप-
रतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभावस्तद्दर्पणार्थमित्यर्थः । कर्मा-

भावे फलोक्तिदर्शनार्थमित्यर्थः द्रव्यमपीति भाष्यावयवव्याख्याना-
र्थम् * तेनेत्युक्तम् * उपरतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभा-
वस्तच्छब्देन परामृष्टः अपि चेति भाष्ये धर्मविशेषविपरीतसाधन-
त्वलक्षणविरुद्धत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * दृष्टो ऽर्थः
फलमस्येति विग्रहः प्रत्यक्षदृष्टत्वस्याशब्दगम्यत्वोक्त्या व्याख्यानादा-
नन्तर्यार्थयो ऽर्थं दृष्टशब्दः ये ऽपि यथा निरपेक्षस्य कर्मणः संयोगवि-
भागौ फलमभिघाताद्यपेक्षस्य च वेगाख्यः संस्कारस्तथावयवसंयो-
गापेक्षस्यावयविद्रव्यमपीति वदन्ति। तन्मते ऽप्यवयवसंयोगापेक्ष-
त्वात्तदारब्धमवयविद्रव्यमेव व्रीह्यादितुल्यं स्यात् नापरोक्षार्थग्रह-
णशक्तिरूपमिन्द्रियमित्यभिधानार्थं क्वपीति भाष्यं व्याख्यातुम् * व्री-
ह्यादीत्युक्तम् * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
स्मादिति * एवं जातीयकशब्देन शब्दैकसमधिगम्यत्वोक्त्या हेतो-
रप्रयोजकत्वं सूचितं कथं तर्हीति सिद्धान्तिप्रश्नभाष्यमवधिद्वयेन
व्याचष्टे * यदीति * द्वितीयावधिनोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * उच्य- ६४८।१
तइति * आद्यावधिपक्षे शब्देनेत्यवधारणीयं विशिष्टविधानाद्दधि-
पदानर्थक्यमपरिहार्यमित्याशयः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यमेकस्य
व्याप्यत्वोक्तावितरान्याप्यत्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाश-
ङ्क्य समाधत्ते * तस्मादिति * न केवलमेकभेदोपादानलक्षणया
श्रुत्या होमस्य फलभावनाकरणत्वावगतेर्वाक्योपात्तस्य दध्नः कर-
णत्वाभावः किं तु दध्नः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्य-
भिधानार्थमपि चेति भाष्यं होमे दधिविधेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वा-
दयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अपि चेति * निर्व्यापारस्याव्यापार-
रूपस्य करणत्वायोगाद्व्यापारैतदुक्तमित्याशयः। नन्वित्याशङ्काभाष्यं
वस्तुसामर्थ्ये ऽपि वाक्यभेदापत्तेरुभयार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यधीन
त्वाच्च तादर्थ्यस्यायुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * फलार्थ-
मेव विहितस्याश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वावगमात्प्रसङ्गेन
होमसाधनत्वसिद्धेर्नोभयार्थत्वायोभयत्र विध्यापादनं युक्तमित्या-
शयः। यद्वैकस्य वस्तुनो ऽनेककार्यशक्त्याशयमसामर्थ्याभिधान-
मिति मत्वेयमाशङ्केत्यन्यथा व्याचष्टे * वस्त्विति * नन्वेकस्य
वस्तुनो ऽनेककार्योत्पादनशक्तेरनेकत्र दर्शनाद्वस्तवशक्त्याशयेनासा-
मर्थ्योक्त्यनुपपत्तेर्विध्यशक्त्याशयैर्वा सामर्थ्योक्तिरवसीयतइत्याश-
ङ्क्याह * तथा हीति * न ब्रूम इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * न
ब्रूम इति * अविहितत्वेनेनाश्रयापेक्षायामपि विधिं विना दधिहो-
मान्वयानुष्ठानासिद्धेः प्रसङ्गसिद्धिर्निरस्ता युगपत्सम्भवासम्भवा-

ऽभ्युपगमापत्तेरभ्युभयार्थत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्याह * सन्निकृष्टेति * स्वपदार्थे ऽन्यान्वयविधानाद्दधिहोमान्वयः सन्निकृष्टः । ननूभयार्थत्वेन विध्ययोगे ऽपि फलपदानर्थक्यपरिहारार्थं सन्निकृष्टत्यागेन विप्रकृष्ट. विधिरपि युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * दधिविशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्वपदार्थस्यैवान्यान्वयविधानात्सन्निकृष्टविध्युपपत्तेस्तदभिमतो विप्रकृष्टविधिर्न सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं सूत्रोक्तकर्मफलान्वयोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * इतीति *

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

स्वर्गकामवाक्यातुल्यत्वोक्तेर्भावार्थाधिकरणन्यायाविषयत्व-
५४९॥ सिद्धिं प्रयोजनमाह * यादृशेष्विति * फलस्यैकत्र कर्मान्वयेनाप-
रत्र गुणान्वयेनातुल्यत्वं भाष्यव्याख्यातं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * क-
थमिति * सर्वत्रविधेर्भावनाविषयत्वाद् गुणस्यापि तद्योगाशङ्कानि-
रासमाधाराग्निहोत्राधिकरणोक्तं स्मारयन् श्लोकं व्याचष्टे * भाव-
नास्थमेवेति * नन्वग्निहोत्रनामवद्दधिपदस्यापि वैकल्पिकदधि-
प्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वोपपत्तेर्विधातव्यार्थत्वायोगाच्च तेन धा-
त्वर्थोपतितस्य विधित्वस्य धात्वर्थादुत्तारणं सम्भवतीत्याशङ्क्य
* अत्रोपेत्युक्तम् * कर्मविषयतत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावे ऽपि फले
तत्प्रापणवैयर्थ्याभावान्नेह तत्प्रख्यन्यायो ऽस्तीत्याशयः । ननु विधे-
यान्तरोपादाने ऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्धात्वर्थाद्विधित्वानुत्तारणाद्द-
धिविशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरवसीयत इत्याशङ्क्याह * न
चेति * तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्रोक्तं परामृष्टम् । ननु वि-
शिष्टविध्ययोगे ऽपि होमे दधिविध्युपपत्तेर्न गुणफलान्वयः सेत्स्य-
तीत्याशङ्क्याह * यथा चेति * दध्नो वाक्यान्तरात् प्राप्तेस्तण्डु-
लादिवैयर्थ्यापत्तेश्च तद्व्युदासार्थविध्याशङ्कायोगाच्च होमदधिविधि-
रित्याशयः । गोदोहनादेः प्रणयनादौ विध्याशङ्कां दधिव्याजेन निर-
सितुम् * फलेत्युक्तम् * अतुल्यत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तस्मादिति * गुणफलयोः कारकत्वेन क्रियां विनान्वयायोगा-
त्स दध्ना कुर्यादित्यनेन दधिविशिष्टभावनाविधायुक्तं नामपदयो-
र्भावनानभिधायित्वादाख्यातपदार्थस्य चाविधेयत्वाभ्युपगमाद्विधे-
यत्वाभ्युपगमे वा भावार्थाधिकरणोक्तश्रुतिबलीयस्त्वाद्धात्वर्थस्यैव
फलान्वयापत्तिरित्याशङ्कार्थं कतमो ऽत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * कत-
मो ऽत्रेति * फलान्वयस्याप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिविषयत्वाभावे

ऽन्यज्ञातज्ञापनात्मकविधिविषयत्वसद्भावात्प्राप्तायां च भावनायां
फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावना वा विधिप्रत्ययावृत्तिलक्ष-
णवाक्यभेदापत्तेर्भावनाविध्यसम्भवे ऽपि धात्वर्थविध्यापादकहेत्वभा-
वाच्च धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादित्युत्तरभाष्यं
व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विधित्वविधिसम्बन्धो विधेयतेत्यर्थः । ५५०।४
नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ननु होमान्वयस्य
श्रौतत्वोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्कथमनेन प्रश्नाभिप्रा-
यविवरणमित्याशङ्क्याह * पुरुषेति * प्रत्ययान्तस्य पुरुषाव्यभिचा-
रित्वाद्विशेषणानर्थक्यापत्तेः पुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रयत्नं वदतीत्यर्थाव-
गमाद्विध्यधीनत्वाच्चानुष्ठेयत्वस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं विधेयं य-
द्वदतीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतोक्ता भवतीत्याशयः । होमान्व-
यविधौ दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारायैकपदोपादानलक्षणप्रत्या-
सत्तिरूपायाः श्रुतेः शब्दधर्मत्वेनाक्षरश्रवणलक्षणाश्रुतितो दुर्बलाया
बाधायुक्त एवेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सत्य-
मिति * अस्मदीयेष्विति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय युष्मदीये-
ष्विति भाष्यं पूर्वोक्तदधिश्रुतिबाधातिशयोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं
व्याचष्टे * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्लोकार्थेति * तस्मादिति
पूर्वपक्षनिरासोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वपक्षसाधुत्वो-
क्त्यर्थं गुणेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * अवश्यं हीति भाष्य
शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति
* कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्ययस्तावदिति * एवमपि धातु- ५५१।२
विशेषस्य कथं वक्तव्यतेत्याशङ्क्य * तत्रश्चेत्युक्तम् * अप्राप्तार्थधा-
तूच्चारणे धात्वर्थविध्यापत्तेर्गुणफलान्वयरूपविवक्षितार्थालाभात्प्र-
करणप्राप्तहोमानुवादिधातूपादानमङ्गीकृतमित्याशयः । होमशब्दस्त-
द्वाचिधातुलक्षणार्थः । ननु जुहोत्युपादाने ऽपि निराश्रयस्य गुणस्य
फलसाधनत्वायोगाद्विधित्सितस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्यापि विध्याप-
त्तेर्वाक्यभेदे प्रसङ्गाज्जुहोत्यनुपादाने तु पशुकाम उक्थ्य गृह्णीयादित्या-
दिवद्धोमं कुर्वता दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्याश्रयाश्रयिसम्बन्धविधायिवा-
क्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तेर्जुहोत्युपादानमयुक्तमित्याशङ्क्याह
* दधिसम्बन्धो ऽपि चेति * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतस्य वाक्यस्याश्रयाश्र-
यिसम्बन्धविधयशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबन्धकत्वादधिकारलक्ष-
णप्रकरणोपस्थापितहोमान्वयविधायकादेव वाक्यात्प्राप्तस्याश्रयाश्र-
यिसम्बन्धस्यानुवादान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अनेन चैक-
स्य विधेः सम्बन्धद्वयविध्यसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतम् । नन्वनुवाद-

मात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * यथा चेति * अर्थाविवक्षायामपि प्रत्ययानुग्रहार्थवत्त्वेनार्थवत्त्वं भविष्यतीत्यर्थः। नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्ययानुग्रहायाप्युच्चारिताद्धातोः प्रतीतस्य होमस्याश्रयत्वेनाप्यवद्यविधेयतया ग्रहैकत्ववद्विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकारणाभावाद्विधानापत्तेस्तस्यैव भावार्थाधिकरणन्यायात्फलसाधनं स्यादित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकारणाभावे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरनुवाद्यत्वलक्षणाविवक्षाकारणासद्भावेनाविधेयात्वान्न फलसाधनत्वापत्तिरित्यभिप्रायं नेति परिहाभाष्यं व्याचष्टे * नैष दोष इति * करोत्यर्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वानपायात्सन्मात्रविधानेन च गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्पविधिप्राप्तभावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वाद्वा भावनाविशेषणत्वानुवादोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः। भाष्यमपि होमान्वितो ऽपि करोत्यर्थः शुद्ध एव विधेयो होमान्वयरूपस्तु करोत्यर्थविशेषो ऽनूद्यते केवलं ननु होमविशिष्टं प्रयत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होमविशिष्टतानूद्यमाना करोत्यर्थस्य विधेयतां बाधते येन सा ऽपि विधेया स्यादिति व्याख्येयम्। नन्वित्यगृहीताभिप्रायशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * प्रतीयमानस्वरूपेणापरित्यज्यमानो होमो विधेयो ऽपि भवन्करणीभवतीत्यपिशब्दसूचितो ऽर्थः परिहाराभिप्रायविवरणार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * शब्दसामर्थ्याद्धोमान्वितभावनाप्रतीतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमस्य फलसाधनत्वेन विध्ययोगात्साधनत्वप्रतीतिर्भ्रान्तेत्यर्थः। साध्यत्वेनाविधेयत्वोक्तेः दृष्टान्तार्थत्वं वक्तुम् * यथैवेत्युक्तम् * दधिपदेत्यनेन वाक्यशब्दस्य वाक्योपात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणहोमविधिनिरासहेतूक्त्यर्थतोक्ता दध्यवच्छिन्नताश्रितशब्देनोक्तेत्यंशशब्देन सूचितहोमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्कानिरासार्थता विशिष्टशब्दस्य यथा चेत्यनेनोक्ता। ननु होमस्याविधेयत्वे दध्नः साक्षात्फलसाधनत्वापत्तेस्तस्येति सूत्रावयवेन होमस्याश्रयत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य यत एव दध्यवच्छिन्ना भावना गम्यते ऽत एव धात्वर्थानपेक्षस्य गुणस्य भावनावच्छेदकत्वायोगाद्धोमद्वारा गुणस्य फलसाधनतोपपत्तेर्णोक्तेत्यभिधानार्थमत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * यथेति * राजदृष्टान्तेन द्वाराधाचिताश्रयशब्दस्योपपत्तेर्णोक्तेति सू-
११२।१ चनार्थं दृष्टान्तो ऽप्युदाहृतः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारे भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं कथमितीति कर्तव्यताप्रदनभाष्यं द्वारतया

न्वितेन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहासिद्धेरिति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वादयुक्तमाकाङ्क्षोपपादयितुमाश्रयाश्रयिसम्बन्धो ऽशत्रयातिरिक्तः कारणांशान्तर्गतो वेति पृच्छति * कः पुनरिति * द्वारान्वयस्यांशत्रयातिरिक्तत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहासिद्धेः कथम्भावायोगात्तत्सिद्ध्यर्थमतिरेकानतिरेकौ विचार्याविद्याशयः प्रश्नार्थं विवृणोति * किमिति * व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति * के चित्ताव-दिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * गुणकरणिकायां भावनायां द्वारांशेनैव कथम्भावाकाङ्क्षानिवृत्तौ वा व्यतिरेकाव्यतिरेकचिन्तानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणभावनांशत्रयातिरेकप्रदर्शनार्थं चतुर्थशब्दः। श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * धात्वर्थेन गुणस्य करणस्वनिष्पादने सिद्धान्तवद्धात्वर्थस्य करणांशान्तर्गत्यापत्तेः करणत्वस्य साधकतमत्वलक्षणत्वात्तमबर्थस्य चातिशयस्यापेक्षिकत्वादपेक्ष्यमाणानुग्राहकधात्वर्थाभावे ऽनुपपत्तिरभिप्रेता आपेक्षिकत्वातिशयरूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्राहकेणोपजननमभिप्रेतं करणांशातिरेके च सति आश्रयस्य करणत्वोपजननेन करणानुग्राहकतयाङ्गत्वात्प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तिरित्याह * तत्रेति * अङ्गत्वादेव च प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तेश्चोदनालिङ्गभूतेन धातुना ऽनुवादोपपत्तिरित्याह * तथा लब्धश्चेति * कथं पुनः करणांशातिरेकमात्रेणाङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * पदेति * नामपदमस्येति नामार्थो बहुव्रीहिणोक्तः स्वमतेन करणांशे व्यतिरेकमाह * वाक्यते रिवेति * प्रचिततरत्वमुपपादयति * धात्वर्थेन हीति * धात्वर्थस्य व्यापाररूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वोपपत्तेश्च शीघ्रं करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं गुणस्य त्वव्यापाररूपत्वात्कारकादिद्वारसाक्षात्कारकत्वानुपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भावनाव्यक्रियावच्छेदकधात्वर्थसम्बन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेश्चिरेण करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकतेत्यर्थः। करणांशान्तर्गतिमाश्रयस्योपसंहरति * तस्मादिति * आश्रयस्यांशत्रयातिरेकनिरास किमर्थ इत्यपेक्षायां कथम्भावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिपूर्वं संस्थाधिकरणन्यायेन सर्वेषां गुणानां काम्यानामाश्रयैः सह सामानाधिकरण्यनिरासात्तत्रैव गुणस्य कर्मसादृश्याभावेन तद्धर्मतातिदेशायोगादिति कर्त्तव्यताविरहेण करणत्वानिर्वाहाशङ्कानिरासार्थमाश्रयभूतकर्मार्थमादिदेशस्य चक्रव्यत्वात्सन्निधानात्तु नित्यस्येति कर्त्तव्यतयेति गम्यत इति च संस्थाधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिहाभिधानमयुक्तं प्रासङ्गिकाभिधाने ऽपि वा यस्मादेवं चायं जुहोत्यर्थो ऽनुवाद इत्यादिभाष्येणाधिकर-

शेषे समासे ऽभिधेयत्वात्ततः प्रागयुक्तमभिधानमित्याशङ्काद्वयं निरस्यति *तेनेति* एतदधिकरणव्युत्पाद्यगुणकरणत्वनिर्वाहायेहे- ष्वाश्रयधर्मातिदेशस्य वक्तव्यत्वेन प्रसक्तत्वादापन्नत्वादग्निहोत्रस्य चाश्रयत्वेनोपस्थानाद्विध्यन्ताश्रयित्वे ऽभिहिते तस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रति द्वारत्वाख्याश्रयत्वायोग्यदन्यस्य चाश्रयत्वयोग्यस्य होमस्या- प्रकृतत्वादनेनैव वाक्येनाश्रयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणफलान्वयानुप- पत्तिरित्याशङ्काशेषस्याग्निहोत्रविध्यन्तातिदेशोक्तेः । प्रागनुत्थानाच्च- न्निरासार्थं यस्मादेव चेत्यादिभाष्यशेषं विनाप्यधिकरणपर्यवसानो- पपत्तेस्ततः प्रागस्मिन्नधिकरणे ऽभिधानं युक्तमित्याशयः । यद्यपि च संस्थाधिकरणे सामानविध्ये निरस्ते कुतस्तर्हीति कर्त्तव्यताप्राप्ति- रित्यपेक्षायामाश्रयगतेतिकर्त्तव्यतानिर्देशो वक्ष्यते तथापीह गुणफ- लान्वयनिर्वाहार्थं वक्तव्य एवेति प्रयोजनभेदेनापौनरुक्त्यसूचनार्थं संस्थाधिकरणविषयत्वोक्तिः। यद्वा संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्य- धर्मान्वयानुपपत्तेः सामानविध्यायोगाद्विकारतान्यदीयधर्मग्राहितेति विकारशब्देनान्यदीयधर्मग्राहित्वे ऽभिहिते कस्यासौ विकार इत्यपे- क्षिते स नित्यस्येति मूलावयवेन नित्यस्याश्रयस्योक्थ्यादिः काम्यो गुणो विकार इति नित्यत्वसाम्येनाश्रयस्य नित्यधर्मान्वयाविरोधादित्येवं विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वादिति संस्थाधिकरणसि- द्धान्तसूत्रस्य व्याख्यान्तरसूचनार्थः । आश्रयधर्मातिदेशस्य वक्त- व्यमुक्त्वा तदभिधानार्थस्यानयेति भाष्यस्य किं केन कथं भावे
५५३।१ ऽव्यतिरिक्ताश्रयापेक्षावादिव्याख्यां दूषणायोपन्यस्यति * तत्रे- ति * दूषयति * तस्येति * व्यमतेन षष्ठीसमासत्वेन व्याचष्टे * अत इति * प्रश्ने कुत इति भाष्यं नासौ साध्यस्य भवतीति सा- धनेन सम्बध्यन्त इत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्था- न्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्येतिकर्त्तव्यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वा- द् गुणस्य साक्षादितिकर्त्तव्यतान्वयायोग्यत्वावगतेः कर्त्तव्यताविशेष- णत्वेऽपीतिकर्त्तव्यतायाः कर्त्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थेनैवा- न्वययोग्यत्वप्रतीतेः । सिद्धरूपस्य गुणस्येति कर्त्तव्यतान्वयो न स- म्भवतीत्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे *कुत इति* करणत्वमयुक्तत्वादि- तिकर्त्तव्यतान्वयस्य साक्षात्करणत्वाभावाद् गुणस्य साक्षादितिक- र्त्तव्यतान्वये ऽपि धात्वर्थद्वारा करणत्वेन तद्द्वारेतिकर्त्तव्यतान्व- याविरोधात्कर्त्तव्यताविशेषणत्वोक्तेश्चानुष्ठेयत्वाभिप्रायत्वं धात्वर्थस्याप्य- नुष्ठेयत्वेनेति कर्त्तव्यतां प्रति प्रयोजकत्वापत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वोक्तिबाध- प्रसङ्गाद् भाष्यान्यथावर्णनायोगतोगुणस्यापि करणत्वेन भाष्यक-

लापूर्वान्वयाविशेषाद्धात्वर्थवदितिकर्त्तव्यतान्वयो युक्त एवेत्याश-
य. । फलसाधनस्येत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * फलेति * गुणस्येति-
कर्त्तव्यताकाङ्क्षित्वे ऽप्यग्निहोत्रगतायाः कथम्प्राप्तिरित्याशङ्कानि-
रासार्थं यस्याश्चेति भाष्यं सन्निधानशब्दस्य प्रकरणे स्थाने वा प्र-
सिद्धेस्ताभ्यां चेतिकर्त्तव्यताप्राप्तौ संस्थाधिकरणनिराकरिष्यमाण-
सामानविध्यापत्तेरतिदेशहेतुचोदनालिङ्गोक्तिविरोधापत्तेश्चायुक्तामि-
त्याक्षिपति * अस्याश्चेति * चोदनालिङ्गस्यापि प्रकृतविशेषसान्नि-
धावनैवातिदेशहेतुत्वादतिदेशहेतुत्वेनैवेह सन्निध्युक्तिर्न सामान-
विध्यमापादयति। जुहोतेस्तु नारिष्टादिसाधारण्येन चोदनालिङ्गत्वा-
योगादभ्युच्चयहेतुत्वेनोपन्यास इत्याशयेन समाधत्ते *तइति* स्वात-
न्त्र्येणेतिकर्त्तव्यतासान्निध्ये समानविध्यापत्तेस्तन्निरासार्थं होमद्वारत्वे
ऽभिहिते होमस्यैव कथ सन्निधिरित्यपेक्षायाम *आश्रयतयेत्युक्तम *
नन्वतिदेशस्य प्रकृतिविशेषमात्रज्ञानासिद्धेराश्रयत्वेनाग्निहोत्रस्य स-
न्निधानादिति वाच्यमितिकर्त्तव्यतासान्निध्युक्तिस्त्वनर्थिकेत्याशङ्क्या-
ग्निहोत्रार्थमेवानुष्ठितायाः प्रसङ्गात्तन्त्रमध्यपतितं दध्यपि प्रत्युपका-
रसूचनायेतिकर्त्तव्यतासन्निध्युक्तिरिति सूचनाय * उपकारेत्युक्त-
म * दध्नः करणत्वनिष्पादनलक्षणोपकारप्रदानं यथा स्वफलसि-
द्ध्यर्थमेवानुष्ठितेन होमेन प्रसङ्गात् क्रियते तथेतिकर्त्तव्यतयापि होम-
सन्निधापितया प्रसङ्गादुपकारः क्रियतइति प्रकारवाचिना कमश-
ब्देनोक्तं चोदनालिङ्गस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वं चशब्देनोक्तं जुहोतेर्वा
नारिष्टादिसाधारण्याच्चोदनालिङ्गत्वात् प्रागपि तदर्थस्य प्रत्यभि-
ज्ञायमानस्याग्निहोत्राऽऽदयसाधारण्याच्चोदनालिङ्गताभिप्रेता। नन्वग्नि-
होत्रस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रत्याश्रयत्वानर्हत्वादनेनैव वाक्येना-
श्रयत्वयोग्यहोमान्तरविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं य-
स्मादेव चेति भाष्यमप्राप्तत्वात्प्रयोजनाभावाच्चानुवादानुपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यस्मादेव चेति * प्रकरणात्प्राप्तिश्चोदना-
लिङ्गस्य च प्रयोजनमित्यर्थः । न विद्यते विधायको ऽस्येति बहु-
व्रीह्यर्थव्याख्याना * वाक्येत्युक्तम * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतेन प्र-
त्ययेनाश्रयत्वाविधाने ऽप्युत्पत्तिफलान्वयवत्प्राकरणिकाद्विध्यन्त-
रादाश्रयत्वाप्राप्तेर्विधिं च विना प्रकरणावगते ऽप्याश्रयान्वये पु-
रुषस्याप्रवृत्तेरवश्यकल्प्यानुमानिकाश्रयविधायिप्रत्ययसद्भावाद्विधा-
यकप्रत्ययराहित्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्योत्पत्तिफलान्वयविषयएव वि-
धायकाभावो विवक्षितो नाश्रयत्वविषय इति परिसंख्यारूपेण सू-
चयितुमुत्पत्ते- फलं वा * प्रतीत्युक्तम * न चेति भाष्यं गुणका-

मवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यानन्वयात्तत्प्राप्तकर्मानुवादकत्वं न स-
म्भवतीत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * केनेति * उभयाकाङ्क्षालक्षणा-
न्वयाभावे ऽपि गुणकामस्याश्रयभूतकर्मोत्पत्त्यपेक्षत्वादुत्पत्तिवा-
क्यान्वयो ऽस्तीत्याशयः । परिसंख्यासूचनार्थं गुणकामवाक्यस्य
कर्मफलान्वयाविधायित्वे प्रागुक्ते ऽपि फलवाक्यान्वयाभावेन त-
त्प्राप्तकर्मानुवादस्यानाशङ्क्यत्वात्फलं प्रति वा विधायकं वाक्यं ना-
स्तीति व्याख्या न कृता । ननु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्राप्तहोमानु-
वादसिद्ध्यर्थं नान्यद्धोमस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यवाच्ये
ऽपि होमस्य फलापेक्षत्वात्तस्यैवेन्द्रियं फलं भविष्यतीत्याशङ्कानि-
रासायास्य भाष्यस्यैषो ऽर्थः कैश्चिद् कृतः स किमित्युपेक्षित इत्या-
शङ्कोपन्यासपूर्वं तद्व्याख्यां दूषयति * के चित्त्विति * होमस्यावि-
धेयत्वे विहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरि-
त्याशयः। तस्मादित्याशङ्काशेषनिरासोपसंहारभाष्यं भिन्नवाक्यत-
या भासमानमेकवाक्यतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अग्निहोत्रवाक्य-
प्राप्तकर्मानुवादित्वेनेन्द्रियवाक्यस्य कर्मान्तराविधायित्वाभावान्न गु-
णफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति भाष्यार्थे दर्शिते जुहोतेः प्रय-
यानुग्रहार्थत्ववच्चोदनालिङ्गत्ववच्चाश्रयलिङ्गत्वमपि फलमनुवादा-
र्थवत्त्वाय सूचयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभा-
वनाद्वारत्वाद् गुणस्य भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वारत्वाद्धोमस्या-
नुग्राहकतोक्ता गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाध-
नतेति पक्षान्तरोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * येन
कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव सम्बन्धादित्युक्ते किं तत्कारणमित्य-
पेक्षिते विवक्षितशब्दोक्तं दधिशब्दोऽप्रमादपाठत्वे कारणमुक्त्वा दध्न
५५४।१ एव तर्हि फलं युक्तमित्याशङ्क्य * केवलाच्चेत्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
वाक्यभेदं शङ्कते * अत्र त्विति * अत्र पक्षे ऽनेनैव वाक्येन द-
धिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादि-
त्युक्ते प्रकरणाद्धोमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दधिफलसम्बन्धे
चेत्युक्तम् * गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथानुपपत्त्या सामा-
न्यतो धात्वर्थान्वये ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणाद्धोमाख्यो वि-
शेषो लभ्यते नान्यथेत्याशयः । दध्ना जुहोतीति वाक्यात्तर्हि
होमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * पूर्वोक्तेनेत्युक्तम् * गुणादीनां
त्वसम्बन्धादिति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेनेन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्व-
यकारिवाक्यैकवाक्यत्वाभावान्नैन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयग्र-
हणमित्याशयः । तस्माद्यावैवेन्द्रियवाक्यव्याख्या युक्तेत्याह * अत

इति * अत्रैव समाप्तिभाष्यानुगुण्यमाह * तथा चेति * का त-
र्ह्यय चेति भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * युक्तिशून्योत्प्रे-
क्षाविकल्पः एवं तु समस्तभाष्यभङ्गापत्तेराद्यपक्षोपसंहारैकवाक्य-
त्वेन व्याचष्टे * अन्य त्विति * उपसंहारे दधिशब्दस्य विवक्षित-
त्वादिति हेतूक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य * सोपपत्तिकइत्युक्तम् * सम्ब-
न्धशब्देन विशेषणप्रधानेन सम्बन्धोपसर्जनदधिनिर्देशात्समस्तभा-
ष्यैकवाक्यत्वाविरोध इत्याशयः भाष्यस्थेति करणव्याख्यानायेति
शब्दः स्वमतोपपादनाय वाक्यभेददूषणपरिहारं प्रतिजानाति * वा-
क्येति * प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथमिति * तृतीयोक्तस्य करण-
त्वस्येन्द्रियभावनोद्देशेन विधानात्तस्य च क्रियासम्बन्धिरूपत्वाद-
र्थापत्त्या प्रतिसम्बन्धिरूपक्रियाप्रतीतेः सम्बन्धावगमान्न वाक्यभेद
इत्याशयः। क्रियात्मकभावनावच्छेदकधात्वर्थविशेषानिर्धारणं मात्र-
शब्देनोक्तम्। ननु वाक्यभेदाभावेऽपि श्रुतस्य दध्नो विधेयत्वसम्भवे
गम्यमानस्य सम्बन्धस्य विधेयत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * शा-
ब्दीति * करणशक्तिरेव क्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वा-
त्सम्बन्धशब्देनोपचरितेत्याशयः। नन्वेवमपि करणत्ववद्दध्नोऽपि
विधेयत्वात्तस्य च धर्मित्वेन प्राधान्यात्करणत्वविशिष्टस्य दध्नः फ-
लहेतुत्वं युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वस्येत्याशङ्क्याहेतीति शाब्दे
व्यवहारे शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्सम्बन्धस्यैव विभ-
क्त्युक्तत्वेन प्रत्ययार्थतया शब्दतः प्राधान्यात्फलहेतुता युक्तेत्याश-
यः। नन्वेवमपि होमाख्यधात्वर्थविशेषानवच्छिन्नक्रियामात्रसम्ब-
न्धस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमावच्छिन्नक्रि-
यासम्बन्धस्य तु विधौ प्रकरणालोचनात्प्रागेव होमलाभाभ्युपग-
मापत्तेर्नोभयथापि प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्र
त्विति * यथा वैश्वदेवीशब्देनैव सन्निहितस्य द्रव्यविशेषस्य दे-
वतान्वये ऽभिहिते ऽप्यामिक्षाशब्दो विशेष्यान्वयार्थस्तथेहापि धा-
त्वर्थविशेषानवच्छिन्नायां भावनायां दध्नः करणत्वायोगाद्वाक्यभे-
दापत्तेश्च वाक्योपात्तेन जुहोतिनेदन्तया धात्वर्थविशेषानुपनयनाच्च
प्रकरणाद्धात्वर्थविशेषो लभ्यते तदवच्छिन्नायां भावनायां करणं
सद्दधिफलसाधनमिति प्रकरणलभ्यधात्वर्थविशेषावच्छिन्नया क्रि-
यया सह दध्याख्यकारकसम्बन्धस्य फलान्वये वाक्येनावगते को
ऽसौ क्रियात्मकभावनावच्छेदको धात्वर्थविशेषः प्रकरणलभ्य इति
निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषनिर्द्धारणेत्यर्थः। प्राकरणिकहोम-
लाभोक्तेर्भाष्योपपादने प्रयोजनमाह * तेनेति * ननु दध्नेन्द्रियं

भावयेदिति फलभावनायां दध्नः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनां
प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकरणत्वलक्षणस्यैव तु क्रियाका-
रकान्वयस्य फलहेतुत्वाभ्युपगमे कर्मफलान्वये ऽपि फलभावनाक-
रणाभूताद्धोमात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य
फले विधापत्तेरन्यतरप्राप्तौ च सम्बन्धविधेर्जाघन्याधिकरणे निषे-
त्स्यमानत्वाद्धोमप्राप्तौ दधिहोमसम्बन्धविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा हो-
मस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमिदं पक्षान्तरमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
समस्तभाष्यसमर्थनायायुक्तमपि पक्षान्तरं प्रौढ्योपपादितमित्या-
शयः । समाप्तिभाष्यं कथं तर्हि समर्थनीयमित्याशङ्क्य द्वेधा समर्थ्य-
५५॥ ते * समाप्तीति * विशेषणभूतसम्बन्धप्रधानो ऽयं निर्देश इत्याश-
यः । ननु कारकाणामन्योन्यान्वयायोगाद् गुणस्य साक्षात्फले विध्य-
नुपपत्तेर्भावनायां विधेयत्वात्प्राप्तायां च तस्यां फलान्वये गुणा-
न्वये च शास्यमाने सकृदुच्चरितस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वायोगादा-
वृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावना-
विध्यभ्युपगमे ऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कते * न-
न्विति * पदद्वयान्वयव्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनैका-
र्थवाच्यनेकपदकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनलक्षणगौरवात्तत्पा-
दकत्वादनेकार्थविशिष्टैकभावनाविधायकस्य विधिप्रत्ययस्य नैकवि-
धिकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनाद् गौरवं वाच्य तच्चेह फलान्व-
यस्याविधेयत्वान्नास्तीत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वं परिहरति * नैव
मिति * श्लोकं व्याचष्टे * बह्वो ऽपीति * फलभावनायां प्रवृत्ते-
र्विध्यनपेक्षत्वोपपादनार्थम् * यो हीत्युक्तम् * ननु भावनात्वे ऽपि
विधित्वे गुणार्थत्वाद्विधेर्भावनायामतात्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य
करणत्वात्क्रियात्मकभावनाकाङ्क्षत्वे ऽपि प्रकृतस्वर्गफलकभाव-
नान्वयार्थैराकाङ्क्षयोपपत्तेर्भाव्यानाकाङ्क्षत्वाद्गुणायायाश्च भाव-
नाया भाव्येन विशिष्टुमशक्यत्वाद्भावनामात्रानुवादेन दधिविध्यापत्ते-
रिन्द्रियविशिष्टभावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भा-
वनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनायां विधेस्तात्पर्यं
वक्तुम् * भावना विधत्त इत्युक्तम् * विधिमात्रार्थस्यापि प्रत्ययस्य स्वा-
र्थमिव फलोद्देशप्रवृत्त्यनुमोदकत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तेर्नैकस्य प्रत्यय-
स्य विध्यनुवादार्थत्वविरोधः । ननु गुणकर्मसु भावनाविध्यभ्युपगमे
विहितविध्ययोगाद्भावनाभेदः स्याद्विधयायाश्च भावनायाः करणा-
काङ्क्षायां प्रत्यासत्त्यान्वयमेव कारकत्वाच्च गुणात्फलं स्यादि-
त्याशङ्काद्वय निरस्यन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रा-

सायां भावनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्ते-
भावनान्तरविध्यभ्युपगमे ऽपि धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्क-
रणत्वानुपपत्तेर्गुणस्यैव करणत्वमविधेयत्वादेव च धात्वर्थस्याभे-
दात्तस्यैव चेह कर्मशब्देनोक्तत्वादकर्मान्तरता युक्तेत्याशयः ।

॥ वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयापवादार्थत्वेन धात्वर्थाभेदा-
पवादार्थत्वेन चानन्तरसङ्गतिमाह * इदानीमिति * रेवतीवाक्यस्यैव
विचार्यत्वादग्निष्टुद्वाक्योदाहरणानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेति * गु-
णफलान्वयस्य कर्मान्तरत्वस्य च पूर्वकर्मापेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगि-
कर्मविधायित्वेनाग्निष्टुद्वाक्यस्यापि विचारविषयतास्तीत्याशयः ।
वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तौ पक्षद्वये ऽपि वाक्यभेदापत्तेस्त-
त्परिहारार्थं भाष्यानुदाहृतमपि वारवन्तीयवाक्यमुदाहृतम् * त-
त्रेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * पूर्वपक्षवचन-
व्यक्तिः क्लिष्टत्वसूचनार्थं पश्चादुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * किमिति * विदितस्येति भाष्योक्तो धात्वर्थानुवादः पशु-
काम एवं कुर्वित्यादिभाष्योक्तश्च फलस्य कर्मसमभिव्याहारनिरा-
सेन गुणसमभिव्याहारः समस्तशब्देन व्याख्यातः । एतदेवोपपादय-
ति * तथा हीति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयविधानात्तस्य च ५५६।२
फलान्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * रेवतीति * पृ-
थक्श्रुतिः श्रवणमस्येति विग्रहः । शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे *
यस्त्विति * उत्पत्तिशब्देनोत्पत्तिफलत्वाल्लक्षणया रेवतीवारवन्ती-
ययोः सम्बन्धापादिका रेवत्याधारवारवन्तीयक्रियोक्ता तेन रेव-
तीषु वारवन्तीयं कुर्यात्तेन च पशून् कुर्यादित्यावृत्तिः स्यादित्याश-
ङ्कार्थः क्त्वाप्रत्ययेन विधावस्मृतेनापि धातुवाच्यायाः क्रियायाः पू-
र्वकालत्वोक्तेस्तस्याश्चाप्राप्तत्वेनानुष्ठानं विना पूर्वकालत्वायोगाद्वि-
धिफलानुष्ठानाक्षेपसिद्धेर्न विधिप्रत्ययावृत्तिरित्युत्तरार्थः । नन्वेवम-
ग्निष्टुति वारवन्तीयस्य प्राप्तत्वाद्रेवतीषु विधिसंक्रान्तेस्तासा-
मेव फलहेतुत्वापत्तेर्वारवन्तीये पशवः फलमिति भाष्यमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह * तत्रापीति * गुणफलान्वयविचारे तेनेति सर्वना-
म्नो गुणपरामर्शित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्राधान्यानिर्दिष्टपरा-
मर्शित्वाद्रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादिति वाक्यार्थप्रती-
तेर्वारवन्तीयस्य क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि दधिवत्फलं प्रति विधियु-

क इत्याशयः। यागवद्वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वाद्विधिर्न सम्भवतीत्या-
शङ्कां गुणोपादानवशेन यागाद्विधायकोच्चारणं न प्राप्तिमात्रेण रेव-
तीनां च करणीभूतगुणपरामर्शिनेतच्छब्देन विशिष्टसंख्यात्वानुपा-
दानाशक्तेर्न वारवन्तीयाद्विधायकोत्तरणावगतिरित्याशयेन निरस्य-
न् श्लोकं व्याचष्टे * गुणेति * नन्ववगतप्राधान्यस्यान्यार्थता न
युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्थानीयशब्देनेप्सिततमत्वाभावे ऽप्यनीप्सि-
तकर्मत्वेन प्राधान्योपचार इत्युक्ते तथापि कर्मत्वेनोक्तस्य कथं कर-
णतेत्याशङ्क्य करोतिवाच्यां भावनां प्रति कर्मत्वे ऽप्याख्यातोक्तां
प्रतिकरणत्वाविरोधं करोत्यभिहितामित्यनेनोक्तः दधिहोमसम्बधो
वाक्येन विधीयते इति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेनेहापि रेव-
तीष्विति सप्तमीश्रुतेरधिकरणभूताभ्यो रेवतीभ्यः फलमित्यवगमा-
दधिकरणत्वाक्षिप्तस्य चाधाराधेयसम्बन्धस्य विभक्त्यन्तर्गतत्वेन प्र-
त्ययार्थतया प्राधान्याच्छ्रुत्या फले विधिप्रतीतेरेतेनेत्येकवचनान्तेन
च सर्वनाम्नो परामर्शोपपत्तेर्यःपशूनभावेयेत्तदेतेन रेवतीवारवन्तीय-
सम्बन्धेनेति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे तु सम्बन्धादेव फलमित्याह *
अथ चेति * नन्वन्येषामपि वाक्यभेदानां सिद्धान्ते वक्ष्यमाणानां
कः परिहारः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्याशङ्क्याह * एवं च सती-
ति * एतच्छब्दार्थस्य रेवत्यन्वयविषयत्वेनाप्राप्तस्या ऽप्येकविंशानित्य-
मग्निष्टोमसाम कुर्यादित्यतो वारवन्तीयवाक्यसहिताद्वारवन्तीयाग्नि-
ष्टोमसामविषयत्वेन प्राप्तस्यादिशब्देनानुवादः सूचितः। सिद्धान्तपक्ष
५।१ त्वतिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याह * कर्मान्तरेति * अल्पा-
र्थविधौ च सर्वपदार्थान्वयसम्भवे बह्वर्थविधिर्न लभ्यत इति प्रति-
ज्ञाहेतुप्रसङ्गगौरवलक्षणो ऽपूर्वमुपपादयति * तथेति * पूर्वपक्षे
वाक्यभेदपरिहारमुपसंहरति * तेनेति * भाष्यकृता तर्ह्येतच्छब्दा-
दीनामनुवादकता कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * प्रकृतवा-
क्येनच्छब्दान्वयेनाभेदोक्त्यर्थमपि चेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय
तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्य फलतो व्याचष्टे * तस्मादिति *
प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वयानुपपत्तिं वक्तुं गुणफलान्वयस्य
प्रकृताश्रयलाभापेक्षां दर्शयन् सिद्धान्तमारभते * इतीति * स गुणः
फले विधातुं शक्य इति वाक्ये प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयायोग-
प्रकाश्ययागस्य कर्मसम्बन्धस्यानुवादत्वायोगाद्विध्यापत्तेः प्रकृत-
यागाधिकस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयाभ्युपगमे ऽपि दुष्परिहरो
वाक्यभेद इति सूचयितुं फलभूतयागाभेदोक्तिः। उत्तरार्धं सूचित-
मर्थं विवृणोति * इदं तावदिति * फले विधीयमानस्य गुणस्या-

श्रयभूतधात्वर्थापेक्षायामेकवाक्योपात्तस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतेस्ता-
दृशस्यासत्वेनानुवादायोगाद्विध्यापत्तेर्विध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्यादि-
त्याशयः।स चेति यज्यर्थः परामृष्टः अत्रैव दृष्टान्तमाह *तद्यथेति*
यथेन्द्रियकामवाक्ये ऽन्यत एव दध्नो होमान्वयलाभान्न कर्मान्तर-
ता व्यवसितेति पूर्वानुपङ्गेण योज्यम्।दृष्टान्तं विवृणोति * श्रुतेति *
यद्वा दधिहोमसम्बन्धमात्रे विधीयमानइति ल्यप्लोपे पञ्चमीमङ्गी-
कृत्यैकग्रन्थतया योज्यम्।नन्विहाप्याश्रयापेक्षायां प्रकरणान्वयो ल-
प्स्यत इत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * साम्नो यागनिष्पत्त्यशक्ता-
वपि रेवतीनां याज्यानुवाक्यावद्देवतोद्देशद्वारा निष्पादकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कामभिप्रेत्याग्नेया ग्रहा भवन्तीति सर्वाभ्यासेष्वग्निदेवत्याद्य
श्रुतेरैन्द्रीणामृचां साधनत्वायोगान्निराकर्त्तुं शक्यामपि सप्तम्या सा-
माधारत्वश्रुतेर्यागसाधनत्वाशङ्कैव नोत्तिष्ठतीत्येवं निराकर्त्तुम् *रे-
वतीगुणकमित्युक्तम् * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सा-
क्षाद्यागसाधनान्तरपरिसंख्यार्थं कर्तृग्रहणम् देवताभिधानार्थगक्ष-
राभिव्यक्तिद्वारापि स्तोत्रसाधनत्ववद्यागसाधनत्व यज्ञकर्मणी-
त्येकश्रुत्यविधिविरोधाम्नानास्वरसमाहारात्मकस्य साम्नो न स-
म्भवतीति सूचयितुम् * साम्नेत्युक्तम् * स्तसम्बन्धानुवादित्वा-
दित्यनेन सूचितमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि स्तो-
त्रस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्वि-
ति * नन्वयान्तरप्रकरणात्प्रणयनस्य गोदोहनाश्रयत्ववदिहापि
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टोमस्तोत्राद्यान्तरप्रकरणान्तः
पातकल्पतयाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वमभ्युपगमिष्याम इत्याशङ्का * ५५८।२
आतिदेशिकत्वादित्युक्तम् * उत्पत्तावेव प्रकरणाभिव्यक्तेर्विकृ-
तावुत्पत्त्यभावान्न स्तोत्राणां प्रकरणं सम्भवतीत्याशय.। वारवन्तीय-
स्याश्रयालाभं वृद्धवाक्येन द्रढयति * आह चेति * ननु षड्यादि-
स्वरसमाहाररूपाया गीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन विधीयमा-
नाया निर्व्यापारायाः साधनत्वायोगात्साध्यभूतव्यापारापेक्षायां प्र-
करणाद्यागसाधनत्वस्यावगतस्य साक्षादसम्भवे ऽपि तदङ्गस्तोत्र-
द्वारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * वार-
वन्तीयस्य यागानङ्गत्वाद्याङ्गाङ्गभूते स्तोत्रे ऽवतारो न सम्भवतीति
परिहर्त्तुं यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गे ऽपि स्थित उ-
पकरोतीत्येवं फलपतइत्यौदुम्बराधिकरणवार्त्तिकोक्तमङ्गावतारन्या-
यस्याङ्गमात्रविषयत्वं स्मारयति * तादिति * एतदेवाङ्गावतारन्या-
योदाहरणे सप्तदशारत्नित्वे वाजपेयाङ्गत्वं दर्शयन्नुपपादयति * स-

सप्तदशेति * वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगाद्वाजपेयस्य
च साक्षात्परिमाणेनोपकारासम्भवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्त्तुं शक्नो-
ति सप्तदशारत्नित्वं तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपेयाङ्गपशुया-
गाङ्गयूपाङ्गत्वद्वारोपकरोतीत्यवधार्यतइत्यर्थः। इदं पुनरित्यनेनो-
त्तरा॰मुपपादितं वारवन्तीयस्य क्रियानङ्गत्वं वक्तुमनङ्गभूताया
अपि क्रियाया वारवन्तीयस्य करणत्वोपजननेनोपकारित्वाद् गुण-
भूततोक्ता। ननु वारवन्तीयस्य क्रियां प्रत्यनङ्गत्वे ऽपि फलसाधनत्वा-
न्यथानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षात्साधनत्वायोगे ऽपि स्तोत्र-
द्वारा कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य योग्यतानपेक्षेणाकाङ्क्षामात्रेण सा-
ध्यक्रियान्वयायोग वक्तुमपेक्ष्यमाणं केवलं न तु सप्तदशारत्नित्वव-
न्नो * यमानमित्युक्तम् * अङ्गत्वं चपरम्परयाप्युपकारित्वमात्रेण
युक्तमाश्रयापेक्षायास्तु निर्व्यापारस्य कारकत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्व-
सिद्ध्यर्थत्वादयोग्यतया च क्रियया व्यापारवत्त्वासिद्धेः फलसाधन-
त्वानुपपादकव्यवहिताश्रयकल्पना न युक्तेत्याश्रयत्वोक्त्या सूचितम्।
अप्रकृतमेव तद्योऽश्रयत्वयोग्यं क्रियान्तर कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य
* अर्थेत्युक्तम * कर्मान्तराङ्गत्वरूपवाक्यार्थान्तरप्रतिपत्त्यापि वा
रवन्तीयार्थवत्त्वोपपत्तेः फलान्वयस्यावश्योपादेयत्वाभावान्नाप्राक्
ताश्रयकल्पना युक्तेत्याशयः अन्यथापि चानर्थक्यपरिहारोपपत्तौ
नानर्थक्यतदङ्गन्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * फलान्वयवत्कर्मा-
न्तरान्वये प्राकरिणिकाश्रयान्वयकल्पनक्लेशाभावात् * सुतरामि-
त्युक्तम् * नन्वावृत्तिसंस्थादेर्गुणस्य प्रकृतकर्मस्वरूपसाधनत्वाभावे
ऽपि कर्मसम्बन्धिप्रयोगपरिच्छेदसाधनत्वात्फलान्वयवद्वारवन्तीय-
स्यापि यागसम्बन्धिस्तोत्रसाधनत्वात्फलान्वयो भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याह * अत्यन्तेति * कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्र-
योगपरिच्छेदे साधिते कर्मसाधितमिति बुद्धेर्वैषम्यमित्याशय.। न-
न्वत्यन्तभेदे ऽपि सम्बन्धिसम्बन्धात्पशुयागे ऽनुगृहीते वाजपेयो
ऽनुगृहीत इति बुद्धिवत्स्तोत्रे कृते यागः कृत इति बुद्धिर्भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह * वाजपेयस्येति त्विति * पशुयागविषयो यागशब्दः
साध्यसाधनभावलक्षणसम्बन्धविशेषस्तु न व्यवधाने सम्भवती-
त्याशयः। यथा कथं चिद्यागाश्रयत्वप्रासोक्तसम्बन्धानुवादोपप-
त्तायप्यग्निष्टोमादिपस्तोत्रसाधनसामस्यलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वल-
क्षणस्याग्निष्टोमसामत्वस्याप्रसिरनुवादायोगात्कल्पभेदापत्तेश्च वि-
५१०॥ ध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याह * यद्यपीति *
साभयन्येन प्रसज्यमानेष्विरपष्यादाराः। अग्निष्टोमसाम्नीति साम-

शब्दः स्तोत्रलक्षणार्थः । एवमेतस्येत्युभयथा अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुद्यागाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेदित्यग्निष्टोमसाम्नो ऽग्निष्टुता विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यत्स्तोत्रसाम तद्रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति पूर्वं वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धः क्रियते ततः पूर्वयत्सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थक्यात्प्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं विशेषणे यथा वाक्येनाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह * तस्यैवेति * तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशङ्क्यैतस्यैवेति विशेषणे यो विशिष्टानुवादलक्षणः स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणादन्यतोक्ता रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य च क्त्वाप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेः विधायकानावृत्तावप्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थव्यापाराद् गौरवमपरिहार्यमित्याह * ऋक्सामेति * वारवन्तीयस्य फलं प्रति विधेयोपादेयगुणभावाद्रेवतीः प्रत्यनुवाद्योद्देश्यप्रधानभावाद्वैरूप्यं चकारेण सूचितमानन्त्यग्निष्टुत्प्रकरणेनाश्रयान्वयलाभात्तस्मिंश्च वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धेऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयासिद्धेर्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति * ननु क्रत्वर्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधाने ऽपि फलार्थस्य कथं तदन्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याह * वारवन्तीयं हीति * वारवन्तीयेन साध्यतया क्रत्वपेक्षणादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव च वारवन्तीयस्य साधनत्वात्क्रतोश्च साध्यत्वात्प्रकृतातिक्रमकारणाभावाच्च नान्यगतत्वाशङ्केत्यर्थः । पुरुषार्थस्य वा [2]वाक्येनाग्निष्टोमस्तोत्राश्रयत्वविधाने च प्रकरणलभ्याश्रयानपेक्षणात्स्वतन्त्राग्निष्टोमस्तोत्रप्रयोगाभावे ऽपि क्रत्वन्तरार्थप्रयोज्यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वोपपत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसङ्गं परिहर्तुं तेनाश्रयविशेषणे वारवन्तीयस्याश्रयान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदवदाश्रयस्याग्निष्टुद्विशेषणविधिनिमित्तो ऽपि वाक्यभेदः स्यादित्याह * पुनरपि चेति * एतस्य यद्वारवन्तीयं तद्रेवतीषु कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तक्रत्वङ्गत्वस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानात्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

१ एवमेतस्येत्यारभ्य ऋक्सामेत्यन्तस्य ग्रन्थस्य पाठान्तरं मार्कीनेतारभ्य ऋक्सामेतान्त ज्ञेयम् ।

२ इद पाठान्तरं ।

प्रद्वारैवाग्निष्टुदङ्गन्यायगमाचैतद्वाक्यभेदद्वयापत्तिरित्याशङ्क्याह * एतस्यैवेति * वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयात्प्रागग्निष्टुदन्वये ऽप्याग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र प्राकृतानामाग्नेयीनां स्तोत्रादिद्वारा क्रत्वन्वये ऽपि द्वारविशेषानपेक्षे क्रत्वन्वयाश्रयणेनोपस्थानान्वयवद्वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयानपेक्षक्रत्वन्वयमात्रोपलक्षितस्य फलान्वयोपपत्तेः । क्रत्वन्वयप्राग्भाविफलान्वयपक्षवत्पश्चाद्भाविफलान्वयपक्षे ऽपि सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेः द्वितीयवाक्यभेदाभावे चाद्यो वाक्यभेदः स्यादेवेत्यपिशब्दार्थे वाशब्दः स एवेत्येवशब्दोत्कर्षपाङ्क्तिकारेण व्याख्येयम् । क्रत्वन्वयानुवादपूर्वं च वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयकरणे कृत्वाशब्दस्यातिगौरवं स्यादित्याह * ऋक्सामेति[1] * रेवतीयस्य वारवन्तीयवाक्येन वाग्निष्टोमस्तोत्रगामित्वं स्यात्तद्वाक्यविहितावारवन्तीयस्याभेदात्सामान्यतो दृष्टेन वेति त्रेधा विकल्प्य गुणादीनां स्वसम्बन्ध्यादिति वार्त्तिके गुणाद्विदिवाक्यानामन्योन्यान्वयाभावस्योक्तत्वाद्रेवतीवाक्यस्य वारवन्तीयवाक्यैकत्वाभावेनाद्यं तावत्कल्पं दूषयति * नैतदिति * वारवन्तीयरूपैक्ये ऽपि क्रत्वर्थपुरुषार्थरूपेण भेदादेवदत्तस्येव युद्धभोजनावस्थयोः स्थानैक्यनियमो नास्तीति द्वितीयं दूषयति * पूर्वेति * पुरुषार्थस्य वारवन्तीयस्यात्मनो व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थं क्रतुं साधयतो ऽपि क्रत्वङ्गत्वं वैलक्षण्योक्त्या निरस्तम् । ननु वेदस्य तत्स्थानत्वाकल्पकत्वे ऽपि क्रत्वर्थवारवन्तीयवत्क्रत्वन्तःप्रयोज्यवारवन्तीयत्वात्पुरुषार्थस्यापि सामान्यतो दृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वकल्पना भविष्यतीति तृतीयं कल्पमाशङ्क्य दूषयति * सामान्यतो दृष्टेति * विशेषणेनाधानाङ्गवारवन्तीयादिव्यभिचारनिवृत्तावपि शब्दैकसमधिगम्येष्वर्थेषु सामान्यतो दृष्टप्रमाणत्वस्य नैवं जातीयकेष्वेतद्भवति दृष्टादृष्टसिद्धिरितीति पूर्वाधिकरणभाष्येणोक्तत्वान्न सामान्यतो दृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वानवगतिमेव वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * फलाय विहितं सामवेदमध्ये पाठं स्वरूपज्ञानार्थमपेक्षते न क्रतुकालीनमग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने पाठं वारवन्तीयरूपमात्रविधानेनाग्निष्टोमस्तोत्रान्वयनैरपेक्ष्यलक्षणस्वातन्त्र्यावगमादित्यर्थः । ननूक्थ्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यान्तरवशेनान्ते त्रिवृद्वद्वारवन्तीयस्याप्याश्रयभूते ऽग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * स्या-

१ इदं पाठान्तरमितआरभ्यैतावदर्थम. प० प पुनरुक्तं. प्रतिभाति ।

नान्तरादर्शनेतोक्थ्यादीनामन्यत्र निवेशो नाश्रये तत्स्थानत्वदर्शनमा- त्रादित्याशयः। प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं तदपि दूषयति * यदि चेति * शङ्कादूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु ५६०।१ पुरुषार्थस्यापि वारवन्तीयस्य प्रसङ्गेन क्रतुसाधनत्वात्क्रत्वर्थवारव- न्तीयधर्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यथाभ्युदिते- ष्ट्यामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोस्तण्डुलैः सह श्रपणविधानेन प्रास- ङ्गिकतण्डुलश्रपणरूपप्रतीतौ कार्यसाधनत्वात्प्रणीताधर्मलाभ इति नावमिकदृष्टान्तार्थः। ग्रहणप्रणयनादीनां प्रणीताद्यङ्गत्वात्कार्यप्रयुक्त- त्वाच्चाङ्गानां प्रणीताकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वावगतेरनङ्गाश्रितानाम- पि चोपकारिश्रितत्वमात्रेणोपकारित्वोपपत्तेः श्रपणोपकारिणोर्दधि- पयसोः श्रितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्यापन्नयोर्दधि- पयसोर्युक्तं करणमग्निष्टोमसामत्वस्य तु क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वा- दनङ्गस्य चानतिदेश्यत्वात्क्रत्वर्थवारवन्तीयकार्यापन्ने ऽपि पुरुषार्थ- रूपवारवन्तीये ऽतिदेशानुपपत्तेर्नानुष्ठानं युक्तमिति वैषम्यमाह * त- त्रैवेति * क्रत्वर्थवारवन्तीयाङ्गताग्निष्टोमसामत्वस्यानाशङ्क्यत्वेनस्य- र्थान्तरन्यासेनाह * प्रकरणेति * फलार्थेन वारवन्तीयेन प्रकृता- ग्निष्टुद्ग्रहणे सति वारवन्तीयस्याङ्गसाधनत्वे ऽग्निष्टोमसामत्वस्य द्वा- रत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थं वारवन्तीयं प्रति गुणत्वं शङ्क्येत क्रत्वर्थं तु प्रतिगुणताशङ्कितुमप्यशक्येत्याशयः। साक्षाच्च साम्नो यागसा- धनत्वाशक्तेरग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा यागसाधनत्वं यागसाधनत्वाच्चा- ग्निष्टोमस्तोत्रान्वय इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रकृताग्निष्टुद्ग्रहणस्यैवासि- द्धत्वात्पुरुषार्थमपि प्रति गुणत्वं नास्तीति * तदेव विस्पष्टेनोक्तम् * कदा चिदप्यसिद्धमितिवाच्ये * मृदूक्त्यावापीत्युक्तम् * नन्व- ग्निष्टोमसामत्वस्य क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वे ऽपि प्राकृताग्निष्टोम- साम यज्ञायज्ञीयधर्माणां कार्यापत्त्या वारवन्तीयाङ्गत्वात्पुरुषार्थे ऽपि वारवन्तीये प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वात् प्राप्ते ऽग्निष्टोमसामधर्मक- त्वात् गुणाद्वरयाग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तेर्न वाक्यभेदो भविष्य- तीत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनैव निरस्यन्नाह * यदि स्थिति * पुरु- षार्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामशब्दवाच्याग्निष्टोमस्तोत्रसम्ब- न्धावगमे सत्यग्निष्टोमसामभूतक्रत्वर्थवारवन्तीयधर्माणां पुरुषार्थे वारवन्तीये दधिपयसोरिव प्रणीताधर्माणां प्राप्तिः स्यात्तदनवगमा- त्तु क्रतुसाधनसामत्वमात्रेण सामान्तरेष्विवाग्निष्टोमसामधर्माप्राप्तेः कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां वारवन्तीयत्वमात्रेणाधानाद्यङ्गवारवन्तीय इव प्राप्त्ययोगाच्च गुणाद्वरयाप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्या-

शयः । अतः प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभादपि
वाक्यभेदपरिहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति *, अतो
गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेस्तत्परिहारार्थं यागान्तरवि-
धिरेष्टव्य इत्याह * इतीति * ननु यागान्तरविधावप्राप्तानेकार्थ-
विशिष्टयागविधानाद् गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह *तथा सति हीति *
साद्यस्काः साहस्रा इति चैकेन शब्देन युगपदुपादानलक्षणसङ्घा-
ख्यनिकायवतामग्निष्टुदादीनामेकाहानां निकायित्वावान्तरसामा-
न्येन सुसदृशत्वात्पूर्वस्याग्निष्टुतो विध्यन्तो रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु
प्रवर्त्तते इत्यष्टमे निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र
वक्ष्यमाणत्वात्तदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । बहुप्राप्तिमेव विवृणोति * ए-
षशब्दस्तावदिति* अतः कृत्वाशब्दाक्षिप्तार्थविशिष्टयागमात्रविधाना-
ल्लाघवमित्युपसंहरति * कृत्वाशब्देति * ननु रेवतीवारवन्तीया-
न्वयस्याग्निष्टोमस्तोत्रक्रियाविशेषणत्वात्तस्याश्चेहाविधेयत्वात् न वि-
५६१॥ शिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्कते * न त्विति * एतदेव विवृणोति
* तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * अग्निष्टोमस्तोत्रस्या-
विधेयत्वात्तत्विशेषणत्वेन रेवतीवारवन्तीयान्वयानपेक्षे ऽपि कृ-
त्वाशब्दोक्तायाः अग्निष्टोमस्तोत्रभावनायाः स्वरूपेण प्राप्ताया अपि
रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वात्तद्विशे-
षणत्वेनाक्षेपोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गाद्विशिष्टविधिः सम्भवतीति
परिहरति * नैष इति * करोत्यर्थमिति वाच्ये करोत्यर्थस्याकार-
कत्वात्क्रियारूपभावनान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं धातुसम्बन्धाधि-
कारविहितक्त्वाप्रत्ययसामर्थ्यात्क्रिययाप्यन्वयः प्रतीतेः क्रियाकार-
कलक्षणान्वयायोगे ऽपि च समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन च
विशेषणविशेष्यरूपान्वयोपपत्तिसूचनार्थं क्त्वान्तकरोत्युक्तिः । ननु
कृत्वाशब्दोक्तभावनाद्वारा यागभावनया रेवतीवारवन्तीयान्वयग्रह-
णे ऽप्यग्निष्टोमसाम्ना विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तो-
त्रावच्छिन्नैव भावना कृत्वाशब्देनोक्तेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्वारव-
न्तीयस्य च स्वरूपेणातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि
रेवत्याधाररूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधावग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगाद-
ग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * नवेने-
ति * भावनावच्छेदकधात्वर्थान्वयं विना रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य
भावनाविशेषणत्वायोगात्साम्नश्च यागसाधनत्वाशक्तेः प्रधानभूत-
यागाख्यधात्वर्थान्वयायोगाद्रेवतीषु वारवन्तीयं यागसाधनं कृत्वे-
ति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तदवच्छेदकधा-

त्वर्थापेक्षायां धारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशेषणात्वावगतेर्वारवन्तीयान्वितानां रेवतीनामपि तद्विशेषणत्वावगताद्रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्याशय । आद्य श्लोकं व्याचष्टे * रेवतीति * कृदन्ताक्षेपशब्दयोगेन क्रतोरिति षष्ठ्या कर्तृवाचित्वात्स्वविशेषणस्यैव क्रतुनाक्षेप इत्यर्थ । द्वितीया व्याचष्टे * सत्विति * साक्षाद्रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धोपजीवनाशक्तेर्गुणत्वेन चानर्थकयतदङ्गन्यायविषयत्वादङ्गेषु तत्सम्बन्ध विक्षेप्तुमारभमाण क्रतु फलाङ्गे निक्षेप्तव्य इत्यपेक्षाया धारवन्तीयस्यातिदेशेन विज्ञातस्थानत्वाद्रेवतीरपि तत्स्थाना कल्पयतीत्यत्र वाक्य ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनतायाविधाने ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वय क्रतुविशेषणमप्यग्निष्टोमस्तोत्रे सकामतीत्यग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थ । एवमद्रव्यदेवतात्मकत्वेन वारवन्तीयस्य यागासिद्धशक्त्वान साक्षात्प्रकृतयागान्वयो ऽस्ति अङ्गावतारन्यायाविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति क्रत्वर्थत्वपक्षे त्वङ्गावतारन्यायविषयत्वादस्तीति वैषम्यमुक्त्वा साम्नस्य क्रियारूपत्वेनाश्रयभूतक्रियान्तरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चाङ्गत्वेनान्वयायोगादिति वक्ष्यमाणादपि कारणात्प्रकृतयागान्वयो नास्तीत्याह * अतश्चेति* परपक्षदूषणवेलायामेवैतदपि कारण वाच्य सत्कस्मात्स्वपक्षसमर्थनात्पश्चादुक्तमित्याशङ्क्य मन्दत्वसूचनायेतीप दर्शयाच्याङ्प्रयोगेण दर्शित वारवन्तीयस्य गीतिरूपत्वेन क्रियात्वादाश्रयभूतक्रियानपेक्षत्वे सौभरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थस्यानेनैव न्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्व्यूह क्रतुप्रयोगापत्ते क्रत्वङ्गभूतस्तोत्राश्रयत्वप्राप्त्यभावेन स्तुवीतेत्यनुवादानुपपत्तिप्रसङ्गात्करणनिर्देशमात्रेण त्वाश्रयापेक्षत्वे यागादेरपि करणत्वाभ्युपगमादाश्रयापेक्षापत्तेर्वारवन्तीयस्यापि च फलभावनाकरणत्वे पशुकामो ह्येतेनेत्येतच्छब्दन परामर्शापत्ते करणत्वनिर्देशनाश्रयापेक्षत्वस्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गाद्यागादिवच्च सौरभस्यापि फलभावनाकरणत्वमाधात्करणत्वीनिर्देशोपपत्ते । प्रत्युतैकक्रियाकरणस्यान्यकरणत्वानुपपत्ते फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यत्वादनभिमतैव साम्न • क्रियारूपता प्रौढ्योक्तेति गम्यते षड्जादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीतेसिद्धरूपत्वात्तद्रूपस्यापि साम्न क्रियात्वाभावादपि तु कर्मशब्दस्याद्भावो ऽर्थ प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यविशिष्टे ऽन्यैरिति सामर्थ्याश्च क्रियात्वोक्ते सामार्थो य कश्च गीते मस्वरइति श्रुते सामशब्दस्य षड्गर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतात्स्यस्वरसमूहवा

चित्वावगमात्स्वरशब्दस्य च मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरमित्यादिदर्शनाद्वायवीयसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्यायघोषात्मकशब्दपरत्वावगतेस्तस्य चाकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वे च साम्नो ऽशब्दात्मकत्वेनोच्चारणाख्याध्ययनायोगात्सामान्यधीयतइति प्रयोगायोगापत्तेर्ध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिजनिकायामुच्चारणक्रियायामृचं प्रति प्रधानसाम्नो गुणभूतत्वाय संस्कारकर्मत्वव्यपदेशसिद्ध्यर्थं गीतित्वमुपचर्य व्याख्यातुं शक्यत्वादुच्चारणक्रियाद्वारैव च वक्ष्यमाणाधिकरणस्थाया हीष्यादिप्रति सौरभस्याश्रयत्वोपपत्तेरुपपादयितुं शक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च क्रियात्वे तस्यैवाग्निष्टुतो ऽग्निष्टोमस्य गुणे वारवन्तीये पशवः फलमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहासम्भवेनाधिकरणारम्भानापत्तेर्न पारमार्थिकी क्रियात्वोक्तिः सप्तमाधिकरणे तु स्वरस्य सामत्वनिरासो न ह्यभिवत्पक्षणामभिव्यञ्जको यो ऽनादे स ककतीषु भावयितुं शक्यो यदि भाव्येत न ककत्यो भवेयुरिति तत्रत्यभाष्यालोचनयैव गीत्याख्यषड्जादिस्वराभावे ऽप्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेन तेषां स्वानुरक्तत्वरूपाभिव्यञ्जकत्वे ऽप्यक्षरस्वरूपानभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यञ्जकवायवीयसंयोगविभागानां स्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्यतइति द्रष्टव्यं तद्वैधर्म्योक्त्यैव षड्जादिस्वरूपस्यार्थस्याभिवनीयस्य ककतीषु भावयितुं शक्यताया भावो ऽर्थ इति तत्रत्यसिद्धान्तसूत्रावयवेनाभिधानात्तेनापि क्रियावाचिता सामशब्दस्योक्तेति नाशङ्कनीय रथन्तरादिशब्दस्य च गानविवाच्यत्वेन प्रसिद्धगानवाचित्वादृग्वाचित्वे प्रसिद्धग्रहणत्वादित्यवयवेन निरस्ते हन्तिविध्यादिजन्यविकारवदृग्विकारवाचित्वात् ऋग्वाचिता न युक्तेति विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरित्यन्त्यावयवेन हेत्वन्तराभिधानाच्च हन्त्यादिदृष्टान्तोक्त्या क्रियात्वं सामसु चिन्तितमिति शङ्कनीयं किं तत्कारणमित्यपेक्षायामाह * यश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * दधी-

५६२।१ ति * गडियद्नैकदेशे शक्तिशब्दो यिविभवयवइत्यादावक्रियायामपि धातुस्मृतेर्गयडादिशब्दाश्च क्रियानवगतेर्धातुवाच्यत्वमात्रात् क्रियात्वासिद्धेः परमार्थतो वारवन्तीयस्याव्यापारत्वेनाक्रियात्वे ऽपि प्रायेण

● धातूनां क्रियावाचित्वादौपचारिकाक्रियात्वसूचनार्थं धातुवाच्यत्वोक्तिः क्रियानपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रश्चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय भाष्यमनुसन्दधान समेष्विति सूत्रावयवं भाष्यरूढव्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्स्वयं तावद्व्याचष्टे * समेष्विति * गुणशब्दस्येह सिद्धरूपार्थवाचित्वादाश्रयानपेक्षायां ऽध्युच्चयमात्रेण क्रियात्मकत्वोक्तिः

भाष्यकृद्व्याख्यानमपि समर्थयते *भिन्नेति* न हीति भाष्यमन्राधान्याद्रेवतीनामेतच्छब्दान्वयायोगादप्राप्तेश्चोद्देश्यत्वायोगायङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्कोपपादयति *न हीति* वारवन्तीयात् प्राथम्योक्तेर्यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्य.युद्देश्यलक्षणमिति न्यायेनोद्देश्यत्वमुद्देश्यत्वाच्चप्राधान्यमप्याभातीत्यानन्तर्योक्त्या सूचितम्। ननु सतीष्वपि रेवतीषु विशिष्टानुवाददोषः प्राप्नुवन्कस्मान्नोक्त इत्याशङ्क्याह*तत्रेति* तथाग्निष्टोमसामेत्यपरो ऽपि वाक्यभेदः प्राप्नोतीति सूचनार्यकशब्दः असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवन्तीयान्वयविधौ क्रत्वन्वयाप्राप्तेरन्यत्र च गुणभूतानामन्यान्वयविध्ययोगादेतच्छब्दो ऽर्थशून्यः स्यादित्येतच्छब्दान्वयानुक्त्या सूचितं भाष्यकृतेत्युत्तरभाष्यपातनिकार्थमाह * तच्छब्देति * शुद्धानां रेवतीनां वारवन्तीयं प्रति विधौ पश्चादग्निष्टुद्यागान्वयायोगे ऽपि प्रागेव यागान्वयितया तां विधाय तासां च यागान्वये द्वारापेक्षायां द्वारतया वारवन्तीयान्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ त्विति * रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषोक्त्यर्थं तथेति भाष्यं रेवतीयागान्वयरेवतीवारवतीयान्वयवारवन्तीयफलान्वयरूपार्थत्रयविधिनिमित्तवाक्यभेदानुपन्यासयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * तथापीति *

गौणं लाक्षणिकं चापि वाक्यभेदेन वा स्वयम्।
वेदो ऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाभ्युपगमवच्चतुष्टयाभ्युपगमे ऽप्यदोष इत्याशयेनाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * एतस्यैवेति परिहारभाष्यमेतत्पदानुरोधेनैवाग्निष्टुद्रेवत्यन्वयाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * तथा सतीति * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वविधावनुज्ञाते वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निष्टुद्रेवत्यन्वयविध्युपगमाद्वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरेव चैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दवदग्निष्टोमसामशब्देनाप्यनन्वयादानर्थक्यं तथैतस्याग्निष्टोमसामेत्यन्वयविधौ वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरित्याद्यव्याख्याने ऽर्थः रेवतीविशेषणत्वेनैतच्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपञ्चकापत्तेः सकृच्छ्रुतस्यैतच्छब्दस्यानेकविशेषणत्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा वाक्यभेदपञ्चकापत्तिरिति द्वितीये। यथा विशिष्टानुवादपक्षे यथा-

क्रममवस्थितस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षे ऽपि यथाक्रममेवावस्थानं नोत्कर्ष इत्येवकारार्थः। अस्मिन्पक्षे रेवतीनामुपादेयत्वात्सामाम्नायसिद्धा या रेवत्यस्ता एतस्याग्निष्टुतः कार्या इति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छब्दो योज्यः। सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरस्य क्रियान्तरविशेषणस्यैव विधानात् वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयेनाथेति प्रश्नभाष्यं गुणे पुनः फले कल्पनातः इत्यादिभाष्येण पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणानां वाक्यभेदानामसमाप्तत्वान्मध्ये सिद्धान्तदो-
५६३।८ षं शङ्कानवकाशादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *इहैवेति* यागान्तरस्याग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन विधिर्गुणविशिष्टस्य वाग्निष्टुतः फले विधिः फलार्थस्यापि वा गुणस्य प्रकरणप्राप्तयागाङ्गत्वानुवाद इति पक्षान्तराणां सिद्धान्तप्रतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमभ्युपेत्यापि प्रश्नावसरसमर्थनार्थे-
[illegible]

भाष्योक्तयागानुवादद्वारेतरानुवादसिद्धिरेवं च सति विपरिवृत्तिप्राप्तो यजिरित्यादिवार्त्तिकोक्त्या तथा शब्देन परामृष्टायागस्यायोग्यत्वेनाश्रयत्वाप्राप्तेर्वस्तुतो ऽसम्भवन्नप्यनुवादः पूर्वपक्षे स्थितोक्त इति नामशब्देन सूचितम्। रेवतीष्वित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * नन्विति प्रश्नाशयविवरणभाष्यं स्वविशेषणाविशिष्टायाः कृत्वाशब्दोक्ताया भावनाया यागभावनाविशेषणत्वाद्विशिष्टैकार्थविध्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * रथान्तरवोक्त्या तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वेति कृत्वाशब्दोक्तभावनाया रेवतीयागे ऽतिदेशप्राप्तायाः प्रत्यभिज्ञानादविधेयत्वेनाविधेयभावनाविशेषणत्वायोगः सूचित। स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेण विधेयत्वाद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशयेनेतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नेति * उच्यतइत्याद्युक्तभाष्यं विधेययागभावनाविशेषणत्वात्कृत्वाशब्दार्थस्य लिङा ऽर्थाद्विधाने ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयो लिङा क्त्वाप्रत्ययेन वा न विहित इत्येवं व्याचष्टे *रेवतीनामिति* ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयाविधाने ऽप्युभयोः कृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वेनाकार्यकरणीयत्वनियमसिद्धेः। समभिव्याहारलभ्यान्वयप्रतीतिरविरुद्धेत्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यमकर्णकरणीयन्यायपेक्ष्योक्तमयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तेनेति * रेवतीवारवन्तीयविशिष्टकृत्वाशब्दार्थविशिष्टयागभावनाविध्यपर्याक्षेपात्कृत्वाशब्दार्थस्य रेवतीवारवन्तीयविशिष्ट-

रेवत्यप्रतीत्या तयोरन्योन्यनियमः प्रतीतो ऽप्यविधेयत्वान्नादर्तव्य इत्याशयः। सम्बद्धेति विशेषणप्रधानो निर्देशः। नन्वविधेयत्वे रेवतीवारवन्तीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशङ्क्य *यागेत्युक्तम्* क्त्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वेन प्रतीयमानयोः कथं यागभावनाविशेषणतेत्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * रेवतीवारवन्तीयसम्बद्धत्वरूपेणोक्तत्वात्सम्बद्धत्वरूपेण सतीं प्रतीयमानामपि क्त्वाशब्दवाच्यां सम्बद्धत्वरूपस्याविधेयत्वाच्छुक्लायाश्चानुष्ठानाशक्तेरनादरणीयत्वाद्सतीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नुवन्ति सामान्यन्यास्वृक्षु प्राप्नोतीत्यव्यवस्थेत्यध्याहारेण वचनव्यत्ययो योज्यः। सन्निहितक्त्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्याविधेयत्वेनानादरणीयत्वाद्व्यवहितयाप्येकवाक्योपात्तया प्रधानभूतया यागभावनया ऽन्वयो युक्त इत्याशयः। ननु यागभावनाविशेषणत्वे ऽपि साक्षात्तदन्वयायोगादङ्गत्वेन चाङ्गावतारन्यायविषयत्वात्तदङ्गावतारावगतेः। कस्मिन्नङ्गविशेषे ऽवतार इत्यपेक्षायां वारवन्तीयस्य प्रकृतावग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमाद्रेवतीनां चाधारत्वश्रुतेः। साम्नैव प्रत्यृचामाधारत्वप्रसिद्धेः सामान्तराणां चातिदेशतो निर्ज्ञातत्वेनर्गन्तरानाकाङ्क्षत्वादेकाग्निष्टोमस्तोत्रविषयतयान्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * एकस्तोत्रेत्युक्तम् * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्तेरुपदेशानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रान्तरविषयत्वावगमाच्चात्र च प्राकृतसामकार्यापत्तिप्रमाणाभावेनाधिकावापावगतेरारोप्यमाणानां च साम्नां त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुबत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति श्रुत्या प्राकृतीष्वेव गायत्र्यादिष्वभ्यस्यमानासु निवेशावगतेः ऋगन्तरानाकाङ्क्षत्वाद्रेवतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषयत्वानियमादेकस्तोत्रविषयत्वे ऽपि चानेकसामकयोर्माध्यन्दिनार्भवपवमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे ऽन्त्ये वा स्तोत्रैकदेशे वारवन्तीये तस्मिन्नेव रेवत्य इति नियमाभावान्नान्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशयः। उप्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते सामान्यास्विवाति अधिकरणवाचि घञन्तेनावापशब्देनागन्तुकस्य साम्नो ऽभिनिर्ज्ञातप्राकृतर्गाधारत्वेनाधारभूतर्गन्तरानाकाङ्क्षत्वं सूचितम्। एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * तेनानयोरन्यथायातिदेशे ऽवगताग्निष्टोमस्तोत्रस्थानवारवन्तीयोद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागभावनानन्वयाद् दुष्परिहरो वाक्यभेदः स्यादित्याह * अत इति * यागभावनान्वयनिरासायैवकारः नैष ६६४।२
दोष इत्यादिपरिहारभाष्याशयमाह * नैष इति * अप्राप्तविषय:

तैवंविधशब्देनोक्ता अप्राप्ते ऽर्थे कृत्वेत्यस्य विध्यन्वयो विधेयत्वाख्य फलमित्यर्थः । श्लोकार्थमुपपादयति * सर्वत्रैवेति * कृत्वाश ब्दार्थविशिष्टयागभावनाविधिना विशेषणस्याविधाने ऽपि क्त्वाप्रत्ययेन धातुवाच्यायाः क्रियायाः क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठान च विना कर्तृत्वायोगादनुष्ठानावगतेरप्राप्तत्वाच्च रेवतीवारवन्तीयानुवादायान्वयक्रियाया अभिपुत्य हुत्वेतिवन्निमित्तार्थश्रवणायोगादनुष्ठानानुवादानुपपत्तेर्विधावस्मृतस्यापि कृत्वाशब्दस्यार्थाद्विध्याक्षेपकत्वाद्विधेयं कृत्वा शब्दार्थविशेषणस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । कृत्वाशब्दोक्तायाः क्रियायाः प्राप्त्यान्निमित्तार्थश्रवणोपपत्तिमाशङ्क्य स्वरूपेण प्राप्तावपि रेवतीवारवन्तीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येनैव च विधेयत्वाभ्युपगमान्न निमित्तत्वाश्रयणं युक्तमिति * न चेहेत्यनेनोक्तम् * द्वाविति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यदि तर्हीति * यथेति दृष्टान्तभाष्यमपि सकृदुच्चरितस्य क्त्वाप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वपूर्वकालत्वरूपानेकार्थपरत्वायोगादप्रवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कथमिति * पूर्वकालत्वानुष्ठेयत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्पूर्वकालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेण च क्त्वाप्रत्ययेनोपादानादेकशब्दोपादानलक्षणाया अपि च वाक्यभेदपरिहारप्रक्रियायाः शोणशब्दे च त्वैकार्थसमवायित्वावान्तरजातिवाचिनि दृष्टत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । क्त्वाप्रत्ययान्निष्पादितापरपर्यायानुष्ठानावगमे ऽपि भुक्त्वाव्रजतीत्यादौ विध्यभावे तत्कार्यत्वाप्रतीतेः कृत्वाशब्देनैव च तदर्थविधौ न चेदन्येन शिष्टा इत्यनेन न्यायेन विशिष्टयागभावनाविध्ययोगापत्तेर्भाष्योक्तपरिहारापरितोषात्स्वयं निर्विशेषणस्य करोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विधेययागभावनाविशेषणान्तर्भावाभ्युपगमेन लिङैव विधेयत्वमुपपादयति * अथ चेति * द्रव्यस्याविशेषितस्यापि स्वरूपमात्रेण विशेषणत्वोपपत्तेस्तद्विशेषणस्यानन्तर्भावादविधेयत्वे ऽपि करोत्यर्थस्याविशेषितस्य निरूपणाशक्तेर्विशेषणत्वायोगाद्विधेयविशेषणान्तर्गतत्वाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विशेषणविशेषणत्वे ऽपि विधेयता युक्तेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * पञ्चकारणाधिकरणपूर्वपक्षन्यायस्यापि क्रियाविशेषणत्वहेतुकविधेयत्वोपपत्तिरुक्तेत्यभिप्रायः ... विना विशेषणत्वायोगात्तस्याप्यभ्युपगन्तव्यत्वं युक्तं ... पदान्तरोपात्तस्यान्तर्गतिरित्यपेक्षायां यस्यो-

भय हविरार्त्तिमार्च्छेदित्यार्त्तेर्निमित्तभूतायां मृष्यामहे हविषा वि-
शेषणमिति वदता भाष्यकारेण पदान्तराक्तहविर्विशिष्टाया आर्त्ते-
र्निमित्तत्वोक्त्या पदान्तराक्तस्य निमित्तान्तर्गतिमुक्ता दृष्टान्तत्वेन
सूचयितुमार्त्यधिकरणभाष्यं पठितं ननु विशेषणविशेषणस्य कथं
प्रधानान्वय इत्याशङ्क्याह * तथा चेति * अङ्गगुणाविरोधे च ता- ५६५।५
दर्थ्यादित्यत्राङ्गसादुगुणयानुष्ठानस्य प्रधानसादुगुणार्थताया वक्ष्य-
माणत्वादित्याशय । रेवतीवारवन्तीयान्वयविध्युपपादनस्यानिय-
माशङ्कापरिहारोपयोगमाह * तस्मादिति * रेवतीवारवन्तीयान्-
न्वयेन विशेषितायां कृत्वाशब्दोक्तायां भावनायामुक्तसा-
मर्थ्यानियम इत्युक्तं तस्याः पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथम-
निष्पन्नरूपेणान्वयेन विशेषणमित्याशङ्क्य शुद्धस्य करोत्यर्थस्य पूर्व-
कालत्वनिरूपणाशक्तेर्विशिष्टस्य पूर्वकालत्वोक्त्या विशेषणस्य पूर्व-
कालत्वाक्तिर्निष्पन्नशब्देन सूचिता । ननु वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसाध-
नत्वावगमात्तस्य च सर्वस्तोमान्त्यत्वेन यागोत्तरत्वात्प्रयोगा
त्पूर्वकालत्वानुपपत्ते । क्त्वाप्रत्ययस्य च मुखं व्यादाय स्वपितीति
निवत्समानकर्तृकत्वमात्रेणोपपत्ते । पूर्वकालवाचित्वायोगाच्च त-
द्बलेनानुष्ठेयतया क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्योत्तर-
क्रियान्वय सिद्धेरित्याशङ्क्याह * कृत्वाशब्दश्चेति * मुखं
व्यादाय स्वपिति सम्मील्य हसतीत्युपसरयानात्समानकर्तृत्वमात्र
वाचित्वे ऽपाह स्मृते प्रयोगाच्च पूर्वकालवाचित्वस्यावगतस्य त्या-
गायोगादनेकार्थस्य करोतेरिहानुष्ठानवाचित्वायोगे ऽपि यागप्रक-
मात्प्रागपि विकल्पानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वे पदार्थानामिदं करिष्यामी-
त्येवमध्यवसायत्वाद्वाचा करोति मनसा करोतीत्यादौ चाध्यवसान
ऽपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पनाध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिवाचित्वा
दुगत । सामानुष्ठानस्य चर्त्विककर्तृत्वाद्यजमानकर्तृकयागसमानक-
र्तृकत्वस्याप्यनुपपत्तः क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वानिरोध इ-
त्याशय । नन्वेवमपीत्याशङ्क्य भाष्यमर्थैक त्वादेकं वाक्यमित्यत्रार्थ-
शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाभ्युपगमाद्वाच्यभेदमात्रेण वाक्यभेदानाप-
त्तेरयुक्तमाशङ्क्य विधिप्रयोजनत्वाद्वाक्यस्य विधेयभेदाशयेन
व्याचष्टे * नन्विति * नैष इति परिहारभाष्यं रेवत्याभिधान-
स्याप्यप्राप्तार्थत्वेन विधिप्रयोजनत्वाद्विधेयभेदप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य
रेवत्यादिविशिष्टैकयागभावनाविधिसिद्ध्यर्थं रेवत्याद्यभिधानोपपत्ते
र्न विधेयभेदो ऽस्तीत्येवमर्थं तेन व्याचष्टे * नैष दोष इति * वाक्य-
नानात्वेनानर्थत्वस्यार्थकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वादुपपन्नमिति भा-

ष्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभावनाविधानस्यैकत्वाच्च वा-
क्यभेदापत्तिरित्युक्ते भावनाया विधेयत्वे यागविध्युक्तिर्भाष्यकारी-
या न युक्तेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * नन्वितिभाष्यं पूर्वशङ्का-
शयाविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * वाच्यानेकत्वनिमित्ताने-
कार्थत्वशङ्काभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् * यदीत्युक्तम् * अत्रेति परिहार-
भाष्यं विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधानेऽपि
प्राधान्येनैव विधेयस्य प्रयोजनत्वात्तस्य चात्रैकत्वान्न वाक्यभेदाप-
त्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * उच्यतइति * न हीति भाष्यावय-
६६१।१ वमनेकप्राधान्यनिरासोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे *
तदाहेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * धारणाव्यापृत-
रेवतीपर्यवसाने रेवत्यो धारयेयुरिति निर्देशप्रसङ्गाद्रेवत्याश्रया-
व्यापृतवारवन्तीयपर्यवसाने सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेन व्यापृतसम्बन्ध-
पर्यवसाने वा रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति निर्देशापत्ते स्वोत्प-
त्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसा-
ने पशवः स्युरिति निर्देशापत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टरेवत्यो वारवन्तीयमि-
तिं भाष्योक्तरेवतीवारवन्तीयतत्सम्बन्धयागपशुक्रियाणां यजमान-
व्यापारयागभावनान्तरव्यापारत्वावसायात्ततः प्राग्विधेरपर्यवसा-
नापत्तेर्नानेकस्य प्राधान्येन विधिः सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति
वाक्यभेदपरिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अर्ह तस्मादिति * ननु
गुणफलान्वयपक्षेऽप्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमसाममात्रविशेषणत्वाभ्यु-
पगमे रेवतीविशेषणत्वानभ्युपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वानभ्यु-
पगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्य
इत्याशङ्कानिरासार्थं गुणे पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * त-
थाप्यग्निष्टोमसाम्नो वारवन्तीयेनाग्निष्टुतान्वयविधानाद्वाक्यभेदो
ऽपरिहार्य इत्याशयः । अथेति भाष्येणाग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन यागान्तरं
रेवतीवारवन्तीयवाक्येन विधास्यतइत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन निरस्तं
तदनेनापि प्रकारेण कर्मान्तरत्वासिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वात्सिद्धा-
न्ताविरोधाच्चानर्थकमित्याशङ्क्याह*अथेति * शङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
तत्रेति * एवं विधपक्षान्तराभ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति पृ-
च्छति * किमिति * गुणविषयत्वे ऽपि सामान्यविवक्षया नपुंसक-
निर्देशाविरोधः प्रकरणाबाधैतत्पदानुग्रहरूपं गुणद्वयमाह*प्रकरणं
तावदिति* परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति* कीदृग्वाक्यभेद इ-
त्यपेक्षायां प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षण इति दर्शयितुमाह *
न हीति * अथैवमित्यादिशङ्काभाष्य गुणफलान्वयस्याभिधानात्पु-

नदुक्तमाभासमात्रं परमते तादर्थ्यमेभ्युपेत्यैव रेवत्याख्यर्गन्तप्रगा-
नाद्यायव्यर्गाधारत्वलक्षणविशेषहानेनाश्रयवैगुण्यरूपदोषान्तरोक्त्य-
र्थ्येन व्याचष्टे * अथेति * अग्निष्टुद्यागस्यैव गुणान्तर-
विशिष्टस्य फलान्वयाभिधानायैतदिति स्वमतेनार्थान्तरं गु-
णकामत्वापरित्यागेनैव वक्तुमाह * अथ चेति * एतदेव पक्षान्तर-
मुपपादयति * तथा च सतीति * कर्मान्तरपक्षे ऽपि सन्निकृष्टार्थ-
विधिर्लप्स्यत इत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * गुणविशिष्टकर्मान्तर-
विधौ गुणपरत्वात्कर्मोत्पत्तिपरत्वायोग ऽपि कर्मोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं उ-
त्पत्तिपरत्वस्यापि कल्प्यत्वात् गौरवापत्तिर्नास्मिन्पक्ष इति विशेष
इत्याशयः । उत्पत्तिं करिष्यतीत्यनुषङ्गः । नन्वनुत्पत्तिपरत्व रेवत्य-
त्सास्ां च पदान्तरोपात्तवारवन्तीयान्वय इत्यनेकार्थविधिर्न लभ्य-
त इत्याशङ्क्य * विधानाचेत्युक्तम् * फलस्यानुपादेयत्वेन प्राप्त-
स्यापि कर्मणः फले विधानादनेकगुणविशिष्टता सेत्स्यतीत्यर्थः ।
श्लोकं व्याचष्टे * यागं हीति * फलस्याज्ञातज्ञापनं विधिर्विवक्षि-
तः । ननु विशेषणफले चास्मिन् वाक्यभेदो भविष्यतीत्यनेन न्या-
येन कर्मविधाने ऽपि तात्पर्यस्य फले ऽवतारादु गुणविशिष्टत्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य विधेः फलपरत्वनिरासार्थं तस्योद्दिश्यतोक्ता इति
करणः श्लोकार्थसमाप्त्यर्थः । ननु फले विधीयमानस्य कर्मणो ऽर्था-
दुत्पत्तिविधिमप्यनुभवितुं प्रक्रममाणस्य गुणान्तराश्रये बलवद्विप-
रिवृत्त्यभावेनोत्पत्तेरनिवारणात्कथमकर्मान्तरतेत्याशङ्क्य मन्यमान-
शब्देनानभिमतत्वं सूचयितुमाह * एवमिति * नन्वेवं सति सा- ६६७।
म्नो यागासाधनत्वात्तृतीया न युज्येतेत्याशङ्क्य द्वेधा समर्थय-
ते * स्तोत्रेति * दोषान्तरोक्त्यर्थं नैव शक्यमिति भाष्यं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * गुणान्तरविशिष्टत्वे प्रत्यभिज्ञानातिरोधानेनानुपादेया-
न्वयनिमित्तकर्मोत्पत्त्यनिवारणात्कर्मान्तरत्वापत्तेनं पूर्वस्मिन्यागे रे-
वतीवारवन्तीयान्वयविधिः शक्य इत्याशयः । रेवतीवारवन्तीयान्व-
यस्य क्रियान्तरविशेषणत्वाल्लिङ्गं विध्यशक्तेरङ्गान्तराणामविधेय-
त्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति तन्निरासाय लिङ्गे ऽशक्तत्वे ऽपि क्त्वाशब्द-
स्य विधिशक्तरुक्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयपक्षे काम्येनैव
गुणविशिष्टकर्मफलान्वयपक्षे वैशिष्ट्येन ऋत्वन्तरप्रयोगेन नित्यव-
यव्याधारत्वरूपविशेषबाधाद्धाने ऽपि वैगुण्यानापत्तिरित्यभिधानार्थं
नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * क्त्वाशब्देन विधातुं श-
क्यमिति सूचनार्थो भाष्ये करोति कर्मान्तरपक्षे नीरूपस्य कर्मणो
विधेयत्वायोगेन साधनाकाङ्क्षत्वाद्विधानाच्च प्रागतिदेशतो लाभा-

भावादर्थात्साधनान्तरविधिर्युक्त । पूर्वकर्मपक्षे त्वनाकाङ्क्षितसाधनविधायित्वकल्पना कृत्वाशब्दस्य न युक्तेत्याशय सतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वचनं तर्हीत्याशङ्काभाष्ये वचनशब्दस्य पूर्वभाष्यस्थवचनशब्दवत्कर्मान्तरविधिवाचित्वे ऽभ्युपगमविरोधापत्तेर्गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्वं तु प्रकृते कर्मानाकाङ्क्षितगुणान्तरविधिकल्पनस्यानन्तरभाष्यनिरस्तत्वेन गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * वचनं तर्हीति * केनेत्यपेक्षायां गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधेर्निरस्तस्याप्यनिरस्तत्वं मत्वेयमाशङ्केति सूचनार्थं पूर्वोक्ताभिप्रायद्वयोक्ति । ननु कर्मविध्यभ्युपगमे यजत्यनुवादोक्तिर्न युज्यतेत्याशङ्क्याह * यजिरिति * फलोद्देशेन कर्मविधाने ऽपि फलान्वयस्यापि गुणान्वयवद्विशेषणत्वात्तत्पक्षपरत्वे गुणविधेरेवायोगेनानेकगुणविधेर्दूरोत्सारितत्वापत्तेरुत्पत्तिपरत्वं विनानेकार्थविध्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पत्त्युत्पत्तियोगात्कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्यर्थं यदीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * स्वाभिमतं कर्मान्तरत्वं यदनेकार्थं विध्यन्यथानुपपत्त्या फलं तत्कथयतीति वदतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतकर्मविधिर्निरस्त इति प्रकटितम् । अनेन वा रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धसम्बन्धितया कर्मणो वचनमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता । ननु कृत्वा यजेतेत्युपपदाक्रान्तत्वेन विधिशक्तेर्योगाद्देवताद्यागस्वरूपानुवादावगतेरङ्गाङ्गिसम्बन्धार्थत्वेन चानुवादार्थत्वोपपत्तेर्न कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्याशङ्कायां नन्विति भाष्यं पूर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्या सूचितत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिपक्षस्य कर्मान्तरत्वसिद्धियुक्तिसूचितवाक्यभेदापत्त्या निरस्तस्यापि कण्ठोक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वात्पुनः शङ्कोपपत्तिरित्याशय । भाष्ये च कृत्वाशब्दसमभिव्याहाराद्गुणविधिसम्भावनासूचनार्थस्तेन शब्दं प्रयाजशब्दस्य प्रधानवाचित्वाद्रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्याङ्गप्रधानलक्षणा यागेन सम्बन्धो भविष्यतीत्यर्थः । इहाप्युत्पत्त्यविधानाभिप्रायेणानुवादोक्तिः नैवमिति परिहारभाष्यं कर्मान्तरत्वसिद्धियुक्तिसूचितार्थविवरणत्वेन व्याचष्टे * नैवमिति * पौर्वापर्यविवरणमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * ननु न यागेन सम्बध्यते गुणेन तर्हि सम्बध्यतामित्याशङ्क्य गुणेनापि न सम्बध्यत इति नञनुषङ्गाविरुद्धाध्याहारेणस्या यद्वा यागस्य रेवतीयसम्बन्धस्य च पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्यत्र भाष्ये

व्याख्यातम्।यद्वा गुणेनेतीत्थंभूततृतीयया गुणविशिष्टेन यागेनेत्यभिधानाद्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम् उभयेतिभाष्य रेवतीयसम्बन्धस्य यागफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवमर्थमाभासमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशङ्क्य
यागस्य गुणफलाभ्यां सम्बन्ध इत्यर्थं व्याख्यातुमाह * सम्बध्यमानं ५६८।१
चेति * फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन सम्बध्यमानं यागस्योभयसम्बन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्द्यादित्यर्थः । वाक्यभेदोक्तिरुपलक्षणत्वात्स्वय पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वे युक्त्यन्तरं स्मारयति * गुणेति * या,च यदि तु पशुकामः स्यात्ततोऽनेनैव रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता भाष्यप्राप्तफलान्वयानुवादायोगादयुक्तेत्याह .* न चेति * अप्राप्तत्वादेव फलान्वयस्य यदिशब्दोक्ता निमित्ततापि प्रत्युक्तेत्याह * तेनेति * फलान्वयस्य निमित्तत्वाभावे नैमित्तिककर्मान्तरप्रमाणेन नित्यवायव्याधारत्वाख्यविशेषबाधाद्विगुणत्वपरिहाराशङ्का न युक्तेत्याह * अतश्चेति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य यागाङ्गत्वे यागस्य च फलान्वये विधीयमाने वाक्यभेदापत्तेः । प्रकृतस्य यागस्य गुणविशिष्टस्य फले विध्ययोगेऽपि गुणस्यैव फले विधिः प्रकरणप्राप्तयागाङ्गत्वानुवादश्च भविष्यतीति पक्षान्तराशङ्कार्थमथेति भाष्य व्याचष्टे * अथेति * नन्वाश्रयाश्रयिभावानुवादनिरासन्यायेनैवाङ्गत्वानुवादनिराससिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थं प्रश्नपूर्वं विशेषमाह * कः पुनरिति * गुणफलान्वयविधायिनो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणापेक्षत्वेन तद्बाधकत्वायोगात्प्रकरणेनाङ्गत्वज्ञाने सत्यानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वसम्भवाद्योग्यत्वात्साम्नः ऽन्यतरतो वारवन्तीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थो वारवन्तीयेऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वदर्शनेनास्यापि तत्स्थानत्वावगतेस्तद्वारा रेवतीनामपि तत्स्थानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः । तद्वदिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आश्रयलाभायाधिकारलक्षणप्रकरणापेक्षायेऽप्यङ्गत्वप्रमाणभूतकथम्भावलक्षणप्रकरणानपेक्षत्वात्तस्य चासंयुक्तप्रकरणादिति तृतीयाधिकरणसूत्रे श्रुत्यादित्रयसंयुक्ताङ्गविषयत्वनिषेधाद्वाक्यबाधितेन प्रकरणेनाङ्गता न शक्यावगन्तुमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * यागगुणकं वेति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * रेवतीवारवन्तीयस्येति भाष्यावयवेन रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धोऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-

चष्टे * तस्मादिति * रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य यागगुणत्वे ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयो न स्यादित्याशङ्कार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * अथ पुनरिति * क्रियान्तरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्याधारेण वारवन्तीयेन सहाग्निष्टोमसाम्नः कथं सम्बन्ध इत्यर्थः । उच्यतइति परिहारभाष्यं[1] कृत्वाशब्दस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयार्थत्वेनाग्निष्टोमसामान्वयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमसामत्वासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टुत्प्रकरणस्यातिदेशप्राप्तवचनेनान्वयेनोपपादयति * तत्रेति * नन्वतिदेशाद्वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वप्राप्तावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्य फलस्थानेन साम्नैव रेवतीस्थानकल्पनेति प्रागुक्तन्यायोपन्यासः । अस्यैव भाष्यस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुमाक्षिपति * अग्निष्टोमेति * द्वेधा व्याचष्टे * तेनेति * प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्यत्वात्तत्कार्यापत्तिर्वारवन्तीयस्याद्यव्याख्याने ऽभिप्रेता द्वितीये सामशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यार्थत्वात्साधननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन वृत्तिर्विवक्षिता अथेति भाष्येणापि चैतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मान्तरवचनमिति पूर्वपक्षभाष्यार्थमनुभाष्य तन्न्यायविरोधादित्यनेन परिहृतं तदेतच्छब्दस्तावद्धर्मलक्षणायानुवादो भविष्यतीति वार्तिकेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
५६९।२ स्मादिति *

॥ सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सौभरस्य केवलकाम्यत्वे हीषादेः समाम्नायावगतस्य निधनान्वयस्य क्रत्वर्थे सौभरे ऽनुपयुक्तत्वात्समाम्नायानर्थक्यपरिहारार्थं काम्यसौभरविषयत्वावगतेर्निधनत्वानुवादसम्भवाद्वाक्यभेदापत्त्या पूर्वपक्षनिरासासम्भवं तत्साध्यफलार्थस्य हीषादेर्भेदेन साधने ऽपि मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । फले विध्ययोगात्पूर्वपक्षासम्भवं चाशङ्क्य नित्ये नैमित्तिके च सौभरे हीषादेरनन्यसाध्यफलसाधनत्वं भविष्यतीति सूचयितुं त्रैविध्यमाह * ज्योतिष्टोम इति * यदि बृहत्सामानिकामः स्यात्सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम कार्यं यदि रथन्तरसामा सौभरं कुर्यादिति वाक्याभ्यां बृहद्रथन्तर-

१ वचनादवनं भेदि २ पु० पा० ।

योर्निमित्तयोः सौरमविहितमित्यर्थः । नित्यविधिस्तु षोडशीसंस्थाविषयः । फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम भवतीति दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति काम्याया दर्शपूर्णमासावृत्तेरिवोत्पत्त्यर्थं भविष्यतीत्याशङ्का * नित्यस्यैवेत्युक्तम् * फलोद्देशपूर्वकस्यानुष्ठानस्य कादाचित्कत्वे ऽपि तन्निरपेक्षानुष्ठानस्य नियतोपपन्नेत्याशयः । काम्यस्यापि नित्यत्वाविरोधं संस्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवेन द्रढयति * तथा चेति * ननु क्रत्वर्थे सति पारार्थ्यज्ञानात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्याशङ्क्याह * क्रताविति * अर्थवादफलपफलविषयः पर्णमय्यधिकरणन्याय इत्याशय. । नन्वेवमप्येकस्मात्सौभरप्रयोगात्फलत्रयसिद्धेर्निधनव्यवस्थानुपपत्ते. । सिद्धान्तासम्भवे नेदमनारभ्यमित्याशङ्क्य प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यमाणमाह * एतदपि चेति * सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्याविशेषश्रुतेरेकस्मिन्प्रयोगे सर्वफलोत्पत्तिं पूर्वपक्षयित्वार्थस्य फललक्षणस्योत्परया प्रयोगे सोपादानलक्षणयोगाभावादनुपादेयस्य चाविवक्षितसाहित्यत्वात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतग्राहित्वात्प्रकृतानां चाग्रिमाध्यानां पशुग्रामादीनामन्योन्यनिरपेक्ष्यसाध्यत्वावगमात्तादृशानामेव सर्वशब्दानिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावगतेरेकमेव फलमेकस्मिन्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धान्तयिष्यते अधिकरणारम्भासिद्ध्यर्थं क्रत्वर्थस्यैव सौभरस्य फलत्रयान्वय. स च पर्यायेणेत्युक्त्वा निधनवाक्यमात्रस्य चिन्ताविषयत्वात्सौभरवाक्योदाहरणमतर्थकमाशङ्क्य गुणफलान्वयस्याश्रयलाभार्थं निधनव्यवस्थायाश्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वये ऽप्युपयोगं प्रकृतेतिशब्देन सूचयन्नुदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ननु सख्यासम्भावद् गुणस्यापि धात्वर्थानपेक्षस्य भावनान्वयात्साक्षाद्भावनाभेदकत्वानुपपत्ते संख्यया कर्मभेद इति धात्वर्थभेदवाचिन. कर्मभेदपदस्यात्रानुपङ्गाद्धात्वर्थभेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचार्यत्वावगतेरिह चोभयथापि धात्वर्थाभेदात्प्रकरणासङ्गतिं विचारस्याशङ्क्य भावनाभेदाभेदविचारस्य प्रासङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गतिमाह * यद्यपि चेति * भावनाभेदाभेदयोरपि वा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणे ऽप्यनुपङ्गाद्धात्वर्थभेदाभेदवत्प्रकरणसङ्गतिः सम्भवतीति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * तस्या एव च शब्दान्तरं भेदकं भविष्यत्यपूर्वस्यानभिधेयत्वात्कर्मभेदानुनिष्पाद्येव च तदिति न पृथग्विचारमर्हतीति शब्दान्तराधिक-

रणवार्त्तिके पूर्वभेदस्य लक्षणार्थत्वनिषेधाद्भावनाभेदाभेदावितिवा-
च्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्भेदचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य
धात्वर्थावच्छेदेन भेदानिरूपणे ऽपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं
फलतो ऽपूर्वाभिभवेति व्युत्पत्त्या भावना फलापूर्वशब्देनोक्ता भाव-
नाभेदाभेदयोरेव लक्षणार्थत्वे ऽपि धात्वर्थनिरपेक्षायास्तस्या नि-
रूपणाशक्तेस्तत्सिद्ध्यर्थं धात्वर्थभेदाभेदयोरपि विचार्यत्वाल्लक्ष-
णार्थतापिशब्देनोक्ता यद्वा लक्षणार्था चेत् वेदा कृत्वाप्रकरणेनापि
सम्बन्ध इति सूचनार्थत्वेनोत्कृष्यापिशब्दो योज्यः । फलभेदादेव च
कर्मैक्याविशेषे ऽप्यनुष्ठानविशेषसिद्धेर्विचारस्य प्रयोजनवत्त्वं सं-
स्त्यपतीत्याह * एवं चेति * हीषादेः फले विधौ निधनव्यवस्थाप-
काभावात् वृष्ट्यर्थे सौभरे हीष्वनियमाभावादन्नाद्यर्थे स्वर्गार्थे वा
इतरयोरपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीषेव प्रयोक्तव्यमित्येको
विशेषः । यदा तु हीषापि वृष्टिमेव प्रार्थयते तदा हि वृष्टि पूर्वपक्षे
प्रार्थनीये सिद्धान्ते त्वेकैव सौभरेणेति विधेयान्तरवृष्ट्यभावात्स-
स्यशोषापत्तौ यावता वृष्ट्या सस्यानि निष्पद्यन्ते तावत्या एव का-
म्यमानत्वात्तावत्याश्च सौभरादेव सिद्धेर्वृष्टेः सर्वस्य चामव्रतयेव
कान्तं वृष्ट्यादीति विचारमन्यवार्त्तिके कालान्तरीयतया काम्यत्व-
निषेधात्कालान्तरीयशोषशङ्कायामपि वृष्टिकामनानुपपत्तेरुच्चय-
मात्रेणोक्तमिति सूचनयापि चशब्दः कथमिति सन्देहहेतु-
५७०।१ प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * यथैवमित्याद्-
यधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्यान्येषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति
* के चित्तावदिति * ननूत्तरयोर्वाक्ययोर्निधनपदाश्रुतेर्निधनपदा-
न्वयो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * शाखान्तरे त्रि-
ष्वपि वाक्येषु निधनपदश्रुतेस्तदालोचनेनेहाप्याकाङ्क्षाकल्पनया
ऽनुषङ्गोपपत्तिरेवापिशब्देन सूचिता पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किं
तावदिति * पुरुषप्रवर्तकविधिलक्षणार्थं पुरुषशब्दमभिप्रेत्य पुरुष-
श्रुतिव्याख्यानार्थं पुरुषश्रुत्यादिभाष्यमापद्य न व्याख्यातं विधौ
पुरुषश्रुत्यादिभाष्यमापद्येन व्याख्यातं विधौ पुरुषशब्दप्रयोगाद्गुरुत्वा-
च्च चार्थादिकमप्र भवतीति च न्यायेन नियतस्य निधनस्याङ्गत्वा-
त्समाम्नाया साधारणत्वं प्राप्तस्यापि विपर्ययत्वोपपत्तेरपरितो-
षाद्न्यथा पुरुषश्रुतिव्याख्यानार्थमेव चेति भाष्यं निधनपदेनापि ही-
षाद्यर्थं निधनाक्षिप्तसौभरविशेषणत्वेन श्रुतत्वाच्चैव वृष्टिकामपद-
स्यान्वयोपपत्तेः सौभरलक्षणार्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिशब्दः
स्वप्रधानान्वयवाची लक्षणाशब्दश्चान्यविशेषणान्वयवाचीत्येवं द्वितीयेन

व्याख्यातं सूत्रसूचितहेत्वन्तरोक्त्यर्थमेवं चेति भाष्यं तृतीयेन वृष्ट्याद्यर्थं सौभरावयवत्वाद्धीपादेः सौभरद्वारा वृष्ट्याद्यन्वयसिद्धे- र्निधने कामसंयोग इति प्रतिज्ञासूत्रावयवानुपपत्तिमाशङ्क्य फलान्तराभिप्रायत्वेन व्याख्यानार्थं सौभर इति पूर्वपक्षोपक्रमभाष्यं श्लोकस्य समस्तपूर्वपक्षभाष्यव्याख्यार्थत्वसूचनायान्त्येन व्याख्यातं हीपादेरित्यनेन निधनशब्दस्य हीपादिलक्षणार्थतोक्ता फलान्तरान्वय हीपादेः सौभरानपेक्षत्वापत्तेर्निधनत्वासिद्धिमाशङ्क्य फले विहितस्य हीपादेराश्रयापेक्षायां प्रकरणात्सौभराश्रयत्वावगतेस्तत्र च निधनत्वेनैव समाम्नानान्निधनत्वानुवादोपपत्तिरिति सूचनार्थः।सौभर इति सूत्रावयवो 'निधनशब्दस्य हीपादिलक्षणार्थत्वव्याख्ययैव व्याख्यातो भवति आद्यपादं व्याचष्टे * यदि हीति * शाखाभेदेन हीपादेः सौभरनिधनत्वेन पठितस्य सौभरविधिश्रुत्या विकल्पेन प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रप्रवृत्तयैकपुन श्रुत्या फलान्वयित्वेनाप्राप्तविध्यर्थतया गतिसम्भवे ऽन्यव्यावृत्तिफलत्वायोगाद् बाधानुपपत्तेर्नियमो ऽनर्थकः स्यादित्याशयः । द्वितीयं व्याचष्टे * वृष्टिकामेति * तृतीयं व्याचष्टे * पुरुषार्थेति * चतुर्थं व्याचष्टे * ५७१।१ तस्मादिति *

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः
स्यान्निधनार्था पुन. श्रुति. ॥ २९ ॥

वाशब्दव्याख्यानार्थं तेन नास्य निधनादपरं फलमिति भाष्यं व्याचष्टे * उच्यत इति * अथेति भाष्येण हीपादेर्निधनपदान्वये फलपदस्य वाक्यभेदभयेनानन्वयात्प्रमादसमाम्नायापत्तिरित्याशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन वृष्टिकामायेत्यादिका या कामश्रुतिः सा तच्छब्दपरामृष्टसौभरविषया तद्विशेषणार्था न हीपादेः फलान्वयविध्यर्थेत्येवं सर्वस्योक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *निधनेन त्विति* फलश्रुतेर्हीपाद्यनन्वये ऽपि निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरविशेषणार्थत्वान्नानर्थक्यापत्तिरिति विशेषणत्वोक्त्या सूचितं निधनमात्रे हीष्विधौ निधानान्तरानर्थक्यापत्तेर्निर्विशेषणस्य निधनस्यार्थवदनुवादायोगाद् वृष्टिकामस्य प्रकरणलभ्यनिधनविशेषणासौभरद्वारा निधनविशेषणत्वेनावगतस्यानुवादान्तर्गत्यवगतेरवाक्यभेदाशयः । भाष्ये लक्षयतिर्विशेषणयार्थी पूर्वार्धं व्याचष्टे * हीषेति * हीषो निधनपदेनासम्बन्धे नि-

धनपदानर्थक्यमित्यर्थः * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति * सौभरफलान्वयविधायिनो यो वृष्टिकाम इति वचनान्तरस्यैक्ये ऽपि फलस्योद्देश्यत्वाप्रत्युद्देश्यं च वाक्यसमाप्तेर्वचनान्तरैरिति यद्दुव- चनं पदशब्दस्य लक्षणयावयववाचित्वात्सौभरावयवानां निधना- दीनां समाम्नायादेव प्राप्तत्वाद्धीषादिनियममात्रविधौ नानेकार्थ- विधिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्थं त्वित्याशङ्को- त्तरत्वेन निधनार्थेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * वृष्ट्यादिफलत्वेनोक्तस्यापि सौभरस्यात्रोपलक्षणं नान- र्थकमित्यर्थः । यत्तु काम्यत्वाभावे हीषादीनां बलविशेषाभावेना- न्योन्यबाधकत्वायोगान्नियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति * विनापि चेति * सौभरत्वसामान्याभावात्सर्वासां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहा- रोपद्रवनिधनाख्यानां भक्तीनां यः साधारणत्वात्सामान्यरूपः स- मूहस्तद्वाचित्वादित्यर्थः । तथापि कथं बाध इत्यपेक्षायामाह * त- च्छ्रुत्या हीति * सौभरश्रुत्या लक्षणया निधनान्तरप्राप्तेरर्थाक्षिप्त- वद्विप्रकर्षविशेषाद् बाधा युक्तेत्यर्थः।सौभरशब्दस्य वाक्षरवाचित्वा- भावात्तद्बाधेन श्रुत्यर्थबाधो नास्तीति परिहारमाह * अथ चेति * स्तुतिसाधनगेक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वात्साम्नस्तद्बाधे प्रधानबाधद्वारापि बाधः शङ्क्येत ऋगक्षरातिरिक्तधिवर्णाक्षराख्यसौभरबाधे तु तस्य नि- यतकालसामभागपरिपूरणार्थत्वेन साम प्रति गुणभूतत्वात्तद्बाधेन कथंचित्सामबाधेति सूचनार्थम् * स्तोभेत्युक्तम् * परव्याख्यां
७२॥ दूषयितुमुपक्रमते * एवं त्विति * सन्देहहेतुं तावत् दूषयति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * सिद्धान्तं दूषयति * तथे- ति * श्लोकं व्याचष्टे * निधनेति * निधनमात्रानुवादेन हीषिधौ फलपदानर्थक्यात्सौभरश्रुत्यैव च प्राप्तत्वेन पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्व्य- वहितान्वयदोषपरिहारार्थं च वृष्टिकामविशिष्टनिधनानुवादेन ही- षिधानस्योक्तत्वाद्वृष्टिकामत्वादेः प्राप्तत्वादनेकार्थविधिलक्षणवा- क्यभेदाभावे ऽप्यबाधः कामत्वादेरपि प्राप्तेर्नित्यानुवादायोगाद्यथा चार्तेः शुद्धाया नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टाया निमित्तता- श्रिता तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षस्वरूपमात्रालोचने शुद्धस्यापि नि- धनस्यानुवादोपपत्तेर्विशेषणस्यानुवादान्तर्गत्याश्रयणाद्धेत्वभावाद्विशि- ष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । प्रकृताधिकरणस्य पूर्वपक्षनिरासहेतोरनुकरणान्निधनाख्यवाधिनोस्तथावाक्यभेदप्रस- ङ्गस्य च निरासहेतो सुपरिहरत्वात्पूर्वपक्षनिरासो ऽप्ययुक्त इत्याह * पूर्वपक्षेति * स्वमतेन व्याचक्षाण सन्देहस्वरूपं तद्धेतुं च ता-

थम्प्रतिज्ञापूर्वमाह * तस्मादिति * श्रुत्या फलपरत्वसम्भवे साधनभूतसौभरलक्षणानुपपत्तेः सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकृतसौभराथत्वसम्भवासम्भवलक्षणसन्देहहेतुसूचनार्थम * वाक्येत्युक्तम् * प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वये वाक्यासामर्थ्ये सति श्रुत्यासम्भवाल्लक्षणोपपत्तेर्वाक्यसामर्थ्यमदसद्भावालोचनात्सन्देहोपपत्तिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * अथ तर्हि भाष्यं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह * तदा चेति * वृष्टिसाधने सौभरे हीष्विधौ समाम्नायादेव प्राप्तेः फलतो निधनव्यवस्थार्थत्वावगतेर्हीषिति निधनमित्यर्थो लभ्यत इत्याशय । विधेयहीषक्षरान्वये च वृष्टिकामशब्दस्य हीषक्षरान्वयान्यथानुपपत्त्या सौभरलक्षणार्थत्वकल्पनोपपत्तेस्तद्विषयतया विशेषणशब्दो व्याख्येय इत्याह * वृष्टिकामायेति * ननु सिद्धान्ते ऽपि हीषक्षरान्वयिसौभरापलक्षणार्थत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य हीषक्षरान्वयाभ्युपगमेन हीषिति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यावयवेन तन्निरासो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * न हीषेति * वृष्टिकामशब्दोक्तस्य फलस्य सौभरोपलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्वेन रूपेण न सम्बन्ध इत्यर्थः ८७३।। पूर्वोक्ते सन्देहे सन्देहभाष्यमुपपाद्य पुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्य यथा-पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन हीषादित्वनियोगविध्यागय व्याख्यातं तथैव व्याख्येयमित्याह * तत्रेति * तत्र शब्दस्योक्तेन प्रकारेण सन्देहोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । व्याख्यातभाष्यान्तर्गतस्य प्रयोगेति भाष्यावयवस्य श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वादित्यादि वाक्यास्तर्केन हीषादिप्रयोगस्य सौभरश्रुत्याख्यवचनप्राप्तत्वेन समर्थत्वाद् बाधितुमशक्यत्वान्नियमार्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वेन सम्भवतीति सूचितात्तद्व्याख्यानादन्यथा सौभरप्रयोगविधिनैव तदङ्गभूतहीषाद्यनुष्ठानसिद्धेः कुर्यादिति पृथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्यादित्येषमपि व्याख्या सम्भवतीत्याह * प्रयोगेति * तामेव दर्शयति * यदि हीति * अथ चेति द्वितीयपुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यम् । अस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्ते ऽपि निधनपदान्वयेन तस्य सौभरलक्षणार्थत्वायोगात्स्ववाक्यानुपात्तस्य विशेष्टुमशक्यत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य सौभरलक्षणार्थत्वे ऽपि तद्विशेषणत्वानभ्युपगमात्स्वप्राधान्योपपत्तेर्भाष्यानाक्षेपापत्तेश्च स्वार्थं चाश्रु फलश्रुतेरिति स्वप्राधान्याशयव्याख्यानायोगाद्यथाश्रुतं व्याचष्टे * किं चेति * ननु प्रकृतसौभराधिकारिपुरुषप्रत्यभिज्ञानात्तस्य चावगतसौभरसाधनत्वेन काम्यमानवृष्टिसाधनतानपेक्षत्वात्साधनवाचिहीषादिपदान्वयानुपपत्तेः । शाखाभेदप्राप्तानेकहीषादिव्यवस्थापेक्षत्वावगमाद्धीषादिपदानां निधन-

व्यवस्थार्थत्वप्रतीतेः क्व तेषां व्यवस्थेति निधनव्यवस्थाविषयापेक्षा-
यां यथा यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
जापतये च प्रातरिति देवताव्यवस्थार्थयोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषय-
भूतहोमलक्षणार्थत्वेन सायम्प्रातशब्दयोर्देवतापदान्वयस्तथा वृष्टि-
कामादिशब्दानां निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरलक्षणार्थत्वेन ही-
षादिपदान्वयसम्भवे प्रत्यभिज्ञाऽविरुद्धा पूर्ववृष्टिकामादिकल्पनया
प्रकृताश्रयलाभक्लेशापादिका गुणफलान्वयकल्पना न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * साधनेति * अग्निसूर्ययोरन्यतोऽप्राप्तयोः कालद्वयल-
क्षितहोमे विधानात्फलतो व्यवस्था युक्ता इह तु सौभरश्रुतिप्राप्त-
निन्तरव्यावृत्तौ त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः व्यवस्थार्थत्वायोगात्प्रकृता-
नुपपत्तेरपूर्ववृष्टिकामाद्यवगमात्साधनापेक्षायां साधनसमर्पणार्थेनैव
हीषादिपदेन वृष्टिकामादेः सम्बन्धो न व्यवस्थार्थेनेत्याशयः । अ-
पूर्वेष्टिकामाद्यवगतिः साधनापेक्षित्वोक्त्या सूचिता इतरस्मिन्निति
भाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * अनेन च भाष्येणास्मत्कृतमेव सन्दे-
हव्याख्यानं स्फुटीकृतमित्याह * तथेति * अभ्युच्चयमात्रार्थ-
त्वाद् भूयस्त्वभाष्यमुपेक्षितम् * हीषो निधनपदानन्वयाद्वाक्यभे-
दापत्त्यानुपपत्तेस्तन्निरासार्थत्वेनाद्यसिद्धान्तसूत्रव्याख्यानायोगा-
त्स्वयं सर्वस्य सौभरस्यैककामत्वेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाल्लक्षणया प्र-
कृतसौभरानुवादिका कामश्रुतिर्नापूर्वफलोक्त्यर्थेत्येवं व्याचष्टे *
सिद्धान्ते त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वस्येति * परोक्षवृत्त्या
निधनान्तरप्राप्तेरन्यत्वाद्प्राप्तावस्यैव हीषः प्रत्यक्षवृत्त्या श्रीम-
द्विधानात्त्र त्रिदोषत्वापत्तिरित्याशयः । वृष्ट्यादेः स्ववाक्यानुपात्तसौ-
भरविशेषणत्वायोगात्किमर्थं सौभरं विशेष्यतइत्याशङ्क्योत्तरत्वेनोत्त-
रार्धपदव्याख्यानायोगात्किमर्थमनूद्यतइत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याच-
ष्टे * किमर्थेति * वृष्टिकामादिशब्दैः श्रुत्युपात्तफलत्यागेन सौभर-
लक्षणा न युक्तेत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * प्रकृतस्य सौभर-
स्यैकान्तरसाध्यत्वेनाश्रयत्वायोग्यत्वादाश्रयत्वयोग्यस्य च निधन-
स्य प्रकरणाभावात्प्रकृताश्रयालाभेन गुणफलान्वयायोगाच्छ्रुतत्यागो-
ऽपवर्ग्यानुपपत्तेर्लक्षणा युक्तेति परिहरति * तदिति * फले साध्ये ने-
यमाश्रयमाप्नुयादित्यन्वयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीषेति * न केवलं
फलान्वयपरत्वे वाक्यनैयाश्रयलाभाद्वाक्यभेदः किं त्वाश्रयभूतस्य
६७४पं० निधनस्य सौभरेण विशेषणादपीत्याह * तथेति * स्ववाक्यं सौ-
भरानुपादानात्प्रकरणाद्विशेषलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः । एवं
सति को दोष इत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * ननु साक्षात्सौभरस्या-

श्रयत्वायोग्यत्वे ऽप्यवयवावियविनोरत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाच्च यागस्तोत्रयोर्न स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुमिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायाभावादवयवद्वाराश्रयत्वोपपत्तेस्तस्य च प्रकरणलभ्यत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति * किं चेति * हीषित्यक्षरं यद्यपि सौभरस्य साधनं तथापि क्व भक्तौ तन्निविशतइत्यनेन च धारणाविधनानुवादानुपपत्तेस्तद्विधायपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः । सामानाधिकरण्यबुद्धिहेतुकत्वादभेदस्यैकस्मिन्नवयवे ऽवयविसामानाधिकरण्यबुद्ध्यभावेनाभेदाभावादेकावयवसाधनत्वेनावयविसाधनत्वानुपपत्तेरनङ्गत्वाङ्गावतारन्यायस्याप्राधान्यावस्थितम् । यत्तु तदङ्गेनोपसर्पतीति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकं निषिद्धत्वाद्यथा शक्नुयात्तथाश्रयेदिति कल्पनानुपपत्तेरभ्युपेत्यवादमात्रत्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * द्वादशाधिकरणसूत्रोदाहरणेनातिशयोक्तिः । ननु यथा पशुकामस्योक्थ्यं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्युक्थ्यादिग्रहयागाभ्यासानां फले विहितानां यागाभ्याससमुदायात्मकज्योतिष्टोमावयवत्वेनावगतानां ज्योतिष्टोमस्यानेकयागाभ्यासरूपावयवस्योक्थ्याद्यभ्यासमात्रेणाव्याप्तेः क्वावयवे स्थितानां ज्योतिष्टोमसाधनत्वापेक्षायां तमग्निष्टोमात्पराञ्चं गृह्णीयादित्युक्थ्यस्याग्निष्टोमपरत्वं वाक्यात्तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो गृह्णीयादिति च षोडशिनमत्यरत्वं वाक्यादतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति चोक्थ्यपरत्वेनावगतस्य षोडशिना ऽतिरात्रे विधानादतिरात्रस्य सर्वान्त्यत्वप्रतीतिरन्ते निवेशस्तथा समाम्नायाद्भविष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * उक्थ्यादीनां ज्योतिष्टोमस्याद्ये मध्यमे वा प्रदेशान्तरे वाप्यदृष्टेरलौकिकत्वेन चान्यत्र स्थितानां रूपावधारणफलान्वयोक्थ्यादिव्यपदेशासम्भवात्सम्भवत्स्वपि रूपावधारणफलान्वयोक्थ्यादिव्यपदेशेषु वाक्यान्तरावगतस्यान्ते निवेशस्य विषयान्तराविधानेन फलार्थोक्थ्यादिविषयत्वावधारणाद्युक्तो ऽन्ते निवेश हीषादीनां लोकावेदसामान्तरभक्त्यन्तरेष्वपि दृष्टेरन्तनिवेशानियमात्सौभरान्तनिवेशस्य च पाठमात्रस्य क्रतुपुरुषार्थसौभरासिद्ध्यर्थहीषादिविषयत्वेनोपयोजितत्वात्स्वातन्त्र्येण फले विहितानां स्थाननिवेशानवगतेर्निधनानुवादो न सम्भवतीति परिहरति * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * युक्तमिति * अलौकिकत्वं वेधोपपादयितुम् * ५७५।१
न चेत्युक्तम् * ग्रहयागाभ्यासस्य स्यान्यत्रापि भावात् ज्योतिष्टोमरूपनिष्पत्त्यर्थाभ्यासातिरिक्तत्वेनैवेषां निरूप्यत्वात्तन्मध्यपाते च

ज्योतिष्टोमरूपनिष्पत्तावेव व्यापारापत्तेरद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेष-
त्वादित्यद्रवदाऽभ्युपगमेन यागान्तरत्वायोगाच्चाम्नातनिवेशं विना रू-
पावधारणे न चानवधारितरूपाणां फले विधिरुक्थ्यादिसंज्ञा चोपप-
द्यत इति स्वरूपेण फलान्वयित्वेन संज्ञित्वेन च त्रेधाप्यलौकिकत्वे-
त्याशयः। सम्भवत्यप्यन्यथा रूपाद्यवधारणे वाचनिकस्यान्ते निवेश-
स्यानन्यविषयत्वात्फलार्थस्यैवोक्थ्यादेर्विषयत्वावसाय इत्यधानार्थो
ऽनन्यविषयत्वेनेति श्लोकावयवो ऽन्तनिवेशं विना रूपाद्यवधारणा-
भ्युपगमे ऽप्यन्तनिवेशोपपादनार्थ इति यो ऽपि चेति पश्चाद्व्याख्य-
या सूचितम्। अनेन चोक्थ्यादिषु व्यवस्थितं नियतमेव स्थानं यद्य-
प्यव्यवस्थितं तथापि वाचनिकस्य स्थाननिवेशस्यानन्यविषयत्वात्तत्-
द्विषयतयैव व्यवस्थितमित्यपि योजना सूचिता। क्रत्वर्थत्वेन फ-
लार्थत्वेन च यत्सौभरविधानं तेनोपयोजितं इत्युक्ते गुणफलान्वय-
विधिवाक्येनाश्रयान्वयाविधाने ऽप्यविहितस्याग्राह्यत्वापत्तेः क-
ल्पितविधिविषयत्वाभ्युपगमाद्धीषादेः फलान्वयसिद्ध्यर्थेन सौभर-
विधानेनोपयोजित इति भ्रान्तिं निरसितुं सौभरेण फलं विशेषित-
मन्यस्य हीषादेर्लोकादिवर्त्तित्वे ऽपि प्रकृतस्य सौभरावयवभूतस्या-
नन्यवर्त्तित्वान्निश्चय इत्याशङ्क्याह * यदीति * प्रकृतनियमे प्रमा-
णं नास्तीत्याशयः। ननु स्वरूपेण हीषादेः प्रकृतग्रहणनियामकाभा-
वे ऽप्याश्रयत्वेन गृहीते सौभरे हीषादेर्निधनस्थानत्वात्फलार्थस्यापि
हीषादेः सौभरावयवत्वेन सौभरे समाप्ता तेन हीषादिनैक्यान्निध-
नस्थानत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्यपि लोकादिगतो
हीषादिर्गुणफलान्वये विधिना गृह्यते तथापि प्रकृतसौभराश्रित-
त्वात् एव सौभरावयवत्वेन समाम्नातो हीषादिः प्रकृते फलार्थो
ऽपि स एवेति सौभरावयवत्वनैक्यात्तदेव स्थानं भविष्यतीत्येकस्य
हीषादेर्नानास्थानत्वादर्शनेनैवान्तनिवेशनियामकाभावश्चोक्तत्वात्स्व-
रूपैक्यमात्रेणाशङ्कानुपपत्तेः। सौभरावयवत्वेनैक्यं व्याचष्टे एवम् सत्यप्ये-
क्ये प्रयोजनभेदे स्थानस्य देवदत्तादौ शक्तिभेददर्शनात्स्थानान्तरे ऽपि
च सौभरारम्भसमाप्त्यन्तराले प्रयुक्तस्य हीषादेः सौभरावयवत्वो-
पपत्तेरवयवान्तरोपजनापेक्षाभावाच्चोक्थ्यादिष्वर्थविरोधाच्च कार्यान्यत्वे
तत्स्थानत्वनियमासिद्धिरिति परिहरति * नैतदिति * दृष्टार्थं व्या-
चष्टे * न शब्दैक्यमेनेति * स्थानं एकमात्मरूपमित्यनेन शक्तिभेदः त-
त्स्थानस्यैवाध्याहारः सूचितः। स्वरूपनानात्वशङ्कानुपपत्तेर्निरासा-
योगाच्छन्दोगानामिवशब्दार्थकारेण सौभरावयवस्य तदवयवत्व-
कल्पनागौणत्वादिति व्याचष्टे। न चैतन्नोत्तरार्धं व्याचष्टे यावद-

र्त्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायामितरेतराश्रयाख्यदोषान्तराभि-
धित्सया पुनरुपन्यासपूर्वं निरस्यति * प्रासङ्गिकेति * निधन- ५७६।
स्थानप्रयोगाभावे समाम्नातेनैव हीषा सौभरसिद्धेः फलार्थस्य हीषः
सौभरसाधनत्वायोगात्स्थाननिवेशादेव सौभरसाधनता वाच्येत्या-
शयः । नन्वप्रकृतस्य हीषादेः फले विधौ तस्य सौभरसाधनत्वात्प्राक्
स्थानविशेषासिद्धेरितरेतराश्रयं स्यात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने तु तद्विरो-
धेनाप्रकृतग्रहणायोगात् प्रकृतग्रहणावगतेस्तस्य च समाम्नाया-
देव स्थानविशेषसिद्धेर्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * नन्वि-
ति*यद्यपि वारवन्तीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं चिद् व्री-
हिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेदिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकन्याये-
नोपादीयमानत्वे प्रकृतग्रहणायोगमाशङ्क्य यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनश्चरुं ये
क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति अभ्युदितेष्टावुपा-
दीयमानत्वेऽपि तण्डुलादीनां प्रकृतग्रहणं दृष्टमित्तितं चन्द्राभ्युदये
निमित्ते दार्शं हविः दार्शेभ्यो देवताभ्योऽपनयेदिति विभजतिवा-
क्यार्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वाद्देवतां विना प्रक्रान्तदर्शानिष्पत्तेर्देवता-
न्वयाकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यैरत्र प्रकृतस्य हविषो देवतान्तरवि-
धायनपेक्षितविध्यापत्तेः प्रकृतहविर्विषयत्वावगमाद्यच्छब्दोपबन्धेन
प्रकृतविषयत्वदृढीकरणात्प्रकृतनियमो युक्तः । इह तु श्रुतिकृतस्य
हीषादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण सन्निधिना ।

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं सन्निधेरेककर्मता ।
तत्र श्रुतिबलीयस्त्वं जानतां कथमेकता ॥

इति न्यायेन बाधायोगाद्धेत्वन्तराभावाच्च न प्र-
कृतनियमस्स भवतीति वैषम्योक्त्या परिहरति * युक्तं
तत्रेति * अतो गुणफलान्वयरूपवाक्यार्थायोगान्निधनव्य-
वस्थारूप एव वाक्यार्थो युक्त इत्युपसंहरति * तस्मा-
दिति* ननु वृष्टिकामादिशब्देन सौभरलक्षणापत्तेर्निधनव्यवस्थापक्षो
ऽप्ययुक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * अनेन च पुरुषश्रुतेरिति पूर्वप
क्षहेतोर्द्वितीयव्याख्यापक्षे परिहार उक्तः । ननु साधनलक्षणायामपि
कारीर्यादिसाधनलक्षणाप्रसङ्गे सौभरेण विशेषणाद्वाक्यभेदः स्या-
दित्याशङ्क्याह * तत्रेति * लक्षणायाः प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वा-
त्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशय. । निधनव्यवस्थाविषयभूतप्रकृत-
सौभरविशेषलक्षणार्थत्वाच्च वृष्टिकामशब्दस्य कारीर्यादिलक्षणा-

शङ्कामपि नाधिरोढुमित्याह * प्रकृतेति * कामोपबद्धानां पदानां फलपरत्वस्यैकादशाद्ये वक्ष्यमाणत्वाद् वृष्टिकामशब्दएव वृष्टिशब्द उक्तः । यथाऽऽद्यस्य स्वर्गस्य वा साधनभूतं सौभरं वृष्टिशब्दो लक्षयतीत्याशङ्का न सम्भवति तथा वृष्टिसाधनकारीर्यादिलक्षणाशङ्कापि न सम्भवतीति सूचनार्थम् * दृष्टान्तत्वेन न चेत्युक्तम् * पुरुषश्रुतेरिति पूर्वपक्षहेतोर्विधिपुनःश्रुत्यपेक्षव्याख्यापक्षे परिहारमाह * सत्यामपि चेति * काम्यस्याभावे हीषादीनां तुल्यबलत्वेनैकस्येतरबाधकत्वायोगान्नियमायोगाशङ्का विनापि च गुणकामत्वेनेत्यादिवार्त्तिके निरस्तेतीत्युक्तमित्यनेनोक्तम् । ननु प्रवो देवा अय इत्याज्यसूक्ते समाम्नायावगतक्रमाक्रमान्तरेण चाभियोगदर्शनेन सौभराङ्गरूपापि विधीयमानस्य हीषादेः समाम्नायाधिगतस्थाननियमप्रमाणाभावात् वृष्टिसाधनं यत्सौभरं तस्य च यन्निधनमिति विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदोऽस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्याशङ्क्याह * ते चेति * नियमस्य यथाप्राप्तविषयत्वाच्चापूर्वविधावेव क्रमान्तराशङ्केत्याशयः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तदिति * समाप्ते ऽधिकरणार्थे परव्याख्यादूषणव्याक्षिप्तचित्तत्वात्प्रागनुक्तामनन्तरसङ्गतिमाह * तदिति * ननु वृष्टिसाधनस्य सौभरेण विशेषणादस्मिन्नपि सिद्धान्तव्याख्याने परव्याख्यायामिव विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदस्य प्रसक्तस्यापरिहृतत्वेनाधिकरणार्थसमाप्तेरन्तराले स्यावसरानुक्तानन्तरसङ्गत्यभिधानमयुक्तमाशङ्क्यास्मिन् व्याख्याने वाक्यभेदाप्रसक्तिमाह * यस्त्विति * हीषो निधनान्वये तस्योद्देश्यत्वेनाविवक्षितविशेषणत्वाद्वाक्यापन्नस्य निधनमात्रान्वयस्य प्रकरणलभ्यसौभरविशेषणत्वेनापादनप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तिः । फलपदान्वये तु तस्योद्देश्यलक्षणार्थत्वेन स्वयमनुद्देश्यत्वाल्लक्षणायाश्च हीषाद्यन्वयसिद्ध्यर्थत्वेन तदन्वयापादकप्रकृतसौभरविषयत्वावगमान्न वाक्यभेदप्रसक्तिरित्याशयः । परव्याख्याने चोदित आसीदिति भूतनिर्देशेनोक्तः प्रसङ्गाद्विधनमात्रव्यवस्थार्थान्येतानि वाक्यानि तद्विधनकसौभरविशेषव्यवस्थार्थानि वेत्यनुष्ठानोपयिकं चिन्तान्तरं प्रस्तौति *
५७७।१ एवं स्थिते * सर्वशाखागतानां सौभरविशेषाणां न चैकं प्रतिनियतहेतुनेन व्यवस्था प्रयोगेकस्माच्च फलसिद्धेः समुच्चयायोगेऽपि विकल्पेन प्रयोगोपपत्तेर्हीषादिश्रुते सौभरमात्रविषयत्वेन सङ्क्षेपप्रत्यापकत्वायोगाद्विधनमात्रव्यवस्थार्थानीति पूर्वपक्षमाह * नवेति * सिद्धान्तं प्रतिजानातीति प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * सौभरमीत्यविशेषे ऽपि प्रतिशाखमवान्तरगीतिविशेषसद्भावाच्छा-

खान्तरस्थस्य सौभरगीतिविशेषस्य शाखान्तरस्थसौभरभक्तियोगे सत्याधारभूताक्षरभूताक्षरविशेषाधीनत्वात्स्वरविशेषात् क्रमगीतिविशेषाभिव्यक्तेर्विकल्पप्राप्तिविषयस्यैव नियमविषयत्वात्समस्तस्य च सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनत्वेन विधानाद्विकल्पप्राप्तेः शाखाभेदेन पठितस्य समस्तस्यैव सौभरस्य व्यवस्थेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे* सामरूपं हीति*सूक्ष्मभिदाभिन्नत्वाद् गीतिविशेषाणां भक्त्यन्तरयोगे रूपनाशापत्तेरित्याद्युक्त्यर्थः। ननु न गिरागिरेति ब्रूयादिति गिरापदनिषेधानुवादेनैरं कृत्वोद्गेयमितीरापदविधानाद्यज्ञायज्ञीयस्य गिरापदस्थाने इरापदप्रयोगाद्रूपान्यत्वापत्तिर्यथा न विरुध्यते तथा रूपान्यत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * तत्र रूपान्यत्वात्मकविकारानभ्युपगताविरापदविधिविरोधापत्तेस्तत्परिहारार्थं विकारो युक्तः न त्विह विरोधो ऽस्तीत्याशय.। ननु विकाराश्रयणे विरोधो नास्तीत्याशङ्क्य * सर्वत्र चेत्युक्तम् * प्राप्तरूपान्यत्वात्मके विकारे प्राप्तिप्रमाणविरोधापत्तेः शरैः कुशानां फलचमसेन सोमस्य सूर्यादिपदेन वाग्न्यादिपदस्यागत्यैव बाधदर्शनात्सत्यागतौ बाधा न युक्तेत्याशयः। विकल्पप्राप्तौ चेत्यनेन समस्तैव चेति चशब्दाध्याहारेण युक्त्यन्तरोक्त्यर्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम्।ननु निधनमात्रनियमश्रुतौ अश्रुतसमस्तनियमाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अत इति * शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य कांस्यभाजित्वनियममनियतपात्रभोज्याचार्यो ऽनुरुन्धानो लोके दृश्यतइति द्वादशाधिकरणसिद्धो दृष्टान्त । यद्वा वृष्टिकामः सौभरेणेति विधितः सौभरप्राप्तेः समाम्नायाच्च हीषप्राप्तेरुभयप्राप्तौ च सम्बन्धविधिर्जाघन्यधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्सम्बन्धविधिप्रतीतेर्हीष निधनसौभरविशेषोपादानं च विना सम्बधासिद्धेर्हीषनिधनकसौभरनियम एव विध्यर्थं इत्याह * एषो ऽपि चेति * एवमेव सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनमतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

न्यायसुधायाम् ।

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ ग्रहाग्रतायाः ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोग- ५७८।
स्याशेषभूतत्वात् * १ *

निश्चितविधेयत्वस्य गुणस्य क्व पूर्वत्रासम्भवाद्भेदकत्वं क्व वा फले विधानेन व्यवस्थार्थत्वेन वा पूर्वत्र सम्भवात् अभेदकतेति निर्णीते सन्दिग्धविधेयत्वस्य क्व विधेयत्वात् भेदकत्वं क्व वा तदभावादभेदकतेति निर्णेतुं यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेति वाक्ययोः किं रथन्तरसामत्वबृहत्सामत्वे विधीयेते ज्योतिष्टोमएव वा ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्ततयोच्यते इति चिन्तां दर्शयितुं तत्रेति सन्देहभाष्यं एकापूर्वसाधनीभूतस्तुतिसमूहात्मकस्तोत्रविशेषरूपपृष्ठैक्ये ऽप्यवान्तरकार्यभूतायाः स्तुतेर्गुणसङ्कीर्णात्मकत्वाद् द्रव्यान्तरेण शूरादेर्बृहता च चित्रादेर्गुणस्य कीर्तनात् बृहद्रथन्तरयोर्द्वारभेदेन पृष्ठसाधनत्वात्समुच्चयावगतेर्नित्यत्वेन कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वानुपपत्तेः । सिद्धान्तवचनशक्त्ययोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * ज्योतिष्टोम इति * न्यायाद् बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयावगमेऽपि बृहद्वा रथन्तरं चेति वचनाद्विकल्पावगतेः पाक्षिकत्वान्निमित्तत्वोपपत्तिरित्याशयः । एवमपि कर्मान्तरेऽस्तद्भेदाभेदसन्देहो न युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन् भेदाभेदविषयत्वेन सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * रथन्तरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य वा गुणस्य सोमयागविषयत्वात्सोमशब्दस्य सोमसाध्ययागलक्षणार्थत्वसूचनार्थं सगुणमित्युक्तं बृहद्रथन्तरसामत्वयोर्ज्योतिष्टोमे प्राप्तत्वेन विधेयत्वात्सामान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे च तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । कर्मान्तरत्वनिश्चयात्सिद्धान्तासम्भवेन सन्देहायोगमाशङ्क्य प्राप्तयोरपि बृहद्रथन्तरसामत्वयोर्ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्तार्थं कीर्तनमिति सूचनार्था

प्रह्वाप्रताविशेषविध्युक्तिरित्येवं सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यं व्याख्या-
तुम् * तस्यैवेत्युक्तम् * यदीति सन्देहहेतुभाष्यं प्रकरणाद् बृह-
द्रथन्तरसामशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः पूर्वपक्षायोगादयुक्त-
माशङ्क्योपपादयितुमाह * तत इति * सर्वसामकार्येषु रथन्तर-
मेव बृहदेव वा न सामान्तराणीति कृत्स्नेन क्रतुना रथन्तरस्य बृहतो
वा संयोगे ज्योतिष्टोमे सामान्तरविध्यानर्थक्यापत्तेस्तदयोगात्कर्मा-
न्तरत्वं रथन्तरं बृहद्वस्येचेति सत्तामात्रेण रथन्तरस्य बृहतो वा
क्रतुसंयोगे त्वकर्मान्तरतेत्याशय । नन्वेवं सति बृहद्रथन्तरयोर्वि-
शेषणत्वेन सामान्तरव्यावर्त्तकत्वावगतेः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्यैव न्या-
य्यत्वात्सिद्धान्तानुपपत्ते । सन्देहो न युज्यतेत्याशङ्क्यासत्ताव्यावृ-
त्त्यापि बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वात् विशेषणत्वोपपत्तेर्न तन्मात्रेण
कृत्स्नक्रतुसंयोगसिद्धिरिति परिहारसम्भवे ऽपि प्रौढ्या क्रतोरेव
विशेषणत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तसम्भवं वक्तुमाह * तत्सिद्ध्यर्थम-
पीति * विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्कते *
ननु चेति * पूर्वपक्षे तावन्निमित्ततैव नास्तीति परिहरति * भवे-
दिति * केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वस्याप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न स-
म्भवतीत्याशयः । ननु सिद्धान्ते ऽपि अप्राप्तत्वादेवं केवलबृहद्रथ-
५७२॥ न्तरसामकत्वस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * निमित्तत्व-
मपि चेति * समासश्रुत्यवगतस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य केवल-
बृहत्सामकत्वस्य वा प्राप्त्यभावान्निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरव-
त्त्वस्य बृहद्वत्त्वस्य वा निमित्तत्वसम्भवात् बृहद्रथन्तरयोरसत्ताव्या-
वृत्त्यान्योन्यमात्रव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वाभ्युपगमेन विशेष्यत्वाभ्यु-
पगमेन वा बृहद्रथन्तरसामकत्वापादनेन निमित्तता सिद्धान्ते
ऽभ्युपगन्तव्येत्याशय । नन्वेवमपि विशिष्टानुवाददोषापत्तेः कः
परिहार इत्यपेक्षायामाह * यत्सम्बन्धाद्येति * शुद्धस्य क्रतोः सा-
म्नो वा प्रह्वाग्रविधौ निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टस्यैव निमित्तत्वाव-
गतेर्विशेषणस्याप्युद्देश्यान्तर्गतेनैव विशिष्टानुवाददोषापत्तिरित्याशयः।
शुद्धस्योद्देश्यत्वायोगे विशेषणस्योद्देश्यान्तर्गतस्याभ्युपगमे ऽपि वाक्य-
भेदानापत्तिसूचनायास्यैवाधिकरणस्याप्यपाठः । पूर्वपक्षसूत्रस्थतुशब्द-
व्यापारर्यं सिद्धान्तोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यप्रकरणोक्तियुक्त्यन्त-
राणामभ्युपलक्षणार्थत्वेयं व्याचष्टे * किं तावदिति * सन्निधिल-
क्षणात्प्रकरणात्सोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमविषयत्वप्रतीतेर्बृहत्पृष्ठं भव-
ति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वचनान्तरेण बृहद्रथन्तरप्राप्तेर्यदि शब्द-
प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्य प्राप्त्यपेक्षत्वात्कर्मान्तरत्वे च प्रह्वाग्र-

विशेषस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगवचनेन ग्रहणात्प्रकृतकर्मसमाम्नायानुग्रहो-
पपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्य चोत्पत्तिशिष्टसामान्तराभावेन बृहद्रथन्तरवि-
रोधिगुणान्तरानवरोधात् बृहद्रथन्तरयोः पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वा-
भावेन भेदकत्वानुपपत्तेर्दध्ना जुहोतीत्यादिवच्च प्रकृतकर्मप्रत्यभि-
ज्ञानादकर्मान्तरतेत्यर्थः। बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणो गुणः कर्मान्तर-
माक्षिपेदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यानार्थमितीति भाष्यं
व्याचष्टे *एवमिति* बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरपूर्वक्रतुसंयोगादित्येव-
मर्थोऽभ्युपगमेन हेत्वर्थं क्रतुसंयोगादिति सूत्रावयवे पठिते ऽनन्वि-
तिभाष्येण शब्दद्वयस्यापि ज्योतिष्टोमवाचित्वोपपत्तेर्हेत्वसिद्धिमाश
ङ्क्य नेति ब्रूम इत्यनेन संयोगस्य कारणभूतत्वादित्येवमर्थेनान्यसूत्रा-
वयवेन तन्निरासमुपक्रम्य तदुपपादनार्थं कथमित्यादिना तत्सन्देह-
हेतुरुक्तस्तं प्रागेव व्याख्यातत्वादुपेक्ष्य कृत्स्नक्रतुसंयोगोपपादनार्थस्य
यदि रथन्तरसामेति को ऽर्थ इत्यादिभाष्यस्यार्थं व्याचष्टे * कुत
इति * सामर्थ्यस्यैकार्थ्याधीनत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वं च विनैकार्थ्या-
योगाद्विशेषणस्यापेक्षा व्यवच्छेद्यत्वशब्देनासाधारण्यं व्याख्यातम्।
ज्योतिष्टोमस्य चेति भाष्यावयवो ऽन्त्यपादेन व्याख्यातः। प्रातिलोम्येन
श्लोकं व्याख्यातुं ज्योतिष्टोमे केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वाभावमात्रेण
कथं कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्यपेक्षायां केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणा-
त्केवलबृहत्सामकत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेदसिद्धिं वक्तुमाह * गुण-
श्चेति* तस्मात्कर्मान्तरमिति हिशब्दान्वयायाध्याहार्यम्। ननु विधेय-
स्यैव गुणस्य भेदकत्वात् बृहद्रथन्तरसामकत्वयोश्च निमित्तत्वे-
नाविधेयत्वाच्च भेदकतेत्याशङ्क्याह * इह चेति * यदि श-
ब्दोपबन्धेनेह निमित्तत्वं गम्यमानं बहुव्रीह्यर्थस्य विद्यमान-
स्य गम्येत तस्य च केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वरूपस्याविद्य-
मानत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विधेयत्वेन युक्ता भेदकतेत्याशयः। ननु
बहुव्रीह्यर्थस्य निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरस्य बृहतो वा विद्यमान-
त्वान्निमित्ततोपपत्स्यत इत्याशङ्क्याह * नेति * ननु रथन्तरमस्य
सामेति विग्रहे रथन्तरस्य विशेष्यत्वप्रतीतेर्निमित्ततोपपत्स्यत इत्याश-
ङ्क्याह * न चेति * विग्रहवाक्यस्यावैदिकत्वेन समासस्यैव वि-
शेषणविशेष्यत्वस्य ग्राह्यत्वात्तत्र च सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति
विशेषणस्य पूर्वनिपातस्मृतेः पूर्वनिपाताद्रथन्तरस्य विशेष्यता न
युक्तेत्याशयः। क्रत्वन्तरेष्वपि च रथन्तरसद्भावात् रथन्तरं क्रतुना
विशेष्टुं शक्यमित्याह * न च तादिति * अतो रथन्तरमेवास्य सा-
मेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाभावान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसं-

हरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः
केवलरथन्तरमेवास्य सामेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाप्राप्तत्वान्निमित्त-
त्वं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वा-
योगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणस्य गुणस्य भे-
दकता युक्तेति प्रकृतमुपसंहरति * अत इति * * निमित्तत्वावे-
दकस्य यदिशब्दस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रतीतमपि निमित्तत्वमसम्भ-
वात्त्याज्यमित्यभिहितम् । निमित्तत्वान्यथानुपपत्त्या केवलरथन्तर-
सामकक्रत्वन्तरस्य विधेयत्वकल्पनापक्षस्तु केवलरथन्तरसामकक्र-
त्वन्तरस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगात्प्रौढिमात्रेणोक्तः । ननु कर्मा-
न्तरे ऽप्यतिदेशात् गायत्र्यादिसामान्तरप्राप्तेः केवलरथन्तरसामत्वं
५८०॥ न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्यं हीति * अतिदेशस्योपदेशेन बा-
धोपपत्तेरित्याशयः । श्लोकान्त्यपादं व्याख्याय सामान्तरव्यावृत्त्या
रथन्तरस्य ज्योतिष्टोमविशेषणत्वायोगे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं
भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन तृतीयं व्याचष्टे * न चेति * र-
थन्तरस्याविशेषात्सर्वसामकार्यविशेषणत्वप्रतीतेः पृष्ठव्यतिरिक्तेषु
च सामकार्येषु तस्यायोगव्यावृत्तेरप्ययोगान्न सर्वव्यापिविशेषणत्वं
सम्भवतीत्याशयः । महाबलभिदं चेच्छस्त्रमित्यादिवत्तर्ह्यविशेष-
णस्यैव सत्तामात्रेण निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्वि-
तीयं व्याचष्टे *नेति* विशेषणादिगायत्रच्छन्दस इत्यादिवत्तर्ह्यसाम-
र्थ्यमेवास्त्वित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाद्यं व्याचष्टे * न च सामर्थ्येने-
ति * गायत्रच्छन्द प्रभृतीनां तु मन्त्रगतत्वेन विधावशक्तत्वाद-
गत्या यथा कथं चिद् गतिः कल्प्येत्याशयः । समासासामर्थ्यस्तु शङ्कितु-
मेवाशक्य इत्याह * दृश्यते चेति * अतः सिद्धा कर्मान्तरतेत्याह
* एतीति * ज्योतिष्टोम एव तर्ह्येकसामकत्वं विकल्पेन विधास्यत
इति शङ्कते * अथेति * विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगमाह * न
शक्यमिति * एतदेवोपपादयति * इदं हीति * क्रत्वन्तरे ऽपि
तर्ह्येकसामकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * क्रत्वन्तरे त्विति * अ-
नेन च ननु यथेत्याद्याशङ्कापरिहारभाष्यार्थौ व्याख्यातः । स्वार्थप्रा-
धान्याविघातादपि केवलरथन्तरसामकक्रत्वन्तरविधिरेव युक्त इ-
त्याह * एवं चेति * ननु निमित्तार्थत्वे ऽपि बहुव्रीह्यर्थस्यैव नि-
मित्तत्वात्स्वार्थप्राधान्यं न विहन्यत इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
क्रतो स्वरूपेण निमित्तत्वायोगादित्याशयः । उक्तेन च प्रकारेण के-
वलरथन्तरसामकत्वस्यावद्यविधेयत्वे व्यर्थाप्रितान्यपदेहुदेतुमद्भि-
दपक्षयोर्यदि रथन्तरसामेत्यस्य महाप्रविध्येकवाक्यत्वाभ्युपगमात्

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यनेन न्यायेनानेकार्थोपादानलक्षणादपि गुणात्कर्मान्तरविधिसिद्धिरित्याह * यदि चेति * ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य ग्रहणविशेषणत्वेन यागविशेषणत्वाभावात्तस्य च पूर्वपक्षे ऽप्यतिदेशलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तद्द्वारापि विधेययागविशेषणत्वानुपपत्तेः । कर्मान्तरस्याप्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य विध्ययोगमाशङ्क्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टगृह्णातिपरप्रत्ययोक्तापूर्वभावनाविशिष्टयागभावनान्तरविध्युपपत्तिसूचनार्था ग्रहाग्रभावना विधानशब्देनोक्ता क्रत्वर्थोत्पादकस्य याजिनादर्गुणस्य तन्निरपेक्षभावनाभेदकत्वाभावे ऽपि तदनुत्पादकस्य साक्षाद्भावनयैवान्वयाद्भेदकत्वसूचनायापूर्वभावनाविध्युक्तिः । विधायकस्याच्छब्दानन्तर्यादपि सोमशब्दलक्षितयागविधिरवसीयतइत्याह * सोम इति * नन्वितिकर्त्तव्यतानुपदेशान्न कर्मान्तरविधिर्निर्वहतीत्याशङ्क्याह * सोमेतिं * व्याख्याते ऽर्थे भाष्यमनुसन्धत्ते * इदमेवेति * वाक्येनेति भाष्यावयवं यदिशब्दत्यागरुच्यध्याहारपक्षयोर्ग्रहाग्रविधेर्यागविध्येकवाक्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य वाक्यग्रहणस्य च यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्सौभरेण स्तुवीतेति सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणोपलक्षणत्वेनोपपादयितुमाह * ग्रहाग्रेति * आहेति भाष्येण स्याच्छब्दस्य यदिशब्दोपहतशक्तित्वाद्यागविध्ययोगमाशङ्क्य यदिशब्दत्यागेनानुपघातोक्त्यर्थमत्र धूम इत्यादिभाष्यं महावाक्ये ऽवान्तरवाक्याप्रामाण्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्यपीति * अथ वा यदीत्यथवाशब्दं यदिशब्दत्यागपक्षनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परित्यागवदिति * ननु कल्पकाभावात्स्वोत्प्रेक्षामात्रकल्पितो रुच्यध्याहारः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * कर्त्तव्यतेति * विधिनानिच्छतः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या रुचिः कल्प्यतइत्याशयः । वैकल्पिकत्वसिद्धिश्च रुच्यध्याहारप्रयोजनमेवकारेण सूचिता अथ वा यथेत्यप्यथवाशब्दमध्याहारपक्षनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अध्याहारादपीति * पक्षान्तरमन्यथाभूतं यद्वर्चयति तदेवं मत्वेत्यर्थः । कथं पुनरित्याशङ्काभाष्यं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * यद्युपवन्धात्साक्षान्न शालिभोजनस्य ५८१।
विधेयत्वप्रतीतिर्व्यत्ययाभ्युपगमे ऽपि दध्युपसेचनस्य शालिभोजनं प्रति यदिशब्दावगतनिमित्तत्वायोगात्सदेकवाक्यत्वानुपपत्तेः । स यदिं केन वाक्येन विहितत्वोक्तिः कथमित्याशयः । उच्यतइति भाष्येण व्यवहितान्वयकल्पनया दध्युपसेचनस्येष्यमाणत्वेनावगतस्य भोज्यव्यञ्जनार्थत्वेनेष्यमाणतया पाष्टिकान् पयसा भुञ्जीतेति व्य-

अनार्थपयःसाहचर्येणावधारणात् भोजनप्रयुक्तत्वेन तदभावे ऽनु॰ष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजिन्यायेनोपसेचननियमाच्छालिभोजननियमा॰वगतेः स यदि केन वाक्येन भोजनविधिसिद्धिरिति परिहृतेन वै खल्वित्यनेन यदिशब्दान्वये ऽपि इच्छावाचित्वाभावान्नेष्यमाणत्वा-वगतिः सम्भवतीत्याशङ्क्योच्यतइत्यनेन कामप्रवेदने ऽकच्चिदितीति कच्चिच्छब्दोपपदवर्जं कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रज्ञापने गम्यमाने लिङ्विभक्तिस्मरणाल्लिङैवेष्यमाणत्वावगतिरुपपादिता तत्र कथं व्यत्ययो लिङश्च कामप्रवेदनार्थतावगम्यतइत्याशङ्क्याह * व्यत्ययेनेति * अमगत्यादिष्विति गत्यर्थस्यामो धातोर्भावे क्तप्रत्ययमुत्पाद्या-नुनासिकस्य क्विप् झलोः ङ्कितीति दीर्घत्वादान्तङ्गतमवगतमित्यान्त-शब्दस्य ज्ञानवाचित्वाल्लोकप्रसिद्धस्य व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वज्ञानस्य सिद्धं च तदान्तं चेति विग्रहेणोक्तस्य विवरणं कथनमित्यर्थः । एवं जातीयके वाक्ये लोके व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वप्रतीतेरनिष्पन्न-स्य चोपसेचनस्य निमित्तत्वायोगात्तदिच्छाया निष्पन्नाया यदिश-ब्देन निमित्तत्वोक्त्यवगतेस्तत्समभिव्याहृताया लिङः कामप्रवेदना-र्थत्वस्य न्याय्यत्वादङ्गभूतोपसेचनकर्त्तव्यतया च प्रधानभूतेष्यमा-णभोजनाक्षेपाशक्तेर्भोजनेष्यमाणत्वोक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च व्यत्ययस्य न्याय्यत्वावगतेर्व्यत्ययकामप्रवेदनार्थलिङङ्गीकरणं युक्तमित्याशयः। एवमिति दार्ष्टान्तिकभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * स यदि लौकिक-वाक्येष्वेवं विधवाक्यार्थदर्शने सतीति तत्रशब्दार्थः व्यत्ययाभ्युप-गमस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां विधिशक्तिप्रतिबन्धकयदिशब्दाप-नयनं प्रयोजनमाह * ततश्चेति *गुणविधायिरथन्तरसामशब्दानपे-क्षत्वे ऽपि कर्मविधित्वावत्सम्भवतीति पदद्वयोपन्यासेन सूचितम्। नन्वेवं सतीति भाष्येण प्रहाग्रताविधेर्यदिशब्दान्वये सत्यविधायक-त्वापत्तेर्प्रहाग्रता नानुष्ठेया स्यादित्याशङ्क्योच्यतइत्यादिना परिहृतं तस्याशयद्वयमाह * प्रहानिति * ऐन्द्रवायवशुक्राग्रत्वयोर्विधेय-त्वेनेष्टत्वात्तच्छब्दयोरुपन्यसनीयत्वे ऽपि तयोरप्राप्तत्वाद्विधायकाथ-वणे ऽपि विधायकपदपनेनायत्वविधेयत्वसूचनायानुपन्यासः । इ-ष्यमाणस्य साध्यत्वावगतेः फलवच्च यागानुष्ठानमात्रेण प्रहाग्र-

अनुष्ठानापादके तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुर्मत्वरयेन स्मृते प्रयोजके हे-

तुमति च फले परेण स्वार्थानुष्ठेनयापाद्ये प्रयोज्ये लिङ्विभक्तिस्मृ-
तेः स्यादिति हेतौ लिङ् गृह्णीयादिति विधौ गृह्णीयादिति चाहेतुम-
ति स्यादिति विधाविति पक्षान्तरोपन्यासो ऽपि पूर्वापरितोषेणैवे-
त्याह * विनैवेति * न केवलं यदिशब्दस्यागाध्याहारःस्यां विनेत्य-
पिशब्दार्थः। रथन्तरसामेति भाष्यं हेतौ स्यादिति लिङ्पक्षे रथन्तर-
सामसोमहेतुका ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः कर्त्तव्या इत्येवं विशेषणपरत्वेन
व्याख्यातुमाह*तत्रेति*यागकर्त्तव्यतास्मिन्पक्षे न सिद्ध्येदित्याशङ्क्या-
ह*न चेति*हेतुमति गृह्णीयादिति लिङ्पक्षे ऽप्येतदेव भाष्यम्। ऐन्द्र-
वायवाग्रत्वहेतुरथन्तरसामा सोमः कर्त्तव्य इत्येवं व्याख्यास्यन् पक्षं
तावदाह * अथ चेति*ननु हेतुमति लिङ्पक्षे यदिशब्दस्य व्यव-
हितान्वयाभावे ऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य विशेषणत्वेन प्रागभिधेय-
त्वादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति प-
दानुपूर्व्या वाक्यार्थव्याख्यापत्तेर्मध्यपतितस्य यदिशब्दस्य पूर्वचारि-
तहेतुमदर्थे लिङन्वयाभ्युपगमे न स्यादिति लिङन्वयाभावान्निरूप-
पदायाश्च लिङो हेत्वर्थत्वानुपपत्तेः सोमयागस्य केन चिच्छब्देन हे-
तुत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अनुक्तमपि चेति * हेतुमता हेतुमा-
क्षेपात्सोम एव हेतुरिति कथमवधारणेत्याशङ्क्य सन्निधेश्चेत्युक्तं
भाष्यं व्याचष्टे*तत्रापीति*परप्रकरणस्थस्य क्रत्वन्तरस्यावान्तरप्रक-
रणाभिव्यञ्जकसन्दंशशून्यायां शाखायां वाक्यं विना ग्रहाग्रविशेषस्य
तदङ्गत्वायोगादङ्गाङ्गित्वलक्षणार्थत्वं प्रयोज्यप्रयोजकत्वाख्यहेतुहेतु-
मत्त्वोक्तेर्वस्तु कार्यते ऽन्यार्थमन्यदनुष्ठाप्यते ऽनेनेति व्युत्पन्नेन कारण-
शब्देन हेतुशब्दो वैयाकरणानुसाराद्व्याख्यातः। फलशब्देन च वैया-
करणानां हेतुमच्छब्दव्याख्यापरार्थोपायानुष्ठानत्वलक्षणप्रयोज्यत्व-
विवरणायैव द्रष्टव्या सुराग्रहणायोकश्चितुरः पक्षान्संगृह्णाति* यदि
शब्देति* ननु किमर्थः पूर्वपक्षे ऽतिनिर्बन्ध इत्यपेक्षायामाह * सर्व
चेति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय बृ-
हद्रथन्तरसामसंयोगस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणाङ्गरूपशेषानुष्ठानवेलायाम-
भूतत्वादनिष्पन्नत्वादित्येव संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि
चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * क्रतोरपि ग्रहणवेलायामनि-
ष्पन्नत्वात्कथं हेतुमल्लिङ्पक्षे निमित्ततेत्याशङ्क्यानिष्पन्नस्याप्यारब्ध-
त्वेन वर्त्तमानत्वान्निमित्तत्वं भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन सूचितमाश्लोकं
व्याचष्टे * प्रातःसवने हीति * स्वसत्तयान्यानुष्ठानापादकवाच्य- ५८२।१
र्थं कारणशब्दः पक्षत्रयाशयेन मम रित्युक्तं चतुर्थपक्षाशयेनाह*अथ
चेति*क्रतोरप्यनिष्पन्नत्वेनानिमित्तत्वाशङ्का स चेत्यनेन निरस्ता।यदि

जगत्सामाग्रयणाग्रानिति जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमं प्रत्यनङ्गभूतत्वात्तत्साहचर्येण बृहद्रथन्तरसामसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मान्तराक्षेपकतैवेयं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि च निःसन्दिग्धमिति भाष्यं व्याचष्टे * जगत्सामा चेति * जगदाख्यस्य साम्नः क्वचिदभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य साम्नो जगत्सञ्ज्ञत्वप्रतीतेः सामशब्दस्य रथन्तरसामबृहत्सामेतिवत् तुल्यवन्निर्देशात्पृष्ठसाधनसामवाचित्वावगतेर्विषुवति च महादिवा कीर्त्यं पृष्ठं भवतीति विभ्राड्बृहत् पिबत्विति जगत्यामुत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः पृष्ठसाधनत्वेन विधानात् विषुवत्येवाग्रयणस्याग्रत्वं निविशतइति वक्तुं दशमे ज्योतिष्टोमस्य जगत्सामत्वं निषेत्स्यति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षनिरासद्वारा सिद्धान्तोक्त्यर्थतया तुशब्दव्याख्यार्थं तुशब्दादिभाष्ये प्रकरणग्रहणं प्राग्वदुक्तान्तराणामप्युपलक्षणार्थेति दर्शयितुमाह * पूर्वेति * ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रद्यामत्वलक्षणगुणविधौ प्रकरणादेव तद्गुणत्वलाभात्तद्वाची सोमशब्दोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेकस्येत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे * एकस्यैव हीति * भाष्ये लकारव्याख्यानायोच्चारणमित्युक्तं सोमः स्यादिति कर्मविधिप्रतीतेर्भेदमाशङ्क्य प्रद्यामविशेषलक्षणगुणविधानार्थत्वेनाकर्मविधित्वात्कर्मभेदनिरासार्थमेकत्वमिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * गुणेति * नन्वेतदुक्तमित्यादिभाष्येण बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरनेकसामवत्वाज्ज्योतिष्टोमेऽनुपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वेन ज्योतिष्टोमस्य बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं पृष्ठं वा भवतीति गुणवाक्यान्वयात् बृहद्रथन्तरयोरनेकसामत्वेऽपि बृहद्रथन्तरसामव्यपदेशोपपत्तेर्न बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेद इत्येवमेकत्वमिति सूत्रावयवस्य सूचितं व्याख्यान्तरमाह * अथ वेति * बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं वेति वाक्याद् बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पकस्यावगतेस्तयोरेकस्यावृत्त्या विशेषणद्वयसम्भवसूचनार्थं गुणवाक्यत्वादिति यदुपपन्नं पुनरिति भाष्यं समासासम्भवानुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदीयेति * विशेषणाभावादिति भावव्युत्पत्त्येन विशेषणशब्देन नानेकसामकत्वमन्तरेण आत्मना विशेषणाभावे अभिहिते ननु सामान्तरव्यावृत्त्या बृहद्रथन्तरयोर्विशेषणत्वासम्भवेऽपि वेद-

लिपकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यास्य क्रतोर्यत्सामेति सर्वसामकार्यानुवादेन तत्र रथन्तरं भवत्येवेति अयोगव्यावृत्तेरव्यापकत्वेनासम्भवस्य न च रथन्तरसत्तामात्रं विशेषणमिति वार्त्तिकेनोक्तत्वात्सामान्तरसापेक्षस्य रथन्तरस्य विशेषणत्वापत्तेः सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्समासविघातः स्यादिति सामान्तरेत्यनेनोक्तं तदुच्यतइत्यादिभाष्योक्तं तावत्परिहारमाह *तत्रेति* प्रौढ्या स्वयं परिहारान्तरमाह * विग्रह इति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *यदि हीति * पाक्षिकत्वविशेषणफलं नित्यशब्देनोक्तं स्वातन्त्र्यलक्षणार्थवस्तुशब्दोक्तान्यनैरपेक्ष्यविशेषणफलमन्यसहितशब्देनोक्तं स तथैवेत्येवकारेणान्यव्यवच्छेदव्याप्त्यौव्यावर्त्तितत्वान्नित्यस्य चान्यव्यवच्छेदं विना ऽन्यसहितस्य च व्याप्तिं विना विशेषणत्वायोगादुभयमुक्तं पाक्षिकत्वात्त्वन्यव्यवच्छेदाभावे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवे यतस्त्वित्यनेनोक्ते नन्वेवकारं विना विशेषणत्वानभिव्यक्तेर्यत एव कारस्ततो ऽन्यस्य व्यावृत्तिरिति न्यायेनैवकारस्यान्यव्यवच्छेदवाचित्वान्नाभावव्यवच्छेदोपपत्तिरित्याशङ्क्य * यदि चेत्युक्तम् * विनाप्येवकारं समाससामर्थ्याद्विशेषणत्वाभिव्यक्तिर्यदिशब्देनोक्ता एवकारापेक्षणं ऽन्यत्र सत्ताया विशेषणत्वात्तदस्यास्तीति वास्त्वर्थस्मृतमत्वर्थवृत्तिबहुव्रीहिकृत्वाच्च तत एवैवकारप्रयोगेणासत्त्वव्यावृत्तिर्युक्तेत्याशयः। यद्वेत्यनेन श्रुतविशेष्यान्वितेनाप्येवकारेण रथन्तरासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धेर्नोश्रुतसत्तान्वयो ऽवश्यकल्प्य इत्युक्ते कथमन्यान्वितेनैवकारेणान्यासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशयेन तत्रेति पृष्टे तद्धीत्यनेन सामरूपताया नित्यत्वेन तद्विषयावधारणानर्थक्यादस्य क्रतोः सामकार्ये करोत्येवेत्यवधारणार्थप्रतीतेरसतश्च कार्यकरणत्वायोगाद्*असत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्युक्तम् * ननु पाक्षिकत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमगतसर्वसामकार्याव्यापित्वात्केवलस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः सामान्तरसापेक्षस्य विशेषणत्वाभ्युपगमापत्तेः समासानुपपत्तिरित्याशङ्क्यान्यसहितं च स्यादित्यनेन सूचितं परिहारमाह * न चेति *बृहद्रथन्तरे सामनी भवत इत्यादिवत् द्वन्द्वनिर्देशे तदभावे ऽपि वा गायत्रामहीयवादिवदेकस्तोत्रविषयत्वे सत्यन्यसाहित्यं विना विशेषणत्वायोगात्केवलस्य सापेक्षत्वापत्ति। रथन्तरं पृष्ठं भवतीति तु सामान्तरनिरपेक्षस्य रथन्तरस्य पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन विधानादस्य क्रतोर्यत्सामेत्यनुवादे ऽपि रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रमात्रद्वारा क्रतुसम्बन्धित्वप्रतीतेः सर्वसामकार्याव्यापित्वे ऽपि विशेषणत्वस- ५८३।६

म्भवाच्च सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सामशब्दस्य क्रतुसम्बन्धिरूपवाचित्वेऽपि रथन्तरशब्दसमभिहारात्पृष्ठमात्रद्वारा क्रत्वन्वयनिमित्तत्वावगतेः पृष्ठसिद्धौ च रथन्तरस्य सामान्तरानपेक्षत्वात्समासाविघातः प्रौढिमात्रेणोक्तः । परमार्थतस्तु सामशब्दं विनापि क्रतुसम्बन्धिनो रथन्तरस्य निमित्तत्वप्रतीत्युपपत्तेः । सामशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्दुक्थ्ये वैरूपसामा षोडशी वैराजसामेत्यादिषु पृष्ठार्थे या प्रकृतिलिङ्गसंयोगादित्यनेन न्यायेन वैरूपादेः पृष्ठसाधनत्वद्योतनार्थत्वेन साम्नः पृष्ठलक्षणार्थत्वात् दूरापास्ता सामान्तरापेक्षेति यद्धेत्यनेनोक्तम् । सामशब्दस्य च पृष्ठलक्षणार्थत्वे बृहद्रथन्तरयोस्तद्विषयत्वेनेतरेतरव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं सम्भवतीत्याह * अथ चेति * पूर्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रमते *अथ वास्त्विति * विग्रहे यद्विशेष्यत्वमित्यवयवं व्याख्यातुं न च क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह प्रतीयतइति पूर्वोक्तं दूषणमनुभाषते * ननु चेति * परिहारत्वेन श्लोकावयवं व्याचष्टे * उच्यतइति * कृत्स्नसंयोगाभावेन रथन्तरस्य विशेषणत्वायोगाद्वैदिकस्यापि च विग्रहवाक्यस्य वैदिकसमासव्याख्यानार्थत्वेन वेदानुमतत्वात्तद्गतापि विशेष्यतागत्याङ्गीक्रियतइत्याशयः । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वायोगाद्रथन्तरं साम यस्याः सावित्ति विग्रहस्यापि अन्यपदार्थप्राधान्यार्थत्वावगतेर्लोहितोष्णीषादिवद्विशेषणतात्पर्यमात्रमत्राभिप्रेतमिति विवक्षोक्त्या सूचितम् । ननु क्रत्वन्तरेष्वपि रथन्तरस्याभावाच्च क्रतुना विशेषणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सर्वाङ्गोपसंहारिणा क्रतुप्रयोगविधिना युगपत्सर्वसामग्रहणाद्विनियोगवाक्येभ्यश्च प्रकरणालोचनं विना क्रत्वन्वयाप्रतीतेरेकैकसामान्वयानयनमात्रैकेन साम्ना क्रतुर्विशेष्टुं शक्यः साम्नस्त्वेकैकेन क्रतुना पर्यायेणान्वयादेकेन विशेषणत्वोपपत्तिरनन्तरमेवोपपादयिष्यते । यद्यपि तु विधिना रथन्तरस्य युगपदनेकक्रतुसाधारण्याप्रतीतावपि वास्तवासाधारण्यादस्यैव रथन्तरं सामेति क्रत्वन्तरव्यावृत्त्या ज्योतिष्टोमस्य रथन्तरविशेषणत्वासम्भवस्तथाप्ययोगव्यावृत्त्या सम्भवतीत्यभ्युपेत्यवादाशयः । परमार्थतस्तु कार्यान्वये विशेषणापेक्षणात्स्ववाक्योपात्तैन्द्रवायवाग्रत्वलक्षणकार्यान्वयिनि च रथंतरे ज्योतिष्टोमस्यासाधारण्योपपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैव रथन्तरमैन्द्रवायवाग्रत्वे निमित्तमित्यन्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवं वक्तुमाह * स्ववाक्ये चेति * देवदत्तस्य पौत्रानय इत्यत्र वस्तुतो देवदत्तयज्ञदत्तादीनां गोसम्बन्धतुल्यत्वेऽप्यानयनान्विते गवि देवदत्तस्यासाधारण्याद्वि-

शेषणतेत्याशयः। दृष्टान्तमेवोपपादयति * तथा हीति * गोसम्ब-
न्धो न देवदत्तस्य केवलः किं तु यज्ञदत्तादेरपि येन गौस्तस्यैवो-
च्येत न चोत्पलस्य नीलत्वं केवलं किं तु रक्ततापि येन तदेवोत्प-
लमुच्येतेत्येव योज्यम्। वस्तुतोऽसाधारण्ये च विशेषणमनर्थकं स्या-
दित्याह * यदि चेति * अतो देवदत्तस्य गौरित्यादौ वाक्योपा- ५८४।१
त्तानयनादिकार्यान्वितगवादिविशेष्यविषयमेव देवदत्तादेर्विशेषण-
स्यासाधारण्यं वाच्यं न वास्तवमित्याह * तस्मादिति * नन्वन्ये-
षामपि सोमयागानां ज्योतिष्टोमविकारत्वाद्रथन्तरसामत्वनिमित्ते-

स्यस्यैव निमित्तत्वेन पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्तीत्यादौ स्तोत्रान्तरसाधनरथन्तरवति क्रत्वन्तरे रथन्तरानिमित्तैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तिनिवृत्त्यर्थमिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमस्यापि स्ववाक्योपात्तकार्यान्वितरथन्तरविषयमसाधारण्यमस्तीत्यर्थः। शुद्धस्य च निमित्तत्वायोगान्निमित्तत्वप्रतीतेरुत्तरकालं तन्निर्वाहार्थं विशेषणान्वयाभ्युपगमात्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानपेक्षणादुपसर्जनत्वेन रथन्तरस्य निमित्तत्वनिषेधानुपपत्तेः क्रतुरथन्तरयोर्मध्ये कस्य निमित्तत्वं कस्य निमित्तविशेषणतेत्यपेक्षायां प्रथमप्रतीतत्वाद्रथन्तरस्यैव निमित्तता युक्तेत्याह * प्रथमतरेति * दृश्यते पाक्षिकं वस्त्विति श्लोकव्याख्यानमुपसंहरति * तस्मादिति * सम्भवति च रथन्तरविशिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य वा रथन्तरस्य निमित्तत्वे यदिशब्दत्यागादयश्चत्वारोऽपि पक्षा न युक्ता इत्या * हेतीति * शुद्धायाश्च लिङः कामप्रवेदने हेतुहेतुमतोर्वा प्रयोगाभावात् यदिशब्दोक्तस्य निमित्तत्वस्यानिष्पन्नक्रियाविषयत्वायोगान्निष्पन्नतादिच्छाविषयत्वाभ्युपगमेन तदुपबद्धाया लिङः कामप्रवेदनार्थतां निमित्तत्वायोगाद्वा तद्गतेन स्वसत्ताप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रयोजकत्वसाम्यात्स्वार्थान्यानुष्ठानप्रयोजकत्वलक्षणया हेत्वर्थतां मथ्यमानाग्न्यनुत्पत्तिनिमित्तकरक्षोघ्न्यनुवचनविधिशेषे वा रक्षांसि वा एवं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायतइत्यग्न्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरक्षोपघातार्थत्वेन रक्षोघ्नीस्तुत्यर्थं यर्ह्युपबद्धस्याग्न्यजन्मनस्तर्ह्युपबद्धरक्षःप्राप्तिनिमित्तकनैमित्तिकत्वकीर्त्तनात् यर्हिशब्दसमानार्थस्य यदिशब्दस्य नैमित्तिकवाचित्वमभ्युपेत्य तद्गतेनान्यसत्तयास्यानुष्ठानस्य प्रयोज्यत्वेन प्रयोज्यत्वसाम्यात्परार्थप्रयो-

ज्यस्यानुष्ठानत्वलक्षणया तदुपलक्षाया लिङ्गो हेतुमदर्थतां वक्तुं
निमित्तत्वप्रतीतेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्यो-
करीत्यासम्भवित्वेन त्यागायोगात्प्राप्रतीतकामप्रवेदनाद्यर्थग्रहणं यु-
क्तमित्याह * न चेति * बृहद्रथन्तरयोर्ग्रहणवेलायामनिष्पन्न-
त्वान्निमित्तत्वायोगस्याथेत्याद्यनुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं व्याचष्टे
* भूतेति * लोके भूतस्य पुत्रजन्मादेरुत्सवादौ वर्त्तमानस्य च
क्षेमसुभिक्षत्वस्य वासे भविष्यतश्च वर्षस्य गृहकरणे वेदे च पुत्र-
जन्मादेरेव भूतस्येष्ट्यादौ वर्त्तमानस्य च दीक्षितत्वस्य दानादिप-
र्युदासे भविष्यतश्च दर्शपूर्णमासारम्भस्यारम्भणीयायां निमित्तत्वा-
योगहेतुत्वेनाशङ्कनीयमित्यर्थः । यदि तु निष्पन्नेनैव निमित्तेन भा-
व्यमित्याग्रहस्ततः सङ्कल्पितत्वेनाननुष्ठितस्यापि भोजनस्य स्थलस-
म्मार्जने निमित्तत्वोपपत्तेर्निष्पन्नकार्यकारित्वान्निमित्तत्वोपचारः स-
५८५।१२ म्भवत्येवेत्याह * अपि चेति * सूक्तवाकएव याज्येतियदौपचारि-
कत्वद्योतनार्थैवकारः एकान्तावधारितत्वमेवोपपादयति * ज्योति-
ष्टोमेति * अङ्गभेदेन साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकाङ्गानवधार-
णात् कस्य चित्प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्योपक्रमपूर्वसमाप्त्यसिद्धे-
रिदं कुर्यामिदं वेति च प्रयोगमध्ये दोलायमानमतेः कालविक्षेपात्
प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं च शुष्केष्टिकाले निरूपितै-
करूपप्रयोगाभ्यासासिद्धेर्वैकल्पिकाङ्गनिमित्तकेषु नानर्त्विकर्तृकेष्वै-
न्द्रवायवाग्रत्वादिषु नानर्त्विजां यजमानस्य च सम्प्रतिपत्त्यसिद्धेः
प्रयोगस्य कौशलस्याभ्यासस्यादिशब्दोक्तायाश्च सम्प्रतिपत्तेर्वैकल्पि-
काङ्गावधारणाधीनसिद्धत्वादेवं विधाङ्गमिदं कर्म कर्त्तव्यमित्यव-
धारणपूर्वकप्रवृत्तिनियमाज्ज्योतिष्टोमक्रमेणैव रथन्तरं प्रयोक्ष्यत इ-
त्येकान्तेनावधारितमित्यर्थः । एकान्तावधारणमात्रेण कथन्निष्प-
न्नकार्यकारितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * त-
स्मादिति * कृतोऽस्तु निमित्तत्वे वर्त्तमानमेव निमित्तं भविष्यती-
त्याह * यदा त्विति * स्यादितिचेति भाष्यं व्याचष्टे * चेति *
यत्त्वित्यादिसामान्यतो दृष्टानुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं द्वेधा व्याच-
ष्टे * यत्त्विति * स्वयं साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याह * अपि
चेति * तस्माद्विरत्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * जगत्साम्नो ऽप्यपूर्वकर्मत्वाभावात् ज्योतिष्टोमापेक्ष
या कर्मान्तरं जगत्सामेत्युक्तं न विषुवदपेक्षयेति बहुवचनेन
सूचितम् ।

॥ अथ अष्टमः क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

उदाहरणभाष्य व्याचष्टे * राजेति * सन्देहभाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * ब्राह्मणादिकर्तृलक्षणेन गुणेनेह भेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्त्तुश्च प्रयोगाङ्गत्वात्तन्मात्रभेदकत्वोपपत्तेर्भाष्ये यागशब्द प्रयागलक्षणार्थ इति प्रयोगान्तरोक्त्या सूचितम्। कथमिति भाष्येण सन्देहहेतु पृष्ट्वा राजसूयवाक्यस्थो राजशब्द क्षत्रियमात्रे वर्त्तते ब्राह्मणादिष्वपि वेति सन्देहो हेतुत्वेनोक्तस्तस्य साक्षान्मूलसन्देहत्वायोगाद्वर्णत्रयस्य राजसूये ऽधिकार क्षत्रियमात्रस्य वेति मूलसन्देहहेतुभूतसन्देहहेतुत्वद्वारा मूलसन्देहहेतुत्व दर्शयितुमाह * तत्सिद्ध्यर्थं चेति * न राज्ञ प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतिन इति इत्यादिवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वाभावाद्राजसूयवाक्यस्थराजशब्दविषयत्व विचारस्य वक्तुमधिकारीत्युक्त त्रयाणामपि क्षत्रियस्यैवेति तथैवेत्यनेनातिदिष्ट योग्यत्वाद्वाचक इत्यध्याहारेण पूरणीय केन चित्प्रकारेणेति यौगिकत्वोक्त्या सूचितम्। सन्देहान्तर वर्णत्रयक्षत्रियमात्रवाचित्वसन्देहहेतुत्वेन दर्शयितुमाह * ततो ऽपीति * चतुर्थ्यर्थे तसि । ननु राजसूये क्षत्रियमात्राधिकारे ऽध्येतयाद्याद्यकाम याजयेदित्येतद्वाक्यविहितेष्टिप्रयोगान्तरे वर्णविशेषानुपादानात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदकत्वानुपपत्त सिद्धान्तासम्भवात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु चेति*योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनैकस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगादन्नाद्यकामावेष्टे प्रयोगस्य राजसूयान्तर्गतावेष्टे प्रयोगान्तरात् भेदावगते सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र कर्मान्तरविधित्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि प्रयोगान्तरविधिनान्नाद्यकामवाक्यस्यास्त्येवेति सूचयितु पृथक्प्रयोगस्यैव वचनमित्येवकार प्रत्युक्त । राजसूयवाक्यस्यापि फलपरत्वाद्वाक्यभेदापत्तेर्वर्णविशेषान्वयायोगमाशङ्क्य कर्त्तु प्रयोगाङ्गत्वाद्वाक्यान्तरेण च राजसूयप्रयोगाविधानात् प्रयोगस्य चोत्पत्तिवत्क्रियाविषयत्वात्फलकर्तृविशिष्टक्रियाविषयप्रयोगविधौ वाक्यभेदानापत्तिसूचनार्थम् * प्रयोगे ऽयुक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोगान्तराविधायित्वे राजसूयमध्यप्रयुक्ताया एवावेष्टे सयोगपृथक्त्वात्फलद्वयोपपत्तेस्तस्याश्च विज्ञातक्षत्रियकर्तृकत्वाद् ब्राह्मणादिवाक्यवत्त्वान्नाद्यकामवाक्ये कर्मान्तराश्रयणात प्रयोगान्तरानाक्षेपकत्वाद्योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन चैतस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगात्प्रयोगान्तराक्षेपे ऽपि क्षत्रियस्यैवान्नाद्यकामस्य प्रयोगान्तरोपपत्ते-

र्वर्णान्तरस्याप्राप्तत्वात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वाच्छेदकत्वोपपत्तेः।स-
न्देहं समाधत्ते * नैतदिति * नन्वन्नाद्यकामशब्देन वर्णान्तरस्याप्यु-
पादानात्कथं न वर्णान्तरसम्बन्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तद्वयेनोपपादयति
१८६।२ * तद्यथेति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाद्विधेरस्मिन्सति कुर्यादिति का-
दाचित्क्याः कर्त्तव्यताया विध्यर्थत्वात्कदाचित्केनैव निमित्तेना-
न्वयादधिकारिविशेषणस्य च तस्मिन्सत्यधिकारान्निमित्ते ऽन्तर्गते
जातेश्च नित्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वायोगात्कथं राजशब्दात् भो-
क्तृत्वलक्षणाधिकारिविशेषावगतिरित्याशङ्क्य * राजेत्युक्तम् *
जातेर्नित्यत्वेनापादनाशक्तेस्तद्वत एवाधिकारात्कर्तृविशेषणभूताया
एवार्थादधिकारिविशेषणतापीत्याशयः । यथा राजसूयान्तर्गते ऽवे
ष्टिप्रयोगे भोक्तृत्वविशेषो भवति तथा बाह्ये ऽपीत्यस्त्यन्तसाम्यार्थं दृ-
ष्टान्तान्तरम्।अतोऽन्नाद्यकामवाक्येन ब्राह्मणादिप्राप्त्ययोगाद्राजशब्द-
स्यायौगिकत्वे राजसूयाधिकारेण जातिवाचित्वे वा ब्राह्मणो यजे-
तेत्यादिवाक्यैर्ब्राह्मणादिप्राप्तिरिति द्वावेव पक्षौ न त्वन्नाद्यकाम-
वाक्यात्प्राप्तिः शङ्कनीयेत्युपसहरति * तस्मादिति * किं ताव-
दित्यादिपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं तत्सिद्ध्यर्थमित्येतदर्थेन ततःशब्दे-
न निमित्तार्थसिद्ध्यर्थवर्णत्रयप्राप्तिसिद्ध्यर्थवर्णत्रयवृत्तित्वसिद्ध्यर्थ-
ता यौगिकत्वस्योक्ता इत्येवं व्याचष्टे * किं तावदि-
ति*सहशब्देन राजशब्दस्यापि वर्णत्रयवृत्तित्वमुक्तं राज्येत्यनेन राज्यं
यस्येति भाष्यावयवो यौगिकशब्दस्य कुलालनापितादिशब्दवदवय-
वव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि क्रियायोगनिमित्तत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः ।
भाष्ये वक्ष्यमाणयुक्तीः सुखग्रहणार्थं संक्षेप्तुमाह * तथा हीति *
क्रियायोगनिमित्तत्वे क्रियाकर्तृत्वयोर्द्वयोरपि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गाज्जा-
तिमात्रे शक्तिकल्पनायाः प्रयोगसम्भवे योगनिमित्तत्वायोगाच्च द्वे-
मो न प्रयुज्यत इत्यादिभाष्येण प्राग्वक्ष्यमाणे ऽपि जातियोगलक्षणनि-
मित्तद्वयसम्भवे ऽपि प्रकरणवशाद्यादिशब्दसमभिव्याहाराच्च योग-
निमित्तत्वैवोचितेति युक्तिश्चशब्देन राजसूयशास्त्रस्य त्रैवर्णिकाधि-
कारोक्त्यर्थत्वेन महाविषयत्वलाभ सूचित इत्येवमथ वेत्यादिभाष्यं
वक्ष्यमाणयुक्तेः पश्चादभ्युच्चयमात्रत्वद्योतनार्थं व्याख्यातम् । उत्तरा-
र्द्धं व्याचष्टे * उभयेति * तावच्छब्देनैवं तावद्युक्तिरिति यद-
ताभ्युच्चयत्वं सूचितं निमित्तेत्यनेन भाष्यं वक्ष्यमाणप्रकरणादियु-
क्त्यन्तरसूचनार्थता एवं चेति चकारस्य व्याख्याता बार्हस्पत्यादेर्मध्य-
निधानपूर्वकाभिघारणस्य राजसूयप्रयोगवचनेन ग्रहणं प्रकृताधेष्टिप्र-

१ क्रमीऽन्न प्रयुज्यत ६० २ पु० पा० ।

योगप्रत्यभिज्ञानं चादिशब्देनोक्तम्।यौगिकत्वोक्तेः प्रयोजनमाह*तस्मादिति*ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वाभावे राजयोगनिमित्तराज्यशब्दार्थानवधारणान्न राजशब्दस्य तत्कारणनिमित्तता युक्तेत्याशयेन किं पुनरिति भाष्येणाशङ्का जनपदेत्यनेन परस्वहरणे चौर्यशब्दवत् जनपदस्य च सर्वतो रक्षणे चौरादीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्कासने राज्यशब्दस्य रूढितोक्ता तद्व्याचष्टे*तच्चेति*नामशब्देन रूढित्वं सूचितम्। यद्वा राजशब्दस्य पालननिमित्तत्वे ऽपि अध्वर्य्वादिशब्दवत् रूढित्वानपायात् पूर्वपक्षे ऽपि राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थबाधायोगात्पालनस्य राजकर्मवाचिराज्यनामकत्वात्पालनकारिवाचिता राजशब्दस्यावसीयतइति सूचनार्थो नामशब्दः। भाष्यमपि राजशब्दस्य राज्यकरणनिमित्तत्वायोगे ऽपि पालनकरणनिमित्तत्वाद्यौगिकतोपपन्नेत्येवमर्थत्वेन व्याख्येयम्।आर्यावर्त्तेति भाष्यादसार्वत्रिकत्वशङ्कां निवर्त्तयितुम् * सर्वेत्युक्तं * जनपदपुरोपद्रवे कार्योद्धरणं विना तद्रक्षणासिद्धेस्तदुद्धरणस्य रक्षणोक्त्यैव सिद्धत्वाद्रक्षणप्रतिबन्धकारिविषयतोद्धरणस्य राज्येत्यनेनोक्ता सर्वलोकप्रसिद्धावार्यावर्त्तविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यासार्वत्रिकत्वे ऽप्यप्रसिद्धितो ऽस्याः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वप्रदर्शनार्थतार्यावर्त्तेत्यनेनोक्ता पालने राज्यशब्दप्रयोगमात्रेण राजशब्दस्य तत्करणनिमित्तत्वावगतिः कथमित्यपेक्षायां राज्ञः कर्मेति भाष्येण राजप्रातिपदिकात्कर्मणि प्रत्ययस्मृतिहेतुत्वेन उदमेघप्रातिपदिकाच्चापत्ये प्रत्ययस्मृतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता। तत्सर्वं विपरीतसाधकत्वेनाक्षिपति * राज्ञ इति * पालनकारिणि राजशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तत्वात् राज्यशब्दानुगमानपेक्षत्वे ऽपि विदितराज्यशब्दार्थानां तद्दर्शनापि राजशब्दार्थव्युत्पत्तिः सम्भवतीति जातिनिमित्तत्वानिरासायोक्तेति परिहरति * उच्यतइति * पालनकरणनिमित्तापेक्षत्वे ऽप्यवयवयोगानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्योक्तिः। यद्वावयवयोगमनपेक्ष्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारी राजशब्दवाच्यत्वेन मनुपाणिन्यादिभिरवधारितस्तद्योगाच्च प्रतिज्ञातसाधुपालनासाधुनिग्रहव्यापारेणं तदवश्यं कार्यं तस्य च कर्म राज्यशब्दवाच्यमित्यवधारितं तथाप्यस्माकं जातिवाची पालनकारिवाची वा राजशब्द इति सन्देहे राजकर्मवाचित्वेन स्मृतस्य राज्यशब्दस्य पालने प्रयोगात्पालनकारिवाचित्वनिर्णयसिद्धेर्युक्तो ऽस्माकं राजशब्दावधारणाधीनराज्यशब्दार्थावधारणाद्विपर्ययो राज्यशब्दार्थावधारणाधीनराजशब्दार्थावधारणात्मक इत्यर्थः। दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं

५८७।१ व्याचष्टे * यथैवेति * जनपदरक्षणमात्रिशब्दोक्तं च दुष्टनिग्रहणं मया कार्यमित्यङ्गीकरणाद्यो लब्धराजव्यपदेशस्तेनावश्यं तत्कर्तव्यमिति मन्वादिभिस्तस्य कर्म राज्यमिति पाणिनिप्रभृतिभिः स्मृतमिति विवेकः। छेदनादिसंस्कारैरिन्धनार्हीकृतं द्रव्यमालभ्य यथा यूपो निरूप्यते तथा राज्यशब्दवाच्यप्रजापालनकरणाङ्गीकरणात्तदधिकृतं द्रव्यमालभ्य राजेत्यर्थः। नन्वेवमपि क्षत्रियस्य प्रजापालनं परमो धर्म इति क्षत्रियस्यैव पालनस्मृतेस्तस्यैव राजशब्दवाच्यत्वाद्राजसूये ऽधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तच्चेति * शूद्रस्यापि तर्ह्यधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तदन्त्विति * एतदेवाशङ्कापूर्वमुपपादयति * ननु चेति * यूपादिवद्राजत्वस्यालौकिकत्वे सति विहितोपायापेक्षा स्यात्तस्य तु प्रजापालनकारित्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात्तावन्मात्रस्य च क्रतुनापेक्षितत्वाद्विप्रादेरविहितराज्यकरणप्रत्यवाये ऽपि अधिकाराविघात इत्याशयः। राज्यरहिते ऽपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात्तद्विरुद्धराज्ययोगनिमित्तत्वानुमानम् अयुक्तमित्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * अधार्मिके राजनि साधुरक्षणासाधुनिग्रहाभावे ऽप्यैश्वर्यमात्रे राजशब्दप्रयोगाद्रक्षणेन चैश्वर्यमुपलक्ष्यतां तन्निमित्तकरादानवृत्त्युपजीवनेन वेत्यनियमसूचनार्थम् * वृत्तिमित्युक्तम् * ननु रक्षणवृत्त्युपजीविन्यक्षत्रिये ऽपि प्रयोगाद्यौगिकावगतेः प्रकर्षसेचनमकुर्वतीष्वप्सु प्रोक्षणीशब्दवद्योग्यत्वमात्रेणाभीश्वरे क्षत्रिये प्रयोगसम्भवाज्जातिवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * उक्तं हीति * प्रकर्षसेचनयोग्यत्वकारणस्य द्रवत्वस्याप्सु स्वाभाविकस्य भावादुदासीनास्वपि प्रोक्षणीशब्दो युक्तः। जनपदपुरैश्वर्ययोग्यतायां तु हेतुभूताया हस्त्यश्वादिसम्पत्तेर्वीर्यातिशयस्य च क्षत्रिये ऽपि क्वचिदभावादितरेष्वपि च केषु चिद्भावात् विहितत्वनिमित्तायां तु क्षत्रियस्यैव योग्यतायां यौगिकत्वपक्षे ऽप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिनिमित्ताश्वदानवदनिषिद्धसम्भवे निषिद्धाधिकारविशेषणायोगाद्विहितस्यैव राज्ये योग्यस्याधिकारविशेषणत्वापत्तेर्ब्राह्मणादिषु प्राप्त्ययोगाद्योग्यत्वनिमित्तराजशब्दप्रयोगानुपपत्तेर्जातिनिमित्तस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्।

एकदेशे ऽपि यः शब्दो दृष्टो जातिनिबन्धकः।
तद्त्यागाच्च तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना॥

इति बर्हिराज्याधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यपि क्ष-

विज्ञप्तिः

अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकै सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।
एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।
प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्यो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्रा ७ आणकाः ८,
कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०
प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः–		मुद्रिता स्तबका
) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कार.)	२
शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृत.	(व्याकरणम्)	१०
श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	२
करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णा।	(मीमांसा)	२
ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् ।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सं०	(वेदान्त.)	१
(११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेत	(वेदान्त.)	१
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचित. । सम्पूर्णः	(न्यायः)	५
(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम्	(मीमांसा)	२
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता ।	(मीमांसा)	६
(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।	(वेदान्त)	

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त.,
चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

[*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA,

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTA,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS X.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT;

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS,

BENARES.

1902.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभव्रातपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—८७

त्रिये जात्यत्यागादक्षत्रिये ऽपि च क्षत्रियकार्यपरत्या प्रयोगोपप-
त्तेरजहत्स्वार्थवृत्तित्वेन जात्यत्यागसम्भवान्नानेकशक्त्यापादक नि-
मित्तान्तरं कल्पनीयमित्याशयः। क्षत्रियस्य प्रजापालन कार्यमित्य-
जानानामपि शूद्रादीनां ब्राह्मणादिषु राजशब्दप्रयोगात्कार्यापत्तिहेतु-
त्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिवत् क जिज्जातिवाचित्वं क चियौगिकत्वेति
अवश्याभ्युपगमनीयत्वाद्राजसूयवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य द्विधापिस-
म्भवात्सन्देहे सति प्रकरणादिभ्यो यौगिकत्वं निश्चीयतइति परिहा-
रार्थं न ब्रूम इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परः पुनरिति * यदिशब्दे
समभिहाराच्चेत्यनेन यौगिकत्वस्य युक्तत्वं दर्शयतीति वदता राज-
शब्दस्य यौगिकत्वनिश्चयाद्राजसूयान्तर्गतस्योवेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादौ
निमित्ते वार्हस्पत्यादिमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणलक्षणगुणविधान-
मित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता राजशब्दस्य यौगिकत्वे ब्राह्म-
णादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदकत्वोक्त्यर्थं न ब्राह्मणस्येति
भाष्य ब्राह्मणादेः कर्तृसंख्यावाच्याख्यातसामानाधिकरण्यात्कर्तृ-
त्वावगतेः कर्तुश्च कर्मस्वरूपानङ्गत्वेन तद्भेदकत्वायोगादयुक्तमाश-
ङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * न कर्मान्तरमिति * व्यवहितान्वयहेतुहेतुम-
ल्लिङ्पक्षयोराख्याद्वयैकवाक्यत्वावगमादेकेन च वाक्येन ब्राह्मणा-
भिघारणलक्षणानेकगुणविध्यशक्तेरभिघारणस्य च हवि संस्कारा-
र्थत्वेन कर्मस्वरूपाङ्गत्वात्कर्त्तुरपि च ब्राह्मणादे' प्रयोगद्वारा कर्मा-
ङ्गत्वोपपत्तेर्विधेयत्वे ऽनेकगुणोपादानात्कर्मान्तरापत्तेरविधाने तद-
नापत्युक्तिर्युक्तेति द्वितीयव्याख्याशयः। हेतौ हेतुमति च लिङिति
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य वहुवचने यौगिकत्वमात्राभ्युपगमे ऽपि क्षत्रियस्य
प्रायेण वीर्यातिशयात्प्रजापालनविधानाद्यापालयत्यपि क्षत्रियजाती-
यत्वेन योग्यत्वाद्राजशब्दप्रयोगोपपत्तेः। सार्वलौकिकेनार्थप्रयोगे-
णासार्वलौकिकम्लेच्छप्रयोगबाधाद्यौगिकत्वैव प्रयुक्तेति परिहारान्त-
रार्थमथ वेत्यादिभाष्यमनेकशक्तिकल्पनापत्तेः पूर्वापरितोषणेश्चैवं
व्याचष्टे * एवं तावदिति * अप्रमाणमेव प्रमाणीकृत्येति चिरप्रत्य- ५८८।३
यार्थेनापरितोषः सूचितः।अपि चेति भाष्य यौगिकप्रयोगस्य सार्व-
लौकिकत्वेन विप्रगीतत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य प्रामाण्यरूपविशेषासिद्ध्यै
प्राक् सार्वलौकिकासार्वलौकिकतोक्ता। इदानीं प्रामाण्यविशेषम-
भ्युपेत्य विश्वसनीयाविश्वसनीयरूपविशेषसिद्ध्यै सैवोच्यतइत्ये-
वं नात्पपरिहृति * अपि चेति * प्रत्ययो विश्वासो ऽस्य स-
ञ्जात इति तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजिति सञ्जातार्थस्मृतेरि
तच् प्रत्ययान्तेन प्रत्यायितशब्देन विश्वसनीयत्वोक्तेस्तृतीयया च ति-

मित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कारयितृरूपप्रयोचनयाचि-कारणशब्दोपपदकल्पनया प्रयोजनत्वोक्तेर्विश्वसनीयाविश्वसनीयत्वप्रयोजनतोक्त्या शब्दभेदात्पुनरुपन्यस्तत्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह * न हीति * यद्वा यौगिकप्रसिद्धिर्म्लेच्छदेशे ऽप्यस्ति जातिप्रसिद्धिस्तु नार्यदेशे ऽस्तीति प्रागुक्तमिदानीं तु म्लेच्छा न यौगिकप्रयोगाभावमात्रे विप्रतिपद्यन्ते आर्यास्तु तस्माद्वत्परान्ति जानन्तु पितर राजानमिति क्षत्रिये वत्परातावपि राजशब्दप्रयोगदर्शनाज्जातिप्रयोगमात्रमात्रे विप्रतिपद्यन्ते इत्यन्यथा पौनरुक्त्यं परिहरति * यद्वेति * तथेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * ननु यौगिकत्वे ऽपि क्षत्रियस्य विहितराज्ययोगनिमित्तसम्भवे स्वाच्छन्द्यानुष्ठित(राज्ययोगनिमित्तत्वायोगात् ब्राह्मणाद्यप्राप्तिरित्याशङ्क्य हेतुब्राह्मणादौ राजशब्दप्रयोगस्य क्षत्रियस्थे) राज्ययोगनिमित्तत्वानुपपत्तेर्नोक्तिप्रर्ताति सूचनार्थं तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अपि च निःसन्दिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरमिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभाष्यसूचितं युक्त्यन्तरमाह * अपि चेति * कर्मभेदसूचनायावेष्टिशब्देन ब्राह्मणादिवाक्यमुदाहरणत्वेनोक्त्वा ब्राह्मणादिगुणरूपं क्रतुशब्दवाच्यप्रयोगार्थमुच्चार्येत क्षत्रियस्यैवैकस्य राजसूययज्ञसंयोगादिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थगुणशब्दसिद्धान्तसूत्रस्थैकशब्दयोरनुषङ्गेण सूत्रव्याख्याभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यौगिकत्वाभ्युपगमे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति दीप्त्यर्थाद्राजेर्धातोरौणादिके कनिन्प्रत्यये कृते ककारेकारनकारलोपान्नकारान्तराजशब्दव्युत्पत्तेस्तदर्थानुसाराद्वरं दीप्तियोगनिमित्तताभ्युपगन्तुं युक्ता राज्ययोगनिमित्तता न अवगनागो[illegible]

तावेव शक्तिकल्पनस्य न्याय्यत्वादनाशङ्क्येति सूचयितुं यौगिकत्वं विकल्प्य निरस्यति * क्षत्रियेति * स्वातन्त्र्येण पालयितृत्वस्य राजशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वे मण्डलेश्वरे राजशब्दो न युज्यतेत्याशङ्कापूर्वमाह * ननु चेति * क्षत्रियजातिरहिते ऽपि ब्राह्मणादावभिषिक्ते राजशब्दप्रयोगात् बर्हिराज्यादिन्यायानुल्यत्वेनाभिषेकाख्यसंस्कार-
५८९॥ निमित्तत्वमाशङ्कते * नेन तर्हीति * राजानमभिषेचयेदिति राजशब्देन राजशब्दवाच्यतया प्रसिद्धस्य क्षत्रियस्यैवाभिषेकविधानाद्विधिवेलायामेव राजशब्दसंयोगाद्राजशब्दार्थस्योद्देश्यत्वेन प्राक् प्र-

२ अय पा० २ पु० भा० ।

सिद्धयपेक्षत्वात् म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयतया जातिवाचित्वावगतेराभिषेकनिमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैवमिति * राजशब्देनाभिषेकः क्षत्रियस्यैव विधीयते सहैव राजशब्देन। ननु ब्रह्मचर्यादिशब्दात्प्रागेवोपनयनादिराजशब्दात्प्राग्येन ब्रह्मचारिशब्दप्रवृत्तौ उपनयनवत् राजशब्दप्रवृत्तावभिषेको निमित्तं स्यादिति कृत्वा सौराजशब्दो नाक्षत्रिये धर्मशास्त्रकाराणामभिमत इत्यर्थः। सत्यप्यभिषेकनिमित्तत्वे वृत्ते तस्मिन् राजशब्दप्रवृत्ते स्वरूपेण निमित्तत्वायोगात्संस्कारद्वारा निमित्तत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च विहितक्रियाजन्यत्वादक्षत्रियस्यस्याभिषेकस्य निमित्तत्वाभावो ऽपिशब्देन सूचितः। श्लोकं व्याचष्टे * तत इति * येनैव कारणेन विधिवेलायामेव राजशब्देनाभिषेकः संयुज्यते तेनैव कारणेनाभिषेकात्प्राक् प्रयोगेण समुदायव्यभिचाराद्दतुयजनवरणसमुदायनिमित्तर्त्विक्शब्दवत् जात्यभिषेकसमुदायनिमित्तताप्ययुक्तेति तेनैव चेत्यनेन प्रसङ्गादुक्त्वा यदि हीत्यादिना प्रत्येकव्यभिचाराभावादपि न समुदायवाचितेति व्यतिरेकमुखेन वक्तुं न तु केवलायां जाताविशेषकारार्थेन जातिव्यभिचारं निरस्याभिषेकव्यभिचारनिरासार्थम् * जात्यन्तरे वेत्युक्तम * जात्यन्तरे यद्यभिषेको विधीयते राजशब्दश्च न प्रयुज्येतेत्यध्याहारेण योऽयं यूपादिवैपरीत्येन चेत्यनेनोक्ते यथा वेदशब्दस्य ऋग्वेदादौ मन्त्रब्राह्मणसमूहो निमित्तं वेदेन वेदिं समार्ष्टीत्यादौ च कतुत्वाद्याकारदर्भमुष्टिबन्धनसंस्कारस्तथा राजशब्दस्य क चिज्जातिः क चित्संस्कारो निमित्तं भविष्यतीति आशङ्क्य * न चैकस्मिन्नित्युक्तम * अभिषेकनिमित्तत्वे ऽपि चेत्यादिनापिशब्दसूचितो ऽर्थो व्याख्यातः। शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसिद्ध्यर्थं च नित्यस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षणादाभिषेकस्य च वस्तुतो नित्यत्वाभावेन विधिविहितस्वरूपेणैव नित्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वादक्षत्रियस्याविहितत्वान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नित्यस्य हीति * एवं चाभिषेकस्यापि निमित्तत्वे विहितस्यैव निमित्तत्वात् क्षत्रियजातावेव च विहितत्वाज्जात्यव्यभिचारोपपत्तेर्जातिस्यतैवं निमित्तोपलक्षणमापद्यत इत्युक्ते अस्तु तर्हि क्षत्रियत्वोपलक्षितस्याभिषेकस्यैव निमित्ततेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्तम् * साक्षान्निमित्तत्वसम्भवे निमित्तत्वोपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादित्याशयः। राज्ययोगनिमित्तत्वे ऽप्येतं न्यायमतिदिशति * एतेनेति * नन्वभिषेकस्यादृष्टार्थत्वेन विधिविषयत्वात्तेन रूपेण नि- ५९०।२

त्यस्य क्षत्रियत्वस्य निमित्तत्वसम्भवे वर्णान्तरेण स्वच्छन्दकृतस्या- नित्यस्य निमित्तत्वायोगान्नित्यस्य च जात्यव्यभिचाराज्जातेर्निमि- त्तत्वे सम्भवत्यन्यनिमित्तत्वं युक्तम् । राज्ये त्वैश्वर्यात्मके लिप्स- यैव प्रवृत्तेर्विधिविषयत्वाभावान्नित्यत्वानुपपत्तेरनित्यस्यैवागत्या चो- रशब्दप्रवृत्तौ स्तेयस्येव राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्वं भविष्य- तीत्याशङ्क्याह * तदपीति * ऐश्वर्ये लिप्सात. प्रवृत्तिसम्भवे ऽपि पालने विधिं विना प्रवृत्त्ययोगात् ।

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभि ।
पीड्यमाना प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषत ॥

इत्यादिविधिदर्शनाद्राज्यस्यापि विधिविषयतास्तीत्याशय. । विधानाधीनत्वलक्षणार्थ. प्रभृतिशब्द । अन्वयव्यतिरेकाभ्या- मपि जातिवाचितैवावसीयत इत्याह * दृष्टश्चेति * अभिषि- क्ते ऽन्यजातीये ऽपि प्रयोगस्याभ्युपगच्छन्ति ते हि ज- नपदिन प्रयोक्तार सार्वभौमे प्रयोगमित्यान्ध्रद्राविडादिभि- रभ्युपगतत्वेनोक्तत्वादयुक्ता विषयानभिधानोक्ति । एतदेवोप- संहरति * तस्मादिति * जातिवाचिनश्च राजन्यशब्दस्य राज्ञो ऽपत्यमिति राजशब्दप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या राजशब्दस्य जातिवाचितावसीयत इत्याह * तथा चेति * अन्यथानुपपत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * सर्व एव वर्णाश्चेद्राजानस्ततो ऽपत्यापत्यवद्योगे राजन्यशब्दो ऽन्वाख्यायते क्षत्रिय एव नियत इतीतरे- षैवमस्य कथं परिहियेतेत्यध्याहारेण योज्यम् । ननु राजशब्दस्य जाति- वाचित्वं क्षत्रियापत्यत्वं विना क्षत्रियजातीयत्वायोगाद्राजप्रातिपदि- कमात्रेण क्षत्रियापत्यत्वासिद्धेरपत्यवाची यत्प्रत्ययो ऽनर्थक स्यात् यौगिकत्वं तु क्षत्रियो ऽय राज्यकारिणो ऽपत्यमित्यस्यार्थस्य प्राति- पदिकमात्रेणासिद्धेरर्थवानिति राजशब्दप्रकृतित्वान्वाख्यानस्य विप- रीतसाधनत्वमाशङ्कते * नन्विति * प्रकृतौ पितर्यपत्ये चैकजा- तीयत्वेन जातिशब्दस्य तुल्यत्वाद्राजापत्यमिति राजशब्देनाभिधीयतां न राजन्यशब्देनेत्यर्थ । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अ- न्वाख्यानप्रकारमात्रमिदम् । ननु राजन्यप्रातिपदिके परमार्थत. प्रकृति- प्रत्ययविभागो ऽपत्यवाचिता वास्तीति परिहरति * नैष इति * ननु परमार्थतो राजशब्दस्य राजन्यशब्दप्रकृतित्वाभावे कथं जातिवाचि- त्वकल्पनेत्याशङ्क्याह * स त्विति * क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रिय इति जा- तिवाचिक्षत्रियशब्दप्रकृतित्वेनान्वाख्यानापायमात्रतयाप्युक्ते न क्ष- त्रियशब्दस्य जातिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशय. । ननु राजशब्दस्यानु-

राद्यदिति राजन्यशब्दान्वाख्यानसूत्रे कात्यायनेन राज्यकार्यपत्यमात्रे प्रसक्तस्य राजन्यशब्दस्य परिसंख्यानेन जातिविषयत्वनियमोक्तेः क्षत्रियगतराजापत्यत्ववाचित्वावसायाज्जातिवाचित्वाभावे ऽपि पङ्कजादिशब्दवज्जातौ रूढित्वोपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या राजशब्दजातिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन शङ्कते *ननु चेति* जातिग्रहणमित्यत्र क्षत्रियत्वविशेषानुपादानादधिकारतो मनुष्यजातिमात्रावगमाद्राजन्यशब्दस्य मनुष्यमात्रगतराजापत्यत्ववाचित्वापत्तेस्तस्य च जातिविशेषणं विनापि सिद्धजातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * कथं मनुष्यजातिमात्रस्याधिकार इत्यपेक्षायां त्वत्पक्षे राजशब्दस्य राज्यकारिमनुष्यवाचित्वादिति राजशब्दद्दृष्टान्तेन सूचितम् स्याच्छब्देन। ततश्च जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यं स्यादित्यध्याहारः सूचितः। ननु राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमित्यादौ विद्याध्ययनं दानमित्यादौ च राजन्यशब्दाभ्यां स्मृतिकारैर्यो राजा विजिती स्यादप्येतत् यजमानश्चाप्याययते वैतच्छ्रौतं शेषमाख्यानमित्यादौ राजन्यो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ च कल्पसूत्रकारैः कर्मभेदोपदेशान्न तयोः पर्यायत्वं सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यादौ जातिवाचिनो ऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परिव्राजकब्राह्मणविशेषगामित्वात्प्रब्रूयात् ब्राह्मणश्चैषामित्याद्याश्रमान्तरस्थब्राह्मणविहितप्रवचनादिकर्मणः कर्मान्तरोपदेशो यथा न विरुध्यते तथा राजशब्दस्यापि राजन्यविशेषगामित्वात्कर्मभेदोपदेशेन राजराजन्यशब्दयोर्भेदप्रसिद्धिरविरुद्धेति परिहरति * सत्यमिति * कथं सामान्यशब्दत्वे विशेषगामितेत्याशङ्क्य * सामर्थ्यैत्युक्तम्* राजन्यानां युद्धमुपविश्यैव राजा न हन्यादिति निषेध ५९१।१
स्य राजा सर्वस्येष्टइतिं ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयेश्वरत्वोक्तेश्च राजशब्दस्य विशेषगामित्वं विना योगात्को विशेष इत्यपेक्षायामभिषेकविध्युत्तरकालं राज्ञः प्रजापालनादिविधानाद्राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षत इत्यादिलिङ्गाच्चाभिषिक्तत्वरूपविशेषप्रतीतेर्ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं यातीति क्षत्रियशब्दस्यैवान्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यलभ्या राजशब्दस्याभिषिक्तक्षत्रियविशेषगामितेत्याशयः। ननूभयाभिधानइति पूर्वपक्षानुभाषणभाष्यं व्याचष्टे * यदिवेति * अत्रोति परिहारप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इत्यादि प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं राजशब्दस्य

१ का। सामान्यशब्दत्व इ० ९ पु० पा० ।

जातौ राज्यकारिणि च प्रयोगादुभयार्थत्वावगते. सन्देहे सति प्रकरणाद्युग्रहादिलक्षणात्सामर्थ्याद्राज्यकारिवाचित्वं निर्णीयतइत्यनुभाषितार्थानिरासादयुक्तमाशङ्क्य राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे राजयोगाद्राज्यशब्दो राज्ययोगाच्च राजशब्द इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात् राजशब्दस्य यौगिकत्वमिच्छता राज्यशब्दस्य रूढिताभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य राजशब्दस्य यौगिकत्वनिरासार्थं राज्यशब्दस्य रूढित्वनिरास इति तथाहिशब्देन सूचयन्व्याचष्टे * तथा हीति * न ब्रूमो न प्रयुज्यतइति जातिविषयान्ध्रप्रयोगाभ्युपगमात्कर्मविशेषानिमित्तत्वाद्राज्यशब्दस्येति च राज्यशब्दस्य पालने रूढित्वोक्तिप्रतीतेरुभौ शब्दौ योगानपेक्षौ पूर्वपक्षिणो ऽभिमताविति प्रतिभाति तत्रैकस्यैव शक्तिकल्पनया यौगिकत्वेनेतरप्रयोगसिद्धेरुभयोः शक्तिकल्पनायामर्थापत्त्यनुत्पादादयुक्तमित्याशयः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति *तदिति* कथं तर्हि भाष्ये आन्ध्रोक्तिरित्याशङ्क्योपलक्षणार्थत्वं वक्तुमाह *दाक्षिणात्येति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* ननु राजशब्दस्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारिवाचित्वे ऽपि राज्यशब्दाद्व्युत्पत्तेस्तस्य यौगिकत्वे ऽपीतरेतराश्रयाप्रसङ्गाद्राजशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि कर्मविशेषयोगनिमित्तत्वात्कुलालनापितादिशब्दवद्यौगिकत्वं राज्यशब्दस्य त्ववयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वाद्द्वेधापि उभयोरपि यौगिकतोपपत्स्यतइत्याशङ्क्याह * नापीति * कुलालादिशब्दानां जातिवाचित्वायोगादगत्यानेकशक्तिकल्पनापादिका कर्मविशेषकारिवाचिता युक्ता। राजशब्दस्य तु द्राविडादिप्रयोगाज्जातिवाचित्वावगतेरन्यजातीये च कार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेः साधुत्वासाधुत्वरूपगुणपालननिग्रहरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वात्मकानेकार्थशक्तिकल्पनापादककर्मविशेषकारिवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्यौगिकत्वाभ्युपगमे राज्यशब्दवाच्यत्वरूपेण साधुपालनादेरेकरूपत्वमभ्युपेत्य तत्कर्तृत्ववाचितायाः कल्पनापत्तेरितरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वान्नोभयोर्यौगिकता युक्तेत्याशयः । को न्वित्यादि प्रश्नपूर्वस्य भाष्यस्य तात्पर्यमाह *अन्यतरेति* एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुल इति* सम्यादापरपर्यायसङ्गतिवाचिसम्बन्धशब्दयोगिना नञा तद्विरुद्धोक्तेर्विरोधनिमित्तसन्देहे सति सन्निबन्धनत्वेन बलीयस्त्वात्स्मृत्या निर्णयो वाच्यतइत्यर्थः।कथं स्मृत्या निर्णय इत्यपेक्षायामाह*राज्येति* राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु पाठात् ष्यञ्प्रत्ययः पुरोहितादिषु पाठाद्यक्प्रत्ययो भवतीत्यनियमसूचनार्थम् *सामान्यतः प्रत्ययविधेरित्युक्तम्* ष्यञ्प्रत्यय इति भाष्याद्यण्प्रत्ययव्यावृत्तिशङ्कां निवर्तयितुमाह *

तत्रेति * प्रत्ययद्वयाभ्युपगमं विनोभयत्र पाठस्यानर्थक्यापत्तेर्लौकिकस्य च राज्यशब्दस्य स्वरनियमानुपलब्धेस्ततो निर्णेतुमशक्यत्वाचकापीत्यपिशब्दो ऽध्याहार्य. । यदा राज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षतइत्यादिलिङ्गाद्राज्ययोगनिमित्तत्वं राजशब्दस्याशङ्क्यते तदा तस्मिन् राज्यशब्दे प्रत्ययस्थस्याकारस्योदात्तस्वरत्वोपालम्भात् यक्प्रत्ययान्ततैव निर्धार्यतइत्याह*तथा चेति * कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्त इतिसूत्रादन्त उदात्त इत्यनुवर्त्तमाने तद्धितस्येति चानुवर्त्तमाने कित इत्यनेन यकाराकारस्याद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यन्तवद्भावेनोदात्तत्वविधानाद्यगन्तत्वे प्रत्ययोदात्तस्वरत्व युक्तं ष्यञन्तत्वे तु ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेनाद्युदात्तविधानात्प्रकृतिस्वरेणाकारोदात्तत्वं स्यादित्यर्थ. । अतो न यक्प्रत्ययव्यावृत्त्यर्था ष्यञ्प्रत्ययविध्युपपत्तिरित्याह * तस्मादिति * नन्वितिभाष्यमवयवव्युत्पत्त्यनपेक्षस्य राजशब्दस्य पालनकर्तृवाचित्वे प्रत्ययलोपादिस्मरणानापत्तेरयुक्तमाशङ्क्यावयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वापादनाशयेन व्याचष्टे *राज्यशब्दाद्धीति* तस्मादित्युपसंहारभाष्य व्याचष्टे *तस्मादिति * द्रविडदेशे राजशब्दार्थस्य क्षत्रियस्वरूपेण विज्ञातत्वादेवमेधिन्यायानुपपत्तेर्न राजकर्मवाचिराज्यशब्दान्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्त्या राज्यस्य कर्त्ता राजेति वचनव्यक्ति· कल्पनीयेत्यर्थः । ५९२।२
नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा यथास्थितगामिन इत्यनेन च न्यायेन नित्यानित्यसयोगविरोधपरिहारार्थं राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मवाचितयाभ्युपगन्तव्यत्वाद्राज्यस्य कर्त्ता राजेत्यर्थापत्तिगम्यायां वचनव्यक्तौ कल्पितायामपि क्षत्रिय एव राजा विज्ञायतइति राजशब्दस्य यौगिकत्वकल्पनानर्थक्य स्यादित्याशयेनाभ्युपेत्य वादेन दूषणमाह * कल्पितायामपि चेति * राजशब्दे च राज्यशब्दरूपावयवाप्रत्यभिज्ञानान्न राज्यशब्दाद्राजशब्दव्युत्पत्ति· सम्भवतीत्याह * सकलश्चेति * राज्यशब्दे ऽपि तर्हि राजशब्दस्य नकारान्तस्य सकलस्याभावाद्राज्यशब्दस्यापि राजशब्दात् व्युत्पत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य व्याकरणप्रक्रियया नकारान्तत्वे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां नकारान्तस्याप्यर्थाभिधानशक्त्यविघातावसायाद्व्याकरणे, अपि च, एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति वचनात्सकलपाधिपेधसूचनार्थम् * सकलश्चेत्युक्तम् * राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे ऽपि राजशब्दस्याक्षत्रिये ऽपि पालयितरि प्रयोगादव्युत्पन्नस्यैव पालयितृवाचित्वं कल्पयिष्यन्त इत्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सत्यमिति * नञ्द्वयप्रयोगेणार्यावर्त्तनिवासिप्रयोगविरोधपरिहारं

विना न म्लेच्छप्रयोगाज्जातिवाचितावसातुं शक्येति सूचितम् । न केवलं राजशब्दस्य यौगिकत्वाभावे लौकिकप्रयोग विरोधः । किं तु मन्वादिप्रयोगविरोधो ऽपीति दर्शयितुम् * तथेत्युक्तम् * राज्यशब्देन राज्ञः कर्मण्युक्ते शूद्रस्य राज्ञ इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययाच्छूद्रे राजप्रयोगो ऽवसीयतइत्याशयः । पालयितृत्वनिमित्तत्वे राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु प्रयोगस्य वैधपालयितृत्वनिमित्तत्वायोगात्स्वच्छन्दककृते च पालयितृत्वे सर्वेषां योग्यताविशेषाद्योग्यत्वमात्रेणापालयितरि क्षत्रिये प्रयोगानुपपत्तेर्जातिवाचित्वस्यावश्यकल्पनीयत्वादक्षत्रिये च गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेरनेकशक्तिकल्पनापादकपालयितृत्ववाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्न जातिवाचित्वे ऽपि शास्त्रप्रयोगविरोधापत्तिरिति परिहारार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत आहेति * शङ्कापूर्वं गौणत्वाशयं प्रकटयति * नन्विति * अग्न्यादिकार्यापत्तेः सूर्यादावूहस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च कार्यापत्तिमात्रेण गौण्या वृत्त्या मुख्यशब्दप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य * प्रतिनिधीत्युक्तम् * राजकार्यापत्तेः पत्तिगणादौ राजशब्दप्रयोगवद् ब्राह्मणादावपि प्रयोगस्य दृष्टत्वाद् गौणतैवोचिता नातिदेशकल्प्याग्न्यादिशब्दप्रयोगवदपह्नव इत्यर्थः । अयुक्तः पत्तिगणको वा प्रतिनिधिशब्देनोक्तः । मुख्यत्वानभ्युपगमे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * नन्वदृष्टापि स्मृतिः प्रयोगदार्ढ्यात्कल्प्यतइत्येवमपि भाष्यार्थोपपत्तेर्न स्मृत्यभावोक्तिमात्रेण गौणत्वसम्मतिः कल्प्येत्याशङ्क्याह * तच्चेति * प्रयोगस्याचारत्वेन राज्ञः प्रजापालनं कर्मेति प्राक् सिद्धे राजानुवादेन तत्कार्यतया पालनस्य स्मृत्या पालयितृत्वानपेक्षराजशब्दार्थावधारणात् चानेन गौणत्वावगतेर्गौणत्वाशयेन भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । पाणिनिस्मृत्या राजकर्मवाचितयोक्तस्य राज्यशब्दस्य लोके पालने प्रयोगात्पालयितुरौदमेघिन्यायेन राज्यशब्दप्रकृतिभूतराजशब्दवाच्यत्वानुमानस्यानुभाषणार्थं यश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * अनुमानादित्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तथेत्यादिबलीयस्त्वान्तं भाष्यम् । आन्ध्रप्रयोगाज्जातिवाचित्वशक्त्यवगतेरनेकशक्तिकल्पनापादकावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षपालयितृवाचित्वशक्त्ययोगे ऽपि राज्यस्य कर्तृत्वयवयवयोगेन समुदायशक्त्यनपेक्षणैव राजशब्दस्य राज्यक-

प्रवृत्तेर्निमित्तभूतो यः कर्मकर्त्रोरवयवार्थयोः सम्बन्धः स राजशब्दे
प्रत्यभिज्ञानासम्भवादनुमातव्य इति विपरिणतानुमातव्यपदान्वयेन
तथेति भाष्यावयवो राज्यस्य कर्त्तेत्यवयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वे सत्यव-
यवयोगो प्रतीयमानः कल्प्यः स्यादित्येवं व्याख्यातः। तस्य चेत्यनेना-
नुमिमानश्चेत्यवयव प्रत्ययलोपप्रातिपदिकं प्रत्यन्यतमस्मृतिं विना-
ऽवयवयोगानुमानायोगात् योगमनुमिता स्मृतिरनुमातव्येत्येवं व्या-
ख्यातः। राज्ञस्तु स्मरन्तस्त्वित्यवयवौ राज्ञ इत्यनेन
व्याख्यातौ तेनेत्यवयवस्तस्मादित्यनेन व्याख्यातः। वा-
च्यवाचकसम्बन्धस्य वृद्धप्रयोगगम्यत्वेन साध्वसाधुविभा-
गव्यापृतव्याकरणस्मृत्यविषयत्वात्स्मृतिबलीयस्त्वायोगाशङ्कार्थमा-
हेति भाष्यं व्याचष्टे * पर इति * अत्र ब्रूम इति भाष्यं स्मृतेर्वा-
च्यावाच्यविवेकपरत्वाभावाद्राज्यकारिणि च राजशब्दप्रयोगव्य-
भिचारादयुक्तमाशङ्क्य वाच्यविशेषत्वात्साधुत्वस्य तन्निरपेक्षसा-
धुविवेकासिद्धेर्वाच्यावाच्यविवेकस्यापि स्मृतितो ऽर्थादवगमाद् ब-
लीयस्त्वोक्तिर्युक्तेत्याशयेन व्याचष्टे * तत्रेति * कथं राजशब्दस्य ५९.३।१
राज्ययोगनिमित्तत्वं राज्ञः कर्म राज्यमिति स्मृत्या बाध्यतइत्याश-
ङ्क्य * राज इत्युक्तम् * अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रयोगो ऽपि
चेति * नन्विति भाष्येण राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वव्यभि-
चारमनुभाष्य प्रयोगव्यभिचारे ऽपि स्मृत्या राजयोगनिमित्तताव-
सीयतइति परिहारार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे *अस्मत्पक्षे त्विति*
राज्ञ एव कर्मेत्यसाधारण्येन चिन्तितादे राज्ञा विशेष्टुमशक्यत्वात्प्र-
योगो ऽपि न व्यभिचरतीति परिहारान्तरार्थं तेनेति भाष्यम् अश्व-
मेधादावसाधारण्ये ऽपि राज्यशब्दप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य किं च श-
ब्देनाभ्युच्चयार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * किं चेति * श्लोकं व्या-
चष्टे * जनपदेति * यस्त्विति भाष्येणाथ वेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं सा-
र्वलौकिकराजशब्दप्रयोगेणासार्वलौकिकजातिप्रयोगबाधमनुभाष्यते
न तत्र स्मृतिर्बलीयसीति पाणिनिस्मृत्या सार्वलौकिकप्रयोगबाधो-
क्त्या * परिहृतमित्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * तेनेति * सार्वलौकि-
कमपि प्रयोगं बाधित्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी यदुक्तमिति भाष्येण त-
थेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं म्लेच्छाचाराप्रामाण्यमनुभाष्याचारेषु मध्ये
शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्यार्यम्लेच्छयोस्तुल्यत्वोक्त्या परिहृतं तद्व्या-
चष्टे * तुल्यश्चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * नन्वधिकरणोपक्रमे ऽज्ञातकामवाक्योक्त-
स्यापि फलस्य राजसूयमध्यस्थावेष्टिप्रयोगाविषयत्वोक्त्यभिधानात्तु

बहिःप्रयोगस्य फलान्तरकल्पनायामदृष्टकल्पनागौरवापत्तेः । प्रकरणा-
द्वा राजसूयाङ्गत्वकल्पने राजशब्दादक्षत्रियस्य राजसूयाप्राप्तावप्य-
ङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वनियमाद् राजसूयस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वं विना
तदङ्गभूतावेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिवि-
शिष्टावेष्टिप्रयोगान्तरविध्यन्यथानुपपत्त्या ब्राह्मणादेरपि राजसूयप्रा-
प्त्यर्थत्वसंयोगात् क्षत्रियस्यैवेति भाष्यावयवव्याख्यानार्थः । क्षत्रियस्यैव
राजसूयो ऽस्तीति वार्त्तिकावयवो न युक्त इत्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवा-
क्यैः प्रयोगान्तरविधायकान्नाद्यकामवाक्योक्तस्य फलस्य बहिःप्रयो-
गविषयतैव युक्तेत्याह * ततश्चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादय-
ति * कुत इति * नन्वेतयेति सर्वनामश्रुत्या साक्षाद्विशेषरूपेण
चावेष्टौ प्रवृत्तेः क्रतुमध्यस्थस्याप्यवेष्टिप्रयोगस्य दुर्बलत्वाच्चावगत-
स्वाराज्यफलत्वबाधेनान्नाद्यफलत्वावगमादन्नाद्यकामश्रुतेर्बहिःप्रयो-
१९४।५ गविषयता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * सत्यपि बलाबलविशेषे
प्रयोगभेदेन स्वाराज्यान्नाद्ययोः समुच्चयसम्भवे बाधो न युक्त इति
परिहरति *नैतदिति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* यत्र विरो-
धित्वं तत्र बाधाभ्युपगमे व्रीह्यादौ गुणभूते विकल्पः प्रधानभूते

लत्वविशेषे सत्यपि बाधो नास्तीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * न
हीति * ब्राह्मणादिसम्बन्धात्प्रयोगभेदावगतेरत्रद्वयं सावित्यावृ-
त्तिरित्युक्ते नन्वविरोधे सत्यबाधितया राजसूयचोदनयावेष्टिग्रह-
णात् क्षत्रियकर्तृकत्वावगमे सति तद्विरुद्धब्राह्मणादिकर्तृसम्बन्धा-
त्प्रयोगभेदः । प्रयोगभेदे च सत्यविरोध इतीतरेतराश्रयं स्यादित्या-
शङ्क्य * राजसूयेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्येष्वेतच्छब्दाभावेन तद-
पेक्षया राजसूयचोदनाया दौर्बल्याभावात्तदुक्तक्षत्रियकर्तृकता न
बाधितुं शक्येत्याशयः । सम्प्रत्यन्नाद्यकामवाक्यादपि राजसूया-
द्यावपस्य दौर्बल्यं नास्तीत्याह * यदि चेति * अगृह्यमाणविशेष-
त्वमेवोपपादयति * यथैव हीति * या तु सामान्यप्रवृत्तत्वाद्रा-
जसूयश्रुतेर्दुर्बलतोक्ता सा नास्तीत्याह * न चेति * साधारण-
शब्दनाप्येतच्छब्दस्याप्यवेष्टिशब्दवाच्यानेकाग्नेयादियागसाधार-
ण्याद्युक्त्येत्यर्थान्तरन्यासेनाह * इयांस्त्विति * नन्वेतच्छब्दतोर्विशे-
षाधिरयनिबन्धनबलीयस्त्वाभावे ऽपि प्रत्यक्षशब्दोक्तत्वात्साक्षात्प्रकृ-
तार्थावेष्टिवाचित्वाद् बलीयस्त्वोपपत्तेर्बलाबलविशेषो भविष्यतीत्या-

शङ्कते * नन्विति * प्रकृतयज्यालोचनानपेक्षालक्षणः साक्षाद्वा-
यः प्रत्यक्षशब्देन विवक्षितः फलान्वये चैतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानवाचि-
त्वे वा प्रकृतयाज्यालोचनानपेक्षा स्यान्नन्वेतदुभयमप्यस्तीति परि-
हरति * स्यादिति * फलानन्वयोपपादनार्थम् *प्रत्ययेत्युक्तम्*
यजिशब्दगृहीताविष्टिरेतावच्छब्देनोक्तामिन्वेतच्छब्दस्य फलान्वये प्र-
स्तूयमानवाचित्वे वा सत्यपि सर्वनामत्वेन साक्षात्प्रकृतवाचितया
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानपेक्षप्रकृतालम्बनत्वाद्राजसूययजितो बलीयस्त्वं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतमपि चेति * सर्वनाम्नो ऽपि संनि- ५९.५।१
हितालम्बनत्वात्प्रत्यभिज्ञां च विना संनिध्ययोगात्प्रकृतवाक्यालो-
चनाधीनप्रत्यभिज्ञापेक्षा तुल्येत्याशयः । ननु महाप्रकरणादवान्त-
रप्रकरणबलीयस्त्वस्याभिक्रमणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाद्दर्शाद्यकाम-
वाक्यस्य यजेरवान्तराधिकारलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्रकृतत्वा-
हित्वाद् बलीयस्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * कथम्भावा-
रम्भकस्य प्रकरणस्य वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनेन तादर्थ्यबोधकत्वा-
दवान्तरप्रकरणे च सन्देहेन शीघ्रमेकवाक्यत्वावगमात् महाप्रक-
रणे तु सन्देशाभावाच्छीघ्रमेकवाक्यत्वानवगतेः संनिकर्षविप्रक-
र्षाभ्यां बलाबलविशेषो युक्तो ऽधिकारारम्भकस्य तु प्रकरणस्य प्रकृ-
तत्वमात्रापेक्षित्वात् बहूनामल्पानां च प्रकृतत्वाविशेषात्तुल्यकालं
ग्रहणावगतेर्नावान्तरमहाधिकारयोर्बलाबलविशेषो ऽस्तीत्याशयेन
परिहरति * उच्यतइति * स्वमतेन ब्राह्मणादिवाक्यानां क-
र्मान्तराविधायित्वे ऽपि प्रयोगान्तरविधायित्वात्स्वाराज्या-
श्रययोर्भिन्नप्रयोगविषयत्वेनाप्यविरोधमुक्त्वा प्रौढ्या क-
र्मान्तरविधायित्वाभ्युपगमेनाविरोधमाह * यदि चेति * कर्मा-
न्तरत्वे बार्हस्पत्यादिलिङ्गात्प्रकृताविष्टिप्रकृतिकत्वे ऽपि सकृद् वृत्त्यैक-
यागप्रतीतेर्यागान्तराणामनङ्गत्वेनातिदेशतो ऽप्यप्राप्तेर्मध्यनिधानवि-
ध्यन्यथानुपपत्त्याभितो ऽभिधेयद्रव्यान्तरकल्पने ऽतिक्लेशापत्तेर्म-
द्विशेषानवधारणाच्चानवस्थितशास्त्रार्थापत्तेः प्रौढिमात्रार्थत्वसूचना-
र्थो ऽपिशब्दः । ननु कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतादीतिकर्तव्यतानव-
गतेः सकृद् वृत्त्या च यागैक्यावगमान्मध्यनिधानानुपपत्तेस्तद्विशि-
ष्टानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरत्वे चेति * अतिदेशेनावे-
ष्टीष्टितिकर्तव्यतालाभान्मध्यनिधानान्यथानुपपत्त्या च कल्पितेषु द्र-
व्यान्तरेषु तुल्यत्वाद्यागीयत्वप्रतीतेः कल्पानां च यागान्तराणामिति-
कर्तव्यतापेक्षायां श्रुतयागप्रकृतित्वेनावगताया अवेष्टेरेव बुद्धिस्थ-
त्वात्तेषामपि तत्प्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयेतिकर्तव्यतालाभादभितो

निधेयद्रव्यविशेषप्रतीतेर्निर्द्धारितशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरित्याशयः नन्वेवमपि राजन्यवाक्यस्य निमित्तार्थत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणादीनां प्रापकाणीति बहुवचनमयुक्तमित्याशङ्क्याह * राजन्यस्यापि चेति * यदिशब्दोपबन्धेनानित्यत्वावगमात् ब्राह्मणादिवाक्यतुल्यप्रवृत्तेः क्रतुमध्यप्रयोगे च राजन्यस्य नित्यत्वाद्यदिशब्दानुपपत्तेर्ब्राह्मणवाक्यस्थस्याख्यातस्य राजन्यवाक्ये ऽनुषक्तस्य विध्यनुवादवैरूप्यपरिहारार्थं ब्राह्मणवैश्यवाक्यवत् राजन्यवाक्ये ऽपि विधितया तुल्यप्रवृत्ते. ब्राह्मणवैश्यवत् राजन्यस्यापि कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा सम्बन्ध इत्युक्ते ब्राह्मणवैश्ययो. क्षत्रियकर्तृके प्रयोगे निवेशायोगात् युक्तं भेदकत्वम्। राजन्यस्य तु क्रतुमध्यस्थप्रयोगे निवेशोपपत्तेर्न भेदकता युक्तेत्याशङ्क्य कर्तृभेदस्य भेदहेतोरभावे ऽपि योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन फलभेदस्य भेदकत्वसूचनार्थम् * फलपदेत्युक्तम् * अन्नाद्यकामवाक्यैकवाक्यत्वलभ्यस्य राजन्यो ऽन्नाद्यकामो यजेतेति फलपदानुषङ्गस्य ब्राह्मणो ऽन्नाद्यकामो वैश्यो ऽन्नाद्यकाम इति वत् राजन्यस्याप्यविशेषात्तत्प्रयोगस्यापि फलभेदाद्भेदावगतिरित्याशयः। यदि राजन्य ऐन्द्रं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा ऽभिघारयेदित्यनुषङ्गलभ्यस्य राजन्यकर्तृकप्रयोगविषयैन्द्रमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणविधिवाक्यस्य तन्त्रप्रयोगं विनानुपपत्तेरपि प्रयोगभेदो ऽवसीयत इत्याह * एवं चेति * ननु क्रतुमध्यस्थे ऽपि प्रयोगे मध्यनिधानलिङ्गाद्वेदिरित्येकवचनश्रुतेश्च तन्त्रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * राजसूयेति * आग्नेयो ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणैन्द्र एकादशकपाल ऋषभो दक्षिणा वैश्वदेवश्चरुः पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुण्यामिक्षा वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरु. शितिपृष्ठो दक्षिणेति दक्षिणाभेदाद्दक्षिणायाश्च कर्त्रानत्यर्थत्वात्कर्तृत्वाधिष्ठानद्रव्यैक्ये ऽपि प्रयोगाङ्गभूतकर्तृरूपभेदद्वारा प्रतियागं प्रयोगभेदावगतेः क्रतुमध्यप्रयोगे मध्यनिधानविधिर्विरुध्येतेत्यर्थः। अतस्तस्मात् क्षत्रियस्यैवेत्युपसंहारवार्त्तिकं युक्तमेवेत्याह * तस्मादिति *

॥ आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

यदिति भाष्येण वचनव्यक्तिभेदस्य सन्देहहेतुत्वेनोक्तस्याख्यातापेक्षपदान्तरान्योन्यान्वयायोग्यतायुक्तत्वात् पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगापत्तेर्ब्राह्मणादिप्राप्त्यप्राप्तिसन्देहे विध्यविधिसन्देहहेतुं वक्तुमाह * वसन्त इति * ननु सत्यामपि प्राप्तौ निमित्तार्थत्वाद्यदिश-

न्द्राभावान्निमित्तार्थता न युक्तेत्याशङ्कयाह * तत्रेति * प्राप्तस्य
ब्राह्मणादेर्निमित्तत्वं विनान्वयायोगात्तद्वाचिशब्दाभावे ऽपि निमि-
त्ततावसीयत इत्याशयः। भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्कयाह *
तदा चेति * ब्राह्मणो यद्यादधीत ततो वसन्तइति वचनव्यक्ताव-
प्याधाने वसन्तविधौ ब्राह्मणान्वयस्य निमित्तत्वोक्त्यर्थत्वं ब्राह्मण-
श्रुतेः सूचयितुं वचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरित्याशयः। नन्वाधानस्यावे-
ष्टिवद्विधेयत्वैकवर्णसंयोगात्पूर्वन्यायातुल्यत्वेन निमित्तार्थत्वमाशङ्क्य
वर्णविशेषासंयोगे ऽपि स्वरूपेणैवाप्राप्तौ निमित्तार्थत्वासम्भवात्तदे-
शार्थत्वेनास्य विचारस्यानन्तरसङ्गतावपि कथं गुणप्रकरणसङ्गतिः
किं च प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * तदा चेति * ब्राह्मणादेर्गुणस्य
विधेयत्वे भेदकता ऽविधेयत्वे त्वभेदकतेति सन्दिग्धविधेयत्वस्य
गुणस्य भेदकाभेदकत्वनिर्णयार्थं विधेयाविधेयत्वविचारादवान्तर-
सङ्गतिरपि तदा चेति प्रापकत्वे भेदोक्त्या निमित्तार्थत्वे च तद्वैप-
रीत्योक्त्या सूचिता। स्वार्था एव चेत्यनेनाद्यपूर्वपक्षनिरासप्रयोजन-
मुक्त्वा द्वितीयपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनम् * शूद्रस्येत्यनेनोक्तम् *
ननु शूद्रस्यानुपनीतत्वान्न ब्रह्माभिव्याहारेदित्यनुपनीतवेदाध्ययन-
निषेधेनाविधित्वात्पूर्वपक्षे ऽप्याधानाप्राप्तिरविशिष्टेत्याशङ्क्याह *
एतेनेति * उपनयनस्याप्याधानवत्पूर्वपक्षे कर्मविधिभिस्तज्ज्ञानसा- ५९६॥
धनं वेदाध्ययनमाक्षिपद्भिरनुपनीताध्ययनायोगेनाक्षेपादविशेषा-
च्छूद्रस्याप्युपनयनमध्ययनं च प्राप्नोतीत्याशयः। सुखप्रतिपत्त्यर्थ-
मधिकरणार्थं संग्रहीतुमाह * तत्रेति * सङ्क्षेपतो ऽधिकरणार्थ
इत्यर्थः। द्विविधमपि पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * सामर्थ्येति * आ-
हवनीयादिसाध्याग्निहोत्रादिविधिभिः सामान्यतः कस्य चिदाह-
वनीयादिसाधनस्याक्षेपे ऽपि किं तदिति विशेषाज्ञानादग्निमादधी-
तेति द्वितीयाश्रवणे ऽप्यविहितस्याधानस्य साध्यानाकाङ्क्षत्वात्
द्वितीयायाश्चोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यात्मकचतुर्विधकर्मसाधारण्ये-
नोत्पाद्यैकान्तिकत्वाभावादग्निमुपनिधाय स्तुवीत अग्निं संमार्ष्टी-
त्यादिवदुत्पाद्यत्वानवगतेरर्द्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधातीत्यादौ
चाहवनीयादेर्यूपादिवत् असिद्धत्वाच्च आधीयते स आहवनीय
इत्यवगमे ऽपि अविधीयमानस्याहवनीयोत्पादकत्वे प्रमाणाभावादा-
हवनीयादिवाक्यैराधानविध्यभ्युपगमे कामश्रुतिभिः प्राप्तेरवाच्य-
त्वात्प्रत्यग्नि वाधानभेदापत्तेर्विधिनिरपेक्षोत्पत्तिमात्रेण च साध्य-
साधनत्वे सत्त्वौदुम्बरत्वादेरप्युपरोधादिसाधनत्वापत्तेर्याज्ञिकानां
वाहिते ऽग्नौ आहवनीयादिशब्दप्रयोगस्याधानविध्यभावे निर्मूल-

त्वेनाप्रामाण्यान्मूलवैदिकप्रयोगकल्पने ऽप्यादित्यादौ यूपादिशब्दप्रयोगशब्दार्थाधिगमहेतुत्वाभावाद्धंसमुख्य स्रुचो ऽग्रास्त्वक्को विला इति स्रुचां हंसमुखप्रसेकत्वादिविधिवदाहितो ऽग्निराहवनीय इति प्रयोगादाधानविधिकल्पने ऽतिक्लेशापत्ते कामश्रुतिभिश्च विधिकल्पनवैयर्थ्यस्यापरिहार्यत्वादविधाने चाधानस्य प्रकरणायोगाद्वसन्तादिवाक्येषु ब्राह्मणादौ निमित्ते कालविधौ प्रकरणप्राप्ताधानानुवादानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिविशिष्टाधानानुवाददोषस्यापरिहार्यत्वात्स्वविध्युत्पादितस्याप्याधानस्याग्निहोत्रादिविधिभिरनुष्ठापनमात्रपूर्वपक्षार्थ इति सूचनायाक्षिप्तशब्द । तूष्णीकायां सम्भारेष्वादधातीति यो ऽस्मिन्नादधाति तेनाधाने प्राप्ते वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेत्यनूद्य वसन्तब्राह्मणसम्बन्धो विधीयत इत्यभिधानात्सम्भाराणां च वाक्षपार्थिवानां वाक्यान्तरविहितत्वात्तदधिकरणाधानमात्रविधिलाघवसम्भवे कर्तृकालरूपानेकार्थविशिष्टाधानविधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्सम्भारवाक्योत्पादितस्याधानस्य कैमर्थ्यापेक्षायामाहवनीयादिवाक्यालोचनयाहवनीयादिसाधनत्वावगतेरग्निहोत्रादिभि फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशङ्कै प्रयुक्तिसम्भवे ब्राह्मणादिवाक्येन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंयोगे ऽपि निमित्तार्थे तत्संयोगोपपत्तेर्नाधानप्रयोजकत्वकल्पना युक्तेत्याशय । फलवत प्रयुक्तिद्योतनायैव कामश्रुत्युपन्यासो भाष्ये अन्यथाहवनीयादिसाध्यकर्मविधिमात्रेण प्राप्त्युपपत्ते कामविशेषणानर्थक्यापत्ते यदि रथन्तरसामेति च सयदिके वाक्ये चिन्तिते सयदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना यदि ब्राह्मणो यजेतेत्यादिवाक्याना पूर्वाधिकरणे निमित्तार्थत्वापवादेन प्रयोगविधित्वव्युत्पादनादिहापि ब्राह्मणादिसंयुक्तत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना वसन्तादिवाक्याना प्रयोगविधित्वव्युत्पादनादनन्तरसङ्गति सुलभा प्रयोजन चाग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वे ऽग्निहोत्रादिफलार्थिनैवाधानमनुष्ठेय स्वविधिप्रयुक्तत्वे तु ब्राह्मणत्वादे कर्तृविशेषणत्वे ऽपि जातेरनुपादेयत्वाद् ब्राह्मणादिकर्तृकस्य प्रयोगस्याब्राह्मणादिना कर्तुमशक्तेरपत्नीकस्य चानधिकारादर्थादधिकारविशेषणत्वावगते सिद्धत्वेन च जाते काम्यतयाधिकारविशेषणत्वायोगादाधानस्य च काम्यत्वाभावेन राजसूयवन्निमित्तान्वयविरोधाभावान्निमित्तत्वप्रतीतेर्निमित्ते सति नैमित्तिकानुदयसम्भवाज्जातपुत्रवाक्यात्पुत्रजन्मनो निमित्तविशेषणत्वप्रतीतज्जातपुत्रेण ब्राह्मणादिना निष्कामेनावश्यानुष्ठेय ततश्च कृष्णकेशवाक्याद्वयो ऽवस्थानतिक्रमणप्रतीते ब्राह्मणादजातपुत्रस्यानाहिताग्नेर्वयोऽवस्थातिक्रमे ऽप्यदय विहिताग्नि

होत्राद्यननुष्ठाननिमित्तप्रत्यवायवदाधानाननुष्ठाननिमित्तो ऽप्यपरः
प्रत्यवायो भवति अत एवानाहिताग्नितायाउपपातकत्वेन स्मर्यते
नानाहिताग्निर्म्रियेतेति च श्रुत्याधानस्यावश्यकतावसीयते सा च
स्वविधिप्रयुक्तत्वं विना न सिद्ध्यतीति सङ्गतत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च
युक्तैव प्रयुक्तैवे प्रयुक्तिचिन्ताश्लोकं व्याचष्टे * एकस्तावदिति*
सिद्धान्तं संगृह्णाति * सिद्धान्तेति * सम्भाराहवनीयादिवा-
क्यालोचनयाहवनीयादीनामाधानजन्यत्वावगमेनाग्निहोत्रादिवि-
धिभिराधानप्रयुक्तिसम्भवे प्रत्यक्षवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य नियमेना-
ग्निहोत्रादिवाक्यानामाधानप्रयोजकत्वायोगान्नियमार्थत्वेनार्थवत्त्वं
दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * ननु विद्वद्वाक्यस्या-
धानविधायित्वं विनानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * अस्ति चेति *
अप उपसृजतीत्यादिप्रत्यक्षविधियुक्तानामुदकस्थापनादिरूपाणां स-
म्भाराणाम् अथ सम्भरन्तीतिवत्सामान्यतो विधानं तत्प्रशंसार्थ-
त्वम् । एवं कृतान्सम्भारान्सम्भार्याण्येकत्र देशे स्थाप्यान्युदकादीनि
विद्वानेवमुक्तप्रकारसम्भरणपूर्वमग्निमाधत्ते सहायसम्पन्नमपि स-
मानस्वाम्यं स्पर्द्धमानशत्रुं यथावर्त्तनराहितो भवति तथा यजनी-
येतदुपन्यासस्य प्रयोजनमस्तीति नानर्थक्यापत्तिरित्याशयः । सि-
द्धान्तमुपसंहरतीति * किमिति * प्रश्नभाष्याशयमाह * कि-
मिति * ब्राह्मणादीनामित्युत्तरभाष्य निमित्तश्रावणाद्यनुपन्या- ५९७।
सादयुक्तमाशङ्क्य ब्राह्मणादेराधाने प्राप्तत्वाद्विधेयवसन्तादिनिमित्त-
त्वं विनान्वयायोगान्निमित्तत्वावगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * ब्राह्मणा-
दीनामिति * नन्वित्याशङ्काभाष्याशयमाह * नन्विति * बाढ-
मिति परिहारभाष्याशयमाह * इतरस्त्विति * उक्ते ऽर्थे भाष्य-
सम्मतिप्रदर्शनार्थैकदेशपाठः केनेति प्रश्नभाष्यं सम्भाराहवनीया-
दिवाक्यालोचनयाधानस्याहवनीयादिसाधनत्वे ऽवगते कामश्रुति-
भिः प्राप्तिप्रतीतेर्विद्वद्वाक्यस्य च साक्षात्प्रापकस्य प्रत्यक्षत्वाद्युक्त-
माशङ्क्य प्रत्यक्षविधिसद्भावे कामश्रुतीनां यच्छब्दोपबन्धाच्च वि-
द्वद्वाक्यस्य प्रापकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * केनेति *
कामेत्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयापरिहारादयुक्तमाशङ्क्य कथं चित्प्रा-
प्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्प्रत्यक्षविधिसद्भाव-
मात्रेण कामश्रुतीनां प्रापकत्वनिराकरणं न सम्भवतीत्याशयेन
व्याचष्टे * इतरस्त्विति * साक्षात्प्रापकविद्वद्वाक्यत्यागेन का-
मश्रुत्युपन्यासानौचित्यशङ्कानिरासार्थम् * बलीयांसं चेत्युक्तम् *

१ प्रयुक्तैवेति २ पु० ना० ।

विद्वद्वाक्यस्याधानोत्पादकत्वसम्भवे ऽपि वसन्तादिवाक्यवत्प्रयोगविधिचिन्हप्रयोगाङ्गकर्तृकालादिसंयोगाभावात्स्वर्गकामादिवाक्यवच्च प्रयुक्तिशक्तिफलसंयोगाभावात्प्रयोजकत्वानुपपत्तेः तत्प्रयोजकत्वाय कामश्रुतीनामवश्योपन्यसनीयत्वाद् बलवति च प्रापके प्रागुपन्यस्य निरस्ते दुर्बलोपन्यासानवकाशापत्तेरात्मनेपदरहितेन वाक्येनाधानोत्पादने कामश्रुतीनां तत्प्रयोजकत्वस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्योत्पादिताधानप्रयोजकत्वापेक्षया दौर्बल्यात्प्रागुपन्यास इत्याशय ।कामश्रुतीनां प्रयोजकत्वे ऽस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्यस्य चोत्पादकत्वेन विवक्षितत्वाद्भिन्नविषयतया ऽनालोचनीये ऽपि बलाबले ऽग्निहोत्राद्यनङ्गत्वेनाधानस्याग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वासम्भवे ऽपि विद्वद्वाक्येन द्वितीयावगताग्न्याख्यफलसंयोगात्प्रयुक्तिमत्ता प्रयुक्तिसम्भवे वसन्तादिवाक्यानां विशिष्टविधिगौरवापादकप्रयोजकत्वकल्पनानुपपत्तेर्विद्वद्वाक्यस्यैव प्रयोजकताप्यापद्यत इति सूचनार्थो बलीयस्त्वोक्तिः । का इति प्रश्नभाष्यं कामश्रुतीनां प्रत्यक्षत्वादयुक्तमाशङ्क्याहवनीयादिसाधनत्वेनाधानस्य विध्यन्तरतो ऽवगतस्याप्यग्निहोत्राद्यनङ्गत्वात्तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * का इति * प्रापणेत्यनेन क्रोधहेतु यदग्निहोत्रादिश्रुतीनामाधानप्रत्यङ्गित्वात्प्रयोजकत्वाशक्तेस्तद्व्यतिरिक्त आधानशेषिविषयत्वात्तत्प्रयुक्तिशक्तकाः कामश्रुतय इत्येव भाष्यं व्याख्यातं प्रापणशक्त्याक्षेपस्यासर्वशेषत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वसूचनार्थो भूतनिर्देशः प्रापणशक्तेराक्षिप्तत्वात्मकोऽयं दर्शयतीति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण समापनीयम् । अग्निहोत्रमित्युत्तरभाष्यमाक्षेपापरिहारादयुक्तमाशङ्क्याक्षानप्रश्नत्वारोपात्तत्त्वत व्याचष्टे *स्वरूपमेवेति* फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशक्तिसूचनार्थम् * फलयुक्तम् * प्रत्यक्षवचनाभावे ऽपि कामश्रुतीनामनङ्गभूताधानप्रयोजकशक्त्यभावसूचनार्थं सन्नाधमित्यस्याक्षेपक्रियाविशेषणत्वाभ्युपगमत्वेकग्रन्थतया योज्यम् । कथमिति भाष्यं का इति प्रश्नाशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * कथमिति * अग्निहोत्रादिभावनाकरणतिकर्तव्यतांशातिरिक्तत्वादाधानस्य तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवो ऽन्यपरत्वोक्तयोः करणेतिकर्तव्यतांशाप्रयोजकत्व विधिना[1] तत्साधनमकरणेतिकर्तव्यताभूतमप्यन्यथानुपपत्त्या प्रयुज्यत इत्याशयेनोच्यत इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * ननु यथाग्निहोत्रादि निष्पद्यते तथा कुर्यादिति विषयसिद्ध्याक्षेपकस्य ऽपि प्रयोगविधेर्विषयभूतकरणेतिकर्तव्यताव्यतिरिक्ता-

१ तत्साधनमकरणेतिकर्तव्यताप्रयोजकेन विधिनेति १ पु॰ पाठः ।

र्थाक्षेपकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्याद्यवगम्यतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * यथाग्निहोत्रमिति भाष्योक्तो विध्यर्थस्तच्छब्देनाधानाक्षेपहेतुतया परामृष्टः । अनङ्गस्यापि विधिनाक्षेपे वासो ददात्यनो ददातीति वस्त्रशकटदानविधिना वस्त्रशकटोत्पादकयोर्वानतक्षणयोराक्षेपः सप्तमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितवानिति तक्षणाख्यकर्मजन्ये वस्त्रशकटे च विहिते तदुत्पादक कर्माक्षिप्यते यथा यूपे विहिते तदुत्पादकछेदनादीति सूत्रार्थं कामश्रुतिप्राप्त्युक्तिसम्प्राप्तिसूचनायेतिकरणकामश्रुतिप्राप्त्युक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थं तत्केनेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायापि चेति भाष्यं विशिष्टविधौ वाक्यभेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य सत्यां गतावेकस्य वाक्यस्य विशिष्टविधिगौरवाक्षमत्वाद्वाक्यभेदोक्तिरित्याह * सर्वप्रकारेति * क्रतुप्रधानमुच्यतेति पूर्वसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेणाधानद्वारेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * सर्वकर्मणामिति भाष्येणोत्तरावयवं यथाश्रुतं दूषयित्वा किं तर्हीत्यनेन सर्वकर्मशेषभूताग्निशेषत्वेनाधानस्यौपचारिकी सर्वकर्मशेषतोक्तेति भाति तच्चाङ्गाङ्गत्वेनैवाधानाक्षेपस्य पूर्वपक्षिणोऽभिहितत्वादयुक्तमिति मत्वा सर्वकर्मणामिति भाष्यमकारप्रश्लेषेणोत्तरावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातुमाह * कथमिति * शेषत्वनिरासस्यानाक्षेपहेतुमुपपादयितुमाह * यदि हीति * शेषत्वेऽपि स्वतन्त्रकालविधानेन कर्मप्रयोगाद् बहिरनुष्ठानस्यावगतस्य कर्मविधिप्रयुक्तत्वेऽनुपपत्तेराक्षेपानावश्यकतानवक्लृप्त्योक्ता आहवनीयादिशब्दानामाधानलक्षणसंस्कारनिमित्तत्वादाहवनीये जुहुतीत्याद्याहवनीयादिश्रुत्यैवाधानस्य कर्माङ्गत्वोक्तेः सर्वकर्मणामिति शेषत्वनिरासभाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तेषामिति * आधानजन्यस्य संस्कारस्याहवनीयादिशब्दनिमित्तत्वेऽप्याधानस्य स्वरूपेण संस्कारत्वाभावादाहवनीयादिशब्देनानुक्तेरग्निहोत्रादिकर्मणामाहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसानान्न कश्चिदाधानस्य कर्माङ्गत्वज्ञापनहेतुरस्तीत्यर्थः । संस्कारनिमित्तत्वेनाहवनीयादिशब्दानां जातिनिमित्तानोवास शब्दविषयसप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्राविषयत्वेऽपि यथा कर्मजेऽनसि वाससि चानोवासोरूपमेव प्राप्यते न तदुत्पादकं कर्मानोवासःशब्दयोः संस्कारनिमित्तत्वाभावेन कर्मणो शेषत्वात्तथाहवनीयादिशब्दानां संस्कारजनकस्याधानस्याग्निहोत्राद्यशेषतयाहवनीयादिश्रुत्या कर्मजेऽप्याहवनीयादौ विहिते जन्यमाहवनीयादिरूपमेवाप्यते नोत्पादकमाधानमित्येतावता साम्येन तन्न्या-

योदाहरणं यथाधानस्य धर्मार्थत्वं नास्ति किं तर्हि तृतीये तत्प्रकृत्यर्थं
यथान्ये ऽप्यारभ्यवादा इत्याधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे पूर्वपक्षिते सर्वार्थ
याधानस्य स्वकालत्वादिति सिद्धान्तसूत्रेणोच्यते न हि तत्सर्वेषां त्रै-
वर्णिकानामाधानस्य विहितत्वेन रथकारस्यैवाधानविधिनियोज्य-
तया परिशिष्टत्वादिति वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वार्थत्वादिति
षष्ठाधिकरणोपकरणोपक्रमसिद्धान्तसूत्रमन्यथा व्याख्यातुं यस्य
नापि द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगे सर्वार्थं स्यात्स्वकालत्वा
दित्येकादशाधिकरणसूत्रवत् कृत्वाचिन्तान्यायेन सर्वार्थत्वाङ्गीका-
रेण चिन्तान्तराभावादिति किं तर्हीति भाष्येणाशङ्क्य पारम्पर्येण
सर्वार्थत्वोक्त्यर्थतया तार्तीयसूत्रव्याख्यानार्थमग्नीनामिति भाष्य
व्याख्यातुमाह * यदिति * किमित्याशङ्काभाष्याशयमाह * किमिति *
अग्नयइति परिहारभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * नन्वित्याशङ्का
भाष्याशयमाह * नन्विति * उच्यतइत्यादधीतेत्यन्तं परिहारभा-
ष्यं व्याचष्टे * उच्यतइति * उत्पादनोक्त्याशयमाशङ्कापूर्वमाह *
५९८।८ तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * यद्वैवेति * भाष्यार्थमुपसंहरति *
इत्यस्तीति * नन्विह प्रयुक्ते विचार्यत्वादाधानोत्पत्तिमप्राप्तिपक्ष
प्रयोजयिष्यतीति ब्राह्मणादिवाक्यानामुत्पत्तिविधित्वज्ञापनार्थस्योत्पत्ति
शब्दस्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोजकत्वाभ्यु-
पगमे कर्मविषयत्वेन फलवत्त्वात्तेषामेवोत्पादकत्वमपि युक्तं न गुणस-
म्बन्धितशक्तीनां सम्भारादिवाक्यानामिति सूचयितुं तदुपपादनार्थं
पक्षे ऽप्युपायान्तराप्राप्तिं वक्ष्यमाणामाह * पक्षे ऽपि चेति * कर-
णप्रयाजकत्वे ह्यात्मनेपदयुक्तस्य तद्विहितविध्युत्पादितस्याधानस्या
धातृगम्याहवनीयादिसाधनत्वानियमात्साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताविशि-
ष्टभावनावगमोत्तरकालं प्रवृत्तस्य प्रयोगविधेः साध्यसाधनता
नियामकत्वात् प्रत्यक्षे ऽपि प्रयोगविधौ सत्युपायान्तरप्राप्तविरो-
धात्तदर्थाप्राप्तेर्युक्तात्मनेपदयुक्तोत्पत्तिविधित्वोपपादनार्थतेत्याशय ।
क्रमाद् प्राप्त्युपायादाधानात् भिन्नविषयस्य प्रत्यक्षविधिविहितेना
प्याधानेन निवृत्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं यदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* प्रत्यक्षेति * आत्मनेपदादग्न्याधातार प्रत्याहवनीयत्वाद्यभावाव-
गतेरर्थादाधानस्य च प्राप्त्युपायत्वनियमादेकविषयत्वेनोपायान्तर-
निवर्त्तकता युक्तेत्याशय । उद्गातारः स्तुवतइत्यात्मनेपदस्यानात्म-
गामिन्यपि क्रियाफले दर्शनादात्मनेपदादात्मार्थतावगन्तुं शक्यस्या-
शयेन कथं चेत्याशङ्क्य स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति
स्मृतेरप्रकारे दधातिपदस्यात्मनेपदस्यात्मगामिक्रियाफलवाचितावग-

ता नान्यत्र व्यभिचारमात्रेणापहांतुं युक्तेत्याशयेन परिहारार्थं कर्त्र-
भिप्राये हीति भाष्यमादधीतेति,धातुप्रयोगेण व्याख्यातमात्मन्यात्मने-
पदाभावे ऽप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवत् विधिसामर्थ्या-
त्कामश्रुतिपरिग्रहेण तदेकवाक्यत्वावगते स्वर्गकामादिसाङ्गं कुर्या-
दिति सामानाधिकरण्याच्चात्मार्थतावगमयिष्यते इत्याशङ्कान्यथा-
नुपपत्त्या कामश्रुत्याक्षेपे ऽनङ्गत्वेनैकवाक्यत्वाप्रतीतेः पश्वादिव-
च्चात्मार्थमुत्पन्नस्याहवनीयादेर्दानादिनान्यसम्बन्धकरणे ऽपि वि-
प्रतिषेधाभावात्मनेपदं विना ऽनाधातारं प्रत्याहवनीयादितावगम्यत-
इत्याशयेन परिहारार्थमसतीति भाष्य व्याचष्टे * अर्थेति * श्रु-
तिकल्पनेन सामर्थ्यस्य प्रापकत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावे च कल्पना-
योगात्पक्षे ऽपि प्राप्तिर्न सम्भवतीत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अपि चेति * नियमस्यादिशब्दोक्तायाश्च
परिसंख्याया यावल्लिङ्गानुमिता श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमार-
भ्यन्तइत्यादिमन्त्राधिकरणवार्त्तिके शुद्धविधिवदप्राप्तविधित्वोक्तेर्न
पक्षे ऽपि प्राप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । स्वरूपतो व्याचष्टे * सति चे-
ति * नन्वाधानस्याग्निहोत्राद्यङ्गत्वे सत्याङ्गानां प्रधानविधिप्रयुक्त-
त्वात्प्रयाजादिवत्प्रत्यक्षविधिसद्भावे ऽपि कामश्रुतिप्रयुक्तत्वापत्तेर-
नङ्गत्वे वा प्रत्यक्षविध्यभावेन ऽपि कामश्रुतिभिः प्रयुक्तत्वशक्तेः स-
तीष्विति विशेषणानर्थक्यमित्याशङ्क्यानङ्गत्वे ऽप्यन्यथानुपपत्त्या-
धानविधिकल्पनद्वारा प्रयुक्त्युपपत्त्याशयेन परिहारार्थमसतीष्विति
भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * ननु सतीष्वपि ब्राह्मणादिश्रुतिषु
शूद्रस्याप्राप्तेः कामश्रुतिभिः प्राप्तिर्युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं सतीति
भाष्यं व्याचष्टे * सतीषु त्विति * अत्राहेति द्वितीयपूर्वपक्षभा-
ष्याशयपूर्वं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेति * तन्निरासार्थमुच्यतइति ६९९।१
भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * विधेयस्य स्तावकत्वेन शेषभूतेत्यर्थः
नेतीत्याशङ्काभाष्यमेवंशब्देन सम्भारपरामर्शात्सम्भारविध्येकवाक्य-
त्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य भिन्नवाक्यत्वे ऽपि प्रकरणप्राप्तसम्भारपरा-
मर्शोपपत्तेर्न तावन्मात्रेणैकवाक्यतावगतिरित्येवमुपपादयन् व्याचष्टे
* परः पुनरिति * उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भवेदि-
ति * गुणार्थमेवेति स्तुतिवाचिना गुणशब्देनाप्युपसर्जनं तु वि-
धीयतइति भाष्यस्थो विदधाति स्तुतिलक्षणार्थतया व्याख्यातः ।
नन्वित्याशङ्काभाष्यं पिष्टवाक्यस्याधानविधित्वे ब्राह्मणादिश्रुतेश्च व-
सन्तादिलक्षणगुणार्थत्वे हेत्वनुपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य निर्णयहेतुप्र-
श्नार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतो न्विति * निर्णयहेतुत्वार्थं नेत्याद्याहे-

स्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * प्रत्यक्षफलपनीयत्वलक्षणो वि-
शेषो निर्णयहेतुरित्याशयः । तस्मात्प्रशस्ततामिति भाष्यं तात्पर्यतो
व्याचष्टे * नैतदिति * भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * यदि त्वि-
त्याद्युपलभ्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * ननिवत्याधव-
कल्प्यतएवेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * लिङ्गा दिवाति * लिङ्गा विहि
तस्याधानस्य सम्बन्धि यत्सम्भरणं तस्य यो विधिरथ सम्भारान्
सम्भरतीत्यादिसामान्यरूपो विशेषरूपश्च तत्प्ररोचनार्थं स्तुतिस-
हितस्याधानस्य पुनः श्रवणमित्यर्थः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे
* लिङ्गा चेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * उ-
च्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * फलान्तरसम्ब-
न्धात्मकेन वाक्येन ब्राह्मणादिविधाने ऽप्याधानस्य श्रुत्या विधा-
६००।१ नाद् बलीयस्त्वोपपादनार्थं परेति भाष्यं व्याचष्टे * स्वपदेति * छि-
चच्छदः सपत्नशब्दव्याख्यार्थः । शाखान्तरीयपाठप्रदर्शनार्थो वा न-
न्विति भाष्येण विशिष्टविधिगौरवाद्दौर्बल्यमाशङ्कितं नैष इत्यनेन
विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पे विध्यन्तरैर्विशेषणविधिसिद्धेः औ-
तविधिव्यापारनानात्वाभावात्परिहृत्य द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे तस्मा-
दित्यनेनोपसंहृते ऽपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं वाक्यभेदं गौरवाश-
येन परिहृतमपि ब्राह्मणादिजातेरनुपादेयतया निमित्तत्वेनेष्टत्वा-
त्कालनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देश्यत्वापत्तेः प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्तिलक्षण-
वाक्यभेदाशयेन यत्त्वित्यनेनानुभाष्यं यदीत्यनेन चानुपादेयत्वाज्जा-
तेर्ब्राह्मणादिश्छेदादर्थलिवेत्यर्थान्निमित्तत्वावगमे ऽप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तना-
त्मकत्वेनेदानीं कुर्वीतेत्यस्य विध्यर्थस्य कादाचित्कत्वात्कादाचित्के-
नैव निमित्तेनान्वयावगतेर्नित्यत्वेन जातेर्निमित्तत्वायोगात्कर्तुर्म-
ध्यामासामानाधिकरण्यात्कर्तृत्वथैवान्वयावगतेः कर्तुश्चानुद्देश्यत्वात्
प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिर्न प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिसमाप्तिलक्षणवाक्य-
भेदापत्तिरित्याशयेन परिहृत्याधिकरणार्थोपसंहारार्थम् * तस्मा-
दित्युक्तम् * तत्सर्वं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कार्ष्णेति * ब्राह्मणादि-
जातिनिमित्ततया कर्तृत्वापादनार्थत्वेनाप्राधान्यद्योतनार्थं कर्तृशब्द
विशिष्टशब्दो नैकार्थत्वनिरासार्थः । निमित्ताभावे ऽनुष्ठितस्यापि क-
र्मणो नैष्फल्यापत्तेस्तस्यापि क्रियोपकारित्वात् भाष्ये गुणत्वोक्त्यर्थ-
विरोधः निमित्तस्याविधेयत्वे ऽप्यवच्छेदकत्वात्फलसंस्कार्यवद्विधे-
यविशेषणत्वाविरोधः ।

॥ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४॥

अयनेषु चोदनान्तरं सञ्ज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

सन्दिग्धविधेयत्वार्थस्य रथन्तरसामादिशब्दस्य कस्य निमित्तार्थत्वेनाविधेयार्थत्वादभेदकत्वं कस्य वा तद्योगेन विधेयार्थत्वात् भेदकतेति चिन्तिते ऽधुना दाक्षायणादिशब्दस्य गुणविधिनामधेयत्वं सन्देहाद्विधेयाविधेयार्थतया सन्दिग्धस्याविधेयार्थत्वे ऽपि संज्ञातो ऽभ्यासात्प्रकरणान्तराद्वा भेदमाशङ्क्य विधेयार्थत्वाद् गुणफलान्वयावगतेरभेदाभिधानात्सङ्गतिसन्देहतद्धेतुतुल्यत्वादुपेक्ष्य दध्नेन्द्रियकामाधिकरणेनैव दाक्षायणादीनामपि गुणानां फलान्वयेनाभेदकत्वसिद्धेः पौनरुक्त्या शङ्कां परिहरन्संज्ञया भेदशङ्कार्थमाद्यसूत्रं व्याचष्टे * युक्तमिति * तृतीयान्तत्वाविशेषे ऽपि निरूढानिरूढत्वविशेषात्सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविशेषोपपादनार्थम् * न चेत्युक्तम् * कर्मान्तरमित्यनेन चोदनाशब्दश्चोद्यतइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचितया व्याख्यातः। साकम्प्रस्थाय्यादीनामयनत्वाभावे ऽपि तुल्यन्यायत्वादुदाहरणत्वविरोधः।

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चेति भाष्येणाभ्यासेन भेदशङ्कार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्यायापि चेत्यनेन गुणोपबन्धे ऽपि दाक्षायणसंक्रमणलक्षणयोर्गुणयोर्यैश्वविशेषणत्वेन समासपदोपात्तयोः निष्कृष्य विध्ययोगादाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इतिवत्फले गुणविशिष्टकर्मविध्यापत्तेः * कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्युक्तम् * तत्सूत्रानारूढत्वादयुक्तमाशङ्क्य चशब्दसूचिताभ्युपेत्यवादार्थत्वेनोपपादयितुमाह * विधीति * गुणानुबन्धे विधिशक्त्युत्तारणस्यानाकाङ्क्षत्यात् गुणोपबन्धे ऽपीत्यध्याहारेण योज्यम्।

समासं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

अनुपादेयान्ययात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिरोधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति *

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

प्रयोगान्यथात्वलक्षणो गुणोपनयनादिवाक्येषु विधीयते न, कर्मान्तरमिति विकारशब्देन सिद्धान्ते प्रतिज्ञाते दाक्षायणसंक्रमणरूपयोर्गुणयोर्निष्कृष्य विध्ययोगात्तद्विशिष्टकर्मविध्यापत्तेः। कर्मान्तरत्वापरिहारमाशङ्क्य कर्मविध्यभ्युपगमे ऽपि विधिश्रुतेः स्व-

१ दुष्यायानादिदाक्षेविवृति १ पु० पा०

रूपतात्पर्यभावेनाभेदकत्वाच्छ्रुत्यविरोधेन सन्निधानेनाभेदावगत्य- भिधानार्थतया प्रकरणादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * सत्यपी- ति * विधिश्रुतेः स्वरूपतात्पर्याभावेनाविरोधमेवोपपादयति * ०१॥ दध्यादिवच्चेति * दध्यादिधात्वर्थकर्मव्यतिरिक्तस्य दाक्षायणादिसंज्ञ- कस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वादविधेयत्वाशङ्कानिरासार्थतयैतमेव सूत्राव- यवं न चेतिवार्त्तिकावयवोक्तशङ्कानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * य- त्त्विति * यथोक्तयागादेर्गुणस्यालौकिकस्यापि प्राकरणिकवाक्यान्त- रालोचनात्सोमयागाभ्यासविशेषरूपतया प्रसिद्धेः फले विध्युपप- त्तिस्तथा पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये सह कुम्भीभिरभिक्रामन् इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरालोचनेनावृत्तिः सहप्रस्थानादिरूपतया दाक्षायणसाकम्प्रस्थाय्यादिगुणप्रसिद्धेः फले विध्युपपत्तिरित्यर्थः। एतदेव विवृणोति * एवमिति * वाक्यान्तराच्च साकम्प्रस्थाय्या- दिशब्दस्य गुणवाचित्वप्रसिद्धौ दध्यादिवद्यागप्रयोगं परिच्छिन्दता सह प्रस्थानादिना फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन धात्वन्वया- त्फलान्वयोपपत्तिरित्याह * दध्यादिवच्चेति * नन्वेवमपि दाक्षा- यणादेः समासाद्यवसामानाधिकरण्यावगतेर्दध्यादिवैलक्षण्यं भवि- ष्यतीत्याशङ्क्याह * किं चेति * ये ऽपि दाक्षायणादयः सामाना- धिकरण्येनैव प्रतीयन्ते ते ऽपि दाक्षायणादिना गुणेन यागप्रयोगं परिच्छिन्दता फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन धात्वन्वयाद्दध्यादे- रविलक्षणा इत्यप्यर्थसूचनार्थः किं च शब्दः। कथं सामानाधिकर- ण्येन प्रतीयमानानां दध्याद्यवैलक्षण्यमित्याशङ्क्य यज्ञावस्थाविशेष- रूपत्वलक्षणयज्ञप्रत्यासत्तिनिमित्तौपचारिकता दाक्षायणेन यजेतेति सामानाधिकरण्यप्रतीतेरुक्तसिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * एवं हीति भाष्योक्तं प्रकरणादिति सूत्रावयवव्याख्यातुमनुसन्धत्ते * एवं चेति * ननु गुणस्य फलवत्त्वं कथं भावनाग्रहात्प्रकरणानुग्रहो- क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति *

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

किमत्राभेदलिङ्गमित्यपेक्षायां पञ्चदशवर्षसंख्यया त्रिंशद्वर्षसं- ख्यात्मकसम्पत्पूरणं द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति पौर्ण- मास्यमावास्याकीर्तनं चेति लिङ्गद्वयमाह * सम्पदिति * सम्प- त्पूरणस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * न हीति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽप्य- भिहिताभ्यासत्रिंशद्वर्षसंख्याकथने पञ्चदशवर्षसंख्याविधानात्सम्प- त्करणोक्तिरुपपद्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * यावज्जीवपक्षवाक्ये-

शब्दार्थपक्षस्याप्यावश्यकत्वाक्षेपकत्वेन नियमरूपत्वात्तस्य च कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्बन्धनवदादिस्पष्टमाधिकरणे ऽतिदेशानिषेधाच्च कर्मान्तरे सम्पत्पूरणोपपत्तिरित्याशयः। ननु कर्मान्तरे सम्पत्पूरणानुपपत्तावपि दाक्षायणाख्यकर्मान्तरयाजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशवर्षत्वविधानात्त्रिंशत्पूरणोक्तिरुपपत्स्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * कर्मान्तरत्वे दाक्षायणयाजित्वस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धाभावेनावर्त्तमानयोर्दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशभिस्त्रिंशत्सम्पत्त्ययोगात्पञ्चदशैव वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति वाक्यार्थो न युज्येतेत्यर्थः। पौर्णमास्यमावास्यासङ्कीर्त्तनस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * द्वे हीति *

गुणात्सञ्ज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यः सञ्ज्ञोपबन्धो भेदहेतुत्वेनोक्तः स गुणवाचित्वेन कर्मसञ्ज्ञात्वाभावान्न कर्मभेदक इतिसूत्रेणोक्ते पयसा प्रवर्ग्यं चरन्ति पयसा दाक्षायणयज्ञइत्यादौ कर्मनामप्रवर्ग्यादिसाहचर्याद्दाक्षायणस्यापि कर्मनामत्वमाशङ्क्यान्यत्र कर्मसञ्ज्ञात्वे व्युत्पत्तिसंयोगाभावान्न भेदकतास्तीत्याह * उत्पत्तीति * कथमुत्पत्तिः संयोगावगतिरित्या- ६०२।१
शङ्क्य पूर्वकर्मानन्वयो ज्ञापकत्वेनोक्तः। प्रस्तूयमानवाच्यर्थशब्दप्रकारस्य प्रक्रमस्य पूर्वानन्वयहेतोरभावात्पयसा दाक्षायणयज्ञ इत्यादिसञ्ज्ञा नोत्पत्तियुक्तेत्यर्थः। गुणवाचिनो ऽपि दाक्षायणादिशब्दस्य पशुसोमादिशब्दवत् लक्षणया क चित्कर्मसञ्ज्ञात्वाविरोधः दाक्षायणयज्ञेन यजेतेत्यादौ तु दाक्षायणादिशब्दो गुणवाचित्वेन सञ्ज्ञात्वाभावादेव न भिनत्तीति सूत्रार्थमनुसन्धत्ते * सम्भवति चेति * एतदेवोपपादयति * दाक्षायणेति * द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेतेति वाक्यान्तराद्वावृत्तिवाच्ययनशब्दयोगाच्च दाक्षायणशब्दस्याभ्यासवाचित्वप्रतीतेस्तस्य च यज्ञाश्रितत्वादौपचारिकयज्ञशब्दसामानाधिकरण्योपपत्तेर्न सञ्ज्ञात्वं कल्पनीयमित्याशयः। दक्षस्येति भाष्योक्तामवयवप्रसिद्धिं विवृणोति * दक्ष इति चेति * ऋत्विक्कर्तृका प्रयोगावृत्तिरयनशब्दवाच्या नर्त्विजामेवावृत्तिरितिसूचनार्थः प्रयोगशब्दः। तथेति भाष्योक्तां साकम्प्रस्थाय्यशब्दस्य गुणवाचितां विवृणोति * साकम्प्रस्थाय्ये ऽपीति * साकम्प्रस्थाय्यसञ्ज्ञके प्रयोगे सायम्प्रातर्दोहकुम्भीभ्यां सह प्रस्थानात्सहप्रस्थानलक्षणगुणयोगात्साकम्प्रस्थाय्यशब्देनासौ प्रयोगो ऽभिधीयत इत्यर्थः। शक्यते चेदिति भाष्योक्तं गुणादिति सूत्रावयवतात्पर्यं विवृणोति *तस्मादिति*

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

फले वाक्यस्य पर्यवसानाख्या समाप्तिर्यानुपादेयफलान्वयेन कर्मणो विधेयत्वाद्भेदासिद्ध्यर्थमुक्ता सा गुणफलान्वयविधानेऽप्यविशिष्टत्वेन कर्मविध्यन्तापादकत्वान्न भेदं साधयतीति सूत्रतात्पर्यमाह * यद्यपीति * अविशिष्टत्वं विवृणोति * यथैव हीति * नन्वविशेषे सति कथं गुणस्यैव विधिर्न कर्मण इति निश्चीयतेऽत आह * इति सन्देह इति * प्रयोजनं पूर्वपक्षे सौर्येष्ट्यादिवद्दर्शपूर्णमासप्रयोगाद् बहिर्दाक्षायणयज्ञप्रयोगः सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयोरेवावृत्त्या प्रयोगः ॥

॥ अथ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥ ५ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

विषयविवेकार्थं प्रकरणशब्दव्याख्यार्थमनारभ्येति भाष्यं किंचिदनारभ्येत्यन्वयं दर्शयन् व्याचष्टे * न कस्य चिदपीति * इह संस्कारश्चेति चशब्देन विकारो वेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थवाशब्दोक्ता कर्मान्तरत्वानुकर्षणात् यावदुक्तं चेति वाशब्देन तन्निवृत्त्या कर्मान्तरत्वाभिधानात् भेदाभेदविचारो यावदुक्तं यजतिस्त्वितिसूत्रावयवाभ्यां च यावच्छ्रुतयजिमत्त्वविचार इति यावदुक्तसूत्रेणाद्यविचारे सिद्धान्तस्य द्वितीये च पूर्वपक्षस्यावृत्त्याभिधानाद्विचारद्वयं कृतं तत्राद्यवत् द्वितीयविचारेऽपि देवतापदवत्फलपदमनपेक्ष्यापि सिद्धान्तस्य वक्तुं शक्यत्वादकर्मान्तरत्वोपपादितयोक्तसंस्कारत्वनिरासार्थं प्रधानकर्मत्वसूचना यजतिसूत्रे फलग्रहणे न कर्मान्तरत्वसिद्ध्यर्थं यागत्वासिद्ध्यर्थं वेति सूचयितुं पदद्वयमात्रोदाहरणं किं दार्शपौर्णमासिके यदा न प्रकृतिमिति भाष्याभ्यां विचारद्वयं क्रमेणोक्तमप्याद्यविचारेऽनुवादायोगात्कर्मणो विधेयत्वेन भेदोक्तेलेशस्यासङ्गतावपि द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वाभावेनाभेदकत्वाद् गुणप्रकरणासङ्गतेर्द्वितीयविचारे द्रव्यदेवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य यागरूपं कर्मणयनिवेशेन तद्भिन्नयागरूपयोधकत्वाद् गुणप्रकरणासङ्गत्युपपत्तेस्तदुपपादकस्य सङ्गतिसूचनापेक्षत्वात्या विचारद्वयमाह * तत्रेति * यदा कर्मान्तरं तदा किं यावच्छ्रुते निर्वापालम्भनमात्ररूपे यागरूपे वेत्यर्थः । तद्व्याख्यां विना यागस्याप्ययानिर्देः यजेरपि कल्पनीयत्वमूचमापि यजिवाच्यापविपक्षया * यजिमती इत्युक्तम् *

अनारभ्याधीतत्वोक्तेः प्रयोजनचतुष्टयमाह * तथेति * प्रश्नपूर्वं संशयबीजार्थत्वं तावद्विवृणोति *कथमिति* दार्शपौर्णमासिकावालम्भनिर्वापौ प्रकृत्येमावालम्भनिर्वापौ भूयेयातामित्याद्युक्त्या योज्यम्। अनारभ्याधीतत्वेन पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहानुपपत्तिमाशङ्क्य यदाहवनीये जुह्वतीत्यादिवद् दूरस्थयोरप्यालम्भनिर्वापयोर्वैदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थतया ऽनुवादसम्भवात्पूर्वपक्षवचनव्यक्त्युपपादनाय * अनारभ्यवादे त्वित्युक्तम् * अपौनरुक्त्यार्थत्वं विवरीतुं केन पौनरुक्त्याशङ्केत्यपेक्षायां तावदाह *तथेति * अग्नीषोमीयवाक्ये ऽप्येतदधिकरणसिद्धयजिवाच्यकर्मवाचित्वाङ्गीकरणेन पशुसोमाधिकरणे विध्यनुवादविचारात्पौनरुक्त्यनुपपत्तावप्युभयत्र सिद्धान्ते यागाविध्यभिधानात् आपातमात्रात्पौनरुक्त्यभ्रान्तिरितिसूचनार्थः प्रायशब्दः। तदेव विवृणोति * तत्रेति * गतप्रायत्वप्रतिमाने सति यथाजिमत्कर्मविधानत्वं पुनरुपन्यस्यते तदनारभ्याधीतत्वेन प्रकृतयागाभावात्प्रकृतयागानुवादाशङ्कायामसत्यां पशुसोमाधिकरणपूर्वपक्षस्यात्राभावात्कथं गतप्रायं स्यादिति मत्वेत्युक्ते तदीयसिद्धान्तेनैव तर्हि यजिमत्कर्मविधानत्वसिद्धेरपरिहार्या गतप्रायतेत्याशङ्क्य * श्वेतादेश्चेत्युक्तम्* औत्पत्तिकहृदयादिद्रव्यसंयुक्ते कर्मणि पश्वाख्यद्रव्यान्तरविध्यनुपपत्तिस्तत्र सिद्धान्तहेतुर्गुणस्य तु द्रव्ययुक्ते ऽपि कर्मणि विध्युपपत्तिरिति सिद्धान्तहेतुरपि नास्तीत्याशयः। प्रथमपक्षपरिग्रहार्थत्वं विवृणोति * पूर्वपक्षश्चेति * प्रथमपक्षनिरासार्थत्वं विवृणोति * तन्निराकरणमपि चेति * आलम्भनिर्वापशब्दयोर्गुणविधिसामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्यालम्भनिर्वापविषयलक्षणार्थावालम्भनिर्वापशब्दाविति व्याख्यातुमाह * गुणेति * दार्शपौर्णमासिकयोरालम्भनिर्वापयोः श्वेतचर्वोर्गुणयोर्विधी इत्युक्ते निर्वापालम्भयोर्लौकिकवैदसाधारण्यात्कथं विशेषावधारणेत्याशङ्क्य वैदिकस्य गुणविधेर्विषयापेक्षायां वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्थत्वाद्वैदिकयोरेवालम्भनिर्वापयोर्विषयत्वावगतेः प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन प्राकृतालम्भनिर्वापविषयतैवायथार्थतदृति सूचनार्थं वैदिकेन गुणविधिनैक्यं वैदिकयोर्निर्वापालम्भयोरुपचरितमित्याशयः। आलम्भविषयो निर्वापविषयश्च यो गुणविधिः स दार्शपौर्णमासिकालम्भनिर्वापविषय इति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः। किं तावदित्यादिभाष्येणाकर्मान्तरत्वार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्यातं तत्कथमकर्मान्तरत्वे योज्यमित्यपेक्षायां चशब्देन विकारो चेति वाशब्दोक्तौ कर्मान्तरत्वातिदेशादालम्भो निर्वापश्चाक-

र्मान्तरं विधिशब्दस्य गुणसञ्चरितत्वेन कर्मविषयत्वाभावादित्येवं योजयितुमाह * किं तावदिति * अनन्तरसङ्गतिरप्यपवादतयानेन सूचिता । निर्वापालम्भयोश्च संस्कारत्वेन प्रसिद्धत्वात्कर्मान्तरत्वे चान्यत्र विनियुक्तसंस्कार्याप्रतीतेः संस्कारत्वायोगादकर्मान्तरताव-सीयतइति हेत्वन्तरोक्त्यर्थं संस्कारशब्दो प्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषादिति तृतीयाधिकरणे सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्येतत्तुल्यतया-लम्भनिर्वापयोरपि संस्कारत्वनिषेधनासिद्धत्वं मत्वा न व्याख्यात-निर्वापालम्भोपलक्षणार्थताद्वारा संस्कारशब्दस्य तदुदाहरणेनैव व्याख्या सूचिता । क्व वाक्ये श्रूयमाणो ऽसौ निर्वापालम्भात्मक-संस्कारो गुणविधिरित्यधिकरणविषयभूतालम्भनिर्वापविशेषापेक्षा-यां तदवधारणार्थत्वेनाप्रकरणशब्दं व्याचष्टे * क्व चेति * यद्वा अनारभ्याधीतत्वेनायमवैलक्षण्यात्कथं निर्वापालम्भश्रुत्योर्गुणार्थते-त्याशङ्कानिरासार्थो प्रकरणशब्द इत्यन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * यद्यप्यप्रकरणे श्रूयतइत्येतावता कारणेनालम्भो निर्वापश्चायनवै-लक्षण्येन युक्तस्तथापि निर्वापालम्भाख्येन कर्मणा विधायकस्य गु-णसञ्चरितत्वनानवरोधाद् गुणार्थैवालम्भनिर्वापश्रुतिरित्यर्थः । यथा सिद्धशकटेष्वालम्भे प्राप्ते कथं स्वैलानुष्ठानमित्याशङ्क्य सिद्धाया अपीषायाश्चूर्णादिना द्वैधीकरणं शक्यमित्याह * दर्शेति * व्री-हिनिर्वापे कथमोदनाख्यस्य चरोर्निवेश इत्याशङ्क्य स्थालीवचनं च-रुशब्दमङ्गीकृत्य मुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तप्रातिपदिकाभ्युपगमेन द्वितीया सप्तम्यर्थे कल्प्या पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादौ वा शरावादिश-ब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनाच्चचरुशब्दस्यापि तत्परिमितलक्षणा-र्थत्वोपपत्तेर्यथा चरुपरिमिता व्रीहयो भवन्ति तथा चत्वारो मुष्य-र्थायां इत्यर्थाभ्युपगमाच्चोत्पत्तिशिष्टचतुर्मुष्टिपरिमाणाविरोधोपपत्त-परिमितलक्षणार्थतया चरुश्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयेनात्यन्ता-बाधात्सप्तम्यर्थकल्पनायां तु द्वितीयार्थात्यन्तबाधापत्तेः प्रातिपदि-कमेव लक्षणया व्याख्येयमिति द्वेधा परिहरति * निर्वपश्चेति * प्राप्ते कर्मगयने नार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः फले देवतापदानन्वयमा-शङ्क्याह * भूतीति * ओषधिवनस्पतयो ऽन्नं प्राणभृतो ऽन्नादमिति प्रा-णभृता च वनस्पतीन् प्रति भोक्तृत्वे श्रुते भोक्तृत्वरूपदेवतात्वावग-मात्प्राणाख्यस्य वायोर्देवतात्वमुपचर्य वनस्पतीनां वायुदेवत्यत्वास्त-त्प्रभवत्वेनैषाया वायुदेवत्यत्वानुवाद इत्यर्थः । वायुगुणस्पर्शवत्त्वाद्वा वनस्पतीनां वायुदेवत्यताभिप्रायं पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति *

---

१ उपलक्षणार्थत्वात्संस्कारशब्दस्येति १ पु० पा० ।

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यावदुक्तशब्देन प्रकृत्यनपेक्षोक्तेः प्राकृतालम्भनिर्वापविषय-गुणविधित्वनिरासार्थतया न चेति भाष्येण सूत्रपूर्वार्द्धं व्याख्यायो-त्तरार्द्धव्याख्यार्थं यदीत्यादिचरुश्चेत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यदि हीति * यद्यालम्भनिर्वापाविति यदि शब्दं हेत्वर्थे ऽभ्युपे- ६०४।२
त्य यस्मादालम्भनिर्वापौ विधीयेते न तु प्राकृतौ तौ विहिताविति भाष्यावयवेन कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय गुणसञ्चरितत्वाद्विध्योः कर्मविषयता न युक्तेत्याशङ्क्योत्सर्गतः समा-नपदोपादानेनालम्भनिर्वापयोर्विधेयत्वावगमाद्यदि तौ प्रत्यभिज्ञा-नाद्विधेयत्वं न सहेते ततो यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्येवं प्राकृतौ लक्षेते ततश्च तौ लक्षयित्वा श्वेतश्चरुश्च गुणौ विधातव्यो भवेतां प्रत्यभिज्ञानाभावात्त्वत्र तौ विधेयावेवेत्यध्याहारेण यदि न विधीयेत इत्यादिभाष्यं व्याख्येयमित्याशयः । प्राप्ते कर्मणि गुणफलरूपानेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेरपि गुणविधिता न युक्तेत्यभिधानार्थं तौ चेत्यादिभिधेतेत्यन्ते भाष्यमुत्तरसूत्र[illegible]
पादकं व्याख्यातुमाह * [illegible]
क्षाहेतुः । कर्मान्तर [illegible]
अथ चेत्यादिभाष्यं [illegible]
पानुवादहेतुतया पू[illegible]
त्वादापाद्योक्तपर्यमि[illegible] सूचयितुमुपेक्ष्य तावद्व्याख्याते ऽर्थे सूत्रोत्तरार्द्धं योजयति * तेनेति * यावदुक्तमिति भाष्यपैतदेव सूत्र-मात्रस्योत्तरविचारपूर्वपक्षे योजितं तदनुसन्धत्ते * अथ चेति * ननु फलान्वयेनेह प्रधानकर्मणोर्विधेयत्वावसायान्निर्वापालम्भयोश्च संस्कारत्वप्रसिद्धेः प्राधान्यायोगात्प्राधान्यसिद्ध्यर्थं तत्-योर्यं यज्यर्थाध्यवसानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अनेनोत्तरसूत्रस्थस्य फलशब्दस्य संस्कारनिरासार्थतापि सूचिता । ननु प्राधान्यस्य यज्यर्थाकल्पकत्वे ऽपि वायव्यादिशब्दोक्तस्य देवतान्वयस्य यागं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वायव्यादीति * आलम्भस्य स्पर्शवायव्यविषयत्वात्सर्वेषामालभ्यद्रव्याणां स्पर्शगुणकवायुदेवत्यत्वे सवितुः प्रसवे निर्वपामीति च मन्त्रलिङ्गात्सर्वेषां निर्वापद्रव्याणां सविताख्यसूर्यदेवत्यता वक्तुं शक्यत्वादाशयः । एवं त्वग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादावपि वायव्यत्वापत्तेः सारस्वतं चरुं निर्वपेदित्यादौ च सौर्यत्वाग्नीषोमीयत्वा-

धनुवादायोगेनाव्यापकत्वादशक्तेरपरितोषात्केन चिद्यजमानेन वा-
यवे सङ्कल्पितस्य श्वेतस्यालम्भः सूर्याय च सङ्कल्पितस्य चरोर्निर्वा-
पः फलार्थं विधीयतइत्यन्यथा परिहरति * अथ चेति * आग्नेय-
मुपाकरोतीत्यादीनामपि यजिवाच्यकर्मवाचित्वात्तैश्च व्युत्पाद्येति सूच-
नायालम्भादिभिरिति बहुवचनम् ॥ ननु देवतान्वयस्यापि द्वैत्यादिव-
द्विधेयत्वपरिग्रहे ऽतिगौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * विशिष्टेति *
परकीयस्य द्रव्यस्य क्रतौ विनियुक्तस्यान्यार्थं कर्मणि विनियोगानौ-
चित्येनाप्राप्यपरितोषाद्वाय्वाद्युपदेशेन श्वेतादेर्भूत्याद्यर्थमालम्भा-
दिकार्यमिति पूर्वपक्षिणो ऽभिमतं परिहारमाह * अथ चेति * ननु
६०५॥ यागं विना तद्विनोक्तं देवतात्वं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * न चाव-
श्यमिति * यागं विना देवतात्वानुपपत्तेरेतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वा-
दुद्देश्यत्वमात्रेण देवतात्वमत्रत्यः पूर्वपक्षी मन्यतइत्याशयः । एत-
देवोपसंहरति * तस्मादिति * यजमानान्तरसङ्कल्पितव्यावृत्त्य-
र्थम् * यत्किं चिदित्युक्तम् * इति वाक्यार्थः यावदुक्तचोदना-
नुसाराद्वसीयतइत्यध्याहारेणेतिकरणो योज्यः । उपेक्षितं भाष्यं
पूर्वपक्षभाष्यसङ्गतिपूर्वं व्याख्यातुमवतारयति * गुणेति * फलप-
दस्यागाभ्युपगमाद् गुणफलरूपानेकार्थान्वयाविधिलक्षणवाक्याभेदा-
भावे ऽपि सकृदुच्चरितस्य विधायकस्य विध्यनुवादवैरूप्यलक्षण-
वाक्यभेदापत्तिरपिशब्देन सूचिता ॥ नन्वनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्व-
स्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वाद्विहितत्वोपलक्षणं विनापि प्रकृत्यर्थत्वसि-
द्धेर्विधायकस्योपलक्षणोपक्षीणत्वादविधायकत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्या-
ह * तस्येति * यदि तु य आलम्भः कार्यः स श्वेतविशिष्टः कार्य
इत्युपलक्षणार्थत्वं विधानार्थत्वं चोच्यते ततो वैरूप्यं स्यादित्यभि-
धानार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुःकपालान्निर्वपेदित्यत्र प्रतिगृह्णीयादित्यस्य
विहितदानलक्षणार्थत्वं निर्वपेदित्यस्य च यागविध्यर्थत्वं भेदोपा-
दानाद्युक्तमिति वैलक्षण्यसूचनार्थं मिथःशब्दव्याख्यानार्थम् *
सकृदित्युक्तम् * अथ धात्वर्थ इति भाष्येण धात्वर्थमात्रानुवादे
ऽपि वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्थत्वाद्विहितविषयत्वावगमे सत्यना-
रभ्यवादत्वात्प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य तथेत्यनेन यदाहवनीये
जुहोतीत्यत्र होमस्य द्रव्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतान्वयस्य चालौकिक-
त्वेन विध्येकगम्यत्वाद् द्रव्यदेवतयोश्चानुपदेशात्प्रकृतिविशेषान-
वगतेश्चातिदेशतो ऽप्यलाभादरूपत्वेन विधातुमशक्यत्वादनुवाद-
स्यायगतेरप्रयोजनत्वेनाचालौकिकत्वाद् दूरस्थवैदिकहोमानुवादो यु-

कः। आलम्भस्य तु लोकवेदसाधारण्याल्लौकिके ऽपि च भोजनादौ वैदिकप्राङ्मुखत्वादिनियमदर्शनात्सामान्यश्रुत्या चालम्भमात्रस्य बुद्धिस्थत्वाद्वैदिकत्वमात्रेण व्यावृत्त्यनुपपत्तेर्वैदिकविषयत्वानवगमान्न तद्वशेन प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * केवलेति * आनर्थक्यपरिहारार्थं लौकिकव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे प्रत्ययार्थ इति भाष्यं प्रत्ययार्थानुवादपक्षे एव प्राकृतालम्भानुवादो लक्ष्यते नान्यथैवं साधारणत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति * अत इत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

यजातिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसम्बन्धात् ॥ १४ ॥

यावदुक्तसूत्रस्याद्यपक्षनिरासार्थत्वात्तत्रैव प्राप्ते कर्मणि गुणफलान्वयविधौ वाक्यभेदसूचनार्थं संस्कारत्वनिराससूचनार्थं च फलपदे फलसंयोगाद्येति प्रयोक्तव्ये द्रव्यदेवतयोर्यागकर्मणि सति सम्बन्धोपपत्तेः फलस्य च कर्मान्तरे प्रधानभूते सति सम्बन्धोपपत्तेर्यागो ऽयमपूर्वः प्रधानभूतो विधीयते न तु प्रकृते कर्मणि संस्कारके गुणविधिरित्यर्थत्रयस्य लघुना सूत्रेणोक्तिसम्भवे सूत्रगौरवस्यानाश्रयणीयत्वादिह सूत्रे फलपदं प्रयुक्तं फलसंयोगमात्रेण वाक्यभेदानापत्तेर्द्रव्यफलसंयोगस्य वाक्यभेदहेतुत्वसूचनार्थं मध्ये फलपदप्रयोगः सूक्तादेर्देवतासंयोगे ऽपि यागाकल्पनात् द्रव्यस्यैव देवतासंयोगो यागकल्पको नान्यस्येति सूचनार्थं फलशब्दव्यवहितस्यापि द्रव्यशब्दस्य भोक्तृशब्दान्वयो विवक्षितः देवतायाश्च भोक्तृत्वाभावे ऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वात्तद्व्यावृत्त्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकहविर्भोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वसूचनार्थं भोक्तृशब्दः। अत्र भाष्यकृता द्रव्येति भाष्येण द्रव्यभोक्तृसंयोगं व्याख्याय फलसंयोगव्याख्यार्थम् * भूतमित्युक्तम् * ततश्चेति भाष्येणानागतावेक्षणेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य दृष्टान्ततया व्याचष्टे * यथेति * समानपदोपात्तालम्भत्यागेन पदान्तरोपात्तद्रव्यदेवतान्वयविधानं न युक्तमित्याशयेन कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा यदि हीत्यादिना प्रमादसमाम्नाय इति सम्बन्धेत्यन्तेन द्रव्यदेवतान्वयविधिरुपपादितस्तत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * विधिस्त्वादिति * नन्विति भाष्येण द्रव्यस्य देवतान्वयविधावपि धात्वर्थान्वयस्यापि प्रतीतस्य

त्यागायोगाद्विधेयत्वावश्यम्भावेन वाक्यभेदमाशङ्क्य न द्रव्यस्य देवतया धात्वर्थेन चान्वयो विधेयो येन वाक्यभेदः स्यात्किं तु भावनैव द्रव्यदेवताभ्यां धात्वर्थेन च विशिष्टा विधेया तस्याश्च श्रुत्या धात्वर्थविशिष्टत्वावगतेः पदान्तरसमभिव्याहाराद् द्रव्यदेवतासम्बन्धविषयत्वावगतेरनेककारकान्वयसहत्वाच्च सम्बन्धश्चेति सम्बन्धशक्ताया भावनाया वैशिष्ट्यं विनानुष्ठेयत्वायोगात्तद्विशिष्टाया एव बहुपदप्रतिपाद्यत्वेनैकपदमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यायोगात् वाक्यभेदानापत्तिरित्यभिधानार्थं नेतीत्याद्युपपन्नमेकवाक्यत्वमित्यन्तं भाष्यमुपेक्ष्य एतेषामिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न चेति भाष्यं
६०६।। व्याचष्टे * स चेति * त्यागं विनाप्युद्देशमात्रेण देवतान्वयोपपत्तेर्नान्यथानुपपत्त्या यागकल्पनेत्याशङ्कां नावश्यमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां परिहरति * न हीति * ब्राह्मणोद्देशेन पक्वे ऽप्यन्ने तदुद्देशेन त्यागं विना ब्राह्मणसम्बन्धाप्रसिद्धेरव्याप्रियमाणे ऽपि च तुभ्यमिदं न ममेति तदुद्देशेन त्यागे कृते तत्सम्बन्धप्रसिद्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्देशत्यागलक्षणैव क्रिया सम्बन्धापादिकावसीयत इत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यदीति * यदपि केन चिद्यजमाने वाय्वाद्युद्देशेन त्यक्तस्यालम्भानुष्ठानं शङ्कितं तदप्यालम्भादेः फलान्वयेन प्रधानकर्मत्वावसायात्तदन्वयिनो वायव्यादिपदस्योपादेयार्थत्वावगतेर्देवतान्वयस्यानुष्ठानापाद्यत्वावगमादयुक्तमित्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तेनेति * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * कथं देवतात्वस्यानुष्ठानं सम्पाद्यते इत्यपेक्षायामाह * तथा चेति * द्रव्यविषया त्यागक्रिया देवताविषया चोद्देशक्रिया तयोः समुदायात्मैकवद्भावनिर्दिष्टं यजतिचोदनानुष्ठापयति देवतोद्देशद्रव्यत्यागसमुदाये तस्या लोके कृतार्थत्वप्रसिद्धेरिति चतुर्थाध्यायसूत्रार्थस्य टुप्टीकायां स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद्देवतात्वस्य यूपादिवत्प्रागसिद्धेस्त्यज्यमानं द्रव्यं प्रत्युद्देशेनाग्न्यादिदेवतां कृत्वा द्रव्यं त्यजेदिति देवतोद्देशपूर्वकं द्रव्यत्यागात्मकयागप्रयोगस्वरूपकथनार्थेनानेन सूत्रेणानुष्ठानापाद्यता देवतात्वस्योक्तेत्याशयः । लक्षणार्थत्वस्य बृहन्मध्यमटीकयोर्टुप्टीकायां च निषेधात्प्रयोगलक्षणाभिप्रायस्तत्रत्यभाष्ये लक्षणशब्द इति सूचनार्थम् * लक्षणं करिष्यतीत्युक्तम् * विधिशब्दादरो ऽप्यनुष्ठानापाद्यत्वहेतुक एवान्यथा पर्यायेणाप्यन्यस्योद्देशेन द्रव्यस्याग्न्यादिदेवतात्वसिद्धेस्तावन्मात्रस्य यागेनर्थादिसाध्यत्वाच्छब्दादरो निष्प्रमाणकः स्यात् । ननु द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधयेऽप्यु-

पगमे ऽपि श्रुतस्यालम्भादेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगात्तस्यापि विधेय-त्वावगतेर्धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययाभावाच्च क्रियाद्वयान्वयाप्रतीतेरनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह *तत्रेति * कथं तर्हि भाष्यकृता पुरुषप्रयत्नस्यालम्भविशिष्टतायाः समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्यावगतेर्वाक्याच्च द्रव्यदेवताविषयत्वावगतेर्वाक्यभेदं विनापि क्रियाद्वयविध्युपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह *तत्रेति * सकृदुच्चारितस्य विधायकस्यानेकार्थविधिशक्त्यभ्युपगमादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारे ऽप्येकस्यानेकार्थे तात्पर्यात् गौरवेण लक्षणवाक्यभेदो ऽपरिहार्य इति सूचनार्थो गौरवशब्दः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गत्वमुपपादयति * सौमारौद्रमिति * यजतिशब्देन विनाप्युक्ते गुणविधिपरे वाक्ये यजतिनानुवादः सौमारौद्रवाक्ये यागविध्यभावे न युज्यत इत्याशयः । ननु पशुसोमाधिकरणव्युत्पादितयजिवाच्यकर्मविधायकाग्नीषोमीयवाक्यन्यायेनेहापि यजिवाच्यकर्मविधायित्वसिद्धेः पुनरुक्तमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याह * अग्नीषोमीये ऽपि चेति *

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अपरिपूर्णार्थस्यापि सूत्रस्य पदुव्याख्यानात्परिपूर्णार्थत्वोपपत्तेरगमकत्वाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य सूत्रार्थस्य वृत्तिकारादिभिर्व्याख्येयत्वात्सूत्रानुक्तो ऽर्थो वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातो ऽप्यग्राह्य इति ये वदन्ति तान्प्रत्यस्य सूत्रस्यागमकतापत्तिरुच्यत इत्याह * सूत्रेष्वेव हीति * वृत्तिवार्त्तिकयोर्यत्सर्वमुच्यते तत्सर्वं सूत्रारूढं चेत्तदा ग्राह्यं नान्यथेति श्लोकार्थः किमुच्यत इत्यपेक्षायामाह * न किं चिदिति * विषयशब्देनोदाहरणसाध्ययोर्द्वयोरपि परिग्रहाच्च विज्ञानीम इत्यन्तं भाष्यमनेन व्याख्यातं पूर्वाधिकरणस्थसंस्कारशब्दानुषङ्गेण वत्सालम्भस्योदाहरणत्वज्ञानं यावदुक्तशब्दानुषङ्गेण च साध्यज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्य वत्सालम्भस्याग्निहोत्रप्रकरणाधीतत्वेनानारभ्याधीतसंस्कारविषयेण संस्कारशब्देनोपादानायोगाद्यजिमध्यसाध्यव्यवहितस्य च यावदुक्तत्वसाध्यस्यानुषङ्गायोगात्तत्परिहारार्थं प्रकृतमिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * ६०७।१
अदेतदित्यागमकत्वोपसंहारभाष्यमगमकत्वोपन्यासस्य वृत्तिकाराद्युक्तार्थाग्राह्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वविवरणार्थं सूत्रानुक्तमपि प्रतिज्ञाय-

यदप्य वृत्तिकारादिभिर्वाच्यमित्यभिधानार्थेनैतावादिति भाष्येण सह व्याचष्टे *तस्मादिति*श्रुतार्थापत्त्या प्रतिज्ञाप्यध्याहारस्य सूत्रकाराभिप्रेतत्वावसायितइत्याशय ।नन्वध्याहारादिभि सूत्रव्याख्या(जिज्ञासासूत्रारम्भभाष्ये)शास्त्रादौ निषिद्धेत्याशङ्काह*सत्येव चेति* ननु सामान्यत किं चित्प्रतिज्ञाद्यध्याहार्यमित्यर्थापत्त्यावगमे सूत्रकाराभिप्रेतस्य तद्विशेषस्य निर्द्धारयितुमशक्यत्वात्कुत्सूत्रत्व स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं वृत्तिकारेति भाष्य व्याचष्टे*सर्वथेति*युक्तिगम्ये ऽर्थे पुरुषविशेषस्यानादरणीयत्वाद्युक्तियुक्त यद्वृत्तिकारादिभिरुक्त तत्सूत्रकारानुपात्तत्वान्न ग्राह्यमित्यसदाग्रहो न कार्य इत्याशय । एवमेव वार्त्तिककाराद्युक्तमपि वृत्तिकारानुपात्तत्वमात्रेणाग्राह्य न भवतीत्यतिदेशार्थमिदम् * वृत्तिकारेणोक्तम् * सूत्रकारानुक्तस्याप्यर्थस्य वृत्तिकाराद्युक्तस्य ग्राह्यत्वप्रदर्शनायैतत्भाष्यमित्यस्माभिर्यदुक्त तत्पूर्वे ऽपि व्याख्यातारो वर्णयन्ति न त्वस्माभि स्वोत्प्रेक्षामात्रेणोक्तमित्याह * एतत्प्रदर्शनार्थमिति * वर्णयतीत्येकवचनपाठे ऽपि एतत्प्रदर्शनार्थं भाष्यकृत्सूत्रस्यागमवत्य वृत्तिकारव्याख्यान च वर्णयतीत्युपसहारार्थत्वेन व्याख्येयम् । वृत्तिकारोक्तोदाहरणसन्देहप्रदर्शनार्थमथेति भाष्य व्याचष्टे * तदिति * न केवल वृत्तिकारवचनादिमावुदाहरणसन्देहौ ज्ञायते किं तु यूपासीति यत्समुपाद्यजतीति यत्सालम्भे यूपशब्दयन्मन्त्रविधाना यागकल्पकदेवतासयागसन्देहवाचिविषयशब्दपर्यालोचनयापीत्यभिधानार्थेनोपपद्यते चेति भाष्येणोक्तस्य युक्तियुक्तत्वस्य सूचनार्थं किलशब्द । ननु वृत्तिकारस्य द्वेधा सन्देहस्योपन्यस्तत्वे कस्मात् भाष्यकृता ऽग्नीषोमीयवत्सन्निधिपक्ष सन्देहकाले नोपन्यस्त इत्याशङ्कातितुच्छत्वमनुपन्यासकारणमाह * तत्रेति * लिङ्प्राप्ताग्नीषोमीयपश्वालम्भविशेषणत्वाभ्युपगमे विधायकाभावापत्तेरित्याशय । नन्वेव सति यागकल्पकदेवतासयोगाभावेन यजिमदभिधानपक्षो ऽपि तुच्छत्वान्नापन्यसनीय इत्याशङ्काह * तत्रेतिवेति * सूक्तवाकन्यायेन यूपासीति मन्त्रस्य श्रुत्या करणत्वेन विनियुक्तस्य देवताप्रकल्पनद्वारा यागकल्पकत्वबुद्धिर्भविष्यतीति तत्रैकद्रव्यदेवतासयोगप्रक्रमणाति प्रकारवाचिना प्रक्रमशब्देनोक्त तत्र चेति भाष्येण वृत्तिकारोक्त पूर्वपक्षमुपन्यस्य स्वसिद्धान्तवाचिनोपाद्यजतिना तदाक्षिप्तालम्भलक्षणहननमात्रात्सान्निध्यतवाच्यसिद्धशब्दसामानाधिकरण्याच्च पूर्वशब्दस्य पुरुषयागेन घमनाचित्वप्रतीतेर्दे-

१ जर्थद० २ पु० मा० ।

घताकल्पकत्वाभावाद्धेत्वभावमाशङ्क्येदं त्वित्यनेन देवतासंयोगप्रत्युदाहरणार्थत्वात्सूत्रस्य न पूर्वपक्षोपपादने यतितव्यमित्युक्ते पूर्वपक्षोपन्यासस्तर्ह्यनर्थक इत्याशङ्क्य तथापीत्यादिनोपन्यस्यति स्मेत्यन्तेन मन्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थतोपन्यासस्योक्ता तत्सर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * निरासमात्रं तर्हि कार्यं नोपन्यास इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनातत्तामिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यो नामेति * सामान्यतो दृष्टोक्त्यर्थमालभतिरितिभाष्यम्। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिवाक्यस्थस्याप्यालभतेर्यजिवाच्यकर्मवाचित्वाभावात्साध्यविकलदृष्टान्तत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा समाधत्ते * तत्रेति * धातूनामनेकार्थत्वात्स्त्रीसंयुक्तस्य गमेर्मैथुनवाचित्ववत्स्पर्शवाचिनो ऽप्यालभते प्राणिसंयुक्तस्य यागवाचित्वकल्पना न विरुद्धेति यथाश्रुतभाष्यसमर्थनार्थं केचिदाहुः स्त्रियं गच्छेदित्यत्र मैथुनप्रत्यायकहेत्वन्तराभावाद् गमेरेव तद्वाचित्वकल्पनं युक्तं यागप्रतीतेस्तु द्रव्यदेवतान्वयानुपपत्त्यैव सम्भवात्तदन्यथासिद्धेश्च तद्वाचिनो यजेरप्यन्यथानुपपत्त्यैव कल्पनोपपत्तेर्लोके चालभतेर्यागे प्रयोगादर्शनाद्भाष्यस्य चाभिद्धातेर्वैवेश्च लक्षणया ज्ञानवाचित्वोपपत्तेर्नालभतेर्यागवाचित्वकल्पना युक्तेति स्वमतम्। आलभतिः पूर्वाधिकरणे यागानुमापकत्वात्तभिधानात्प्राणिसंयुक्तो यत्रालभतिस्तत्र यागानुमानमिति व्याप्तेर्यज्यनुमानानुमानत्वेनेत्यनुमानशब्दावृत्त्या व्याख्येयम्। तथैवेत्यालभतिना यागानुमानातिदेशाद्यागानुमानहेतुः पूषासीति मन्त्रवर्णकल्पदेवतान्वयः सूचितः। कीदृगनेन सामान्यतो दृष्टेन पूर्वपक्षः कृत इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * उपपदाक्रान्तशक्तित्वेन विधायकस्य कर्मविधायित्वायोगाद्धातोरनुवादार्थत्वावगतेः कुतो ऽनुवाद्यप्राप्तिरित्यपेक्षायां प्राणिसंयुक्तत्वेनाग्नीषोमीयालभनेर्दूरस्थस्यापि बुद्धिस्थत्वात्तस्य च देवतान्वयद्वारा यजिवाच्यकर्मज्ञापकत्वदर्शनाद्वत्समालभेनेत्यालभतिरग्नीषोमीयवाक्यविहितस्य यजिवाच्यकर्मणो ऽनुवादो वात्सविध्यर्थ इति पूर्वपक्षान्तरोत्त्यर्थमथ चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्राप्ते चेति * द्विविधं पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * पूषासीति मन्त्रो वत्सालम्भे विनियुज्यते न वेति सन्देहात्पूषशब्दो देवतावाची न वेति सन्देहाच्च वत्सालम्भे देवतासंयोगसन्देहो योग्यत्वाद्वचनहितानुपक्तयावदुक्तस्वरूपसाध्यसिद्धेर्विषयशब्देन हेतुतयोक्त इत्यर्थं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * सिद्धान्तस्त्विति * नालभतिना यागाभिधानमभिप्रेत्य पूर्वाधिकरणे यागः कल्पित इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां यागाभिधाने तस्य लोके शक्त्यदर्शनादिति हेतुगर्भं विशेषणं सामा-

न्यतो दृष्टस्याभासत्वे ऽध्वर्युमालभेतेत्यादौ व्यभिचारो हेतुगर्भे वि-
शेषणं देवतासम्बन्धाभावादिति भाष्येण विषयशब्दस्य मृदूक्त्या
देवतान्वयाभावोक्त्यर्थता सूचितेति * न चेत्यनेनोक्तम् * आल-
म्भमात्रसंस्कार इति भाष्यसंस्कारशब्देन संस्कारश्चाप्रकरणइति सं-
स्कारशब्दस्योदाहरणोक्तये ऽनुषङ्गः सूचित * इतीहशब्देनोक्तम् *
आलम्भमात्रशब्देन च यावदुक्तं चेति यावदुक्तशब्दस्य प्रतिज्ञोक्तये
ऽनुषङ्गः सूचित इति * यावदुक्तमित्यनेनोक्तम् * प्रायदर्शनस्य लि-
ङ्गमात्रत्वं भाष्योक्तं विवृणोति * तथा चेति * अभिप्रायशब्दस्या-
भीष्टत्वे प्रयोगात्प्रायशब्दस्य दृष्टप्रयोजनवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रायद-
र्शनशब्दस्य दृष्टार्थत्वलक्षणहेतूक्त्यर्थत्वं दृष्टार्थत्वाच्चेति भाष्योक्तं
विवृणोति * दृष्टार्थत्वं चेति * यथा चोपपत्स्यतइत्यनुषङ्गेण
योज्यम् ।

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्चेत्याद्यन्वयतः सूत्रव्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे *
वत्सेति * व्यतिरेकतो व्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * मार-
६०८।१ णार्थं स्यिति * कथं वत्सालम्भस्य गोप्रस्नवनार्थतेत्याशङ्क्याह *
इतरत्र पुनरिति * चाटुकरणात्प्राक् गोर्वत्सस्नेहानुत्पत्तौ चाटुकर-
णे प्रवृत्त्ययोगादुत्पत्तौ वा चाटुकरणस्य स्नेहोत्पादकत्वायोगात्पू-
र्वापरितोषेण पक्षान्तरोक्तिः स्नेहातिशयोत्पादकत्वोपपत्तेस्तु पूर्वो
ऽपि पक्षो युक्त एव साध्यहेतुयोजनार्थं तस्मादपीति भाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादपीति *

॥ नैवारचरोराधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

आर्थवादिकस्य देवतान्वयस्य विध्युद्देशानाकाङ्क्षितत्वेना-
ग्रहणात्पूर्ववदिहापि यागकल्पकदेवतान्वयाभावेन यावदुक्तत्वमि-
त्येतावताऽस्यमिदमधिकरणमित्याशङ्क्याह * पूर्वमिति * निर्वा-
पस्येहाश्रुतत्वात्तत्प्रत्युदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्य चरोर्यागार्थत्वे
ऽतिदेशप्राप्तस्य निर्वापस्यापि चरुद्वारा यागार्थत्वापत्तेश्चरोर्यागार्थ-
त्वनिरासे निर्वापस्यापि यागार्थता निरस्ता भवतीत्युक्ते
यजत्यधिकरणे द्रव्यदेवतासंयोगयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्वा-
दग्नयजनीयं मघनीयमुपाकरोतीत्यादौ यागविध्यासिद्धेर्निर्वापा-
लम्भयो रनुदाहरणत्वात्तत्प्रत्युदाहरणानुपपत्तेरपरितोषादधिकारा-

ङ्गारम्भहेतुतयोक्ता। नन्वर्थवादोक्ताया अपि देवताया विध्युद्देशेनानाकाङ्क्षितत्वाद्ग्रहणानुपपत्तेरयुक्ता देवताशङ्केत्याशङ्क्य देवताकाङ्क्षासिद्ध्यर्थं चरोर्यागार्थत्वमुपपादयति *तथेति* चर्वादेर्हविःशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्जुहोतेश्चार्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसि प्रत्यये कृते हविःशब्दव्युत्पत्तेः। सोऽपि चरुमित्यादौ च यागार्थत्वदर्शनाद्धविःशब्दसामान्यतोदृष्टाभ्यां यागार्थतावसीयत इत्याशयः। यजिश्रुतिर्देवतान्वयनैरपेक्ष्यसूचनार्थैत्यपिशब्देन स्वाभाविकत्वोक्ता चरो हीति पूर्वपक्षभाष्यं चानेन व्याख्यातं यथेष्टविनियोगार्थत्वे च चरोः स्वतस्तत्र प्रवृत्तिसिद्धेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्यथेष्टविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वत्यागस्यावश्यकत्वावगतेस्तस्य च देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकयागैकदेशत्वाच्चरुकैमर्थ्याकाङ्क्षायामेकदेशेन बुद्धिस्थीकृतस्य यागस्य प्रयोजनत्वप्रतीतिः शीघ्रं भवतीत्येतदाशयं वा चरो हीति भाष्यमिति सूचयितुमाह * सर्वथा चेति * चरोरुपधानार्थत्वावगत्या नैराकाङ्क्ष्याद्यागार्थत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं चैतद्भाष्यं नोपधानं कार्यं किं तु प्रतिपत्तिस्तस्याश्चान्यत्रोपयोगं विनानुपपत्तेरुपधानान्वयस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षानुकूलत्वात्प्रसिद्धेर्यागार्थत्वकल्पनोचितेत्येवं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * चरुमिति * यागार्थत्वसम्भावनायामपि वचनशब्दोक्ते विध्युद्देशे देवतासम्बन्धाभावाद्यज्यश्रवणाच्च यागार्थत्वनिश्चयानुपपत्तेर्देवतानाकाङ्क्षत्वादर्थवादस्य च विध्युद्देशानाकाङ्क्षितदेवतासमर्पणाशक्तेर्न यागार्थता युक्तेत्युच्यत इति भाष्येणाशङ्क्य तदुच्यत इत्यनेनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षितापि देवता विध्युद्देशेन * नान्वीयत इत्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * वाक्यशेषे चेति * विधिपर्यवसानार्थैकदेवत्यत्वौषधद्रव्यत्वसामान्ये चाग्नेयविध्यन्तान्वयं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * उपधानस्यापि द्वितीयया शेषकार्यत्वावगतेरेककार्यत्वादौपदेशिकशेषकार्यबाधकता युक्तेति सूचनायान्तरशब्दः। चरुस्त्राभ्योरुभयोरप्येवं यागार्थत्वावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरश्रुतोपधानार्थत्वेन यागार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन् सिद्धान्तमाह * एवमिति * भोजनार्थे तण्डुलपक्वौदने चरुशब्दवाच्ये लोके हविःशब्दाप्रयोगाद्यागार्थव्यभिचाराच्च शब्दसामान्यतोदृष्टाभ्यां यागार्थत्वानवगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरश्रुतोपधानार्थता युक्तेत्याशयः। श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * नैवार इति * विध्यानर्थक्यपरिहाराय स्वत्वनिवृत्त्यावश्यकत्वावगमेऽपि यागा-

६०२।१२ वगतिर्नास्तीति सूचनार्थम् * यागेनेत्युक्तम् * या च प्रतिपत्ति-
त्वाद्यागोपकल्पनोक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * प्रतिपत्तिरि-
ति यदुक्तं तत्र चेतीतिकरणार्थे । स्थलार्थस्यापि चोपधानकर्मणः
स्थलनिवर्त्तकचरुद्वारा स्थलनिवर्त्तकत्वेनोपधानं प्रति चरोः प्राधा-
न्यात्तद्द्वितीयोपपत्तेर्न द्वितीयया प्रतिपत्तित्वावगतिरित्याह * अ
र्थकर्मण्यपि चेति * श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थमुपदधातीनेत्यादिभा-
ष्येणोपधानान्वयश्चरोः प्रत्यक्षो देवतान्वयस्तु * आनुमानिक इत्यु-
क्तम्* तद्व्याचष्टे * द्वेधा चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नीवारेति *
अन्नशब्दोक्तस्यादनीयत्वस्यापक्वेषु नीवारेषु प्रयोगाच्चरुभूतेषु देवता-
न्वयानुमानं विष्णुं यजतीत्यादौ द्वितीययापि देवतात्वकल्पनादादि-
शब्दः प्रयुक्तः । कृदन्तान्नशब्दयोगात्कर्तृवाचिन्या षष्ठ्या भोक्तृत्वा-
वगतेर्देवतात्वकल्पनाद्वेतुं तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
स्मादिति * श्रुत्या समस्तस्य चरोरुपधानयोगादित्येव श्रुतिसंयो-
गव्याख्यानार्थं ततश्चेत्युत्तरभाष्यावतारणार्थं कृत्स्नशब्दव्याख्याना-
र्थेनकार इत्येवेति भाष्यं बार्हस्पत्या नीवारा इत्यविध्यर्थवादाश्रव-
णादयुक्तमाशङ्क्य तैत्तिरीयशाखास्थस्य बार्हस्पत्या भवतीत्येतद्वै
खलु वै साक्षादन्न य एष चरुरिति पूर्वनिर्दिष्टचरुसमानाधिकरण-
बार्हस्पत्यशब्दवता वाक्यस्य बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति
शाखान्तरीयवाक्यतुल्यार्थत्वसूचनायानेन प्रकारेणोपलक्षणार्थेनत्-
भाष्यमिति सूचयितुमाह * येषा त्विति * वाक्यशेषं देवताकी-
र्त्तनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षितापि देवता विध्युद्देशेन प्रहीष्य-
तइत्याशङ्क्य प्रशंसार्थत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् * यादृशमित्युक्तम् *
बृहच्छब्दस्य बृहतिधात्वर्थानुसारेण ब्रह्मशब्दवद्वाचित्वात्पतिशब्दस्य
पालयितृवाचित्वात् ब्राह्मणानां च तपस्तप्यत्वासृजद् ब्रह्मा ब्राह्मणान्
वेदगुप्त्यइतिवेदपालयितृत्वस्मरणात् बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मण-
वाचित्वप्रतीतेर्मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तमिति च ब्राह्मणश्राद्धं धानप्रभ्या-
यमुन्यन्नीवारगयनीवारप्राशस्त्यस्मृतेर्ब्राह्मणसम्बन्धित्वरूपं बार्ह-
स्पत्यत्वं कीर्त्तितमित्याशय । यश्चेति भाष्यं चर्वादीनामिति वार्त्ति-
केन व्याख्यातत्वादुपेक्ष्य तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति *

त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

वाक्यशेषस्य देवतान्वयस्य विधेयत्वाभावाद्यागकल्पनं

निरस्ते पर्यग्निकृतं पात्नीवतमित्यत्र विध्युद्देशस्थत्वाद्विधेयत्वमाशङ्क्य
विध्युद्देशस्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानेनाविधेयत्वापादकतेहोच्यतइत्यनन्त-
रसङ्गतिं पात्नीवद्देवतासंयोगलक्षणो गुणस्त्वाष्ट्रपत्नीवद्देवत्यपशुया-
गाद्भेदको न वेति गुणनिमित्तभेदाभेदविचाराच्च गुणप्रकरणसङ्गति
स्पष्टत्वादनुक्त्वा तदवान्तरसङ्गतिमाह *एतेनैवेति* यत्रोत्सृजति-
स्तत्र यागानुमानमिति व्याप्यदर्शनेनोत्सृजतेरालभतिवत् यागा-
नुमापकत्वलक्षणयाजिमद्वाचित्वशङ्कायोगादुत्सृजतिशब्दस्तत्पराधि-
धायकप्रत्ययलक्षणार्थः। एवं गृह्णातिचिनोतिशब्दावपि' त्याष्ट्र-
मित्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * पात्नीवतमिति * तत्रेति सन्दे-
हभाष्यं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागाख्यस्योत्सर्गस्य
त्वाष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तेर्विधेयत्वाद्देवतोद्देशनिरपेक्षद्रव्यत्यागात्मकस्य
तूत्सर्गस्य नवमोपान्त्ये पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्युदाहृत्य कि-
मतेनेशानाय परस्वत आलभते वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइ-
त्यादिवाक्यस्य विहितस्यारण्यालम्भस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां यदेनं
चरुमुपदधातीतिवत्प्रयोजनत्वेन देवतोद्देशनिरपेक्षो द्रव्योत्सर्गो वि-
धीयते किं वेशानायेति चतुर्थ्युक्तदेवतासंयोगेन विहितं यागमुत्सृ-
जतिनानूद्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानात् कर्मशेषः प्रतिषिध्य-
तइति सन्दिग्धे पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवदिति सूत्रेण
द्रव्योत्सर्गविधिं पूर्वपक्षयित्वा शेषप्रतिषेधो वार्थाभावादिडान्तव-
दित्यनेन देवतोद्देशनिरपेक्ष्ये देवतासंयोगरूपार्थाभावापत्त्या निष्फलस्य-
मानत्वात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यनुपपत्तेरयुक्तमाङ्क्य यत्तुत्सृजन्ति तत्
पर्यग्निकृतमित्युत्सर्गस्य पर्यग्निकृतशब्दोक्तपर्यग्निकरणान्ताङ्गरी-
तिलक्षणगुणविशिष्टत्वरूपेण विधिर्विवक्षितो न स्वरूपेणेत्येवं व्या-
ख्यासूचनपूर्वकं पूर्व इति भाष्योक्तस्य पात्नीवतानुवादसम्भवस्य
पूर्वपक्षहेतोः पात्नीवतशब्दार्थस्य विधेयत्वेन विहिते ऽनवतारा-
त्तदवतारार्थं स्वयं पूर्वपक्षहेतुमाह * तत्रेति * पर्यग्निकरणान्ता- ६१०।
ङ्गरीतिविधिर्गुणशब्देन सूचितः। तद्विवक्षितत्वोपपादनार्थं वचन-
व्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वं भाष्योक्तं दर्शितम्। नवमोपा-
न्त्यन्यायेन ह्यङ्गरीतिविधेः सिद्धत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तत्रार-
ण्यशब्दार्थस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः पर्यग्निकृतानु
त्सृजन्तीत्येवान्वये पर्यग्निकृतानुवादेनोत्सर्गविधिरुत्सर्गानुवादेन
वा पर्यग्निकृतविधिरिति चिन्तयिष्यतइह तु किं पात्नीवतमुत्सृज-
तीत्यन्वयाद्वायव्यन्यायेन यागविधिः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयात्

१ मन्त्राद्यभिवारित्वमित्युदाहरणभ ष्यं व्याचष्ट इ० २ पु० पा०।

पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधिरित्यपौनरुक्त्यसूचनार्थं वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वोक्तिर्युक्ता उत्सर्गविधौ तु पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वये त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तस्योत्सर्गस्य विधेयत्वायोगात् उत्सर्गान्तरविधानात् सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरत्वापत्तेर्वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुता न युक्तेत्याशयः। पात्नीवतशब्दस्योत्सृजतिपराख्यातान्वये ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वेनाविधेयार्थत्वाद्यागकल्पनानुपपत्तेः किं यागान्तरत्वे कारणमित्येवं कुत इति प्रश्नं व्याचष्टे * किं चेति * पूर्वइत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे *न चेति* न ह्यत्र स त्वाष्ट्रवाक्यविहितः पत्नीवान् प्रत्यभिज्ञायतइति हिशब्दार्थे चशब्दः। अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * पर्यग्निकृतेति * त्वाष्ट्रस्योत्सर्गविधिं वदता पात्नीवतशब्देन त्वाष्ट्रमुद्दिश्योत्सर्गविधिर्वाच्यस्तस्य च पर्यग्निकृतत्वविशेषणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशयः। ननु पत्नी विद्यते ऽस्येत्यन्यपदार्थे मतुबन्तपत्नीवच्छब्दप्रवृत्तेः को ऽन्यपदार्थ इत्यपेक्षायां पूर्ववाक्ये श्रुतस्य त्वष्टुः पात्नीवन्त गृह्णातीत्यत्राग्नेरिव स्ववाक्याश्रुतस्याप्यन्यपदार्थत्वसंभवात्प्रत्यभिज्ञोपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासं सूचयन् श्लोकपूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदि हीति * पात्नीवतं गृह्णातीत्यत्राग्नीपत्नीवत्स्विति मन्त्रवर्णादग्नेरन्यपदार्थत्वावगतिर्युक्ता इह तु कर्मान्तरस्थस्य त्वष्टुः कर्मान्तरे ऽन्वयप्रमाणाभावात् अग्निशब्दवच्चान्यपदार्थवृत्तेरपि पत्नीवच्छब्दस्य तदलाभे स्वातन्त्र्याभ्युपगमोपपत्तेः शुद्धः पत्नीवान्देवता न तु पत्नीवांस्त्वष्टा येन प्रत्यभिज्ञा स्यादिति इन्द्रमहेन्द्रदृष्टान्तेन सूचितम्। प्रत्यभिज्ञाने ऽपीन्द्रमहेन्द्रवद्देवतान्तरयोगादित्यपिशब्दार्थः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * पात्नीवतेति * नन्वतन्त्रत्वात्पात्नीवतशब्दस्य न विशिष्टानुवादापत्तिरित्याशङ्क्याह * व्यवहितेति * किं च स्वार्थं वेहोत्सर्गो विधीयते पर्यग्निकृतशब्दार्थविध्यर्थं वा तत्राद्ये पक्षे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्यादेव प्राप्ते पुनः श्रुत्यानर्थक्यमाह * प्राप्तश्चेति * द्वितीयपक्षे तु लोहितोष्णीषादिवत् पर्यग्निकृतशब्दस्य विशेषणपरत्वावगतेस्तस्याप्यतिदेशेन प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमित्याह * न चेति * ननु पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यप्यन्वये पूर्वस्मिन्यागे त्वष्टा पत्नीवता सह वैकल्पिकः शुद्धः पत्नीवान् विधास्यतइत्याशङ्क्याह *न चेति* एतस्मात्पदद्वयव्यवायापत्तेरनन्तरं विरोधपरिहारमुक्तमेवेत्यत पश्चाद्वाक्यमपि न च प्रकरणान्तरेणापवादस्त्वाद्युक्तमेवेत्यन्ते वार्त्तिककृन्नयभोपान्त्यभाष्यद्वयमात्रार्थकथनायेति सूचनार्थम् * प्रागुक्तम् * ननु

यथाज्यभागपुनःश्रुतिर्गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापनार्थेति दशमे वक्ष्यति तथेह केवलपर्यग्निकरणपुनःश्रुतिपात्नीवतपशुयागस्यापूर्वत्वज्ञापनार्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * पर्यग्निकरणस्याप्राकृतं चेत्कॢप्तोपकारत्वायोगात्प्राकृतत्वे वा प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगात्कथमपूर्वज्ञापकतेत्याशङ्क्य * प्राकृतेत्युक्तम् * स्वरूपेण प्राप्तस्यापि पात्नीवतयागाङ्गत्वेन विधानान्नैराकाङ्क्ष्यद्योतकत्वेनापूर्वज्ञापकता युक्तेत्याशयः । पर्यग्निकरणस्य पशुविशेषत्वेन निर्देशात्प्रसिद्धिं च विना विशेषणत्वायोगात्प्रसिद्धत्वेनाविधेयत्वादङ्गत्वासिद्धेर्नैराकाङ्क्ष्यद्योतनाच्चापूर्वज्ञापकतेति परिहाराशयः । ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापविध्यर्थं निर्दिष्टपर्यग्निकरणस्योक्तार्थत्वेन पर्यग्निकृतशब्दस्योपसर्जनत्वस्याविवक्षितत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * पर्यग्निकरणाविवृत्त्युक्तावपि अङ्गान्तरनिवृत्त्यप्रतीतेर्न पर्यग्निकरणान्ततावसीयत इत्यर्थः । ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीत्यनभिधानेऽपि क्तप्रत्ययस्य निष्ठासञ्ज्ञत्वेन भूतकालवाचित्वात् पर्यग्निकरणानन्तरकालोत्सर्गप्रतीतेरुत्सर्गोत्तरकालीनपदार्थानिषेधं ऽप्युत्सर्गपर्यग्निकरणमध्यवर्त्तिपदार्थनिषेधावगमात्पर्यग्निकरणोत्तरकालाङ्गभूतकर्मविच्छेदो विज्ञास्यत इत्याशङ्क्याह * न चासाविति * पदार्थान्तरव्यवधानेऽपि भूतकालत्वोपपत्तेरानन्तर्यं नावसीयत इत्याशयः । पर्यग्निकरणकालोक्त्यानन्तर्यं सूचितम् । ननु भूतकालत्वमात्रस्यातिदेशतः प्राप्तेर्विध्यानर्थक्यपरिहारार्थं तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यत्रानन्तर्यलक्षणा यथा सङ्कर्षकाण्डे वक्ष्यते तथेहाप्यानन्तर्यलक्षणा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्राजापत्यपशुष्वेकादशे कर्मभेदप्रतिषेधे पूर्वपक्षेऽपि ब्रह्मसाम्न्यालभत इति पर्यग्निकरणोत्तरकालीनानां संस्काराणां कालान्तरेऽनुष्ठेयत्वश्रुतेः सर्वथा प्रतिषेधायोगेन पर्यग्निकरणोत्तरकालीनत्वमात्रनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्तत्सिद्ध्यर्थमानन्तर्यलक्षणा युक्ता इह तु कर्मान्तरविधानेऽतिदेशप्राप्तपर्यग्निकरणानुवादत्वेनापि पर्यग्निकृतशब्दस्य वाक्ये ऽन्वयोपपत्तेर्नानन्तर्यलक्षणा युक्तेत्याशयः । सर्वाङ्गानां च पर्यग्निकरणानन्तर्यसम्पादनाशक्तेरानन्तर्यलक्षणार्थाविरोधः स्यादित्याह * सर्वाङ्गेषु चेति * ननु पर्यग्निकृतावस्थस्योत्सर्गविधानवशादानन्तर्यावगतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * तावस्थापि श्रुत्योच्यत इत्याशयः । पर्यग्निकरणावस्थायाश्च स्वरूपेण प्राप्तत्वादुत्तरावस्थापरिसंख्यार्थत्वे त्रिदोषत्वापत्तेर्वि-

१ प्रतिकर्त्ते ऽपि कर्तव्यत्वादिति २ पु० पा० ।

६।११।१ धेयत्वं न सम्भवतीत्याह * चोदकेनैव तावदिति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * विधिसमाप्त्यर्थामिति कर्त्तव्यतापेक्षायां पत्नीवता लक्षणगुणसामान्येन त्वाष्ट्रप्रकृतिकत्वे ऽभिहिते पूर्वपक्षत्वादनारभ्याग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वे * अप्यविरोध इत्युक्तम् * सिद्धान्तमाह * इतीति * न कर्मान्तरमिति भाष्यावयवः पूर्वार्द्धेन व्याख्यातः । पूर्वस्यैवेत्युत्तरार्द्धेन प्रकृतस्य त्वाष्ट्रत्वपात्नीवतत्वलक्षणविशेषणद्वयविशिष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञानं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * पात्नीवतेति * द्वन्द्वनिर्देशे ऽप्येकदेशेन समुदायलक्षणयानुवादत्वात्प्रकृतोक्तिर्युक्ता त्वाष्ट्रं पात्नीवतमिति च भेदेन निर्देशाद्विशेषत इति मनोतादृष्टान्तेन सूचितं पर्यग्निकरणान्ताङ्गगणस्य विधेयत्वसिद्ध्यर्थं सामान्यतस्तावद् गुणस्य विधेयत्वमाह * पर्यग्निकृतमिति * शङ्कापूर्वं पर्यग्निकरणान्ताङ्गगणस्य विधेयत्वमुपपादयितुमारभते * ननु चेति * या तु तदन्तवाचिशब्दाभावाद्विधेयत्वोक्ता तां परिहरति * यद्यपीति * नाज्यभागवत् पर्यग्निकरणमनुष्ठेयतया विधीयते येन तन्मात्रग्रहणं स्यात् किं तु निष्पन्नपर्यग्निकरणत्वं पशोर्यागान्वयितया विधीयते तस्य च यथाप्राप्तस्योपादानात्पूर्वाङ्गेष्वप्रकृतेषु पर्यग्निकरणानुपपत्तेस्तदन्ततावसीयत इत्याशयः । नन्वेवमप्युत्तरेषामप्यङ्गानामतिदेशात्प्राप्तेः पर्यग्निकरणान्ततयासिद्धिरित्याशङ्क्य गृहमेधीयन्यायेनापूर्वत्वावसायात्तदन्तर्गतत्वसिद्धिमाह * कथम्भावेति * पर्यग्निकरणान्तस्याङ्गगणस्य प्रकृतावितरेतरनिरपेक्षोत्पत्तित्वात्प्रयोगवाक्यात्साहित्यावगमे ऽपि प्रत्येकं तदुपकारसाधनत्वस्यावगतस्त्वाष्ट्रपश्वनुयागं प्रत्यक्षवाक्येनाङ्गतया विधानात्तदुपकारसाधनत्वेनावगतस्यातिक्रमकारणाभावात्प्राकृताङ्गान्तरानपेक्षत्वादपूर्वत्वावगमेनातिदेशो ऽस्तीत्याशयः । अतिदेशाभावे ऽपि साहचर्येण बुद्धिस्थतया धर्मदानोन्मुखत्वात्प्रकृतिव्यपदेशाविरोधः । नन्वस्य वाक्यस्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधायित्वे निष्कृत्यर्थो ऽवच्छेदशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्य फलेनोत्तराङ्गनिवृत्त्यर्थतयोक्तिमुपपादयति * तत्रश्चेति * पात्नीवतमुत्सृजन्तीति निर्मन्थ्यादिकमङ्गजातमप्राप्य पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीति व्यवहितानभ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति विमति भाष्येण गुणोक्त्यर्थं यजिमत्ता भावदिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * आदिशब्दसाधनाद्वातिदेशावच्छेदनान्तरा गुणान्तरोत्कर्षमुत्सृजति * शब्दश्चेति * भाष्यं सिद्धान्ते ऽपि पर्यग्निकरणान्तत्वविशिष्टरूपेणोत्सर्गविध्युपगमेन वाक्यार्थविध्यविरोधयुक्तमाशङ्क्यापि चेति

वक्ष्यमाणभाष्यालोचनया पूर्वपक्षे पर्यग्निकृतं पात्नीवतमिति पद-
द्वयान्वयापादनाशयेन व्याचष्टे * न चेति * ननु देवतोद्देशपू-
र्वकद्रव्यत्यागात्मकस्योत्सर्गस्य त्वाष्ट्रवाक्येनैव प्राप्तेरुत्सर्गविध्युक्ति-
रयुक्तेत्याशङ्कायामाग्निहोत्राधिकरणोक्तेन मार्गेण गुणविधावपि
धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधिं मत्वोत्सर्गविध्युक्तिरित्याशयेन परिह-
रति *पर्यग्निकरणान्तेति* शङ्कानिरासार्थस्तुशब्द अनत्यन्तविप्र-
कर्षादित्यनेनोत्सर्गसम्बन्धित्वेनाङ्गगणविधानादुत्सर्गस्य * विधेय
त्वोक्तिरित्युक्तम् * तदुपपादनार्थम् * तदुद्देशेनेत्युक्तम् * कर्मा-
न्तरेतिभाष्यं सिद्धान्ते ऽप्युत्सर्गानुवादाविशेषादयुक्तमाशङ्क्योत्स
र्गसम्बन्धित्वेनापि पूर्वपक्षे ऽर्थान्तरविध्यभावाशयेन व्याचष्टे *
त्वत्पक्षे त्विति * तद्गुणास्तु विधीयेरन्नित्यनेन च न्यायेन देव- ६१२॥
तातद्धितेनैव देवतोद्देशपूर्वं द्रव्यत्यागरूपोत्सर्गविधिसिद्धेः पर्य-
ग्निकृतशब्दार्थो विधौ च तद्वृत्त्यानर्थक्यापत्तेः पर्यग्निकृतं पात्नीवतं
कुर्वन्तीति पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणविशिष्टपात्नीवतविधिमापाद्यापि
चेति भाष्येण त्वाष्ट्रस्य पात्नीवततायास्त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तेः पर्यग्नि-
करणविशिष्टतायाश्चातिदेशात्प्राप्तेर्दूषणमुक्तं तदापादनाशयस्य न
च परपदेति वार्त्तिकेन व्याख्यातत्वाद् दूषणाशयस्य च प्रकृत्य-
भिज्ञानादित्यनेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय तस्मादिति सिद्धा-
न्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * कल्पनाक्लेशप-
रपदान्वयविधिविप्रकर्षधात्वर्थात्यन्तपारार्थ्याभावप्रकृतप्रत्यभिज्ञाल-
क्षणहेतुचतुष्टयपरामर्शार्थत्वं तस्माच्छब्दस्य सूचयितुमपिशब्द ।
अपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं दोषं यदिचेति भाष्येणानुभाष्य नैव
दोष इत्यनेन परिहृत्यात एवेत्यनेन पात्नीवच्छब्देन त्वाष्ट्रपात्नीवता
नुवादायोगदोषं पूर्वं त्वाष्ट्रं पात्नीवतश्चेति भाष्योक्तं परिहृतं ।
तद्वृत्तामेव हेलया व्याचष्टे * प्रकरणादेव चेति * पर्यग्निकरणाव-
स्थाविशिष्टपात्नीवतानुवादलक्षणस्य पात्नीवतत्वरूपेण चैकनाशेन
त्वाष्ट्रपात्नीवतव्यपदेशलक्षणस्य चोपालम्भस्य परिहार इति समा-
सार्थः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे* तस्मादिति*

॥ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्य चिदपीत्यनारभ्याधीतयोके सन्देहवैविध्यसूचना-
र्थत्वं वक्तुमाह * अनारभ्येति * उक्तेति सिद्धान्तवचनव्यक्ति-
भाष्यशेषेण ग्रहविधिरित्येतावता वर्त्तमानेन यावदुक्तत्वपूर्वपक्षा

न्तरोक्तिरित्याशयः । आलभत्यादिवद् गृह्णातिरपि यजिमदभिधानो न वेति प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिदृष्टान्तेन सूचिता पूर्वस्मिन् ज्योतिष्टोमाख्ये क्रतावश्वदाभ्यनामधेयसयोगाभावादित्युत्तरपदसमासपूर्वकनञ्समासाङ्गीकरणेनापूर्वनामधेयसंयोगादिति हेतु पारिशेष्याद्यागविधिसिद्धौ प्रकृतावेतन्नामकस्य ग्रहस्य वा कस्यचिदभावाद्यागाभ्यासात्मकस्य ग्रहाभ्यासस्य वा गुणस्य विधिर्न सम्भवतीति प्रकृतौ गुणविधिनिरासार्थो नैतन्नामधेयक कश्चित् ग्रहो ऽस्तीत्येतावद्भाष्यपदाद्गुरया च यावदुक्तनिरासार्थं इत्येव तावत्पूर्वपक्षभाष्य व्याख्यातुमाह * तद्वदेव चेति * निराकरणमालोच्येत्यध्याहारेण पक्षद्वयनिराकरणस्य यागान्तरशब्दोक्तयागविधिप्रतिज्ञाया हेतुत्व सूचितम्। उक्थ्यादिवच्चाश्वदाभ्यशब्दयोर्यागनामत्वे ग्रहनामत्वे वा सति प्रकृतौ यागाभ्यासलक्षणस्य ग्रहाभ्यामलक्षणस्य वा गुणस्य विधि स्यात् वत्सादिवद्वाश्वदाभ्यनामकग्रहप्रसिद्धौ सत्या यावदुक्ताश्वदाभ्यग्रहणमात्रविधि स्यात्तदुभयाभावात्पारिशेष्याद्यागविधित्वावगतर्यागान्तरमवाश्वदाभ्यसज्ञक विधीयतइत्याशय । अपूर्वेण नामधयेन सयोगादिति नञ्समासपूर्वकोत्तरपदसमासाङ्गीकरणेन वा सज्ञालक्षणयागान्तरत्वपूर्वपक्षहेतूक्त्यर्थेतयेद भाष्य व्याख्येयमित्याह *किं चेति* अशुग्रास्य यज्यश्रुतरदाभ्यवाक्ये ऽपि व्यवहितयज्यन्वयायोगेन यजिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्यागनामत्यायोगादुपचयहेतुत्वसूचनार्थं किं च शब्द ।अस्मिन्पक्षे गृह्णात्यन्वयेन ग्रहणनामत्वायोगनामत्वायोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन न ग्रह कश्चिदेतन्नामको ऽस्तीति व्याख्येयम् । ग्रहणस्य संस्कारत्वेन सज्ञानर्हत्वाद्व्यवधाने ऽप्यदाभ्यसज्ञकयाग करोतीत्यन्वयप्रतीतिरशुवाक्ये ऽपि अशुसज्ञक कर्म करोतीत्युक्ते किं तदित्यपेक्षाया गृह्णातिचोदनासामान्यात् गृह्णातेश्च यागीयद्रव्यप्रकल्पनार्थत्वावगतेरव्यक्तचोदनाचोदितत्वाच्च ज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदेवतालाभाद्यागरूपत्वप्रतीतेर्यागत्वावसायात् करोत्यर्थोक्तये च प्रयाजवत्य प्रत्ययस्यानुग्रहायातिदेशप्राप्तज्योतिष्टोमिकग्रहणानुवादभूतप्रकृतिविशेषद्योतनार्थं गृह्णातिप्रयोगोपपत्ते सज्ञया यागान्तरत्वावगतिरित्याशय ।किमित्यादि तस्माद्यागान्तरमित्यन्त पूर्वपक्षभाष्यन्तात्पर्यतो व्याख्याय न प्रकृतावित्यवयव स्वरूपतो व्याचष्टे * न हीति * विध्यन्तभावाद्यागान्तरविध्यपर्यवसानमाशङ्क्याह * तस्मादिति * न त्विति भाष्येण द्रव्यदेवतान्वयाश्रुतेर्यच्छब्दोपबन्धन च यागविधिप्रतिबन्धात्सोमदेवत्ययागाङ्गत्वेन यावदुक्तादाभ्यास्यद्र-

व्यग्रहणमात्रविधिमंशुवाक्ये च यज्यश्रुतेः स्वतन्त्रांश्वाख्यद्रव्यग्रह-
णमात्रविधिमाशङ्क्य माभूदित्यनेन यच्छब्दोपबन्धे ऽपि प्रत्यभिज्ञाना-
भावेनानुवादायोगाद्विधित्वप्रतीतेरिदमं तदंशुवाक्ये व्यापकत्वाद-
युक्तमाशङ्क्य गृह्णातिचोदनोपस्थापितज्योतिष्टोमधर्मातिदेशप्रा-
प्तद्रव्यदेवतान्वयकल्पयागप्राप्तिलक्षणोभयसाधारणहेतवध्याहारेण
पूरयन् व्याचष्टे * न चेति * वत्सालम्भतुल्यत्वशङ्कोक्त्या द्रव्य-
श्रवणे ऽपि देवतान्वयमात्रे श्रुतिसूचनात् द्रव्यदेवतमिति द्वन्द्वैकव-
द्भावस्येतरेतरयोगात् श्रुत्युक्तधत्वं व्याख्यातमातस्मादिति पागान्त-
न्तरत्वपूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अतो ऽपीति * सूत्रं व्याचक्षा-
णः सिद्धान्तमाह * इतीति * ग्रहणस्यापि श्रुतत्वाद्भाष्ये नामधेयमात्र-
विषयतया केवलशब्दव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य नामधेयशब्दस्य ग्रह-
णोपलक्षणार्थत्वं सूचयितुम् * ग्रहणमित्युक्तम् * द्रव्यदेव-
ताभावनिमित्तस्य कैवल्यस्याद्रव्यत्वोक्त्यैव सिद्धेः केवलशब्दानर्थ- ६।३।१
क्यमाशङ्क्य यावदुक्तत्वस्यापि निरासं केवलशब्दप्रयोजनं सूचयि-
तुम् * वत्सेत्युक्तम् * वत्सालम्भस्य तावद्देवतारहित्येन या-
गाभावाद्वायव्यश्वेतालम्भादन्यूनम् । अंश्वदाभ्यग्रहणं तु द्रव्यस्याप्य-
भावेन द्रव्यविशिष्टविध्ययोगाद्वत्सालम्भादपि न्यूनमित्यतइत्यर्थः ।
ततश्च पूर्वपक्षद्वयस्याप्ययोगाज्ज्योतिष्टोमाख्यस्य कर्मणो ऽभ्यासा-
त्मको ऽवयवो ऽत्र विधीयत इत्यर्थादुक्तम् । अद्रव्येति भाष्यादुदाहर-
णपरिग्रहार्थकेवलशब्दापेक्षितकैवल्यनिमित्तोक्त्यर्थो द्रव्यत्वादिति
सूत्रावयव इति भ्रान्तिनिवृत्तये कर्मशेषः स्यादिति सूत्रावयवोक्ता-
ऽभ्यासाख्यकर्मावयवत्वप्रतिज्ञाया हेतूक्त्यर्थं वक्तुम् * अद्रव्यत्वे-
त्युक्तम् * भाष्ये देवतोक्तेरसौत्रत्वमाशङ्क्य देवताकत्वस्याभिप्रे-
तस्यापि स्पष्टत्वात्सूत्रे ऽनुक्तिः अंश्वदाभ्यशब्दयोस्तु द्रव्यवाचि-
त्वशङ्कानिरासायाद्रव्यताकेति सूचयितुमाह * देवता तावदिति *
सोमायेत्यस्यानुवाद्ययागविशेषणत्वायोगात्पश्चाच्छ्रुतत्वाच्च सोमा-
य गृहीत्वेत्यन्वयाप्रतीतेर्यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहेति मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादोपपत्तेश्च देवताविधित्वा-
योगाद् दूरप्रप्रतीता । अदाभ्यशब्देनाचयवव्युत्पत्त्या हिंसाख्यदम्भा-
भावद्रव्यस्यांशुशब्देन च निर्यासस्योपादानोपपत्तेरनुगतत्वोक्तिर-
युक्तेत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * एवमप्यदाभ्यशब्दवाच्यद्रव्यवि-
शेषाप्रतीतेर्निर्यासस्य च प्रकृतिद्रव्यविशेषाप्रतीतेर्न वत्सालम्भव-
द्यावदुक्तद्रव्यविशिष्टग्रहणविधिः सम्भवतीत्याशयः । ननु ज्योति-
ष्टोमधर्मातिदेशाद् द्रव्यदेवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न

चेति * ननु यागस्यानवधारणे ऽप्यैन्द्रवायवं गृह्णातीत्याद्यर्थनिर्दिष्टद्रव्यविशेषस्य गृह्णातेर्यागीयसोमप्रकल्पनार्थत्वदर्शनेनास्यापि तादर्थ्यानुमानात्प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वोपपत्तेस्तदीयद्रव्यदेवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च गृह्णातिरिति * व्यभिचाराच्चानुमानं न सम्भवतीत्याशयः । केवलनामधेयश्रवणे ऽपि तस्मादेव यागभेदावगतेः कुतो ज्योतिष्टोमे ऽभ्यासविधिरिति पृष्टा यागनामत्वाभावाद्यागभेदकत्वनिरासार्थमेतावदिति भाष्यं व्याचष्टे * न चैत इति * ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवत् ग्रहणेनादाभ्यमंशुं च कुर्यादिति शास्त्रार्थावधारणात् वैयधिकरण्यान्वये ऽपेक्षितसामानाधिकरण्यं विनान्वयायोगात्सर्वत्र राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजसम्बन्धी पुरुष इत्यादिसामानाधिकरण्यान्वयमभिप्रेत्य ग्रहणकरणकवदाभ्यमंशुमिति च सामानाधिकरण्यं मत्वा ग्रहणसामानाधिकरण्योक्तिः गृह्यमाणग्रहद्रव्यनाम्नो ऽपि ग्रहणनिमित्तत्वोक्त्ये ग्रहणनामधेयत्वोक्तिः ग्रहणभेदस्तर्हि सञ्जातः स्यादित्याशङ्क्याह * इष्यत एव चेति * अंशुशब्दस्य यज्यन्वयाशङ्कायोगात् ग्रहनामत्वस्य मुक्तसंशयत्वं स्पष्टत्वादव्याख्याय ग्रहणसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या ग्रहस्य यागार्थत्वावगतेर्ग्रहभेदाद्यागभेदो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति तद्भेदात्कर्मणो ऽभ्यास इत्यनेन न्यायेन यागाभ्यासमात्राद्ग्रहभेदोपपत्तिरित्याशयः । न च द्रव्येतिभाष्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ द्रव्यदेवताश्रवणे ऽपि यजिमत्त्वस्य निरस्तत्वादनर्थकमाशङ्क्याातिशयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * द्रव्येति * यद्पीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * गृहीत्वा शब्दार्थे संक्रान्ता विधौ शक्तिः प्रत्ययस्येति समासार्थः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अंशुवाक्ये यज्यश्रुतेः अदाभ्यशब्दाभ्यामपीति द्विवचनायोगं शङ्कते * अंशोरिति * परमतेन तावत्परिहरति * गृह्णातीति * गृह्णातेर्लौकवेदसाधारण्येन ज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वायोगात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अस्त्येव त्विति * अदाभ्यवाक्ये ऽपि यजिनानुवादे यागमात्रानुवादापत्तेः सोमेन तु विशेषणे विशिष्टानुवाददोषापत्तेः प्रकरणेनैव ज्योतिष्टोमान्वयं वक्तुम् अनयोरिति द्विवचनमप्येवं सत्यनारभ्य विधिरनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * कः पुनः पक्षत्रयमध्ये ऽत्र सिद्धान्तवचनं इत्यपेक्षायामाह * तेनेति *

१ चचैति २ पु० पा० ।

॥ अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२१॥

अस्यापि प्रासङ्गिकत्वेन प्रकृतयजिमद्वचनावचनत्वाचिन्तासङ्गतिमपिशब्देन सूचयितुं सन्देहद्वैविध्यमुदाहरणविवेकपूर्वकमाह * अग्निमिति * यजिमत्त्वसंस्कारकर्मनिरासार्थो मात्रशब्दः ६।४।१ चिनोतिवाक्येन प्रकृतिविकृत्यङ्गत्वाविधाने ऽपि अनेन वाक्येनाग्निसंस्कारत्वेन चयने विहिते संस्कृतस्याग्नेः कैमर्थ्यापेक्षायामुत्तरवाक्ये: प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे विहिते संस्कारविधिपर्यालोचनमभिप्रेत्य * प्रकृतीत्युक्तम् * तदर्थमेव भाष्यकृता पूर्वपक्षोपपादनार्थं चोत्तरवाक्यान्युदाहृतानि कर्मान्तरे चिनुतइत्याख्यातेन विधीयतइत्येतावता चावृत्तेन भाष्येण यावदुक्तपक्षोक्तिस्त्रैविध्यस्य भाष्यारूढत्वं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं गुणविधियावदुक्तत्वाख्यपक्षद्वयप्रतियोगित्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * अश्वदाभ्यवैयर्थ्योक्त्याधिकाशङ्का दर्शिता चयनस्य स्वभावतः संस्कारमात्रत्वप्रसिद्धेः संस्कारे च फलश्रुतेरर्थवादस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतस्यापि फलस्यान्वयानुपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्कैवल्यं यावदुक्तत्वं न युक्तमित्यर्थः। अतः परिशेषाच्चिनोतेर्यजिमद्वचनतेति क्रतुशब्देनोक्तं तथापि कथं कर्मान्तरतेत्यपेक्षायाम् * सञ्ज्ञेत्युक्तम् * पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदिहाप्यपूर्वनामधेयसंयोगो भेदहेतुरभिप्रेत इति सूचनार्थं एवकारः। अग्निसञ्ज्ञकं कर्म करोतीति इष्टकाभिरग्निं चिनुतइति वाक्यान्तरविहितचयनानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थं चिनोतिधातुपरेण प्रत्ययेन विहिते किन्तदित्यपेक्षिते ऽग्निमनुयजतीत्युत्तरवाक्ये यजिसामानाधिकरण्यात् यागरूपतावसीयतइत्याशयः। गुणविधित्वनिरासेन यजिमद्वचनत्वोपपादनार्थं स्वयं तावल्लिङ्गदर्शनमाह * तथा चेति * ननु गुणविधित्वे ऽपि चयनसंस्कृताग्निलक्षणस्य फलश्रुतिर्युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * भाष्योक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * तथा चेति * नन्विति भाष्येणाग्निशब्दस्य यागनामत्वे ज्ञापकं पृष्ट्वा ऽथातो ऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण तं चतूरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण तमेकादशरात्रेणेति वाक्यस्य ज्ञापकत्वोक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * अस्य ज्ञापकत्वोपपादनार्थं यागमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * अथेत्यादिना एकादशरात्रेत्यन्तेनैकेन वाक्येन

विनियोक्तृभूतलक्षणतृतीयायुक्तयजतिशब्दानुषङ्गेण वैकल्पिकाग्निष्टोमादिसंस्था द्विरात्रादिकालविशिष्टत्वविधावग्नियागं करोतीति सामानाधिकरण्याद्यदाहवनीये जुह्वतीति तत्प्रख्यान्यशास्त्राच्चाग्निशब्दस्य गुणविधित्वानुपपत्तेर्यागनामत्वावसायात् । अग्निसञ्ज्ञकं यागं करोतीति चिनोतिवाक्यार्थो ऽवगम्यत इत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । वाक्यान्तरेणैव नामादिविशिष्टयागविधौ चयनवाक्यानर्थक्यापत्तेर्वाक्यप्रवृत्तिवेलायां चाग्निश्चितार्थस्यापि चयनवाक्यस्याथैष ज्योतिरित्यादिवदन्यतो ऽर्थनिश्चयसम्भवे विधायकत्वोपपत्तेराद्यव्याख्याने ऽपरितोषात् द्वितीयव्याख्याने ऽर्थे इत्यादिषु संस्थार्थत्वविधिपरेषु भिन्नेषु वाक्येषु अग्नियागं करोतीति अग्निशब्दसमानाधिकरणयज्यनुवादान्यथानुपपत्त्याग्निसञ्ज्ञकयागविधायित्वं चिनोतिवाक्यस्यावसीयतइति भाष्यार्थः । एकस्मिन् गुणपरे वाक्ये ऽनेकार्थविध्ययोगात्संस्थादिविधिपरे वाक्यभेद इति एकवचनसामान्याभिप्रायं तस्मादित्युपपाद्योक्तार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनुशब्दादप्यग्निशब्दस्य यागवाचितावगम्यतइत्युक्तार्थमनुशब्दो ऽपीति भाष्यमपि द्वेधा व्याचष्टे *अनुशब्दश्चेति*संस्थादिविधिपरे अनुशब्दोक्तस्य पश्चाद्भावस्य विध्ययोगेनानुवाद्यत्वान्नगतेर्यागत्वे च पश्चाद्भावप्राप्त्यनुवादायोगाद्यागनाग्नेर्ज्ञायतइत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । द्वितीये त्वग्निष्टोमादिसंस्थैरेकाहैर्द्विरात्रादिभिश्चाहीनैरग्नेः पश्चात्करिष्यमाणैरग्निरनुयष्टव्य इति अग्नेर्यागप्रागभावविधानस्य तुल्यरूपत्वगमकत्वाद्यागत्वावगतिरिति अस्मिंश्च व्याख्याने चिनोतिवाक्यविहितस्य योगस्योत्तरवाक्यैः संस्थाद्यर्थत्वविध्युपगमादग्निष्टोमसंस्थायाश्च निष्फलत्वेन शेषित्वायोगादग्निष्टोमशब्दस्य तत्स्थयागवाचित्वात्सर्वार्थतासिद्धौ चानुशब्दस्य सर्वत्रानुषङ्गसिद्धान्तवत्सूचयितुम् * यागैरित्युक्तम् * द्रव्यदेवतादीतिकर्त्तव्यतानाम्नानाद्यागविध्यनिर्वाहाशङ्कां निरस्यंस्तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * एतच्छब्देन चिनोतिवाक्यं परामृष्टम् । ननु चिनोतिवाक्येन यागविधौ उत्तरवाक्यानां संस्थाद्यर्थत्वविधिपरत्वाभ्युपगमात्पौर्वापर्यविधायित्वानुपपत्तेर्द्वितीयव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याग्नेर्ज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्वप्रसिद्धिनिर्वाहार्थत्वं द्वितीयव्याख्यायाः विधित इति सूचयितुमाह * पश्चिमे त्विति * शङ्कानिरासार्थस्त्वनुशब्दः अग्निष्टोमाद्यर्थं क्रियमाणत्वेनाग्नेरग्निष्टोमाद्यङ्गत्वे ऽभिहिते तदर्थं क्रियमाण-

१ अथवा वाक्येषु विधायित्वमिति २ पु० पा० ।

तैव कथमित्यपेक्षिते ऽग्नेः कैमर्थ्यापेक्षायामग्निष्टोमादिनाग्नेरनुयष्ट-व्यत्वं विधितो देवदत्तो यज्ञदत्तेनानुगन्तव्य इति विधितो यज्ञदत्त-स्य पश्चाद् गमनप्रतीतिवत्फलवतो ऽग्निष्टोमादेः पश्चाद्भावितया प्र-तीतस्यातिक्रमकारणाभावात्तदर्थतैवोचितेति सूचयितुम् * पश्चा-दित्युक्तम् * पूर्वव्याख्याने तु पौर्वापर्यस्याविधेयत्वात्तद्वशेन ज्यो-तिष्टोमाङ्गत्वाप्रतीतेः स्वतन्त्रतेत्याशयः।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

द्रव्यं वेत्यादिप्रसिद्धइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अत्यन्तेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * पूर्वपक्षोक्तं तत्प्रख्यत्वमनु-भाषणपूर्वं परिहरति * यदिवेति * यदि यदाहवनीये जुह्वतीतिव- ११६।१
च्छुद्धो ऽग्निः क्रत्वङ्गत्वेनाधेत्यादिवाक्यैर्विधीयते ततस्तत्प्रख्यत्वं भवेत् स त्वाहवनीयवाक्याच्छुद्धः प्राप्तक्रत्वङ्गभावएव चिनोतिवा-क्यात् चयनसंस्कार्यतया श्रुतो ऽधेत्यादिवाक्यैस्तादृगेव क्रत्वङ्गत्वेन विधीयते ताद्रूप्येण चान्यतो ऽप्राप्तेर्न तत्प्रख्यतेत्यर्थः। श्लोकार्थमुपस-हरति * तस्मादिति * एतदेवं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः क-तमदिति प्रश्नभाष्यमग्निशब्दार्थस्य सर्वलोकप्रसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योप-पादयति * कतमदिति * यागनामत्वे ऽग्निशब्दस्येष्टकाभिरग्निं चि-नुतइति वाक्यान्तरेण तदङ्गतया चयनविधेरङ्गाङ्गिनोरभेदोपचारे-णाग्निचयनं करोतीति सामानाधिकरण्यमपि सम्भविष्यतीत्याश-यः। यदिरयुत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * चोदनाया इति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं चिनुतइति भाष्यमुपपादयति * तस्मादिति * वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादेर्यागाभिधानाशक्तावपि यागचोदना-भ्युपगमात्तद्वैपम्यार्थम् * द्रव्येत्युक्तम् * उपपत्त्यन्तरमाह * तथा चेति * या त्वनुयजतिशब्दादग्नेर्यागतोक्ता तत्परिहारा-र्थमनुशब्दमनुशब्दश्चेति भाष्यमाशङ्कानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अ-न्वितिं * नानुयजतिशब्देनाग्नेरग्निष्टोमादि...

...सिद्धेर्द्विरात्रादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः मन्त्रग्राहित्वं कथमिति न वि-द्यः। चयनसंस्कृतस्याग्नेरेकाहाद्यङ्गत्वोक्तये ऽनुशब्द इत्युत्तरार्द्धार्थः श्लोकार्थमुपपादयितुमाह * यदि हीति * यदग्निष्टोमादिभिर्यागैः कुर्यात्तदग्निमन्वियाति व्यधिकरणत्वेनाग्निशब्दस्य यजिसामानाधिक-

रण्याभावान्न तु तेन यागवाचित्वकल्पना युक्तेत्युक्तं सामानाधिकरण्याभावेऽपि द्वितीयोक्तानुयजनकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या प्रयोगत्वं कल्पयिष्यत इत्याशङ्क्य * यदि चेत्युक्तम् * अग्निचयनस्याग्निष्टोमादिकाललक्षणोक्त्यर्थत्वेनानुशब्दस्यानुर्लक्षणइति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तत्वान्न द्वितीया कर्मणीत्यर्थः । लक्षणार्थतानुशब्दस्य तत्रेत्यनेनोक्ता चिनोत्यश्रुतेरग्निचयनमन्वित्यर्थालाभमाशङ्क्याग्नि * शब्दश्चेत्युक्तम् *

६६६।३ [illegible]

[illegible]

[illegible]

दू बहुवचनानुपपत्तिमाशङ्कते * चोदकनैवेति * दशम य एव सिद्धान्तेऽग्नि चिनुतइति वाक्यविहितमग्निमुपलभ्य वा एतदक्षस्य यदतिग्राह्या इति वाक्यविहितानतिग्राह्यानुदाहृत्यान्यतिग्राह्य विकृताषतिदिश्यते न वेति सन्दिग्धे अन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यादिति सूत्रणाग्रमनुकथनस्यादिनातिग्राह्याणां च बहुषथ्ये ऽतिगृह्णीयादित्यादिना कासु चिद्विकृतिपूपदेशादातदेशाप्रवृत्तिं पूर्वपक्षयित्वा निर्देशस्यापर्यायप्रवृत्ते सर्वाङ्ग तुल्यत्वादन्यतिग्राह्यस्यापि ग्रहणमितिग्रहण तुल्यत्वादित्यनेन सिद्धान्तिते विकृतौ तदुपदेश किमर्थं इत्याशङ्क्यातिदेशागृहीतस्यापि कासु चिद्विकृतिपूपदेशेन ग्रहणे गुणकामप्रवृत्त्यर्थं समानविधानत्वं प्रयोजनमिति ग्रहणे समानविधान स्यादित्यनेन वक्ष्यमाणत्वेनाप्रतीयमानस्तुल्यर्थत्वकल्पनायोगाद्वचनानीति बहुवचनोपपत्तिरिति परिहरति * दशम इति * कर्मण्यपि द्वितीयाया तत्क्रियात्वजात्यपेक्षयानुगोदस्य यजिविशेषणत्वोपपत्तेरयान्तरजातितुल्यत्वानावश्यकत्वान्नानुयजनकर्मत्वमाग्नेयागरूपत्वावगतिरित्याह *न चेति * पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तानुभाषणपूर्वं वैरूप्यमाह * यत्रेति * किं चिदुक्तौ देवदत्तस्य यज्ञदत्तकर्मकर्तृकानुगमनकर्मत्वायोगात् द्वितीयानुपपत्त्याग्न्यनानुपपत्त्या कर्तृ यमाश्रापादान सति क्रियान्तरानुपादानात्तुल्यक्रियाकल्पन युक्त चयनसंस्कृतानिप्रवाचिना स्वाग्निशब्देन चयनान्यक्रियान्तरोपादानान्न तुल्यक्रियाकल्पना युक्तेत्यर्थः ।

तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि ॥ २३ ॥

शा स्त्राग्निरित्यादावग्निशब्दवाच्यचयनसंस्कृतज्वलना-

द्यद्रव्यसंयोगाल्लक्षणायागन्याख्यः क्रतुः स्यात्तेन कारणेनाग्नेस्तो- ९४९
त्रादिधर्मविधानान्युपपद्यन्तइत्येवं पूर्वपक्षोक्तलिङ्गपरिहारार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानार्थं यस्त्वित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अग्नेरिति * अग्निसंयोगाद्यागलक्षणायां यागमात्रप्रसक्तिमाशङ्क्य चित्यविशेषण तद्भाष्ये कृतं तद्व्याचष्टे *ज्वलनेनेति* व्याख्येयभाष्यानुसाराद्गिशब्दश्चेति पूर्वसूत्रस्थवार्त्तिकालोचनया च ज्वलनसामान्येन स्थापनसंस्कृतविशेषो लक्ष्यतइत्यर्थ । येनसंगारचयाधकाभिप्राग्नि विकर्षतीत्यादौ त्वग्निस्थापनात्प्राक् प्रयोगादग्निशब्दस्य स्थललक्षणार्थत्वमुक्तं तत्तेष्वेवेत्यवधारणार्थमाह * न चेति * भाष्यकारान्तरकृतानि तु चिन्तान्तराणि कस्मान्नानेन भाष्यकृता कृतानी- त्याशङ्क्याह * यस्त्विति * फल... मन्याधुदा... गि- स्मिन्नेवाद ... र- दाहरणे उ ... वकारकार्यो ...पचारस्तु गोदोहनोव्युत्पादनान्नैमित्तिक तु प्रकृतौ तद्विकार. संयोगविशेषादिति तृतीयाधिकरणसिद्धः सकृपे द्वितीये ऽध्याये मध्यमायामुपसद्यग्निश्चीयते प्रकृत्युपक्रतत्वादित्यत्राधिकरणे मध्यमायामुपसद्यग्निचयनं सिद्धेत् । किं चितावौत्तरवेदिका धर्मा. कार्या न वेति सन्दिह्यान्युत्तरवेद्योः समुच्चयात् भिन्नकार्यत्वावगमेनाग्नेरुत्तरवेदिकार्यापरत्वभावाद्यग्नेरौत्तरवेदिकधर्मानतिदेशं पूर्वपक्षयित्वा सोत्तरवेदिस्तु क्रतुश्चिरया नोत्तरवेद्या अग्निश्चीयतइति वचनालोचनया समुच्चयावगमेऽपि चयननिष्पादितस्थलस्याग्नि चिनुतइति द्वितीयोक्ताग्निसंस्कारार्थत्वे ऽस्य योग्यतयाभिधारणात्मकसंस्कारार्थत्वावगमेनोत्तरवद्यामग्नि निदधातीत्यभिधारणाख्योत्तरवेदिकार्यापरत्वावगमात् कार्यैक्येऽपि च वेद्योर्हवींष्यासादयतीति वेदिवर्हिषोरिव स्थलोत्तरवेद्योरपि पाक्षिकप्राप्त्यभावेन नियमविध्यभावादन्योन्यनैरपेक्ष्यानवगतेः समुच्चयाविरोधादुत्तरवेदिकार्यापरया स्थलाख्यस्याग्नेस्तद्धर्मातिदेशं सिद्धान्तयितुम् उत्तरवेद्या समुच्चीयमाने ऽपि चयने उत्तरवेदिकार्यापन्ने उत्तरवेदिधर्मा भवेयुरिति वदता तत्रत्यभाष्यकृतौत्तरवैदिकधर्मग्राहित्वलक्षणस्य तद्विकारत्वस्यातद्विकारत्वपूर्वपक्षनिरासपूर्वमुपपादयिष्यमाणत्वात् सिद्धवच्च समुच्चयोक्त्या बाधरूपतद्विकारत्वानिरासेन बाधरूपस्यातद्विकारत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्तद्-

१ नितान्तालिति १ पु॰ मा॰ ।
१ फलान्तिरधाधिकरणसिद्धो नितान्तनतालविचारस्तिति १ पु॰ पा॰ ।

धिकरणसिद्धः न केवलं गतार्थत्वादुपेक्ष्यं किं त्वप्रसङ्गत्वादपीति द्रष्टव्यमित्यनेनोक्तं कस्मात्तर्हि तेन कृत इत्यपेक्षायामुपहासार्थम् * स्मरणेत्युक्तम् * प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयं समाप्य प्रकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * पूर्वत्र सम्भवाद्व्यादिर्न भेदक इत्यर्थः ।

॥ मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

प्रकरणान्तरविचारस्यानन्तरासङ्गतिमाशङ्क्याह * गतिमि-
६१७।१ ति * प्रासङ्गिकचिन्तावदपवादचिन्तापि प्रकृतान्वयव्यवधायिकेति सू-
चयितुमपवाद. प्रसक्तत्वेनोपचरित: गुणचिन्तयापि प्रकरणान्तर-
चिन्ताया. सङ्गत्यभावमाशङ्क्य भेदकान्तरस्यावाच्यत्वात्पारिशेषि-
की सङ्गति: पश्चास्वित्यनेनोक्ता । पूर्वपक्षमाह * तत्र तावदिति *
दर्शपूर्णमासवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाण्यादिशब्देन
गृहीतानि ।श्लोकार्थमुपपादयति *यथेति* भाष्ये कालविध्युक्तेः
प्रयोजनमाह * न चेति * ननु नित्ये ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोश्च
जीवनस्य निमित्ततयाप्यन्वये तावत्कालमनुष्ठेयत्वावगतेर्जीवनाव-
धिकालावरोधान्मासविधिर्न भवतीत्याशङ्क्याह *न चेति* अप्रक-
रणाधीनस्यापि मासस्य साक्षात्कर्मान्वयविधे प्रकरणाधीतेन का-
लेन तुल्यबलत्वाविरोधमभ्युपगम्यातुल्यकल्पत्वेनातुल्यबलत्वाशङ्का-
निरासायातुल्यकल्पजरावधित्रिंशद्वर्षपरिमितकालान्तरपरामर्शा-
दिशब्द. जीर्णस्यापि सहायोपादानेनानुष्ठातु शक्तस्य जीवनावधि-
कालो ऽसहायस्य जरावधिः प्रविव्राजिषो त्रिंशद्वर्षपरिमित इति
जीवनादिकालानां व्यवस्थितविकल्पवदत्यन्तविरक्तस्य शीघ्रं प्रवि-
व्रजिषोर्मासो ऽपि वा व्यवस्थितविषयतया विधातुं शक्य इत्याशयः
काम्यप्रयोगस्य वा साय प्रात कालत्वावगमे ऽपि सायं प्रातर्मास
जुहुयादित्यन्वयोपपत्तेर्विरोधिकालान्तरानवगमान्मासविधिर्भवि-
ष्यतीत्यन्यथा परिहरति * यो वेति * नन्विति भाष्येण मास-
विधेर्नित्याग्निहोत्रादिविषयत्वे प्रकरणबाधदोषापत्त्याशङ्क्य कामभि-
त्यनेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * प्रकरणस्य चेति * प्रकरणानुग्र-
हार्थं दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यग्निहोत्रादीनां पर्युद-
स्तानां प्रतिप्रसवो ऽयमिति पक्षान्तरमाह * अथ चेति * दीक्षित-
स्य दानहोमपाकप्रतिषेधे ऽविशेषात्सर्वपाकदानहोमप्रतिषेध. स्या-
दिति द्रामाधिकरणे ऽपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्
प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य वक्तव्य-

मामन्यानप्रतिषेधोक्तिः पर्युदासलक्षणार्था। एवमपि प्रकरणानुग्रहः कथमित्याशङ्क्याह * स त्विति * कौण्डपायिनप्रयोगमध्ये प्रतिप्रसवप्रकरणात्प्रकरणपाठो युक्त इत्याशयः। अस्मिन्पक्षे प्रकरणपाठोपपत्तावपि तद्व्यापाराभावात्प्रकरणानुग्रहत्वापरितोषात्सिद्धान्ते चाग्निहोत्रादिसंज्ञानां षण्मासपरिमितानां षण्णां यागमासपरिमितसोमयागसहितानां सम्वत्सरपरिमितमत्र प्रयोगवचनेन फलविधिसूचनार्थं स्वगतमाह * अथ चेति * न चान्यसाहित्यमात्रेणाग्न्यन्तरापत्तिरित्याह * न हीति * नन्वगतफलस्याग्निहोत्रादेर्नैराकाङ्क्ष्यात्फलान्तरान्वयानुपपत्तेः फलान्तरान्वयादेवान्यतापत्स्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * ननु कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वादित्यत्र करणस्य क्रत्वन्तरगमनविधिनिषेधात् पूर्वस्याग्निहोत्रादेः कौण्डपायिनान्तःपातो युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * अतिदेशः क्रत्वन्तरान्वयासम्भवे ऽप्युपदेशतो ऽन्वयाविरोधः स्वशब्दाभिरोक्तः। पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * यथाभाष्य सिद्धान्तं दूषयितुमुपन्यस्यति- ६।८।१
नि पूर्वत्रासम्भव्युपसल्लक्षणगुणरूपेण हेतुना भिद्यतेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * स्वार्थोपसदभावे ऽपि पश्वङ्गपरिधिप्रहरणस्य हारियोजनकाललक्षकत्ववत् परार्थानामप्युपसदामग्निहोत्रादिकाललक्षणकत्वोपपत्तिमाशङ्क्य * परार्था वेत्युक्तम् * हारियोजनस्य ज्योतिष्टोमाश्रयत्वात्परिधिप्रहरणस्य पश्वङ्गद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् * एकप्रयोगवचनग्रहणात्तु तत्र * काललक्षकत्वं न त्विहैव प्रयोगवचनग्रहणमस्तीत्याशयः। एकप्रयोगवचनग्रहणाभावे ऽपि दर्शपूर्णमासयोः सोमकाललक्षणकत्ववदुपपत्त्याशङ्कानिरासमूचनार्थो वाशब्दकृतः। दर्शपूर्णमासस्य सोमाधिकरणप्रतिपत्त्या काललक्षणा युक्ता उपसदां तु क्रत्वन्तरमध्यपातित्वात्क्रत्वन्तरप्रयोगमध्ये च क्रत्वन्तरानिषेधादग्निहोत्राद्यधिकारप्रतिपत्त्यर्थत्वेन काललक्षणार्थत्वानुपपत्तेः क्रमप्रतिपत्त्यर्था लक्षणा वाच्या न च भिन्नप्रयोगवचनगृहीतानां क्रमो ऽस्तीत्याशयः। ता इत्यनेनाग्निहोत्राद्यङ्गत्वेनोपसद्विधिरभिप्रेत इति प्रसवे ऽग्निहोत्राद्यङ्गत्वविधेः सर्वैकदेशत्वे चोपसदुत्तरकालत्वस्यापि सोमयागवत्प्राप्तेरविधानाच्च यागभेदो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * तस्मादेवेति * अङ्गत्वाविधाने ऽप्युपसदुत्तरकालत्वस्य प्रतिप्रसवे ऽवश्यविधेयत्वाद्विशेषणसामर्थ्यादिकालत्वेन च सत्रत्वोपाधिककालाग्रहणात्सत्रैकदेशत्वे ऽपि विधेयत्वादगतेश्च यागभेदो ऽपरिहार्य इत्याशयः। कर्मान्तरत्वे ऽपि तर्हि नामातिदेशतो निर्ज्ञातकालत्वात्तस्य च प्रयोगवचनाद् बलीयस्त्वो-

द्धकादपि बलीयस्त्वेन सत्रप्रयोगवचनेनोपसदुत्तरकालत्वाग्रहणादने-
नेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरेति * उपसंहरति * त-
स्मादिति * दूषयितुम् * आरभते इदं त्विति * वाक्यभेदाख्यप्र-
सिद्धभेदकान्तरापत्तिदोषे ऽभिहिते वाक्यभेदोक्त्या चोदिते हि त-
दर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्यनेन गुणस्यानेकात्मकत्वनिमित्तपूर्व-
ग्रासम्भवलक्षणभेदकत्वहेतूक्तेन भेदकान्तरापत्तिरित्याशङ्क्य *
अथ चेत्युक्तम् * प्रकरणान्तरानवकाशमुपपादयति * तथा हीति *
दर्शपूर्णमासाद्युदाहरणाव्यापकत्वादपि न वाक्यभेदो भेदहेतुरि-
त्याह * किं चेति * सत्त्रैकदेशत्वेनाग्निहोत्रादिविधावुपसदुत्तर-
कालसोमरूपयागसत्त्रैकदेशसाहचर्येणाग्निहोत्रादेरपि सत्त्रैकदेशस्य
तदुत्तरकालत्वप्राप्तेरग्निहोत्रे ऽपि वाक्यभेदस्य ग्रन्थपरिहारत्वं
शक्त्या सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * मासमिति * न चोपसदो
ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भाष्यपर्यालोचनमात्रेणानुषङ्गमा-
६१९।१ शङ्कते * तत्रेति * निरस्यति * तद्विति * श्लोकं व्याचष्टे *
मासमिति * न चोपसदो ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भा-
ष्यपर्यालोचनमात्रेणानुषङ्गमाशङ्कते * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे
* तत्रेति * अनुषङ्गवादिनमुपहसति * यस्त्विति * उ-
पहासांशं प्रति वेदाननुज्ञातोपसदावृत्त्यनौचित्यत्वादनि-
ष्टापत्तिमाह * तत्र त्विति * क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रवाचित्वा-
दग्निहोत्रात्प्राक् कृतानामुपसदां दर्शपूर्णमासादिपूर्वकालत्वोपपत्ते-
र्नानुषङ्गेण वृत्त्यापत्तिरिति शङ्कते * तथेति * सर्वत्रानुषङ्गस्य यत्प्र-
योजनं सर्वेभ्यः प्रागनुष्ठानं तत्संपादनमित्यर्थः । शब्दोच्चारणमपि त-
द्गुणसङ्गसकृदेव स्थितं सदनुषङ्गलभ्यं सर्वेषामग्निहोत्रादीनामुप-
सदुत्तरकालत्वबोधलक्षणमुपकारं करिष्यतीत्यनुषङ्गानर्थक्यमिति
परिहरति * तथा सतीति * कथमित्यपेक्षायां पाठक्रमानुरोधेनेत-
रेषामग्निहोत्रोत्तरकालतोक्ता यथाभाष्यं सिद्धान्तव्याख्यादूषणमु-
पसंहरति * तस्मादिति * स्वमतेन सिद्धान्तमुपक्रमते * इतीति *
श्लोकं व्याख्यास्यन्प्रकरणान्तरोक्तिं तावत्प्रकृतबुद्धिविच्छेदाय यत्ने-
न व्याख्यातुमाह * इह तावदिति * अनुपादेयान्नये कर्मणो विधेय-
ताभेदहेतुत्वस्यासिद्धावप्यत्वात्केनापीत्यनवक्लृप्तिः अतिरात्रस्या-
दौ विपरिवृत्तिमद्बाधे प्रकरणान्तरस्यैव धात्वर्थभेदकत्वामावात्प्रक-
रणान्तरं मदप्यनुपयोगीत्यर्थः । प्रकरणान्तरोक्तेश्च प्रकृतबुद्धिविच्छे-
दाद्यायतोऽप्यरमुष्य स्पष्टयिष्यतस्त्वयाह * तथा चेति * श्लोकं व्या-
ख्यातुमुपक्रमते * सर्वत्र चेति * व्याचष्टे * तत्रेति *

देशान्तरस्थे कर्मणि प्राप्तिबुद्ध्यभावादुपादेयस्यापि गुणस्याश्र-
यविधित्वाशङ्कोद्देशोक्त्या निरस्ता । स्वभावतः प्राप्तिबुद्ध्यभावे
ऽपि एकोद्देशेनेतरोपादानं विनान्वययोगादुपपदश्रुतौ च कर्मानु-
वादाकाङ्क्षणात् यत् जुहोति तदाहवनीयइत्युद्देशात्प्राप्तिबुद्धिः सम्भव-
तीत्याशयः। यस्मिन्देशे काले वा कर्म चिकीर्ष्यते तस्मिन्देशाद्यनु-
पादेयपक्षकस्यापादयितुमशक्यत्वाद्देशाद्यन्वये तदुद्देशेनैव कर्म-
विधेयमित्युक्ते तथाप्यन्यार्थेन विधेयत्वात्समादिविधिवन्न कर्मभेदा-
पत्तिरित्याशङ्क्य *परोद्देशेन चेत्याद्युक्तम्* समादावपि विधिसाम- ६२०।५
र्थ्यात्कर्मान्तरे बुद्धिर्भवन्ती बलीयस्या विपरिवृत्त्या बाध्यते तदभावे
विशिष्टविध्युपपत्तेर्न भेदबुद्धिर्बाधितुं युक्तेत्याशयः। एतदेवरूपको-
क्त्या विवृणोति * एवं हीति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजय-
ति * तदिहेति * ननु सन्निधेर्यैर्वृत्तयोगलक्षणस्य चोद्देशस्य प्रा-
प्तिबुद्धिहेतोरभावे ऽपि नामधेयात्प्राप्तिबुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कते *
ननु चेति * ननु नाम्ना पूर्वकर्मणि बुद्धिर्स्थीकृते ऽपि नामैक्य-
स्यानैकान्तिकत्वेन तदेवेदमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञाभावान्नोत्पत्तिः प्रति-
बद्धुं शक्येत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * बुद्धिस्थत्वे ऽपि ६२१।१
प्रत्यभिज्ञानाभ्युपगमे सन्निधाने ऽप्यप्रत्यभिज्ञापत्तेर्बुद्धिस्थत्वमा-
त्रेण प्रत्यभिज्ञाया वक्तव्यत्वात् नामापि प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वा-
दुत्पत्तिं प्रतिबध्नातीत्याशयः। यतश्च नाम्नो ऽप्युपनयन-
शक्तिरस्तीति ततश्चेत्यनेन परामृष्टान्तरार्थं विवृणोति * यथेति *
सन्निधिस्तावद्दौर्बल्ये ऽप्यविलक्षणकर्मोपस्थापकत्वात्प्रत्यभिज्ञाहेतुता
युक्तेति परिहर्तुमारभते * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * स-
न्निधाने हीति * नाम्नस्तु पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मवाचि-
त्वनिमित्तकत्वादाख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं विना नाम्नः पूर्वक-
र्मवाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वं सम्भवतीति परिहरति*नामधेयं पुनरिति*अभ्युपेत्याप्युपस्था-
पकत्वं भावनावाचित्वाभावात्तदुपस्थापकत्वं न सम्भवतीत्याह*किं
चेति * श्लोकं व्याचष्टे *सामानाधिकरण्येन हीति*वाक्यार्थत्वात्
प्रधानभूता भावना * प्रयोजनशब्देनोक्तेति सूचनायेतीत्युक्त-
म् * परमार्थतस्तु वैलक्षण्याद्धात्वर्थो ऽपि नोपस्थाप्यतइत्याह *
अथ चेति * नन्वाख्यातोक्तरूपानुपस्थापने ऽपि नित्याग्निहोत्रविधि-
स्थनामोक्तस्य सत्त्वरूपस्योपस्थापनं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिविपर्य-
कृतस्य रूपस्योपस्थापनीयत्वात् भावार्थाधिकरणन्यायेन च धात्वर्थ-

१ जुहुयादिति २ पु० पा०।

स्य धातुना विधिविषयीकरणान्न नाम्नोपस्थापनं सम्भवतीत्येवं
निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * असत्त्वेति * द्रव्यशब्देन सत्त्वशब्दं निष्प-
६२२। न्नरूपवाचितया व्याख्याय तदुपपादनार्थम् * लिङ्गेत्युक्तम् *
लिङ्गसंख्यवाचिन्याः सुपः प्रातिपदिकपरत्वस्मृतेस्तस्य च प्राति-
पदिकार्थः सत्त्वेति सत्त्ववाचित्वस्मृतेर्लिङ्गसंख्यान्वयार्हत्वेन प्राति-
पदिकानामसत्त्ववाचितेत्याशयः । नन्वसत्त्वभूतस्य धात्वर्थस्य धातु-
ना विधिविषयीकृतस्य नाम्नानुपस्थापनाद्भेदे ऽप्यभ्युपगम्यमाने ऽति-
रात्रश्चतुर्विंश इत्यादावाख्याताश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानात्
सत्त्वभूतस्यैव धात्वर्थस्यातिरात्रः कार्यश्चतुर्विंशः कार्यं इत्यादिवि-
धिपदाध्याहारेण नाम्ना विधिविषयीकृतस्य प्रकरणान्तरे ऽपि ना-
म्नोपस्थापनसम्भवादकर्मान्तरत्वापत्तेः प्रकरणान्तरोक्तिरनर्थिका
स्यादित्याशङ्काभ्युपगमेन तावत्परिहरति * यत्र त्विति * अव-
भृथं यन्तीत्यादावाख्यातश्रुतावसत्त्वभूताया भावनाया विधिविष-
यीकृताया नाम्नानुपस्थापनात्प्रकरणान्तरेण भेदसिद्ध्यर्थत्वात्प्रकर-
णान्तरोक्त्यर्थवत्त्वशङ्कानिरासार्थम् * भावना वेत्युक्तम् * शुद्धाया
भावनाया विधिविषयत्वायोगात्तदनुरञ्जकस्य च यागाख्यधात्व-
र्थस्य वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति वारुणशब्दोक्तद्रव्यदेवता-
न्वयप्रकल्पितेन यजिना भावनानुरूपेणोक्तावपि प्रकरणान्तरे यज्य-
भावेनासत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्तात्मना भावनानुक्तेर्धात्वर्थाधीननिरूप-
णत्वाच्च भावनायास्तद्भेदं विना भेदो न युक्त इत्याशयः । पूर्वक-
र्मोपस्थापनसम्भवे ऽनुपादेयान्वयसद्भावस्यापि प्रकरणान्तरस्य
भेदकत्वं नास्तीत्येकेनेत्यनेनोक्तम्। असत्त्वभूतधात्वर्थानुपादाने तावदु-
दाहरणमाह * तत्रपेति * गवामयने प्रायणीयसञ्ज्ञमतिरात्रसंस्थं
प्रथममहश्चतुर्विंशसञ्ज्ञं च द्वितीयं पृष्ठाभिप्लवसञ्ज्ञाश्च षडहा
विहिताः प्रकरणान्तरे ऽतिरात्रइत्यादिवचनेनोपस्थाप्य यं कामयन्ते
तमेतेनाप्नुवन्तीत्यादिवचनान्तरेण फले विधीयन्त इत्यर्थः । एकस्य
शब्दस्य पूर्वकर्मोपस्थापने ऽन्यत्र च विधौ व्यापारायोगादेकेनोप-
स्थाप्य * अपरेण विधीयत इत्युक्तम् * असत्त्वभूतधात्वर्थानुरक्ता-
त्मना भावनानुक्तावुदाहरणमाह * यथा चेति * वारुणया
निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति वरुणप्रघासप्रकरणस्थे-
नावभृथशब्देन सौमिकमवभृथाख्यं कर्मोपस्थाप्य निष्का-
सस्य ऽङ्गसंस्कार्ये फलोपकारयुपलक्षिते यन्तीत्यव-
भृथानुष्ठानार्थं दाक्षायणयज्ञाद्याश्रयणं नास्तीत्यर्थः। तृतीयया तु निष्कासस्य साधनत्वोक्तावपि निष्कासस्य

चारुण्यामिक्षायागोपयुक्तद्रव्यशेषत्वात्तुषाणां चाग्नेययागाङ्गद्रव्यशेषत्वात् यत्किं चित्सोमलिप्तं तेनावभृथं यन्तीतिवत्प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिवच्च प्रतिपाद्यत्वरूपसंस्कार्यत्वाविरोधः । प्रकरणान्तरोक्त्यर्थत्वाय भेदपक्षमाह * यदा त्विति * संस्कार्योपलक्षणार्थ्यादिशब्दः नाम्ना पूर्वकर्मोपस्थानात्तुत्पत्तिप्रतिबन्धमाशङ्क्यो * त्पत्तीत्युक्तम् * विधिविपरिवृत्तिरेवोत्पत्तिं प्रतिबध्नाति न स्वरूपविपरिवृत्तिः स्वरूपप्राप्तावपि दध्यादिवत् विधेयत्वोपपत्तेरित्याशयः । नाम्नोत्पत्तिविधिसहचारितेनोत्पत्तिविधिविपरिवृत्तिमाशङ्क्य साक्षाद्विधिविपरिवृत्तिः प्रतिषेधिका नान्यद्वारेति सूचयितुम् * बलीयस्येत्युक्तम् * यावद्विधित्वमनिवार्यमाणं तावत्सर्वं भिनत्ति न त्वसत्त्वभूतधात्वर्थावच्छिन्नभावनामेव केवलमिति यावच्छब्दार्थः । भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनाया धात्वर्थभेदं विनापि प्रत्यभिज्ञानाभावे भाव्यभेदाद्भेदोपपत्तेर्धात्वर्थप्रत्यभिज्ञामात्रेणोभयभेदायोगाद्दध्यादिवच्च विधेयत्वानपेक्षयागादिस्वरूपप्राप्तेर्विधिविषयत्वविपरिवृत्तिनिरपेक्षस्वरूपविषयविपरिवृत्त्ययोगान्नाम्ना विधिविषयभूतधात्वर्थविपरिवृत्तेरेव कृतत्वेनोभयभेदस्याप्ययोगात्पक्षद्वयापरितोषेण भावनामात्रभेदं धात्वर्थभेदं च स्वमतेनाह * परमार्थतस्त्विति * आसनमुपवेशनमुपायश्चोपगमनं तौ वाच्यतया विधेते ययोर्थान्त्वोस्तत्परप्रत्ययवाच्चादिते कर्मणि तस्यैव पूर्वविहितस्य धात्वर्थस्य नाम्नोपादानाद्धात्वर्थे विभिद्यत इत्युक्तं ऽग्निहोत्रादिवद्धात्वनुपस्थापनमाशङ्क्य तद्वैषम्याय धात्वर्थश्रुत्युक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * नामेति * विधिपदानपेक्षस्यापि नाम्नो विधिविषयभूतधात्वर्थोपस्थापनोपपत्तिसूचनार्थो मात्रशब्दः प्रकरणान्तरस्थस्यापि यागस्य प्राग्विधिविपर्यासीकृतत्वं विवक्षित्वा प्राकृतत्वोक्तिः । सत्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वादवभृथाख्ययागाभेदे ऽपि च भावनाभेदात्तथावभृथः साम्यादिति सप्तमाधिकरणे वक्ष्यमाणसौमिकावभृथभावनाधर्मातिदेशाविरोधात्प्रकरणत्वेन वावभृथस्यातिदेशायोगे ऽपि स्वशब्देनोपदिष्टस्य स्वधर्मसन्निधापकत्वात्काम्यगुणाश्रयभूताग्निहोत्रादिवदतिदेशनिमित्तमभिप्रेत्यावभृथनाम्नो ऽतिदेशकत्वोक्त्युपपत्तेरवभृथे ऽप्ययमेव प्रकारः अतो नाम्नोपस्थापनाद्धात्वर्थाभेदे ऽपि भावनाभेदस्य प्रकरणान्तरहेतुकत्वात्प्रकरणान्तरोक्तिरर्थवतीत्याह * तस्मादिति * भाष्यमपि गमयति * भाष्येति * नन्वनुपादेयान्वयसहकृतस्यासन्निधेर्भेदहेतुत्वे ऽप्योच्येतेत्यादिभाष्येण वाक्यभेदहेतुत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * अथेति * न च यत्स-

मित्तसम्बन्धेन कियतइत्यभामाधिकरणभाष्य समिदादिपदस्य देव-
तानभिधायित्वाद् गुणहेतुकभेदाभावे ऽप्यभ्युपेत्यवादत्वेन यथा
समर्थितं तथेदमपि समर्थनीयमित्यर्थः ।

॥ आग्नेयादिवाक्येष्वधिकरणम् ॥ १२ ॥

फलं चाकर्म सन्निधौ ॥ २५ ॥

ननु तदिह षड्विधं कर्मभेदो वर्त्तिष्यतइति भाष्ये प-
ण्णामेव भेदहेतुत्वप्रतिज्ञानात्तेषां च पर्यवसितत्वात्किमर्थमेतत्सू-
त्रमित्याशङ्क्याह * एवमिति * सर्वभेदहेतुसमाप्तावपि करणान्तर-
स्यैवानुपादेयान्वयसहकृतासन्निधिलक्षणप्रकारविशेषोक्त्यर्थमेतत्सू-
त्रमित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य भेदवाचित्वाद्भेदशब्दस्य च विशेषवाचि-
त्वात्प्रकारान्तरशब्देन प्रकारविशेषोक्तिः । एतदेव विवृणोति * स-
६२३।९ त्येति * कालान्वयवाक्योदाहरणानभिव्यक्तावपि कालस्य कथं
चित्कर्मानुरोधेनापादनाशक्तेरनुपादेयतया निःशङ्कत्वाग्निनिमित्तस्य तु
साम्युत्थानादेरापादयितुमपि शक्यत्वाद्देशस्यापि सरस्वतीदक्षिण-
तीरादेरुत्तरतः सरस्वतीप्रवाहनयनापादनशक्तेः फलसंस्कार्ययास्तू-
पादेयत्वाशङ्कायां वार्त्तिकएव वक्ष्यमाणत्वात्कालान्वयवाक्योदाहर-
णश्रान्तिः फलं च भेदकमिति भाष्यात् कारणान्तरव्युत्पादनाश-
ङ्कां निराकर्त्तुमाह * न त्विति * प्रकरणान्तरस्यानुपादेयान्वयान-
पेक्षस्य ह्याशाहीनस्येत्यादौ भेदकत्वादर्शनात्कथं भेदकत्वेत्याशङ्का-
निरासार्थत्वेन प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वे फलाद्यनुपादेयमपि सह-
कारि न तन्निरपेक्षं प्रकरणान्तरं भेदकमित्युक्तं कथं तस्य सह-
कारित्वेत्यपेक्षायामहीनादिवत्सन्निधिहेतुभूतस्याहृदयत्वादेव कथं श-
ब्दोपबन्धस्यानुपादेयान्वयं कर्मणो ऽसत्वादित्यकर्मसन्निधिशब्देनो-
क्तमित्येव सूत्रव्याख्यानार्थं तद्भाष्यमित्याश्रय एव चासन्निधेरेव भे-
दहेतुत्वावधारणा नाम्ना धात्वर्थोपस्थापने ऽप्यनुपादेयान्वये भावनो-
पस्थापनहेतो कस्य चिदभावद्भावनाभेदं सूचयितुं तदुदाहरणस्या-
नारभ्याधीतस्याभावात्प्रकरणान्तरशब्देनासन्निधिलक्षणयोक्तइति
गम्यते । नन्वनुपादेयमात्रान्वयकृतभेदोक्त्यर्थत्वे ऽस्य सूत्रस्य फलव-
द्देशनिमित्तयोरप्युपादेयत्वोदाहरणपूर्वं कस्मान्नोपपादितेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * दक्षिणात्वस्य स्वभावसिद्धदशविशेषोपलक्षणार्थत्वा-
दापायस्य चोपलक्षणत्वायोगाद्देशस्योपादेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः ।
भाक्सिद्धिं च विना निमित्तत्वायोगान्निमित्तस्यापि कर्मतन्मापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वशङ्कानुपपत्तेर्नेह देशनिमित्ते उदाहृते इत्यर्थः ।

पूर्वसूत्रार्थस्पष्टीकरणार्थत्वे ऽस्य सूत्रस्याधिकरणभेदायोगात्पूर्वाधिकरणे ऽनुपादेयान्वयस्य भेदकत्वे व्युत्पादिते फलादेरुपादेयत्वात्पूर्वाधिकरणविषयत्वं नास्त्यनुपादेयत्वाद्भास्तीति पूर्वाधिकरणविषयविवेकार्थैतत्सूत्रमिति व्याख्यान्तरं भाष्यानुसारार्थं सूचयितुमधिकरणशब्दः । पूर्वाधिकरणे तर्हि कस्मादेशादिवाक्यं नोदाहृतमित्याशङ्क्य कालवाक्योदाहरणस्योपलक्षणार्थत्वाद्भाष्यकारानुभिर्दर्शनीयमित्याह * पूर्नैव स्थिति * दर्शयति * तद्यथेति * पक्षेण सङ्कल्पितस्य शास्त्रारम्भस्य निमित्ततोच्यते परेणाप्यारब्धसमासेरिति दर्शनायोदाहरणद्वय सामिशब्दो ऽर्धवाची शम्याया दूरे प्रक्षेपो यस्मिन्देशे स शम्यापरासः । न चाग्नेयवाक्ये ऽतिरात्रादिवाक्यवद्यज्यश्रुतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानादाग्नेयशब्देन प्रकृतिभूतदार्शपौर्णमासिकाग्नेययागोपस्थापनोपपत्तेर्भावनाभेदे ऽपि धात्वर्थभेदो नास्तीत्याशङ्कां निराकर्तुम् । आग्नेयशब्दस्य नामधेयत्वाभावात्प्रकृतयागोपस्थापकत्वं सम्भवतीति परिहारसम्भवे ऽपि श्रौत्या नामधेयत्वे ऽप्यनुपस्थापकत्वं वक्तुं यजिं विना वाक्यासमाप्तेरसमाप्तस्य च वाक्यान्तरानन्वयात् वाक्यान्तरस्थयज्यपेक्षानुपपत्तेरवश्यकल्प्येन यजिना नामार्थविलक्षणसत्त्वभूतधात्वर्थप्रतीतेर्नोपस्थापनं भवतीति परिहारमाशङ्क्यपूर्वमाह * यद्यपि चेति * धात्वर्थावच्छिन्नभावनाभेदो ऽस्त्यर्थं कर्मान्तरशब्दः । संस्कार्यत्वाधिकरणे विचार्यमित्यपेक्षायामाह * फलेति * प्राधान्यलक्षणस्योपादेयत्वशङ्कानिरासहेतोर्द्वयोस्तुल्यबलत्वात्फलोदाहरणेन संस्कार्योदाहरणमप्युपलक्षितमित्याशयः । किं तर्हि तयोरुदाहरणमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * ऐधातव्यवाक्ये संस्कार्यवाचिशब्दाभावात्कथं संस्कार्योदाहरणतेत्याशङ्क्याह * यजमानेति * दीक्षणीयाकार्ये यजमानसंस्कारलक्षणार्थेन दीक्षणीयाशब्देन विशेषणभूतसंस्कार्ययजमानलक्षणे ऽध्यवसीयत इत्याशयः । प्रकरणान्तरशब्दव्याख्यार्थत्वेनाकर्मसन्निधिशब्दव्याख्यानार्थतयानारभ्येतिभाष्यं व्याचष्टे * अनारभ्येति * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्याशयमाह * तत्रेति * उपनयनादिवच्चाधर्मकालस्यापि संस्कारस्योपपत्तेः स्वतन्त्रविहितयापि ऐधातव्यया ज्योतिष्टोमादियजमानं संस्कर्तुं शक्य इति मतेनोपलक्षिते स्वारसिकप्रवृत्तिसम्भवे ऽपि अप्रवर्त्तमानं प्रवृत्तौ भार्यामुपेयादित्यादिनियमविधिदर्शनाद्यदाग्नेयं कुर्यात्पुत्रकाम इति च

१ नामार्थेलक्षणेति २ पु० पा० ।

२ ज्योतिष्टोमादिरिति २ पु० ना० स्वयमेव यजमान इति पा० ।

विधायकस्य फलविषयत्वव्याख्योपपत्तेर्विधायकोपपत्तेर्विधायकान्वयस्य वक्तुं शक्यत्वान्न शक्यतइति सिद्धान्तभाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * सिद्धान्तेति * असाधकं तु तादर्थ्यादिति षष्ठाद्यसिद्धान्तसूत्रेण विध्यन्यथानुपपत्त्या कामनोपबन्धाच्च स्वर्गादेः साध्यत्वप्रतीतेस्तादर्थ्येन कर्मविधावुक्ते सत्यर्थं चाभिसंयोगात्कर्मतो ह्यभिसम्बन्धस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यादित्यनेनार्थ्यमानं स्वर्गादि प्रतीत्य लक्षणीकृत्योद्दिश्य तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः समीहितस्वर्गाद्यन्वयावगतेरिति वदता फलस्योद्देश्यत्वादपि तादर्थ्येन कर्मविधिरिति वक्ष्यमाणत्वान्न कर्मतन्त्ररूपोपादेयत्वेन विधिः सम्भवतीत्याशयः । नन्वुद्देश्ययोरपि देशकालयोर्विधेयत्वदर्शनान्नोद्देश्यत्वमात्रेण विधेयता निराकर्तुं शक्येत्याशङ्क्याह * विधीयमान हीति * देशकालयोः सिद्धवत्काररूपोद्देश्यत्वे ऽपि स्वारसिकप्रवृत्तिविषयत्वापादकप्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वाभावात्स्वरूपतश्च सिद्धवत्कृत्य निर्देशे ऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिः । फलस्य तु प्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वात् न विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । विधायकस्य च फलविषयत्वाभ्युपगमे कर्मविषयत्वायोगात्तस्य निष्फलत्वं स्यादित्यभिधानार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियापि चेति * द्वयं तर्हि विधीयतामित्याशङ्क्याह * न चेति * यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदित्युद्दिश्यमानयोरिव विधीयमानयोरप्यन्योन्यानाकाङ्क्षत्वेनान्वयापत्तेरवश्यमेकोद्देशेनेतरस्मिन् विधेः फलस्योक्तेन न्यायेनोद्देश्यत्वावधारणात्कर्मणो विधेयतावसीयतइत्याशयः । फलोद्देशेन कर्मविध्युक्तेः प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * ननु फलस्योद्देश्यतायाः स्वर्गकामाधिकरणसूत्रोक्तस्याङ्गहेतुत्वसम्भवे ऽपि संस्कार्यस्योद्देश्यतायाः क्व चिदनुक्तत्वान्न सम्भवतीत्याशङ्क्य तथापि फलवत्संस्कारकर्मप्रतिप्राधान्याभ्युपगमाद्विधेयत्वे ऽप्राधान्यापत्तेरुद्देश्यत्वावगमादङ्गहेतुत्वमतिदिशति * एतेनेति * फलस्य चानुपादेयत्वानभ्युपगमे नित्यप्रयोगव्यतिरिक्ते फलकामनातन्त्रप्रयोगकल्पनानुपपत्तेर्नित्यएव प्रयोगे फलकामनाप्रसङ्गात्कामयेदिति वा श्रुतेः कर्माङ्गत्वेन कामनाविध्ययोगान्नित्यानित्यसंयोगविरोधः स्यादित्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *
६२४।२ किं चेति * प्रथमार्थे तसिः तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अवेष्ट्यन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥२६॥

अनुपादेयान्वयमात्रस्यासन्निधिसहकृतस्य भेदकत्वे फलमा-
त्रे प्रत्युदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * स्विष्टकृतं
यजतीति विहितस्विष्टकृद्यागसन्निधौ शेषादिति वाक्यान्तरं शेषस-
स्कारार्थत्वेन स्विष्टकृद्यागविधानात्सस्कार्योदाहरणत्वं भाष्यालो-
चनयैतच्छब्दपर्य फलवाक्ये विपरिवृत्तिहेतुरिति कस्य चिच्छङ्कां
निवर्त्तयितुं भाष्योदाहृतफलसद्भावे ऽपि उदाहरणान्तरं न्यायशास्त्रे
पूर्वपक्षाशङ्कां विना प्रत्युदाहरणानर्थक्यापत्तेस्तत्प्रदर्शनार्थं किं प्राप्त-
मिति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वत्रेति * स्वरूपतः प्राप्तस्यान्यसम्बन्धि-
त्वेन विध्युपपत्तेर्न विधीयमानान्वयमात्रेण कर्मान्तरापत्तिरित्याशङ्का
वृद्धवाक्येनोपपादयति*आह चेति * पूर्वस्मात्कर्मणो ऽस्याभेदा-
भ्युपगमे विहितविध्ययोगादनुवादापत्तेरनुवादस्य च यच्छब्दोपद-
ग्धलक्षणोद्देश्यव्यञ्जकत्वादनूद्यमानस्योद्देश्यत्वापत्तेर्देशाद्युद्देशे च क-
र्मोद्देशासम्भवात् भेद इत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अनूद्यमाना-
नि हीति * ननूद्देशान्वयित्वेन विधाने ऽपि स्वरूपानुवादे कर्मान्त-
रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * देशादीति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * त-
स्मादिति * उत्पत्तिविनियोगविधिव्यापारभेदादुत्पत्त्यनुवादविनि-
योगविध्योर्यौगपद्यदोषं परिहरन् सिद्धान्तमाह * इतीति * उत्त-
रार्द्धं व्याचष्टे * अगत्या हीति * ननु देशादीनामुद्देश्यत्वावगतेः
कर्मणस्तानि प्रत्युपादेयत्वेन विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * न
चापीति * विध्यनुवादशब्दौ स्वप्रत्ययान्तत्वात्कर्मव्युत्पत्त्या घा वि- ६२५।२
धेयानुवाद्यवाचिनौ । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति * भाष्यादविभागशब्दस्य सन्निहितप्रतिनिर्दे-
शविषयत्वमाभासमानं निराकर्त्तुं स्वयं व्याख्यां करोति * विपरि-
वृत्तिरेव चेति * भाष्यकृद्व्याख्या त्वेवेष्टौ विशेषोऽस्त्वित्येवेति दर्शयि-
तुमाह * विशेषण त्विति * एतच्छब्दस्याग्निहोत्रशब्दवत् धर्मलक्षणा-
र्थत्वेनातिदेशिकत्वात्कर्मान्तरं विश्वजिदादिवदव्यक्तचोदितत्वा-
त्सोमहविष्कत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनमाक्षिपति * प्रयोजने त्विति *
समाधत्ते * तत्रेवेति * वृत्त्यन्तरोक्त भेदकारणचतुष्टयमुपन्यास-
पूर्वं दूषयितुं भाष्योक्तं षड्विधत्वं तावदुपसंहरति * एवमिति *
उपन्यस्यति * वृत्त्यन्तरे त्विति * फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् इत्या-
दिशब्ददर्शनात्फलशब्दो ऽनुपादेयमात्रविषयो विज्ञायते आन्यभाव्यं
तु कालशब्दव्यवायादित्युच्चारणभेदे शब्दभेदस्मृतेः सरूपाणामेकशेष
इति स्मृत्यालोचनया शेषशब्दभेदावगतेरेकस्मिंश्च शब्दे शतकृत्वो
ऽप्युच्चरिते ऽप्यर्थभेदाप्रतीतेरभ्यासस्य भेदकत्वायोगात्संख्यायाश्चा-

र्थगताया कर्मण्येकस्मिन्नसम्भवाद्भेदकत्वे गुणान्तर्भावापत्ते शब्दग-
ताया एकशेषस्मृत्यनगताया भेदकत्वस्य वाच्यत्वात्तस्याश्च शब्दभेद-
कत्वात् द्वयो शब्दान्तर्भावात्प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽपि चाग्नेयम-
ष्टाकपाल निर्वपेद्रुक्काम इत्यादावनुपादेयान्वयस्य विधेयत्वापादक-
त्वाद्भेदकत्वावगतस्तत्प्रतिबन्धकमत्यभिज्ञापनयनमात्रे प्रकरणान्तर-
स्य व्यापारादित्यर्थ । शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च भेदच-
तुष्टयपरामर्शादिति हेत्वन्तर चशब्देन सूचित दूषयति*तत्त्विति*
आन्यभाव्यमिति कात्यायनस्मृति दूषयितु सत्त्वान्तर च यौगपद्यादि-
तिशब्दाधिकरणपूर्वपक्षहेतोरनैकान्तिकत्वोक्त्यर्थसूत्र पठति* तथा
चेति*यथादित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपलम्भे ऽपि न भेदस्तथा शब्द-
स्यापीति सूत्रार्थ ।एकशेषस्मृत्यालोचनात् भेदावगतिं दूषयितु तत्र
त्य सिद्धान्तसूत्र पठति* संख्येति * अष्टौ गोशब्दा इति सख्याव्य-
वहाराभावादेक एव नित्य शब्द इति सूत्रार्थ ।तच्च प्रत्यभिज्ञाने
च सत्युपाधिभेदाद्भेदाभाव वक्तु षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रैकदेश
पठति * वक्ष्यति चेति * निहितद्रव्यापचार द्रव्यान्तरेण कृतस्य
यागस्य व्यतिरेकादष्टाकपालद्रव्यकत्वाभिदेयत्वरूपाविभागाग्नेय-
शब्दाविभागाभ्या प्रत्यभिज्ञानात् गोत्ववदैककर्म्यमिति वदन्सूत्रकृ-
त्प्रत्यभिज्ञायमानानामभेद वक्ष्यतीत्येवजातीयकशब्देनोक्तम् । सख्या-
भ्यासयो शब्दान्तरान्तर्भावदूषणमुपहासपूर्वकमुपसहरति * त-
स्मादिति * प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वाभावमुपहासपूर्वं दूषयितुमाह
६२६।१ * प्रकरणान्तरत्वाच्चेति * अनुपादेयान्वयादुपादेयत्वावगमे
ऽप्यप्राप्तविषयत्वाद्विधे प्रकरणान्तरशब्दोक्त प्रकृतबुद्धिविच्छेद वि-
ना विधेयत्वापादकत्वानुपपत्ते भेदकारणमित्याशय । किमर्थ त
र्ह्यनुपादेयान्वयापक्षस्याशङ्कयाह * तेनेति * येन कारणेन प्रकर-
णान्तरशब्दोक्तेन प्रत्यभिज्ञान विना भेदो न भवति तेन कारणेन
भेदस्याप्रत्यभिज्ञानहेतुकत्वात्प्रत्यभिज्ञापादकानुपादेयत्वद्योतकशब्दोप-
बन्धवारणायानुपादेयापेक्षेत्याशय । यच्चैक चेति सूत्रे फलान्वय
गुणशब्दान्तरसख्याभेदप्रमाणाभावचतुष्टयमेकत्वहेतुत्वेनोच्यमानफ-
लादिचतुष्टय भेदकमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमिति । वृत्त्यन्तरकृतोक्त तु
शाखान्तराधिकरण ऽभ्याससख्याप्रकरणान्तराभावानामसम्भवान्न
तु फलादिचतुष्टयस्य भेदकहेतुत्वादित्युपहासपूर्वमाह * यदपीति*
एकत्वहेतुभूत च तद्विपरीतचतुष्टय चेति विग्रह । वृत्त्यन्तरदूषणमु-

१ भेदादिति १ पु० मा० ।
२ अविभागाभ्नेयशब्द ति १ पु० मा० ।

पसंहरति * तस्मादिति * फलस्य भेदहेतुत्वनिरासार्थम् * यथोक्ता इत्युक्तम् * चतुष्टयनिरासार्थैवकारः। ननु भाष्यसिद्धान्तेऽपि सञ्ज्ञाया वाच्यधात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वेन शब्दान्तरान्तर्भावात्संख्यायाश्च कर्मभेदं विना विध्यसम्भवाद्भेदकत्वेन गुणान्तर्भावाश्चत्वार एव भेदहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भेदाभिधानं प्रतिज्ञानीते * तत्रापि त्विति * सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरात्संख्यायाश्च गुणाद् भेदो विधीयतइत्युक्तेऽध्यायोपक्रमे तयोः स्वावसरे भेदं वक्ष्याम इत्युक्तत्वात्सञ्ज्ञाधिकरणयोरेवानयोर्भेदो वाच्य इत्याशङ्क्य तत्र वाच्यस्याप्यवसरालाभेनानुक्तत्वादिदानीमवसरलाभादभिधानमिति वक्तव्यः * सन्निव्यनेनोक्तम् * अभिधत्ते * स्वरूपेति * शब्दान्तरस्यानुरञ्जकधात्वर्थभेदेन भावानां भेदकत्वाद्यागादिशब्दाच्च सिद्धरूपतयोक्तस्य धात्वर्थस्य भावनानुरञ्जकत्वाप्रतीतेः स्वेन पूर्वापरीभावरूपेणानुरञ्जकत्वावगमात्सञ्ज्ञायाश्च पूर्वापरीभावरूपानभिधायित्वात् धात्वर्थैक्ये चानेकसञ्ज्ञानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थभेदागमकत्वेऽपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागादिधात्वर्थान्तरविलक्षणरूपानभिधायित्वाद्यजत्यादेस्तु विलक्षणरूपे सम्बन्धग्रहणात्तद्वाचित्वोपपत्तेः। सञ्ज्ञायाः शब्दान्तराद्भेदः विधेयरूपभेदे शब्दान्तरादिव्यापारादुत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वावगतेः संख्यायाश्च व्यासज्यकर्मणि समवायादेकसंख्ये ऽपि कर्मणि (विभ्यन्तरोत्पादितकर्मान्तरोपजननापेक्षया समवायोपपत्तेर्गुणवत्पूर्वोत्पन्नकर्मसंयोगासम्भवेना-पूर्वकर्मोत्पत्तिज्ञापकतया भेदकत्वायोगाद् गुणाद्भेद इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * सङ्ख्या हीति * एकसंख्ये ऽपि कर्मणि) कर्मान्तरापेक्षया संख्यान्तरसमवायसम्भवे कथं भेदकतेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरेणोत्पत्तिविषयत्वेनावगतस्य विधेरनेकविषयत्वमात्रं संख्ययावगम्यतइति परिहारसूचनार्थम् * युगपदित्युक्तम् * पूर्वस्मित्कर्मण्यसम्भवो यस्य तत्पूर्वासम्भवं वाजिनादिन्यायाभावे ऽपि अङ्गत्वाविशेषात्संख्याया अप्यङ्गापरपर्यायगुणत्वापन्हवायोगात्कथं गुणाद्भेद इत्याशङ्कानिरासायान्तरग्रन्थः॥

॥ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्नेयस्तक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

उदाहरणं विवेक्तुमाह * आग्नेयइति * तत्र सन्देहभाष्यं सकृदनुष्ठानचिन्तायामभ्यावृत्तिचिन्तासारूप्याल्लक्षणासङ्गतेरयुक्त-

१ चर्य पा॰ २ पु॰ नां॰।

माशङ्क्य भेदाभेदफलोक्तिद्वारा भेदाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति* अच्युतवाक्येनैककर्मासम्भवो पौर्णमास्यमावास्याकाललक्षणगुणद्वययोगादाग्नेयद्वयविध्यवगते एकस्य कालद्वयानन्वयात्कालद्वयविशिष्टस्य वा ऽमावास्यावाक्ये पुन श्रुतत्वायोगाद्यो ऽमावास्याकालक आग्नेय उभयत्र सोमयागात्प्रागूर्ध्वं वाच्युतो न सान्नाय्यवत्कदाचित् च्युत इत्येन प्रतियोग्युपलक्षणार्थो वार्त्तिकावयवो व्याख्येय । प्रयोजनासम्भवे ऽपि कर्मान्तरत्वानुपपत्तिसूचनायानर्थक्यमिति । फलार्थेनेत्यस्माद्विधेरनुपादेयत्वसम्भवएव सन्निध प्रत्युदाह-
६२७। रणत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * इतीति * अभ्यासाक्ति व्याख्यातुम् * द्विरित्युक्तम् * अभ्यासोक्त्या वृत्तिविध्यर्थताख्य वाक्यस्योक्तेति शङ्का निवर्त्तयितुमाह * प्रयोगेति * पूर्वपक्षप्रयोजनमभ्यास इत्याशय । अविभागात्तु कर्मणा द्विरुक्तेन विधीयतइति सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तत्रेति * कर्मैक्यस्य सिद्धान्तत्वे ऽपि वाक्यद्वयस्य विधायकत्वोक्तेर्प्रौढिमात्रत्वसूचनार्थं पक्षान्तरशब्द ।

अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयेत ॥२८॥

अभ्यासाधिकरणन्यायवैषम्योक्त्यर्थत्वेन तुशब्दव्याख्यानार्थं पूर्वं कर्मणो विभागादिति हेत्वर्थं व्याचष्टे * युक्तमिति * द्रव्यदेवतान्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्यविभागोक्तिं व्याचष्टे * द्रव्येति * ननु कर्मणा क्षणिकत्वेनाविभागशब्दोक्ताया प्रत्यभिज्ञाया सामान्यविषयत्वान्नाभेदबोधकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदि चेति * स्वरूपभेदस्य प्रयोगान्तरे ऽच्युतवाक्यविहितस्याप्याग्नेयस्याविशेषाद्विधेयरूपभेदो ऽत्र विवक्षित । स च प्रत्यभिज्ञया निरस्त इत्याशय । नन्विति भाष्येण पुन श्रुत्या कर्मभेदमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन द्विर्वचननैकमेव कर्म विधीयतइत्येव भावनिष्ठाभ्युपगमेन द्विरुक्तेनेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नतीति भाष्य द्वेधा व्याचष्टे * तस्मादिति * विकल्पस्याष्टदोषत्वेनापरितोषाद्व चेति समुच्चयं वक्तुमेकेन वाक्येन विहिते वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्य * युगपदित्युक्तम् * क्रमेण वाक्यद्वयप्रवृत्तौ पूर्वेण विहिते परानर्थक्यं स्यादित्यत्रापि तु द्वयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्नान्यतरानर्थक्यमित्याशय । युगपत्प्रवृत्तावन्यतरानर्थक्याभावे ऽपि चोत्पत्तिसयोगाद्यथा स्यात्तस्य दर्शनं तथा मात्रविभाग स्यादिति षष्ठाधिकरणस्थन्यायसमाधीन दृष्टान्तेनापपादित । प्रत्युदितायाम सत्यमासीरन्निति कर्मिपद-

त्वेन बहुवचनेन ऋद्धिकामबहुत्वोक्तेः प्रत्येकम् । ऋद्धिकामत्वावगमा-
त्प्रत्येकमधिकारमुक्त्वाख्यातस्थेन बहुवचनेन कर्तृबहुत्वोक्तेः प्रत्येकं
कर्तृत्वावगमादपि प्रत्येकमधिकार इत्युत्पत्तावनिर्ज्ञातकर्तृसंख्ये
कर्मणि कर्तृबहुत्वसंयोगादित्ययमर्थेनोक्ते प्रत्येककर्तृत्वे कर्मान्तरान-
र्थक्यमाशङ्क्य यथा सत्त्वस्य द्रव्यगवादेर्युगपद् बहुभिर्दर्शनं नान्यतरा-
नर्थक्यापादकं तथा भावस्य कर्मणो विभागे पृथक्कर्त्रन्वये ऽपि न
कर्मान्तरानर्थक्यमिति वक्ष्यते युगपत्प्रवृत्तिमात्रेणानर्थक्यपरिहारः
कथमित्यपेक्षायामाह * न चेति * हेतौ चशब्दः । ननु विहितमेवे-
त्यादिभाष्येणानर्थक्यमाशङ्क्याभ्युपगमेनोत्तरं दत्तं तदुपपादयति *
काममिति * प्रत्यभिज्ञानमानावृत्त्यार्थान्तरत्व वाच्यं तदा च
शब्दार्थयोरनित्यत्वापत्तिरित्याशयः । तस्मादिति फलतः सिद्धा-
न्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वाक्यद्वयेनैककर्मवि-
ध्युक्त्यानर्थाभ्युपगमयोरभ्यासाधिकरणविरोधमाशङ्क्याह * सर्वं
त्विति * आनर्थक्यापत्तेरेव वाक्यद्वयेनैकधर्मविधेर्निराकार्यत्वाच्च
पृथगुक्तिः ।

अन्यार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

अन्यशब्दस्यार्थवदाशयत्वोक्त्यर्थं भाष्योपपादनपूर्वमुच्यत इत्या-
शङ्काभाष्यम् आग्नेयविधिशेषत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादनपू-
र्वं व्याचष्टे * सर्वथेति * वाशब्दव्याख्यानार्थं वेति भाष्यव्याख्या-
र्थः सर्वथाशब्दः स्वरसेनाग्नेयविधिशेषत्वप्रतीतेर्भ्रम इत्याशयः । न-
न्वर्थवादत्वमात्रोक्त्या प्रयोजनवत्त्वसिद्धेरर्थवादकैमर्थ्यविशेषोक्त्य-
र्था परिचोदना न युक्तेत्याशङ्क्याह * परिचोदना त्विति * नार्थ- ६२८।७
वादकैमर्थ्यविशेषोक्त्यर्थेयं परिचोदना किं त्वर्थवादार्थवत्त्वस्याप्ययो-
गात्कर्मान्तरविध्यर्थतैवाभ्युपगन्तव्येत्यापादनार्थेत्यर्थः । स्वतन्त्र-
स्तुत्यानर्थक्ये दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेति भाष्यमज्ञायमानविषयत्वेनाक्षि-
पति * तत्रेति * विषयोक्त्या समाधत्ते * तत्त्विति * अर्थवादे-
स्तुत्यर्थत्वेन स्थितं सदनर्थकमित्युक्ते ऽर्थवादत्वेनैवार्थवत्त्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्य * विध्युद्देश इत्युक्तम् * समासे विध्युद्देशे ऽर्थवादा-
न्वयोपपत्तेर्विध्युद्देशमध्ये ऽर्थवादो ऽनर्थक इत्याशयः । ऐन्द्राग्न एका-
दशकपालो ऽमावास्यायां भवतीति ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्थाग्नेयपुनः श्रुति-
रित्येवं सूत्रेण परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति*
येयमिह सिद्धान्ते प्रशंसां कर्तुं पुनः श्रुतिराश्रिता सा सम्यगिति
क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गेन सम्यक्शब्देनोक्ते कथमित्युपेक्षिते

* सहेत्युक्तम् * पुनः शब्दस्याग्नेयपरामर्शार्थत्वादिन्द्रसहितेनाग्निनाग्नेयस्येति प्रतीतेरैन्द्राग्नस्येत्यर्थः । यदाग्नेय इति वाक्यान्तरेणाग्नेयस्य केवलदेवतात्वावधारणात्कथन्तेनैन्द्राग्नप्रशंसेत्यपेक्षायाम् * प्रशस्तेत्युक्तम् * प्राशस्त्यवाचिभिराङ्गिरसो वा इति उत्तमः स्वर्ग लोकमायन्नित्याद्यर्थवादशब्दैः सहितवाक्यान्तरावधारितत्वेनाग्नेयस्य प्रशस्तत्वावगमादाग्नेय एव तावदग्निदेवत्यत्वात्प्रशस्त ऐन्द्राग्नस्त्विन्द्रसहिताग्निदेवत्यत्वात्ततो ऽपि प्रशस्त इत्याग्नेयोक्तैरैन्द्राग्नप्रशंसार्थतोपपन्नेत्याशयः ।

इति श्रीमद्विकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १ ॥

यावज्जीविको ऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

भाष्ये यद्वृत्त्यविशेषणस्य चिन्तानौपयिकत्वाद्यथावस्थिताकिमात्रार्थत्वं सूचयितुमाह * यद्वृत्तेति * चिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्कते * ननु चेति * परमतेन परिहरति * केचिदिति * दूषयति * तस्येति * स्वमतेन प्रयोगभेदाभेदफलतया सङ्गतिं वक्तुं प्रक्रमते * अत इति * ननु शब्दान्तरादिप्रमाणकस्य भेदस्य लक्षणार्थत्वात् तेषां चोत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वात् स्वरूपभेदएव ६२९।१
व्यापारावगतेः प्रयोगभेदाभेदचिन्तापि न लक्षणसङ्गतेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * प्रयोगाङ्गभूतस्य गुणस्य पूर्वप्रयोगसंयोगासम्भवे प्रयोगविधिरवज्ञापनेन प्रयोगभेदकत्वस्याविप्रर्यधिकरणे व्युत्पादितत्वात्प्रयोगभेदे ऽपि व्यापारो ऽस्तीत्याशयः । लक्षणसङ्गतां चिन्तामाह * तदिहेति * यावज्जीवशब्दस्य पूर्वपक्षे काललक्षणानुपादेयगुणपरत्वात् सिद्धान्ते च निमित्तपरत्वात्तस्यापि यावच्छेदकत्वलक्षणगुणत्वोपपत्तेरनुपादेयगुणान्वयस्य भेदकत्वाभेदकत्वस्य विचारात् कर्मविपरीवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायायोगे ऽप्यनुपादेयान्वयनिमित्तभेदचिन्तानन्तरं बुद्धिस्थत्वोपपत्तेः प्रकरणान्तरचिन्तया ऽपि सङ्गतिः सम्भवतीति सूचयितुं यावज्जीवशब्दः । कालपरत्वे ऽपि काम्यप्रयोगे सायम्प्रातःकालावच्छे ऽप्यमावास्यायामपराह्ने पितृयज्ञेन चरन्तीतिवदवच्छेद्यावच्छेदकत्वेन कालद्वयसमावेशोपपत्तेर्जीवनपरिमितस्य कालस्य निवेशासम्भवादभेदकत्वं निमित्तपरत्वे तु तस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वेति गुणनिमित्तभेदाभेदचिन्तार्थं काललक्षणगुणपरो यावज्जीवशब्दो निमित्तलक्षणगुणपरो वेति विचारस्वरूपं सूचयितुं

गुणशब्दः कस्मात्तर्हि भाष्ये कर्मधर्मः कर्तृधर्मो वेति चिन्तेत्याशङ्क्य प्रयोगभेदाभेदफलासौ चिन्तेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * काललक्षणस्य गुणस्य काम्यप्रयोगे निवेशासम्भवाद्भेदकत्वसिद्धौ कर्मधर्मत्वोक्तिरिति सूचनार्थः कालशब्दः। काम्यप्रयोगस्य सायम्प्रातःकालसमापनीयत्वेन तस्मिन्यावज्जीवककालस्य निवेशायोगाद्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थताभ्यासोक्तेः सायमित्यादिना सूचिता निमित्तलक्षणस्य गुणस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वसिद्धौ नियमाख्यस्यावश्यकत्वस्य कर्तृधर्मत्वान्नियमलक्षणार्था कर्तृधर्मोक्तिरिति सूचनार्थं नियमविधिभाष्योक्तमुपपादयितुम् * यावत्कर्तृभाविनीत्याद्युक्तम् * नियमस्य कर्तृधर्मत्वोपपादनार्थं स्वार्थेत्युक्ते स्वकाले विहिताकरणादुत्पन्नस्य दोषस्य नाशायातिक्रान्तेऽपि काले कर्तव्यत्वज्ञापनार्थं जन्यत्वाख्यस्यात्मप्रयत्नरूपभावनामात्यत्वोपपत्तिसूचनाय स्वार्थशब्देनोक्तस्य * सिद्ध्यर्थमित्युक्तम् * निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे स्वनाचरितनिषिद्धस्याकर्त्तव्यत्वापत्तेर्नावश्यकत्वसिद्धिः प्रायश्चित्तत्वेन चाविधानान्नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वेऽग्निहोत्रादेः किंचित्प्रमाणमस्ति विस्तरेण चोपात्तदुरितक्षयार्थताग्निहोत्रादेस्तन्त्रसारेऽस्माभिर्निरस्ता उपात्तदुरितक्षयार्थत्वोद्घोषस्तु विहिताकरणजन्यमेव दुरितं विहितकालसमीपे प्राप्तत्वादाङ्पूर्वस्य ददातेर्गृह्णात्यर्थवाचित्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणत्वोपपत्तेरुपात्तदुरितमभिप्रेत्य व्याख्येयः। अकरणे दोषप्रसक्तेरिति हेत्वभिधानादप्ययमेव वार्त्तिककृतोऽभिप्रायो लक्ष्यते अनर्थपरिहारार्थत्वमात्रहेतुत्वम् * तु व्यवधानादयुक्तम् * पूर्वां सन्ध्यां जपन् विप्रो नैशमेनो व्यपोहतीत्यादिस्मृतिस्तु निशान्तविहितकर्माननुष्ठानजन्यमेनो नैशमित्येवं व्याख्येया यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्नेत्यादिमन्त्रवर्णोऽपि मनःप्रभृतीनामन्यासक्तत्वाद्रात्र्यन्तविहितकर्माननुष्ठानेन यत्पापमकार्षमित्येवं व्याख्येयः।

सन्ध्योपासनमात्राद्धि सर्वपापक्षये सति ।
अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कः प्रवर्तेत बुद्धिमान् ॥ १ ॥
कस्य तु क्षमता कर्त्तेत्यवगन्तुं न शक्यते ।
अतो मदुक्तरीत्यैव पापनाशार्थतोचिता ॥ २ ॥

यच्च स्वकाले कुतश्चित् कारणादकर्मण्यपकृते कालान्तरे नैष्फल्यापत्तेः काम्यवन्नित्यस्यापि लोपशङ्कानिरासायोक्तं पार्थेन स्वकरणजन्यदोषाभावायैवाग्निहोत्रादेः कर्तव्यतोत्पत्स्यत इति यत्तु दो-

थप्रागभावस्याजन्यत्वाद्भाव्यत्वायोगमाशङ्क्य प्रागसतो ऽपि दोषस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः प्रागभावप्रतिपालनाख्यो भावयितुं शक्यत इति परिहारसूचनायानर्थरूपस्यावस्तुरूपस्यासद्रूपस्य दोषस्य परिहाराय * प्रतिबन्धायेत्युक्तम् * अग्निहोत्रादेर्विहितत्वात्तदकरणस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वं तदकरणस्य च प्रत्यवायोत्पादकत्वात्परिहारार्थो विधिरित्यन्योन्याश्रयाशङ्का तु विधिकर्मशक्त्योरनादित्वात्परिहरणीया अन्यथा विहितत्वात्फलसाधनत्वं फलसाधनत्वाच्च तादर्थ्येन विधिरित्यन्योन्याश्रयमपरिहार्यं स्याज्जीवननिमित्तकस्यापि प्रयोगस्य निमित्तैक्यादैक्यमेव स्यादित्याशङ्क्य सायम्प्रातःकालावच्छिन्नस्य जीवनस्य निमित्तत्वात्तस्य च प्रतिदिवस भेदात्प्रयोगभेदोपपत्ति यस्तु कालजीवनसमुदायस्य निमित्ततोक्ता कालस्याङ्गत्वे ऽप्यनुपादेयत्वादन्यकालीनजीवनसद्भावे ऽपि कालापादनाशक्तेरनुष्ठानायोगात्तत्कालीनएव जीवने सत्यनुष्ठेयत्वावगतेरर्थात्कालविशिष्टस्यैव जीवनस्य निमित्ततावसीयतइत्याशयः । फलतः सङ्गतिमुपपादितामुपसंहरति * तेनेति * यदीति सन्देहहेतुभाष्यालोचनया चैतदवगम्यतइति सूचनार्थम् * भाष्येत्युक्तम् * यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वे विधित्वायोगाद्विध्युक्त्या कालपरत्वसूचनाद् यावज्जीवशब्दः कालपरो निमित्तपरो वेति विचारार्थो गम्यते विपरीतशब्देन च सिद्धान्ते जुहोतेर्विधित्वोक्त्या भेद विना विध्ययोगात्कर्मस्वरूपभेदस्य च सन्निधौ स्वाविभागादित्यत्र निरस्तत्वात्प्रयोगभेदाभेदविचारस्यापि सूचनात्तस्य योग्यतया फलतावगम्यतइत्याशयः । सूत्रव्याख्यानार्थं किं तावदिति भाष्य व्याचष्टे *किं तावदिति* अभ्यासशब्देनाभ्यासापादककालपरता यावज्जीवशब्दस्य सूचितेति दर्शयितुम् *कालेत्युक्तम्* पूर्वपक्षभाष्यस्थयदिशब्दव्याख्यानार्थः पक्षशब्दः । कालविधिपक्षे च कालान्तरनिमित्ताभ्यासविधिपक्षे च तत्कालरूपमभ्यासरूप च यथैव कर्माङ्गत्वेन वाञ्छित तथैवोपपद्यतइत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कालो हीति * सन्निधानापरपर्यायाधिकारलक्षणप्रकरणानुग्रहसम्भवाशयेनाशङ्कते * ननु चेति * तथापि कथम्भावात्मकप्रकरणबाधो दुर्वार इति परिहरति * सत्यमिति * ननु कालत्वस्याप्यनुपादेयत्वात् यच्छब्दोपबन्धलक्षणत्वेन चानुपादेयत्वस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाद्विधेयत्वानुपपत्तेः यावज्जीवशब्दोक्तत्वे ऽपि अङ्गत्वायोगेन प्रकरणानुग्रहासम्भवात्प्रकरणानुग्रहार्थं यावज्जीवोक्तेः कालपरत्वसूचनार्थो विधिशब्दो न प्रयुक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * यावज्जीवनं तस्मिन् सति ६३०।१

यजेतेति कालनिमित्तपक्षयोः समानायामपि वचनव्यक्तावप्राप्तप्रोभिफलत्वाद्विधेर्यच्छब्दोपबन्धाच्च स्वरूपस्य सिद्धत्वप्रतीतावपि अङ्गन्वयविषयाविधिप्रतिबन्धायोगादनुपादेयत्वेन यच्छब्दोपबन्धादनुवाद्यतया भासमानस्यापि कालस्यानुवादविपरीतं विधानं यागस्य चोपादेयत्वाद्विधेयतया भासमानस्य विधिविपरीतोऽनुवादः कथ्यत इत्यर्थः । यावज्जीवशब्दोक्तकालान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पिताभ्यासविध्याशयत्वे तु विध्युक्तेरभ्यासस्योपादेयत्वाद्विधेयत्वं स्वरसादेव प्रतीयत इत्याह * अथ चेति * अभ्यासस्योपादेयत्वेनोपादेयकर्मान्वयायोगमाशङ्क्य स्वरसेनोपादेयत्वेऽपि कर्मणो विध्यन्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वोपपत्तेस्तद्रूपेणान्वयोपपादनार्थम् * स चेत्युक्तम् * ननु कर्मण प्राप्तत्वेनोद्देशसम्भवे यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वेऽपि निमित्तान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितस्यावश्यकत्वस्योपादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्युपपत्तेर्न विध्युक्त्या कालपरत्वं सूचयितुं शक्यमित्याशङ्क्य कर्माङ्गत्वेनावश्यकत्वस्य विधेयत्वेऽपि न कर्मोद्देशापेक्षेत्याह * कर्त्रिति * निमित्तान्वयस्यावश्यकत्वापादकत्वसूचनार्थं कर्तृधर्मशब्देन लक्षणया निमित्तपरतोक्ता एवं चेति लिङ्गदर्शनभाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

यावज्जीविक इति भाष्येण वाशब्दं व्याख्याय कर्तृशब्दव्याख्यानार्थं कर्तुरिति भाष्यं धर्मशब्दाध्याहारयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * धर्म इति * अत्र च कर्तृधर्मश्चोद्यत इत्येतावता प्रतिज्ञासूत्रावयवव्याख्या कर्तृधर्मोक्तेश्च यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वसूचनार्थत्वान्निमित्तान्वयापादितस्य चावश्यकत्वस्य काम्यप्रयोगेऽनुपपत्तेः प्रयोगान्तरनिवृत्तिसूचनार्थो नियमशब्द इति तेनेत्यादिना सूचितम् । हेतुभागपूर्वं श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ननु जीवनेः श्रुतिवृत्तत्वोपपत्तावपि यावच्छब्दस्य निमित्तानभिधायित्वान्न्याय्ये निमित्तपरत्वपक्षे यावज्जीवशब्दस्य श्रुतिर्वृत्तित्वं कर्तृगतावाचित्वभावव्याख्यानप्रत्ययस्य पक्षद्वयेऽपि श्रौततयाविशेषान्निमित्तपक्षपक्षपातस्य श्रुतिमूलत्वे निरयुक्तत्वात्पूर्वं निरस्यन्नाह व्याचष्टे * इहेति * व्याप्तिर्वाचिना यावच्छब्देन जीवनस्य व्याप्त्यभिधानपरत्वेन व्याप्यत्वेन श्रौतत्वं विवक्षितत्वात्तथा व्याप्त्यातिकालभेदाभिधानात् जीवनानामनुष्ठानान्वयप्रतीतेः

कर्मणि च जीवनविधौ स्वप्रयोजनप्रयुक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य कादाचित्कत्वाद्यावच्छब्दोक्ताया. सर्वजीवनव्याप्तेः प्राप्त्यभावेनानुवादायोगाद्युगपत्कालीनत्वाच्च जीवनानामेकस्मिन्प्रयोगे साहित्यानुपपत्तेः प्रयोगभेदाक्षेपकाभावाच्चाशङ्का सम्पादनत्वेन व्याप्तेर्विध्ययोगाद् यावच्छब्दानर्थक्यापत्तेः निमित्तपरत्वे तु यावन्निमित्तं नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वाद्यावच्छब्दोक्तव्याप्त्यनुवादोपपत्त्या यावच्छ्रुतिसामर्थ्यान्निमित्तत्वावगतेर्यावज्जीवपदस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तएव सम्भवतीत्यर्थः। यद्वाख्यातप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतो ऽभ्यासस्तस्य श्रुत्यैव प्रत्ययवाच्यभावनानुरञ्जकधात्वर्थवाचित्वादाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तएव संभवतीत्यर्थ.। कालपरयावज्जीवपदान्वयनिबन्धनत्वाद्ऽभ्यासलक्षणायाः धातोश्च प्रत्ययोपसर्जनत्वेनान्वयायोगात्तदन्वितप्रत्ययवाच्यभावनानुरञ्जकत्वेन स्वार्थवाचित्वादाख्यातप्रत्ययद्वारा धातोरपि यावज्जीवपदान्वयात्पूर्वपक्षे ऽभ्यासलक्षणार्थत्वापत्तिसूचनार्थम् * धातोर्भावनावाचित्वं तात्पर्याशयेनोक्तम् * मात्रशब्दो ऽभ्यासव्यावृत्त्यर्थः। ननु यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वे ऽपि सायं च प्रातश्च जुहोतीति चशब्दोक्तकालद्वयसमुच्चयान्यथानुपपत्त्याऽभ्यासलक्षणा तुल्येत्याशङ्कानिराससूचनार्थश्चकारः आग्नेयी सायमाहुतिस्तद्वेतः सिक्त रात्र्यां गर्भं दधाति तत्सौर्या प्रात. प्रजनयतीति रेतःप्रजननंस्तत्कार्यान्यथानुपपत्त्या तेषां यश्चिरजुहोत्तमपृच्छत् कस्मिंस्त्व जुहोषीति सो ऽब्रवीत् तेभ्यस्त्वग्नये प्रजापतये सुर्यायेति योद्विस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीद् द्विधेति अग्नये च प्रजापतये च सायं सूर्याय प्रजापतये च प्रातरिति य एकस्तमपृच्छत् सो ऽब्रवीदेकधेति प्रजापतयएवेति तेषां यो द्विरजुहोत् स आर्ध्नोत्तस्य नेतरे सात्तत्यमुपायंस्तद्य एवं विद्वान् द्विर्जुहोति आर्ध्नोत्येवेत्यभ्यासवाचिना द्विरिति सुच्प्रत्ययेनैव कालद्वये ऽभ्यासस्योक्तत्वान्न सिद्धान्ते लक्षणापत्तिरित्याशयः। श्लोकं व्याख्यातुम् * तदिदयुक्तम् * ननु जीवनधात्वर्थान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या कालाभ्यासलक्षणा पक्ष्यमाना साध्यसाधनान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या पूर्वकल्पनावन्न दोषमावहतीत्याशङ्क्याह * यत्र हीति * निमित्तत्वानभ्युपगमे जीवनधात्वर्थविषयोगाल्लाक्षणिकार्थविध्यापत्तेर्दोषापत्तिरित्याशय.। यावच्छब्दस्य काले प्रयोगदर्शनात्तद्वाचित्वं शङ्कते * तत्रेति * स्यापस्यात्रानुष्ठेयत्वाश्रुतेर्निमित्तानपेक्षत्वाद्दोहनस्य निमित्तत्वेनान्यथायोगात् यावच्छब्दोपवन्धान्यथानुपपत्तेर्लक्षणया कालग्रहणं न तु श्रुत्या तच्चागत्या युक्तम् अनुष्ठेयत्वश्रुतौ तु निमित्तत्वे-

न श्रुत्यर्थस्यैवान्वयोपपत्तेर्न युक्ता लक्षणेति परिहरति * युक्तमिति * कस्माद्यावच्छब्दस्य कालवाचित्वं नेष्यतइत्याश-
६२३।५ ङ्क्याह * न चेति * लक्षणयापि कालप्रतीत्युपपत्तेर्न वाचकशक्तिकल्पना युक्तेत्याशयः । ननु नाडिकामुहूर्त्तप्रहरादिप्रत्ययानां परत्वापरत्वयौगपद्यायौगपद्यचिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययानां च कालकृतत्वेनाङ्गीकृतानां विभक्तत्वादाकाशवदविभक्तेन कालद्रव्येण करणाशक्तेः सूर्यादिगतिक्रियावच्छेदाद्विभक्तस्य कालस्य विभक्तप्रत्ययहेतुत्वाभ्युपगमे तु सूर्यादिगतिक्रियाणामेव नभः षष्ठितमभागातिलङ्घनफलः सूर्यादिगतिक्षणप्रचयो नाडिकानभस्त्रिंशत्-
[illegible] ऽष्टमभागातिलङ्घनफलः प्रहर
[illegible] प्रतियोगिपदार्थापेक्षया बहु-
[illegible] त्वापरत्वविशिष्टपदार्थप्रत्यय-
हेतुत्वोपपत्तेरेकभिन्नक्षणावच्छेदयोर्यौगपद्यायौगपद्यविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेरल्पत्वादिभावविकारान्तर्गतबह्वल्पसूर्यादिगतिलक्षणावच्छेदयोश्चिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः क्रियाव्यतिरिक्तकालाभावाज्जीवनक्रियाया एव कालत्वावगतेर्न लक्षणापत्तिरित्याशङ्कते *क्रियेति* सूर्यादिस्थाया गतिक्रियाया युवस्थविरादिपदार्थसम्बन्धाभावेन तदवच्छेदकत्वायोगात्कालस्य तु सर्वगतत्वात् स्वसंयुक्तसूर्यादिसमवेतक्रियावच्छेदलब्धविभागस्य युवस्थविरादिपदार्थावच्छेदकत्वोपपत्तेर्युवस्थविरादिषु परापरादिप्रत्ययैः क्रियातिरिक्तकालानुमानादपरिहार्या लक्षणेति परिहरति * अन्येति * पदार्थासम्बद्धायाः क्रियायास्तेषु परादिप्रत्ययहेतुत्वायोगात्कालस्यानुमेयत्वे ऽपि क्रियाव्यतिरेकसिद्धिरिति प्रौढ्योक्तम् । परमार्थतस्तु प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे कालस्यासिद्धिरेव स्यादिति सूचनार्थम् * वैशेषिकानित्युक्तम् * परापरादिप्रत्ययानां हि सावधिकत्वात् सर्वगतहेत्वपेक्षत्वे ऽप्याकाशादेरेवान्यतः सिद्धात्कालयस्त्वरूपेणाभिन्नादपि सहकारिभेदापादितविलक्षणसामर्थ्यादुपपत्तेर्न कालकल्पकत्वं भवति प्रत्यक्षत्वे तु सूर्योदयो वर्त्ततइति क्रियाविषयोदयप्रत्ययविलक्षणा वर्त्ततइत्यक्षजप्रत्ययवेद्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तकालसिद्धिः भूतः सूर्योदयो भविष्यति चेति भूतभविष्यत्कालावच्छिन्नोदयवर्त्तमानाहिणि प्रत्यये वर्त्तमानत्वाप्रतीतेश्च न वर्त्ततइति बुद्धेः प्रध्वंसालम्बनत्वं शङ्कनीयं घटो भूतो ऽद्य नश्यति श्वो भविष्यत्यद्य नोत्पद्यतइति प्रध्वंसप्रागभावप्रादिनाशानुत्पत्तिबुद्धिवैलक्षण्याच्च भूतभविष्यद्बुद्ध्योः प्रध्वंसप्रागभावालम्बनानुपपत्तेः भूतभविष्यत्कालाव-

च्छिन्नसत्तालम्बनत्वं धातुप्रत्ययार्थालोचनयाभासमानं नापह्नोतुं शक्यं कालानवच्छेदे च सूर्योदयादिसदसत्त्वयोराकाशवदविशेषादसर्वदा सदसत्त्वापत्तेः कादाचित्कत्वप्रतीतिविरोधः स्वतश्च कालस्यैकरूप्ये ऽप्युपाधिभेदाद्भूतभविष्यद्वर्त्तमानत्वव्यपदेशोपपत्तिः। एकफलावच्छिन्ना हि क्रियाक्षणा यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावत्कालो वर्त्तमानकालत्वेन व्यपदिश्यते क्रियाक्षणानां च यौगपद्ये ऽप्येकफलोद्देशेनानुष्ठीयमानानामाद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिक्षणपर्यन्तं क्रियैक्यव्यपदेशाद्विद्यमानक्रियावच्छेदौपाधिकं कालस्य वर्त्तमानत्वं विनष्टक्रियावच्छेदौपाधिकं भूतत्वं भाविक्रियावच्छेदौपाधिकं भविष्यत्त्वम् उपपन्नं सूर्यादिक्रियावच्छेदस्य च कालस्याक्षिपक्ष्मादिक्रिययावच्छेदाभ्युपगमाच्चान्योन्याश्रयापत्तिः। अतश्च सूर्यादिक्रियाणामपि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालावच्छेदात्क्रियाव्यतिरिक्तस्याकाशादिव्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्यक्षकालवादिमते विलक्षणप्रतीतिबलादेव सिद्धेस्तेषां तावत्पराजयो ऽनाशङ्क्य एव। अनुमेयकालवादिनो ऽपि त्वाकाशादिव्यतिरेकासिद्धावपि क्रियातस्तद्व्यतिरेकासिद्धेरनयोः पराजेतुमित्याशयः। सूर्यादिगतिक्रियाणां कालत्वमभ्युपेत्यापि गगनापरपर्यायसंख्यानवाचित्वेन स्मृतात्कालयतेर्धातोर्घञि कृते कालशब्दव्युत्पत्तेः क्रियामात्रे च कालत्वाप्रसिद्धेः परिच्छेदकत्वप्रयुक्तत्वात्कालत्वस्य जीवनस्य चानियतपरिमाणत्वेन परिच्छेदकत्वायोगात्कालत्वानुपपत्तेरपरिहार्येह लक्षणेति वक्तुमारभते * अपि चेति * कासु तर्हि कालत्वप्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * यावद्दोहं स्वपिति इत्यादौ गोदोहनादिक्रियास्वपि स्वापादिक्रियान्तरपरिच्छेदकत्वात्कालत्वप्रसिद्धिरस्तीत्याशङ्क्य क्रियान्तरपरिच्छेदकचन्द्रादित्यपरिवर्त्तनक्रियोपलक्षणत्वद्वारा गोदोहनादेः परिच्छेदकत्वं न साक्षादिति क्रियेत्यनेनोक्ते जीवनवदनियतपरिमाणत्वादुपलक्षणत्वायोगमाशङ्क्य पयःप्राप्त्यादिफललाभात्मव्यवहारोपत्वोक्त्या फललाभपर्यन्तत्वान्नियतं परिमाणत्वं सूचितम्। ननु परिवर्त्तनक्रियाणां प्रहरचतुष्टयव्यापित्वेन महापरिमाणत्वान्नाल्पपरिमाणाभिर्गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्षणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * ता एवेति * उदयास्तमयलक्षणपरिवर्त्तनक्रियाणां यद्यान्तरमुहूर्त्तादिक्रियापरिमाणं तेन गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्ष्यमाणेन द्वारभूतेन परिवर्त्तनक्रिया उपलक्ष्यन्त इति वदता गोदोहनादिक्रियाणां साक्षाद्विपरिवर्त्तनोपलक्षकत्वायोगे ऽपि तदवयवभूतमुहूर्त्ताद्युपलक्षणद्वारोपलक्षणत्वे ऽभिहिते मुहूर्त्तादेव तर्हि उपलक्ष्यता क-

स्मात्प्रोक्तेत्याशङ्कानिरासाय * अन्येत्युक्तम् * परिवर्त्तनोपलक्षकगोदोहनादिपरिच्छेदार्थमुहूर्त्तादेरुपादानाज्ज्वलनादिवदयान्तरव्यापारत्वावगतेर्न प्राधान्येनोपलक्ष्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । अनियतपरिमाणाया गोदोहनादिक्रियाया मुहूर्त्तादिना परिच्छेदायोगमाशङ्क्य प्रायिकी परिमाणप्रत्यासत्तिरुक्ता मुहूर्त्तादीनामुपलक्षकत्वसम्भवे ऽन्यपरिच्छेदार्थत्वेनोपादानमयुक्तमित्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः अग्निहोत्रादिकाले किमित्यनेनातिक्रान्त इति पृष्टे गोदोहनपर्यन्तस्य स्वापस्यातिक्रमहेतुत्वोक्तये यावद्दोहं स्वपितीत्युच्यमानस्वापावच्छेदकतया गोदोहनमुदयास्तमययोरेव तत्कालत्वात्पूर्वाह्णादीनामप्युदयाद्यपेक्षत्वादुदयास्तमयरूपं परिवर्त्तनमेव प्रयोजनवत्त्वादुपलक्षणीयमित्याशयः । गोदोहनादीनामन्यतः परिच्छेदापेक्षामुपपादयति * तथा हीति * गोदोहनक्रियास्तु स्वरूपतो ऽनवस्थितपरिमाणत्वाद्व्यवस्थया प्रयोजनभूतया सूर्यादिचेष्टारूपं मुहूर्त्तादिनियतत्वात्परिच्छेदकं लौकिका इच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कियतेति * तन्येतावान्नभो भागो ऽस्मिन्क्षणे सूर्यादिनातिलङ्घित इति पुराणतो ज्ञानाशक्तेस्तावद्भागातिलङ्घितफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मकमुहूर्त्तादिपरिच्छेदायोगादपरिच्छिन्नानां मुहूर्त्तादीनां गोदोहनादिपरिच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्परिच्छेदश्चेति * आकाशावयवविशेषातिक्रमफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मकस्य नाडिकादेः मुहूर्त्तादिवद्दैव नैपुण्येन स्वतः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्षष्ट्या पानीयपलानां यत्र घटीपूरणफलघटीछिन्नोर्द्ध्वगतिक्षणप्रचयात्मिका नाडिकाभिन्नेना अक्षिपक्ष्मसंयोगविभागफलस्याक्षिपक्ष्मगतिक्षणप्रचयात्मकनिमेषस्य चतुर्थो भागः क्षणद्वयं लवः क्षणत्रयं त्रुटिः क्षणचतुष्टयं निमेषः पञ्चदश निमेषाः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठा च कला मुहूर्त्तश्चैता च यथास्मिकादिशब्देनोक्ता मानुषीणामपि निमेषादिक्रियाणां स्वतः परिच्छेदकसम्भवे गोदोहनादेरपि स्वतः परिच्छेदकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य * व्यावहारिकेत्युक्तम् * पयःप्राप्त्याद्यभिमतफलात्मकस्य व्यवहारस्य दोग्धृप्रयत्नशैथिल्यादौथिल्याभ्यां बहुलक्षणसाध्यत्वेनानियतपरिमाणकालव्यापित्वादवच्छेदभूतानां गोदोहनादिक्रियाणां परिमाणनियामकत्वलक्षणपरिच्छेदकत्वायोगो ऽपि निमेषादिक्रियाणां फलानुद्देशेनेव स्वभावतो ऽनुष्ठीयमानानामप्रयत्नापाद्यत्वेन प्रयत्नशैथिल्यादृढत्वकृतकालव्याप्तित्वायोगात्सकलपर्यन्तत्वमात्रेण च तन्नियमात्नियतकालव्याप्तियोगान्नियतपरिमाणत्वोपपत्तेः परिच्छेदकत्व-

सम्भवतीत्याशयः। कथं तर्हि यावद्दोहं स्वपितीति गोदोहनक्रियायाः
परिच्छेदकत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह * तदभ्यासेनेति * सकृदनु-
ष्ठाने प्रायिकत्वायोगात्तस्मिन्मुहूर्तादिपरिमिते काले व्यवहारोपयो-
गिनीनां दोहनादिक्रियाणां यो * अभ्यासस्तद्दर्शनेनेत्युक्तम् * जी-
वनस्य तु कथं चित्परिच्छेदकत्वायोगान्न कालत्वं सम्भवतीत्याह *
न चेति * काललक्षणापरिहारायोगमुपसंहरति * तस्मादिति *
अभ्यासलक्षणामुपपादयितुमारभते * पुनरिति * प्रश्नपूर्वमुप-
पादयति * कथमिति * वैतत्येन कदा चित्स्तोकानुष्ठानादि-
क्षिप्तत्वेन प्रयोगे क्रियानुजीवनकाल इत्यपरिज्ञानाद्वैतत्यं वैपरीत्येन
त्वेकहेलया कृत्स्नप्रयोगे यावज्जीवश्रुतिर्वृथा स्यादत इति अध्याहा-
रेण योज्यम्। वैतत्येनापरिज्ञानादित्येतद्व्याचष्टे * अनभ्यस्तमिति* ६३२।१
अमृतेन समाप्येतइति परिसंख्यारूपेणासमाप्य म्रियतइत्यर्थविव-
क्षया * अथेत्युक्तम् * मृते ऽपि समापने सर्वस्वारास्यक्रतुव-
द्दोषमाशङ्क्यार्भवपवमाने प्रस्तूयमाने ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ-
मिति सम्प्रेष्य संविशतीति वचनात्तत्रादोष इति वैधर्म्यं * न चे-
त्यनेनोक्तम् * विततप्रयोगपक्षे च यावज्जीवकालस्य सायम्प्रातः
कालसमाप्त्ये काम्यप्रयोगे निवेशायोगात्। यावज्जीवचोदनायाः
पूर्वपक्षे ऽनिष्टस्यापि प्रयोगान्तरविधायित्वस्यापत्तेः सायम्प्रातश्चोदन-
योश्चोदनाद्वयसन्निध्यविशेषे ऽपि काम्यप्रयोगमात्रविषयत्वकल्पना
निष्प्रमाणिकाप्यापद्येतेति दूषणान्तरमाह * सायमिति * सती
इति पाठे चोदने इति नपुंसकद्विवचनं प्रयोगान्तरापत्तिसूचनाय
* अस्मिन्नित्युक्तम् * पक्षान्तरार्थमभ्युपेत्य श्लोकावयवं व्याचष्टे
* यदि त्विति * सायम्प्रातश्चोदनानुरोधेनैकदैव कृत्स्नप्रयोगात्सा-
यम्प्रातश्चोदनार्थं यावज्जीवचोदनार्थयोर्द्वयोरपि सम्पादनं यदि म-
न्येतेत्युक्ते कृत्स्नजीवनकालाव्याप्तौ कथं तच्चोदनार्थसम्पत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थो दृष्टान्तः। अस्मिन्पक्षे दोषोक्त्यर्थं वृथेत्यवयवं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * तिथिवाच्यहः शब्दः इह यावज्जीवश्रुतौ व्याप्ति-
तो ऽन्यत्फलं न प्रतीयतइत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यदीति *
पूर्वाह्णो वै देवानामित्यन्यार्थदर्शनमेवान्यतः प्राप्तचभावेन प्रापकत्वा-
च्चोदनाभिप्रेतम्। अजीवतो ऽनुष्ठानाशक्तेः कर्मणो जीवनव्यतिरिक्त-
कालाप्राप्तावपि सायम्प्रातःकालयोर्जीवनव्यतिरेकेणापि भावात्सा-
यम्प्रातश्चोदनावशेनाजीवितः स्वयमशक्तावप्यृत्विग्द्वारा सर्वस्वार-
वत्प्राप्तानुष्ठाननिवृत्त्यर्थं सायम्प्रातश्चोदनयोर्जीवनकालान्तर्गतसाय-
म्प्रातःकालविषयत्वोपसंहारार्थत्वेनार्थवद्यावज्जीववाक्यमित्याशङ्क्य

सायमित्युक्तम् आहत्य वचनं विनार्थिकद्वारानुष्ठानकल्पनस्याप्य-
युक्तत्वाच्छ्रुत्यालोचनयैव जीवनान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषयत्वं
तच्चोदनाया. सेत्स्यतीत्यभिप्रायः । जीवनान्तर्गतसायंप्रातःकालविषय-
त्वान्तर्गत्युक्त्या विवक्षिता अनेन च यदपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
व्याख्यातम् * यावज्जीवतिविरोधश्च * अस्मिन्पक्षे स्यादिति दूषणा-
न्तरोक्त्यर्थत्वेन शब्देन त्विति भाष्यं चशब्दार्थो तुशब्दाभ्युपगमेन
व्याचष्टे *यावच्छब्दश्चेति * इत्यर्थादित्यभ्यासलक्षणोपसंहारभाष्यं
३३। व्याचष्टे * अत इति * सायम्प्रातश्चोदनामिश्रत्योक्त्या कृत्स्नप्रयो-
गाङ्गत्वेन कालविधानात्तद्विरोधादपि विततस्य प्रयोगो न युक्त इति
सूचितम् । ननु जीवनपरिमिते काले जुहुयादिति विहिते ऽर्थादभ्या-
सापत्तावपि विधेरभ्यासविषयत्वाभावान्नाभ्यासलक्षणापत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन स हीति भाष्यं व्याख्यातुमाशङ्कते तावत् * न-
नु चेति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * शब्दस्य होमाभ्या-
सापादने यः श्रमः स सामर्थ्यहोमेनारोपितो यत इत्यध्याहारेण
भारानुपादने हेतुतया योज्यम् । शब्दोक्तजीवनपरिमितकालान्वयसा-
मर्थ्यस्याधुनाभ्यासापादकत्वमात्रेण तुशब्दस्य दुष्टत्वाभ्युपगमे
सिद्धान्ते ऽपि सायम्प्रातःकालावच्छिन्नजीवनलक्षणनिमित्तान्वयसा-
मर्थ्यस्याधुनाभ्यासापादकत्वादविशेष इत्याह * अथेति* सिद्धान्ते
प्रत्यह प्रयोगविध्यर्थसमाप्तेः प्रत्यहमभ्यस्तप्रयोगाभावात्प्रयोगाभ्या-
सस्य च विधिव्यापारं विनापि सामर्थ्यादेव सिद्धेर्नाभ्यासलक्ष-
णापत्तिः पूर्वपक्षे त्वभ्यस्तस्य कर्मणः प्रयोगे न प्रयोगाभ्यास. प्रयो-
गस्य च विध्यधीनत्वादभ्यासलक्षणा च विनाभ्यस्तप्रयोगविध्ययो-
गाल्लक्षणापत्तिरिति वैषम्येणाशङ्कानिरासार्थतया व्याख्यातुमाह *
उच्यते इति * प्रत्यहं विध्यर्थसमाप्तौ द्वितीयादिष्वह स्वनुष्ठाना-
नर्थक्यमाशङ्क्य पृथक्प्रयोगतोक्त्या श्लोकं व्याचष्टे * ममेति * प्र-
तिदिनं कर्मसमाप्तेनैकस्मिन्प्रयोगे कर्माभ्यास इत्यर्थः । न त्वभ्य-
स्तप्रयोगस्यापि सामर्थ्यालभ्यत्वेनाशाब्दत्वात् न दोषापत्तिरित्याश-
ङ्क्याह * तथेति * अभ्यस्तप्रयोगचोदनां विनाभ्यस्तप्रयोगासिद्धेर-
भ्यस्तस्वरूपत्वे विधिव्यापारयितव्य इत्यर्थः । ननु विधेयत्वे ऽभ्य-
भ्यासस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्यथानुपपत्तितः प्रतीतेर्धातोरभ्य-
भ्यासलक्षणायां व्यापाराभावाद्दोष इत्याशङ्कते * नन्विति * शा-
ब्दस्य विनाभ्यासस्य विधान्वयायोगेनान्यथानुपपत्तितः प्रतीतिस-
म्भवे ऽपि धातुव्यापारस्याव्यवधानाभ्युपगन्तव्यत्वादपरिहार्या लक्षणे-
त्याशयेन परिहारं न चेत्यादिभाष्यसूचितमाह * सत्यमिति * श्रु-

तिश्चेत्यादिसूत्रार्थोपसंहारभाष्यमापाततो हेलया व्याख्यातुमाह * तदिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययम् उभयशब्देनाख्यातयावज्जीवपदाविषयतया श्रुतिशब्दो व्याख्यातः । अनुवादोक्तेरुद्देशाशयतोऽद्वितीयेऽस्यनेनोक्ता ।

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ ३ ॥

अप्रतिपातनलक्षणलिङ्गदर्शनादपि कर्तृधर्मो यावज्जीविकेति प्रतिज्ञाय कर्मधर्मे हि यावज्जीवकर्तृत्वे सति जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासयाजित्वानुपक्रमरूपातिपातनयोः कालभेदेन विरोधपरिहारानुपपत्तेर्यो दर्शपूर्णमासयाजी स तदुपक्रमादेवेत्युपक्रमेण दर्शपूर्णमासयाजी तदुपक्रामित्वरूपेण वान्हिमिव धूमो नियम्येतेत्यनुपक्रमरूपातिपातनानुपपत्तिरित्येवं तदुपपादनार्थत्वेन कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तमित्येतावता भाष्येण प्रक्रान्तमेवेत्यवधारणया प्रक्रान्तं सदिति पाठे तु सच्छब्देनावधारणसूचनया मध्यमसूत्रावयवं व्याख्याय यावज्जीवेत्यादिना कर्मधर्मपक्षे उपक्रमरूपातिपातनायोगादसमापनरूपमतिपातनं वाच्यं तच्च यावज्जीवकालेन समापनावगतेस्तावति काले ऽतिपन्ने कर्मणो ऽतिपत्तिः स्यात्तत्र च मृतस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानाशक्तेर्निमित्तभूतातिपातनवचनादन्यन्नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यादित्येवम् अन्यायवचो व्याख्यातः । तत्र जीवनान्त्यकालात्प्रागन्यसमाप्तिरूपातिपत्त्युपपत्तेः ६३४।१ काले ऽतिपन्ने कर्मातिपत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वं सर्वं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अतिपत्तिरिति * स्वधर्मभूतकालातिक्रमः कर्मकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारे ऽतिपत्तिर्नानुपक्रमो समाप्तिर्वा तत्प्रयोजकस्तु पुंव्यापारो ऽनुक्रमणासमापनोपलक्षितो विध्यविज्ञानाख्यो ऽतिपातनमित्याशङ्कानिरासाशयः । सिद्धान्ते तु कालभेदादेकस्मिन्मासे दर्शपूर्णमासानुष्ठानाल्लब्धदर्शपूर्णमासयाजिव्यपदेशस्य मासान्तरे ऽनुपक्रमणरूपमसमापनरूपं वातिपातनं प्रायश्चित्तविधिश्च सम्भवतीत्याह * मत्पक्षे त्विति * प्रायश्चित्तविषयत्वेन सम्भवतीत्यनुषङ्गः । ननु जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासयाजिनो ऽतिपातनप्रायश्चित्तविध्ययोगे ऽप्यभ्यासकालभेदादुभयं सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभ्यासलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावादभ्यासातिपातनस्य निमित्तत्वानवगतेर्नाभ्यासकालभेदाभ्युपगमेन विरोधपरिहारः सम्भव-

तीत्याशयेन परिहरति * न शक्यमिति * ननु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वात्तस्य च जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासप्रयोगविषयत्वायोगादनभ्यासविषयत्वावगतेरभ्यासविषयकालातिपातनस्य निमित्तत्वं प्रतीयत इत्याशङ्कते * ननु चेति * अवयवविषयः कालकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारोऽतिपत्त्याख्योऽतिक्रमो निमित्तभूतातिपातनाख्यपुरुषकर्तृकप्रयोजकव्यापारविषयत्वान्निमित्तत्वेनोक्तः। परमार्थतस्त्वतिपातनं नामेति परिहारग्रन्थालोचनया कालातिपातनान्यनिमित्तत्वशङ्कार्थो लक्ष्यते कालस्यातिपत्त्याख्यं प्रयोज्यव्यापारं प्रतिकर्तृत्वाभावात्कालातिपातनस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैतदिति * कालेन कर्मणातिक्रमणीयमिति कालकर्तृकर्मविषयाऽनतिपत्त्यविधेः कालस्यातिपत्त्ययोगमिति हेतुत्वमुक्तमुपपादयितुम् * यस्य हीत्याद्युक्तम् * प्रधानस्याङ्गमनतिक्रमणीयं माङ्गस्य प्रधानमित्येतदेव कुत इत्यपेक्षायाम् * तदेव चेत्युक्तम् * सगुणत्वायानतिक्रमविधानात्प्रधानस्य च सगुणत्वापेक्षत्वात्प्रधानस्यैवाङ्गमनतिक्रमणीयमित्याशयः । अनुष्ठानानुष्ठानरूपत्वाद्या-
१२५। तिक्रमानतिक्रमयोरनुष्ठेयकर्मधर्मतैव युक्तेत्याह * तदेव चेति * अनुष्ठानमात्मा स्वभावो धर्मो यस्येति विग्रहः अतः पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यकर्मातिपातनस्य निमित्तत्वादभ्यासस्य च पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यधर्मावातिपातनप्रायश्चित्तविध्योर्लिङ्गता युक्ता इत्युपसंहरति * तस्मादिति *

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात्॥४॥

दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालत्वदर्शनाच्च कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकाले कर्मकालाभावादनर्थकमन्यत् सोमयागविधानं स्यात्तदर्थवत्त्वाय तु सोमयागस्य दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकाले कालोऽभ्युपगम्य यावज्जीवकालसमाप्त्ययोगात्प्रतिमासं दर्शपूर्णमासकर्मप्रयोगाद्भेदः स्यात् स च यावज्जीविकत्वस्य कर्तृधर्मत्वपक्षे पौर्णमास्यमावास्याकालावच्छिन्नस्य जीवनस्य प्रतिमासं भिन्नस्य निमित्तत्वाद्युज्यते न कर्मधर्मपक्ष इत्येवं तत्रानर्थकमन्यत् स्यादिति पूर्वसूत्रस्थपदानुषङ्गेण व्याख्यां सूचयितुं कथमनर्थकमन्यत् सोमयागविधानं स्यादिति प्रश्नपूर्वं कर्मेत्यादिभाष्यं च सूत्रं व्याचष्टे तदभ्याससमाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्मधर्मपक्षेऽपि सम्भवात् समाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्तृधर्मत्वादिन्नायाल्लिङ्गमित्यपूर्वं व्याचष्टे * इति * यथैव पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभ्या-

सेवौचित्याभावान्न प्रतिमासमभ्यासापत्तिः प्रायश्चित्तनिमित्तं किं
तु यावज्जीविकाभ्यासापत्तिस्तथैव दर्शपूर्णमासशब्दयोरभ्यासया-
चित्वाभावाद्यावज्जीविकाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतैव स्यात् न
प्रतिमासाभ्याससमाप्त्युत्तरकालतेति शङ्कानिरासार्थः। काल-
श्चेदित्यादिसूत्रावयवं स्वयमन्यथा व्याख्यास्यन् भाष्यव्याख्याते ऽर्थे
तावद्योजयति * सूत्रमपीति * अन्यथा व्याख्यातुमाह*कालश्चेदि-
ति * कर्मान्तरेणे सोमयागादिना दर्शपूर्णमासकर्मणोरविच्छेदे स-
त्यपि को दोष इत्यपेक्षायां दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालविधिविरो-
धो विचार एतद्यत्नस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते ऽन्यस्य तन्त्रं
प्रतायते इत्यादिनिन्दोन्नीतनिषेधविरोधश्चेति दोषद्वयमुक्तं लिङ्गद-
र्शनसाध्यमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनुध्यायिनीजरामरण-
निर्मोकवचनरूपस्यान्यार्थदर्शनद्वयस्य व्यपवर्गसूत्रार्थत्वाभावात्त-
द्व्याख्यावेलायामुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्यापवर्गसूत्रार्थत्वाभावे
* ऽप्यनित्यत्वात्तु नैवं स्यादित्युत्तर * सूत्रस्थेनैवंशब्देन परामर्शसि-
द्ध्यर्थे तत्समीपे मुक्तकस्यान्यार्थदर्शनद्वयस्योपन्यास इत्याह * मु-
क्तकेति * सूत्रानारूढस्योपन्यस्तस्य सौत्रेण शब्देन परामर्शमाश- ६३६।१
ङ्क्य विशेषतः केन चित् सूत्रेणानुक्तत्वे ऽपि सामान्यतो लिङ्गदर्शन-
सूत्रगोचरतोक्ता। अनुध्यायिनीवचनं व्याख्यास्यत् अतिपातनप्राय-
श्चित्तादीनां लिङ्गदर्शनानां विधिरूपत्वादस्यापि विधिरूपत्वशङ्कां
निवर्त्तयितुमर्थवादत्वं तावदाह * तद्यथेति * लिङ्गदर्शनसूत्रे ऽनु-
ध्यायिनीजरामरणनिर्मोचनवचनयोरपि नियमलिङ्गत्वादुदाहरण-
त्वसम्भवसूचनार्थस्तथाशब्दः। अर्थवादत्वसिद्ध्यर्थं विध्यन्तरशेष-
भूतत्वे ऽभिहिते होमादिनिषेधार्थत्वाद्विध्यन्तरशेषत्वायोगमाशङ्क्य
दीक्षितो न ददातीत्यादिवाक्यान्तरेणैव होमादेः पर्युदस्तत्वादग्नि-
होत्रं जुहोतीत्यादेरनुवादत्व दीक्षितस्येत्यनेनोक्तं व्याचष्टे *एतावत्त्वं
इति * य आहेत्यादिभाष्येणाभिमुख्यार्थत्वादाहो हकारस्य च
निश्चयार्थत्वादात्मार्थत्वरूपेणाभिमुख्येन यो भागो निश्चितो भवति
तस्मिन्प्रदीयमाने ऽनुध्यायिनीवचनं भवतीत्यनुध्यायिनीवचनाद्भाग-
स्य नियतत्वमुक्त्वा यद्वेत्यनेन व्यतिरेकमुखेनोपपाद्य नियतश्चेत्यनेन
भागनियतत्वद्वारानुध्यायिनीवचनस्य नियमलिङ्गतोपपादिता तत्-
सर्वं सङ्क्षिप्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * एतदिति * कर्म धर्मपक्षालिङ्गा-
योगोक्त्यर्थं नेति भाष्यं व्याचष्टे * कालेति * तस्मादित्युपसंहारभा-
ष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * जरामरणनिर्मोकोक्तेर्लिङ्गत्वोक्त्यर्थ-
मपि च श्रूयतइति भाष्यं व्याख्यातुं यथाभागस्य नियतत्वं नियमलि-

ङ्ग तथा जरामृत्युभ्यामेव निर्मुच्यतइति जरामरणयोरपि निर्मोक्ष-कारणयोर्नियतत्वं लिङ्गमित्यतिदिशति * एतेनेति * जराविधेरन्यतो ऽप्राप्तत्वादनेनैव वाक्येन विधिं सूचयितुं विधानशब्दः । जरेति भाष्यं व्याचष्टे * काम्यत्वेति *

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

जरामरणवाक्यस्य प्रागेवोपन्यस्तत्वात्पुनरुपन्यासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्याह * यदेवेति * तत्सूत्रस्थेनैवंशब्देन परामर्शार्थं प्रागुपन्यस्तं वस्तुतस्त्वेतत्सूत्रार्थएवान्यार्थदर्शनद्वयमुपलक्षणार्थं त्वेकमुपन्यस्तमित्याशयः । सूत्रं योजयति * नियमेति * यदेतद्नुष्ठानं जरामरणनिर्मोचनं चोक्तं तद्भवत्पक्षे कर्मणो ऽनित्यत्वायोगाद्यथोक्तं तथा न स्यादित्यर्थः । लक्षणाभ्युपगमे ऽपि जीवनस्यानियतपरिमाणत्वात्तु यत्कालक्षलक्षणार्थत्वमुक्तं तदेवं स्यादित्येवं स्वयमन्यथासूत्रं व्याचष्टे *अथ वेति * सूत्रार्थमुपपादयति * तत्रामेति * नित्यशब्दव्याख्यानार्थम् * कियतापीत्युक्तम् * चन्द्रादर्शनस्य ज्योतिःशास्त्रान्नियतपरिमाणेनामावास्याकालेनाविनाभावावगमात्तदुपलक्षणत्वं युक्तं जीवनस्य तु कियता कालेनाविनाभावानवगमान्न युक्तोपलक्षणतेत्यर्थः ।यस्मादनियतपरिमाणत्वाज्जीवनकालमुपलक्षयितुं न शक्नोति तस्मादेतज्जीवनमेवमुपलक्षयामापद्यते यत्तुतेतज्जीवनमेवंभूतमनियतपरिमाणं यदा भवेत्तदा जुहुयाद्यजेत वेति ततश्च कादाचित्कत्वान्निमित्तस्यैव स्यादित्याह * तदिति * ननु नियतनिमित्तस्यावश्यं कर्मेत्याद्यसिद्धान्तसूत्रस्यभाष्ये नियतनिमित्तत्ववशेन कर्मणो ऽवश्यकर्त्तव्यतोक्तिर्जीवनस्यानित्यत्वान्निमित्तत्वाभ्युपगमे विरुध्येतेत्याशङ्कते * कथं तर्हीति * यावदात्माधिष्ठितत्वरूपेण शरीरमस्ति तावत्प्राणधारणाख्यं जीवनं नियमेनास्तीत्येवमाशयं भाष्ये जीवननित्यत्वाभिधानमिति परिहरति * यावच्छरीरेति *

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावज्जीविकाभ्यामपक्षे च दर्शपूर्णमासवच्चाद्विकतीनामप्यभ्यासापत्तेः सर्वासां चैकस्मिन्काले ऽभ्यासस्याशक्यत्वाद्विरोधः स्यादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्यं नियमपक्षे ऽपि विरो-
२७१। धमाभ्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नियमः सन्निति * नियमस्यावश्यकर्त्तव्यरूपस्य प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थत्वादनतिदेशो ऽस्मे पक्षतात्पर्यः । नन्वतिदेशप्राप्तौ ऽपि यावज्जीवकालो य

इष्ट्येति वाक्योपदिष्टेन सद्यस्कालत्वेन बाधिष्यतइत्याशङ्कते * ननु चेति * अविरोधान्न बाध्यतइति परिहरति ।

नैतदिति कर्त्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

ननु कर्तृधर्मपक्षे ऽपि यावज्जीवशब्देन जीवनपरिमितकालस्योक्तेस्तुल्यो विरोध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन यथाभाष्यं सूत्रं योजयति * कर्त्रेति * व्यपवर्गदर्शनानुक्तावपि सूत्रार्थः पर्यवस्यतीति सूचनाय * एतावदित्युक्तम् * निमित्तपक्षे दर्शपूर्णमासाविष्ट्वेत्यपवर्गदर्शनावक्लृप्ते कालश्चैककर्मभेदः स्यादित्यनेनैवोक्तत्वाद्दर्शनान्तरानुदाहरणाच्च व्यपवर्गदर्शनोक्तिरयुक्तेत्याक्षिपति * यद्वेति * दर्शनशब्दो याज्ञिकस्थितिलक्षणसिद्धान्ताशयो न तु लिङ्गदर्शनाशय इत्येवं समाधत्ते * तन्नेति * व्यपवर्गसिद्धान्तोक्तेरपि पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थभाष्यालोचनया विकृतिविषयतोक्त्या प्रकृतिन्यायेनैव विकृतीनामपि व्यपवर्गसिद्धान्तत्वोपपत्तिसिद्धेर्मन्दफलत्वेनापरितोषात्स्वयमन्यथासूत्रं व्याचष्टे * अथ चेति * उपसंहारार्थत्वे सूत्रस्यानतिरिक्तार्थत्वात्फल्गुत्वापत्तेरत्राप्यपरितोषान्नियमपक्षे कालवाचियावज्जीवशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य नियमस्य चिरतया यावज्जीवशब्दव्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * उक्तेन न्यायेन कर्तृधर्मनियमे सिद्धे सति कालशास्त्रतयाभासमानमपि यावज्जीवपदं वस्तुतो निमित्तशास्त्रमेव स्यादित्यर्थः । श्रुतिसंयोगोक्त्यैव कालवाचित्वनिरासेन निमित्तवाचित्वासिद्धेरत्राप्यपरितोषात् स्वमतेन निरूढपश्वादिषु नैयमिकत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * षट्सु षट्सु मासेषु पशुना यजेत चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यैर्यजेतेत्यादिशब्देनोक्तम् । कालशास्त्रत्वेनाभासमानस्य वीप्साश्रोगमात्रेण कथं निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याशङ्क्याह * न तावदिति * काम्यस्य वा ज्योतिष्टोमप्रयोगस्य वसन्तकाल उपदिश्येत एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचर्यवासीत्यनृणवाक्याद्यवगतस्य नैयमिकस्य सतः काम्यस्य नाभ्यासापत्तिरिति समुदायेन हेतुना वीप्सां विनापि प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादावर्त्यमानतया सिद्धत्वाद्वीप्सानर्थक्यापत्तेर्वसन्ते वसन्तइत्येवं वीप्सायुक्तत्वेन कालो न शक्यो वक्तुं नैयमिकस्य च ज्योतिष्टोमप्रयोगस्योपदिश्यते ततश्चौलोपनयनादिवत् सकृत्प्रयोगमात्रेण नैयमिकविध्यर्थसिद्धेरिति

ष्फलावृत्त्ययोगात्तद्वाचिका वीप्सानर्थिका स्यात् इत्यर्थः । ननु नैय-
मिकस्यापि प्रयोगस्य कालोपदेशे द्वित्र्यादिषु वसन्तेषु प्रयोगाविध्यर्था
६३८।१ वीप्सा भविष्यतीत्याशङ्क्यानवस्थितशास्त्रार्थापत्त्या निरस्यति * न
चेति * अतः सर्ववसन्तव्याप्त्यर्थत्वाद्वीप्साया निमित्तत्वं च
विना कृत्स्नस्याप्राप्तत्वेनानुवादायोगादेकस्मिंश्च प्रयोगे ऽनेकवसन्त-
साहित्यसम्पादनाशक्तेर्विध्ययोगान्निमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याह *
तस्मादिति * नन्वधिकरणवाचिन्या सप्तम्या कालस्याङ्गत्वावग-
तेर्निमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्याह * सप्तम्यपि चेति * अत्रार्थे
सूत्रं योजयति * तेनेति * ज्योतिष्टोमन्यायं पश्वादिष्वतिदिशः
ति * एतेनेति *

॥ अथ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

**नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तनिन्दाऽशक्तिसमाप्ति
वचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु क-
र्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥**

षड्विधस्यापि कर्मभेदस्योक्तत्वादनर्थकमेतदधिकरणमित्या-
शङ्क्य शाखान्तराख्यकारणान्तरनिरासार्थत्वं तावत्परमतेनाह * उ-
क्तेति * प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वादिदं कर्म शाखान्तरीयकर्मभिन्न-
मिति बुद्धेः शाखान्तरान्यभेदकत्वशङ्कानुपपत्तेः कारणान्तरनिरा-
सार्थत्वायोगेनापरितोषात् स्वमतेनोक्तषट्कमध्ये एव संज्ञागुणाभ्या-
सादशङ्कानिरासार्थमाह * नैव चेति * रूपादेः षट्कबाह्यत्वात्क-
थ तन्मध्यनाशङ्क्येत्याशङ्क्य केनचिदपूर्वसंयोगादिप्रकारेण षट्कान्य-
तमरूपत्वाशङ्कोक्ता कथं निन्दादेः षट्कान्यतमप्रकारत्वमित्याशङ्क्या-
ह * तदिति * सिद्धान्ते प्रतिषेधार्थं निन्दादेर्गुणप्रकारत्वमुदिता-
गुणानामित्यादौ च
.यैवासम्भवेन गुणस्य
.त्वाभावेनाभिक्षादिवत्
पूर्वसंयोगासम्भवदनुन्यायेगाच्छाखान्तरीयस्य च कर्मणो ऽनवगत-
त्वेनाप्रत्यभिज्ञानाच्छाखान्तरीयस्य गुणस्य शाखान्तरीये कर्मणि वि-
ध्यसम्भवेन भेदकत्वस्याशङ्कनीयत्वाच्छाखान्तरीयगुणानां चैकशा-
खायां कर्मण्युपसंहारासक्तेः. शाखान्तरीयकर्मानवगमस्यैव हेतुत्वा-
च्छाखान्तरीयत्वमदृष्टत्वस्यैव गुणस्य भेदकत्वेनाशङ्कनीयत्वायोगात्.
पुनः श्रुतेश्च सिद्धान्ते शाखान्तरीयस्यैवाभेदकत्वाभिधानाच्छा-

सान्तरीयाणां यथोदाहरणत्वं तथा वेदान्तरीयस्यापि कर्मणः शा-
खान्तरीयाध्यायिभिरनवगमात्तिशेषात्तदान्तराणामप्युदाहरणीयत्वा-
द्यगते शाखान्तराणीति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य * कथं पुनरिति*
कथं चिदुपलक्षणत्वेन समर्थनं दूषयितुमुपन्यस्यति * के चि-
दिति * त्रयीं विना सर्वाङ्गोपेतकर्मानवगतेर्वेदत्रयस्याप्यध्येयत्वा-
च्छाखान्तरीयन्यायासम्भवेन दूषयति * न त्विति * श्लोक
व्याचष्टे * यत्र हीति * औद्गात्रे वा वेदे यत्कर्म द्रव्यदेवतासंयु
क्तमाम्नायते तत्र कथमित्यपेक्षायामाह * यत्रेति * अनेकवेदाधी
तस्य कर्मणो यत्र द्रव्यदेवाम्नानं तत्रैवोत्पत्तिर्वेदान्तरे गुणमात्रवि- ६३९।५
ध्यर्थश्रुतिरित्येतदेव तृतीयाधिकरणसूत्रेण द्रढयति * तथा चेति*
तस्माद्युक्तमेव भाष्यमित्याह * तस्मादिति * नामविशेषदर्शनाद्रू-
पविशेषदर्शनादित्यादिप्रत्येकं दर्शनशब्दान्वयेन सूत्रव्याख्या दर्श-
नेशब्देन सूचयताऽत्र्ना भेदोक्तिं व्याचष्टे * तत्रेति * ना-
मरूपयोर्विशेषोक्त्यन्यथा भेदोक्त्या सूचितः । नामभेदो यद्भेदका
रणं तत्तावदिह दर्श्यत इत्यर्थः । नन्विति भाष्येण काठकादिनाम्नोऽध्य-
ध्ययनाध्यापनादिनिबन्धनत्वावधारणाद्वैशम्पायनान्तेवासिपुरुषवाचिकठश-
ब्दप्रकृतिकत्वे चाद्विमत्त्वापत्तेश्चरणाख्यब्राह्मणावान्तरजातिवाचि-
कठशब्दप्रकृतिकत्वावगमात्तस्माच्च परतस्तेन प्रोक्तमिति विहितस्या-
णप्रत्ययस्य कठशब्दपरतया विध्यभावेन कठचरकाल्लुगिति स्मृतेर्लु-
गभावात्स्वार्थिककप्रत्ययान्तत्वेन काठकमिति रूपावगमेऽप्यर्थस्य
प्रवाच्यतयैतन्नामकत्वात्समाख्यायाः कर्मनामत्वायोगमाशङ्क्य सत्यमित्य-
नेन तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति चरणवाचिनः कठ-
शब्दाद्वुञ्प्रत्ययोत्पादनेन तदादेशाकान्तत्वात्काठकशब्दव्युत्पत्त्यव-
गतेस्तस्य च धर्मसमाम्नाययोरिष्यत इति स्मृत्या कठसम्बन्धिसमा-
म्नायविषयत्ववत्तत्सम्बन्धिधर्मविषयत्वस्याप्यवगत्यविरोधाद्विभक्त्यै-
क्यहेतुकसामानाधिकरण्याविशेषाच्च धर्मरूपकर्मनामतामुपपा-
दितेत्येवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * रूपान्तरादिति व्याचष्टे *
तयेति * आमिक्षावाजिनदृष्टान्तेनोपपादितेन गुणत्वेन रूपभेदस्य
भेदकत्वे कपालसंख्याया यागगुणत्वाभावादभेदकत्वमाशङ्क्य गुणस्य
तु विधानार्थं इत्यत्र कपालाश्रिताया अपि संख्याया यागं प्रत्यङ्गत्व-
रूपगुणतोक्ता यद्दृष्टान्तेन स्मारिता धर्मविशेषस्यापि गुणत्वमुपपाद
यितुमाह * कारीरीति * कारीर्यध्ययनकाले ऽनुष्ठीयमानस्य भूमि-
भोजनादेः कैमर्थ्याकाङ्क्षाया फलवत कारीयादर्यध्ययनद्वारा
सन्निहितस्य प्रकरणानाम्नातेतिकर्तव्यताग्राहित्वायोगे ऽप्यध्ययन-

स्य दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थतेति कर्त्तव्यताग्राहित्वायोगात्सन्निधानाख्येन
स्थानेन कारीर्यादीतिकर्त्तव्यतावगतेर्गुणत्वे ऽपि कर्माङ्गभूतज्ञानद्वा-
रत्वेन विप्रकृष्टतरत्वाद्देशेनोपादानमित्यर्थः । साक्षादितिकर्त्तव्यता-
त्वनिरासार्थः स्थानीयशब्दः । अश्वघासादिग्रहणस्योदाहरणार्थत्वेन
धर्मान्तरस्यापि ग्रहणनिर्द्देशविशेषानभिधानाच्चान्यधर्मोक्तेरुदाहर-
णान्तरार्थत्वायोगादानर्थक्यमाशङ्क्याह * पर इति * अश्वघासादे-
रिति तन्त्रेणान्ययोगनिमित्तापादानपञ्चमीत्वेन व्याचष्टे * अश्वेति *
पुनरुक्तत्वमभ्यासत्वेन व्याचष्टे *पुनरुक्तत्वेनेति* निन्दाया गुणत्वं
तावदुपपादयति * निन्दायामपीति * पूर्वपक्षे निन्दाया निषेधमात्र-
पर्यवसानाभ्युपगमान्निन्दासंयोगेनोदितानुदितकालयोर्निषिध्ययोर्गुण-
योर्भेदादित्येव योज्यम् । अनुदितहोमनिन्दां व्याचष्टे *उदितेति*
निन्दाया निन्द्यनिषेधापेक्षत्वादुदित एवेत्यवधारणाभ्युपगमेनानुदि-
तहोमो न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे तस्मादिति योज्यम् । उदितहोमनिन्दां
व्याचष्टे *इतरे पुनरिति* प्रकृतायाञ्चदानोक्तेर्निन्दान्वाभिव्यक्त्यर्थं यः
पूज्यामित्युक्तम् * प्रहुतशब्दव्याख्यानार्थातिक्रान्तोक्तिः अतिक्रान्ता-
यान्नदानाशक्तिमाशङ्क्य * व्याहत्यै ऽइत्युक्तेत्युक्तम् * तस्मादित्यु-
दितहोमो न कार्य इत्येवं योज्यम् । निन्दाया निन्द्यान्तरविधिशेषत्वात्त-
द्वादशैकादशकपालचरुविकल्पनाविरोधमाशङ्क्य वैफल्यपक्षे स-
त्युभयथाप्यवैगुण्याद्विन्दानुपपत्तेर्विरोधपरिहारायोगोक्त्यर्थं सर्वेति
६४०।२ भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * अशक्तेर्गुणत्वमुपपादयति * अशक्तीति *
समाप्तिभेदस्याप्येकस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवेन भेदकत्वात् समा-
प्तिवचनस्यापि गुणतेत्याह * समाप्तीति * अस्माकं यो ऽग्निः सो
ऽग्न्यारोहेषु समाप्यते ऽन्येषामन्यत्रेति समाप्तिभेदाः प्रभाप्त्युक्त्या
भेदकत्वेन विवक्षितभेदशब्देन सूचितम् । क्व चिच्छाखायामुदितका-
लातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्त क चिदनुदितकालातिक्रम इति
प्रायश्चित्तनिमित्तभेदस्यापि निन्दावन्निषेधगमकत्वेनैव भेदकत्वात्पृ-
थगुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्याह *निन्दयेति* प्रायश्चित्तनिमित्तो भेदः
प्रायश्चित्तभेद इति मध्यमपदलोपी समासः वृद्धिशब्दव्याख्यानार्थं वै-
गुण्योक्तिः । एकेनैवोदाहरणेनान्यार्थदर्शनव्याख्यासिद्धेरुदाहरणप्र-
पञ्चानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति * परिहारेति * यद्वीत्यन्यार्थदर्शनं
व्याचष्टे * यद्वीति * इष्टप्रथमिति भाष्यादिष्टप्रथमयज्ञतानिष्टप्रथम-
यज्ञता च द्वयमपि लिङ्गमिति भ्रान्तिनिरासायानिष्टप्रथमयज्ञत्वस्यैव
लिङ्गत्वमाह * द्वादशाह इति * ताण्डुकइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *
ताण्डुकेति * ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति यज्ञान्तरेष्व. प-

ध्यात्मयोगे प्राथम्याभावान्नैष्फल्यापत्तेः यज्ञान्तराणां च प्रथमप्रयोगे ऽप्यवैगुण्यापत्तेरन्येन यजेतेति चान्यशब्दसमभिव्याहृतस्य यजेर्यज्ञान्तरवाचित्वात्तत्परेण प्रत्ययेन ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यविधायकत्वश्रुतिबाधापत्तेः सोमयागान्तराणां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावरूपधर्मविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यस्य वार्त्तिककृतैव पञ्चमे व्याख्यास्यमानत्वाद्यजुर्वेदोत्पन्नत्वेन च ज्योतिष्टोमस्य सामवैदिकताण्डुकशाखागतत्वाभावात् सारस्वतसूत्रे च ज्योतिष्टोमपूर्वत्वात् सर्वकर्मणामिति भाष्यदर्शनादेकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति पक्षद्वये ऽप्यदीक्षितदर्शनानुपपत्तिसम्भवात् तत्सिद्धौ लिङ्गपरिहारसूत्रे सर्वशेषत्वोक्त्यानर्थक्यापत्तेर्द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावलक्षणार्थं ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति इत्युक्तिमङ्गीकृत्य प्रकृतशाखगताद् द्वादशाहादन्यताण्डुकशाखागतं द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सति प्रकृतशाखागतस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्प्रतिशाखं द्वादशाहाख्यकर्मभेदे सत्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वं द्वादशाहकर्तृविशेषणं युक्तं भवतीति व्याख्येयम्। ननु सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावाद्यजुर्वेदोत्पन्नज्योतिष्टोमप्राथम्यप्रतीतेः कर्मभेदे चाविशेषात् सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यापत्तेरेकं च द्वादशाहादियज्ञं प्रति सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यायोगात् सर्वशाखोत्पन्नानां द्वादशाहादियज्ञानां ज्योतिष्टोमः प्रथम इत्यर्थावगतिद्वारा सर्वशाखागतानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावावगतेरुदाहृतवाक्ययुक्तशाखागतस्यापि द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्कर्मभेदे ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिराससूचनार्थोचरशब्दः । यज्ञान्तरधर्मभूतपश्चाद्भावावच्छेदकत्वेन ज्योतिष्टोमस्य परार्थतयोपादानात्पारार्थ्ये चैक इष्यत इत्यनेन न्यायेनैकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यावसायान्नैतद्दर्शनं सर्वशाखास्थानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावावगतिरित्याशयः। सर्व..रासु कर्मैक्यं तु सर्वशाखास्थं द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमप्राथम्यानियमात्तद्द्वारा सर्वशाखास्थस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमावगतेरदीक्षितदर्शनं द्वादशाहे न स्यादित्याह * एकत्वे त्विति * ज्योतिष्टोमः प्रथमो यस्मात्स ज्योतिष्टोमप्रथमस्तस्य भावो ज्योतिष्टोमप्राथम्यमिति बहुव्रीह्यभ्युपगमेन वा सर्वशाखास्थस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमप्राथम्यनियमादित्येवं योज्यम्। तथा चेति द्वितीयान्यार्थदर्शनभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति येयं प्रथमे विहितस्य यूपमानस्यातिदेशेन यूपैकादशिन्यां प्राप्तस्य वेदिदेशातिक्रमा योगाद्वेदि-

मानस्य वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्थलावयवभूतपक्षद्वयसम्मानस्यै चार्थप्राप्तत्वेनानुवादोपपत्तेः प्रत्यक्षविधिविरोधे ऽर्थवादकल्प्यविध्ययोगात्पक्षं सम्मानं निन्दित्वा वेदिसम्मानपरिग्रहः शाखान्तरीयस्य विरोधिनो वचनान्तरस्य तच्छाखीये कर्मण्यप्राप्तिं द्योतयतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * वचनान्तरे हीति * चतुर्विंशतिप्रक्रमवेद्यग्रदेशे रथाक्षमात्रान्तरालानाम् एकादशानाम् यूपानां मातुमशक्यत्वाद्व्यासमात्राणि पक्षपुच्छानि भवन्तीति च पक्षयोर्वासमानत्वविधानात्पक्षसम्मानपक्षो सुतरामशक्तेर्विरोध इत्याशयः । तस्मादपीदर्शनात् भाष्यं व्याचष्टे * द्वे इति * अपरं चेति तृतीयान्यार्थरनिर्द्धारणषष्ठीयोगाद् द्वित्रिसंख्ययोः स्तोत्रियाविषयत्वोक्तिः दर्शफाव्यत्वेन विगद्शब्दं व्याख्यातुं दशकशब्दः । अतिरेकोक्त्याऽतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमविषयत्वप्रदर्शनायातिरात्रशब्दः अपि चेति चतुर्थान्यार्थदर्शनभाष्यं नासोमयाजी सन्नयतीत्यसोमयाजिनः सान्नाय्यनिषेधो नैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य तत्स्थाने विधानादनिष्टप्रथमयज्ञानां पुरोडाशित्वेन विवक्षितानां दीक्षितादीक्षितदर्शनेव गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य समाधत्ते * पुरोडाशीनि * पञ्चमान्यार्थदर्शनभाष्यं व्या-
१४१।१ चष्टे * किं चेति * नानाकर्मत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * उपहव्येति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति *

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ १ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वेषेति * रूपशब्दोक्तद्रव्यदेवतव्यतिरिक्ताद्धाश्रयो गुणशब्दः संयोगचोदनयोर्महशाखादिशब्दः । शाखास्थानां ब्राह्मणानामेव विधायकत्वात् सर्वशाखाभ्यो ज्ञानं यस्य कर्मणस्तदेकमित्युक्ते सर्वेभ्यो ब्राह्मणमार्गेभ्यो ज्ञानं यस्य तदेकमित्युक्तिः पुनरुक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वेति * अत्रोदाहरणमाह * तद्यथेति * गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकतया स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादौद्गात्रे ज्योतिष्टोमानुत्पत्तेस्तदङ्गभूतस्तोत्राधारतया ज्योतिष्टोमोक्तिः । अर्थसंयोगस्येति भाष्यं व्याचष्टे * संयोग इति * मंशब्दस्य समीहितवाचित्वात्फलस्यैव च समीहितत्वात् समीहितेन योग इत्यवयवार्थसंयोगात्फलान्वयवाची संयोगशब्द इत्याशयः । रूपमपीति भाष्यं व्याचष्टे * रूपमिति * पुरुषेति भाष्यं व्याचष्टे * चोदनेति * नामधेयं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमादीति * तेनेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

शाखान्तरस्य भेदकत्वं शङ्कितुमापातनिकां तावत्करोति * न चेति *
व्याचष्टे * प्रमाणान्तरवदिति * असन्निधानेनैव कारणेन शाखान्तरा-
ध्यायिमाध्यं शाखान्तरीयस्य कर्मणो ऽनवगतेः प्रतियोग्यनवगमे
च भेदाप्रतीतेर्न शाखान्तरलक्षणमसन्निधानं भेदहेतुरिति परिहरति
* नेति * एतदेव विवृणोति * येन हीति * स्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोध-
सिद्ध्यर्थो सदृशोक्तिः। ननु शाखाद्वयाध्यायिनः प्रतियोगिकर्मग्रह-
णसम्भवाच्छाखान्तरे प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कते *
यस्तर्हीति * पञ्चविंशादिषु चैकशाखाङ्गतेषु ब्राह्मणान्तरेष्वेकशा-
खाध्यायिनो ऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कान्तरमाह *
एकेति * आद्यां शङ्कां निरसितुमुपक्रमते * नैव इति * एतदेव प्र- ६४२।१
दनपूर्वमुपपादयति * किमिति * स्वाध्यायोक्तवेदवाचित्वात् सम-
स्तस्वशाखासमूहस्य च वेदत्वात्कथं स्वाध्यायशब्देनैकशाखाग्रहण-
मित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * एकशाखाध्या-
यिनि वेदवित्शब्दप्रयोगाच्च शाखासमूहस्य वेदत्वेत्याशयः। संस्का-
रकर्माध्ययनपक्षे स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वे ऽपि स्वश-
ब्देनात्मीयवाचिना पितृपितामहादिपरम्परागताया एव शाखायाः
कर्मव्युत्पत्त्याध्यायशब्दोक्तायाः अध्येतव्यत्वात्तदेकशाखाग्रहणसू-
चनार्थश्च शब्दः वेदान्तरस्यापि तर्ह्यनध्ययनापत्तस्त्रिवेदीबोध्यज्यो-
तिष्टोमादिकर्मासिद्धिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वाध्याया-
ध्ययनविधिनैकवेदाध्ययनविधानाद्वेदान्तरानध्ययनप्रसक्तावपि व-
चनान्तरेण प्रतिप्रसवाद्वेदान्तराध्ययनसिद्धिरिति परिहरति *
नेति * स्मृत्यापि प्रतिप्रसवमाह * तथेति * वेदान्तरवैरूप्यप्रदर्श-
नपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * साकाङ्क्षत्वाच्चेति * द्वितीयामपि श-
ङ्कामनेनैव न्यायेन * परिहरति * साकाङ्क्षत्वादेवेति * ननु
शाखान्तरानध्ययने प्रतियोगिकर्माग्रहणाद्भेदबुद्धिवत्प्रत्यभिज्ञानस्या-
पि तदेवेदमिति प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वेनानुपपत्तेर्विकल्पादेवैकक-
र्माभ्युपगमप्रसङ्गादन्योन्याश्रयः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * वि-
धेयरूपभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणव्यापारात्तस्य चोत्पत्तिविध्यधीन-
त्वादुत्पत्तिबोधनेनोत्पन्नोत्पत्त्ययोगाच्छब्दान्तरादीनां भेदकत्वावग-
तेः शाखान्तरे चोत्पन्नोत्पत्तावप्यध्येतन्तरे प्रत्यर्थवत्त्वोपपत्तेरुत्पत्ति-
बोधने ऽपि भेदकत्वायोगाच्छाखान्तरीयतन्निमित्तवैलक्षण्यप्रतीति-
मात्रेण भेदो वाच्यः स च प्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वाच्छाखान्तराग्र-
हणे तावन्न शक्यो ग्रहीतुमध्येतन्तराग्रहणे ऽपि फलाद्यविशेषेण

१ यह्कतेइति १ पु॰ मा॰

प्रत्यभिज्ञानादृस्त्वादिवैलक्षण्येन च देवदत्तवैलक्षण्यवच्छाखावैलक्ष-
ण्यमात्रेण कर्मवैलक्षण्यायोगादभेद एवावसीयते न भेद इत्याशयेन
परिहरति * नेति * विकल्पावगतिं विनाप्यध्येत्रन्तराच्छाखान्तरी-
यकर्मग्रहणे सति फलाद्यविपर्ययनिमित्तप्रत्यभिज्ञानमात्रेण कर्मैक्य-
ज्ञानाद्विकल्पसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारमुक्त्वैकशाखाध्ययनात् स्वा-
ध्यायविध्यर्थसम्पत्तावप्यनेकशाखाध्ययननिषेधादनेकशाखाध्यायि-
नो विहितविध्ययोगाद्विधिभेदेन कर्मभेदबुद्धेर्विधिश्रुतिविरोधात्
सन्निधिलक्षणप्रत्यभिज्ञाबाधमाशङ्क्य स्वाध्यायगतयैकत्वसंख्यया
ऽनेकशाखाध्ययननिषेधसूचनार्थम् * संख्यावद्भिरेनेरयुक्तम् * स्वश-
ब्देन च स्वीयशाखानियमाच्छाखान्तराध्ययननिवृत्तिरिति दृष्टान्तद्वा-
रा सूचयितुमाह * अथेति * शाखान्तरस्य भेदकत्वशङ्कानिरासमु-
पसंहरति * तस्मादिति *

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

काठकादिनाम्नः कर्माभिधानत्वे ऽव्युत्पत्तिचोदनागतत्वाभा-
वान्न नाम्ना कर्मभेदः स्यादिति स्वयमभ्युपेत्योक्ताशयहेत्वर्थसूच-
नापूर्वं चोदनेति व्युत्पत्त्या कर्मवाचिचोदनाशब्दाभ्युपगमेन भा-
ष्योक्तं हेत्वर्थं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * इदं त्वित्यनेन परिहृतमि-
ति भाष्ये व्याख्यातं ऽपेति भाष्येण कर्मभिरपीति पूर्वपक्षभाष्यो-
६४३।। क्तमर्थमनुभाष्य नैष इति परिहारभाष्यं व्याख्यातुम् * अन्यायो
हीत्युक्तम् * कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * यद्यदि-
ति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * काठकादीति *
ज्योतिष्टोमादिवल्लाक्षणिकस्यपि कर्मसंज्ञा कर्म भेत्स्यतीत्याशयेन किमत
इति पृष्ट्वा यद्यप्यर्थे यदित्यव्ययमङ्गीकृत्य यस्मात्काठकग्रन्थसंयो-
गात्काठककर्मैक्ये ऽपि काठकादिभिन्नग्रन्थसंयोगात्कर्म काठकादि-
भिन्नसंज्ञं भविष्यतीति परिहारार्थं यद् ग्रन्थसंयोगादित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * तत्रश्चेति * एतदेवोपपादयति * तस्मादिति *

सर्वेषां चैककर्म स्यात् ॥ ११ ॥

नामभेदाच्च कर्मभेदे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषामेकशाखाधीता-
नामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकादिनामैक्यादेककर्मत्वं स्यादिति
नाम्ना कर्मभेदे ऽनिष्टापत्त्युपन्यासेनायं चातुर्मास्यादिनामैक्ये
ऽपि वैश्वदेवादिपर्वणामवान्तरादिसंज्ञाभेददर्शनादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति
* प्राप्नोतीति * करोतेर्ज्ञानाख्यक्रियाविशेषलक्षणार्थतामभिप्रेत्य सा-

ध्यवाची कार्यशब्दः । नन्वेवमपि सङ्क्षेपस्य साध्यकर्मैक्ये व्यभिचाराद्य हेतुत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * साध्येति * सत्यं साध्यव्यभिचारेण सम्यग्घेतुत्वायोगान्नेदं सम्यगुत्तरं किं तु जात्युत्तरमित्यर्थः । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाख्यानां चतुर्विंशतिजातीनां मध्ये केयमित्यपेक्षायां नामभेदात्कर्मभेदे ऽभिहिते ऽर्थान्नामैक्ये कर्मैक्यापत्तेरर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति लक्षणयोगात् * अर्थापत्तीत्युक्तम् । जातेरुत्तराभासत्वादुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मनामभेदस्य पूर्वपक्षहेतोः काठकादेः कर्मनामत्वे ऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामेकशाखास्थानां काठकादिनामैक्येनैक्यापत्तेर्न कर्मनामता युक्तेत्यसिद्धत्वलक्षणस्य दोषस्याचोदनाभिधानत्वादित्यनेन दर्शितस्याप्यनिष्टाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्यैक्यापादनद्वारा प्रकर्षेण दर्शना * याभिहितेत्युक्तम् । असिद्धत्वलक्षणदोषाविवक्षायामपि यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरित्यनेन न्यायेन दुष्टपूर्वपक्षे दुष्टमप्युत्तरं यथा मदीयमुत्तरं दुष्टं तथा त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽपि दुष्ट इत्येवं पूर्वपक्षस्य दुष्टत्वद्योतनात्सम्यगुत्तरं भवतीत्याशयेन परिहारान्तरमाह * सर्वत्र चेति * सन्तं दोषमनुक्त्वान्यमसन्तं यो हि जल्पति तस्य द्वे निग्रहस्थाने वाच्यानुक्तीतरोक्तिजे इति बृहट्टीकायां दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे सम्यगेवोत्तरं वाच्यमित्युक्तत्वान्न्यायभाष्ये ऽपि छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोग इत्यनेन स्वयमप्रयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेरुत्तराभासत्वोद्भावनाय परिज्ञानाय न्यायविस्तरे छलादिव्युत्पादनं न तु प्रयोगायेत्युक्तत्वाद् दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे जातेर्नोत्तरता युक्तेत्याशङ्क्य परमतत्वसूचनार्थं केषां चिदिष्टमित्युक्तम् ।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * कृत्रिममिति * कठस्य वै- ६४४।१
शम्पायनान्तेवासित्वात्कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे पाणिनिप्रत्ययस्मृतेस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्स्मृतेः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति च तदधीते तद्वेदेत्येतदर्थविहितप्रत्ययविषयत्वानियमस्मृतेस्तस्यापि च प्रोक्ताल्लुगिति लुक्स्मृतेः कठेन प्रोक्तं यो ऽधीते स कठ इति स्थिते तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे काठकशब्दव्युत्पत्त्यवगमादाध्येति वेदाधिकरणसूत्रे काठकाद्य-

भिधाने पुरुषविशेषप्रवचनकृतामित्युक्तं ततश्चादिमता सताभिधानेनातादीनि कर्माणि न भिद्यन्तइत्यर्थः । ननु यथा ब्राह्मणादिशब्दो मनुष्यावान्तरवर्णाख्यजातिवाची तथा कठादिशब्दो ब्राह्मणावान्तरचरणाख्यजातिवाची तद्वाचिन एव च कठशब्दाट्ठञ्प्रत्यय इतिस्मृतेस्तज्जातीयानां च वैशम्पायनप्राग्भाविनां तदन्तेवासिपुरुषविशेषप्रोक्ताध्येतृत्वायोगात्प्रवचननिमित्तत्वासम्भवात्तु विषयस्यापि कठशब्दस्य चरणविशेषवाचित्वावगतेः शाखाचरणविशेषयोगाच्च प्रवाच्यप्रवक्तृसम्बन्धस्यानादित्वात्प्रवचनकृतापीयमाख्या नित्यैवेति भाष्यकृद्व्याख्यानस्यायुक्तत्वमाशङ्क्य स्वयं प्रवचनकृतत्वात्काठकाद्यभिधानस्याकर्मणश्चाप्रवाच्यत्वाच्च कर्मविषयत्वं सम्भवतीति व्याख्यान्तरमाह * यद्यपीति * नाम्नो भेदकत्वायोगमुपसंहरति * तस्मादपीति * कठप्रोक्ताध्येतृसम्बन्धनिमित्तत्वात्प्रवचननिमित्तत्वे ऽपि पूर्वोक्तन्यायात्कर्मविषयत्वासम्भवसूचनार्थो ऽपि शब्दः ।

एकत्वे ऽपि परम् ॥ १३ ॥

रूपभेदाख्यं यत्परं कर्म भेदकारणमुक्तम् तत्कर्मैक्ये ऽपि विकल्पेनानेकाङ्गनिवेशोपपत्तेर्युक्तमित्यभिधानार्थं सूत्रं व्याचष्टानुमाह * न चेति * व्रीहियवादिसम्बन्धिद्वारस्य कर्मभेदस्यानभ्युपगमादित्यर्थः । कर्मैक्ये कथं कपालसंख्याभेदनिवेशोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * न तूत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि तद्विरोधिगुणान्तरविध्ययोगादिकल्पासम्भवस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञातमिति चित्राधिकरणवार्त्तिके ऽभिहितत्वान्नेह विकल्पः सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * गुणान्तरस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषात्केन गुणेनावरुद्धे कर्मणि को गुणो ऽशक्यविधिरिति ज्ञातुमशक्यत्वादगृह्यमाणविशेषत्वेनोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो युक्त इति परिहरति * नैव इति * तर्ह्युत्पन्नोत्पत्त्ययोगात्कर्मभेद स्यादिति शङ्कते * कथ पुनरिति * अद्विर्वचनं चेत्यत्र सूत्रे चोदस्याध्येतृभेदादेकस्मिन्नपि कर्मणि स्वाध्येतॄन् प्रत्यप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाच्चोत्पत्तिविधिभेदे ऽपि कर्मभेदापत्तिरपत्यैवं परिहारं वक्ष्याम इत्याह * तस्येति * अनेकवाक्योत्पादितत्वोक्त्यापौनरुक्त्यानुभाषणार्थस्याप्रेयचादिति सूत्रस्य बुद्धिस्थत्वात्तदपेक्षयोत्तरत्व धर्मविशेषस्य भेदकनिरासार्थम् ।

विद्यायां धर्मशास्त्रमिति ॥ १४ ॥

सूत्रे यद्धर्मशास्त्रं भेदकत्वेनोक्तं तत्कर्माङ्गत्वाद्वेदकश्रुत्यादिप्रमाणाभावाच्च कर्मविषयं किं तु ।

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिविद्यासंयोगाद्विद्याविषयमित्यभिधानार्थं यथाभाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ।

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यथाग्नेयस्य पुनर्वचनमाग्नेयसूक्तहेतुत्वादित्याग्नेयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे भेदकमुक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनं भेदकमित्येवं यथाभाष्यं तावत् सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * यत्पुनर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदन्यार्था वा पुनः श्रुतिरित्याग्नेयाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे यथाग्नेयस्य पुनर्वचनम् अन्यार्थत्वाच्च भेदकमित्युक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनमप्यन्यार्थत्वान्न भेदकमित्येवं पौनरुक्त्यस्य भेदकत्वनिरासार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथासम्भवमर्थवादार्थत्वेन गुणार्थत्वेन वा पुनः श्रुतेरन्यार्थत्वान्न भेदकतेत्याशयः ।

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

आग्नेयवदित्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वव्याख्याने तेनैव पूर्वपक्षनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं वाशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थत्वलक्षणपूर्वपरिहारनिवृत्त्यर्थमाह * द्वितीयेति * पूर्वपरिहारनिवृत्त्यावर्थवादार्थं गुणार्थं चेदं द्विर्वचनं न भवति समस्तेतिकर्त्तव्यतोपेतप्रधानश्रवणलक्षणस्य श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * तत्रेति * अच्युतवाक्ये पौर्णमास्यतिरेकश्रुतेरप्राप्तार्थत्वेनैकान्तिकविधित्वप्रतीतेरभावात्प्राप्तश्रुतेरेव प्राप्तार्थत्वसम्भवेन गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं यथाङ्गीकृतं तथेह यद्येकस्यां शाखायां समस्तेतिकर्त्तव्यतोपेतप्रधानश्रुतिरस्यां प्रधानमात्रश्रुतिः स्यात्ततो नेतिकर्त्तव्यताकप्रधानश्रुतेर्गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं स्याद्यदि च शाखान्तरविहितं किं चिदङ्गमेकस्यां शाखायां प्रधानवाक्यगतं विधेयं स्यात्ततो दध्ना जुहोतीतिवत् गुणार्थत्वं स्यादित्याशयः । अग्रेयार्थे श्रुतीतिसूत्रावयवं योजयति * एतमेवेति * भाष्यकृद्व्याख्याते प्रतिशाखं भिन्नानामध्येतॄणां श्रुतिसंयोगस्यापूर्वत्वेनाविशेषान्न कं चिदध्येतारं प्रति द्विर्वचनमित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * न चे- ६४५।

ति * प्रश्नपूर्वं हेत्वर्थं व्याख्यातुमाह * श्रुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेनेति * इतरस्तैत्तिरीयो ऽपीतरस्य काठकस्याध्ययनमनादरान्न शृणोति शृण्वन्नपि च फलप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदिति कल्पयित्वा पुनः श्रुतिं न मन्यत इत्यर्थः । यच्च शाखान्तरस्य भेदधरानिरासायैकं चेति सूत्रे प्रतियोगिभूतशाखान्तरीयाग्निहोत्राग्रहणात्प्रतियोगिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणं न सम्भवतीत्युक्तं तत्रापि प्रतियोगिग्रहणशून्यत्वेन श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येव हेतुयोजनं सूचयितुमाह * इतीति * अभ्युपेत्याप्यनेकशाखाध्ययनं पौर्वापर्याभावात्पुनः श्रुतिश्च नास्तीत्याह * न चेति * अनेन च श्रुतिसंयोगस्य पौर्वापर्यरूपविशेषाभावादिति हेत्वर्थः सूचितः । अत्रेवार्थे वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * यथाभाष्यं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेकेन पुंसानेकशाखाध्ययने ऽपि शाखानां च पौर्वापर्याभावे ऽप्येककर्मविषयत्वे सत्येकयैव शाखया सर्वपुंसां प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तरानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * प्रतिचरणं व्यवस्थितत्वाच्छाखानां स्वशाखात्यागेन परशाखाध्ययनानुपपत्तेः स्वशाखाध्ययनपूर्वं मेधावितया शाखान्तराध्ययने सत्यानर्थक्यं वाच्यं तच्च स्वाध्यायद्वयैकवचनेनानेकशाखाध्ययननिषेधादयुक्तमित्याशयेन परिहरति * नेति * नन्वनधीतस्यापि शाखान्तरस्यानध्येतारं प्रत्यप्रतिपादकत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * यत्पुरुषप्रतिपत्त्यर्था या शाखा तस्यास्तं प्रत्यप्रतिपादकत्वे सत्यानर्थक्यं स्यान्नान्यथेत्याशयः । स्वाध्यायगतेनैकवचनेनैकशाखाध्ययननियमे ऽपि शाखाविशेषानियमात्प्रतिचरणं व्यवस्थाया प्रमाणाभावेनानुपपत्तेः सर्वपुंसामेकयैव शाखया प्रतिपत्तिरित्याशङ्किन्नागपमुद्भावनपूर्वकं निरस्यति * यस्त्विति * तुच्छत्वद्योतनार्थं किलशब्दः ते ऽपीति तच्छब्दो ऽन्यान्प्रतीत्यनन्तरनिर्दिष्टान्यपरामर्शी यद्यन्येषामपि शाखिनां पुरुषान्तरगतशाखाध्ययनादेव प्रतिपत्तिसिद्धेः शाखान्तराणि किमर्थं प्रवृत्तानीत्याशयस्ततो नित्यत्वेन वेदस्यापर्यनुयोज्यत्वादयुक्तं । अथ शाखान्तराध्ययनमनर्थकमित्याशयस्तथापि तच्छब्दनिर्दिष्टकाठकादिशाखाध्ययनाध्यापनाभ्यां कठादिचरणानां कर्तृकर्मसम्बन्धलक्षणस्याचारस्यानादित्वेन भ्रान्तिमूलत्वायोगात्काठचरणे काठकशाखाध्येतव्येत्यादिश्रुतिकल्पना प्रतिचरणं व्यवस्थावगतेरयुक्त इत्यर्थः ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेनागच्छन् तरिष्यतीति ॥

स्मृत्यालोचनया काठकादिसमाख्यालोचनया स्वाध्याय इति
स्वशब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरम्परात्मकसम्प्रदायागत-
शाखात्यागेन शाखान्तराध्ययनं न युक्तमित्याह * किं चेति *
स्वेनात्मना कठादिना समाख्या काठकशाखेयमित्यादिका निबन्धनम-
ध्ययनव्यवस्थापिका यस्या इत्यर्थाश्रयणेन स्वसमाख्यापदेन काठ-
कादिसमाख्योक्ता स्वशब्दवती समाख्येत्यर्थाश्रयणे त्वधीयत इति
कर्मव्युत्पत्त्या शाखावाचध्यायशब्दाभ्युपगमेन स्वश्चासावध्याय-
श्चेति विग्रहाश्रयणात्स्वाध्यायविधित एव प्रतिचरणं शाखाव्यव-
स्थासिद्धिः एवं सत्यपि शाखान्तराध्ययनस्याल्पायाससाध्यत्वे सत्य-
नुकल्पाश्रयणेन शाखान्तरमधीयेत न त्वेतदप्यस्तीति तुल्यश्रमोक्त्या
सूचितमासदृशः श्रम इति व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति* तस्मा- ६४६।१
दिति * यस्य वेदस्य शाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थया यथावस्थित-
मध्ययनं स तथोक्तः । श्रुतिसंयोगाविशेषोपपादनायैकस्य पुंसो
ऽनेकशाखाध्ययननिरासार्थं वाक्यासमवायादिति सूत्रं विस्पृत-
त्वान्न भाष्यकृता व्याख्यातमित्याह*तत्रेति* कथं तर्हि व्याख्येयमि-
त्यपेक्षायामाह * तदिति *

अर्थासन्निधेश्च ॥ १७ ॥

निन्दादेर्गुणप्रकारत्वात्तत्परिहारार्थत्वेनैकत्वे ऽपि परमित्यने-
न सामान्यतः परिहारसिद्धेरन्यार्थदर्शनानां च प्राप्त्यपेक्षत्वात्तेष्व-
परिहृतेष्वपि पूर्वपक्षे दोषोपन्यासावसरसम्भवाद्वाक्यासमवाया-
दित्यनेन च काठकादिसमाख्याबलेन प्रतिचरणं शाखाध्ययनव्यव-
स्थायामुक्तायां शाखासमाख्याया बुद्धिस्थत्वात्तद्बलेन पूर्वपक्षनिरा-
सार्थेतत्सूत्रं कर्मणो ऽनुग्राहकतयाध्यमानस्याङ्गकाण्डस्य समस्त-
स्यैकैकस्यां शाखायामनिधानादनिक्षेपादभावादैककर्म्येण शा-
खासादृश्याच्छाखासमाख्योपपत्तेर्न कर्मभेद इत्येवं यथाभाष्यं
व्याख्यातुमाह * एकस्येति * धर्मशब्दस्याङ्गवाचित्वात्फलोक्त्या
च पुष्पाणामप्युपलक्षणादेवंशब्देन च कर्मैक्यपरामर्शात्कर्मैक्ये स-
त्येकस्यैककर्ममूलस्य विधिस्कन्धरूपस्य वेदाख्यवृक्षस्य कतिपया-
ङ्गाख्यपुष्पफलान्वयात्काठकाद्याः शाखाः शाखाव्यपदेश्याः प्रसि-
द्ध्यन्तीत्यर्थः । कथ वेदस्य वृक्षत्वोपचारः शाखानां च शाखात्वो-
पचार इत्याशङ्क्य * यद्धीत्युक्तम् * यथैकस्य वृक्षस्यैकमूल. सर्व-
शाखाधारभूतः स्कन्धस्तथैकस्यैव कर्माख्यमूलोत्पत्तिविध्याख्य-
स्कन्धरूपत्वाद् वृक्षत्वोपचारः यथा वृक्षस्य पुष्पफलानि नैकैकस्यां

वृक्षशाखायां समस्तानि सन्ति तथा वेदशाखायामप्येकैकस्यामृग्वेदादिप्रतिपाद्यहोत्रादिसमस्ताङ्गाख्यपुष्पफलसत्त्वाच्छाखात्वोपचार इत्याशयः। व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च श्लोकार्थमुपपादयति * यदीति * प्रधानभूतमग्निहोत्रादिकर्म प्रथमं विधेयत्वेन प्रतीतेर्मूलत्वेनोपचरितं कर्माख्यमूलान्तरत्वेनाङ्गाख्यपुष्पफलार्थान्तरत्वेन च समस्तस्य मूलपुष्पफलस्यान्यत्वादादित एवारभ्य भिद्यमानाः शाखाः वेदान्तराण्येवोच्येरन्नित्यन्वय.। सौत्रस्य संशब्दस्य सामस्त्यर्थत्वं समस्तशब्देन सूचितम् । अङ्गानां पश्चात्प्रतीतेः पुष्पफलत्वोपचारः वृक्षमूलाश्रितस्य शाखोपक्रमस्य स्कन्धत्वप्रसिद्धेः प्रधानाश्रितत्वादितिकर्तव्यताविध्युपक्रमत्वाच्च प्रधानविधेः स्कन्धत्वेनोपचारः एकमग्निहोत्रादिमूलमधिष्ठानविषयमुत्तस्य प्रधानकर्मोत्पत्तिविधेः स सर्वशाखासाङ्गविध्यधिष्ठानत्वात्स्कन्धरूपो यस्य वेदस्य तत्त्वे सतीति कर्मधारयगर्भबहुव्रीहिसमासार्थः । यथा क चिद् वृक्षस्य शाखायां पुष्पं क चित्फलमधिकं तथा क चिद्वेदशाखायामितिकर्तव्यतायाः । किं चिदधिकमित्येककर्माख्यमूलसम्बन्ध्यङ्गाख्याविलक्षणपुष्पफलयोगित्वरूपधर्मसामान्येन वेदशाखानां वृक्षशाखासादृश्याच्छाखान्तररूपो वेदान्तरव्यपदेशाद्भेदेन व्यपदेशो वेदस्यैककर्ममूलविधिस्कन्धरूपत्वे सत्युपपन्न इत्यर्थः । शाखान्तराध्यायिनः शाखान्तरीयार्थप्रत्यभिज्ञानाच्चाद्विर्वचनमित्येवमेतदपि सूत्रं पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति *

न चैकं प्रतिशिष्यते ॥ १८ ॥

नन्विहाधिकरणे स्वशाखाविहिताङ्गमात्रोपसंहारः पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारश्च सिद्धान्तप्रयोजनं तत्र चेत्कर्मभेदे ऽपि सर्वशाखाविहितमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गानि विधीयन्ते ततः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावादनारभ्यमिदधिकरणं स्यादित्याशङ्क्याह * अभ्युपेत्येति * यथा दर्व्यादेरपि होमसाधनत्वस्य हेत्वधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्य यदि च हेतुरवतिष्ठेतेत्यनेन निरासे ऽप्यप्रकरणे ऽसमर्थशूर्पव्यावृत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधिकरणारम्भोपपत्तिस्तु चोदिते जुहोतीत्यादिवाक्यसयुक्तानामुदितकालादीनामङ्गानां सर्वाग्निहोत्राद्यर्थत्वे ऽपि प्राकरणिकानामङ्गानां प्रतिशाखमग्निहोत्रादिभेदे ऽन्यप्रकरणस्थानामङ्गानामन्येनाप्रोक्षणपयस्त्वायाः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधिकरणारम्भोपपत्ति-

रित्यभ्युपेत्यवादोक्त्या सूचितं, कीदृशो ऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायामाह
* सत्यपीति * वाक्यसंयुक्तानामङ्गानां सर्वार्थत्वे ऽपि प्राक-
रणिकानां व्यवस्थापूर्वपक्षप्रयोजनं भविष्यतीति सूचनार्थस्तावच्छ-
ब्दः स्वशाखामात्रेण परितोषात्काठके ऽग्निहोत्रे तच्छाखाविहितमे-
वाङ्गं नान्यशाखाविहितमिति व्यवस्था लभ्यतइत्येतदेव द्रढयितुं प्रात-
रुषोदयं व्युषितउदिते चेत्यादौ शाखान्तरविहितैरुषोदयादिभिः
स्वशाखाविहितस्योदितत्वादेर्विकल्पाभिधानादाश्वलायनादीनां सूत्र-
काराणां मध्ये न कश्चित्स्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारमात्रेण * अव-
स्थितइत्युक्तम् * अनेन चैकमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गं न विष्यतइत्येवं सू-
त्रव्याख्यार्थं यच्चाग्निहोत्रस्येति भाष्यं पाश्चात्यमपि प्रधानानामपि
प्रतिचरणव्यवस्थया गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यादिति लोहितो-
ष्णीषाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तत्वेन पूर्वपक्षिणो ऽप्यनिष्टत्वा-
त्तथैकफलत्वादित्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं
तन्निरासो न तु पूर्वपक्षस्य निष्प्रयोजनत्वोक्त्यर्थं इति सूचयितुं प्रा-
ग्व्याख्यातं नैकं कठादिकमेव पुरुषं प्रत्यग्निहोत्रादिप्रधानं विष्यते येन
भिन्नविषयत्वात्समुच्चयः स्याद्विकल्पस्तु कर्मणां भवतु शाखानां
वेति जिज्ञासायां शाखानां व्यवस्थितपुरुषविषयतया विकल्पे सम्भ-
वत्यव्यवस्थितकर्मविकल्पाश्रयणस्यायुक्तत्वाच्छाखानामेव विकल्पा-
पगतेरद्विर्वचनमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न चेत्याद्यं भाष्यमिदानीं
व्याख्यातुमाह * प्रधानान्यपीति * स्वर्गकामादिशब्दैरधिमात्र- ६४७॥
मुद्दिश्य विधीयमानत्वात्कर्मभेदपक्षे च भिन्नविषयत्वाच्छाखानां
विकल्पानापत्तेस्तस्याष्टदोषत्वपरिहारार्थं प्रतिचरणं शाखाव्यवस्था-
कल्पस्यायुक्तत्वात् सर्वशाखास्थानि प्रधानानि सर्वान् पुरुषान्प्रति
प्रकाशन्तइत्युक्ते काठकादिसमाख्याभिर्व्यवस्थामाशङ्क्य यजमानानां
प्राधान्यात् समाख्यानां च प्रधाननियमं प्रत्यसामर्थ्यात् समाख्या-
योगे ऽपि न व्यवतिष्ठन्तइति समाख्याभियुक्तान्यपीति पदद्वयाध्या-
हारसहितेनोक्तं ननु पूर्वपक्षनिष्ठाख्यायाः प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था-
याः किमर्थो निरास इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्रतिचरणमग्निहोत्रा-
दिव्यवस्थानभ्युपगमे निरपेक्षसाधनत्वेन समुच्चयायोगादेकेनैवा-
ग्निहोत्रादिना सर्वपुंसां फलसिद्धेः शाखान्तरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्या-
पत्तेर्विकल्पेनार्थवत्त्वं वाच्यं तच्च विकल्पेनार्थवत्त्वं कर्मैक्याभ्युपग-
मेन शाखानामेव व्यवस्थितेः कठादिचरणैः प्रतिपद्यमानत्वेनाष्टदोष-
त्वनिमित्ताकुलत्वानापादकत्वाच्च कल्पितं वरं ततश्चापौनरुक्त्यमि-
त्येवं पौनरुक्त्यपरिहारसूचनार्थम् प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था निरास

इत्याशयः ।

समाप्तिवच्च सम्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

यदा च भिन्नमपि कर्म सर्वान्प्रति विधीयते तदा योऽस्माकमग्निः सोऽत्र समाप्यतइति कर्मभेदापेक्षसमाप्तिव्यपदेशायोगात् योऽग्निः सोऽस्माकमत्र समाप्यतइत्ययमेवान्वयविशेषापेक्षः समाप्तिव्यपदेशो वाच्यः भिन्नकर्मविषयत्वे समाप्त्यसमाप्त्योरन्वेतृविशेषापेक्षानर्थक्यापत्तेरस्मानपेक्ष्याग्नेः समाप्तिर्जातेत्येवंरूपापेक्षाबुद्धिरन्वेतृविशेषसंमतान्वेतृविशेषापेक्षा कर्मैक्यं द्योतयतीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं समाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनात्रेति भाष्येण व्याख्यायासमाप्तेरापेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यर्थत्वेनान्वारोहेत्वित्यादिनापेक्षिकत्वोक्त्यर्थे सौत्रसंशब्दव्याख्यानायासमाप्तेर्मेलायणीयापेक्षत्वाभावोक्तिपूर्वं व्याख्यातं तत्सूत्रानुगुणमाशङ्काकारप्रश्लेषेण पाठान्तरमाह * असमाप्तिवदिति * शिष्यते समाप्तिवदिति सूत्रसंहितायामकारप्रश्लेषेणापि विरुद्धसम्भवः छेदोक्त्या सूचितः । सूत्रार्थमुपपादयति * कर्मेति * अन्वारोहशब्दव्याख्यापूर्वं सङ्क्षेपतो भाष्यं व्याचष्टे * अन्वारोहनामेति *

एकत्वे ऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि ॥ २० ॥

यानि पुनर्वचनात्पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मभेदकारणान्युक्तानि तान्येकत्वे ऽप्यविरुद्धानीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं व्याख्यातुं न हीति निन्दापरिहारभाष्यं तावद्व्याचष्टे * अन्योन्येति * ननूदितानुदितवाक्ययोर्भिन्नविषयत्वेनाविकल्पकतयाष्टदोषत्वपरिहाराय व्यवस्थानपेक्षत्वात्प्रतिचरणं व्यवस्थाकल्पनानुपपत्तेः सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्याविशेषादुदितानुदितत्वयोरव्यवस्थितविकल्पापत्तेरपरिहार्योऽष्टदोषतेत्याशङ्क्याह * स्वपक्षे चेति * कर्मभेदपक्षे तद्वाक्यानामपि भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकत्वात् प्रतिचरणं प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः कर्मणामव्यवस्थिताविकल्पाविशेषादुभयोस्तुल्यो दोषो नैकं प्रत्युद्भावनीय इत्याशयः । तथेत्यशक्तिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * एकशाखाविहितेष्वप्यङ्गेष्वन्धादीनामशक्तेः साधनसम्पन्नानां च सर्वशाखाविहितेष्वपि शक्तेः परशाखाविहितानां च कल्पसूत्रादिभ्यो ज्ञानसम्भवादित्याशयः । ननु सर्वशाखाङ्गोपसंहारो बहुतरायाससाध्यत्वादशक्य इत्याशङ्क्याह * स-

चेति * बहूनामङ्गानां सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कतिपयान्यत्वे ऽपि न
बह्वायासापत्तिरित्याशयः । शाखान्तरे ऽधिकाङ्गविधावप्येकशा-
खायाः सकाशात् सर्वशाखास्थाङ्गानामन्तरस्य स्तोकत्वाच्छक्त्यश-
क्त्योरविशेष इत्यर्थः । प्रकरणविनियोज्यानामङ्गानां प्रतिप्रकरणं व्य-
वस्थितत्वेन तत्तच्छाखाध्यायिभिरेवानुष्ठेयत्वाद्वाक्यविनियोज्यानामे-
व सर्वशाखानुष्ठेयत्वावगतेः स्तोकान्तरत्वं कैश्चिदुक्तं तद् दूषयि-
तुमुपन्यस्यति * केचिदिति * विध्युक्तिर्विधयलक्षणार्थो प्रधानस्य
सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कथं भावरूपस्य प्रकरणस्याप्यभेदावगते. कथं
प्राकरणिकानामप्यङ्गानां व्यवस्थेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं व्यवस्थामुपपा-
दयति * कुत इति * कर्मस्वरूपाभेदे ऽपि फलसाधनत्वेन विधी- ६४८॥
यमानस्यैव कथम्भावोत्पत्तेः कर्मैक्ये ऽपि च तद्विधीनां प्रतिशाखं
भेदादेकविषयत्वाच्च विकल्पमानानां प्रतिचरणं व्यवस्थितप्रामाण्या-
वगतेर्विधेयत्वप्रयुक्तत्वेन कथंभावस्यापि भेदात्पश्चावत्तादिवच्छा-
नुष्ठातृव्यवस्थया व्यवस्थिताङ्गग्राहकत्वोपपत्तेः प्रतिचरणं प्राकरणि-
काङ्गव्यवस्था युक्तेत्युत्तराशय । श्लोकं व्याचष्टे *शाखान्तरेष्विति*
प्राकरणिकाङ्गव्यवस्थोक्ते प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * दूषयति
* तत्त्विति * कर्मधर्मत्वेनाङ्गानामविशेषात्सर्वपुरुषानुष्ठेयकर्मार्थ-
त्वप्राप्तेः पश्चावत्तादिवत्पुरुषविशेषानुष्ठेयकर्मार्थत्वावेदकश्रुत्यभावेन
शाखान्तरानुष्ठेयकर्मार्थत्वानिवारणाद्विधानामपि च प्रकरणानामे-
ककर्मणि विनियोजकत्वेन व्यवस्थापकत्वायोगात्प्राकरणिकानामप्य-
ङ्गानां सङ्कर एव युक्त इत्याशयः । नन्वनेकेषां प्रकरणानामेकक-
र्माङ्गविनियोजकत्वेनैकार्थ्याद्विकल्पापत्तेर्व्यवस्थापेक्षायां विधायक-
वत्तच्छाखाध्यायिनामेव प्रतिप्रामाण्यावगतेर्व्यवस्थापकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिवेदमपि चेति * वि-
धायकवत्प्रकरणानामप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावेनैकमपि पुरुषं प्र-
त्यनेकेषामन्योन्यामपेक्षत्वेनानुवादत्वपरिहारसम्भवात्प्रामाण्योपप-
त्तेर्व्यवस्थापकत्वायोगं दृष्टान्तेन द्रढयितुं यथा प्रतिवेदं भिन्नं प्रक-
रणं यद्यपि कर्मधर्मान् पुरुषस्योपदिशति तथापि वेदान्तराध्यायिनं
पुरुषं प्रत्यप्रमाणं न भवतीत्युक्तं श्लोकव्याख्यार्थम् * कर्मेत्युक्तम्
* फलवत्कर्मविधिसन्निधावफलकर्मविधिपाठस्य प्रकरणत्वात्प्र-
तिशाखं च विधिभेदेन सन्निधिभेदात्प्रकरणभेदे सति कथमविरोध
इत्याशङ्का * यद्यपीत्युक्तम् * कथं तर्ह्यशक्तिः परिहर्त्तव्येत्या-
शङ्क्याह * सर्वास्वपि चेति*तथैकस्मिन्नपीति समाप्तिपरिहारभाष्यं
व्याचष्टे * समाप्तिश्चेति *

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥

उदितानुदितकालातिक्रमात्मकेन भिन्नेन निमित्तेन प्रायश्चित्तं विधीयमानं भेदकत्वेन यदुक्तमित्यनुभाषणार्थत्वेन तावद्यथाभाष्यं सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उदितानुदितकालयोर्द्वयोरव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विधीयमानं यद्भेदकत्वेनोक्तं तत्त्वेनं चिन्निमित्तेन कर्मैक्ये ऽप्युपपत्तेर्न भेदकमित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * सामान्येनेति *

६४९।। प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥

सङ्कल्पापरपर्यायप्रक्रमवशेन वैकल्पिकानामप्यङ्गानां यदेव सङ्कल्पितं तदेवानुष्ठेयमिति नियमात्तदतिक्रमे कर्मैक्ये ऽपि प्रायश्चित्तमविरुद्धमित्येवमनुभाषितभेदहेतुपरिहारार्थं सामान्यपरिहारोक्तिजनितविशेषसन्देहव्यावृत्त्या विशेषपरिहारार्थं चैतत्सूत्रं प्रधानवशवर्तित्वेनाङ्गानां प्रधानसङ्कल्पेनैवानुष्ठानसिद्धेरङ्गानामसङ्कल्पनीयत्वादयुक्तमाशङ्कोपपादयन् व्याचष्टे * वैकल्पिकानामिति * नैयमिकाङ्गासङ्कल्पने ऽपि वैकल्पिकाङ्गासङ्कल्पने प्रयोगमध्ये किमिदं कुर्यामिदं वेति दोलायमानमतेः कालविक्षेपापत्तेः कर्मोपक्रमकाल एव वैकल्पिकानामङ्गानामिदमेव करिष्यामीत्येवमङ्गीकरणीयत्वादङ्गीकृतसङ्कल्पस्याङ्गस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्त इत्यर्थः ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते ॥ २३ ॥

समाप्तेर्भिन्नस्थानत्वरूपेणाभेदहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितस्यैकत्वे ऽपि पराणीत्यनेन दूषितत्वादापेक्षिकत्वरूपेण त्वेकत्वहेतुत्वस्य समाप्तिवचेत्यनेन सिद्धान्तितत्वादनर्थकमेतत्सूत्रमित्याशङ्क्याह * एकत्वे ऽपीति * यथैकत्वे ऽग्निसमाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता न तदीयकतिपयपदार्थसमाप्तिस्तथाभेदे ऽप्यग्निसमाप्तेरेव लिङ्गत्वेनोक्तत्वात्स्वशाखाधीतान्यङ्गभूतपदार्थापेक्षसमाप्त्यभ्युपगमेन दूषणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य समाप्तिवचनस्य न्यायानुसारेण व्याख्येयत्वान्न्यायेन चैकत्वावधारणात्तस्यैव समाप्तिः साधिका न भेदस्येत्येतदभिधानायेदं सूत्रमित्याशयः । नन्वग्निशब्दस्यान्यङ्गभूतपदार्थवाचित्वाभावात्कथं कर्मैक्ये ऽग्निसमाप्तिवचनोपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्ववत्त्वादित्यवयवेनोपपत्तिरुक्तेत्याह * तद्वचनस्य चेति * एतमेव चावयवं यथाभाष्यं नाशपूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वाभ्युपगमेन व्याचष्टे * आरम्भेति * स-

मासोपरम्भापेक्षत्वान्मैत्रायणीयैश्चान्वारोहान्ताग्न्यङ्गपदार्थकलापमा-
प्त्याध्येतुमारब्धत्वात्तल्लक्षणार्थो ऽग्निशब्दो ऽवसीयतइत्याशयः ।
स्वयमन्यथा व्याचष्टे *कथं चेति * भाष्यकृता तु प्रक्रमाद्धेति सूत्रे-
णारम्भवशाद्वैकल्पिकाङ्गनियमे ऽभिहिते बुद्धिस्थत्वात्समाप्तेरारम्भा-
पेक्षत्वात्समाप्तिसमभिव्याहृतस्याग्निशब्दस्य यावदारब्धपदार्थकला-
पलक्षणार्थत्वोक्तेरप्रस्तावसरत्वासिद्ध्यर्थं पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वे
व्याख्यातं पूर्वपक्षयुक्तविरोधपरिहारसमर्थनार्थत्वं सूत्रस्य च सूचय-
न्नुपसंहरति * तस्मादिति *

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र
कर्मचोदना तस्मात् द्वादशाहस्याहार-
व्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

यददीक्षितदर्शनं भेदलिङ्गमुक्तं तद्भेदपक्षे ऽप्ययुक्तत्वान्न प-
क्षविशेषसाधकमित्येवमाद्यसूत्रावयवं व्याचष्टे * अदीक्षितेति * ६५०।१
सर्वेत्यनेन ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावस्य सर्वशाखास्थद्वादशाहशेषत्वमुक्त-
मुपपादयितुं प्राथम्यस्य सर्वज्योतिष्टोमधर्मत्वं भाष्यकृतोक्तं विवृणो-
ति * ताण्डकइति * न हीति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * न हीति * सामवेदे ज्योतिष्टोमस्योत्पत्त्यभ्युपगमे यजुर्वे-
दोत्पन्नाज्ज्योतिष्टोमाद्भेदः स्यान्न चासाविष्ट इति सूचनाय * अपर-
स्येत्युक्तम् * तस्मादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमत इति भाष्यं व्या-
चष्टे * तत्रेति * सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावादध्वर्युवेदोत्प-
न्नानां ज्योतिष्टोमानां भेदे सत्यविशेषात्सर्वेषामेव प्राथम्यनियमे
सत्येकं द्वादशाहं प्रति सर्वज्योतिष्टोमानां प्राथम्यायोगात्तद्द्वारा
सर्वेषां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमापत्ते पक्षद्वये ऽपि
दोषसाम्यात्तत्परिहारार्थं यदि पुरा द्वादशाहेन दिदीक्षाणा यदि पु-
रा द्वादशाहेनादिदीक्षाणा इति चाध्याहारेण द्वादशाहस्य पक्षद्व-
ये ऽप्युभयथा व्यपदेशः स्यादित्यर्थो ऽनेन दर्शितः । तस्मादिति सू-
त्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

द्रव्ये वा चोदितत्वात् विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्
व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥ -

अन्याख्ये द्रव्ये यूपैकादशिन्या अचोदितत्वात्सम्मानानपे-

ष्टत्वेन सम्मानविधीनां मध्ये न कस्य चित्सम्भवः स्याद्यदि ह्यसौ यूपैकादशिन्या निर्देशः स्यात्ततः कश्चित्सम्मानविधिः सम्भवेत्तस्मादन्तरिक्षे न दिवीतिवत्सम्माननिषेधो नित्यानुवादः स्यान्नित्यानुवादत्वादेव च वाचस्तोमादौ यूपैकादशिनीसद्भावे ऽपि पक्षवेदीसम्मानयोरप्राप्तेस्तत्र रथाक्षमात्रान्तरालविधिर्न विरुध्यत इत्येवं यथाभाष्यं तावत्सूत्रम् अनुभाषणपूर्वं व्याख्यातुमाह * यथेति * वेदपक्षे ऽप्यग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्पक्षमानं वेदिमानमादिशब्दोक्त रथाक्षमात्रान्तरालता च नास्तीत्युक्ते पश्वेकादशिनीविधानाद्यावद्विहितापि यूपैकादशिनी प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् भविष्यतीत्याशङ्क्य * श्रूयत इत्युक्तम् * यूपैक्यश्रुत्या न्यायप्राप्तैकादशिनीबाधाद्भाव इत्याशयः । नित्यानुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं द्वयमपीति भाष्यं सम्माननिषेधानुवादस्य पश्वेकादशिनीविधानशेषत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य यूपैक्यविध्यर्थवाक्योपलक्षणार्थत्वं पश्वेकादशिनीविधानोक्तेः सूचयन्व्याचष्टे * एकेति * यूपैक्यविधिस्तुत्यर्थत्वोपपादनार्थं यदित्यादिभाष्यं पक्षसम्माने तावत्स्पष्ट यथोक्तो दोषः वेदिसम्माने तु स्पष्टदोषाभावे ऽपि यूपान्तरालानां न्यूनातिरेकनिवृत्तये ऽतिनैपुणसम्पादनाय क्लेशलक्षणस्य दोषस्यापरिहार्यत्वेन यूपैकादशिन्या दुष्टत्वाद्यूपैक्यमेव प्रशस्तमित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * एकादशिन्यां हीति * नन्वग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्कस्य चित्सम्मानस्याभावे ऽपि वाचस्तोमादौ यूपैकादशिनीसद्भावे सम्मानत्रयसमावेशः कर्मैक्ये विरुध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं वाचस्तोमादिषु त्विति भाष्यं पक्षसम्मानस्य निन्दया वर्ज्यत्वावगमादनेकयूपत्वे ऽप्यप्राप्तेर्निन्दोन्नीतस्य च तन्निषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पक्षसम्माने विध्यभावाद्वेदिसम्मानोक्तेश्च जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानित्यादिवद्विधेयान्यप्रशंसारूपत्वेन विधेयरूपैक्यप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थत्वाद्वेदिसम्माननिन्दार्थत्वावगतेर्निन्दोन्नीतस्य तन्निषेधस्यापि नित्यानुवादत्वावगतेर्वेदिसम्मानस्यापि विध्यभावाद्यूपैकादशिन्यां सत्यां रथाक्षमात्रान्तरालत्वस्यैव निवेशादविरोध इत्येवं व्याचष्टे * पक्षेति * पक्षवेदिसम्मानयोरभावे तत्र कीर्त्तनं निरालम्बनं स्यादित्याशङ्कासत्तोरपि जर्तिलादिवदन्यस्तुत्यर्थं कीर्त्तनं युक्तमित्यभिधानार्थं नित्यानुवादाच्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं वेदिसम्मानोक्तेः स्तुत्यर्थत्वं दूषयति * इह त्विति * जर्तिलादावनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यादिनिन्दाश्रुतिवन्नेह वेदिसम्माननिन्दाश्रुत्यभावात् सम्मानविध्यन्यथानुपपत्त्या च शाखान्तरे यूपै-

कादशिनीविधानस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद्यूपैकादशिनीपक्षे वेदिस-
म्मानविध्युपपत्तेर्नान्यस्तुल्यार्थत्वकल्पना युक्तेत्याशयः । कथं तर्हि
नित्यानुवादता सूत्रकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * अत इति * नन्वेवमपि
वेदिसम्मानरथाक्षमात्रान्तरालयोः कर्मैक्ये विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह
* प्राकरणिकत्वाच्चेति * ज्योतिष्टोमे ऽन्यभावे पश्वेकादशिन्यवि- ६५१॥
धानाद्यूपैकादशिन्यप्राप्तेर्यासु विकृतिष्वन्यभावे ऽपि पश्वेकादशि-
नी विहिता तद्विषयत्वं रथाक्षमात्रान्तरालविधेर्विकृत्युक्त्योक्तं वि-
शिष्टमपि सूत्रे व्यवधारणकल्पनया गमयितव्यमित्याह * सूत्रमपीति *
स चेत्यनेन निश्चितरूपातिदेशनाद्विधानाद्रथाक्षमात्रान्तरालत्वमेव
व्यवतिष्ठेतेत्येवं निर्देशादित्यवयवशो व्याख्यातः ।

विहितप्रतिषेधात्पक्षे ऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

षोडशिग्रहणस्य विहितत्वात्प्रतिषेधाच्च ग्रहणपक्षे द्वयोर्ग्रह-
णपक्षे तिसृणामतिरेकः स्यादित्येवं तृतीयलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे *
वैकल्पिक इति *

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

सर्वसोमयागानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमेन सारस्वते
द्वादशाहवत्पक्षद्वये ऽप्यनिष्टप्रथमयज्ञत्वनिमित्तपुरोडाशित्वदर्शन-
विप्रतिषेधाद्यदा पुरोडाशिन इति कालभेदनिमित्तपुरोडाशित्वं
स्यादित्येवं चतुर्थलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * सारस्वते ऽपीति *
मित्रावरुणयोरयने सारस्वतसत्त्रविशेषे यथामावास्यायामतिरात्रः
स्यात्तथा दीक्षेरंस्ते ऽमावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेव वत्सान-
पाकुर्यास्तं पक्षमामावास्येन प्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः पौर्णमासे-
नोत्तरं प्रजित्वामावास्यायामायुपमुपेयुरेवमावर्त्तयन्तो यजेयुरित्यनेन
वाक्येन प्रतिमासमेकस्मिन्पक्षे ऽमावास्याख्यकर्मविधानात्पक्षान्तरेण
पौर्णमावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्दः पौर्णमास्याख्यकर्मो-
पयोगिपक्षोपलक्षणार्थः सान्नायिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मयोगिपक्षो-
पलक्षणार्थ इत्येवमवश्यं पक्षद्वये ऽपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु का-
लभेदाविवक्षायां पुरोडाशिनः सान्नायिन इति कर्तृभेदव्यपदेशो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * उपचारात्कर्तृव्यपदेश
इत्याशयः । सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

उपहव्ये प्रीतप्रसवः ॥ २८ ॥

उपहव्यस्य भेदे सत्यतिदेशप्राप्तबृहद्रथन्तराविकल्पाभिप्राप्तिः

प्रतिप्रसवाख्या पुनःश्रुतिप्रयोजनं स्यात् पेक्ष्ये तु शाखाद्वयप्रत्यय-त्वात्पुनः श्रुतावपि विकल्पापत्तेर्न तन्निवृत्त्यात्मकः प्रतिप्रसवः प्रयोजनमिति पुनः श्रुत्यानर्थक्य स्यादित्येवमनुभाषणार्थत्वेन यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उपहव्ये बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतेन प्रतिप्रसवो ऽस्माक प्रयोजनत्वेनेष्टो येन तदसम्भवादानर्थक्यं स्यात्किं त्वन्यत्किंचिदित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * सामान्येति *

गुणार्थो वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

यदेति भाष्यात् दक्षिणाव्यवस्थालक्षणगुणविध्यर्थो निमित्तत्वेन बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतिरिति सूत्रार्थः । प्रतिभाति स च संख्याश्रुत्यानर्थक्यापत्तेरयुक्त इति मत्वोपलक्षणार्थत्वम्भाष्यस्य सूचयन्सूत्रं
६६२।१ व्याचष्टे * संख्येति * संख्या सामदक्षिणा विशिष्टयागविधावरूणैकहायनीन्यायात्पार्ष्णिकपरस्परनियमावगमे सति सामश्रुतेः प्राप्तार्थत्वान्निमित्तपरत्वं प्रतीयमानमविशेषादुभयव्यवस्थार्थं प्रतीयतइत्याशयः * चशब्दार्थे वाशब्दः *

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥

शाखान्तरविहिताङ्गानुवादेन तद्धर्मविधानं शाखान्तराधीतस्य च मन्त्रस्य स्वशाखाधीतेन मन्त्रेण सह विकल्पवचनमन्योन्यधर्मसाङ्कर्यं सूचयन्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म द्योतयतीत्येवं सिद्धान्तलिङ्गोक्त्यर्थं सूत्रं व्याचष्टे * शाखान्तरेति * सर्वाभिः शाखाभिः प्रत्ययो ज्ञान यस्येति समासार्थः ।

अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥

सर्वशाखाङ्गोपसंहारलक्षणसिद्धान्तप्रयोजनाक्षेपार्थमेतत्सूत्रं व्याचष्टे * प्रतिशाखमिति * एकैकस्यामिति वीप्सा प्रतिशब्देन सूचिता ऋतवो वै प्रयाजा इत्यादावपि न शाखान्तरप्रयाजाद्यनुवादः किं त्वन्यप्रयाजादिविधिरिति सूचनार्थं विधिपृथक्त्वोक्त्या कर्मव्युत्पत्त्या विधेयान्यतोक्ता कालपरिमाणयोरपि क्रमोक्त्योपलक्षणं सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * तथा सति हीति * कालो ऽप्या-

१ श्रुति--इति २ पु० पा० ।

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम्।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरु भि. श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। स०	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	१
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचित । सम्पूर्णः	(न्यायः)	५
(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम्	(मीमांसा)	२
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता ।	(मीमांसा)	१०
(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता।	(वेदान्त)	१

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त.,
चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

No 60.] [*Price Rupees One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिकटीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVARTIKA.

BY

PANDIT SOMESHWARA BAHTTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS XI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविश्रांतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णालङ्कृतभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—६०

(यद्येकत्वन्यायः) सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

संस्कारादित्रयस्यापि यथासंयोगं विनियोगोक्त्या श्रौतविनियोगप्रकारपर्यवसानाच्चिन्तान्तराणामानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवमिति * संयुक्ते ग्रहादौ सम्मार्गादेर्विनियोगे स्थिते स्वविशेषणैकत्वादिविशिष्टे विनियोगो ग्रहादिमात्रे वेति चिन्तैकवचनादिश्रुतिहेतुकाविनियोगविषया कार्येत्यर्थः । संस्कारविषयायाः विशेषचिन्तायाः संस्काराद्यविनियोगचिन्तानन्तरं कार्यत्वशङ्कानिरासायेदानीमित्युक्तम् । सर्वशेषविनियोगपर्यवसानात्प्राग्विशेषा ऽनवसर इत्याशयः। तुल्यन्यायतयैकत्वग्रहणस्योद्देश्यस्यसंख्यामात्रोपलक्षणार्थत्वादुदाहरणतेत्याशङ्कावगमात् द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि वाक्यमुदाहार्यमि- ७१४।०
त्याह *यथा चेति* ननु पुरोडाशक्षाणहविर्नाशयोर्निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह *सर्वत्र चेति* प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थतायाश्चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन च हविषामनुद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे ऽपि द्वितीयावगतहविः संस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवतो स्याज्यत्वादेकस्यापि प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वयोः स्विष्टकृद्वदविरोधात्परप्रयुक्तद्रव्यसंस्कार्यत्वादसंस्कार्यत्वे ऽपि हविषां चतुर्थे वक्ष्यमाणशेषधारणात्प्रयोजकत्वाविरोधादुद्देश्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । एवं च सत्युद्देश्यसंख्याया विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहान्मूलसंशयो युक्त इत्याह * तत्रेति *हेताविति करणः वेदे वक्तृभावाद्वचनेच्छानिच्छारूपविवक्षायोगात्प्रमाणभूतवेदप्रतीतस्य च त्यागायोगाच्चिकीर्षाचिकीर्षारूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रतीत्यप्रतीतिरूपविवक्षाविवक्षाविवक्षाभ्युपगमे तु यस्य कस्य चिद्विवक्षायोगाद्धेतुभूतसन्देहमाक्षिपति * ननु चेति * प्रश्नपूर्वमाक्षेपाशयं विवृणोति * कुत इति * वेदवाक्यविशेषणफलोक्तिपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * सम्भवति प्रमादो ऽभिप्रायान्तरं वा येषु वाक्येषु तानि सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि । प्रमाणान्तरगम्यो ऽर्थो येषां तानि प्रमाणान्तरगम्यार्थानीति बहुव्रीहिद्वयं कृत्वा सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च प्रमाणान्तरगम्यार्थानि चेति कर्मधारयः । पुरुषाधीनोच्चारणत्वात्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायान्तरयोः पौरुषेयेषु च वाक्येषु सम्भवे

१ यत्नावगमादिति १ पु० पा०

ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वस्य वैदिकेष्वपि सम्भवात्तुल्यतामाशङ्क्य
ज्ञातार्थे विवक्षायोगात्पौरुषेयेष्वैकान्तिक प्रमाणान्तरगम्यार्थत्व व-
क्तृनपेक्षैरपि श्रोतृभिः प्रमादाभिप्रायान्तराध्यवसानासिद्धमर्थमुपपाद-
यितु विवक्षोक्ति । एवं च पुराणेषु श्रुतस्याप्यर्थस्य वक्तृनिच्छा-
रूपासम्भवात्त्रिवक्ष युक्ते विवक्षाकार्येण वाक्येनानुमीयमानाया वि-
वक्षाया कथमभावावधारणमित्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम * वेदवा
क्येष्वाश्रयभूतपुरुषाभावात् सद्भावे तत्प्रमादाभिप्रायान्तरायोगा-
त्स्वार्थे कस्य विच्छेद । अभिप्रायान्यथात्वस्य तदुपलक्षितस्य
च प्रमादस्य सम्भवाभ्युपगमे ऽपि कथनाव्यस्तावद्वद ज्ञानप्रकारा
भूतभावाच्च सम्भवतीत्युक्त तदाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तभावोप-
पादनार्थम् * सर्वेत्युक्तम * वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि स्वरू
पार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि लोके विषं भक्षय न तु पापिगृहे
भुङ्क्ष्वेत्यादौ विवक्षानुमापकत्वादर्शनात्तात्पर्यार्थस्य च प्रमाणान्त-
रागम्यत्वाद्द्वितीयो ऽपि ज्ञानप्रकारो न सम्भवतीति न चेत्युक्तम ।
न केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादाभिप्रायान्तरायोगाद्वेदवाक्येषु विव-
क्षा न युक्ता किन्तु वचनेच्छानिच्छयोर्विवक्षाविवक्षात्वात् द्वारमित्या-
दौ स्रियतामित्यादिपदानुच्चारणात्संवरणादिसम्प्रतिपादनेच्छा-
नुमाने ऽपि संवरणादिप्रतिपादन विना नैराकाङ्क्ष्याभावात्तत्प्र-
तिपादनाशयरूपा बुद्धिमनुमाय संवरणमनेन विवक्षितमिति व-
चनेच्छाहेतुभूते वचनाशयरूपे प्रत्ययविशेषे विवक्षाशब्द-
प्रयोगाद्वचनाशयरूपप्रत्ययविशेषाभावे च मौनिनो ऽनि-
च्छायामप्यविवक्षाशब्दाप्रयोगाद्वचनेच्छानिच्छाहेतुभूतया प्रत्ययो
र्विवक्षाविवक्षात्वाद्वा स्वरूपेणापि विवक्षाविवक्षयोर्वेदवाक्येषु प्रयो-
गादर्शनादिति विवक्षत्यननात्मम । ततत्यादिना श्लोकार्थोपसंहा-
र । अचिकीर्षारूपा विवक्षा यद सम्भवत्यपि प्रमाणाभावादयु-
७।१।११ क्तेत्यर्थान्तरन्यासेन दर्शयितुमाह * पुराणेष्वपीति * विधेया-
विधेयत्वस्वरूपाविवक्षाविवक्षाभ्युपगमेन भाष्यात्तमन्देहहेतुभूतस-
न्देहं समाधातुमाह * उच्यतइति * वचनबुद्ध्येकत्वस्याभिधा-
नात्स्वरूपेण प्रतीति पदबुद्ध्या च प्रहान्ययात्ग्रहान्वयित्वरूपेण प्र-
तीतिरविधारत्व पूर्वोक्त न्यायात् * एवं च तावादिति * उक्ता-
र्थे तावद्वादयोः सम्मानीयस्य प्रश्नस्यैव यान्त्रपायगीरमाख्-
यातकमहमम्माणाभवर्षायणोर्नितानयक्यदार्थारम्यर्थे वि-
निधानाभ यार्थ नविषयभूतम्याव । यदिश्रुतविषयं विनानु-
छायायाग । वर्णपोचिकाषरूपादिवक्षाविवक्षाभिस्वर्थं या श्रुतिं-

विध्योक्तिपूर्वं विधेयत्वं विनानुष्ठानायोग तावदाह * इह त्विति * तृतीयेव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वेत्यर्थः। उदाहरणनिष्ठं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकृतीति * अभिधातृत्वस्वरूपमात्रबोधो ऽभिप्रेतः विध्यनपेक्षैः श्रुत्यादिभिस्तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगासिद्धेरन्वयमात्रबोधो ऽत्र विनियोगो ऽभिमतः। कारकविभक्तीनां प्रत्ययत्वेन स्वार्थस्वरूपबोधकत्वे प्रकृतिसमभिव्याहारात्मकपदत्वरूपेण प्रकृत्यर्थान्वयवादकत्वे ऽपि क्रियान्वयबोधाधिक्यात्तयोः पृथगुक्तिः। षष्ठ्या अपि पदान्तरार्थान्वयबोधकत्वोक्त्यर्थश्चकारः। लिङादीनामपि कारकविभक्तिवदभिधातृत्वविनियोक्तृत्वसद्भावे ऽपि विधिसामर्थ्याधिक्यमुक्तं तत्रेत्यनेन श्लोकतात्पर्योक्तिः। विधिनिबन्धनत्वं प्रयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति *स हीति* सौर्यादियाग ऽनभिहिते ऽपि सक्तुषु होमसाधनत्वेनाविनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावे प्रवृत्तेर्विध्यभावे च वायव्यश्वेतालम्भादौ धातुनाभिहिते द्वितीयया च विनियुक्ते ऽप्यप्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वावगतिरित्यर्थः। नन्वश्रद्धयापि प्रवृत्त्युपपत्तेः नाप्रवृत्तिमात्रेणाभिधानविनियोगश्रुत्योः प्रेरणाशक्त्यभावो ऽवसीयते इत्याशङ्क्याभिधानश्रुत्या ऽस्तित्वमात्रपरिच्छेदाद्विनियोगश्रुत्या चान्वयमात्रपरिच्छेदात्सत्तान्यथाविषयकार्यत्वबुद्ध्यनुत्पादकत्वेनानयोः प्रेरणाशक्त्यभावमुपपादयितुमाह* न हीति * उक्तार्द्धव्याख्यानायानुष्ठानस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * विधिं प्रतीत्य विधिं लक्षणीकृत्य विधिलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे भवत इत्युक्ते सनो ऽपि इच्छार्थस्यास्मत्पक्षे परिग्रहलक्षणार्थत्वापत्तेः। तस्य च श्रुतिवृत्तत्वासिद्धये ऽनुष्ठानं प्रतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्येत्युक्तम्। द्वयमपि व्याख्यातुं विधित्सिनेत्युक्तं चिकीर्षिताचिकीर्षितत्वयोश्च मूलसन्देहविषयभूतकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वोपलक्षणार्थत्वेनोपायसन्देहहेतुत्वेनोपन्यसनीयत्वाद्भाष्य ऽपि चैकत्वाविवक्षाया- ७२६।१

र्थिकी। विधित्सिताविधित्सितात्मकमपि विवक्षिताविवक्षितत्वं विधायकस्य शब्दस्याचेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तमित्याशङ्कते *नन्विति*

---

१ अनुपपत्तेरिति २ पु० ना०

एकवचनेनैकत्वोक्तेर्नि शङ्कत्वेनात्र विवक्षाशब्दस्य आशङ्कायां सत्यां वक्तव्य इति स्मृत्यविषयत्वादौपचारिकत्वे सतो युक्त्याशय । उपचारेणापि चेच्छाव्यतिरिक्ते सम्प्रयोगोपपत्तौ सूत्रस्मृतच्छावाचित्यत्यागेनान्यार्थत्वकल्पनायोगाद्वाक्यकृतस्मृत्यनादरेण दृष्टान्ते ऽप्यौपचारिकत्वोक्तिः सम्प्रत्ययोपलक्षणार्थं इति परिहरति * उच्यत इति * सतश्चेच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनान्नात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति दर्शनान्नात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे *यथैवेति * अनुष्ठानार्थौ परिग्रहपरित्यागशब्दौ मत्वा ऽभिधानविनियोगश्रुत्योरविधायकत्वे ऽपि विधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयतायां विधेयत्वावगतेर्विधायकश्रुत्यविषयत्वे ऽपि परित्यागो न युक्त इत्याशङ्कते * कथमिति * अप्राप्तत्वाद्विधानार्हत्वरूपविधेयत्वावगमे ऽपि विधयत्वाधीनत्वादनुष्ठानस्य विधायकनाग्रहणेनानुष्ठानं युक्तमिति परिहरति * नैष इति * पुरुवाक्यदृष्टान्तेनैतद्व्युपपादयति * यथैवेति * श्लोकं व्याचष्टे * पुरुषेति * इच्छाशब्दनाशादय पुरुषाशयविषया प्रवर्तनासामान्यव्यक्तिभूता विवक्षिता विधित्वशब्देन प्रत्याख्याता लिङ्व्यापारः । शङ्कापरिहारमुपसंहरति * अत इति * विनियोगाभिधानश्रुतिसमर्पितत्वाविशेषे ऽपि विधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्था न युक्तेत्याशङ्कते * कथं पुनरिति * समर्पितत्वाविशेषे ऽपि रूपरसयोश्चक्षुर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्थावद्विधिग्रहणाग्रहणव्यवस्था यु-
७१७। क्तेति परिहरति * तदिति * योग्येत्यनेनाध्याहृतापिशब्दकनाभिधानविनियोगश्रुतिवशत्वं निरस्ते दृष्टान्तत्वेन श्रोत्रादयवशत्वाभावोक्तिः । व्यतिरेकपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कस्मिन्नर्थे विधायकानां शक्तिरित्यपेक्षायामाह * तथा हीति * श्रौतं विधित्वं भावनाविषयं कारकविषयं चार्थमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * धात्वर्थादिति * धात्वर्थस्य कारकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नाया भावनाया निरूपणादावर्धिव्ययोगात्पदश्रुत्यैव धात्वर्थविध्यवगतेस्तद्व्यतिरिक्तानामपरकारकाणामार्थोविधिविषयत्वसूचनायान्तरोक्ति कारकायेन श्रुतस्य सङ्ख्यादे साक्षात्कारकत्वायोगे ऽपि कारकीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसम्भवे विधेयत्वानपह्नवसूचनायावतारव्याख्यानं तदाश्रयपङ्क्ति विध्यवगतानुष्ठानस्यानुपपत्त्या सामान्यतः किञ्चित्सन्निहितं प्रत्यङ्गत्वं प्रयोजनं भुत्वादस्तात्प्रयोजनसमर्पणमात्र व्यापारविध्यपरिग्रह श्रुतस्याप्यङ्गत्व नास्तीति सूचनायानुष्ठानं प्रत्यङ्गत्वं स्वात्तच्च विध्यभावान्नास्तीत्युक्तम् एकत्वादेर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणविषयविवक्षिताविवक्षितत्व-

सन्देहे ऽप्येकस्य ग्रहस्य सम्मार्गादिकार्यम् सर्वेषां वेति
मूलसन्देहस्य सिद्धि कथमित्याशङ्कय विवक्षिताविवक्षितत्व
सन्देहेनैकत्वादे कार्यत्वाकार्यत्वसन्देहसिद्धिन्दर्शयितुमाह * तेन-
ति * उपक्रमोक्ता विवक्षाविवक्षितत्वसदेह सम्भवोपपादनसमा-
प्त्या बुद्धिस्थीकृतस्तच्छब्देन परामृष्ट हेत्वभावे वेद सम्भवमात्रेण
विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहासिद्धेस्तद्धतुत्वेनैकत्वाद सम्मार्गादि-
भावनाविशेषणत्वसदसद्भावसन्देह दर्शयितुमाह * तथेति * भावना-
द्रव्याङ्गत्वहेतुभूतकारकाकारकत्वसन्देहान्तरसूचनार्थं कारकत्वेन-
त्युक्त चिकीर्षितत्वात्मके विवक्षितत्वे विधिस्पर्शस्य हेतुत्वार्थां पञ्चमी
विधित्सितरूपे विवक्षितत्वे शब्दप्रवृत्तिमात्रे हेतुत्वम् । ननु विवक्षा-
विवक्षोक्त्योर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणार्थत्व कस्मादुद्देश्यस्यैव्या
विधिना गृह्यते न वेत्येव सन्देहो न कृत इत्याशङ्क्याशङ्क्याह * तदतदि-
ति * विधिशक्त्यशक्त्यधीनयोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षिताावि-
वक्षितत्व वाचोयुक्त्युच्चारण तन्मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनफल पौरुष
यवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमित्युक्त कस्मात्पुवाक्यव्याख्यासा-
दृश्यापादन विना न शिष्यप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्यालौकिकस्यनावुद्ध-
स्य वेदवाक्यार्थस्य विसदृशव्याख्यानप्रकारप्रकरणाशक्तेरित्युक्त क
या वृत्त्या परिग्रहापरिग्रहयोर्विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्या-
न्तर्णीतमुपमान यस्यां गौणवृत्तौ तदाश्रयणेनेत्युक्तम् । कथमुपमानमि
त्यपेक्षाया परिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्त न केवल
मेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारण परिग्रहापरिग्रहविषय
किं त्वन्यत्रापि तस्मान्नैतत्किञ्चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्या-
दौ यद्वेदविषय विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारण तदेव म
विसमर्थनीयमिति ग्रन्थेत्यनेनाकमाव्यारव्यार्थत्वव्यञ्जीकारेण वाच्या
चिरव्यासाव्याचिख्यासे विवक्षाविवक्षोक्तिभ्यामुच्येते इति समाधा-
नान्तरमाह * अथ वेति * ननु सम्प्रदायानुसारेण व्याचक्षाणा-
ना याज्ञिकाना न्यायशास्त्रे ऽभिप्रायाख्यच्छा चिन्ता न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * शब्देति * सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापेक्षत्वा- ७१८१।
द्वैहैकत्वादिविवक्षाविषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्यादर्शनाद्दृष्टन्याय-
मूलत्वसम्भवे चादृष्टमूलान्तरकल्पनायोगान्न्यायमूलत्वावगतन्यायां
विरोध सम्प्रदायाद्वदार्थावगम ऽपि विरोधे न्यायावगम्यविधिशब्द-

स्यादशक्यमेव विवृणोति * तत्रेति * विवक्षाविवक्षोक्त्योर्व्याख्यातृव्याख्येयासार्थत्वमुपसंहरति * तेनेति * ननु ग्रन्थकारप्रयुक्तयोर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्यातृच्छानिच्छानिच्छार्थत्वसम्भवे ऽपि व्याख्यातुमुक्तयारात्माश्रयदोषापत्त्या व्याख्यातॄच्छानिच्छार्थत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * संवत्सरवाचिना समाशब्देन कालोपलक्षणादत्र पूर्वव्याख्यातृप्रतियोगित्वेनापस्थापितादर्वाचीनाद् व्याख्यातुः पूर्वकालवृत्ता जाता ये व्याख्यातारस्तेषामिष्टं यत्तेनार्वाचीनेन व्याख्यात्रा विवक्षितमुच्यते तेषां चानिष्टं यत्तदविवक्षितमुच्यत इत्यर्थः । अतो वेदे ऽपि विवक्षिताविवक्षितत्वचिन्ता न विरुद्धेति प्रस्तुतोपयोगमाह * तस्मादिति * स्वरूपे ऽर्थे वेदप्रामाण्यात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्त्यैव विवक्षाविवक्षोक्ती समाधत्ते * ऋग्वेदादीति * यो वै वेदेषु तिष्ठन्वेदानन्तरो यमयति यो वेदान्वेत्ति यं वेदा न विदुः यस्य वेदाः शरीरमेष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्यादृग्वेदादिष्वात्मानो ये प्रतिष्ठितास्तेषामिच्छानिच्छा व्यभिप्रायो विवक्षाविवक्षाशब्दवाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहाधिष्ठातृभिर्जीवैर्नित्यानां वेदानां कर्मानर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठातृत्वादृग्वेदादीनां चेतनेच्छाधीनव्यापारत्वानुपपत्ते । शब्दशक्त्यालोचनावशेन शब्दव्यापाराच्चेतनेच्छानुमानायोगेन सदसद्भावचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य परमात्मन कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधिष्ठाने ऽपि कार्यकारणप्रातिनियमसिद्ध्यै सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठानाकरणात्परमात्मना ऽपि च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेति देहाख्यक्षेत्रे ज्ञातृत्वाख्यक्षेत्रज्ञत्वस्मृतेर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोपपत्तिसूचनार्थं क्षेत्रज्ञत्वे ऽभिहितं ।

विच्छिद्यमानत्वाद्भेदैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥

इत्यनेन न्यायेन पदावयविवत् ऋग्वेदाद्यवयविना वेदावयविनश्चानुपपत्तेरनारब्धावयविकानां चावयवानां दृष्टत्वादशानादृग्वेदादीनां देहत्वायोगेन ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

इति देहाख्यक्षेत्रमधिष्ठाय ज्ञातृत्वलक्षणक्षेत्रज्ञत्वायोगमाशङ्क्योपनिषत्प्रामाण्यादनारब्धावयविकेष्वप्यृग्वेदादिषु वेदशब्दवाच्येषु मन्त्रब्राह्मणसमूहेषु क्षेत्रज्ञानामधिष्ठातृतोक्ता । ननु पञ्चधातूत्स्वयम

पष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृत्यालोचनेन महाभूताधिष्ठितस्यै-धात्मनो ज्ञानेच्छादिमत्त्वावगमाद्वेदाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानाभावेन तत्पूर्वकविवक्षासम्भवात्सम्भवे ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वाभावाद्वे-दाधिष्ठातृभिरकथिताया: परैर्ज्ञातुमशक्यत्वात्तत्सदसद्भावचिन्ता यु-क्तेत्याशङ्क्याह * महाभौतिकेति * यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाका-शाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्त-त्पूर्विका विवक्षा सम्भवति वृषलेन प्रवेष्टव्यं गृहं ऽस्मान्नत्यादौ या कथितापि बहुत्वाद्यविवक्षा प्रमाणान्तरगम्ये ऽपि चार्थे शब्दशक्त्या-लोचनयैवान्यैर्ज्ञायते तथर्ग्वेदादिदेहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चैत-न्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति शब्दशक्त्यालोचनया चान्यैर्ज्ञातु शक्यत इति तथर्ग्वेदादयो ब्रह्म इति वक्ष्यमाणान्वयेन व्याख्येयम् । अकथितत्वसूचनायान्तर्गतत्वोक्ति प्रमाणान्तरव-शत्वनिरासार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येवकारः । ननु देहानां पार्थिवत्व-व्याप्तेर्ऋग्वेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वनिवृत्त्या व्याप्यदेहत्वनिवृत्त्यव-गमान्नात्माभिराधिष्ठाने युक्तमित्याशङ्क्याह * देहेति * पृथिव्यप्पर-माण्वादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचित्र्याद्देहानां भिन्नाः प्र-कारा इत्युक्तं प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यनिमित्तापेक्षायामपरमात्मनां जीवा-नां देहविचित्रकर्मजन्यविचित्रफलोपभोगापादकापूर्वाख्यशक्तिव-शानुगा इत्युक्तम् । ततश्च शुद्धायाः पृथिव्याः क्व चिद्देहप्रकृतित्वा-भावाद् बाहुल्यस्य च भूतान्तरेष्वपि भावाद्देहत्वस्य पार्थिवत्वेन व्याप्तिरसिद्धेति परिहाराशयः । वैचित्र्यं विवृणोति * पार्थिवेति* स्वेदजाण्डजाद्भिज्जेत्यादिशब्दार्कैः संख्यापूरणं तोयबाहुल्योपपादना-र्थं स्वेच्छावयवरूपतोक्ता । वायुबाहुल्योपपादनार्थं भ्रमन्तीत्युक्तम् । अग्निदृष्टान्तेन तेजोबाहुल्योपपादनार्थं रात्रौ विक्षिप्तेन सौर्येण तेज-सा आप्यायन्त इत्युक्तं वाक्यशेषे ऽपि ।

एव यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्त्तिर्यथार्जुन ॥

इति मानवाभिधानेन च तैजसानां देहानां चेतनाधि-ष्ठितनोपपादिता । नाभिहित इतिपाठे ना पुरुषः । ननु जीवात्मनां स्वकर्मोपात्तफलोपभोगदेहाधिष्ठातृत्वसम्भवे ऽपि वेदाधिष्ठातृत्वे-नाभिमतस्य परमात्मनः कर्त्तृभावकर्तृत्वाभावाद्देहाधिष्ठातृत्वं न सम्भ-वति वेदानां च नित्यत्वेनात्मकर्मानुपात्तत्वात्र तद्देहत्वं सम्भवती-त्याशङ्क्य नित्यानां वेदानां व्योमदृष्टान्तेन परमात्माधिष्ठितत्वमुप-पादयितुमाह * तथेति* क्रमार्थस्तथाशब्दो न तु दार्ष्टान्तिकत्वोक्त्य- ७१९।

र्थः। परमात्मनोऽनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुतेः। प्रयोजनाभावा-
द्देहानधिष्ठातृतामाशङ्क्य भोक्तृत्वसिद्ध्यै तत्सवितुर्वरेण्यमिति सवि-
त्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्माभिधायिन्या गायत्र्योत्क्षिप्य-
माणेन चारिंजयतइत्युक्तम् । तथो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽह-
मित्युपनिषच्छ्रुतेः । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्र-
वर्णाच्च ब्रह्मणः सवित्रधिष्ठातृत्वावगतिः कृत्स्नदेहाधिष्ठानस्या-
पि चात्मनो हृदयाधिष्ठानोपासनवत् कृत्स्नव्योमाधिष्ठानस्या-
पि व्योमान्तर्गतसवितृमण्डलाधिष्ठानोपासनाविरोधः कस्याः श्रुते
र्व्योमशरीरता श्रुतेत्यपेक्षायां खम्ब्रह्मेति श्रुत्या व्योमशरीरतयोवि-
तत्युक्तम् । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशमन्तरो यमयतीति य आकाशो
वेत्ति य माकाशं न वेद यस्याकाशः शरीरमेष त आत्मा सर्वान्तर्यामी-
अमृत इति श्रुत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः । नित्यस्यापि नियमत्वलक्षण-
भोग्यत्वाद्देहत्वोपपत्तिसूचनार्था नित्योक्तिः । नन्वेवमपि देहानां भौ-
तिकत्वव्याप्तेश्चेद्वेदादीनां व्यापकभौतिकत्वनिवृत्त्या देहत्वनिवृत्त्य-
वगमाच्च देहता युक्तेत्याशङ्क्य महाभूत (गुणानामपि यो रूपेषु तिष्ठन्न-
पायदन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्देहत्वावगतेर्भौतिकत्वेना-
पि देहत्वस्य व्याप्तिरसिद्धेति सूचयितुमाह * रूपेति * देहत्वोप-
पादनार्थं नियमलक्षणसम्भोगाधिष्ठानता सम्भोगहेतुशब्देनोक्ता
पृथिव्यादिमहाभूतत्वसमुदितानामेव रूपादीनां देहत्वशङ्कानिरा-
सार्थं प्रत्येकमित्युक्तम् । शब्दब्रह्मवादस्य च चेतनाचेतनयो
र्ब्रह्मशब्दयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः। शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्येय-
त्वाच्छब्दात्मकानामपि वेदानां देहतामब्रह्माख्यस्य च परमात्मनो
ऽपि देहाधिष्ठातृतां शब्दब्रह्मवादिनामपि मतं प्रकृतार्थे दार्ढ्यधिष्ठा-
तृक्षेत्रब्रह्मसिद्धौ सूचयितुमाह * शब्देति * यद्वेदाख्यं शाब्दं शब्दब्र-
ह्मेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति कृध्याहारेणयोज्यम् । अना-
दिनिधनम्ब्रह्म शब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोक्तावपि शास्त्रत्वाख्यै
श्वर्ययोगिकूटस्थनित्यब्रह्माधिष्ठानस्य कूटस्थनित्यं शास्त्रं विनानु-
पपत्तेर्वेदातिरिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थनित्यत्वाभावाद्वेदाख्यं शा-
स्त्रमिति विशेषतः परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्व-
सिद्धेः। क्षेत्रब्रह्माधिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखा
येत्यादिश्रुत्यालोचनया सर्वस्य साधारणचेतनद्वयाधिष्ठान-
त्वावगतः । सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिबिम्बत्वस्वा-
साधारणाधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वमेकेनेत्युक्तम् । सर्वस्यैका-
धिष्ठितत्वे वेदमात्रस्यैकाधिष्ठितत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य ।

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥

इत्यादस्मृत्यालोचनया सर्वस्याभिधानाभिधेयजातस्य वेदान्तर्गतत्वाद्वेदात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तम्। रूपादिदृष्टान्तेनाभौतिकानामपि वेदानान्देहत्वसम्भवे ऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावात्परमात्मवच्च क्षेत्रज्ञाधिष्ठाने ऽपि ज्ञानानुपपत्तेस्तत्पूर्विका विवक्षा न सम्भवतीत्याशङ्कां निरस्यन् दार्ष्टान्तिके ज्ञानपूर्वं विवक्षोपपत्तिं योजयति,*तथेति* यथा माहाभौतिकदेहेष्वात्माधिष्ठानाच्चैतन्याख्यं ज्ञानमस्ति तथर्ग्वेदादयो ऽपि देहत्वेन श्रुत्योक्तत्वाद्देहानाञ्चात्मयोग्यत्वव्याप्तेर्ज्ञानञ्च विना भोगायोगाच्चैतन्याख्यज्ञानान्विता इत्यर्थः। परमात्मन एव वेदान्स्वार्थप्रतिपादने नियन्तुं वेदाख्य-क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञव्यपदेश्यत्वान्नित्यज्ञानत्वोपपत्तेः। साधनाभावेन ज्ञानाभावाशङ्कानिरासः सदेत्यनेन सूचितः। शब्दब्रह्मैव क्षेत्रज्ञशब्देनोक्तं स्यादित्याशङ्क्य वेदपुरुष इति यमवोचामयेन वेदान्वेद ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनान्देहत्वोक्तेः सर्ववेदसाधारणत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन क्षेत्रज्ञस्य वैलक्षण्यसूचनार्थं पृथक् पृथगित्युक्तम्। यथा च भौतिकदेहस्थानात्मनामन्तर्गतापीच्छा शक्त्यालोचनया ऽवसीयते तथा वेददेहस्थानामपीत्याह * तेषाञ्चेति * वेदक्षेत्रज्ञाशयविषयविवक्षाविवक्षोक्तिपक्षमुपसंहरति * विधीति * शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणो ऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्याह शब्देति)। एवंशब्देन प्रत्येकम्वेदाधिष्ठातॄणां दृष्टान्ततोक्ता ※ नन्वनादिति ※

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यवस्थितम्।
विवर्त्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥

इति यदद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मिन्पक्षे ऽर्थविवक्षानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन विवक्षोक्तिव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याह *अनादीति* अर्थापह्नवे सर्वप्रमाणविरोधापत्तेरभिधेयवाचिनो ऽर्थशब्दात्कृदन्तात्तदुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंबन्धोक्तिमङ्गीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विवर्त्तत्यर्थभावेन[१] विवर्त्तत्युक्तेर्व्यर्थत्वसूचनायानादिनिधनत्वस्योपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदवेदार्थाधिष्ठानतोक्ता। शब्दब्रह्मपक्षे त्वेवं वेदक्षेत्रज्ञपक्षोक्तप्रकारेण वि-

(१) च्च पा० १ पु० ना०।
(१) विविधमर्थतया, पर्थभावेनेति १ पु० पा०।

वक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याच्यमुख्यावृत्त्यायुक्तेरयमर्थः । उपासनाविधिशेष-
त्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादेः स्वरूपार्थपरत्वाभावात् कार्यकारणप्रतिनि-
यमस्य च शक्तिव्यवस्थयोपपत्तेः सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वे प्र-
माणाभावात्परमात्मनस्तु योऽप्यशरीरः प्रतिज्ञातेत्यशरीरत्वश्रुतेर्जी-
वात्मनां च कर्मानपेक्षाणां च देहानधिष्ठातृत्वान्मुख्यवृत्तिव्याख्यान-
स्याभ्युपगमाभावसूचनार्थोऽपिशब्दः वेदवाक्येषु विवक्षाविव-
क्षासन्देहस्य चतुर्धोपपादितं युक्तत्वमुपसंहरति * ततश्चेति * तस्मा-
पैतत्कि चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्यादेव विधिविषयसन्देहाव-
गमसूचनार्थं न विवक्षितमिति स्थापयिष्यतीत्युक्तम् । एकत्वयुक्त क-
र्मैकस्य द्रव्यस्यानुष्ठेयं विधानं चैकत्वयुक्त द्रव्यस्यैकस्य ज्ञेयमित्येव
७२०।१ द्वेधा सूत्रं पूरयन्पूर्वपक्षमाह * किं तावदिति * श्रुतिसंयोग विधि-
श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रेति * नन्वक्रियात्मनः का-
रकत्वेन विध्यन्वयाभ्युपगमात् संख्यायाश्च कारकीभूतविधेयद्र-
व्यविशेषणत्वद्वारा कारकत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात् । ग्रहादेश्च
द्वारभूतस्य द्रव्यस्येहाविधेयत्वेन तद्द्वारा कारकतया संख्यादिविध्य-
योगाद्विधिश्रुत्यसंयोग इत्याशङ्क्य श्रुतिसंयोगोपपादितप्रतिज्ञां ताव-
त्करोति * तत्रेति * कारकत्वेन वा कारकविशेषणत्वेन वेति सर्वात्म-
नेत्यस्यार्थः । कारकविशेषणत्वेन तावद्विधेयत्वमुपपादयति * त-
त्रैकत्वं तावदिति * अनभिमतत्वसूचनार्थैकशब्दः द्रव्यादिविशिष्टक्रि-
याविध्यन्यथानुपपत्त्या विधेयक्रियाविशेषणभूतद्रव्यादिविधिकल्प-
नैव संख्याविशिष्टद्रव्यविशिष्टक्रियाविध्यन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूत-
संख्याविधिकल्पनापि युक्तेत्यर्थः । स्वरूपेण च प्रकृतं कर्माङ्गत्वेन
च ग्रहस्य प्राप्तावपि सम्मार्गान्वयित्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरि-
त्याशय । अष्टाकपालादिवाक्ये च क्रियाविशेषणपुरोडाशविशेषणा-
कपालविशेषणभूतस्याष्टत्वादेरपि विधिप्रतीतेर्विशेषणविशेषणस्य
सुतरां विध्युपपत्तिरिति सूचयितुमाह * एवमिति * अर्थाक्षेपल-
भ्यत्वाच्चानेकार्थविधिने गौरव शब्दस्यापादयतीत्यर्थान्तरन्यासेनाह
* परस्परस्यापीति * शुद्धस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्ट-
क्रियाविधिना द्रव्यविशेषणानाक्षेपात्संख्यादेश्च क्रियाविशेषणत्वाभा-
वे तद्विशिष्टस्य क्रियाविशेषणत्वायोगात्कारकविशेषणत्वेन विधेय-
त्वानुपपत्तेः । कारकत्वेनैव ग्रहैकत्वस्य विधेयत्वमुपपादयितुमाह
* अथ वेति * यद्यपि द्रव्यविशेषणपर्यन्तं विधिप्रत्ययो न गच्छेत्त-
तश्च स्वविशेषणविशिष्टक्रियान्यथानुपपत्तिलक्षणयैवार्थापत्त्या संख्या-
द्यपि विधातुमिष्यते तथापि ग्रहैकत्वस्यापि भावनाविशेषणत्वेनैवं

ग्रहैकत्वविधान प्रतिपादनीयमित्येव तथाशब्दार्थंतत शब्दापिश-
ब्दाध्याहाराद्यभ्युपगमन याज्यम् । यद्वा यदीत्यसंदिग्ध संदि-
ग्धवचन नामवचन कथ चिच्छब्दार्थे गच्छतिनान्यतव्य । ततश्चे-
ति चशब्दाध्याहारस्तुल्य ।उद्देश्यविशेषणस्याद्देश्यत्वन क्रियान्वया-
भ्युपगम प्रत्युद्देश्य वाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्यद्वयस्यैकक्रियावशीकारा
भावनान्योन्यानियमादुद्देशोपादानयोश्चैकस्मिन्पद ऽनुपपत्तरुपादेय-
त्वेन क्रियान्वयायोगाद् ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायोगनैकपद-
लक्षणाया श्रुतस्तद्विषयत्वायोगात्तादर्थ्यविषयत्वमापाद्य वाक्यीय
क्रियान्वयबाधकत्व शङ्कत *ननु चेति* पदश्रुतेस्तादर्थ्यविषयत्वाभ्यु-
पगमनेव ग्रहाणा निर्ज्ञातदशासख्यत्वन स्वरूपत मत्यानपेक्ष-
त्वात्संस्कार्यस्वरूपणैकत्व प्रत्याङ्गत्वावगते समार्गभावनान्वयि-
त्वाद्व्यसंस्कार्यरूपाङ्गत्वस्यैकस्य भावनाङ्गत्वविरोधमाह * नैष
इति * वस्तुस्वभावनिबन्धनोद्देश्यापाद्यत्वया शब्दव्यापाराविष-
यत्वादेकपदोपात्तयारव्यवस्थोपपत्तर्ग्रहमिति द्वितीयोक्तस्यापि चैक-
त्वस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वात्सक्तुवद् गुणत्वप्रतीते ।साक्षाच्च
निष्क्रियत्वनाश्रयत्वनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणाया श्रुतेराश्रय
द्रव्यसमर्पकत्वेनाविरोधसंभवे विरोधापादकग्रहाथताविषयत्वक-
ल्पनायोगमभिप्रेत्यान्यथाविरोधाभावमाह * भिन्नेति * विरोधे
सत्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्व विना विधेयत्वायोगात् श्रुत्युक्तस्य ग्र
हाङ्गत्वस्यानुपपत्तवाक्यीयो ऽपि क्रियान्वयो न बाध्यतइति परि-
हारान्तरमाह * अथ वेति * श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यभावसिद्धे ७२।१।९
र्वापेक्ष्यतएव क्रियान्वय । श्रुत्येति परिहारान्तरमाह * यद्वेति *
तादर्थ्यविषयश्रुत्यभ्युपगमे त्वेकत्वस्य क्रियान्वितग्रहान्वयनिमित्त-
क्रियान्वयपक्षात्पूर्वोक्तात्प्रकारान्तरणैकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रिया-
न्वयाभ्युपगमे तस्यैकाभिधानश्रुत्यैकाभिधानश्रुत्यैकपदोक्तात् ग्रहा-
त्प्राक् संस्कार्यत्वप्रतीते । स्वतन्त्रस्य चैकत्वस्य क्रियायोगात्प्र-
त्युद्देश्य वाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वान्वयपूर्वक क्रियान्वय ।

गुणत्वेन तु क्रियाभ्युपगमे द्वितीयाया कारकसामान्यल-
क्षणार्थत्वोपपत्त योग्यत्वाद् गुणप्रधानभावावधारण सति द्वया-
विप्रकर्षतुल्यत्वद्योतनार्थं समानदशात्त्वा लक्षणयैककालतोक्ता ।
एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * विशिष्टत्वेन श्रुतो यो
ऽर्थो भावना विशिनष्टयसौ विशिष्टो भूत्वा पश्चाद्विशिनष्टि न
त्वप्रलब्धविशेषणावस्थ इति कृ ना ऽसौ विशेषणपूर्वं भावना प्रविश-
तीत्युक्त तदुपपादनार्थं भावनाया विधानार्हत्वात्कात्स्न्र्यसिद्धेव

विशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेन च विशेषणे ऽपि कार्त्स्न्यसिद्धिरिति यावत्तु विध्युक्ता कर्मव्युत्पत्त्या भावनोक्ता।

यौगपद्यपक्षे पूर्वोक्तिः साहित्यलक्षणार्था भावनापि विशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषणमित्याह * गृह्णातीति * सति त्वेकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहद्वारेणान्वयात्साक्षाच्च क्रियान्वयायोगेनाश्रयद्रव्यापेक्षायां पदश्रुत्यवगतग्रहान्वयित्वनियमादवघातभावनार्थस्यापि प्रोक्षणस्योलूखलमुसलादेस्त्ववघाताद्यर्थतोपपादिता भवतीति प्रकृतोपयोगमाह * एवं चेति * एकाभिधानश्रुत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वावगतेः कारकत्वस्य क्रियान्वयिरूपत्वेन कारकद्वारा क्रियाविशेषणत्वादेकपदश्रुत्योक्तग्रहविशेषत्वात्कारकैकत्वयोः साम्येन मिथो ऽन्वयायोगादेकत्वस्य कारकविशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * प्रत्ययार्थत्वाच्चेति * प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेतिप्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषेणैकस्मिन्पदे ऽनेकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैकत्व प्राधान्ये ऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यप्रतीतेर्लिङ्गसंख्यापेक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानमित्यर्थः। प्रयोजनवत्त्वसमुच्चयार्थश्चकारः।

ननु प्र[illegible]

त्वायोगान्न [illegible]

कुमास्योष्ट्राश्चि [illegible]

रकं प्रसङ्गता न विरुद्धेत्याशयः। अतः कारकद्वारैकत्वस्य क्रियान्वयाद्युक्ता विधेयतेत्युक्तमुपसंहरति * तेनेति * विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदापत्तेर्युक्तमेकत्वविधानमित्याह * तदित्येति * पश्वेकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैव दर्शयितुमाह * वक्ष्यति हीति *गौरवभयेनैकत्वस्यापि विधेयत्वाभ्युपगमे दशापवित्रा-

७२२।१ देरविधेयत्वं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * यथैवेति * ननूद्देश्यत्वेन ग्रहस्य क्रियया वशीकारायोगात्क्रियाङ्गभूतेनैकत्वेन विशेष्यनियमः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * एकक्रियाविशेषणत्वस्यान्योन्यनियमहेतुत्वादुद्देश्यस्यापि वाक्यार्थीभूतक्रियाविशेषणत्वाविरोधान्नियमोपपत्तिरित्याशय.। वाक्यभेदप्रसङ्गेनोद्देश्यविशेषणविवक्षानुपपत्तिमाशङ्क्य वस्तुस्वभावकृतस्योद्देश्योपादेयत्वस्य शब्दव्यापारविषयत्वाद्वाक्यभेदाप्रसक्तिसूचनार्थं यथा पशुमालभेतेति भाष्यस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननूपादेय-

पुंलिङ्गविवक्षादृष्टान्तोक्तैकत्वयुक्तवाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेषणमात्रोपलक्षणार्थत्वप्रतीतेः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * पुंपशुश्चेति * उद्देश्यविशेषणाविवक्षायां वाक्यभेदापत्तिलक्षणस्य न्यायस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वे ऽपि यथोभयपदानर्थक्यपरिहारायोभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गतत्वेन विवक्षाशङ्काधिक्यान्नेहोदाहरणत्वं तथा स्वर्गकामस्योपादेयत्वशङ्काधिक्यात्संख्याविचारेण लिङ्गविचारपर्यवसानानुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिलक्षणन्यायतुल्यत्वे ऽप्यनुदाहरणतेति सूचनार्थः प्रायशब्दः । स्वर्गकामपदस्योपादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातान्तसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशङ्का तर्ह्यत्रैव स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वात्फलस्य चानुपादेयत्वात्कर्तुरेव च फलभागित्वात्सामानाधिकरण्योपादेयार्थत्वानुपपत्तिरित्येवं कस्मान्न निरस्तेत्याशङ्क्याह *माभूदिति* यथात्यधिकरणपौनरुक्त्यभयादुभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गत्या शङ्का हविर्द्वयातिगमने च पञ्चशरावे ऽधिकार्थ्यैकहविरातिगमने ऽपि चेति (विवेकाय शष्ठे निरसिष्यमाणात्र निरस्यते यथा स्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशङ्का पुमानेव ज्योतिष्टोमादावधिकारी सर्वोऽपि वेति) निरसिष्यमाणात्र न निरस्यत इत्यर्थः ।

सर्वेषां लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वेति क्त्वाप्रत्ययेनाविधेयत्वसिद्धयर्थोद्देश्यत्वसूचनार्थत्वं भाष्यस्य द्योतयन्सिद्धान्तमारभते * व्यक्तीरिति * ग्रहोद्देशेन विधिं विना सम्मार्गस्य तद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्दस्य पात्रवाचित्वे जात्या ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वे वाऽऽदिशब्दोक्तेन संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृतापूर्वसाधनभूतानां ग्रहव्यक्तीनामुद्देश्यत्वस्य च विध्यपेक्षितत्वात्तच्छब्दव्यापारविषयत्वावगतेः प्रकृतापूर्वसाधनत्वस्य विधानापत्तेरविषयत्वाधीनत्वाद्विषयस्य च विधेयत्वायोगाद्ग्रहान्वयित्वेन सम्मार्गविधाने ऽपि ग्रहश्रुत्युक्तस्य ग्रहत्वस्यापूर्वसाधनतांशलक्षणार्थत्वेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितस्यापूर्वसाधनांशस्य विध्यन्तरविषयत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च विधेयद्वारा ऽस्य चैकत्वस्य निष्क्रियत्वेन कारकतया विध्ययोगाविवक्षेत्याशयः । ग्रहस्योद्देश्यत्वसिद्ध्यै प्राधान्यं सम्मार्गस्य चाङ्गत्वमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * इह तावदिति * लक्षणत्वेन स्वरूपेण व्यक्तिलक्षणयाऽष्टवर्षब्राह्मणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया ब्राह्मणव्यक्ते-

(१) पूर्व पा० १ पु० गा० ।

लक्षितायाः अप्युपनयनान्वयित्वेन विधेयत्वाया एवैकत्वविशेष्यत्ववद्ग्रहव्यक्तेरपि सम्मार्गान्वयित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यतोपपत्तेर्विध्यनर्हापूर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनायैव चेत्युक्तम् । एवं च सति वैगुण्यपरिहारायापि सर्वे सम्मार्ष्टव्या इत्याह * तत्रेति * ग्रहैकत्वस्य पश्वेकत्वसाम्यं पूर्वपक्षोक्तमपि वैगुण्यापरयनापत्तिवैषम्याद्वेवायुक्तमित्याह * यदि त्विति * प्रधानानां धर्मान्वयं हि साहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्त्यवगतेस्तस्याः शास्त्रावृत्त्यधीनत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः । न्यायलभ्यत्वेनावृत्तेः शास्त्रानधीनत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोजयन्तामितिवद्विस्रपदोपादानं प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेः कल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन शास्त्रैक्ये ऽप्यन्योन्यानपेक्षैकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य तथाविधज्ञानभेदाधीनत्वात्तद्भेदमप्यभ्युपेत्य प्रतिग्रहं सम्मार्गाकरणे यस्य न क्रियते
७२३। तद्विषयं ज्ञानं बाध्येतेत्याह * अथापीति * ज्ञानस्याप्यैक्याभ्युपगमे तु प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयत्वं ज्ञानस्य बाध्येतेति विशयणप्रधानार्थत्वेन व्याख्येयम् । ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानानधीनत्वान्नानुष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशङ्क्याह * अबाधिते त्विति * प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयज्ञानबाधाभावायान्यो द्वितीयादिः सम्मार्गसंस्कृतो न क्रियते तस्मिन्ग्रहे वैगुण्यलक्षणप्रत्यवायाङ्गीकारापत्तेस्तत्परिहारार्थं बाधो ऽभ्युपेतव्य इत्याशयः । सामान्यावगमाद्विशेषानवबोधाच्चेति हेतुद्वयोक्तेः संयोगतो ऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेषां ग्रहाणां सम्मार्ष्टव्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रावयवस्यैकत्वविशिष्टं सम्मार्ष्टव्यानां व्यक्तीनां लक्षणं भविष्यतीति शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यानार्थं नन्विति शङ्काभाष्यं श्रुतस्याप्येकत्वस्याविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * नन्विति * विशेषणत्वेनैकत्वस्य विध्यपरिग्रहाख्यायामविवक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणोक्त्यर्थं नैतदित्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याख्यातुमारभते * अत्रेति * विधिपरिग्रहो ऽनुष्ठेयत्वोक्तो लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्विध्यनर्हत्वे ऽपि वाक्यभेदापत्त्या द्रव्ये क्रियायां वा तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वेन पुरुषार्थाननुबन्धित्वाद्विध्यपरिग्रहं वक्तुं विध्यधीनविनियोगोक्त्यर्थं तदर्हत्वे लक्षिते ऽनुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुष इत्यादिवार्तिकं ऽन्वयमात्रबोधाख्यविनियोगस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः । एतदेवोपपादयति * विहित इति * यस्मात् द्रव्यदेवतान्वयाद्यनुमित ऽप्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वाद्भावनायां च करणत्वेन विनियोगा-

र्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना गृह्यते श्रुतो ऽपि वाषट्कारो गेतादभ्यादिः प्रा-
मत्वेन विध्यनर्हत्वात्सक्त्वादिहोमश्च सक्तवार्थत्वेन विनियोगा-
नर्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना न गृह्यते तस्मात्तत्र विधिपरिग्रहो कार्यः
श्रुतेरश्रुतैर्वाक्यार्थैर्विधिर्विनियोगार्हत्वे अपेक्षणीयं इत्यर्थः । तस्मात्प्र-
कृतिप्रत्ययश्रुत्यभिहितानां पदश्रुतिविनियुक्तानामपि वार्थानां मध्ये
को विधिविनियोगाभ्यां गृहीतः को वा नेति चिन्तायां तत्सिद्धये
को विधिविनियोगार्हतया समर्पितः को वा नेति विचार्यमित्याह *
तद्वदिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं वाक्यभेदापत्तरपरिग्रहहेतुत्वसू-
चनायैकवाक्योक्ति' ग्रहैकत्वस्य विनियोगानर्हग्रहार्थसंपणत्वेन वि-
धिविनियोगानर्हत्वानिश्चयाद्विचारणा न युक्तेत्याशङ्क्य ग्रहाश्रितैक-
त्वेन सम्मार्गभावनां कुर्यादित्यादिवचनव्यक्त्यन्यथात्वाऽभ्युपगमेन त-
स्यापि विधिविनियोगार्हत्वप्रतिभानात्कात्र वचनव्यक्तिर्युक्तेति नि-
र्णयार्थं विचारणा युक्तेत्युक्तम् ।

ननु द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य लोकवद्वा विधिविनियोगानर्ह-
त्वावगमाद्वचनव्यक्त्यन्यथात्वशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * मीमांसका
हीति * न्यायाभासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेन लोकावगतवक्त्यनु-
सारिवचनव्यक्त्यवधारणा कार्येत्याशयः । ननु लोकावगतवद्वाक्य-
नुसारात्सम्मार्ष्टीति वर्तमानापदेशस्याविधायकत्वान्निर्निमित्तं विधि-
त्वचिन्ता नैव युक्तेत्याह * वर्तमानेति * अप्राप्तार्थत्वेनास्य वर्त-
मानापदेशत्वायोगेन तत्सारूप्ये ऽपि पञ्चमलकारस्यावधारणात्तस्य-
लोकप्रयोगाभावे ऽपि लिङर्थे लडिति लिङर्थे स्मृत्या विधौ —
त्वायुक्तयं चिन्तेत्याशयः । [illegible]
स्मृत्यपा [illegible] [·
* [illegible] न
यस्य [illegible] : ह
नां [illegible] को वा नेति विधिविनियोगार्हत्व [illegible] मध्ये किं माध-
ह * सेति * सम्मार्गस्य करणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विंवर·
यात्वाद्भिन्नार्थत्वेन समुच्चयावगतेर्नैव चिन्ता युक्तेत्याशङ्क्य सम्मा-
र्गस्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वरूपेण विशेषणा- ७२४॥
त्वमङ्गीकृत्येयं चिन्तेत्युक्तं तथाप्यद्रव्यकसम्मार्गभावनानुष्ठाना-
शक्तेः समुच्चयो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्य येन केनचिदपि द्रव्येणानुष्ठेय-
त्वस्योपपन्नताद्यन्यशब्देनोक्ता दशापवित्रमपि कस्मान्न चिन्त्यत
इत्याह * दशापवित्रेति * दशापवित्रमितिशब्दो यस्य केवलदशा-
ग्रन्थ्याख्यस्यार्थस्य स दशापवित्रशब्दो विवक्षितत्वेन निश्चितत्वा-

न्मार्गैः सह विचार्यत इत्युक्ते ग्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य कर- णत्वेन भिन्नविशेषणत्वात्समुच्चयानुपपत्तेरविचार्यत्वे ऽपि सम्मार्गक- र्मत्वपक्षे ग्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तेर्ग्रहो वा करणत्वेन भावनाविशेषणं दशापवित्रं वेति विचारो युज्यत इत्याशङ्क्य सम्मा- र्गस्यापि कर्मत्वपक्षे तस्याकर्मकस्यानुष्ठानायोगात्कर्मापेक्षायां त- त्कर्मत्वेन ग्रहान्वयोपपत्तेरश्रुतकारणत्वकल्पनायोगाद्दशापवित्रस्य करणत्वाव्याघातोऽस्त्वर्थे सर्वेषामपि सम्मार्गादिषु कर्मत्वेन विशे- षणभूतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थतुल्यत्वाच्च दशापवित्र- शब्दवाच्यो ऽर्थो न विचार्यते सम्मार्गादीनां करणत्वेनाविशेषणाक- पवचनव्यक्तिभेदे तु अर्थं न विचार्यते अपि तु विचार्यत एवेत्युक्त- म्। ग्रहतदेकत्वसम्मार्गाणां च मध्ये ग्रहसम्मार्गयोस्तावत्किं ग्रह एव भावनां विशिनष्टि सम्मार्ग एवेति नियोगेन विशेषणत्वं किंवा ग्रहो वा सम्मार्गो वेति विकल्पो यथा ग्रहश्च सम्मार्गश्चेति समुच्च- यो ऽथ ग्रहसम्मार्गयोः सम्बन्धः अथ समुदायो वा अथ वा ग्रहविशिष्टः सम्मार्गः सम्मार्गविशिष्टो वा ग्रह इत्यष्टपक्षीनिरूपणा कार्येत्याह* * ग्रहादीनां चेति * भावनाविशेषणत्वचिन्ताया विधेयसिद्ध्युप- योगितामाह * विशिनष्टीति * सम्मार्गैकत्वयोरप्यष्टपक्षीमतिदिश- ति * सम्मार्गेति * ग्रहैकत्वयोरप्यतिदिशति * विचार्येति * तथा किं सम्मार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि एक- त्वमेव वेत्यादिनियोगविकल्पादिरूपाष्टपक्षी किं ग्रहविशिष्टः स- म्मार्ग एवैकत्वमेव वेत्यादिरूपा द्वितीया किं एकत्वविशिष्टो ग्रह एव सम्मार्ग एवेत्यादिरूपा तृतीया किं ग्रहविशिष्टं एकत्वमेव स- म्मार्ग एव वेत्यादिरूपा चतुर्थी किमेकत्वविशिष्टः सम्मार्ग एव ग्रह एवेत्यादिरूपा पञ्चमी किं ग्रह- विशिष्टमेकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा षष्ठीति पू- र्वोक्ताभ्यस्तिसृभ्यो ऽष्टपक्षीभ्यो ऽन्याः षडष्टपक्ष्यो विचार्या इत्याह *तथेति* नन्वेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासेनैकत्वस्य द्विती- योक्तिद्वितीयविध्यनर्हत्वविषयलोकदृष्टप्रतिघाताद्विधेयत्वशङ्कायाम- पि ग्रहवदुद्देश्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्या वाक्यभेदोपप- त्तेर्विधेयता न युक्तेत्याशङ्कोपपादनानर्हत्वस्यापि विध्यनर्हत्ववद्वि- चारमन्तरेणासिद्धेर्यथाविध्यर्हानर्हत्वस्य विवेकाय भावनाविशेषणत्वं विचार्यं तथा ग्रहतदेकत्वयोः संहत्य प्रत्येकं वा सम्मार्गान्वय इति त्वेवं र्वोद्देश्यत्वे अपि विचार्यं इत्याह*तथा किमिति *ग्रहैक-

कार्यत्वे ऽपि ग्रहस्योद्देश्यत्वे तदेकपदोपादानानामप्युद्देश्यत्वापत्तिः किमुत संख्याया इति सूचनार्थमिति बहुवचनं कस्मिन्पक्षे संहत्यान्वयः कस्मिन्वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * क्रियाप्राधान्योक्त्येतरयोरुपादेयत्वं सूचितम्। साहित्योपपादनार्थं कृत्स्नक्रियाकरणात् कृतकृत्यत्व भवत्युभयान्विताया एव च कार्त्स्न्यसिद्धिरित्युक्ते ऽनुष्ठानावृत्त्यापि कार्त्स्न्यं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य गुणानुरोधेन प्रधानावृत्त्ययोगसूचनार्थं सकृदित्युक्तम्। चशब्दो हेतौ। प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्युक्त्या प्रत्येकमन्वयो दर्शितः। उद्देश्योपादेयत्वयोरपि विशेषणत्वविचारमन्तरेणासिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्किं ग्रह एवोद्देश्यः समार्गे प्रत्येकत्वमेव वा ऽथ ग्रहो वैकत्वं वा ऽथ ग्रहश्चैकत्वं चाथ ग्रहैकत्वयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथैकत्वविशिष्टो ग्रहो ऽथ ग्रहविशिष्टमेकत्वमिति विशिष्टाष्टपक्षी विचार्येत्याह * तत्रापि त्विति * उपादेयत्वे ऽपि इदमेवाष्टपक्षी विचार्येत्याह * क्रियां चेति * एवं चानेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासे सति द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य विधानोपादानानर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयोपादेयत्वशङ्का युक्तेत्याह * एवमिति * वाक्यभेदपरिहारायोपादेयतयेत्युक्तम्। नन्वक्रियाविशेषणस्य विधातुमशक्तेर्ग्रहे विध्ययोगात्सम्मार्गे च वाक्यभेदापत्तेः। प्राधान्येन द्वितीयाविरोधाच्च गुणत्वेन विध्ययोगान्नैकस्योपादानं विधिर्वा सम्भवतीत्याशङ्क्याह * येन येनेति * तन्नैकत्वाद्यपक्ष इत्यापूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण ग्रहे सम्मार्गे चैकत्वस्योपादानं विधिर्वा सम्भवति तं तं प्रकारं ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्येण द्रव्यविशेषणस्यापि विध्यर्हत्वसूचनादेवैकत्वं सम्मार्गे उच्यतइत्यनेन च सम्मार्गविशेषणत्वाशङ्कनात्पूर्वपक्षयापादयिष्यतीत्यर्थः। यच्छब्दानुसारात्तच्छब्दो ऽध्यावर्तनीयः। उद्देश्यत्वे ऽपि चैकत्वस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वययोगात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्यनापत्तेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्वमात्रस्य विधेयत्वानापादकत्वाद्विधेयत्वाविरोध इत्याह * यथा चेति * प्रत्येक वाक्यसमाप्त्यनापत्तिश्चशब्देन सूचिता। कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह * यां यामिति * कथं दूषयिष्यतीत्यपेक्षायामुपादेयत्व तावत्संख्याया दूषयति*प्राधान्यादिति*प्रकृतापूर्वसाधनत्वेनयथासंख्यं ग्रहस्योद्देश्यतया संख्यानाकाङ्क्षत्वात्स्वातन्त्र्येण च निष्क्रियत्वायोगेनैकत्वोपपादनस्य ग्रहोपादानाधीनत्वावगमान्नैकत्वोपपादनं शक्यमित्याशयः। विधिरप्यशक्य इत्याह * ग्रह चेति * ग्रहे वैकत्वं विधीयेत सम्मार्गे वेति विकल्प्य ग्रहे तावदावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते

रोक्यतामुपपादयति* न तावदिति * कथमावृत्त्यापत्तिरित्यपेक्षाया-
माह * एकवमिति * विधायकावृत्तिं विना तावत्सम्बन्धद्वयासिद्धिं
७२६।* विवृणोति * विदधदिति*ग्रहशब्दावृत्तिं विना सम्बन्धद्वयासिद्धिं
विवृणोति *संवधेति* सकृदुच्चारिताभ्यां क्रीणातितद्विधायका-
भ्यां द्रव्यगुणान्वयबद्धविधायकाभ्यामपि सकृदुच्चारिताभ्यां
सम्मार्गान्वयद्वयासिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ग्रह इति * ग्रहस-
म्मार्गानिष्पाद्यत्वेन सम्मार्गक्रियाया अनिष्पादकानेकानेकार्थवशी-
कारशक्तेरेकत्वान्वयमात्रेणोच्चारणपर्यवसानाद्वैपर्य्यमित्याशयः ।
कथमावृत्तेर्दोष इत्याशङ्क्याह * पुनरिति* अनावृत्तस्य च प्रत्ययस्यै-
कत्वविधशक्तेः सम्मार्गे ऽप्येकत्वविध्ययोगादविवक्षा सिद्धेत्याश-
येनाह* सर्वेति* पृथग्भूताभिर्निष्कृष्टाभिर्वचनव्यक्तिभिर्ग्रहान्वयि-
त्वेन विधेयतया विशिष्टस्यैकत्वस्य तु विधातुमशक्यत्वावधारणाद्
विधिना ग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः । तच्छब्दो हेतौ ।

ननु सर्वग्रहसम्मार्गे ऽप्येकत्वाविधाने गुणभूतस्यापि सम्मार्गस्य
लाघवार्थं सर्वेषां ग्रहणानन्तरं संहतानां हविरभिमर्शनादितिवत्स-
कृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमावृत्त्यर्थत्वेनैकत्वविध्यर्थवत्त्वसम्भवात् ग्र-
हान्तरसम्मार्गानिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासो ऽनर्थ-
क इत्याशङ्क्याह * केन चिदिति * एकवेदिदेशे सन्नानां हविषां
सर्वेषामनुलिप्तसाधारण्येन सकृदभिमर्शनसम्भवाद्दावृत्त्यभावे ऽपि
ग्रहणानन्तरं विहितस्य सम्मार्गस्य सर्वग्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्या-
शास्त्रीयत्वाद् गृह्यमाणस्य च सोमस्याधो ऽवसेकनिरासायानुष्ठे-
यसम्मार्गस्य सर्वग्रहणानन्तरमनुष्ठाने ऽधोवसेकनिरासाशक्तेर्नैष्फ-
ल्यप्रसङ्गादल्पपरिमाणेन च दशापवित्रेण सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गाश-
क्तेर्न्यायादेवावृत्तेः प्राप्तायाः प्रयोजनवत्त्वयोगाद् ग्रहान्तरसम्मार्ग-
निरास एवैकत्वविधिप्रयोजनमित्याशयः । ननु संस्कार्यत्वाद्वस्तुतो
ग्रहस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वेन भावनायाः शब्दतः प्राधान्याद्ग्रह-
तदेकत्वादिविशिष्टसमार्गभावनाविधिप्रसूतेनार्थेन विनष्यतरेण ग्रहैक-
त्वविधिः सेत्स्यतीत्याशयनाशङ्कते*तत्रेति* ग्रहार्थत्वेन विधिं विना
ग्रहस्य संस्कार्यत्वासिद्धेर्विशेषणविशेष्यत्वरूपगुणप्रधानत्वालो-
चनया भावनायाः प्राधान्ये ऽप्युपकार्योपकारकत्वलक्षणगुणप्रधा-
नत्वालोचनया ग्रहाङ्गत्वेनैव विधानादङ्गत्वे ऽपि च राजाङ्गभूतस्य
राजपुरुषस्य समासार्थत्ववद्वाक्यार्थत्वाविरोधाच्छब्दतो ऽपि स-
म्मार्गभावनायामङ्गत्वप्रतीतेर्विधास्तर्यावहितत्वाच्च ग्रहस्याप्रवृत्तप्र-
वर्तनरूपभावविधिविषयत्वायोगात्प्रत्यक्षविध्यन्तरप्राप्तस्यैव च स-

मार्गसंस्कार्यत्वसम्भवे विशिष्टविधिप्रसूतग्रहविषयार्थविधिकल्पनायोगात् ब्राह्मणादेरिवोपयनसंस्कार्यतया ग्रहस्य सम्मार्गसंस्कार्यतया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहाविधानाच्च तथैकत्वविध्यनुपपत्तेर्न ग्रहतदेकत्वयोर्विधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * यदीति * यास्य पूर्वपक्षिणो ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विवक्षेष्टा सा सेत्स्यतीति सर्वस्यापीत्यपिशब्दापकर्षेण योज्यम्। एवं नैतदस्तीत्यादि तस्मान्नैतत्किं चिदपि कर्तुं विवक्षयत इत्यन्तमुत्तरभाष्यं समुदायतात्पर्यतो व्याख्यायावयवशो व्याचिख्यासुर्नैतदिति भाष्यावयवं श्रुतत्वादेकवचनं विशेक्ष्यतीति यच्छङ्कितं तन्नास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * तस्मादुपादीयमानपश्वादिवदेवेति वार्त्तिकोक्तोद्देश्यविशेषणस्योपादेयविशेषणतुल्यताप्यत एवायुक्तेत्याह * अत इति *

श्रुतः

चरुं

शेषणं

ग्रहं विशेक्ष्यति*क्रियां वेति*विकल्पनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विकल्पं तावदाह * द्रव्यस्येति * सम्मार्गविशेषणत्वं भाष्ये संशिष्यमाणं धात्वर्थस्यापि भावनाविशेषणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वात्सम्बन्धः समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणानन्वयाद्धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया विशेषणान्वयोक्त्यर्थं न तु सम्मार्गस्यैकत्वान्वयोक्त्यर्थमिति सूचनार्थं क्रिययोरित्युक्तं तथैकत्वं हीत्यादिना द्रव्यएकत्वं नियम्यत इति वक्यमाश्रयितुमित्यन्ते द्रव्यान्वयपक्षनिरासायेत्याह * तत्रेति * अयोगव्यावृत्त्यैकत्वं द्रव्यविशेषणम् अन्ययोगव्यावृत्त्ये वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थत्वेनैकत्वं हीत्यादि न क्रियेतेत्यन्तं भाष्यावयवव्याख्यातुमाह * तद्धीति * द्वितीयपक्षशङ्कार्थं तत्रेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * एतच्छ- ७२७।
ङ्कानिरासार्थं नैतद्विति भाष्यावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमाह * नैतद्विति * सामान्यतः प्राप्तावस्यस्य विशेषश्रुतेः परिसंख्यार्थत्वे स्वार्थहानपरार्थकल्पनप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयापत्तेः सामान्यप्राप्तितः प्राग्भावे सति विशेषश्रुतेः परिसंख्यौचित्यादसमाप्ते च वाक्ये विध्यपर्यवसानेनैकवाक्यत्वे पदयोः पौर्वापर्ये ऽपि पदार्थविधिपौर्वापर्यायोगान्नास्या पुनः श्रुतेः परिसंख्यार्थता युक्तेति प्राप्ता भूयतइति भाष्याद्वर्तमानोक्त्या सूचितं कस्मान्नेह विशेषश्रुतेः सामान्यप्राप्तितः प्राग्भावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * विरोधाद्ध्येकस्मिन्वाक्ये प्राप्तिपरिसंख्ये न युक्ते इत्याह * तत्रात्य-

न्तमेवेति * इह त्वेकपदस्थत्वात्सुतरां विरोध इत्याह * न-
चेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रातिपदिकेन हीति * अपव्ययतामे-
वोपपादयति * अन्या हीति * अत्रापीत्यन्वयः एवमपि वा-
क्यैक्यात्पदैक्ये को विशेष इत्याह * तत्रैव हीति * प्रातिपदि-
कोक्तानामपि सर्वग्रहाणां क्रियान्वयप्राप्तेः कारकविभक्त्यधी-
नत्वात् क्षणैक्योक्तिः प्रत्यक्षश्रुतिप्राप्तपरिसंख्यायां च दोषत्र-
यपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्रोपपत्तेरि-
त्याह * किं चेति * आनुमानिकप्राप्त्याश्रयतामेवोपपा-
दयति * निर्दोषत्वं हीति * कल्पत्वेनानुमानिकस्याप्राप्तावर्थादे-
व गर्दभाभिधायिन्यां मन्त्रे पाठक्लृप्तात्वाक्यान्मन्त्राश्वाभिधानी-
विशिष्टादानविधाने सति परिसंख्याया निर्दोषत्वं कल्प्यत इति इत्यु-
क्ते विधित्वे निवर्तकत्वाख्यपरिसंख्यात्वायोगमाशङ्क्य फलादेवार्थी-
यत इत्युक्तं प्रातिपदिकाधीनात्मलाभत्वाच्च प्रत्ययस्य प्रातिपदिकार्था-
७२८।१ सार्थपरिसंख्यात्वतात्पर्यायुक्तेत्याह * समानेति * वाक्यपदैक्ययोः
परिसंख्यानुपपत्तिहेतुत्वं दृष्टान्ततयोक्तम् । ननु मन्त्रस्य चेत्यादिभाष्या-
न्मन्त्रस्यादानान्वयाभावेन लिङ्गप्राप्तानुवादायोगादश्वाभिधान्या र-
शनाद्युपादाने प्राप्तमन्त्रविशेषणत्वानुपपत्तेर्विधीयमानमन्त्रविशेष-
णत्वाद्गर्दभाभिधानीनिवर्तकत्वं युक्तम् । एकत्वस्य तु विधीयमानग्रह-
विशेषणत्वाभावात्प्राप्तग्रहविशेषणत्वेन च द्वितीयादिग्रहनिवर्तक-
त्वे दोषत्रयापत्तेर्न युक्ता निवर्तकतेति वैषम्यप्रतीतेरन्यथास्य वैषम्या-
भिधानव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य यथाश्रुतभाष्यमुपन्यासपूर्वं
दूषयितुमुपक्रामति * यत्त्विति * मन्त्रादानान्वये यन्ननेनादत्ते त-
दश्वाभिधानीमिति विशेषणसामर्थ्याद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवृत्ति-
सिद्धेः स्वार्थहानपरार्थकल्पनाभावे ऽप्यनुवादतः प्राप्तस्यादानमन्त्रा-
ङ्गत्वस्य बाधापरिहारात्रेयं वचनव्यक्तिरिष्टा मन्त्राद्यश्वाभिधान-
वचनव्यक्तिमदर्शनस्य तावदन्यान्वयवत्त्वादादानान्वयाभावात्प्रा-
प्तावस्थैव मन्त्रस्याश्वाभिधानान्वयविधानात्प्राप्तबाधपरिहारोप-
पत्तेरनेनाश्वाभिधानीमितीयमेव वचनव्यक्तिरिति यद्दर्शितं यथादा-
ने प्राप्तत्वादिति मन्त्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासे कारणमुक्तमि-
त्यर्थः । प्रश्नपूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावद्युक्तत्वमुपपा-
दयति * कुत इति * । आददातिपदस्य विधायकत्वात्कथा-
तात्पर्यनिपक्षमन्त्राद्यश्वाभिधानान्वय पर्यवसानायोगसूचनायाश्वाभि-
धान्यामिति सप्तमी । कारणोक्त्ययुक्तत्वमुपपादयति * आदानं चे-
ति * नन्वनुष्ठेयस्य यथार्थत्वान्मन्त्रस्य कारकस्य च क्रियाप्राप्तानुष्ठेय-

रशनादाने प्राक् मन्त्रप्राप्तिः पश्चाद्रशनायामित्याशङ्क्याह * न चेति *
क्रियाया अप्यकार्म्मिकाया अननुष्ठेयत्वात्क्रियाकारकसंयोगस्यैवानु-
ष्ठेयत्वावगतेस्तद्वारा द्वयोरपि रशनादानाख्ययोः कर्म्मक्रिययोर्युगपन्म-
न्त्रप्रकाशयत्वप्रत्ययाच्चास्य रशनाम्प्रति विप्रकर्ष इत्यर्थः।प्रत्युत ब्रा-
ह्मणवाक्ये पवेमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यस्मि-
न्मन्त्रस्यादद्रातिधात्वर्थान्वये सन्निकर्षो ऽश्वाभिधानीनामन्वये विप्र-
कर्ष इति विवेकादादानरशने प्रति सान्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलभ्यत
इत्याह * सुतरामिति * वाक्ये तावद्विशेष विवृणोति * पदेति * क्रियानि-
रपेक्षकारकान्वयाप्रतीतेश्चान्वयःपदत्रयापेक्षत्वाद्विप्रकृष्टो धात्व-
र्थान्वयस्त्वश्वाभिधानीपदानर्थक्यप्रसङ्गात्तदन्वयं विना विधापर्यव-
साने ऽपि स्वरूपेण तावत्पर्यवस्यतीत्याशयः।विधायकप्रत्यये विवृणो-
तिप्रत्ययश्चेति।मन्त्रे ऽपि विपरीतविशेषमाह * मन्त्रो ऽपीति * इमग्रह्णोभेः
छन्दसीति लोकाप्रयुक्तछन्दोविषयभकारयुक्ततया क्लेशावगम्यवा-
चकत्वेन प्रकृतिभागेनोक्तत्वाद्ग्रहणस्य न शीघ्रप्रतीतिरित्यर्थः।ननु सा-
मान्यवाचिनो नाश्वरशनाप्रतीतिः शीघ्रम्भवतीत्याशङ्क्याह * न चेति *
अपूर्वसाधनीभूते विशेषएव मन्त्रविनियोगेन सामान्यविनियोगपूर्वक-
त्वाभावान्न विप्रकर्षइति श्लोकत्रयाशयः।नन्वादानान्वये लिङ्गप्राप्तर-
शनामात्रादानान्वयानुवादेनाश्वाभिधानीविशेषविध्यापत्तेस्तद्दोषस्य-
स्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गान्मन्त्रस्याश्वाभिधान्यन्वय एव युक्त इत्याश-
ङ्क्याह * तस्मादिति * यस्मादुभयत्रापि मन्त्रप्राप्तिस्तुल्या तस्मादादा- ७२९।६
नान्वयानुवादो ऽश्वाभिधान्यन्वयविधिश्चेति वैषम्यमयुक्तन्ततश्चानु-
वादाभावे ऽनुवादसिद्ध्यर्थादानान्वयप्राप्त्यभ्युपगमानिमित्तप्राप्तबाधा-
नापत्तेः न तद्भयेनान्वयनिरासः क्रियानपेक्षकारकान्वयायोगाच्चा-
श्वाभिधान्यन्वयविधिरयुक्त इत्याशयः । ननु मन्त्रादानान्वयस्य
विधेयत्वे ऽश्वाभिधानीपदानर्थक्यापत्तेरश्वाभिधानीविधेये ऽनुवा-
दतावसीयत इत्याशङ्क्याह * किन्त्विति * मन्त्रादानवदश्वाभि-
धान्या अपि विधेयत्वान्न तत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभावनाविधा-
नाच्चानेकार्थविध्यनापत्तिरित्याशयः । नन्वादानभावनायां मन्त्रस्य
लिङ्गादेव प्राप्तेर्न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * नचेति * श्रुत्येवा-
नुमितया प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * रूपेति * प्रकरण-
गम्यसामान्यसम्बन्ध्यपेक्षत्वाद्रूपशब्दोक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यनुमानवि-
लम्बोक्त्यै प्रकरणोक्तिः अतो ऽप्राप्तस्य मन्त्रस्य दाने विधिः
सम्भवतीत्याह * अप्राप्तेति * कथं तर्हि मन्त्राधिकरणे परि-
संख्येति सूत्रमित्याशङ्क्याह * परिसंख्येति * एतदेव विवृणो-

त्ति * प्रयोजनमिति * प्रयोजनमितिगर्दभाभिधानीतो निवर्तना-
दस्य विधेः फलं नास्तीत्यर्थः । नन्वपदार्थस्याप्यन्यव्यवच्छेदा-
स्यमेदवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसम्भवात्कस्माद्गर्दभाभिधानीतो म-
न्त्रनिवर्त्तनाद्वाक्यार्थ एव न भवतीत्याशङ्क्याह*नत्विति*निवृत्तिहेतु-
निर्वर्त्तनाख्यशब्दव्यापारलक्षणार्था निवृत्युक्तिः प्रवृत्तस्यैव निवर्त्यत्वे-
नाप्रवृत्तस्य निवर्तनायोगान्न वाक्यार्थो निवर्तनेत्युक्तं कथं प्रवृत्तएव
निवर्त्यते इति नियम इत्याशङ्क्याप्रवृत्त एव प्रवृत्तस्य स्वतो प्रवृत्त्यैव
निवृत्तेफार्थसिद्धेर्निवृत्तिसिद्धे निवर्त्तनानर्थक्यप्रसङ्गादित्युक्तं कथा-
लिङ्गाद् गर्दभाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तेः प्रवृत्त एव प्रवर्त्यतामित्याशङ्का
पूर्वोक्ता प्राप्तावस्थविधिस्मरणेन निरस्यति * नचेति * एवं च
लिङ्गाच्छ्रुतिकल्पनाभ्युपगम ऽपि कल्प्यमानैव पुनःश्रुतिः स्यात् न प्र-
त्यक्षेत्याह * शीघ्रेति * परमार्थतस्तु पश्चादपि श्रुत्यनुमा-
नाद्गर्दभरशनायां मन्त्रप्राप्तिर्न कदाचिदस्तीत्याशङ्क्याह*अश्वेति*शी-
घ्रापहृते ऽर्थेमन्थरानर्थक्य लोकप्रसिद्ध्या दृढयति * सो ऽयमिति*
ननु लैङ्गिकश्रुत्यनुमानं प्रति बाध एवानन्तर्यात् प्रत्यक्षश्रुतेः फलं
स्यान्न तद्व्यवहिता गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनेत्याशङ्क्यालोचना-
त्पूर्वं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनायां फलता श्लोकपञ्चकेनोपपाद-
७३०।१ यितुमाह * प्रयोजन त्विति * प्रयोजनं यदालोच्यते तदा यद्य-
श्वरशनामात्रे मन्त्रप्राप्तिमानुमानिकी श्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिवत्
कुर्यात्ततस्तत्प्रतिबन्धे ऽपि प्रत्यक्षश्रुत्या ऽनर्थक्यापरिहाराद्रशनाद्वये
मन्त्रप्राप्तिप्रतिबन्धस्य फलत्वावगतेर्व्यवहिताया अपि गर्दभरश-
नातो मन्त्रनिवर्तनाया एव पारिशेष्यात्फलत्वं सेत्स्यतीत्युक्तं कीदृ-
गालोच्यतइत्यपेक्षायां भवत्येति सार्द्धश्लोकेन लैङ्गिकश्रुतिविरो-
धस्य प्रयोजनत्वासम्भवे ऽभिहिते लैङ्गिकश्रुतिनिरोधस्याशक्य-
त्वात्प्रयोजनत्वासम्भवो ऽभिहित इति भ्रान्तिनिवृत्त्यै सत्यमित्यनेन
प्रयोजनत्वासम्भवे' हेतुरुक्तः किमर्थं त्वरया विहितस्तर्हीति-
प्रश्नस्योत्तरत्वेनैवमर्थं प्रत्यक्षाश्रुतिस्त्वरितेत्युक्तमापतदेव सार्द्धश्लो-
केन विवृणोति * केवलेति * प्रत्यश्रुत्येवानुमानिक्या केवला-
यामश्वाभिधान्यां मन्त्रावधिर्न सिद्ध्येदिति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्ष-
श्रुतिराम्नायते तस्मादपौनरुक्त्यात्प्रत्यक्षा श्रुतिरर्थवती गर्दभरश-
नातो मन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वाच्चेति चकारार्थः चकारार्थोपपादनार्थं पू-
र्वोक्त श्रुत्यनुमान स्मारयति * तस्मादिति * फलतः परि-
सङ्ख्यायां च वैरूप्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन तावदाह * यदा
त्विति * दार्व्याघाटमेव परिसंख्यासूत्रार्थो ऽस्माभिस्तथाप्युक्त

इत्याह * तदिदमिति * यथाश्रुतभाष्यदूषणमुपसंहरति * तत- ७३१।
श्चेति * इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरं यदिह वाक्ये
भाष्यकृताऽत्र परिसंख्यासूत्रं चोक्तम् । तत्र यथाश्रुतत्वादरो न
कार्यः किं त्वादानभावनोत्तरकालीनो ऽश्वैकहायनीवन्मन्त्राश्वा-
भिधान्योः परस्परनियमोत्तरोपलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरादानमा-
त्रान्वयनिरासार्थश्चेत्यादत्त इति वचनव्यक्तिनिरास इत्येव परिसं-
ख्यासूत्रस्य भाष्यं यदिह भाष्यं नेयं प्राप्युक्तिश्च सम्भवमात्राभिप्रा
येति सूचनार्थो ऽपीशब्दः । इह पुनरिति वैषम्योक्त्यर्थं भाष्यम-
श्वाभिधान्या मन्त्रविशेषणत्वाभावे वैषम्यसामञ्जस्यादयुक्तमाशङ्क्य
विदेहत्वायोगोक्त्यर्थत्वाद्विधेयविशेषणत्वनिरासस्य विधेयाश्वाभि-
धान्यैकत्वस्य वैषम्यमुक्तं भवतीत्येवं समाधातुमाह * नचेति *
ग्रहस्याविधेयत्वाद्विशेषणो विधिव्यापारायोगात्कृते ऽप्युपात्तत्त्व-
स्यापि ग्रहशब्दस्याविधेयार्थत्वेनानभ्यर्हितत्वसूचनार्थं पर-
निपातः । यथेति दृष्टान्तभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * य-
थेति * उपघातकारिश्वादिनिराकरणापरत्वाद्वाक्यस्य श्वा-
दीनां निवार्यत्वेन विधेयत्वात्कुतो नोपघातकारिविशेषणत्वे-
त्याशङ्कां प्रश्नपूर्वकं निरस्यति * कुत इति * श्वादीनाम-
नुपयोगित्वान्निवारणास्यकार्यत्वसूचनाय रक्षयत्वोक्तिः । श्वाद्यौ-
पघातप्रतिबन्धार्थत्वात् श्वादिनिवारणायाः काकादिभक्षणोयोप-
घातस्य तुल्यत्वात्तस्यापि वारणावसीयत इत्याशयः । व्यवहारे-
णोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं वृद्धश्लोकम्पठति * तथा चाहेति *
संख्यामात्राविवक्षायां त्विदमुदाहरणं न युक्तमित्याशङ्कते * न-
न्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * क्व तर्हीद-
मुदाहरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * चमसेष्विति * चमससम्मार्गस्य पूर्वप-
क्षत्वेनास्थायित्वात्तत्रोदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्य स्थायिनि सिद्धान्ते-
ऽपीदमुदाहरणं युक्तमित्याह * स्थितेति * क्वेत्यपेक्षायामाह * पशु-
प्रकरणा इति * संख्यामात्राविवक्षायान्तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षा-
यामाह * इह त्विति * एतदेव विवृणोति * वृषलैरिति * न चा- ७३२।१
त्रेति भाष्यविधायकाभावादपि ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीत्यु-
क्ते सम्मार्ष्टीतिशब्दो ग्रहैकत्वान्वयस्य विधायको ऽस्तीत्याशङ्कार्थं नन्वि-
तिभाष्यं संसृजिपरस्य ग्रहसम्मार्गान्वयविधायित्वेन ग्रहैकत्वान्वय-
विधायित्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यैकत्वान्वितस्य सम्मार्गान्वयप्रतीतेर-
न्वयद्वयविधायकत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * न हीत्यादि तथा द्वि-
तीयस्यापीत्यन्तभाष्यन्तात्पर्यतो व्याचष्टे * नेति * नञा न हीत्ये-

तावन्निरासप्रतिज्ञानार्थत्वेनच्छित्वा पदश्रुत्या ग्रहोद्देशेन सम्मार्गवि-
निविष्टगतेः श्रुतिविरोधाद्वाक्येन ग्रहैकत्वान्वयोविधाने सम्भवतीति
इत्यर्थत्वेनैतदित्यादिश्रुतीरित्यनेन व्याख्यातः (न विरोधशङ्कानिरासार्थं
श्रुत्यसम्भवे चेति भाष्यावयवव्याख्यातु न हीत्युक्तम्। अत इत्या-
दिभाष्यशेषस्त्वर्थस्यनेन व्याख्यातः) ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्यसू-
चितविशेषणविशेषणस्यापि विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमविधीयमानवि-
शेषणतोक्तेति सूचनार्थं भाष्यव्याख्यामध्ये तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यादि-
पूर्वपक्षवार्तिकोक्तां ग्रहविशेषणस्याप्येकत्वस्य विधेयत्वोपपत्तिं दूष-
यितुमनुभाषते *यद्वेति* शुद्धो ग्रहः क्रियाविशेषणम्, एकत्वविशिष्टो
वेति विकल्प्याद्ये तावद्ग्रहविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विधेयता न युक्तो-
विशेषणविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विशिष्टस्य क्रियान्तर्गत्ययोगात्स-
म्बन्धात् क्रियाविशेषणत्वाभावे शुद्धेनैव ग्रहेण क्रियाविशिष्टत्वाप-
त्तेर्विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वायोगादेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसम्मार्गवि-
धान्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यमन्तरेणैकत्वविधानामिति यदुक्तं तदयुक्तमि-
त्याशय. । न त्वेकत्वविशिष्टस्यापि ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यवि-
शेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छतीत्येवमेकत्वविधेर्निराकर्तुं शक्य-
त्वात्पूर्वपक्षानुक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वपक्षे दूषणोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य
विशिष्टस्य ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विधेय-
त्वनिरासार्थत्वमाह *यदीति*न केवल विशिष्टस्य विशेषणत्वान्य-
थानुपपत्त्यैकत्वं पूर्वपक्षे किं तु क्रियाया विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्य-
त्वान्यथानुपपत्त्यापीत्यनमित्यनेनोक्तम् । भावनाविशेषणतैव तर्हि
निराकार्येत्याशङ्क्यैकत्वं सम्मार्ग उच्यत इत्यादिभाष्यव्याख्यानवेला-
यां निराकरिष्याम इत्युक्तम्। श्लोकोक्तस्य दूषणस्यार्थवत्तामुपपाद्य
श्लोकं व्याचष्टे * शुद्धेति * विशिष्टत्वनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तत्रेति * संख्यापि ग्रहमात्रेण सम्बद्ध्येतेत्युपपादयति*नहीति*
भावनानन्वितस्य विध्यव्यक्तेरिति हेतुसूचनार्थं भावनान्वितत्वे त-
च्छब्देनाक्त भावनापि ग्रहमात्रेणेत्येतदुपपादयति * नचेति * ग्रह-
स्यैकत्वान्वितस्यैव श्रुतत्वात्कथं तथाभूतस्याग्रहणमित्याशङ्क्य ग्र-
हस्य स्वरूपेण विशेषणभूतेन व्यवहितत्वात्संख्याया भावनान्व-
यित्वेन नालोचयतीत्युक्तम्।

ननु ग्रहस्य भावनाविशेषणत्वे सति तुल्यकक्षत्वाद्विशेषणा-
न्तरभूतैकत्वान्तरापकाद्यस्यासंस्कार्यत्वेन तु ग्रहस्य प्राधान्याद्विशे-
ष्यत्वागमनेऽभावनयैवैकत्वेनाप्यविरुद्धं विशेषणमित्याशङ्क्याह *
७३३॥ नापीति * एकत्वस्य ग्रहविशेषणस्य भावनाविशेषणत्वस्याप्यपरि-

हार्यत्वापत्तेस्तस्य चोपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वाद्भावनां प्रति विशेष्यभूतस्यापि ग्रहस्य नैकत्वविशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * न हीति * भावनानन्वितमेकत्वं विधातुमशक्यत्वाच्च ग्रहं विशेष्टुं ७३३।१ शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् । विशेषणस्य विधेयत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अयं चेति भाष्यं व्याख्यातुं चशब्दसूचितम् विधीयमानविशेषणत्वोक्त्याक्षिप्तं वाक्यभेदाख्यं तावद्दोषमाह * तथा सतीति * क्रियासाधनत्वेन विधीयमानस्य द्रव्यस्य निर्विशेषणस्याशक्योपादानत्वेन साधनत्वायोगाद् विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानविशेषणत्वे सत्येकत्वस्य भावनाविधिना ऽऽकाङ्क्षितत्वाद्युज्येताक्षेपः अनुवाद्यस्य तु यथाप्राप्तग्राह्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षणाद्भावनाविधिना द्रव्यविशेषणाक्षेपानुपपत्तेरविधीयमानद्रव्यस्य विशेषणविधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्या ऽऽशयो ऽनेन व्याख्यात. । विधीयमानस्य सम्मार्गस्यानूद्यमानग्रहविशेषकत्वायोगाच्छुद्धस्य ग्रहस्यैकत्वविधावपि सर्वग्रहसम्मार्गो ऽपरिहार्य इत्येवमर्थत्वेनायं चेति भाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपेत्यापि त्विति * प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यत्रत्यभाष्योक्तोपपत्तिरनागतावेक्षणन्यायेन विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति न च विधीयमानावस्थः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकेनोक्तेति सूचनार्थं न हीत्युक्तम् । द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधिग्रहणनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * द्रव्यविशेषणभूतस्य तावदित्यन्वयः । क्रियाविशेषणत्वेनैकत्वस्य विधिग्रहणाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * भावनां प्रति प्राधान्येन गुणत्वेन वैकत्वविधिरिति विकल्प्योभयथासम्भवप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * आद्यकल्पासम्भवोपपादनार्थं न तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * पश्वेकत्वसाधनत्ववद्ग्रहैकत्वस्य संस्कार्यत्वं द्रव्यद्वारा भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति*एकत्वस्य द्रव्यादन्यत्वात्। द्रव्याश्रिते संस्कारे कृते नैकत्वं संस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकरोतीत्यन्तभाष्यावयवं व्याख्यातं चक्षुर्वृत्त्यधिष्ठाने कृतस्य संस्कारस्य तदाश्रितवृत्त्युपकारित्ववद्ग्रहे कृतस्य तदाश्रितैकत्वोपकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं केन चिदित्यवयवं च व्याख्यातुं ग्रहस्येत्युक्तम् । एवं सति

यथा चक्षुर्वृत्त्यर्थो ऽपि संस्कारो ऽधिष्ठाने वैद्यैर्विधीयते तथैकत्वं प्रयोजनतया द्वारीकृत्य ग्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः श्रुतित्वाभ्यफलत्वापत्तिरित्यर्थः । एकग्रहसंस्कारस्यान्यतो प्राप्तेरपौनरुक्त्यमाशङ्क्यानुष्ठानेत्युक्तम् । एकत्वसंस्काराविधाने ऽप्येकैकस्य ग्रहस्य संस्कार्यत्वात्संस्कार्यद्वयस्य चान्योन्यविशेषणविशेषणविशेष्यत्वायोगेनैकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वायोगात् । द्वितीयादिनिवर्तकैकत्वस्य तु क्रियासाधनत्वेन विधानात्साधनानामैकक्रियायत्नीकारनिमित्तान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्वैषम्यं वक्तुं यद्येकत्वद्रव्यैकत्वस्य द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यत्वरूपात्वया भावोक्त्यर्थेनान्यत्वोक्तिर्व्याख्येया । द्वितीयकल्पस्योपन्यासपूर्वमसम्भवोपपादनार्थमथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यद्यपीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * क्रयाङ्गैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारा ऽऽरुण्यं गुणो ऽपि क्रयाङ्गमिष्यते ग्रहस्य तु निष्फलसम्मार्गे प्रत्यङ्गत्वायोगान्न तत्परिच्छेदद्वारैकत्वस्य संमार्गाङ्गता युक्तेत्यर्थः । यदीति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अनङ्गमिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ग्रहस्य होमनिर्वृत्त्यर्थत्वात्सम्मार्गेनिर्वृत्तैकत्वायोगमाशङ्क्य प्रासङ्गिकोक्तिः । क्रियाङ्गभूतेन गुणेन परिच्छेद्यत्वस्य क्रियाङ्गभूतद्रव्यधर्मत्वदर्शनाद्ग्रहस्यानङ्गत्वेन परिच्छेद्यत्वायोगमाशङ्क्यानङ्गमपि साधनत्वेनोपकारिग्रहद्रव्यं विशिंषदेकत्वं सम्मार्गस्योपकरिष्यतीति परिहारार्थं तथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानेति * एतदुपपादनार्थं नायमिकदृष्टान्तद्वयोक्तेः सूचयितुमाह * न हीति * न शेषमेवाश्रितः शेष उपकरोतीति नियमः किन्तूपकारिमात्राश्रित इत्यर्थः । गुणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वाभावेनाङ्गपरिच्छेदद्वारैवाङ्गत्वायमायासानङ्गाश्रितस्याङ्गता युक्तेत्याशङ्क्याह * शेषत्वं त्विति * साक्षाद्याङ्गत्वं प्रत्यायते यथा सांसिद्धौ द्वारकल्पमायणासम्भवमेव द्वारकल्पनोचितेत्याशयः । अथेत्यादि नैतात्किञ्चिदपि फलं विरचयत इत्यन्तं परिहारभाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे

७३४। * मित्रागेति * न पूम इति भाष्यावयवस्याशयार्थे वस्तुवृत्त्या शाम्नया ग्रहस्य प्राधान्यक्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वरूपानेकार्थेनो पपत्तिरुक्ता । किमर्दीत्यादि न चैतद्यमित्यन्तावयवव्याख्यार्थ विविनक्तान्याप्युक्तिः । सम्बन्धमर्या।थी यावद्भेदापत्तिर्द्वयेन सम्मार्गेण चैकत्वमस्यासम्भव इत्युपसंहारार्थं तस्मादित्यव-

यथं ग्रहस्यैकत्वान्वय एव त्याज्यो न सम्मार्गान्वय इत्यनिश्चयादयुक्तमाशङ्क्य ग्रहैकत्वान्वयस्य परपदार्थत्वेन व्यवहितत्वात्सम्मार्गञ्च प्रति गुणत्वात्त्याज्यत्वोपपादनायोभयत्वस्य हविःशब्देन व्यवहितत्वाद्विशेषणत्वेन च गुणत्वात्त्याज्यत्वोक्त्यर्थमारुण्याधिकरणभाष्यं दृष्टान्तत्वेन पठितम् । एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे विवक्षानिरासभाष्यमाक्षेप्तुमारभते * न त्विति * कस्मिन्प्रकारे ऽयमाक्षेप इत्याक्षेपविषयं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति* प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदमूर्त्तत्वेनाशक्यसंस्कारत्वं प्राति पदिकार्थस्यापीष्टप्राधान्यविघातकारित्वाद्दूषणमाह * यत्तावदिति * जातेः साक्षात्संस्काराशक्तेः प्रतिमाद्वारा विष्णुपूजावद्व्यक्तिद्वारा संस्काराभ्युपगमेन परिहारः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * अथापीति * जातेर्व्यक्तौ समवायाद्व्यक्तौ कृतस्य संस्कारस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह * अथेति* संस्कारस्यापूर्वसाधननिवेशित्वाद् द्रव्यस्यैव चापूर्वसाधनत्वाद् ग्रहशब्देन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कारविध्यभ्युपगमेनापि परिहारः संख्याया द्रव्योपादानोत्तरकालमव्यापारात्प्राक् व्यापृतायाश्चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्सम्मार्गस्य चोपयुक्तसंस्कारत्वाभावादेकवचनस्यापि द्रव्यलक्षणत्वापत्तेः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * तथेति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्तत्वमाश्रित्य साक्षात्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायां तुल्य इत्याह * अर्थेन * यदपि न चेति भाष्येण द्रव्यादन्यत्वात्संख्याया द्रव्यद्वारा संस्कार्यत्वे न सम्भवतीति दूषणमुक्तं तदपीष्टविघातकारित्वाद् दूषणमित्याह * यदपीति * जातेः संस्कार्यत्वानभ्युपगमात्प्रत्यक्षविघातापत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणाभयादेकवचनस्य द्रव्यलक्षणार्थत्वानभ्युपगमे नैकत्वस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्रव्यलक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति त्वत्पक्षोक्त्या सूचितम् । अस्त्वेव ग्रहप्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वाच्च मत्पक्षे जातेः संस्कार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्या ऽऽकृत्यधिकरणविरोधेन निरस्यति *अथेति* विविधाकारलक्षणोपाधिवशाद्विशासु ग्रहव्यक्तिष्वेकशब्दप्रयोगोपपत्तेर्न ग्रहत्वजातिरस्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रतिव्यक्त्याकारवैलक्षण्यान्नाकारोपाधिकव्यक्तिवाचिता युक्तेत्यर्थः । आकारस्यापि संस्थानावयवसन्निवेशापरपर्यायस्य परिमाणविशेषात्मकतया गुणत्वेनामूर्त्तत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेश्चाकारवाचित्वपक्षोचिता प्रत्येकं गृह्यमाणानान्तद्वदेव संस्कारे सतीति

च वक्ष्यमाणवार्त्तिकालोचनया ग्रहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या गृह्य-
माणसोमवाचित्वावसायाद्देवतान्वितद्रव्यवाच्यैन्द्रवायवादिशब्द-
सामानाधिकरण्यादपि सोमवाचित्वस्यैव न्याय्यत्वात् ग्रहादि-
सोमपात्रवाचित्वशङ्कानिराससामर्थ्यप्रदर्शनायेदं वार्त्तिकं यद-
पि केन चित्प्रकारेण नोपकरोतीति विशेषणेनैकत्वार्थमपि ग्रहे
एव सम्मार्गस्य कार्यत्वात्तस्य च सम्मार्गविधिनैव सिद्धेरेकत्व-
सम्मार्गविध्यानर्थक्यं सूचितं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति *
यस्त्विति * संस्कार्यत्वे ऽप्येकत्वस्य स्वतन्त्रस्यासंस्कार्यत्वेन ग्रह
विशेषणत्वावसायादर्थाद् द्वितीयादिग्रहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कार-
७३५।४ विधिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे *प्रयमेवेति * पृथक्प्रयोजनोक्त्या
भेदोक्तिः प्रयोजनभेदार्थत्वेन व्याख्याता । गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वयैक-
त्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतमिति भाष्यकृताया. प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन
भाष्यकृतैवोपकार्याश्रितत्वोपपादितत्वादयुक्तं दूषणमित्याह *
गुणत्वेति * क्रियोपकार्याश्रितेनैवाङ्गेन क्रियाया उपकर्त्तव्यमित्य-
स्यापि नियमस्याप्रामाणिकत्वाच्छ्रुपाश्रितत्वनियमः सुतरामप्रामाणिक
इत्याह * मन्देति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति*
किमर्थो सम्बन्ध्यपेक्षाश्रितत्वे इत्याशङ्क्यासम्बद्धैः सम्बद्धानां
क्रियासम्बन्धायोगादित्यसम्बन्धिनो गुणताप्युपकार्याश्रितत्वायो-
पेक्षणीयेत्याशङ्क्याह * न त्विति* प्रधानस्याप्युपकारिता तावद्भा-
ष्यकृतैवोक्ता ऽभ्युपगम्यापि त्वनुपकारितामुपकार्याश्रितेनैवोपक-
र्त्तव्यमिति नियमाभावात्सम्बन्धिगतयोः शेषशेषित्वयोर्गुणस्य कि-
योपकारित्वापादकानापादकत्वविशेषाभावोक्तिः । ननु साधनस्य
निःसंख्यस्योपादातुमशक्यत्वादनुपात्तस्य च साधनत्वायोगा-
त्परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वेन संख्यान्वयो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव
संस्कारान्वयेनोपादानार्थसंख्यानपेक्षत्वान्न संख्यान्वयो युक्त
इत्याशङ्क्याह * यथा चेति * होमायोपात्तस्यापि ग्रहस्य सं-
स्काराय किं संख्यस्योपादेयतेत्यपेक्षोपपत्तेः प्रधानस्यापि संख्या-
न्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं सम्मार्ष्टव्यमिति
नियमाभावेन सम्मार्गान्वये ऽनवगतसंख्यत्वाद् ग्रहस्य संख्यापेक्ष-
त्वे ऽपि सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहविषयतया ज्ञातत्वेना-
नवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्यायाः क्रियोपकारित्वानु-
पपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहवि-
षयतया ज्ञातसंख्यानवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्यायाः
क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः । क्रियाङ्गत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * ए-

तावद्येति*क्रियाया अनुष्ठानौपयिकत्वे ऽपि संस्कार्यपरिच्छेदद्वारा
क्रियान्वयात्तदङ्गत्वसम्भवः । प्रधानापेक्षयोः क्रियासम्बन्धका-
रणोक्त्या सूचितः । अभ्युपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः साक्षात्क्रि-
यानुपकारितां क्रियाङ्गत्वं सम्भवतीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रधानमुपकु-
र्वन्त्याः संख्यायाः प्रधानोपकारिण्याः साहाय्यकरणात्साक्षादपि सं-
ख्यायाः क्रियाङ्गता वक्तुं शक्येत्याह * अपि चेति * श्लोकं व्या-
चष्टे * क्रियया हीति * फलसम्बन्धात्स्वाम्ययुक्तं प्रधानस्ये-
त्यत्र यजमानसंस्कार्याणां प्रधानाश्रितानामपि क्रियाङ्गत्वस्य वक्ष्य-
माणत्वाद् ग्रहसंख्यायामपि च तन्न्यायसाम्यात्प्रधानाश्रितायाः क्रि-
याङ्गता न विरुद्धेत्याह * यजमानेति*यापि वस्तुवृत्त्यालोचनया प्र-
धानाश्रितस्याप्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वसम्भवे ऽपि सम्बन्धद्वयविधौ
वाक्यभेदापत्तेरेकत्वस्याविधेयताप्रोच्यत इत्यादिभाष्येणोक्ता सा प-
श्वेकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वेनेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह *
एवमिति * अविशिष्टतामुपपादयति * तत्रापि हीति * ननु ७३६।२
पर्णस्य प्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्द्वारा लिङ्गसंख्ययोः क्रियाविशेषण-
त्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्यः प्र-
हस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेयसंख्याद्वारत्वानुपपत्तेः । स्वतन्त्रस्य च गुण-
स्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद् ग्रहसंख्याभ्यां वि-
शिष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन सम्मार्गं विधाय निवृ-
त्तव्यापारस्य विधायकस्यावृत्तिं विना संख्याविधायित्वायोगा-
दपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह * यथापीति *
स्वरूपेण होमाङ्गत्वेन च प्राप्तस्य सम्मार्गसंस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्विधेय-
त्वसम्भवाद्विशिष्टविधानादवाक्यभेदो ऽत्रापि तुल्य इत्यर्थः । ग्रहै-
कत्वयोरुद्देश्यविशेषणत्वाद्योपादेयविशेषणपश्वेकत्वतुल्यतेत्याश-
ङ्क्याह * तदिहेति * उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा
सम्भवतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः।उपहासायान्यथा चेत्युक्तम् । भि-
न्नप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रियाविशेषणत्वायोगाद्युगपदु-
भयविशिष्टक्रियाविध्यशक्तेर्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह
* अपि चेति * ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्ट
क्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिसिद्धेर्न वाक्यभेदापत्तिरि-
त्याशयः । अविवक्षापादकोद्देश्यपदोक्तत्वेनाविवक्षितादेकत्वा-
त्पदान्तरोक्तत्वेन दशापवित्रादेर्विशेषमाशङ्क्याह * यत्त्विति * नो-
द्देश्यपदमात्रविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाणः पवाशयः । किञ्चिद्वैल-
क्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायत्वाभ्युपगमे तुल्यन्यायाविषयत्वाभावान्न

क्वचिदनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा स्यादित्यर्थः
विशेषणलोपेन वैकल्पदोषकल्पनाच्छ्रीमन्मतीतेर्वरं ग्रहैकत्वमेव वि
वक्षितं स्यादित्याह * किञ्चेति * उद्देश्योपादेययोर्विशेषणावि
वक्षायामविशेषमुपसंहरति * तस्मादिति * उद्देश्यस्याविधेय
त्वात्तद्विशेषणस्य विधेयत्वायोगमाशङ्क्याह * अस्ति हीति * ग्रहा
न्वयित्वेन सम्मार्गे विधीयमाने स्वरूपेणाविधीयमानोऽपि ग्रहः सम्मा
र्गान्वयिरूपेण विहितो भवतीत्याशयः । इममेवाशयमाशङ्कापूर्वं
विवृणोति * अथेति * ग्रहस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वात्संस्कार्यत्वा
वगतेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कार्यत्वसम्मार्गान्वयप्राप्त्या विध्यन
र्हत्वे पशोरपि द्रव्यत्वेन साधनार्हत्वावगतेः साधनापेक्षयागान्वय
प्राप्त्या विध्यनर्हत्वोपपत्तिरिति पर्यनुयोगसाम्यमाह * अथ ज्योतिष्टो
मे इति * पशोः सामान्यतः साधनापेक्षक्रियान्वयप्राप्तावपि यागा
ख्यक्रियान्वयाप्राप्तेर्विध्यर्हत्वे ग्रहस्यापि सम्मार्गाख्यसंस्कारवि
७३७१२ शेषान्वयाप्राप्तेर्विध्यर्हत्वोपपत्तिरिति परिहारसाम्यमाह * अथा
पीति * सम्मार्गस्य ज्योतिष्टोमान्तर्गतत्वात् ज्योतिष्टोमान्तर्गत
सन्निहितग्रहोद्देशेन विध्युपपत्तेर्ग्रहस्य सम्मार्गान्वयप्राप्तिसम्भवा
द्विध्यनर्हत्वे यागस्यापि लोकान्तर्गतत्वाल्लोकान्तर्गतत्वापादितस
न्निधानपशूद्देशेन विध्युपपत्तेः । पशोरपि यागान्वयप्राप्तिसम्भवाद्वि
ध्यनर्हत्वापत्तिरिति परिहाराशङ्कासाम्यमाह * अथ सम्मार्गस्ये
ति * सन्निध्यविशेषः शक्यं हीत्यनेनोक्तः । यः पशुरिति लोक
प्राप्तपशुस्वरूपानुवादेऽपि यागानुष्ठानापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वोपपत्तेः
विधेयत्वं युक्तं ग्रहस्य तु संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वान्न युक्ता विधेय
तेति वैषम्यमाह * उद्दिश्यमानत्वादिति * विध्यनुवादशब्दौ कर्मव्यु
त्पत्तौ । चत्वारोऽपि विध्यादिशब्दा भावप्रत्ययाध्याहारेण व्याख्ये
याः । अत्यन्तभेदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति * अथाही
ति * देशकालव्यापारनापायत्वेनोद्देश्यत्वसद्भावे ऽप्यप्राप्तत्वेनानु
वाद्यत्वाभावात्पश्वालम्भस्य वा व्यापारलक्षणोपादेयत्वसद्भावेऽपि
दमिता पशुरुत्कण्ठे गृह्णातीति ग्रहणविधिप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावाद्वि
धेयानुवाद्ययोरुद्देश्योपादेययोरपि भेद इत्यर्थः । ननु वैश्व
[illegible]

[illegible]

त्वाद्येन विधेयत्वोपपत्तेः । तत्परिच्छेद्यत्वात् क्रियासाधनत्वेनैकत्व

निधिसम्भवो दृष्टान्तव्याजेनोक्तः । अविरोधोपपादनायार्थादि-
त्युक्तम् । यदा च ग्रहस्य विधेयतोपपादिता तदा तदेकपदोपादाना-
दप्येकत्वस्याविधेयता न युक्तेत्याह * किञ्चेति * कर्मण्युत्पन्नौ
विध्याविधिशब्दौ । पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * एकस्मिन्नवेति * विधानाद्धे-
तोरनुष्ठानं प्रति विषयत्वेनाधीयते इत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न
चेति * स्वातन्त्र्यानियतयौगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकार्थगमकत्वेनैकपद्य ऽपि प्रात्यात्मिकार्थभेदात्प-
दान्तरत्वाप्युपपन्नेत्याशयेनाशङ्कते * गमकत्वादिति * अतिप्रस-
ङ्गापत्तेः पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यति * नेति * वर्णसङ्घत्वे ऽपि
गमकत्वविशेषणे ऽतिप्रसङ्गमाह * एकस्मिन्नपि चेति * लोचन-
यापि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसङ्घवाच्येवेत्याह * पदमिति * पदा-
न्तरत्वाभ्युपगमे ऽप्येकप्रत्ययोक्तयोः कर्मत्वैकत्वयोर्विधेयाविधेय-
त्ववैषम्यं न युक्तमित्याह * अभ्युपेत्यापि त्विति * उक्ताया अपि स-
ङ्ख्याया विध्यनन्वयादविवक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अविवक्षाया-
मिति * एतदेवोपपादयति * यागादिति * अन्वयश्च वाक्यार्थे इत्य- ७३८।
र्थ इत्याशयः । ततश्चेह ग्रहसङ्ख्याविध्यनन्वये विभक्तेरश्रुतेः समत्वा-
पत्तेः कर्मत्वस्यापि विध्यनन्वयप्रसङ्गाद् ग्रहस्य संस्कार्यतैव न स्या-
दित्याह * तदिति * द्वितीयां विनापि प्रयोजनवत्त्वात्प्रयाजशेषव-
त्संस्कार्यत्वसिद्धिं शङ्कते * प्रयोजनवत्त्वादिति * सामान्यक्रियान्व-
यपूर्वकत्वाद् गुणप्रधानभावरूपविशेषान्वयस्य कारकविभक्त्यभावे
सामान्यतो ऽन्यतो ऽन्वयाभावाद् विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निर-
स्यति * नेति * एतदेव विवृणोति * न हीति * अत कर्मत्वस्याप्यन्य-
स्यात्तदर्थं विभक्त्यादरापत्तेः सङ्ख्यात्यागायोगान्न सर्वसम्मार्ग-
सिद्धिरिति सिद्धान्ताक्षेपमुपसंहरति * तेनेति * कर्मत्वप्रतीत्यर्थे
विभक्त्यादरे ऽप्येकत्वं त्यक्ष्यत इत्याशङ्क्य विभक्त्यर्थैकदेशस्याप्य-
स्योक्तिः । अशक्यत्वमेव श्लोकत्रयेणोपपादयति * तथा हीति *
एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकप्रत्ययोक्तस्य च कर्मत्वस्याविवक्षेत्यर्थः ।
सदसत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुत-
स्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिनास्याविवक्षयेत्यर्थः । सदसत्त्वव-
च्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि श-
ब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना ग्रहीष्यते कश्चिन्नेत्याशङ्क्य श्रुतेत्युक्तम् ।
तथा शब्दातिदिष्टविरोधं द्रढयितुमर्द्धं कुक्कुट्याः पच्यतामर्द्धं प्रसवाय
धार्यतामिति लोकप्रवादायातं पाशुपतं वाक्यं नैकस्य वस्तुना ऽर्द्धजर-
तीयं कथमनेन कुक्कुट्यर्द्धस्य वा पाकः प्रसवायार्द्धं धारणमिति वा-

र्त्तिकालोचनया स्पष्टान्तितं गम्यते । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति उत्तरपदसमासे संज्ञायां ङीपो ह्रस्वविकल्पस्मृते ह्रस्वत्वाविरोध । सिद्धान्तमाक्षिप्तन्तावत्समाधातुमाह * अत्रेति * प्राधान्येनैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रहं सम्मार्ष्टि ग्रहं सम्मार्ष्टीति प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्यान्यान्यानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयोः क्रियान्वयोपपत्ते एकत्वविवक्षायामपि सर्वग्रहसम्मार्गप्रसङ्गान्निष्फलाविवक्षा गुणभूतत्वेन त्वेकत्वविवक्षा द्वितीयाविरोधान्न युक्तेत्यर्थः । पूर्वार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रमते * यदा हीति * विधायकावृत्तिलक्षणो पर इति तावच्छब्दार्थः । ननूद्देश्ययोरन्योन्यानन्वयाद्वाक्यभेदः सत्युपादेययोरप्यन्योन्यानन्वयादरुणया क्रीणात्येकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येक-
७३९॥ वाक्यसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * उपादेयेति * उपादेयानां साधकत्वेन क्रियान्वयात्तस्याश्चानेकसाधनसाध्यत्वेनैकैकसाधनान्वयमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेद इत्याशयः । ननु ग्रहैकत्वयोः साधकत्वेनानन्वये ऽपि वस्तुतः साधनत्वस्यापि सद्भावेन क्रियां प्रति गुणत्वात्तद्वशीकारेणान्योन्यनियमस्तात्सेत्स्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्तेश्च वाक्यभेदो ऽपीत्याशङ्क्याह * अस्मिंश्चैव चेति * क्रियाद्वारेण विनोपकारित्व ऽप्यन्योन्यायोगाद्योद्देश्यत्वपक्षे क्रियावशीकार सम्भवतीत्यन्योन्यानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयोः कर्मत्वरूपकर्त्तव्यत्वावगमात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिर्दुष्परिहरेत्याशय । नन्वेकत्वस्य द्रव्यानपेक्षस्य सत्कर्तुमशक्यत्वात्तन्मात्रान्वये वाक्यसमाप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तदिहेति * ग्रहस्य निर्ज्ञातद्रव्यत्वात् संस्कारान्वयस्य वा ऽपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाप्राप्तस्यैव संस्कारान्वयावगते संख्यानपेक्षत्वादन्यतराकाङ्क्षामात्रेण चान्योन्यान्वयायोगात्संख्यान्तरापरुद्धस्य चैकत्वान्वयायोगेनैकत्वाकाङ्क्षयापि ग्रहस्याकाङ्क्षोत्थापनायोगाद् ग्रहानपेक्षस्यैकत्वस्य संस्कार्यत्वापपत्तिरित्याशय । एवं सति स्वतन्त्रस्यैकत्वस्य संस्कर्त्तुमशक्यत्वात्कस्मिंश्चिदाश्रयभूते द्रव्ये ऽनुक्ते ऽप्यपेक्ष्यमाणे यथैकपदात्कल्पान्छीघ्रबुद्धिस्थत्वाद् ग्रह एवाश्रयोऽभ्युपगम्येत ततो द्वयोः संस्कार्ययोस्तन्त्रेण संस्कारः सम्भवत्यन्यथायोगादन्यान्यमपेक्षया संस्कारकरणापत्तेरन्योन्यानपेक्ष संस्कारान्वयेन प्रत्येकं संस्कार्यत्वलक्षणं प्राधान्यं वाक्येनावधृतं तद् बाध्यतेत्याह * तत्रेति * अविहितसम्मार्गद्रव्यान्तराश्रयत्वाभ्युपगमे तु किं तादृशेनाद्रव्येण वा स्यादित्याह * अथेति * अज्ञातमप्युपपादयति * न हीति * सर्वदैव स्वरूपपर्याप्तत्वादन्यापेक्ष-

था चानेकत्वादन्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोश्चैकः पुरुषो यस्मिन्न
गृहपतिवत्कस्य चिदवच्छेदकस्याभावाद्यथा ग्रहत्वोपलक्षित द्रव्यं
निर्धारितरूप प्रकरणे दृश्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः । तत्प्रक-
रणस्थत्वविशिष्टमेकवचनान्तशब्दचोदितत्वमेकत्वेन संख्येयस्य द्र-
व्यस्यावच्छेदक भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * चमसाध्वर्यून्वृ-
णीत इत्याद्युत्पत्तौ बहुवचनान्तशब्दचोदितानां चमसाध्वर्य्वादीनां
चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स वषट्कर्त्रे हरतीत्याद्येकवच-
नान्तशब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्या व्यावृत्तिः । यूप छिनत्त्यौदुम्बरी
भवति सदो मिनुयादित्याद्येकवचनान्तशब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्र-
करणचोदितानामपि बहुत्वात्किमेक सम्मार्ष्टव्यमिति निर्द्धारणा-
शक्तेर्नेदमप्यवच्छेदकं सम्भवतीति परिहरति * नेति * सर्वे-
षामेकवचनान्तेन शब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्या-
णां सम्मार्गोऽस्त्वित्याशङ्कते *अथेति * परिहरति * नेति *
विकल्पेन सम्मार्गः समुच्चयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे तावच्चोदि-
तहानिमाह * तथा हीति * बहुष्वपि पुरोडाशकपालेषु सत्स्वे-
केनैव तुषोपवापे ऽपि यथा न चोदितहानिस्तथेहापीत्याशङ्क्याह*गु-
णेति * द्वितीयकल्पे तु चोदितहानिरचोदितकरण चेत्याह *
यदीति * ननु युगपत्सर्वं सम्मार्गे संख्यान्तरोपजन. स्यादिह त्वे-
कत्वोद्देशेन विधीयमानस्य सम्मार्गस्यैकत्वान्वयित्वेनानुगतेर्यौ-
गपद्ये च तद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं सम्मार्ष्टव्यत्वावगमाच्च स-
ख्यान्तरोपजननापत्तिरित्याशङ्क्याह * वीप्सार्थश्चेति * अश्रुत- ७४०।१
वीप्सार्थे कल्पनापत्तेश्च प्रत्येकानुष्ठानं विधातु शक्यमित्याशय. । न-
न्वेवं सति ग्रहस्यापि प्रत्येकं सम्मार्गविधिसिद्ध्यै ग्रहं ग्रहमिति
वीप्सार्थकल्पनापद्येतेत्याशङ्क्य प्रत्येकं सम्मार्गस्य विद्धयनपेक्षित्व
सूचनार्थं सर्वाणि हवींष्यभिमृशतीत्यादौ हविष्ट्वादिजात्युद्देशेना-
भिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसस्कृतावपि न जात्यन्तराप-
त्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्याभिमर्शनादि विधीयते क्वचिच्चा शुक्लादिगु-
णान्तरोद्देशेन युगपदनेकत्र सम्भवदनुष्ठानावेक्षणादिसस्कारविधौ
युगपदनेकसंस्कृतावपि न गुणान्तरापत्तिरित्याह * जातीति *
सामान्यन्यायेन युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि जात्यन्तरानापत्तिमुक्ता-
मप्यबुध्यमानं प्रति विशेषनिष्ठोक्त्याक्षरत्रयन्यूनपादत्रयेण विवृणो-
ति * तथा हीति * यथा युगपदनेकद्रव्यान्तरसम्मार्गे संख्यान्त-
रोद्भवस्तथा युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि ग्रहत्वाज्जात्यन्तरस्योद्भवो ना-
स्तीत्यर्थः । याज्ञिकानां तर्हि प्रतिग्रह सम्मार्गावृत्तिर्विरुध्येतेत्याह *

इतीति * प्रत्येकं गृह्यमाणानामिति वार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रहसम्मार्गावृत्तिहेतुसूचनार्थेतिकरणः । एवमपि सकृदनेकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातकत्वाभावाद् ग्रहस्य संस्कार्यत्वनिर्द्धारणार्थविधेः प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्तिविधायित्वाभावेऽपीत्यध्याहृतापिशब्दकैवंशब्दार्थः । एतीत्यस्मिन्नर्थे समर्थादिणः क्विबन्तात्सप्तम्याम् इतीति रूपं। सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गस्य जात्यन्तरानापादकत्वाद् ग्रहसंस्कार्यत्वाव्याघातकत्वमात्रपरामर्श्येवंशब्दः । एवं युगपत्सर्वसम्मार्गस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहार्थत्वाबाधकत्वादावृत्तिमविधायापि इति गच्छतिः एवंवस्यत्यपि भिन्नकालग्रहणानन्तरकालत्वादल्पपरिमाणदशापवित्रसाधनकत्वाच्च सम्मार्गस्य सकृत्सर्वत्रानुष्ठातुमशक्तेः सामर्थ्यादापन्नावृत्तिर्नैव विरुध्यत इत्यर्थः । एवं तर्ह्यनेनैव न्यायेन सर्वेष्वप्येकत्वयुक्तेषु द्रव्यान्तरेषु संस्क्रियमाणेष्वावृत्तिसिद्धेरनुष्ठानवेलायामेकैकस्यैव सम्मार्गान्वयदर्शनात्संख्यान्तरोपजननिमित्तचोदितहान्यचोदितकरणापत्तिलक्षणाविरोधानापत्तेस्तत्परिहारार्थं प्रत्येकमावृत्त्यानुष्ठानविधिसिद्धै वीप्सार्थकल्पनानापत्तिरित्याशङ्क्यते * तत्रेति * वीप्सार्थकल्पनापत्तिभयात्प्रत्येकानुष्ठानाविधानेऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्धा संख्यान्तरोपजननिमित्तश्रुतहान्यश्रुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्युपगमे सति ग्रहैकत्वविवक्षायामपि सर्वग्रहसादृगुण्यार्थत्वन्यायापन्नसर्वग्रहसम्मार्गाविरोधाद्विवक्षा किन्निष्फला स्यादित्याह * तथा सतीति * वैफल्याच्चेद् * न हीति * सर्वग्रहसम्मार्गेऽपि प्रत्येकमनुष्ठानसिद्धिरेकत्वविवक्षाफलमित्येकदेशी शङ्कते * नन्विति * गृह्यमाणानां सोमानामधःपात्यवयवनिर्हरणार्थत्वात्सम्मार्गस्यावृत्त्या च गृह्यमाणानामावृत्त्यैवाधोऽवयवपातात्तन्निर्हरणार्थः सम्मार्गोऽप्यावृत्त्यैव स्यादित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * ग्रहणोत्तरकालान्वयिसम्मार्गस्य नैरन्तर्यविवक्षया वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति स्मृतिमाश्रित्य गृह्यमाणानामित्युक्तम् । अस्माच्च वार्त्तिकाद् ग्रहशब्दस्य ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वप्रतीतेः स एव इन्द्रतुरीयो ग्रहो गृह्यते यदैन्द्रवायव इत्यादौ चैन्द्रवायवादिप्रत्ययात्पात्रसोमयोरन्वयाभावे ऐन्द्रवायवादिपदसामानाधिकरण्याच्च यागसाधनसोमसंस्कारसम्भवं व्यवहितोपयोगत्वात्पात्रस्यासंस्कार्यत्वाद् ग्रहणादिसोमसंस्कारस्याव्यवहितोपयोगेन पासोमसंस्कारत्वप्रतीतेः पात्रस्य च गृह्यमाणसोमसम्बन्धस्य सं-

म्मार्गे ऽशुचित्वानापत्तेस्तन्निर्हरणार्थं सम्मार्गानपेक्षत्वात्सोमस्य तु विहितात्प्रदेशाद् बहिर्वृत्तौ वैगुण्यापत्तेस्तन्निरासार्थं सम्मार्गापेक्षत्वादपेक्षितविध्ये ऽपि सोमसंस्कारत्वावगतेराकलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते इत्यादिमन्त्रलिङ्गादप्येवमेवावगतेर्ग्रहादि सोमपात्रं यस्मिन्पात्रे ऽस्य सोमस्य ग्रहणे क्रियमाणे सोमो व्यवसिच्यते इत्याशङ्कां तत्सर्वं सम्मार्जयितव्यमिति चमसाधिकरणयभाष्यस्य च पात्रश्लिष्टसोमसंस्कारार्थमपि क्रियमाणस्य सम्मार्गस्य नान्तरीयकपात्राश्रितत्वाश्रयतया व्याख्यातुं शक्यत्वान्न ग्रहपात्रं सम्मार्ष्टव्यमिति भ्रमितव्यम् । नानापात्रेषु गृह्यमाणानां सोमानां युगपत्सम्मार्गप्रसङ्गे ऽपि वायव्यैन्द्रवायवयोः सोमयोरेकस्मिन्पात्रे गृह्यमाणयोर्यौगपद्यप्रसक्तौ तन्निरोधो विवक्षाफलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अभ्युपेत्येति * स्वतन्त्रस्यैकवाक्यस्याप्रतीतेः स्वतन्त्रं चाग्रहत्वनिरपेक्षमेकत्वं यस्य द्रव्यान्तरस्य तस्याप्रतीतेर्ग्रहगतत्वेनैकत्वविवक्षामभ्युपेत्य नैष्फल्योक्तिः । वस्तुतस्तु वाक्यभेदापत्तेर्नैकत्वविवक्षा संभवतीत्याशयः । द्रव्यान्तरगतत्वेनैकत्वविवक्षानिरासमुपसंहरति * अतश्चेति * सम्मार्गस्यैकत्वांशेन यो ऽन्वयस्तस्य द्रव्यविशेषपलिप्ततया ऽनवधारणेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरस्थत्वेन विवक्षाभ्युपगमे ऽपि न सिद्धान्तहानिरित्याह * यद्यपि चेति * अनेन प्राप्नोति हि प्रधानस्येति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । प्राधान्यैनैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे सर्वग्रहसम्मार्गप्रयुक्तेः संख्योद्देशेन संस्कारविध्ययोगेऽस्यार्थत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति * यूप छिनत्त्यग्नीनादधीत चमसाध्वर्यून् वृणीत इत्याद्यप्राप्तोद्देश्यगतायाः संख्यायाः विवक्षाभ्युपगमात्तस्याश्च द्वितीयाविरोधापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयायोगाद्यथा संख्योद्देशेन छेदनादिसंस्कारो विधीयते तथात्रापि भविष्यतीत्याशङ्क्य यूपादेरनवगतसंख्यत्वेन परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वाद्विधेयत्वाच्च तत्परिच्छेदकत्वेन संख्याविध्युपपत्तेर्द्वितीयाविरोधात् । क्रियान्वयायोगे ऽपि संख्याविशिष्टयूपादिविशिष्टच्छेदनादिक्रियाविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिना क्रियाविशेषणीभूतयूपविशेषणत्वेन संख्याविध्यवगमात्संख्याविशिष्टयूपादेरुद्देश्यत्वे ऽपि संख्याया नोद्देश्यतेति सूचनार्थं कश्चिदित्युक्तं विधेयत्वे यूपादिसंख्याया द्वितीयया संस्कार्यत्वापत्तेर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यादौ चानेकत्र लोकवेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरदोषत्वात्कस्मायूपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयत इत्याशङ्क्य संख्यायाः स्वकीयगोचरे धर्मे लक्षणं स्वभाव एवैष इत्युक्तस्वभा-

धोपपादनायोद्दिश्यमानानां पुमरवशीकृतत्वादिवार्त्तिकोक्तोपपत्ति-
स्तस्माच्छब्देन परामृष्टा गुणभूतविवक्षा त्वित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे *
अथ त्विति * वैरूप्याशयत्वेन विरोधोक्तिव्याख्यानायैकत्ववधे-
स्याद्युक्तम् । प्रयोजनवत्तयैव ग्रहस्य प्राधान्यसिद्धेर्द्वितीयायास्ता-
त्पर्ये नैष्फल्यापत्तेर्ग्रहस्यापि च क्रियान्वयसिद्धौ कारकत्वस्या-
वश्यप्रतिपाद्यत्वान्निर्विशेषस्य च सामान्यस्यापर्यवसा-
नात्सर्वे पाकादिसम्बन्धे द्व्याकारास्तन्दुलादय इत्यनेन च न्या-
येन साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य चाङ्गत्वप्रसिद्धेरवैरूप्याया
ङ्गतैव द्वयोर्द्वितीयार्थ इत्याशङ्कते * तत्रेति * ग्रहाङ्गत्वे तात्पर्या-
भावसूचनार्थस्तावच्छब्दः । साधनत्वे ऽपि ग्रहस्य प्रासङ्गिकोप-
कारित्ववदनङ्गत्वादविद्यमानाङ्गत्वोक्तिः शाब्दस्य च प्राधान्यस्या-
७४।१।१ र्थता न युक्तेति परिहरति * तत्रेति * यदि तु कथं चित्सगुणभाव-
स्ततः पश्चादपि स एव विवक्ष्येत न प्राधान्यमित्यादावित्यनेनोक्तम् ।
अशाब्दस्य प्राधान्यस्य शाब्दक्रियानन्वयात्पश्चादपि शाब्दत्वाभ्यु-
पगमापत्तेर्विप्रकर्षप्रसङ्गाच्छब्दात्सम्भवतः । प्राधान्यस्यार्थत्वा-
योगमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * श्रुतिवशात्प्रा-
धान्यङ्गम्यते तद्यदि तावद्वास्तवत्वेन गृह्यते ततः प्रागपि प्राधान्य-
मेव ग्राह्यं न गुणत्वं प्राधान्यासम्भवात्तु द्वितीयाश्रुतौ लक्षणाश्र-
यणे पुरोडाशकपालवत्प्रयोजनवत्त्वे ऽपि गुणत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्प-
श्चादपि गुणभाव एव विवक्षित इत्यर्थः । असम्भवस्य वैरूप्याय
काल्पनिकत्वात्सम्भवस्य च वास्तवत्वादविरोधमाशङ्क्याह * युग-
पद्येति * विरोधपरिहारसम्भवे ऽपि सम्भवासम्भवपरिग्रहनि-
मित्तस्यालोचनविक्षेपनिमित्तस्य च शब्दक्लेशस्यापरिहार्यत्वाद्वै-
व कल्पना युक्तेत्याशयः । एतदेव विवृणोति * प्रथमं हीति *
प्राधान्यस्याशाब्दत्वान्न शब्दक्लेशापत्तिरित्याशङ्क्याह * पश्चात्तन-
मपि चेति * शाब्दस्यार्थस्याशाब्दार्थान्वये प्रामाण्याभावेनान्वय-
सिद्धौ कल्प्यार्थस्याविशब्दकल्पनाहेतुत्वाच्छब्देनैव प्राधान्यं वाच्य-
मित्युक्ते ऽनुपलब्धिविरोधेनास्मिन्वाक्ये ऽसावप्युच्चारित इत्येवं क-
ल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेण च कल्पनस्य व्यवहारानौपयिक-
त्वेनानाशङ्क्यत्वात्केन रूपेण शब्दकल्पनेत्याशङ्क्य कल्प्यार्थवाच्यपि
शब्दो ऽस्मिन्वाक्ये व्याम्रियत इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दं प्र-
योक्तव्ये व्यापारस्यापि शब्दविशेषनिष्ठतया कल्पयितुम् अशक्यत्वा-
त्कल्प्यार्थाभिधानशक्तशब्दमात्रव्यापारकल्पना शक्तिशब्देन सू-
चिता द्वितीयारूपस्य वा प्राधान्यवाचिनः शब्दस्येह श्रुतत्वेन शा-
ब्दान्तरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधान्ये ऽपि व्यापारः शब्दशक्तिशब्देन

लक्षितः। एवञ्च गुणप्रधानत्वरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमि-
त्तो वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याह * अतश्चेति * शब्द-
व्यापारं विना प्रयोजनवत्तामात्रेण प्राधान्यसिद्ध्यभ्युपगमे ऽपि द्विती-
यायास्तावदनुवादित्वेनापि स्वार्थत्यागायोगात्त्वसम्भवान्न गुणत्वलक्ष-
णार्थता युक्तेत्याह *किञ्चेति *यथा विधीयमाने स्वार्थे प्राप्य शब्दो
न लाक्षणिके ऽर्थे वर्त्तते तथान्यतो ऽवधारितमपि प्राप्य लाक्षणि-
कार्थत्वे ऽपि स्वार्थात्यागादित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति *
एवं च प्रत्येकत्वस्य गुणतामपि यदि द्वितीया लक्षयेत्ततोपरमपि वै-
रूप्यं स्यादित्याह * ततश्चेति * प्राधान्यानानुवादोक्तेरभ्युपेत्य ७४२।
वादमात्रतां द्योतयितुमाह * श्रुत्या चेति * नन्वेकत्वस्य निष्प्र-
योजनप्राधान्यायोगात्क्रियान्वयसिद्ध्यै गुणत्वस्यावश्यलक्षणीयत्वा-
वगतेर्वैरूप्यपरिहाराय ग्रहप्राधान्यस्यार्थत्वकल्पनोचिता त्याज्ये-
त्यर्थः। अतो यद्येकत्वस्य विवक्षाभ्युपगन्तव्या ततः प्राधान्येनैव
सा निरस्तेत्याह * तस्मादिति * नन्वेवं प्राधान्येन गुणत्वेन चै-
कत्वस्य क्रियान्वयनिरासात्सिद्धान्ते समाहिते ऽपि भाष्यं कथं समा-
धेयमित्याशङ्क्याह * भाष्यमपीति * क्रियान्वयासम्भवोक्तिभा-
ष्यमेतेषु प्रत्येकवाक्यसमाप्त्यनेकविधवैरूप्यलक्षणेषु मनसिकृ-
तेषु सत्संयोऽयं वाक्यभेदोक्तिभाष्यं चैतेष्वेव वाक्यभेदेषु विषय-
भूतेषु योज्यमित्यावृत्त्या निमित्तविषययोः सप्तम्यभ्युपगमेन
व्याख्येयम् * तथा हि * एकत्वस्यापि ग्रहवत्प्राधान्ये प्रत्येकं वाक्य
समाप्तेर्ग्रहनिरपेक्षस्यैकत्वस्य सम्मार्गः स्यात्स चाशक्यः द्रव्यान्तरे
च क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनान्तशब्दचोदितानां कार्यः स च वि-
कल्पेन कस्य चित्क्रियमाणो ऽन्यगतस्यैकत्वस्य चोपकरोति समुच्चिता-
नां तु क्रियमाणः संख्यान्तरोपजननान्न कस्य चिदेकत्वस्योपकरोति।
गुणत्वे त्वमूर्त्तत्वेन प्रमाणान्तरतो निष्पादकत्वानवगमाच्छब्देनैव गु-
णत्वं वाच्यं तत्र च द्वितीयाविरोधः गुणत्वलक्षणार्थत्वे तु द्वितीया-
याः प्रयोजनवत्त्वावगतेः प्राधान्यस्य ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तिरि-
त्युभयथापि क्रियान्वयासम्भवभाष्यं योज्यम। वाक्यभेदभाष्यं
च द्वितीयया प्रधानभूतं ग्रहमुद्दिश्य सम्मार्गो विधीयते यदि तथाप्ये-
कत्वस्य गुणत्वेनान्वयो परो विधीयते ततो गुणप्रधानार्थकः स्यादित्या
शङ्क्ते * ननु चेति * पशावग्नेस्तु पद्वारापत्त्यान्वयावगतेस्तस्य
च विशेषान्तरायोगेनाङ्गाङ्गिलक्षणान्वयविशेषनिष्ठत्वावसाया-
त्फो ऽङ्गको ऽङ्गीत्यपेक्षायां वाग्नेः प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानतेत्याह * यद्यपि
चेति * यथा मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चेति पञ्चम्याविवक्षितापादानरूपगु-

णार्थो हविषश्च कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्तते तथेयमप्यविवक्षितगुणार्थापि प्राधान्यं च लक्षयन्ती प्रवर्तत इत्यर्थः । अतो ऽग्निवाक्ये ऽपि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदाशङ्कया योजयितुमित्याह * ततश्चेति * प्रत्येकवाक्यसमाप्तित्वमन्येकत्वप्राधान्ये त्वनाकाङ्क्षात्वनानापत्तेर्न योजिता । ननु तृणानां द्वितीयायोगे ऽप्यपचये प्रत्ययप्रतिपाद्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसङ्ख्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसङ्ख्यत्वेन त्रयाणामेवापचयावगते सर्वतृणानपचयेन तृणसंसर्गाद्विप्रयमानस्योल्मुकवह्निपातस्यापरिहार्यतया सर्वतृणापचयसंस्कार्यत्वायोगान्न प्राधान्यमित्याशङ्क्याह * तृणानीति * विभागरूपत्वेनापचयस्य संयोगपूर्वकतया प्राक्सिद्धसम्बन्धापेक्षत्वादपचेयानां तृणानां सिद्धत्वेनान्वयादप्राधान्ये ऽपि देशादियदुद्देश्यतोपपत्तेरविवक्षितसङ्ख्यत्वात्सर्वतृणापचयादग्निसंस्कारोपपत्तिरित्याशयः । पूर्वोक्तानां वाक्यभेदानामत्रापि योजनीयत्वं व्याख्येयत्वात्क्रमोक्तम् । प्राधान्याभावे गुणप्रधानत्ववैरूप्याभावात्कथं पूर्वोक्तवाक्यभेदयोजनेत्याशङ्क्य गुणप्रधानत्ववैरूप्याभाव ऽपि सङ्ख्यासङ्ख्येययोर्द्वयोरुद्देश्यत्वेन क्रियान्वये प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिलक्षणः सङ्ख्यायास्तूपादेयत्वेनान्वये ऽनुपादेयोपादेयत्ववैरूप्यलक्षणो वाक्यभेद इति शङ्का योजयितुमिति परिहारं बहुविषयत्वद्योतनायोदाहरणान्तरानिष्ठतया दर्शयति * तथेति * भेदनस्यैव निमित्तत्वेनैककरणस्यैव चेति नियोगपक्षे भेदनस्य निमित्तत्वैकस्यैव चेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावादन्योन्यानन्वयमात्रोक्तिः । प्रत्येकोक्तिश्चान्यानपेक्षत्वमात्राशया । समुच्चयस्य त्वन्यान्यानपेक्षत्वे ऽप्येकनिमित्तत्वान्वयमात्रेणापपत्तेर्नाक्यभेदापादकतापि । सम्बन्धादिपक्षेषु प्रत्येकसमाप्त्यनापत्तेरादिशब्देनान्यान्यविनियोगार्थयोः समुच्चयपक्षः सूचितः । पूर्वशब्देनोपादेयानुपादेयत्ववैरूप्यमुक्तमिति नानारूपत्वोक्त्या व्याख्यानं तस्य विरुद्धत्वोक्तिः सकृदुच्चारणावृत्त्या वाक्यभेदापादनार्थेति सूचनायैकवाक्यत्वोक्त्या सकृदुच्चारणोपलक्षणम् । भिन्न इतिहोतीत्यादिषु वचनाविषभेदत्व-ध्य. । यज्ञमनर्थकार महस्य न कञ्चिदुपकारं करोति न सम्मार्गं स्पति भाष्यं प्रधानभूतस्यापि महस्यैव गावधारणेन सङ्ख्याया महस्य न कश्चिदुपकार करोति न सम्मार्गस्यति भाष्यं प्रधानभूतस्यापि महस्यैवतावधारणेन सङ्ख्याया प्रहोपकारापसमर्पणानुद्धिष्टानामपि च प्रणीतानामर्थानामुपकारार्थितावमात्रस्य क्रियापकारदर्शनाद् महस्य च सम्मार्गापका-

त्यसद्भावात्तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणां यागो-
पकारित्ववत्सम्मार्गोपकारित्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य दर्शितानध्वर्युः
रितः सन् ग्रहान् गृह्णातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञानसंख्यान-
क्षम्वार्थकत्वस्य ग्रहोपकारित्वं तद्द्वारा वा सम्मार्गोपकारित्वं
नम्भवतीति भाष्याशयं सूचयितुमाह * सत्यां चेति * यद्वोद्दे- ७४३।
श्यविशेषणस्याविवक्षितत्वे ऽष्टवर्षब्राह्मणोपनयनादिविधावुद्देश्य-
ब्राह्मणादिविशेषणमष्टवर्षत्वादिः अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृ-
यज्ञेन चरन्तीत्यत्र चोद्देश्यामावास्याविशेषणमपराह्णः । प्राचीन-
प्रवणविधौ चोद्देश्यप्रवणविशेषणं प्राचीनत्वं यावज्जीवविशेषणं
सामान्याद्यपि न विवक्ष्येत ब्राह्मणसुरापानादिनिषेधे चोपा-
देयब्राह्मणादिविशेषणं लिङ्गादि विवक्ष्येतेत्याशङ्क्य निरा
सार्थो ऽयं ग्रन्थः । आकाङ्क्षाधीनत्वाद्विशेषणविवक्षाया ब्राह्मणादे-
श्चोपनयनादावुद्देश्यत्वे ऽप्यन्यतो ऽनवगतरूपत्वेन विशेषणाकाङ्क्षि-
त्वाद्विशेषणविवक्षानिषेधे चोपादेयत्वे ऽपि ब्राह्मणादेरनुवाद्यत्वेन प्रा-
प्तस्यैव निषेधान्वयाद्विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वेनाविवक्षायुक्तेत्याशय।।
एवं तर्ह्युद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते नेति संशयोपन्यासो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * सा चेति * विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावे ऽपि प्रतीक्ष्यत्वलक्षणोपादेयता ब्राह्मणा-
मावास्यादिषु विवक्षिता । उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि
ब्राह्मणामावास्यादेर्नियमेन प्राप्तत्वापादकस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्व-
स्याभावात्स्वकालप्राप्ते च ब्राह्मणादौ तदन्वितोपनयनाद्यनुष्ठानायो-
गात् ब्राह्मणादिसिद्धवत्कारेणोपनयनादिविधानाद् ब्राह्मणादेस्त-
त्कालापाद्यत्वायोगे ऽपि स्वतः सिद्धस्य प्रतीक्ष्यतावश्याभ्युपगन्तव्या।
ग्रहादेस्तु प्रकृतापूर्वसिद्ध्यर्थमुपात्तत्वेन सम्मार्गादिकाले नित्यप्राप्तेर्नि-
षेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमान्निषेधकार्यायाश्च निवृत्तेः प्रवृत्तिपूर्व-
कत्वनियमात्सुरापानादिनिवृत्तिकाले तत्कारिणो ब्राह्मणादेर्नित्यप्राप्तेर
प्रतीक्ष्यत्वादुद्देश्यत्वं विवक्षितं। कीदृक् ब्राह्मणादिरुपनयनाद्यनुष्ठा-
नार्थं प्रतीक्षितव्य इत्युपादेयेषु विशेषणाकाङ्क्षोपपत्तेरुद्देश्येषु ग्रहा-
दिष्वनुत्पत्तेरनाकाङ्क्षितत्वेनोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षाव्युत्पादना-
योद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते न वेति संशयोपन्यासो युक्त इ-
त्याशयः । उद्देश्येषु विशेषणानाकाङ्क्षामुपपादयति * उद्दिश्यमा-
नेषु हीति * प्रमाणान्तरावगतत्वात्संख्यानाकाङ्क्षायां प्रकृतापूर्वसा-
धनस्य प्रकरणात्संस्कार्यत्वावगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरा-
वगतत्वात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थग्रहत्वान्वयस्यापि नाकाङ्क्षा स्या-

दित्याशङ्क्य प्रातिपदिकार्थानन्वये सम्मार्गस्य संस्कारत्वासिद्धेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वावगत्ययोगादुद्देश्यस्वरूपानवगतेरुद्देश्यं च विना निष्फलत्वापत्तेर्विध्ययोगात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थान्वयाकाङ्क्षोपपादनार्थं प्रातिपदिकार्थेत्युक्तम् । प्रकृतापूर्वसाधनत्वे ऽवगतसङ्ख्यस्यापि ग्रहादेः सम्मार्गाद्यन्वये ऽनवगतसङ्ख्यत्वात्सङ्ख्याकाङ्क्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृतापूर्वसाधनमात्रस्य सम्मार्गाद्यन्वयावगतेर्विशेषणानाकाङ्क्षा अतःशब्देनोक्ता । अनेन चाविधेयं हि लक्षणमिति सूत्रावयवव्याख्यानस्य नैतदस्तीत्येवमादिभाष्यकृत्कृतोपसंहारार्थं तस्मान्नैतदितिभाष्यं व्याख्यातं कुत इति भाष्येण सर्वं संस्कार्यत्वहेतुप्रश्नपूर्वं विहितस्तु सर्वधर्मः स्यादिति सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुकृष्य तल्लक्षणत्वादित्यनेनैव हेतूक्त्यनाकाङ्क्षणायुक्तमाशङ्क्य लक्षणत्वादित्यनेन ग्रहत्वादेर्विधेयसम्मार्गाद्यन्वयापूर्वसाधनलक्षणत्वेन सम्मार्गान्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वेन विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कायाः संस्कारान्वयितया विध्यनुपपत्तेः शुद्धविधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेरपूर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्येकत्वादेर्विधिः सम्भवतीत्येवं निरासायैतद्धेतुद्वयानुकर्षणमिति सूचनायाविधेयत्वार्थतया लक्षणत्वोक्तिं व्याख्यातुमाह * सर्वेति * विधेयत्वनिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः ततश्च तद्विशेषणस्य सुतरामविधेयत्वादनुष्ठानान्वयित्वेनानादरणीयतेत्याशयः । लक्षणत्वोक्तेरविधेयार्थत्वमफलत्वानादरणीयतानङ्गत्वोक्त्या लक्षिता । लक्षणस्यानादरणीयतां लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति * यथेति * ग्रहत्वस्यापि तद्दर्शनादरापत्तेश्च चमसेष्वपि सम्मार्गः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * ग्रहादेर्लक्षणत्वेन विना तल्लक्षितेष्वपूर्वसाधनेषु सम्मार्गाद्यनुष्ठानासिद्धेर्लक्षणत्वेन ग्रहणमाद्रियते ततश्चानुष्ठानान्वयित्वेनानादरं प्रति चमसेषु सम्मार्गान्वयपूर्वसाधनलक्षणग्रहणाभावाच्च सम्मार्गाद्यनुष्ठानापत्तिरित्याशयः । लक्षणत्वेनैव तदेकत्वादिविवक्षैव ग्रहादि गृह्यतामित्याशङ्कानिरासार्थो मात्रशब्दः । यदीत्यादि भवितव्यमित्यन्तं पशुभाष्य पशुषु विवक्षितविशेषं पशुत्वस्याप्यविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्य वचनायोगो विशेषणमात्रविवक्षायोगेन व्याख्यातुमाह * नन्विति *

ति इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एक-
त्वस्य प्रमादपाठापत्तेरेतत्परिहारान्तरार्थमपि चेति भाष्यं व्या-
*तेनेति * कारकसम्बन्धो ऽपीत्यपि शब्दसूचितं प्रातिपदिकानु-
र्थत्वं व्याख्यातम् । एवमप्येकवचननियमो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य
ञ्चविधौ कपिञ्जलाधिकरणवक्ष्यमाणत्रित्वनियमदृष्टान्तेनार्थव-
माह*प्रथमं चेति*पुरोडाशाविति द्विवचननियमस्तर्हि किमर्थ इ-
त्याशङ्क्याह * यस्येति * पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयरूपस्य
न्नायरहितायाश्चामावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नरूपस्य पुरोडाशद्वय-
धिकृतत्वाद्द्विवचनमित्येतद् द्रढयितुमयस्योभयं हविरार्त्तिमार्छेदै-
पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यार्त्तिगमनसम्बद्धस्य हविषो नि-
त्तत्वेनोद्देश्यत्वाद्धविष्ट्वस्य च प्रकृतापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रती-
मात्रौपयिकत्वाद्ग्रहवदविवक्षितविशेषणान्वयसिद्धौ अप्युभयप-
नर्थक्यापत्तेरुभयत्वस्योद्देश्ये ऽन्तर्गत्यभ्युपगमेन विवक्षां पूर्वपक्ष-
त्वाधिकारिकोभयत्वाभ्युपगमेनोभयपदानर्थक्यपरिहारः षष्ठा-
प्रकरणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः । पुरोडाशद्वयसद्भावाद् द्विवचनस्य
लम्बनत्वे ऽपि नियमः किमर्थः इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
धाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति
गद्वये विहिते ऽमावास्यायामुपांशुयाजपक्षे तद्विकारे सा-
स्वते वेदानन्तरवेदिकरणपञ्चहोत्राभिमर्शनवृधन्वत्याज्यभा-
नुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे हवि-
धिवासनानन्तरवेदिकरणचतुर्होत्राभिमर्शनवार्त्रघ्न्यानुवाक्याप्राप्ते-
ग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे प्रसज्यत इति पूर्वपक्षयित्वा
मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण मुख्य-
त्वादाग्नावैष्णवः कल्पः सारस्वते प्रसज्यत इति वक्ष्यते । तथा मु-
ख्यत्वादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य क्षीणस्य निमित्तत्वेन ग्रहणमिति
भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः । अपि चेत्यादिभाष्यं विधायका-
भिधानश्रुत्यवगतक्रियान्वयविरोधेन पदश्रुत्यवगतद्रव्यान्वयया-
थादयुक्तमाशङ्क्य द्रव्यान्वयाभ्युपगमे ऽपि सिद्धान्ताव्याघातोक्ति-
मात्राशयत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * ग्रहस्याप्यनेकसंख्यत्वा-
दैकत्वेन विशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * जातीति *

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

---

(१) चतुर्होत्राभिमर्शने नियमेनैव स्या नाप्नोऽन्यत्र प्रसज्यत इ० २ पु० पा० ।

पारार्थ्य-व्याख्यार्थत्वं यागार्थः पशुरिति भाष्यावयवस्य पशोरपि द्वितीयया प्राधान्यावगमाद्युक्तत्वशङ्कां निरस्यन्सूत्रं व्या-
७४४।२ चष्टे * पशौ पुनरिति * भव्यस्य भावकापेक्षणाद् भूतस्य च भावकत्वोपपत्तेर्भूतस्य भव्यार्थत्वं दृष्टार्थत्वं भूतस्य तु भव्यानपेक्षणादन्यस्य भूतार्थतायामदृष्टार्थत्वेऽप्येकस्यैव न्यायस्य भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति भाष्यारूढत्वं द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति सूत्रारूढत्वञ्च द्वयोक्त्या सूचितम्।

अथ चमसादौ सम्मार्गप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

यथाश्रुतं तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * एकत्ववदेवेति * ग्रहस्यैवापीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादि द्रष्टव्यमित्यन्तं भाष्यं पराभिमतपूर्वपक्षार्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थत्वं इत्यनेनोच्यत इत्यादि कल्प्यत इत्यन्तन्तन्निरासार्थत्वेन व्याख्याय वाक्येन चेत्यनेन स्वाभिमतपूर्वपक्षार्थतयोच्यते सम्मार्ष्टीत्यादिभाष्यशेषो व्याख्यातः। श्रुत्या वाक्यबाधाभ्युपगमे लक्षणया ग्रहशब्दवर्णनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य वाक्येन ग्रहान्वयाभ्युपगमे स्वरूपेणैवान्वयापत्तेस्तद्बाधेन शुद्धसम्मार्गविधिमभ्युपगम्य विच्छिन्नस्य ग्रहशब्दस्य का गतिरित्यपेक्षिते सम्मार्गस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां सोमग्रहणानन्तरकालत्वेन योग्यतया ऽधो ऽवसिक्तसोमनिर्हरणार्थत्वावसायात्सोमस्य संस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थतया ग्रहशब्दस्य गतिसूचनार्थो वाक्यन चेत्ययवः। शुद्धसम्मार्गविधानात्पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावघातादिविधिपूर्वपक्षसादृश्यात्तदनन्तरमेतदधिकरणारम्भापत्तिरित्याशङ्कानिरासायैकत्वसादृश्योक्त्याग्रहे तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यतोपपादिता। ननु पदस्य केवलाप्रयोगित्वात्पदान्तरान्वये च श्रुतिबाधस्य वाक्याधिकरणे परिहृतत्वाद् ग्रहादाच्छिद्य केवलसम्मार्गविधिः पूर्वपक्षयितुमशक्य इत्याशङ्क्याह * इह त्विति * यथा बाढं सयुक्ता अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या वाक्येनैषां व्रीह्यादिसंयोग इति

[illegible]

वाक्येनैषां समीहितापूर्वसाधनभूतेन व्रीह्यादिना योगो न स्वरूपेणत्येवं
व्याख्यया परिहारः कृतस्तथेह सम्मार्ष्टीति विधिशब्दो ऽनादृत ग्रहत्व-
ग्रहशब्दोपलक्षितापूर्वसाधनमात्रान्विते सम्मार्गे पुरुषेच्छायोनिकं प्रय-
त्नं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायित्वस्वभावापादकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मक
विधिश्रवणेनैव शक्नोति आवृतग्रहत्वग्रहशब्दान्वयात्मकेन तु वा-
क्येन सम्मार्गस्य ग्रहत्वसम्बन्धं विधातुं शक्नुयात् । ततश्चापूर्वसा-
धनमात्रान्वयेन पर्यवसिता श्रुतिर्वाक्यीयविशेषान्वयं बाधते तस्माद-
पूर्वसाधनमात्रलक्षणमात्रग्रहशब्दो वर्णनीयः तेन चमसेष्वप्यपूर्वसा-
धनत्वाविशेषात्सम्मार्गसिद्धिरित्येवं व्याख्यया कार्य इति परि-
हारे ऽत्यन्तमवघातादि—साम्याभावे ऽपि कथं चित्साम्यादवघातव-
द्वायोक्तिः । भङ्ग्याक्षेपसाम्यस्य प्रसिद्धत्वादुदृधाराख्यपरिहारसि-
द्धौ दृष्टान्ततयोक्तिः एवं तर्ह्यवघातादिन्यायेन सम्मार्गस्यापि परमापू-
र्वप्रयुक्तत्वायोगेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्ग्रहत्वलक्षितस्य चावा-
न्तरापूर्वसाधनत्वस्य चमसेष्वभावाद्व्यवस्थासिद्धेर्व्यर्थं तदधिकरण-
मारभ्यमित्याशङ्क्य *नन्विति* एकत्ववद् ग्रहस्यैकार्थसमवायित्व-
स्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनविशेषणस्याविवक्षितत्वशङ्कापत्तेस्तेषामर्थाधि-
करणासिद्धान्ताक्षेपेणैतदधिकरणारम्भेण परमतेन तावत्पौनरुक्त्यं
परिहरति *सत्यमिति* वाच्यैकार्थसमवायित्वं विना ऽपूर्वसाध-
नत्वस्य लक्षयितुमशक्यत्वेन वाच्यैकार्थसमवाय्यवान्तरापूर्वसा-
धनत्वस्यैव लक्ष्यत्वात्तस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावात्तेषामर्था-
धिकरणसिद्धान्ताक्षेपायोगेनैतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेनान्यथा प-
रिहरति *अथ चेति* ननु तेषामर्थाधिकरणोक्तयथासंयोगस्यव-
स्थाक्षेपेणात्र पूर्वपक्षे स्थलसम्मार्जनादिवत्संयोगानादरसिद्धौ सं-
स्कारत्वहेतूक्तिर्युक्ता तदनाक्षेपे तु किमर्थेत्याशङ्क्याह *संस्कारा-
दिति* प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानस्यापूर्वसाधनैव प्रयुक्त-
त्वाच्चमसेषु संस्काराभावे वैगुण्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वव्याहतिसूच-
नार्थं संस्कारत्वोक्तिरित्याशयः । सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमेवोपपन्नन्ते
नानुष्ठानं चमसेष्वपीत्येतदाख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति सावधार-
णानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाभ्युपगमेनोपपन्नत्वाख्यानार्थोपपादनशब्दा-
भ्युपगमेन च व्याख्येयम् ।

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्र-

माणत्वात् ॥ १७ ॥

यथाश्रुतपूर्वपक्षभाष्यव्याख्याने विद्यमानभाष्यमपि यथा
७४।१। श्रुतमेव व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * यथासन्नमाग्नेयादीति * ग्रह-
शब्देन ग्रहगुणत्वेन तत्सम्बन्धिनामेव सम्मार्गो विधीयते न शब्द इ-
त्यर्थं ग्रहशब्देनेति भाष्यं व्याख्यातुं प्रदेशमुक्तम् । ग्रहसम्मार्गान्वयस्य
विधेयत्वे सम्मार्गस्वरूपस्याविधेयत्वापत्त्यैवकारानुरोधेन यच्छ्रु-
तस्य तत्सम्मार्गस्वरूपविधिपरत्वमङ्गीकारविरोधेन वाक्यार्थग्रहस-
म्मार्गान्वयबोधासम्भवापत्तेः विशिष्टक्रियास्वरूपविधिवत्स्वाभा-
विशेषणान्वयविधेः क्रियास्वरूपविधिविधायकवाक्यगोचरत्वं न चे-
त्यादि न श्रुतिशेषविना अपर्यायमतं भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहाक्यस्य स-
म्बन्धिता ऽपथः प्राप्ताये ऽपि सम्मार्गाश्रयस्य सम्बन्धान्तरस्याप्यतो
ऽप्राप्तत्वात्समं चैतेषामिति क्रियास्वरूपविध्यनपेक्षान्वयविध्यनुपप-
त्तेर्ग्रहसम्मार्गसम्बन्धविधौ सम्बन्धान्तरविधेरपरत्वमाधिवादि-
त्युक्तम् । प्रदर्शनार्थपक्षे ऽप्ययं भागत्यागकस्य विशेषणस्य-
न्तरस्यैवेयमिदं व्याख्येयम् । अनेन चार्थस्य विधेयतया प्रयोजन-
भूतस्य सम्मार्गस्य श्रुत्या ग्रहसंयोगाद्ग्रहस्यैव सम्मार्गान्वयस्येव सू-
त्रव्याख्या सूचिता । परमार्थतस्तदर्थस्यादृष्टस्यापूर्वसाधनस्य
श्रुत्युक्तग्रहस्य संयोगेनैव लब्धत्वात्परमापूर्वस्य चोत्पत्त्यपूर्वमात्र-
पर्यवसायिग्रहत्वनियमसाध्यत्वाभावेन ग्रहत्वान्वयाभावाद्ग्रहत्वेन
लक्षणानाक्षेपे ग्रहत्वैकार्थसमवायितो ऽवान्तरापूर्वसाधनत्वस्यैव ल-
क्षणयान्वयस्यादित्ययं सोऽग्रहत्वमुख्यार्थं ग्रहत्वस्यापूर्वसाधन-
लक्षकत्वानभ्युपगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वस्य लक्षकत्वाभ्यु-
पगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनं लक्षयि-
त्वा तस्य सम्मार्गान्वयो विधीयते न च ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्व-
साधनविशेषान्वयितया सम्मार्गविधिश्रुतेरपूर्वसाधनमात्रान्वय-
विषयतामभ्युपगम्य ग्रहपदैकवाक्यतया ग्रहसमवायितया विशेष-
णात्सङ्कोचलक्षणबाधापत्तिरित्युक्ते कुत इति प्रश्नपूर्वं यद्यपि पुरु-
षार्थपर्यवसायिस्वभावविधिश्रुत्या सम्मार्ष्टीतिशब्दो ऽपूर्वसाधनान्व-
तसम्मार्गगतं प्रयत्नं विधातुं शक्नोति तथापि ग्रहान्वयाभावे सम्मा-
र्गस्याप्युपकारित्वापत्तेरपूर्वसाधनद्रव्यान्वयावगमेन ग्रहान्वय-
स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्ग्रहसमवाय्यपूर्वसाधनविशेषान्वयस्यैवाव-
गते सम्मार्गविधिस्वभावालोचनेनाविशेषान्वयावगतौ न क-
श्चिद्विशेष इति विधिस्वभावबलादुत्पद्यमानशब्दाभ्युपगमेन यथो-
क्तापस्कारयुक्तसिद्धान्तभाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * अ-
थ येति * नन्वित्यादिशङ्काभाष्यं प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदादयुक्तमाशङ्क्य

व्याचष्टे * नन्विति * नानादेवतायुक्तग्रहणसंस्कृतद्रव्यभेद क्षितानामपि यागाभ्यासानामविधेयत्वाद्विध्येकसमधिगम्यत्वाच्चा पूर्वस्य प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदाभावात्पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्या च प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदेन श्रपणव्यवस्थाया नवमे वक्ष्यमाणाया प तदधिकरणाधीनत्वेनेदानीमसिद्धावस्थत्वाद्यागापूर्वस्यैव प्रयोज कत्वावगतेः तस्यैवैकत्वाशयमेतद्भाष्यमित्याशयः । अत्रेत्यादिप्रय- क्षेत्यन्तं परिहारभाष्यं शङ्काशयनिराससमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपीति * प्रत्यक्षाभ्यासविद्व्यभावे ऽपि देवतायुक्तद्रव्यभेदान्य- थानुपपत्तिकल्प्यविधिविहितत्वेनाभ्यासानां प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदोप- पत्तिरित्याशयः । नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेर्दृष्टार्थत्वे- नाभ्यासानामवघातादिवन्नापूर्वार्थतास्तीत्याशङ्क्याह * विना- ऽपि चेति * ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तरूपयागवाचिताया यागाभ्या- सविधिनिमित्तकत्वेनाभ्यासविध्यभावे ऽनभ्यस्तस्यापि यागस्य ज्यो- तिष्टोमशब्दवाच्यस्वरूपसिद्धेर्न दृष्टार्थत्वमभ्यासस्य सम्भवतीत्या- शय. । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रश्चेति * नन्वभ्या- सापूर्वाणां प्रत्यासन्नत्वे ऽप्यफलत्वात्प्रयोजकत्वासम्भवो ऽनिक्रमका- रणमस्तीत्याशङ्क्याह * अवघातादिवदेवेति * फलन्त्विति सूत्र ऽव- घातादेरपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथापि स्व- रूपसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यादिवार्त्तिके यो ऽर्थो वर्णितः सो ऽत्रापि योज्य इत्यर्थः । अत्रैकत्वसम्बन्धे पुनरिति भाष्यस्य तात्पर्यमाह * न चेति * स्वतःसम्मार्गस्यैव पश्वाःसत्वेन तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

ग्रहेष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्ते सप्तदशारत्नित्वं षोड- शिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिं च- तुर्थाकरणाधिकरणस्य चमसाधिकरणसङ्गत्यभिधानेन सूचयिष्य- माणत्वात्स्पष्टत्वेनानभिधाय भाष्योक्तसन्देह वचनव्यक्तिसन्देहेनो- पपादयति * यदीति * यूपशब्दानुवादसामर्थ्यात्सप्तदशारत्नित्वस्य यूपसदृशे षोडशिपात्रे निवेशाभ्युपगमे ऽनुवादात्षोडशिपात्रप्राप्तिस- त्त्वात्तेश्चानुवाद इत्यन्योन्याश्रयापत्तिमाशङ्क्य सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेया-

न्वयियोग्यद्रव्यापेक्षायां यूपस्य वाजपेयानन्वयित्वात्साक्षाद्वाजपेया-
ङ्गभूतायाश्च सोमलतायाः कर्याचिदभावात्प्रादय सोमरसाधारत्वद्वा-
रा षोडशिपात्रस्य वाजपेयान्वयात्पात्रान्तरापेक्षया च तस्य सामा-
न्यतो दैर्घ्यप्राप्तेर्दैर्घ्यविशेषात्मकसप्तदशारत्नित्वविध्यौचित्यात्षोड-
शिपात्रप्राप्ति यथा कथ चिच्छब्देनोक्ता । सप्तदशारत्निशब्दस्य लो-
हितोष्णीषन्यायेनाप्राप्तविशेषणविध्यर्थत्वे ऽप्युपात्तान्यपदार्थबहु-
व्रीह्यवयवयोगाद्वाजपेयशब्दस्यान्यपदार्थे समर्पकत्वाभ्युपगमे सम्ब-
न्धिपरत्वोपपत्तेः । को ऽसौ वाजपेयसम्बन्धीत्यपेक्षायामनन्तरोपात्त-
स्य यूपस्य साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धित्वेन नप्तृवद्व्यवधाने ऽपि तत्व्य-
पदेशोपपत्तं । कथ षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्कायामपीत्युक्तम् । स-
म्बन्धिनोनुवाच्यत्वाद्यूपेन विशेषणे वाक्यभेदापत्तिसूचनार्थो यच्छ-
ब्दः । यूपस्योद्देश्यत्व व्यवहितवाजपेयान्वयसम्भवे ऽपि विशेषणा
विवक्षार्था वाक्यभेदापत्तेर्वाजपेयशब्दस्य विशेषणत्वायोगमाशङ्क्या-
गत्या वाजेपयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यत्वादुद्देश्यान्तर्गत एव वाजपेयो
नोद्देश्यविशेषणमिति सूचनार्थो यथा कथं चिच्छब्दः । अविशेषि-
तस्या ऽप्युद्देश्यत्वसम्भवे विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वादुद्देश्यान्तर्ग-
तावप्युभयत्ववद्वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणत्वापरितोषाद्वाजपेयप्रकरणा-
म्नानेन वाजपेयसम्बन्धित्वस्य प्राप्तस्यानुवादपक्षः स्वमतेनोक्तः ।
बहुव्रीहिं विशेषणपरत्वसूचनार्था परिमाणोक्तिः तत्र निवेशे सति वा-
जपेयशब्द आञ्जस्येन भवति मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यतइति
भाष्यद्वयोक्तस्य हेतुद्वयस्यापरहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह
* किमिति * सप्तदशारत्निवद्वाजपेयस्येत्यनन्तरान्वयसम्भवे वाज-
पेयशब्दव्यवहितयूपशब्दान्वयायोगात्प्रधानभूतवाजपेयान्वयसम्भवे
चाङ्गभूतपश्वङ्गयूपान्वयायोगात् वाजपेयान्वयाच्च तत्कथं भावलक्षण
प्रकरणाबाधसम्भवे तद्बाधायोगाच्छ्रुतिवृत्तवाजपेयप्रातिपदिकष-
ष्ठीश्रुतिभ्यां च वाजपेयान्वयसम्भवे प्रातिपदिकलक्षणावृत्त्यापाद-
कवाक्यीययूपान्वयायोगाद्वाजपेयाङ्गतैव युक्ता न पशुयागाङ्गयूपाङ्गते
त्युक्ते वाजपेयान्वये ऽपि षोडशिपात्राङ्गत्वाभ्युपगमेन साक्षाद्वाजपे-
याङ्गत्वाभावात्पारम्पर्येण च वाजपेयाङ्गत्वस्य यूपान्वये ऽप्युपपत्तेः ।
प्रधानत्वादिहेतूनां पक्षद्वये ऽप्यविशेषात्पूर्वपक्षासाधकतामाशङ्क्य यू-
पाङ्गत्वावेदकवाक्यवत्षोडशिपात्राङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावेन षोड-
शिपात्रस्य द्वारमात्रत्वादव्यवधायकत्वसूचनार्थः साक्षाच्छब्दः ।
सप्तदशारत्नित्वस्य साक्षाद्वाजपेयान्वये कथ षोडशिपात्रे निवेश इ-
७४६।१ त्याशङ्क्याह * साक्षादिति * एवमपि यूपस्यापि पशुयागद्वारा वाजपे

पाङ्गत्वात्कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * वाजपेयाङ्गर्ग्रहशिग्रहाख्यसोमरसाधारत्वद्वारा ऽपि पात्रस्य वाजपेयान्वये ग्रहं जुहोतीत्यातिदेशिकेन वाक्येन प्रक्षेपाधिकयागरूपहोमाङ्गत्वाविरोध इत्याशयः । अनेन चानन्तर्याच्छ्रुतेरित्यानन्तर्यशब्दस्यावृत्त्या साक्षात्ववाचिनः श्रुतिशब्दान्वयमङ्गीकृत्य साक्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेर्विनियोक्तृत्वादित्यपि व्याख्या सूचिता । मत्पक्षे त्विति भाष्ये वाजपेयप्रकरणान्तर्गतपशुयागान्वयद्वारा सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयान्वयित्वात्सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरयुक्तमाशङ्काधिकारलक्षणप्रकरणाबाधे ऽपि कथं भावलक्षणप्रकरणाबाधाशयत्वेनोपपादयन्ति * यद्यपीति * वाजपेयशब्दाङ्गस्योक्त्या द्विविधश्रुत्युक्तावपि प्रातिपदिकश्रुतेरितरथेति भाष्येणैव व्याख्याततयात्र षष्ठीश्रुतिं व्याचष्टे * वाजपेयस्येति * पक्षद्वयसाम्याल्लक्षणावृत्तेरपर्यनुयोज्यत्वाशङ्कापरिहारार्थस्योच्यते इति भाष्यस्याशयमाह * न चेति * अदितिः पाशम्प्रमुमोक्त्वेतमादितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वे तानित्येकबहुवचनान्तमन्त्रयोर्द्वैक्षप्रकरणाम्नातयोर्बहुवचनान्तस्यैकपाशके कर्मण्यसमवेतार्थत्वादुत्कर्षं पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति नवमाधिकरणसूत्रेण बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वे ऽपि तदनुरोधेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतस्य प्रातिपदिकस्योत्कर्षायोगात्तस्यैव तु प्रातिपदिकात्परप्रयोज्यत्वस्मृतेः प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वावसायात्प्रातिपदिकानुरोधेन प्रातिपदिकार्थद्रव्यलक्षिततदवयवसंख्यावाचित्वलक्षणन्यायकल्पनाया युक्तत्वात्कर्मबहुत्वरूपानेकबहुवचनार्थसमुदायैकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समवेतकर्मत्वप्रकाशनार्थं प्रयोज्यत्वावगतस्य बहुवचनस्यार्थैकदेशबहुत्वानुरोधेनोत्कर्षायोगान्मन्त्रद्वयस्य प्रकरणाम्नातसाम्याद्विकल्प इति सिद्धान्ते वक्ष्यमाणे पश्चाच्छ्रुतत्वेन बहुवचनस्य प्रातिपदिकं प्रति गुणत्वोक्तेर्यूपशब्दं पश्चाच्छ्रुतत्वेन वाजपेयशब्दं प्रति गुणत्वमुपचर्येत इति तत्सूत्रैकदेशोपन्यासः । यूपशब्दस्योर्ध्वपात्रे गौणत्वाभ्युपगमाल्लक्षणोक्त्या गौणत्वं विवक्षितम् । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविधौ साक्षात्सम्बन्धिनो ऽपि षोडशिपात्रस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्राप्तिमात्रेण विधेयसप्तदशारत्नित्वविषयताया निष्प्रमाणकत्वेनावधारणाशक्तेर्यूपशब्दस्य गौणवृत्त्या षोडशिपात्रसमर्पणार्थं साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनिर्देशकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्परपदसामानाधिक-

स्वप्रभावेन च गौणत्वस्यापाद्यूपस्यैव साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धि-
त्वेन निर्देशापत्तेः तस्य च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वाभावेन सा-
क्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्वाज-
पेयाङ्गभूतपशुयागसम्बन्धिनि यूपे सप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवं सू-
त्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * न
चोद्ध्वंपात्रशब्दसमभिव्याहृतो यूपशब्दः प्रतीयत इत्यर्थः * श्लोकं
व्याचष्टे * योहीति * अस्य भावोक्त्यर्थेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना वाजपेय
एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । आनन्तर्यादिति पूर्वपक्षहेतोर्द्वेधा व्या-
ख्यासूचनायानन्तर्यषष्ठीश्रुती एकहेलयानुभाषते * षष्ठीति * नैरन्तर्यं
तावद्वाजपेयशब्दस्य मध्यपाठात्सप्तदशारत्निशब्दवद्यूपशब्देनापि
तुल्यमित्यादि व्याख्याद्वयेनानुभाषणे परिहरति * तदिति * सा-
क्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेरिति द्वितीयव्याख्याशयेनानन्तर्याच्छ्रुते-
रित्यनुभाषणपक्षे वाजपेयान्वयस्यानुवाद्यत्वान्न साक्षात्त्वादर इति
परिहरति * अतश्चेति * यूपस्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयान्व-
यानुवादमाशङ्क्यानन्तर्यबलादेव विवक्षितस्याप्यन्वयस्यावगमो
स्वारस्यनेनोक्तः । ननु दीक्षाः सोमस्येत्यादिवत्प्रकरणप्राप्तस्यापि
प्रधानान्वयस्य परिसंख्यार्थत्वेनापि विधिसम्भवे ऽनुवादत्वाभ्युप-
गमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अस्ति त्विति * बहुव्रीह्यपेक्षितस्यान्य-
पदार्थस्य वाजपेयशब्दन समर्पणाशक्तेर्यूपशब्देनैव तत्समर्पणस्या-
वगमाद्यूपस्य च वाजपेयान्वयाभावात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेया-
न्वयपक्षत्यागेन यूपान्वयपक्षो ऽवलम्बित इत्यर्थः । सप्तदशारत्नित्व-
स्य च वाजपेयेन सह साक्षाद्वान्वयः स्यात्सम्बन्धिमात्रद्वारा यूप-
द्वारा वा सर्वथा न सम्भवतीत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सा-
७४७।१ क्षात्त्वादिति * यूपस्य वाजपेयाङ्गत्वाभावे शक्यति च स पशुयूप
विशेषणमिति भाष्ये वाजपेयस्य यूपविशेषणोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्य
पारम्पर्यान्वयाद्विशेषणत्वं व्याख्येयमित्याह * तस्मादिति * स्वरू-
पे कार्ये चोपयोगिनो ऽङ्गत्वावसायाद्यूपस्य च प्रकृतौ विज्ञातोत्पत्तिप्र-
कारत्वेन स्वरूपोपयोग्यङ्गानपेक्षणात्कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य
पशुयागस्य चातिदेशादेवज्ञातोपायपरिमाणत्वेन तदुपयोगिनो ऽप्य-
ङ्गस्यानपेक्षणात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वोपयोगित्वोक्तौ वा-
जपेयविशिष्टस्य यूपस्यादृश्यताङ्गीकार्येति भाष्याशयः । विशि-
ष्टानुवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषापरितोषात्स्वमतेनाधिकारलक्षणप्र-
करणप्राप्तवाजपेयान्वयानुवादमाह * अधिकारेति * अनङ्गगत-
स्यापि च साप्तदश्यस्योपकारिस्थितत्वमात्रेण वाजपेयोपकारित्वो-

पपत्तेः कथं भावात्मकमपि प्रकरणं न विरुध्यत इत्याह * पश्यति हीति *

अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

आनर्थक्यापत्त्या श्रुतक्रियान्वयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते तद्विशेषचिन्तात्वेनोत्तराधिकरणद्वयस्यानन्तरसङ्गतौ स्पष्टायामभिक्रमणापव्यानयोस्तदङ्गावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः सम्मार्गाख्यसंस्कारचिन्तानन्तरमेव चिन्ता कार्या न साप्तदश्यगुणचिन्तानन्तरमित्याशङ्क्याह * एवमिति * क्रियायाः साक्षात्क्रियान्वयायोगाद् गुणवत्क्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियान्वयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वावगतेर्गुणचिन्तानन्तरं चिन्ता युक्तेत्याशयः । ननु धातुसम्बन्धाधिकारणमुल्श्रुतिवशादभिक्रमणस्य क्रियान्तरान्वयावगमे ऽप्यारादुपकारित्वे ऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशङ्क्याह * तत्रेति * आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति स्मृतेर्वीप्सार्थस्यावृत्तिरूपस्याभीक्ष्ण्यस्य णमुलोपादानादारादुपकारित्वे च तन्त्रत्वादावृत्त्यनुपपत्तेः संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रतिकार्यमावृत्त्युपपत्तेः संस्कारत्वावगतिरित्याशयः । प्रयाजविधायिसमिदादिवाक्येभ्यो ऽभिक्रमवाक्यस्यान्यत्वात्प्रयाजवाक्ये श्रूयतइति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणाशयत्व भाष्योक्तेः सूचयितुमाह * पश्येति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * विस्पष्टञ्जुहोतिसम्बन्धश्रुतेः पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * सम्बन्धेति * यथा कथ पुनररुणयेति भाष्येण विस्पष्टक्रयसम्बन्धावगमेनारुणाधिकरणसन्देहमाक्षिप्येह गुणमर्थाग्रमात्मित्यादिभाष्येण शब्दवस्तुविसम्वादात्परिहारो ऽभिहितस्तथाभिक्रमणस्यापि णमुल्श्रुत्या क्रियान्तरसाधनत्वावगमादमूर्त्तत्वाच्च वस्तुस्वरूपालोचनेनासाधनत्वावगमात्सन्देहाक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * कर्मण इति * पौनरुक्त्यात्तर्हि नेदमधिकरणमारभ्यमित्याशङ्क्याव्ययकृतो भावे भवन्तीति अव्ययत्वाण्णमुलो ऽभावमात्रवाचित्वस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणद्रव्यानुपादानाद् द्रव्यविषयनियमे चोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासम्बन्धस्य णमुलुक्तसमानकर्तृकपूर्वकालत्वान्यथा ऽनुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूत-

द्रव्यान्वयात्प्रागवगते द्रव्यनियमोपपत्तिरवायोगादपरिच्छेदकत्वेन च क्रियाया गुणवत्क्रियासाधनद्रव्योपादानानौपयिकत्वाद ध्वर्य्वाख्यस्य च द्रव्यस्येह द्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनैकहा-यनीवद्व्यवस्थितक्रियाद्वारत्वायोगाच्चतुर्द्धा वैषम्यमाह * अनेने-वेति * कर्मणः कर्मणा सह साध्यसाधनत्वलक्षणान्वयायोगादभि-कामं जुहोतीति वाक्यस्य विभागरूपो भेदः स्यादित्येवं पूर्वपक्ष-
७४८।१ सूत्रावयवव्याख्यार्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * किं तावदि-ति * कर्मैव विचार्यतइत्युपक्रमात्सर्वार्थमभिक्रमणाख्यं कर्मेति प्रतिज्ञायां पूरितायां जुहोत्यन्वयाद्धोममात्रार्थत्वप्रतीतेः कुतः सर्वा-र्थतेति पृष्टे कर्मणोऽभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाद्धोमाख्यं कर्मसाधनत्वं न प्र-तीयतइति कर्मसाध्यमस्येति बहुव्रीहिणोक्ता जुहोत्यन्वयस्तर्हि कथमि-त्याशङ्क्य जुहोतिसम्बन्धं परित्यज्याभिक्रमणं विधीयत इत्युक्तम् । श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं येनैव हेतुना कार्य्यान्तरेण न सम्बध्यत इत्यादि नास्ति वाक्यभेद इत्यन्ताद्गुणाधिकर-णशङ्काभाष्यवदानर्थक्यपरिजिहीर्षयैकवाक्यतापादनार्थत्वेन व्या-चष्टे * नन्विति * अन्यत्र क्रियान्वयायोगे ऽपि कर्तृत्वेनाव-गतस्याध्वर्य्वादेः कर्तृत्वशक्तिजननार्थं संस्कारापेक्षायां दृष्टान्तरस्यका-र्यप्रत्यासत्तिजननेनाभिक्रमणस्य कर्तृशक्तिजनकतया कर्त्तारं प्रति सं-स्काररूपगुणत्वेनान्वयः सम्भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन कर्तृगुण इति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परि-हारश्चेति * जुहोत्यन्वयित्वेनावक्षिप्तकर्मान्वयाविरोधं नन्विति भा-ष्यावयवेनाशङ्क्य जुहोतीत्येव समानकर्तृवाचिणमुलुक्त्वात्कर्तृभू-तपुरुषान्वयित्वेनावगतमप्यभिक्रमणप्रयत्नमाख्यातेन क्रियाप्राधान्या-त्तदङ्गत्वेन विधातुं शक्नोति न गुणभूतपुरुषाङ्गतयेति परिहार्यं नै-तदिति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाक्षिप्तमित्युक्तम् । अन्यतो ऽवगतकर्तृ-रूपस्य पुरुषस्य प्रयोजनत्वात्प्राधान्यमाकाङ्क्षान्वयपेक्षत्वं ऽपि विधार्यकाक्ष्यात्तत्याग्नात्तदङ्गतयाभिक्रमणस्य विधिर्न सम्भवतीति मन्वन्यत्रापीति भाष्यावयवेनाशङ्क्य प्रकरणावगतदर्शपूर्णमासाङ्ग-भावस्याभिक्रमणस्य कथं दर्शपूर्णमासयोरुपकर्त्तव्यमित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादित्युपपन्नेन प्रत्यासत्त्यापचकर्तृसंस्कारजनकस्य प्रयोगवचनाद्विधिर्भविष्यतीति परिहारार्थं चैष इति भाष्यावयवं व्या-ख्यातुमन्यत्र इत्यायुक्तम् ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं नैतादित्यादि प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं
निविशत इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * पूर्वपक्षहे-
तोरनुभाषणपूर्वं परिहारार्थं नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शक्नो-
तीति * आख्यातात्क्षिप्तस्य कर्तुर्गुणभूतत्वात्कथं संस्कारान्वय इत्या-
शङ्क्याह * अरुणत्ववदेव चेति * कर्तुः श्रुत्या होमं प्रत्यङ्गत्वेऽभिक्र-
मणं च प्रति प्राधान्ये सति वैरूप्यं स्याद्यथात्वारुण्यस्य श्रुत्यनुगृ-
हीताद्याक्यादेकहायन्यन्वयो नैकहायन्या गुणत्वेऽपि वैरूप्यदोष-
मापादयति तथाभिक्रमणस्याप्यर्थाल्लिङ्गात्कर्त्रन्वयो होमं प्रति
कर्तुरुपसर्जनत्वेऽपि न वैरूप्यदोषमापादयतीत्यर्थः । आरुण्यस्यै-
कहायन्यन्वयो द्वारमात्रत्वाच्छीतक्रियाङ्गत्वाविरोधी अभिक्रमणस्य
तु कर्तृसंस्कारत्वे तदङ्गत्वाभ्युपगमाद्धोमाङ्गत्वं विरुध्यतेत्याशङ्क्य
संस्कारस्य योग्यताधानार्थत्वेन कार्यान्वितमेव संस्कार्यान्वितमेव
संस्कार्यं प्रत्यङ्गत्वावसायात्कार्यमपि प्रत्यङ्गतास्त्येवेति परिहारसू-
चनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * एव चेति * पूर्वपक्षस्याति
तुच्छत्वेन भाष्योक्तविचारापरितोषात्स्वयं जुहोत्येकवाक्यताम-
भ्युपगम्यैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणत्वात्प्रकरणस्याङ्गानां चा-
करणत्वेनेतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्प्रयाजादीनामवान्तरप्रकरणा-
ऽनुपपत्तेर्महाप्रकरणेनाभिक्रमणस्य सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वाङ्गा-
नामपि करणानुग्रहभावनायां करणत्वादितिकर्तव्यताकाङ्क्षोप-
पत्तेरवान्तरप्रकरणसम्भवात्तस्य च महाप्रकरणाद् बलीयस्ताया
बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादवान्तरप्रकरणेन प्रयाजमात्रार्थ-
त्वसिद्धान्तोऽस्मिन्नधिकरणे वर्ण्यत इत्याह * यदा त्विति *
यद्येते पूर्वपक्षकरणा तदा कर्तृगुणत्वेनाभिक्रमणं जुहोत्युक्तकर्मान्व-
यिनि प्रयाजकर्मणोऽवान्तरप्रकरणाकाङ्क्षं त्विति प्रयाजचोद-
नातः प्रसूता या कथंभावाकाङ्क्षा तन्निमित्तो योऽभिक्रमणस्य प्रया-
जैः सहाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तद्द्वारा यदभिक्रमणवाक्यस्य प्रयाजवाक्यै-
कवाक्यरूपमवान्तरप्रकरणं तदेव सिद्धान्तोऽभिधीयत इत्येवं सूत्र-
द्वयं व्याख्येयमित्यर्थः । नन्ववान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्व-
विवक्षयैकवाक्यत्वोक्तौ स्वार्थसमाप्तस्यैव वाक्यस्य वाक्यान्तरान्व-
याभ्युपगमादसमाप्त्युक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * प्र- ७४९।१
याजस्वरूपविधिमात्रेण प्रयाजावान्तरप्रकरणासमाप्तावपि जौहू-
पचतुर्गृहीतादिप्रयाजगुणविधिना समाप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य गु-
णविधिनेत्युक्तम् । कथं समाप्तिरवसीयत इत्याशङ्क्याह * ये-
नेति * यस्मादभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजेषूपाभिघारणाख्यः प्रयाजा-

नां गुणो ऽभिधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमधाप्यवसीयत इत्यर्थः ॥

॥ उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

नन्वभिक्रमणस्य णमुलश्रुत्युक्तक्रियान्तराङ्गत्वोपजीवनेन पूर्वोत्तरपक्षविचारात् श्रुतिपादे सङ्गतिर्युक्ताउपव्यानस्य तु वैयग्रयापादकशीतवारणसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्कर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसम्बन्धापेक्षायां च प्रकरणात्प्रकृतकर्माङ्गत्वावगतेः कचिदंशश्रुतिव्यापाराभावाच्च श्रुतिपादे सङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिमाह * सिद्ध इति * कर्मणामपि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मान्वये सिद्धे प्रसङ्गात्किमवान्तरप्रकरणेनोपव्यानस्य सामिधेन्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रकरणाद्वा कृत्स्ने दर्शपूर्णमासप्रकरणइति भाष्यमते सङ्गतिः। वार्त्तिकमते त्ववान्तरप्रकरणात्कर्मणामभिक्रमणादीनामङ्गभूतप्रयाजादिकर्मान्वये किं सामिधेन्यनुवचनावान्तरप्रकरणमुपव्याने ऽनुवर्त्तते न वेति सङ्गतिरित्यर्थः। सामिधेन्यादीनामुदाहरणत्वशङ्काभाष्यस्ययज्ञोपवीतयद्वाक्य तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेदिति काठकशाखाविहितकर्माङ्गभूतनवसूत्रतन्तुकयज्ञोपवीतशङ्कोपवीतोक्त्या निरस्ता । भाष्ये तु सर्वधर्मत्वशङ्कानिरासाय प्रकृतयज्ञाङ्गत्वोक्त्यर्थो यज्ञशब्दः। अस्मिन्ननुवाके सामिधेन्यो ऽस्मिन्निविदित्यादिविभागोक्तेः प्रयोजनमाह * तत्रेति * सामिधेनीप्रकरणे वर्त्तमानमप्युपवीतमाम्नातमिवृत्ते षा तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं सौत्र सन्दिग्धशब्द व्याख्यातेसामिधेनीनामवान्तरप्रकरणस्याभावादनुवृत्त्यनुवृत्तिसन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह नन्विति भाष्यं पूर्वाधिकरणे भाष्यकृतावान्तरप्रकरणाव्युत्पादनादेवान्तरप्रकरणभावाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नन्विति * महाप्रकरणेनाङ्गतया सामिधेन्यादीनां ग्रहणात्करणत्वाभावेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं न सम्भवतीत्याशयः। स्वमते तु पूर्वाधिकरणेप्यवान्तरप्रकरणव्युत्पादनात्प्रयाजादिष्वदृष्टार्थेष्वङ्गेष्ववान्तरप्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वादवान्तरप्रकरणमस्तीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * अस्मिन्पक्षे परस्य द्रव्यस्य प्रकृतप्रकरणमतिदाराधानस्य प्रकरणशब्देन विवक्षितम् । सत्यमिति परिहारभाष्य अवान्तरप्रकरणव्यु-

७,१।१ त्पादनापरत्वेन तावद्व्याचष्टे * नैतदिति * महाप्रकरणावगत प्रधानभावनाङ्गत्वोपपादकत्वात्प्रधानानुग्रहकरणस्य न महाप्रकरणावगतनाङ्गत्वेन कर्त्तं भावः प्रतिवध्यत इत्यर्थः । नन्वङ्गभावनानाम-

ङ्गान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधानभावनान्वयो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह *
यथैवेति * यथाङ्गवाक्यानामवान्तरवाक्यार्थापेक्षया परिपूर्णस्वा-
र्थानामपि महावाक्यार्थापेक्षया साकाङ्क्षत्वात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं
तस्यामपि चावस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वमात्मीयरूपं न विरुध्यते त-
थाङ्गभावनानां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्ये ऽपि प्रधानभावनां प्रत्यङ्गत्वन्त-
स्यामपि चावस्थायां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः । पू-
र्वाधिकरणप्रभावान्तरप्रकरणव्युत्पादने तु यद्यपि परस्य द्रव्यस्य
प्रकृतत्वकरणे ऽतिशयाधाने सामिधेन्य श्रूयन्ते तथापि तासामवा-
न्तरप्रकरणमस्तीत्येवं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * संस्का-
रो ऽपीति * नन्वदृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्यावान्तरस्यावान्तर
प्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वा-
त्तत्र स्यादित्याशङ्क्य तास्वपि नियमादृष्टांशसिद्धये इतिकर्तव्यताकाङ्क्ष-
णादस्त्येवावान्तरप्रकरणमित्याह * दृष्टार्थेष्वपीति * किं च के-
वलदृष्टार्थेष्वपि दृष्टार्थेतिकर्तव्यताकाङ्क्षणात्तदस्त्येवेत्याह * दृष्टे
ऽपि चेति * अतः संस्काररूपाणामप्यङ्गानामवान्तरप्रकरणमस्तीत्यु-
पसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि दृष्टार्थत्वेनेतिकर्तव्यतया
सामिधेन्यनुवचनस्य नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेर्वासोविन्यासविशेषरूपोप-
व्यानात्मिकायाश्चेतिकर्तव्यतायाः शीतवाताद्विवारणात्मकदृष्टार्थत्व-
मात्रेणापर्यवसानाददृष्टार्थत्वावगतेस्तदाकाङ्क्षा न सम्भवतीत्याश-
ङ्क्याह * अतश्चेति * विचक्षणादिक्रमेणोपजनितो यो वर्णग्रहणसाम-
र्थ्यकरणरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः । तस्माददृष्टार्थोप-
व्यानादीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाप्यस्तीत्युपसंहरति * तस्मादिति *
सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणसद्भावे वासोविन्यासरूपस्योपव्यानस्य
तदङ्गत्वसम्भवेन प्रकरणविच्छेदकत्वायोगात्प्रकरणनिवृत्तिरूपसि-
द्धान्तशङ्कानुपपत्त्या सन्देहाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यमवान्तरप्रक-
रणनिवृत्त्यनिश्चयेनावान्तरप्रकरणाविरोधान्निश्चयान्महाप्रकरणेन दर्श-
पूर्णमासार्थत्वसिद्धान्तसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * एवं
तर्हीति * सन्निधे ऽपि बलवद्विरोधे दुर्बलस्य विनियोक्तृत्वं न
सम्भवतीत्याशयः । सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकोत्कर्षं निवित्पदा-
नीतिभाष्यं व्याचष्टे * उच्यते इति * एवं सत्यवान्तरप्रकरणा-
नुवृत्तिरूपपूर्वपक्षशङ्कानुपपत्तेः सन्देहो न सम्भवतीत्याक्षेपार्थं यदीति
भाष्यं व्याचष्टे * एवं तर्हीति * निविद्भिर्विच्छिन्नस्यापि सामिधेनी- ७५।१।
प्रकरणस्य कार्यैः सामिधेनीकल्पैर्ज्ञापनसम्भवासम्भवसन्देहाद-
नुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहोपपादनार्थं परस्मादितिभाष्यं व्याचष्टे * नैत-

दिति * किन्नायदित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * किन्नाघदिति * निविद्भ्यः प्राक्पश्चाच्च सामिधेनीनाङ्गीरेनाऽऽकाम्यसामिधेनीकल्पपर्यन्तं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपव्यानपर्यन्तं कथमनुवृत्त्यवगतिरित्याशङ्क्य तिष्ठन्नन्वाहान्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्यो ऽथान्वाहेत्युपव्यानात्पश्चादपि सामिधेन्यनुवचनाङ्गकीर्त्तनात् देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं,नान्वपश्यन्निति च स्रौवाघारादिष्वुपक्रमे सामिधेन्यनुवचनोपसंहारादुपव्याने ऽपि सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः स्थितोक्त्या सूचिता । निविदामप्यव्यवधानप्रकरणार्थं सन्देहसमर्थनोपसंहारभाष्यानुसारात्परप्रकरणे पाठमुक्त्वा पदोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातुमथ चेत्युक्तम् । सामिधेनीवन्निविदामपि अग्निसामिन्धनप्रकाशनार्थत्वे ऽपि सामिधेनीनामग्निसमिन्धनार्थेध्मकाष्ठप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदामिध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वाद्गन्मस्वः संज्योतिषा भूमेति दर्शपूर्णमासफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थस्य मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववत्सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वान्निविदां सामिधेन्यङ्गता युक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यद्यपि * पूर्वपक्षमुपसंहरति,* इतीति * सिद्धान्तमाह *इति प्राप्त इति * सौत्रवाक्यभेदशब्दोक्ते ऽवान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्वाभावे ध्रुव इत्यनेनार्थाद्व्याख्याते तदुपपत्तित्वेन व्यवायोक्तिं व्याख्यातुं विच्छेद्येत्युक्त्वा काम्यैः सामिधेनीकल्पैः सामिधेनीप्रकरणोज्जीवनान्न निविदां विच्छेदकत्वं भवतीत्याशङ्क्य न हीत्युक्तम् । न हीत्येतावतो निषेधार्थत्वाद्धि शब्दद्वयपौनरुक्त्यम् । निविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात्कथं तत्प्रकरणविच्छेदकतेत्याशङ्क्य सामिधेनीभिरसम्बद्धेन ग्रन्थेनेति भाष्यावयवसूचितं निविदामनङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तावद्धीति * नन्विद्ध इति भूतनिष्ठया सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पत्तिप्रकाशनाद्गन्मस्वरित्यादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववन्निविदां सामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * दर्शपूर्णमासादिफलस्यादृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धापेक्षत्वाच्छ्रद्धाजननात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं युक्तम् । इध्मप्रक्षेपफलस्याग्नेः समिद्धत्वस्य दृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः । सामिधेनीनामपि निविद्प्रकाश्याग्निसमिन्धनसाधनेध्मप्रक्षेपप्रकाशनार्थतया निविदङ्गता कल्पयितुं शक्येत्याह * अथेति * पूर्वार्द्धं व्याख्यायोपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * कस्मात्स्थिति * पर्यायत्वमनूद्य सामनिविदाकाम-

स्येत्यादिषष्ठीश्रुत्या काम्यकल्पानां पुरुषार्थत्वावगतेः प्रकर-
णेनाग्रहणात्तदुज्जीवनं न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं सति काम्य-
कल्पैरेव प्रकरणविच्छेदसम्भवान्निविद्भिर्विच्छेदाकिरनर्थिकेत्याश-
ङ्क्याह * यदि पुनरिति * नन्वनङ्गत्वे ऽपि निविदां परप्रकरण-
पाठसम्भवाच्च प्रकरणविच्छेदकतास्तीत्याशङ्क्याह * अथापीति *
काम्यकल्पानामङ्गत्वाभावेन प्रकरणानुवृत्तिप्रमाणाभावाच्च तद्बलेन
परप्रकरणपाठकल्पना युक्तत्याशयः । एवं च निविदामङ्गत्वस्य प-
रप्रकरणपाठस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वाद्वान्तरप्रकरणविच्छेदक-
त्वासिद्धेर्महाप्रकरणेनोपनीतस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थता युक्तेति सू-
त्रार्थमुपसंहरति *नास्त्विति* ननु दध्नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेनैक
विशत्यादेर्गुणात्फलावगतेर्निराश्रयस्य च गुणस्य फलान्वयानुप-
पत्तेः विच्छिन्ने च प्रकरणे तेनापादानाद्वाक्येन स्वाश्रयदाने
गुणफलाश्रयार्थसम्बन्धद्वयकरणात् वाक्यभेदापत्तेर्भावनान्तरत्वा-
द्वा वाक्यभेदपरिहारे रेवतीवारवन्तीयादिष्वपि वाक्येनाश्रयदा-
नाद् गुणफलान्वयोपपत्तेः स्थितसिद्धान्तहानिप्रसङ्गात्प्रकरणेना-
श्रयलाभार्थं विच्छिन्नस्या ऽपि प्रकरणस्य काम्यकल्पैरुज्जीवनाव-
गतेरुपनीतस्या ऽपि सामिधेन्यङ्गत्वप्रसङ्गाद् दुर्वचः सिद्धान्त इ-
त्याशङ्क्य * ननु चेति * प्रकृताश्रयालाभात्कर्मण एवात्र फलं न- ७५२।
गुणादिति परिहरति * उच्यते इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति *
ननु कर्मान्तरत्वे सप्तदशा ऽनुपादानात्संख्यामात्र विशिष्टानुवचन
विधिरपरिपूर्णः स्यादित्याशङ्क्यातिदेशात्संख्येय साम्यमाह * क-
थमिति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽपि काम्येनैव सामिधेन्यनुवचनेन प्रस-
ङ्गात् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्याग्निसमिन्धनप्रकाशनसिद्धे-
र्गुणकामतुल्या ऽनुष्ठानावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्याह
* यद्यपि चेति * अनुष्ठानाविशेषे ऽपि प्रकृताश्रयालाभाद् गुण
फलान्वया ऽनुपपत्तेः कर्मान्तरविधिं विना वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्क-
र्मान्तरतोक्तेत्याशयः । ननु कर्मान्तरत्वे पृथक्प्रयोगापत्तेस्तेन प्रसङ्गा-
त् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्यासम्भवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानविशे-
षो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्य * नन्विति * प्रकृतानुपयोगित्वादेव साधनेयं
शङ्का युक्तेत्याह * न तावदिति * न च कर्मान्तरत्वे ऽपि पृथक्प्रयो-
गापत्तिरित्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत
इति * यस्य नमः प्रवक्त्रइत्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचने
क्रियमाणे पश्चाद्वचनवाक्यैकविंशतिमनुब्रूयादित्ययमनुशब्दः प्र-
युज्यते तस्य निगदरूपस्यान्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति साम

धेनीभिरलाभादनुवचनतथाविधानापत्तेर्न पृथक्प्रयोगो युक्त इति
बाधे शानचमङ्गीकृत्यं व्याख्येयं पृथक्प्रयोगे ऽपि सामिधे-
न्यङ्गत्वाग्निगदो लप्स्यत इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * यो
होति * जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गाग्निगदस्याप्यग्निप्रका-
शनार्थत्वाच्चततेर्न सामिधेन्यङ्गतेत्याशयः । अग्नये समिध्यमानानुब्रू-
३५।३।४ हीति प्रैषपक्षाद्भावनिमित्तो ऽनुशब्दो भविष्यतीत्याशङ्क्य पृथक्प्रयो-
गे क्रत्वर्थाग्निसमिन्धनप्रैषप्राप्तेरनाशङ्कात्वाग्निगदानन्तर्यनिमित्त
तानुशब्दस्याशङ्केत साच स्वातन्त्र्ये सति न सम्भवतीति परिहा-
रार्थं तदनन्तरत्वेन चेत्युक्तम् । पृथक्प्रयोगे च सत्येकविंश-
त्यादिसंख्यापरिच्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रवोवाजा अभि-
द्यव इत्याद्यानामृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वा-
भावापत्तेरप्रयोगमध्यस्य चाग्निप्रयोजनत्वेनासामिन्धनीय-
त्वाद्रचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीनामेकविंशत्या-
दिसंख्यापरिच्छेद्यत्वनातिदेशप्राप्ता विहन्येतेत्याह * किञ्चे-
ति * श्लोकं व्याचष्टे * एकविंशत्यादिभिस्तावदिति * उत्त-
रार्धव्याख्यार्थं सचेत्युक्तम् । कथं तर्हि कर्मान्तरत्वे ऽप्यन्तः क्रतुप्र-
योगसिद्धिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेनाग्निसमिन्धन-
प्रकाशनन्च विना सामिधेनीत्वं न सम्भवति क्रतुप्रयुक्तत्वं च विना-
ग्नेः समिन्धनीयत्वं न सम्भवति तेन कारणेनार्थाभिधानकर्म च भ-
विष्यति संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थं हि विधीयते इति चतुर्थाधि-
करणन्यायेनास्याग्निसमिन्धनप्रकाशनार्थासामिधेनीकर्मस्वरूपस्य प्र-
कृतिभूतक्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनवत्काम्ये सामिधेन्यनुवचने ऽनुप्रयो-
गवशात्प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनार्थानत्वं कर्मान्तरभूतस्यापि,का-
म्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्तं प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनप्र-
काशनस्य पञ्चदशसंख्याविच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्कथमेकविं-
शत्यादिसंख्यावच्छिन्नसामिधेन्यनुवचनेन सिद्धिरित्याशङ्क्य प्राकृ-
तस्य चेत्युक्तम् । उपघातस्य निविद्व्यवहित क्रत्वर्थसामिधेन्यनङ्गत्वे
ऽपि काम्यसामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कायां ननु सामिधेनीफलपा-
नामिति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * निविद्व्यवधानान्निवृत्तस्य क्र-
त्वर्थसामिधेनीप्रकरणस्य काम्येषु सामिधेनीफलेषु प्रकरणेनाध्य-
यनालाभादर्थेनाध्ययनान्वयाभ्युपगमापत्तेस्तत्र च वाक्यभेदप्रसङ्गा-
द् गुणफलान्वयासम्भवेनाध्ययनापेक्षाभावात्तन्निमित्ताङ्गीकारानुपपत्तेः।
प्रकरणेनाध्ययनालाभे ऽपि गुणफलान्वयाभ्युपगमेनाध्ययनतया सा-
मिधेनीग्रहणे ऽपि तासां सध्यान्वयित्वमात्रेण माद्यतया फलस्यत्वेना-

विधानात्संख्यासामिधेन्यन्वयस्य वाक्येनैवाभ्युपगमनीयत्वापत्ते-र्गुणफलान्वये ऽपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेनीनां प्रकृतत्वाभावात्प्र-करणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधेनीवाक्यानन्तर्गतत्वाच्च वा-क्येनोपवीतग्रहणस्यानारादुपकारकत्वात्र काम्यानामपि सामिधेनीनामुपवी-तमङ्गमिति परिहारार्थं नेति ब्रूम इत्यादि भाष्यं काम्येषु सामिधे-नीकल्पेषु क्रत्वर्थसामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावपि काम्यसामिधे-नीप्रकरणेनैवोपवीतग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य च विच्छिन्नप्र-कृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्ष्य स्वयङ्काम्यानां सामिधेनीनां प्राकृताङ्ग-निराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणाभावात्सद्भावे ऽपि देवा वै सामिधेनीरनूच्ये-त्यस्याघारार्थवादाङ्गत्वेन सामिधेनीप्रकरणाननुवर्त्तकत्वादनुवर्त्त-कान्तरस्य चानारादुपकारकत्वात्सन्निधिनोपवीतमङ्गं स्यात्स च प्रक-रणात् दुर्बल इत्येवं परिहारमाह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वासामेवेति * अतिदेशलभ्यानामपि प्राकृतानामङ्गानां कृत्स्नोप-कारकत्वेनोपादिष्टेभ्यः प्राग्विकृतिभिर्ग्रहणात्पूपदाज्येनानुयाजान्यज-तीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यङ्गानां स्वाङ्गपरिपूर्णप्राकृताङ्गग्राहितया विकृतिभावनयाकृताङ्गग्रहणवे-लायामेव ग्रहणात्तदङ्गानाश्चानिवृत्ताकाङ्क्षत्वात्प्रकरणेनैव प्राकृताङ्ग-गुणभूताप्राकृताङ्गग्रहणोपपत्तेस्तद्वदावृत्त्यर्थं यदित्युक्तम् । प्राकृता-ङ्गग्रहणसमकाललक्षणार्थो मध्यशब्दः । अभिषेचनीयसन्निधिपठि-तानां विदेवनादीनां स्थानादभिषेचनीयाङ्गत्वस्य प्रतिभासमानस्य प्र-करणावगतेन राजसूयाङ्गत्वेन बाधो बलाधिकरणे वक्ष्यमाणः काम्य-सामिधेनीसन्निधिनोपवीतस्य काम्यसामिधेन्यङ्गतायाः प्रकरणावग-तेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन बाधासिद्धौ दृष्टान्तित. तस्मादिति सिद्धान्तो-पसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वारणवैकङ्कताद्विपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥
॥ मिथो ऽसम्बन्धन्यायो वा ॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-स्यात् ॥ २२ ॥

पात्रविचारस्योपवीतवारासङ्गतिमाशङ्क्य वाजपेयाङ्गत्वेनाय-गतस्य सप्तदशारत्नित्वस्य तथासम्भवात्तदङ्गपशुयागावतारे ऽभिहिते तेनैव न्यायेनाभिक्रमणोपव्यानयोः कर्माङ्गभूतकर्मावतारे सिद्धे किम-भिक्रमणस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्तदङ्गेषु सर्वेष्वेवावतारः प्र-

योजहोमाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूते ऽध्वर्युमात्रे उपवीतस्य च किं सामि-
धेन्यनुवचनमात्राङ्गत्वात्तदङ्गभूते होतृमात्रे ऽवतारः कृत्स्नदर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूतेषु सर्वेर्त्विक्ष्विति विचारात्पर्यवसितस्या-
नर्थक्यतदङ्गावतारन्यायस्य पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे ऽपि यज्ञ-
त्वाभावान्नाधानप्रकरणपठितानां पात्राणान्तास्ववतार इति प्रति
पादनात्स्वमतेनापवादतया सङ्गतिमाह * आनर्थक्यादिति * भाष्य-
मते तु किं पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वात्पात्राणां तास्ववतारो ऽनङ्ग-
त्वाद्वानवतार इति विचारात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः। वैकंकतेषु नत्वे
तेनेति पर्युदासानुपङ्गशङ्कां निरस्यन्नन्याधेय इत्युदाहरणभाष्यं
७।४।२ व्याचष्टे * वारणेति * वारणानि होमव्यतिरिक्तपात्रकार्यार्था
नि वैकंकतानि सर्वपात्रकार्यार्थानीत्यर्थः। प्रकरणेनाधानाङ्गत्वावग-
मात्पवमानेष्टिष्वेव निवेशः सर्वयागेषु वेति सन्देहायोगमाशङ्क्य
यज्ञे ऽभ्यर्च्यते ऽनुष्ठीयते ऽनेनेति यज्ञावचरशब्देन यागाङ्गत्वाभिधाना-
त्प्रकरणगम्ययागरूपाधानाङ्गत्वबाधेन सन्देहोपपादनार्थं न चेत्या-
दि भाष्यं व्याचष्टे * यज्ञेति * किमित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं व्याच-
ष्टे * आनर्थक्यादिति * पर्वामित्यादि सिद्धान्तभाष्यं सङ्क्षि-
प्य व्याचष्टे * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणेति * केन
वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरति * किमितीति * भाष्यस्यस्येति कर-
णस्य येन वाक्येनाग्नेर्भवति तत्किं वाक्यमित्यग्न्यङ्गत्वप्रतिपा-
दकत्वपरामर्शार्थत्व सूचितम्। पवमानेष्टीनां केमर्थ्याकाङ्क्षायामा-
हवनीये जुहुनीति क्लृप्तफलाहवनीयसयोगे तत्कल्प्यफलानामि-
ष्टीनां तादर्थ्यावसायादगारे गावो वास्यन्तामगारे कुसुमानीत्यादिवच्च
प्राधान्ये ऽपि सप्तम्यविरोधाज्जुहोत्यनुत्पत्तित्वेन चेष्टिनिरोधा-
नपेक्षणाद्विश्वजिद्वत्स्वर्गे ऽपि कल्प्यमाने जुहोत्युपलक्षिताद्यागात्स्व-
र्गो यागस्य चाहवनीयेनापरो ऽदृष्टः संस्कार इत्यदृष्टद्वयकल्प-
नापत्तेरग्निसंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पवमानेष्टीनामप्याधानवद्वा-
क्येनाग्न्यङ्गत्वावगतेर्नाधानाङ्गतेत्याशय.। सिद्धान्तभाष्य दूष-
यति * तथेति * आहवनीयप्रयोजनाभिधायिवाक्यान्तराश्रु-
तत्वेनैव वाक्येनाग्निहोत्राद्यङ्गतया ऽऽहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रती-
तेरभ्युपगमनीयत्वादग्निहोत्रादीनां पवमानेष्टीनां च श्रुताश्रुतफ-
लत्ववैषम्यं ऽप्येकेन वाक्येनाहवनीयस्य कचिद् गुणत्वं क्व चित्प्रा-
धान्ये ऽभिधीयमाने वैरूप्यापत्तः समस्याश्च श्रुतिलक्षणायुक्तविरो-
धापत्तेः पवमानेष्टिवच्च विश्वजिदादीनामश्रुतफलत्वेनाहवनीयाङ्ग-
त्वापत्तश्चानेनाग्न्यर्थत्वं पवमानेष्टीनां गम्यत इत्याशयः। पवमानेष्टि-

नामपि च प्रकरणावगताधानाङ्गत्वेन फलवत्त्वान्तरायात्फलवद-
फलत्वविशेषानुपपत्तेस्तद्वर्णनैकस्य वाक्यस्य गुणप्रधानभूता-
हवनीयोक्तिवैरूप्याभ्युपगमः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणावैरूप्याभ्यु-
पगमात् विश्वजिदादीनां चाहवनीयाङ्गत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *
सर्वं चेति * फलवदग्निहोत्रादिकर्मानुरोधेन च निष्पन्नाहवनी-
योपदेशादफलवत्पवमानेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन च भाव्याहवनीयस-
ङ्काविधानादाहवनीयशब्दप्रवृत्तावप्यस्मिन्पक्षे वैरूप्यं स्यादित्याह *
* निष्पन्नश्चेति * फलवत्कर्मानुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामावृ-
त्त्योभयत्र योऽयमायदाहवनीये जुह्वति यद्गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति
यद्दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचन्तीत्यनारभ्याधीतेभ्यः कर्माङ्गत्वेनाहव-
नीयादिविधायिभ्यः ऽन्यत् पवमानेष्टिप्रकरणाधीतेनानारभ्याधीताह-
वनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाङ्गतया पवमानेष्टिविधिर्भविष्यतीति
परमतेन भाष्यं समाधत्ते * तस्मादिति * नन्वश्रुतप्राकरणिकवा- ७५५।१
क्यकल्पनां विनाप्यनारभ्यवाक्येनाश्रुतहोमासु पवमानेष्टिषु आह-
वनीयमुपदेष्टुमशक्नुवत्यातिदेशात्प्राप्तेनाहवनीये प्रापयताङ्गत्वेना-
निष्पन्नाहवनीयप्रापणाशक्तेः साध्यत्वेन प्रापणावगमात्पवमानेष्टी-
नामग्न्यङ्गत्वसिद्धेरतिदेशप्राप्तवाक्यव्यापारोत्कर्षत्वेन वाक्यो-
क्त्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिराससूचनार्थं कि-
लवद् । उपकारपृष्ठेनातिदेशप्रवृत्ते पवमानेष्टिष्वनिष्पन्नत्वेना-
धारतया गुणत्वेन प्राप्तस्यासम्भवे कार्यलोपात्कृष्णलेष्ववघातवदाह-
वनीयानिष्पत्तावप्याधानजन्यसंस्काररूपेणैकदेशनिष्पन्नत्वाददतिद
शाभ्युपगमे ऽङ्गत्वस्याप्युपपत्तेः अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीयस्य
साध्यत्वाभ्युपगमे ऽन्यान्याधानपक्षास्वाधानानपक्षासु चेष्टिष्वातिदेशप्रा-
प्ते तादृशीनामेवाहवनीयाङ्गत्वापत्तेराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपग-
मविरोधप्रसङ्गादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तेर्नाश्रुत
प्राकरणिकवाक्यकल्पनां विनान्यङ्गत्वं पवमानेष्टीनां सत्स्यतीत्या-
शय । अनारभ्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पने ऽप्या-
धानाङ्गत्वात्पवमानेष्टीनामाहवनीयोत्पादकत्वाभ्युपगमे ऽग्न्याधा-
रादिवदाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वेनाधिकरणतया संस्कार्यत्वायोगा-
त्सप्तमीभङ्गापत्तेः संमार्गादिवत्पवमानेष्टीनां कर्मविशेषप्रकरणान-
धीतत्वेन कर्मविशेषयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधा-
रणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्वरूपोत्पत्तिमात्रात्सिद्धेरुपनयना-
दिवत्सर्वकर्मसाधारणस्य सर्वयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगा-
दग्न्यङ्गत्वासिद्धेर्नाश्रुतकल्पना युक्तेत्येतत्समाधानं दूषयति * वय

त्विति * कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षयुक्त्याधानाङ्ग-त्वाभ्युपगमेनापि पात्राणां पवमानेष्टिष्वनवतरणमुपपद्यतइत्याह * अन्यथापीति * अन्यथात्वमेव दर्शयति * भवन्तु नामेति * वाक्य-गम्ययूपान्वयेन प्रकरणगम्यसाक्षाद्वाजपेयान्वयबाधाद्वाजपेयाङ्गा-ङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयोपकारता किञ्चिदस्ती-त्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्ववतारकारणं[2] भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * एकादशे ऽग्नियोग. सोमकाले तदर्थत्वात्सस्कृतेः कर्म-णः परेषु स्वाङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यादिति सूत्रेणाग्नेः साङ्गप्रधानार्थत्वेनाग्नियोगस्यापि तद्द्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वावसाया-त्साङ्गप्रधानापवर्गे ऽग्निविमोकं पूर्वपक्षयित्वा प्रधानापवर्गे तदर्थत्वा-दित्यनेन पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो थ इति श्रुतेर्यज्ञशब्दस्य च स एष यज्ञः पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशु सोम इति वा-क्यालोचनया प्रधानयागवाचित्वावसायादग्नियोगस्य प्रधानयाग-मात्रार्थत्वावगते. प्रधानमात्रापवर्गे ऽग्निविमोकसिद्धान्तस्य प्रधाना-र्थो योगः प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावा-नेव यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायतइति भाष्ये वक्ष्य-माणत्वाद्वार्त्तिकृतापि यज्ञसयोगार्थवादस्य पञ्चभिर्युनक्तीति गुणवा-क्यशेषतयाग्नि युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यशेष-त्वाभावेन सिद्धान्तदूषणाद्यद्यपि यज्ञसंयोगो भग्नस्तथापि यज्ञशब्दो यागमात्रवचनो यागमात्रवचनश्चेद्दृयागानपि वदतीति वार्त्तिके च यागमात्रवाचित्वोक्तेश्चच्छब्देनैवानभिमतत्वसूचनात्पवमानेष्टीनां प्राधान्याभावेन प्रधानयागवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वाभावमभिप्रेत्य प्र-कृतयज्ञाभावाद्दीर्घसामे सन्तृद्यादितिवत्प्रकरणादुत्कर्षेणानारभ्य-वादरूपतां प्रतिपाद्य सर्वेषु दर्शपूर्णमासादिषु प्रधानयागत्वाद्यज्ञशब्द-वाच्येषु यज्ञावचरग्रहणं पात्राणि विदधातीत्युक्तम् । अनेन चाधा-नगुणभूतानां पवमानेष्टीनामपरार्थत्वेनायज्ञतयाधानसमत्वाद्यज्ञसं-योगेन श्रुतेः पात्रैरसम्बन्ध स्यादित्येव सूत्रव्याख्या सूचिता । दर्श-पूर्णमासादिषु जुह्वादिपात्राणामर्पणतादर्विधानवदुलूखलादिपात्रेषु यारणवैकङ्कतत्वविध्यविरोधः । यज्ञशब्दस्य प्रधानयागवाचित्वेन पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमन्यथा तु पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतानां पात्राणामप्यलक्षणप्रमाणविरोधेन प्र-

(१) कात्यायनेन प्रधानमात्रापवर्गेऽग्निविमोकसूत्रे ऽप्यर्थं वर्णितं पावकाख्ये तु पवमानेष्टावश्यान तदर्थताद्भावात् १० अ० ९ पु० पंक्ति० ।
(२) भवतारेण भावर्थाधिकरणे २ पु० पा० ।

करणादुत्कर्षणं पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेत्स्यतीत्यधिकरणानर्थ-
क्यं स्यादित्याह * तच्चेति * सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य शङ्को-
त्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया सूत्रद्वमयितव्यमित्याह * सूत्रन्त्विति * शेषतयेत्यध्याहार्यम् । कथमेतच्छङ्कोत्तरतास्य सूत्रस्येत्याश-
ङ्क्याह * तदिति * तामेव व्याख्यां स्मारयति * तथा हीति *

॥ वार्त्रघ्न्यामनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥
॥ वार्त्रघ्नीन्याय इति वा ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

यथावचनवाक्येन पात्राणां प्रकरणादाधानाङ्गत्वबाधे ऽभिहि-
ते ऽनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्वबाधस्य प्रसक्तस्याप-
वादार्थैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * यथासंयोगमिति *
अनुवाक्यानां क्रमकृतमाज्यभागसंयोगमवाश्रित्य निवेशार्थमित्य-
र्थः । एवं तर्हि वाक्यबलीयस्त्वेन क्रमकृतसंयोगबाधनिश्चयात्सि-
द्धान्तानुपपत्तेः सन्देहो न युज्यतेत्याशङ्क्य * कुत इति * वाक्य
क्रमकृतयोः संयोगयोः सम्प्रधारणे सन्देहायोगसूचनायेतिकरणः ।
वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोध्याविरोधित्वेन द्वेधा प्रतिभा-
नात्सन्देहोपपत्तिरिति सूचयति * संयोगस्यैवेति * बाधकत्वा-
भिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनार्थचकार । एतदेव विवृणोति * सा-
धारण्येनेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालकर्मणि च साधा-
रण्यात्कालाभ्यामनुवाक्यानां संयोगः । कर्मभिराग्नेयादिभिस्त्वेव
वाक्यकृतः संयोगः सन्दिग्ध इत्यर्थः । कस्मिन्पक्षे क्रमवाक्ययो-
र्विरोधः कस्मिन्वा नेत्यपेक्षायामाह * विरुद्ध इति *
वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिसम्बन्धे सति क्रमो वाक्यविरुद्धः का-
लसङ्गतौ न विरुध्यत इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * तुल्यकक्षौ
हीति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिकर्मसम्बन्धे क्रमावगम्येना-
ज्यभागसम्बन्धेन सहाङ्गाङ्गित्वरूपतया तुल्यत्वं कालसङ्गतौ त्व-
ङ्गाङ्गिरूपत्वाभावेनातुल्यतेत्यर्थ ।पूर्वपक्षमाह*नित्यमिति *यस्माद्वा-　७६६।*
गानामेवानुवाक्याभिः सङ्गतिर्युक्ता ननु कालयोः तस्माद्वाक्यावगता-
नुवाक्यानां प्रधानाङ्गनयाज्यभागाङ्गत्वबोधकः क्रमो बाधित इत्युक्ते
ऽनुवाक्याभिः कालयोरङ्गाङ्गित्वरूपसङ्गत्ययोगे ऽपि व्यवस्थाप्यव्यवस्था-
पकत्वरूपा सङ्गतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थं नित्यमित्युक्तम् ।
[illegible] याज्य-
[illegible] व्यवस्था-

ऽनुपपत्ते कालकृताया व्यवस्थाया य इच्छति वाक्येन दर्शपूर्णमास सोमविकारेषु पौर्णमास्यमावास्याकालविधानात्पौर्णमास्या द र्शविकारानुष्ठाने वार्त्रघ्नीप्रसक्तेरमावास्यायां च पूर्णमासविकारा नुष्ठाने वृधन्वतीप्रसक्तेः प्रकृतिवद्भावद्वैरूप्यप्रसङ्गात्प्रधाने पौर्णमा सी चामावास्या च नाज्यभागाविति पूर्वपक्षभाष्यं चाज्यभागयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वनिषेधार्थं सिद्धान्ते पौर्णमास्यमावा- स्याशब्दयोः प्रधानवाचित्वे प्रधानकालाज्यभागलक्षणार्थत्वाद्व्यवस्थाया द्व्यवस्थापक्षे ऽपि पौर्णमास्यादेरप्रधानकालीनयोराज्यभागयोर्वार्त्र- घ्न्यादेरमावास्यादेरप्रधानकालीनयोर्वृधन्वत्यादेरिति प्रधानयागद्वा- रैव व्यवस्थाया वाच्यत्वात्पक्षद्वये ऽप्यनुवाक्याभिः प्रधानयागानां सङ्गतिरित्याशयः । विस्तरेण चास्माभिस्तन्त्रसारे ऽनयोः पौर्णमा स्यमावास्याशब्दयोरभिमर्शनमन्त्रविधायिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावा- मास्याशब्दवत्प्राधान्यवाचितोपपादिता शक्यते च कालोक्ति पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्या- ख्यातुम् । साधारण्यवचनात्सन्देहोपपादनवार्त्तिकमपि व्यवस्थापक्षे ऽप्याज्यभागयोः साक्षात्कालानन्वयेन प्रधानद्वाराज्यभागकालस्य लक्षणीयत्वात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पक्षद्वये ऽपि प्रधानवाचि- त्वसाधारण्यात्किं कर्मलक्षिताभ्यां कालाभ्यां अनुवाक्यानां व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकलक्षणः संयोगः कर्माभेदे चाङ्गाङ्गिलक्षण इ- त्येवं सन्दिग्धः संयोग इत्येवं व्याख्येयम् । धारणार्थैकवचनपाठा- णां पूर्वाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैवा कार्यसिद्धे गुणानां चेति सूत्रस्य प्र धानविषयत्वाभ्युपगमे ऽतदधिकरणपूर्वपक्षे ऽपि यो न्यायस्तु वाक्यमिति सूचयितुमाह * गुणानां चेति * पूर्वपक्षोपसंहार पूर्वं सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तस्मादिति * सूत्रं साध्यान भिधानात्पूर्वसूत्रस्थासम्यक्त्वपक्षानुवृत्त्या साध्याकाङ्क्षां पूरय- न्व्याचष्टे * नियमेति * पुरो ऽनुवाक्यायामन्वाहेति विवक्षितैकत्व संख्यत्वेनानुवाक्यालक्षणानां मिथो युग्मभूतानां प्रधाने सह द- र्शितप्रकाशनाख्यकार्यरूपार्थद्वारसम्बन्धाभावादित्यर्थः द्विशब्दार्थं च वदन्नाक्षतार्थं न सूत्रं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रोक्तसम्बन्धानुप पत्त्यर्थं सोमशब्द । पूर्वमुक्तमेतदधिकरणपूर्वपक्षकरणे स्व धार्दक्षा सत्कारा इतिपरपूर्वपक्षनिरूपणम् । धार्मपरिवृध यत्य- नुवाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधाने सहोपकार सम्बन्धाभावाप पादनार्थं सत्र मिथः शब्दं व्याख्यातुमाह * द्वावपीति * विप्र- तिपत्तावस्थमपे ऽप्यनुवाक्याद्वयापत्तिमाशङ्क्य द्वे अनुवाक्ये इति य-

दिह द्वित्वविद्धभावादनेकार्थविधिगौरवापत्तेश्च तेनैव द्वित्वाविध्ययोगात्रानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथं च नेत्युक्तम। कर्मद्वये तर्ह्यनुवाक्याद्वयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह*द्वयोरपि चेति*एतदेवोपपादयितुमारभते *अमावास्यायां तावदिति * पौर्णमास्यामग्नीषोमीये सोमस्यापि देवतात्वात्सौमी विद्यमानार्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * पौर्णमास्यामपीति * एवं तर्ह्येकस्यैवास्य कर्मण्यनपेक्षितत्वादनुवाक्याद्वित्वविध्ययोगे ऽप्यग्नीषोमीये ऽपेक्षितत्वात् द्वित्वाविध्युपपत्तेर्द्वयोर्वाक्ययोः समुच्चयेन प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *न चेति * श्रुतैकसंख्याविरोधाच्च सामर्थ्यतो ऽनुवाक्याद्वयसमुच्चयो ना पि विधितो वाक्यभेदापत्तेरित्याशयः। नन्वाज्यभागयोरपि मन्त्रविशेषस्य कालस्य च विधानात्तुल्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह *आज्यभागयोस्त्विति* लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रविशेषप्राप्तेर्न्यायप्राप्तप्रधानकालद्वारा व्यवस्थार्थसंयोगे वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः। सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * अङ्गाङ्गिकल्पनमपेक्ष्य प्रधानकालद्वारव्यवस्थार्थः संयोगो न्याय इत्युक्ते प्रधानवाचिनोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः। काललक्षणार्थत्वापत्तेरन्याय्यतामाशङ्क्य कालयोगेनैव प्रधानानां पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वात्तस्य च कालस्य साक्षादाज्यभागमन्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात्प्रधानान्वयपूर्वव्यवस्थाभ्युपगमेन प्रधानान्वयिरूपलक्षणापत्तावपि स्वरूपेण वाच्यत्वात्पूर्वप्रतीतेरदोष इति पूर्वेत्यनेनोक्तम्।

मुष्टिकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम्॥ १४॥

आनन्तर्यमचोदना॥ २४॥

प्रधानान्वये ऽनुवाक्यानामानर्थक्यापत्तेस्तदङ्गभूतयोराज्यभागयोः क्रमानुसारेणावतरोक्त्या वार्त्रघ्नाधिकरणोपोदितानर्थक्यतदङ्गतावतारोज्जीवनं कृते मुष्टिकरणस्याञ्जलिविसर्जनोत्तरकालप्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयायोगाद्धस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरकालप्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयेनान्वयायोगाद्धस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकरणस्याञ्जलिविसर्जनप्राग्भाविषु ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु वाग्यमस्य च वाग्विसर्गप्राग्भाविषु हस्तावनेजनस्य च दर्शपूर्णमासाङ्गभूतेषु पिण्डकरणप्राग्भाविषु पदार्थे-

(१) व्यवस्थाप्तमाविधानात् ६० २ पु० पा०।

ऽवतारप्रासाद्यानन्तर्यलक्षणक्रमानुसारान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षितावेदनमात्रे हस्तावनेजनस्य चोत्करानिरसनमात्रे ऽवतारः क्रमानादराद्वा सर्वेष्वङ्गुलिविसर्जनप्राग्भाविषु मुष्टिकरणस्य सर्वेषु च वाग्विसर्गप्राग्भाविषु वाग्यमस्य हस्तावनेजनस्य च सर्वेषु पिण्डकरणप्राग्भाविष्ववतार इति विचारस्यापवादत्वेनानन्तरस्सङ्गतिमाह *क्रमेति* क्रमस्यैककर्तृकपदार्थविषयत्वान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्नकर्तृकणावेदनेन क्रमानुपपत्तेः क्रमेणावेदनाङ्गत्वपूर्वपक्षायोगात्सन्देहमाक्षिपति * मुष्ट्योरिति * प्रयोक्तृत्वेनावेदने ऽपि
५७। यजमानस्य कर्तृत्वादयमदीक्षिष्टेत्यावेदने वा क्रियमाणे यद्दीक्षिष्याहं दीक्षितो ऽस्मि तस्माद्यद्वयं समाप्तीयो ज्योतिष्टोमो मयेत्येवमध्यवसानरूपं कर्म तस्य मुष्टिकरणवाग्यमसमानकर्तृत्वोपपत्तेः तदङ्गत्वपूर्वपक्षसम्भवात्सन्देहं समाधत्ते * नेव इति * एवमप्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजकत्वे तस्य पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोस्तुल्यत्वात्पूर्वस्यैवोत्तराङ्गत्वन्नोत्तरस्य पूर्वाङ्गतेति नियमायोगान्मुष्टिकरणादेः पूर्वमपि कृष्णाजिनाच्छादनादिपदार्थं प्रत्यङ्गत्वोपपत्ते. परमावेदनायैव प्रत्यङ्गतेति पूर्वपक्षो न युक्त इत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * आवेदनोत्करानिरसनयोस्तु प्रकरणावगतप्रधानान्वयोपपत्तेस्तदङ्गावताराभावेन प्रकरणविरोधपरिहारायोगान्न क्रमेण पूर्वपदार्थाङ्गत्वं शङ्कितुं शक्यम् । मुष्टिकरणादेः कृष्णाजिनाच्छादनाद्यङ्गतापि पूर्वपक्षिणो ऽभिमता । पूर्वस्य पराङ्गत्वोपादानन्त्वनियमप्रदर्शनार्थमेव । हस्तावनेजनस्य तु तन्त्रप्रक्रमभावित्वेन प्राथम्यात्पूर्वेषु कृतपदार्थाङ्गत्वानुपपत्तेः पराङ्गत्वोपादानं युक्तमेवेति परिहरति *अनियमेति* यद्वा न केवलं हस्तावनेजनस्य नियमेन पराङ्गत्वं किन्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोर्लिङ्गेन मनःसमाधानार्थत्वेन हस्तावनेजनस्य च हस्तशुद्ध्यर्थत्वेन कर्माङ्गत्वावसायात्सर्वासु मुष्टिकरणवाग्यमहस्तावनेजनभावनासु किमित्यंशेन मनःप्रणिधानहस्तशुद्ध्युपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः पूर्वानुष्ठितपदार्थानपेक्षणात् मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किङ्कर्मोपकर्तव्यमित्यपेक्षिते दीक्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायान्मुष्टिकरणवाग्यमयोरपि नियमेन पराङ्गतेति परिहारान्तरमाह * अथ चेति * पूर्वानुष्ठितस्यापि पदार्थस्याश्रद्धाहेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यै मनसः समाधानोपकारार्थत्वेनापेक्षोपपत्तिमाशङ्क्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः । प्रथमोक्ता बलीयस्तोका । एवं तर्ह्युत्तरकालानुष्ठेयसर्वपदार्थाङ्गतापद्येतेत्याशङ्क्य सर्वेत्युक्तम् । पुरस्ताच्छब्दस्याप्रवाचित्वादनन्तरं पश्चादुच्च-

रितस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण पूर्वालोचनात्तन्मात्राङ्गतैव युक्तेत्याशयः । प्रकृतोदाहरणानादरेण तु सर्वभावनासु किम्भावापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः पश्चादुच्चारितस्य वाक्यस्य उच्चारितापूर्वालोचनात्पराङ्गता युक्तेति व्याख्याऽनुयाजादीनामप्यनेन न्यायेन प्राग्भाव्यापूर्वसाधनङ्गत्वापत्तेर-निष्टापादकत्वादयुक्ता । एवं सत्यपि यथावेदनमपि मनःप्रणिधानार्थे स्यात्ततो मनःप्रणिधानार्थमुष्टिकरणसाध्यत्वे योग्यत्वाभावाद्वाक्य-मवदतिकम्येत न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * निष्प्रयोजनता ऽतिक्र-महेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शक्यते चेति * सर्वोदाहरणसाधार-ण्यमस्य प्रकटयितुं हस्तावनेजने ऽप्येतन्न्यायमतिदिशति * एवमि-ति * उलपराजिशब्दं व्याख्यातुमाह * ऊर्द्ध्वैरिति * उत्पूर्वस्य लुनातेः कपन्प्रत्यये धात्वन्तोपसर्गान्तयोर्लोपनिपातनात्ककारनकारयोश्चैत्सं-ज्ञत्वेन लोपादुलपशब्दस्योर्द्ध्वलवनार्हसुगन्ध्यादिकठिनतृणवाचि-तोर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीययोलपैः कृता राजिरित्यर्थे तृतीयासमासो दर्शितः । रेखापरपर्यायराज्याकारत्ववाचितया राजिशब्दं व्याख्यातुं दीर्घमित्युक्तम् । ननु पाठसादेश्यलक्षणस्या ऽनुष्ठानसादेश्यलक्षण-स्य वा क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वं युक्तम् । आन-न्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितेष्ववर्जनीयतयोभयाकाङ्क्षा-दिरूपप्रकरणाद्यभावे ऽप्युपपत्तेस्तत्कल्पनायोगान्न विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्य सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यान-न्तर्ये ऽपि तुल्यत्वाद्विनियोजकत्वं सम्भवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति * योग्यत्वं लिङ्गं प्रकरणवाक्यकल्प्यत्वात्पश्चाद्वाच्य-मप्ययोग्यस्यानन्तर्ये ऽप्यन्वयायोगाद्योग्यतायाः प्राधान्यसूचनार्थ-मादावुक्तम् । आनन्तर्येणानन्तरभूतयोरेव पदार्थविशेषयोरन्योन्याका-ङ्क्षाकल्पनादवान्तरेत्युक्त । यथा पाठसादेश्यलक्षणे अनुष्ठानसादे-श्यलक्षणे वा क्रमे लिङ्गादीनि कल्प्यन्ते तथानन्तर्यलक्षणे ऽपीति सर्व-त्रेत्यनेनोक्तम् । प्रत्यक्षमहाप्रकरणविरोधेन क्रमस्यावान्तरप्रकर-णादिकल्पकत्वायोगमाशङ्क्याङ्गुलिविसर्जनादुत्तरकाले प्रधाने[१] महा-प्रकरणेन मुष्टिकरणादिविनियोगाशक्ते. प्रधानप्रकरणस्य च प्रधा-ने निरपेक्षे ऽङ्गविनियोजकत्वायोगात्तद्विरोधाभावेन क्रमस्य प्रकर-णादिकरणादिकल्पनप्रतिबन्धानुपपत्ते. कल्पितस्या ऽपि प्रकरणादेः कल्पितश्रुतिवत्प्रामाण्याविशेषसूचनार्थं महाप्रकरणादित्युक्तम् । महाप्रकरणेन क्रमबाधमाशङ्क्य बलवद्योग्यत्वाद्यनुग्रहेण बाधा-योगोक्त्यर्थतया त्वेतद्ग्रन्थव्याख्याक्रम विनानवगतस्य योग्यत्वादेः

(१) बलरावे प्रधाने इ० १ पु० पा० ।

क्रमानुग्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्य चाव विनियोजकत्वायोगाद् बाधकत्वा ऽनुपपत्तेरयुक्ता । तस्मात्प्रामाण्याविशेषसूचनायैव ब-लीयस्त्वोक्ति । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * मुष्टिकर-णस्य सर्वानन्तरवाग्यमाङ्गता कस्मान्न पूर्वपक्षितेत्याशङ्क्याह * यो-ग्यत्वेति * पूर्वाङ्गताया सर्वभावनासु किमित्युपकारापेक्षणमि-त्यत्रैव वार्त्तिकं निरस्तत्वाद्वाग्यमस्य मुष्टिकरणाङ्गत्ववन्मुष्टिकर-णस्य वाग्यमाङ्गताप्यनाशङ्कनीयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावार्थः परस्परशब्दः । अनन्तरवाग्यमातिक्रमात्सन्निधेर्नोत्तरपदार्थाङ्गता ऽपि मुष्टिकरणस्य कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * एकाङ्गाव-तारमात्रेण प्रकरणाम्नानानर्थक्यपरिहारादेकान्तरितस्या ऽपि च द्व्यन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायात्कारणं च विना सन्निहितातिक्रमायोगादित्याशयः । बहुषु पठितेषु कस्य चिन्दानन्तर्यस्यावर्जनी-यत्वादनुष्ठानक्रमार्थत्वेन च तत्सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेः उभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगाच्छ्रुतिवच्च क्रमस्य साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानन्तर्यमङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यानाक्षेपकमि-त्येव ब्रूम इत्यनेन सूत्रार्थं सूचयन्सिद्धान्तमुपक्रमते एवमिति * सर्वैरिति भाष्येण मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्जनान्तरालवर्त्तिभिः सर्वमु-ष्टिकरणस्य वाग्यमवाग्विसर्गान्तरालवर्त्तिभिर्वाग्यमस्य हस्तावनेजन-पिण्डकरणान्तरालवर्त्तिभिर्हस्तावनेजनस्यान्वय इति प्रतिज्ञाते वा-क्यभेदो हेतुत्वेनोक्तः स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणात् क्रमकल्प्यवाक्या-सम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-स्यानुक्त्या न्यूनत्वापत्तेरयुक्त इत्याशङ्क्य क्रमकल्प्यस्य प्रकरणा-द्यसम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-स्या ऽनुक्त्या न्यूनत्वाय न तेषां परस्परेण कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीति भाष्यै-कवाक्यत्वादिक्रमनिरासेन सूचितमिति । अर्थद्वयस्याभिधानादित्या-दिभाष्येण क्रमकल्प्यैकवाक्यत्वाद्यसम्भवे ऽभिहिते प्रत्यक्षमवैकवा-क्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशङ्कमानं प्रति न च पदार्थाकाङ्क्षाया-मित्यनेनानन्तर्यमात्रेणाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाशक्तेः प्रकरणक-रणकल्पनानिरपेक्षेण क्रमेणैकवाक्यत्वकल्पनाशक्तेः कल्प्यस्या-प्येकवाक्यत्वादेरसम्भवः स्पष्टीकृत इति सूचनार्थं नार्थं इष्यत इत्युक्तम् । एकवाक्यत्वादर्शनमुपपादयति * न हीति * बलीय-स्त्वसूचितप्रामाण्याविशेषानेकवाक्यत्वादेः कल्पनासम्भ-वेनाक्लिप्तत्वादप्रामाण्यं न कल्प्यत्वमात्रेणेति सूचयितुं यदित्यु-क्तम् । याग्यता समत्वकारणरूपं विना तावद्वाचष्टे * योग्यता

पुनरिति * असमेत्यकारप्रश्लेषेण व्याचष्टे * यद्येति * उत्तरार्द्ध
व्यत्यासेन न चेति * यदि व्यत्ययेनान्तरस्य सत्येन भवेत्, ततः क-
र्त्तव्यत्वेनावगतस्येति कर्त्तव्यायाकाङ्क्षात्मककथंभावोत्पत्तेः पूर्व-
पदार्थभावनांशत्रयालोचनकाले ऽनन्तरस्य कर्त्तव्यत्वानवगमात्पू-
र्वस्यैव कथंभावो भवेत्ततश्चोत्तरमेव पूर्वस्याङ्गं प्राप्नोतीत्यनिष्टा-
पत्तिमाह * यदीति * अस्तूत्तरं पूर्वाङ्गं तथा ऽपि सिद्धान्तासिद्धेः ७५८।
कानिष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * अनेनेदं साध्यमित्यवग-
ते कथं भावोत्पत्तेः साध्यांशदेशापूरणात्कथं भावोत्पत्त्ययोगान्नो-
त्तरं पूर्वाङ्गम्भवितुमर्हतीत्याशयः । पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोच-
नवेलायामुत्तरपदार्थकर्त्तव्यत्वानवगमे ऽप्युत्तरपदार्थभावनांशत्र-
यालोचनवेलायामुत्तरेण पूर्वस्य साध्यांशपूरणात्पूर्वस्योत्तराङ्गतैव पू-
र्वपक्ष्यभिमता सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * न चोत्तरेणेति * आवेदनात्तरेण प
दार्थेनावेदनस्य साध्यांशपूरणात् क्लृप्तप्रयोजनत्वेन मुष्टिकरणसाध्यां-
शपूरकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति * अतः प्रधानात्प्राचीने-
न केनचित्पदार्थेन साध्यांशपूरणाशक्तः सर्वमङ्गम्प्रधानपर्यन्तं प्राप्तं
न त्वन्तराले पर्यवस्यतीत्याह * इतीति * नन्वक्लृप्तप्रयोजनावस्थ-
त्वेनोत्तरस्य पूर्वसाध्यांशपूरणाशक्तौ गोदोहनादेः क्लृप्तप्रयोजनत्वेन
साध्यांशपूरणाशक्तत्वात्सर्वेषां पूर्वाङ्गानाङ्गोदोहनाद्यङ्गत्वापत्तेः स-
र्वाङ्गानां यावत्प्रधानं प्राप्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * यदीति * महाप्र-
करणगम्यप्रधानाङ्गत्वस्यावान्तरप्रकरणगम्येन गुणकामाङ्गत्वेन बा-
धो ऽवान्तरेत्यनेनोक्तः । सन्दंशं विनावान्तरकथम्भावानिष्पत्तेः गुणका-
माङ्गत्वानुपपत्तिरिति परिहरति * उच्यत इति * श्रुतिलिङ्ग ऽपि
वाक्योपलक्षितं गुणकामस्य प्रयोजनवत्त्वात्सन्दंशं विनापि प्रधानग-

म्भावस्य मुष्टिकरणादेः श्रुत्याद्यगवतप्रधानगुणसन्दंशान्तरालवर्त्ति-
त्वाभावात्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं न स्यादित्याशङ्कानिरासायावा-
न्तरविशेषणफलन्दर्शयितुमाह * प्रकृतेति * अनन्तरेण सम्ब-
न्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरस्तदारूढः पुनः पश्चात्तदानन्तर्यमस्तु न इत्य-
नुपङ्गाधिकरणन्यायेनाङ्गान्तरव्यवधायकत्वाभावात्कथं भावविच्छे-
दयुक्तिपर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रधानकथम्भावेन सङ्गच्छतीत्युक्ते पाश्चा-

स्याङ्गगमनेऽपि कथम्भावस्य यत्रिभवेः पूर्वस्य कथम्भाव इति यावर्त्तिको-
क्तेन न्यायेनाधस्तनाङ्गगमनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानकथम्भावेनाग्रह-
णं स्यादित्याशङ्क्य फलवत्सन्निधावफलाम्नानस्य प्रधानकथम्भाव
ग्रहणहेतोरुत्तराङ्गवत्पूर्वाङ्गेष्वविशेषात्प्रधानात्प्राक्पश्चाच्चोभयतः कथ-
म्भावगमनमभितोऽपीत्यनेनोक्तम् । गोदोहनद्वारदर्शोपसदादीनामपि
तर्हि कथं भावेनाग्रहणं स्यादित्याशङ्काऽन्येत्युक्तम् । प्रधानकथम्भा-
वस्याभितो गमनेऽङ्गगुणस्य कस्यचिदसम्भवात्सन्दंशानुपपत्तेर्न
कश्चिदवान्तरप्रकरणं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * बलवता प्रमाणेन प्र-
धानकथम्भावं बाधित्वाङ्गगुणत्वावगमे सन्दंशसम्भवेन परिहरति *
उच्यत इति * पुनः शब्दस्य पश्चाद्भावार्थत्वावधकारेण च प्राग्भावसू-
चनाच्छ्रुत्यादिभिः प्राक्पश्चाच्चान्यप्रकरणस्थानामङ्गानामङ्गे ज्ञाते स-
न्दंशसम्भवादवान्तरप्रकरणमिष्यत इत्यर्थः । सर्वेषाञ्चावान्तरप्रकर-
णित्वेनाभिमतानां श्रुत्यादिभिः प्राक्तदङ्गमुक्त्वा पश्चादपि तदङ्गपराम-
र्शसद्भावान्न क्वचित्सन्दंशाभावः शङ्कनीय इत्याह * सर्वेषां हीति *
किमर्थं सन्दंशापेक्षेत्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणोपक्रमसमाप्तिमर्यादाव-
धारणार्थतामाह * तात्पर्यन्तेति * अतः सन्दंशाभावेनावेदनादेः प्र-
त्यक्षावान्तरप्रकरणाभावादानन्तर्येण चावान्तरप्रकरणायोगान्मुष्टि-
करणादेः प्रधानार्थत्वद्वारा तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिरिति सूचयितुमाह *
यत्र त्विति * पुनः शब्देन प्राक्त्वस्याप्युपलक्षणाद्यत्र प्राक्पश्चाच्छ्रु-
त्यादिभिः तदङ्गकीर्त्तनन्नास्तीत्यर्थः । प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति त-
दङ्गाङ्गत्वसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्सूचनार्थमाह * तस्य त्विति *
अङ्गाङ्गस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थतावेदकस्य प्रकरणस्यात्य-
न्तबाधापत्तेः प्रकृतात्पूर्वसाधनत्वलक्षणादेवभावात्स्वरूपार्थत्वे नैष्फ-
ल्यापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यावगन्तुमशक्यत्वाद्वे-
द्यादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसाङ्गस्य वेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गा-
ङ्गस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसाक्षात्प्रधानार्थत्वा-
सम्भवेऽङ्गाङ्गत्वेनापि प्रकरणानुग्रहसिद्धौ प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावता-
रन्यायादङ्गाङ्गत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । ननु प्रकरणावगतप्रधानार्थ-
त्वस्य मुष्टिकरणादेरङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्येकाङ्गावतारमात्रे-
ण प्रकरणाम्नानानर्थक्यपरिहारादनेकेष्वङ्गेष्ववतारकल्पनानुपपत्ते-
रेकस्मिन्नेवाङ्गेऽवतारस्योचितत्वादानन्तर्यविशेषाच्च विशेषावधा-
रणोपपत्तेर्वेदनादिमात्रेऽवतारावसायाच्च सिद्धान्तसिद्धिः स्यादि-
त्याशङ्क्य मुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारार्थत्वावसाया-
त्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्सौमिकवेदिवत्साङ्गप्रधानार्थे-

त्वस्यैवावगतेर्वस्तुतो न प्रधानार्थस्याङ्गेऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षाद-
ङ्गविषयत्वाभावेन न प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधाना-
र्थत्वस्याङ्गस्य प्रधानैरपेक्ष्येणाङ्गान्वयायोगमभिप्रेत्य प्रकरणावि-
रोधे क्रमेण पूर्वपक्षायोगात्प्रकरणस्य स्वरसभङ्गार्थाश्चान्ताया आन-
र्थक्यतदङ्गावतारप्रकरणसङ्गतिसिद्ध्यर्थमौपचारिक्यवतारोक्तिरि-
त्यविरोध इति सूचयितुमाह * तदिहेति * साङ्गोक्त्याङ्गानां प्रधा-
नविशेषणत्वेन साक्षान्मुष्टिकरणाद्यन्वयाभावसूचनान्मुष्टिकरणा-
देः प्रधानद्वाराङ्गान्वयः सूचितः । योग्यतोक्त्या प्रयोगाङ्गभूतकर्तृ-
द्वारत्वलक्षणोपपत्तिवन्मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्गोत्तरभाविषु वा-
ग्यमनस्य च वाग्विसर्गोत्तरभाविषु हस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापा-
दकपिण्डकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वात्कृष्णविषाणग्रहणचात्वालप्रा-
सनान्तरालवर्त्तिषु पदार्थेषु कृष्णविषाणकण्डूयनवन्मुष्टिकर-
णाङ्गुलिविसर्गाद्यन्तरालवर्त्तिनामेवाङ्गानां मुष्टिकरणाद्यङ्गमित्यपि
सूचितम् । तुमुन्प्रत्ययाभावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थं नहीत्यादिभा-
ष्यं व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति *

वाक्यानां च समासत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रेणानन्तर्यस्य प्रकरणाद्येकत्वेनाविनियोजकतोक्ता प्र-
करणाविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थन्त्येतत्सूत्रमिति सूचयितुमाह
इतश्चेति क्षिपतिचोदयत्योः प्रकरणवाचित्वेनैकार्थ्याद्भूमो ऽप्रेरा- ७५१
क्षेपक इत्यादौ च क्षिपतेः प्रामाण्ये प्रयोगादर्शनात्तत्समानार्थस्य चो-
दयतेरपि प्रामाण्यवाचित्वानवगमाद्चोदनाशब्दो ऽप्रामाण्यवाचित्वेन
व्याख्यातः । आनन्तर्यबाधकस्य वाक्यैकवाक्यत्वरूपस्य प्रकरण-
स्य वाक्यं बाधकं स्यान्नचात्र तदस्तीत्येतदर्थोक्त्यर्थत्वेन वाक्यसमा-
प्त्युक्तिं व्याख्यातु यत इत्युक्तम् । प्रत्येकोक्त्या प्रकरणेन क्रमबाधः
प्रकरणस्य च वाक्येन बाधो न समस्तेष्वित्यनेन सूचितः । वाक्य-
भेदादित्यादिभाष्येण पूर्वसूत्रे एकवाक्यत्वनिरासाद्वैकवाक्यत्वनि-
रासः पुनरुक्त इत्याशङ्क्य संहत्यैकार्थत्वाभावेन तत्रैकवाक्यता निर-
स्ता विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनात्रेति विवेकं सूचयितुमाह * त-
स्मादपीति * एकवाक्यस्थानां पदानामन्योन्यसाहित्यं विना प्रयोज-
नरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तदन्योन्यार्थ-
मिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्पूर्वसूत्रोक्ता-
त्संहत्यैकार्थस्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्थनाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरू-

पैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनादपि नैकवाक्यतेत्यर्थः ।

चतुर्थाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

चमसाधिकरणे प्रहृष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्ते तत्प्रसङ्गात्सप्तदशारत्निता षोडशिपात्रे निविशते यूपे चेति चिन्तायामानर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्यनेन यूपनिवेशेऽभिहिते ऽभिक्रमणप्रयाजाधिकरणाभ्यां व्याख्यावतारविशेषेऽभिहिते धारणाधिकरणार्पोदितस्याख्यावतारस्यां ऽनुवाक्याधिकरणेनोऽङ्गीवनाद्याव्ययविरोधे क्रमस्य परिहृते मुष्टिकरणादेरथ विरोधेन क्रमेण विनियोगमाशङ्क्यानन्तर्यरूपक्रमस्यानन्तर्याधिकरणताविनियोजकत्वोक्त्या चमसाधिकरणप्रसङ्गागतविचारेण समाप्तेऽयं प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तौ स एव बुद्धिस्थो भवतीति बुद्धिस्थचमसाधिकरणप्रसङ्गेनास्य सङ्गतिं सूचयितुमाह * यथा संयोगमिति * अनन्तराधिकरणोक्तक्रमबाधेऽवापवादाद्यानन्तराधिकरणेनैव सङ्गतिमभिप्रेतां स्पष्टत्वादनुक्त्वा चमसाधिकरणोक्तयथासंयोगव्यवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोगेन सन्देहायोगशङ्कानिरासायाविरोधोक्त्यर्थोऽयं ग्रन्थः । धर्मान्वयिनोऽपूर्वसाधनस्य यदाग्नेयशब्देन केवलाग्निदेवत्यत्वमुपलक्षणमुक्तं तस्य द्विदेवत्यं केवलाग्न्यन्यतरविशेषदेवतात्वसमुदायात्मकस्य समस्तस्याभावात्समस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्य धर्मसंयोगाभ्युपगमे छिन्नपत्यस्याग्नेयशब्देन ग्रहणायोगात्किं समुदायैकदेशेनाप्यन्यतरमात्रेणोपलक्षितस्य धर्मसंयोगः समस्तेनैव वोपलक्षितस्येति सन्देहाद्विदेवत्यो गृह्यते न वेति विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * गृह्यते इति * तो अपि हीति भाष्योक्तं हेतुं व्याचष्टे * दृश्यते हीति * दृष्टान्तं व्याख्यातुं मनोताधिकरणभाष्यं पठति * यथापीति * ननु त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मन्त्रे वाचनिकविनियोगान्यथाऽनुपपत्त्याऽग्निशब्दस्याग्नीषोमोपलक्षणार्थत्वं युक्तं तत्सितेन तु देवतांशेनैवान्यभिधानाद् द्विदेवत्ये यागे समवेतत्वेऽपि देवतात्वाभावान्नोपलक्षणत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * समवेतस्य चेति * सर्वेष्वाग्नेयफलीकरणं द्व्यवदानस्यान्यतमार्थेऽपि तद्युतस्मिन् प्रकरणावगतस्य सर्वार्थत्वस्याति मन्त्रोपपरिहारार्थं समवेतावमात्रस्यैवोपलक्षणताभ्युपगमाद्विरोधः । यद्यप्येकस्य चन्द्रस्यानेकार्थत्वायोगादन्यतमात्रवाचित्वं च

देयत्वात्तद्विशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणया सामान्यप्रतीतेर्देवतात्वमेवाग्नेयशब्दवाच्यम्। तथा ऽप्यग्नेश्चतुर्धाकरणास्यविधयकार्ययोग्यपूर्वसाधनद्वाविर्विशेषोपलक्षणमात्रे पर्यवसानादाग्नेयादिव चतुर्धाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगित्वाभावेनात्यन्तानादरणीयत्वात्प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमात्रेणैवोपलक्षणता युक्तेत्याह * न चेति * एकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्याप्यांशुयाजाख्यकार्ये ऽनादरो ऽनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दशमान्त्याधिकरणसूत्रवक्ष्यमाणो दृष्टान्त। पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यत्रा ऽपि पात्नीवच्छब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वात्तस्यैवोपलक्षणत्वेन हेतुना त्वपूरनादरः पात्नीवते ऽनुपूर्ववत्त्वादवच्छेद इत्यत्रोक्त इति दृष्टान्तान्तरमाह * नवेति * एवं वैदिकदृष्टान्तद्वयमुक्त्वा भाष्योक्तं लौकिकं दृष्टान्तमनुमन्यते *तथेति* उपलक्षणत्वे कार्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मिथस्तेषामिति सूत्रावयवं तच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दोक्तस्य चोपलक्षणस्य परामर्शः बहुवचनं चानेकोदाहरणत्वोपलक्षणकार्यबहुत्वाशयमभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह *उपलक्षणेति* तद्धितवाच्यमुख्यदेवतात्वत्यागेन लाक्षणिकसमवेतत्वोपलक्षणत्वाभ्युपगमस्य प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थत्वेन तयोः साधारणत्वात् साधारणविषयत्वेनापस्थापिनानामाग्नीषोमीयादिनामैकप्रकरणानन्वये सति प्रकरणातिसङ्कोचानापत्तेर्व्यवस्था स्यादपान्त्यकप्रकरणान्वयात्साधारणधर्मकारकप्रतीतरुपलक्षणार्थत्वेन तत्र श्रुत्यविरोधस्यभावे प्रकरणातिसङ्कोचायोगात्साधारणत्वं युक्तेति व्यवधारणाकल्पनया हतूक्त्यर्थं सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीत्यादिभाष्यमस्मिन्सूत्रे व्यवस्थावाचिशब्दाभावात्सिद्धान्तसूत्रव्यवस्थाशब्दान्वयेन तु पूर्वसूत्रपूरणाभ्युपगम प्राथम्यात् व्यवस्थाशब्दोपेतस्यैव पूर्वपक्षसूत्रस्य पठनीयत्वापत्तरयुक्तमाशङ्क्यानन्तर्यमचोदनेत्यतत्सूत्रस्थाचोदनाशब्दस्याग्नेयातिरिक्तानां चतुर्धाकरणाचोदना स्यादित्येवं व्यवस्थावाचितामभ्युपगम्यानुषङ्गेण पूरणम्भाष्यकृतो ऽभिमतमित्याह *भाष्येति * व्यवहितानुषङ्गायोगादनाक्षेपकत्वात्मकाकारणत्ववाचिनश्चाचोदनाशब्दस्यानुषङ्गे ऽप्यन्यार्थत्वायोगात्कार्ययोगित्वाभावेन चोपलक्षणस्यानादरस्यस्यानुक्तौ प्रकरणानुरोधमात्रेण श्रुतिभङ्गायोगादस्या व्याख्याया स्वानभिमतत्वसूचनार्थम्भाष्यकारग्रहणम्। लक्षणार्थो गुणश्रुतिरिति सिद्धान्तसूत्रावयवस्यमाणवैषम्यावतारायं यथा प्राशित्रावदानरूपः शेषो ऽग्निगुणसंयुक्तो ऽपि साधार-

ण इत्यावृत्त्या दृष्टान्ततया व्याख्यार्थं यथेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * भवति चेति *

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

यथा ग्रहत्वेनोपलक्षणेन ग्रहाणामेव संयोगात्सम्मार्गेऽव्यवस्थोक्ता तथाग्निदेवत्यत्वरूपेण तद्धितार्थेनैकदेवत्यस्यैव संयोगाच्चतुर्धाकरणव्यवस्था युक्तेत्येवं सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वमग्निनेति भाष्यस्य द्योतयितुमाह * यथैवहीति * दृष्टान्तोक्तेरुद्देश्यस्वरूपाविवक्षाशङ्कानिरासप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * उद्दिश्यमानत्वादिति * द्विदेवत्यसंयोगनिरासार्थं समवेतत्वमात्रस्योपलक्षणत्वनिरासायाभिधेयवाचिनार्थशब्देन तद्धितवाच्यस्य देवतात्वस्योपलक्षणतोक्तेति सूचयितुमाह * न चेति * नन्वसम्बद्धस्याग्नेरुपलक्षणत्वायोगात्सम्बन्धमात्रमपेक्षितत्वाद्ग्राह्यं तद्विशेषस्तु देवतात्वं तद्धितोक्तमनपेक्षितत्वादग्राह्यमित्याशङ्क्य देवतात्वमेव प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादुपलक्षणं प्रकृत्यर्थत्वात्त्वग्निरुपलक्षणविशेषणमित्याह * अग्निः पुनरिति * बहुकर्तृकेऽपि सूत्रे प्रत्येकं कर्तृत्ववद्द्विदेवत्येऽप्यग्नेस्तावद्देवतात्वमस्त्येवेत्यागतेन कुत इति पृष्ट्वा तन्निरासार्थं यद्यपीत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यावेति * एतदेवोपपादयति * नहीति * अतः कारणादग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नो वा नाग्नेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । देवतात्वस्यासत्त्वामपि तद्धितेनोक्तौ तस्योपलक्षणमात्रार्थत्वात्प्रात्यन्तादरइत्याशङ्क्योपलक्षणं विना धर्मान्वयिनोऽपूर्वसाधनविशेषस्योपलक्षयितुमशक्यत्वात्प्रोपलक्षणस्याप्यनादरो युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन लिङ्गस्योपलक्षणस्यापि देवतात्वस्य तद्धितवाच्यत्वादर्थेन सामर्थ्येनोपलक्ष्यसम्बन्धोपपत्तेरित्येवं व्याख्यार्थं देवतालिङ्गस्य हीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धितार्थो ऽत्रेति * लिङ्गस्यार्थेनेति सामर्थ्यवाच्यर्थशब्दोक्ता निरपेक्षतार्थसंयोगार्थव्याख्यार्थं पूर्वभाष्ये ऽनागतावेक्षणेनोक्तेति निरपेक्षोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * आग्नेय इति * दृष्टान्ते माशिश्रमयपतीति सामान्यवाक्येन हविर्मात्रसम्भाविश्रावदाने मासे कस्माद्वाय प्रदेशात्स्याविश्रमवदेयमित्यपेक्षायां मस्तकाद्यवयवेन विशेषोपलक्षणार्थोऽनेयत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं वैषम्योक्त्यर्थत्वेनानुभाषणपूर्वमन्त्यसूत्रावयवव्याख्यार्थमथेत्याद्यनियम इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * यदिवेति * मस्तकादिभागस्य भञ्जनस्फोटनापरप-

ध्रौवस्याग्नेयपुरोडाशविशेषे विधानार्थमेतद्वचनमिति वदता यदा-
ग्नेयस्येति प्राशित्रावदानार्थान्तरप्रकरणप्राप्तमाग्नेयात्प्राशित्रावदानम-
नूद्य तन्मस्तकं विभज्येति वचनव्यक्तिर्व्याख्याता । प्राशित्रमवद्यती-
ति सामान्यवाक्यात्प्राशित्रावदानस्य साधारण्यात् युक्तेर्युक्तं चतु-
र्द्धाकरणस्यापि तं चतुर्द्धा कृत्वेति सामान्यवाक्यात्साधारण्यं शङ्कि-
तुमाह * स्थित इति * द्विदेवत्ये तद्धितार्थो न सम्भवतीत्येवमुक्ते- ७६।१२
न न्यायेनाधिकरणे स्थिते उभौ अविशेषादिति कात्यायनाख्यसु-
महच्छापथबलात्प्रत्ययश्छीयते इत्यर्थः । कतस्यापत्यङ्गोत्रमित्यस्मि-
न्नर्थे गर्गादिभ्यो यञिति यञं कृत्वा कात्यस्यापत्यं युवेत्यस्मिन्नर्थे
यञिञोश्चेति फक्प्रत्यये तस्य चायनादिसूत्रेणायनादेशे कृते कात्याय-
नस्येदमित्यस्मिन्नर्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये तस्येयादेशे नाजादित्वा-
त्फक्फिञोरन्यतरस्यामिति फक्प्रत्ययस्य लुक्पक्षे कात्य इति यकारा-
दारपरतः छप्रत्ययप्राप्तावापत्यस्य च तद्धिते नातीति आकारादिव-
र्जिते तद्धिते परेऽपत्यवाचिनो यकारस्य लोपात्कातीयमिति रूपसि-
द्धिः । न्यायविरोधात्कात्यायनीयवचनस्य बाधमाशङ्क्याबाधार्थं
श्रुतिमूलतामाह * उक्तमिति * इह दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुति-
रित्यर्थः । कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां पठति तमिति । सामान्यश्रुतेर्वि-
शेषश्रुत्याग्नेयमात्रविषयत्वेनोपसंहारात्साधारण्यानापत्तिरिति परि-
हारमाह * अग्रेति * नित्योक्त्याऽनुपसंहारे विकल्पापत्तिरुपसंहा-
रकारणत्वेन सूचिता । प्राशित्रवाक्ये व्याख्यातेन परपदार्थान्वयवि-
धौ श्रुतिबाधापत्तेर्विशिष्टावदानविधयकगमाद्विशेषशास्त्रत्वेन सा-
मान्यशास्त्रोपसंहारकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते *प्राशित्रेति* वाक्या-
न्तरप्राप्तेः प्राशित्रावदानस्य विधातुमशक्यत्वाद् गुणमात्रार्थत्वा-
वगतेर्विशिष्टावदानशास्त्रत्वाभावान्नोपसंहारकत्वं सम्भवतीति परि-
हरति *नेति* एतदेव विवृणोति *मस्तकमिति* पुरोडाशवाक्यस्यापि
बर्हिःप्रत्वलक्षणगुणमात्रार्थत्वात्कर्ममात्रार्थत्वाद्वा चतुर्द्धाकरणवि-
धायित्वाभावे ऽविशेषशास्त्रत्वाभावान्नोपसंहार्यत्वं स्यादित्याशङ्क्या-
ह * इदं त्विति * कृत्वाशब्दोक्तायां चतुर्द्धाकरणभावनायां गुणा-
श्रुतेराख्यातोक्तायाश्च बर्हिःप्रत्वकरणभावनायाः प्राधान्यप्रतीतेः
कृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वायोगाद्विगुणत्वोक्तिः । शाखान्तरी-

यत्राध्येतृभेदेन पुनर्वचनत्वस्य निरस्तत्वाच्छाखान्तरीयस्य च दूरस्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगात्स्वगुणश्रवणे ऽपि विधयैव क्रिया दूरस्थस्य प्रत्यभिज्ञाभ्युपगमे ऽपि स्वभ्यासेन क्रियाविधिः शक्यो वक्तुमिति प्रौढिप्रदर्शनार्थो पुनर्वचनोक्तिः । शाखान्तरीयस्य सामान्यस्याबुद्धिस्थत्वेनोपसंहारायोगं शङ्कते * दूरस्थत्वादिति *

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः ।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

न्यायाद् दूरस्थो ऽप्युपसंहारो नाशक्य इति परिहरति * नेति * वृद्धश्लोकेन सामान्यन्यायमुक्त्वा तदुपजीवनेन दूरस्थस्या ऽपि सामान्यस्य विशेषणोपसंहारसिद्धिमाह * तेनेति * येन कारणेन दूरस्थस्या ऽपि योग्यत्वात्सम्बन्धो युक्तस्तेन कारणेन दूरस्थमपि सामान्य विशेषेण विना ऽनुपपद्यमानत्वाच्छाखान्तरीयविशेषं प्रति गच्छति ततश्च श्रुतविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगाद्विशेषशास्त्रेण स्वविषयभूते विशेषे स्थाप्यते दूरस्थत्वे ऽपीति श्लोकार्थः । दूरस्थयोरप्युपसंहार्योपसंहारकतावश्यम्भवोक्तिश्यामुक्ता युक्ता । सामान्यशास्त्रस्य पूर्वालोचनायामुपसंहारसम्भवे ऽपि विशेषशास्त्रस्य पूर्वालोचने सामान्यशास्त्रानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुरुकालवर्हि पत्नकरणविषय ऽनुवादमाह * अथ चेति * यर्हि पत्यकरणस्या ऽपि चतुर्द्धाकरणवच्छ्लप्रतिपत्त्यर्थभक्षाङ्गत्वेन चतुर्द्धाकारणाङ्गत्वाभावादङ्गाङ्गिभावाया ऽनुवादायोगात्क्रमनिरपेक्षवर्हि पत्त्वविधायत्नुवादानर्थक्यापत्ते शाखान्तरप्राप्तचतुर्द्धाकरणा ऽनुवादाभ्युपगमे यर्हि - पत्वस्य शाखान्तरप्राप्तस्या ऽनुवादोपपत्ते न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्य क्रममात्र तर्हि विधीयतामिति पक्षान्तरमाह * अथवेति * सा ऽऽरण्यानङ्गपरिहारमुपसंहरति * अतश्चेति * मिथस्तेषामसम्बन्धादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्यवधारणकल्पनयास्यैकदेशर्वाद्धिदयस्यानामक प्रकरणान्तरं याजितस्य विरुद्धत्वोक्ते पदेकाद्वि-दर्भस्थाना मिथ सम्बन्धो न स्यात्तना द्विदवत्यस्या ऽपि लक्षणार्थाभिगुणश्रुतिमत्त्व त्यतरमीत्यत्र लक्षणार्थेति सिद्धान्तसूत्रावयवे ऽनुवनस्य पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन याजनार्थं यदि रिवति भाष्य

व्याचष्टे * यदि त्विति * उपलक्षणकार्ययोर्मिथो ऽसम्बन्धात्कार्यायोगित्वेनोपलक्षणस्यानाहत्यतेत्येवं स्वमतेन व्यवधारणकल्पनां विनैव पूर्वपक्षसूत्रावयवे व्याख्याते त्वाग्नेयत्वेन द्विदेवत्यस्योपलक्षयितुमशक्यत्वादनुपलक्षितस्य चाग्नेयशब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वान्मिथस्तेषामसम्बन्धे ऽप्येकदेवत्यस्यैव लक्षणार्थो ऽग्नेयत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं लक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यां सूचयितुमाह * यद्यपि चेति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनमहितवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्य प्रथमश्चरणः समाप्तः।

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

बर्हिर्न्यायः । लवनप्रकाशमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-
स्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

लिङ्गहेतुकस्य विनियोगस्य श्रुतिसापेक्षत्वाच्छ्रौतविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तायां सङ्गतिमाह * इदानीमिति * विशिष्टावृत्त्या विविधरूपविनियोगाभिधानाद्विनियोगप्रकारोक्तिः । सामर्थ्याख्यस्य लिङ्गस्य मन्त्रेष्विव द्रव्यावदानाद्यङ्गभूतेषु स्रुवादिष्वपि विनियोजकत्वसद्भावात्तेष्वलिङ्गहेतुकविनियोगप्रकाराचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्क्य मुख्य एव विनियोगो गौणोऽपि चेत्येतत्प्रकारव्यतिरिक्तस्य लैङ्गिकविनियोगप्रकारस्याभावात्तस्य चार्थप्रत्यायनव्यतिरिक्तसामर्थ्यहेतुकत्वाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तस्य चार्थप्रत्यायनसामर्थ्याभावान्मन्त्राणामेव लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्ताविषयत्वं भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयितुमाह * लिङ्गं नामेति * गौणार्थप्रत्ययस्य तर्हि मुख्यार्थप्रत्ययजन्यत्वेन मन्त्रे मन्त्रजन्यत्वाभावान्मन्त्रसामर्थ्यानुपपत्तेर्बर्हिर्मन्त्रस्य मुख्येष्वेव कुशेषु विनियोगो गौणेष्वपि वा कुशसदृशोलपाख्येषु सुगन्धादिषु तृणान्तरेष्विति चिन्ता न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तच्चेति * गौणस्यार्थस्याशाब्दत्वे शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेर्गौणेऽप्यर्थे शब्दव्यापारोऽस्तीत्याशयः । कः पुनरिति भाष्यस्य गौणार्थाभावात्सन्देहायोगेनाधिकरणाक्षेपार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * तत्सिद्धिसूत्रे गौणस्यार्थस्योक्तत्वान्नेह तदभावाशङ्का युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्सिद्धीति * गौणत्वनिमित्तविशेषानवधारणे गुणस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रकृतचिन्तासिद्धेरिह सामान्यतो गौणेऽर्थे सिद्धे जहत्स्वार्थाभिधायित्वादिनिमित्तत्रयस्य वेदेऽनुपपत्तेः प्रस्तरादिशब्दानां यजमानादिषु

७६३।*

गुणवृत्तिसिद्धौ लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वरूपो गौणत्वयोगौ-
णत्वनिमित्तविशेषस्तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात इत्युक्ते तथाप्यजहत्स्वा-
र्थाः सर्वा वृत्तय इति तत्सिद्धिसूत्रे ऽभिहितत्वादुपपदाधीनत्वा-
दिषु चेहाशङ्क्यमानेषु पञ्चस्वपि गौणत्वनिमित्तेषु स्वार्थत्वान्नेहो-
पपदाधीनत्वादिति निमित्ताशङ्का युक्तेत्याशङ्का स्वार्थपरित्यागवृत्ति-
त्वमप्यर्थेन नित्यसंयोगादित्यत्रैव सिद्धं तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात-
मित्युक्तमतो नैव गुणो नाम कश्चिदस्तीत्याशङ्का युक्तेति प्रकरणा-
र्थः । एवं सति तत्सिद्धिसूत्रं पश्चात्कार्यमित्याशङ्क्याह * अय-
मर्थत इति * वक्ष्यमाणगौणत्वासिद्ध्यत्कारेणापि निमित्तविशेषो-
क्तिर्युक्तेत्याशयः । उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र
चेति * शङ्किष्यमाणोपपदाधीनत्वादिनिमित्तान्तरानिरासं विना
गुणयोगनिमित्तत्वासिद्धेरुपक्रममात्रत्वसूचनार्थम् * तत्र चेत्युक्त-
म् * उत्पत्त्युक्त्यावगतिरुक्ता गुणादवगमनं गौणत्वे हेतुरित्यर्थः ।
शङ्काशयविवरणार्थं यद्येवमिति भाष्यं व्याचष्टे * शास्त्रादिश्य
इति * कथं सर्वेषां शब्दाभिधेयतेत्याशङ्कां निराकुर्वञ्श्लोकं व्याच-
ष्टे * परेति * पैङ्गल्यादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्विशेषस्य चाग्नि-
गतस्यान्यत्राभावादग्निगुणयोगेन माणवकावगत्यनुपपत्तेरग्नित्वपै-
ङ्गल्यतीव्रत्वादेरसर्वगतत्वादग्निशब्दात्प्रतीयमानो ऽर्थो ऽभिधीयमा-
नत्वादन्येन प्रकारेणावगत्ययोगान्मुख्य इत्यर्थः । अन्यशब्दस्याभि-
धीयमानत्वापेक्षायामपि नित्यसापेक्षत्वाद् गतिशब्दसमासाविघा-
तः । उपपदाधीनत्वादीनां निमित्तानां सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादुप-
न्यासपूर्वको निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य गौणत्वनिरासायैकदेशि-
७६४।२ कल्पितानि निमित्तान्याशङ्क्य दूषयितुमुपन्यस्यतीत्याह * तत्रे-
ति * गौणस्य मुख्याद्विवेकार्थं द्योपपदाधीनप्रत्ययस्य लक्षणत्वेन
शङ्कनीयत्वाद्व्यापिनश्च धर्मस्यान्यतो व्यावर्त्तकत्वेन लक्षणत्वाद-
ग्निरधीतइत्यादौ चोपपदाभावे ऽपि गौणत्वप्रसिद्धेरुपपदाधीनप्रत्य-
यस्याव्यापित्वादर्थधर्मत्वाभावाच्च लक्षणत्वा ऽनुपपत्तेरयेति भा-
ष्यमयुक्तमाशङ्क्याह * सर्वथेति * धर्मत्वाभावे ऽप्यन्यतो व्या-
वर्त्तकत्वाल्लक्षणत्वोपपत्तिः पूर्वार्द्धेनोक्ता उत्तरार्द्धेन पराधीना शा-
ब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे पराधीनप्रवृत्तिरित्यर्थधर्मस्य पराधीनप्रवृत्ति-
त्वस्य लक्षणतोक्ताग्निरधीतइत्यादावपि माणवकाद्युपपदस्यार्थप्र-
करणाक्षिप्तस्यशब्देनान्यासता परिहृता । नित्यशब्दार्थं व्याचष्टे * न
हीति * माणवके पैङ्गल्ये प्रत्ययो माणवकप्रत्ययः । एवमपि को
ऽत्र गुणो विवक्षितो यत्सम्बन्धाद् गौणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *

तदेव चेति* अग्न्यादिनाम्नां पैङ्गल्यादिप्रवृत्तौ माणवकादिपदान्तर-
स्य हेतुत्वेनानुग्राहकतयाङ्गात्मके गुणत्वे ऽभिहिते कथं पादान्तरस्य
पैङ्गल्यादावग्न्यादिनामप्रवृत्तिहेतुतत्याशङ्क्य सामान्योक्त्या समाना-
धिकरणकृतोक्ताग्निशब्दस्य माणवकगतपैङ्गल्यादिवाचित्वाभावे मा-
णवकशब्दाग्निशब्दसमानाधिकरण्यायोगात्पैङ्गल्यादिवाचिताग्निशब्द-
स्यावसीयतइत्याशयः पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकशक्तिनाशेन
शक्त्यन्तरानुत्पादकत्वादुपपदापेक्षित्वे ऽपि मुख्यत्वानपायान्मुख्याद्वि-
वेकानापादकत्वेनैतल्लक्षणार्थं नैतदित्यादिभाष्य व्याचष्टे* नैतदिति*
स्वभावादेव पैङ्गल्ये ऽस्याग्निशब्द प्रति मुख्यत्वं लक्षणवाच्यत्वं नापे-
क्षितमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे *यथैवेति* सम्बन्धानुभवजन्यसंस्का-
रसम्बन्धस्मृतिग्रहणायादिशब्दः।नचासाविति भाष्यं शब्दद्वयसमुदा-
यावयवत्वाख्यं गुणशब्दात्प्रतीतेर्गौणतत्येव गौणत्वलक्षणदूषणार्थत्वेन
व्याख्यातु लक्षणान्तरमुपन्यस्यति *अथेति* माणवकाग्निशब्दस-
मुदायवाच्यस्य पैङ्गल्यस्याग्निशब्दात्मकमवयवं प्रति गौणतेत्यर्थः ।
एतल्लक्षणदूषणार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्या-
चष्टे * तत्रेति * उभयोरपि पैङ्गल्यपिण्डस्वरूपयोर्वाच्यत्वादुभाव- ७६५।४
प्यग्निमाणवकशब्दौ प्रात्यात्मिकयोरर्थयोर्मुख्यावित्युक्ते ऽर्थ विष-
यगौणमुख्याविवेकप्रस्तावादर्थमुख्यत्वोक्तौ शब्दमुख्यत्वोक्तिरिति सू-
चनार्थेनिकरणः । वाक्यार्थस्यैक पद प्रति वाक्यावयवत्वात्मकगु-
णवशात्प्रतीतेर्गौणतेत्येव लक्षणान्तरोपन्यासार्थमथेति भाष्यं व्या-
चष्टे * इदानीमिति * सर्ववाक्यार्थानां तर्हि शब्द प्रति गौणत्वाप-
त्तिरिति परिहारसूचनार्थम * पूर्ववदेवेत्युक्तम् * एतल्लक्षणदू-
षणार्थं नैतदितिभाष्य व्याचष्टे *तदिति* अग्निमाणवकशब्दाभ्या-
मग्निमाणवकत्वयोरभिधानात्तद्विशिष्टे कार्योक्ति' सम्भवतीति वा-
शङ्क्याह*नत्विति*नच्छब्देनाग्निशब्द' परामृष्टः । पैङ्गल्यस्य तर्ह्यग्निश-
ब्दवाच्यत्वात्पदार्थत्वोपपत्तवाक्यार्थत्वसम्भवाद्युच्येत ततो वा-
क्यार्थता भवेदित्यनेनावाच्यत्वात्पैगल्यस्य वाक्यार्थत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्क्याह *नचेति* वाक्यार्थत्वानिरासमुपसहरति *तस्मा-
दिति * गौणमुख्यविभागादावमिदृष्ट्युपसहारार्थन्तदेवमिति भाष्यं
व्याचष्टे *तेनेति * पैङ्गल्यस्य शब्दावाच्यत्वोक्तेष्वविरोधमाश-
ङ्क्याह * माणवकस्येति * मन्दप्रसिद्धत्वात्मक गौणलक्षणोपन्या-
सार्थं तथेति भाष्यं मन्दप्रसिद्धस्य गुणादवगतत्वाभावेन गौणश-
ब्दवाच्यत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य मन्दप्रसिद्धस्य मन्दप्रयोगविषयभू-
तस्य वाक्यार्थस्योपपादन विना निश्चेतुमशक्यत्वादुपपदस्यैवानापि

पक्षद्वय ऽनुग्राहकत्वेनाङ्गत्वाद् गुणता विवक्षितेति सूचयन् व्याचष्टे * अर्थात * यथा मन्दप्रसिद्ध्या कृतमुपपदस्याश्रयण च यथा च सुष्ठु प्रसिद्ध्या कृतमनाश्रयण ततएव दर्शयतीति मन्दप्रसिद्धत्वस्योपपदाश्रयणमिति तत्वोक्त्या मन्दप्रसिद्ध्यर्थे प्रतीतावुपपदस्यानुग्राहकत्वाद् गुणत्वसूचित कथं तदुपपदाधीनत्वपक्षात्पक्षान्तरतेत्याशङ्क्य मन्दप्रसिद्धं सन्तमप्युपपदव्यापार लक्षणत्वेन * मुक्त्वेयुक्तम् * एतल्लक्षणदूषणार्थमिदमपाति भाष्य व्याचष्टे * तत्रति * ज्ञानस्य निरवयवत्वात्स्वता न्यूनातिरिक्तत्वाभावे ऽपि ज्ञाप्यदल्पबहुत्वाभ्या न्यूनातिरिक्तत्वसम्भवमाशङ्क्य ज्ञाप्यल्पत्वात्सख्यातो ज्ञानाल्पत्वे ऽपि मान्द्यात्प्रसिद्धेर्निरवयवत्वेन च स्वरूपपरिमाणाल्पत्वायोगान्निरवयवसामान्यमात्रविषयत्वेन च शब्दस्य ज्ञानस्य विषयाल्पपरिमाणतया ऽप्यल्पपरिमाणयोगान्मान्द्यायोगसूचनायाऽस * इत्युक्तम् * अल्पप्रयोगित्वात्सकललक्षणापन्यासार्थमथाति भाष्यमल्पप्रसिद्धत्वलक्षणाल्पप्रयोगित्वलक्षणस्य मूलभूतत्वेन विशेष दर्शयन् व्या-

७६६१। चष्ट * इदानीमिति * एतच्च लक्षणदूषणार्थनैतादिति भाष्य व्याचष्ट * तादिति * पुन शब्दन सामर्थ्यनिमित्तप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्य मुख्यत्व ऽव्ययस्य गौणत्वनिरास । प्रकृत कथ सिद्धमित्याशङ्क्य शब्दस्य मुख्यत्व ऽर्थस्यापि मुख्यत्वापत्तिरिति परिहारार्थत्वेनात सोऽपाति भाष्यव्याख्या सूचिता । यथा च तदया गवादिशब्दाना पृथिव्यादिरित्यननापपदाधीनत्वस्यति व्याप्तिर्दर्शिता तथास्य प्रसिद्धिप्रयोगयारपि दर्शयितव्येत्याह * इहापि सेति * अतिव्याप्तिमेव दर्शयितु वृद्धश्लोक पठति * तथा चाहति * परकल्पितेषु गौणत्वलक्षणेषु मुख्यार्थाविनाभावत्वेन दूषितेषु वाच्यगुणयोगेन प्रतीयमान वातमक्त्विक्यापादकलक्षणोक्त्यर्थमवत्यादि भाष्य तात्पर्यतो व्याचष्ट * इदानीमिति * अप्रस्तावदभिधानमित्युत्तरश्लोक तावच्छब्दो व्याख्येय । अप्रिय पैङ्गल्यस्य माणवक च पैङ्गल्यान्तरस्याप्यभिधानमात्रत्वादाशङ्क्याप्रसम्प्रमादय परिदिष्टस्यार्थस्य प्रतीतेरनभिधयनामुनामात्यप्रकरणन्यायेन दर्शयितुम *व्यक्तिचदित्युक्तम् * परगुणाना परशक्त्यना परगुणाना चति वार्त्तिकोक्ता परिहर्तुमाह * सा न चति * गुणव्यक्तीना परत्राभाव ऽपि सामान्यानि परत्र मा पुन मन्दत्वं दर्शयितु चिरादौ यत्तु सादृश्य सामान्य तत्र कि नयम् तथापि पृथिव्यारणसत्वानादिसमानतात प्रदनासरूपमान सार्ववालतानां । गुणयोग निमित्तवृत्तित्वात्मकगौणलक्षणमप्युपादनस्य पत्र गौणत्वासिद्धर्यथाक्रमयमर्वामिति भाष्य

दर्शपूर्णमासयोस्तृणसदृशाभावात् कुशाविषयस्तृणशब्दो न कुशस-
दृशसुगन्ध्यादितृणान्तरोलपराजिस्तरणार्थो विषयस्तृणसदृशशब्द इ-
त्येव स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। गौणमुख्यविभागोक्तेरधिकरणारम्भ-
सिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सु-
खग्रहणार्थं गौणत्वलक्षणानि सङ्गृह्णाति * एते चेति * स्वार्थं जहा-
तीति जहत्स्वार्थो ऽर्थान्तराभिधायी च तस्य भावो जहत्स्वार्थाभि-
धायित्वं गुणिरूपाग्न्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैङ्गल्यादौ वृत्तिर्गौ-
णत्वे कारणम् अग्न्यादिजातिपैङ्गल्यादिगुणसङ्घातो ऽग्न्यादिशब्दवा-
च्य स जातिरहितगुणमात्र शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणम्। अ-
ग्न्यादिशब्दवाच्यस्याग्नित्वादेर्माणवकादावग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्प-
नागौणत्वकारणम्माणवकाद्युपपदसहायस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्ग-
ल्यादौ वृत्तिरङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वाद् गौणत्वकारणमग्निर्मा-
णवक इत्यादिशब्दस्यावयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैङ्गल्यादौ या
प्रसिद्धिस्तस्याभाव समुदायावयवभूतस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणवत्। प्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारण
पैङ्गल्यादेरग्निर्माणवक इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ
वाक्यवयवत्वाख्यगुणवत्त्वाद् गौणत्वकारणमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्या-
दावकल्पश्रोतृप्रसिद्धत्वमङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतीतिनिमित्ताद्गौ-
णत्वकारणम्। यस्मिन् पैङ्गल्यादावग्न्यादिशब्दस्याल्पैर्वक्तृभिः प्रयो-
गः सो ऽल्पप्रयोगी तस्य भावो ऽल्पप्रयोगिता ऽल्पप्रसिद्धत्ववद्गौणत्वका-
रणम् एतान् गौणत्वकारणपक्षान्निरस्याग्न्यादिशब्दवाच्येनाग्नित्वादि-
नाग्न्यादिगुणस्य पैङ्गल्यादेर्लक्षणा माणवकादावग्न्यादिगुणवत्यग्निश-
ब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गौणशब्दवाच्यरूपगौणत्वकारणत्वेन साधितेति न-
यानां मध्ये युक्तायुक्तपक्षविवेकायोक्तं किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं
व्याचष्टे *तत्रेति *सकृदाम्नातस्य मन्त्रस्यावृत्त्यनापत्तिः साक्षान्मुख्ये ७६७।१
विनियोगस्य मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमावृत्त्यविरोधोक्त्यर्थं
परार्थत्वादित्युक्तं मुख्यविनियोगेन कृतार्थस्य गौणे विनियोजकश्रु-
त्यकल्पनादुभयाङ्गत्वायोगमाशङ्क्यानेन मन्त्रेण यदभिधातुं शक्नुया-
त्तदभिदध्यादिति गौणमुख्यसाधारणश्रुतिकल्पनेनोक्त्यर्थो नित्यशब्दः
अप्राकरणिके ऽपि तर्हि विनियोगापत्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणावरु-
द्धसामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गस्याप्रकृते विनियोजकत्वायोगोक्त्यै-
व प्रकृत गौण मुख्ये च *प्रयोगितेत्युक्तम् *संस्कारत्वादि-
ति सूत्रस्य शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *एव
चेति * प्रकरणवचोदको ऽप्यनुग्रहीतव्य इत्याह * तथेति *

ऋषिशब्देन दृश्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या वेदाभिधानाद्वैदिकं मन्त्ररूपम- पेशब्देनोक्तम् । औत्पत्तिकेन प्रथमावगतेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्राणां सम्बन्ध इत्येवं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमध्यमसूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन स्पष्टत्वान्मुख्य एव चेति भाष्यमव्याख्याय हेत्वर्थत्वेनाद्यावयवव्या- ख्यार्थं प्रकरणे इत्यादिभाष्यं प्रधानैकवाक्यतां विनाप्यभिधेयार्थ- त्वोपपत्तेः प्रधानैकवाक्यतोक्त्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुशेषत्वो-

विनियोगादन्योन्यानपेक्षाणां च पदार्थानामनुष्ठेयत्वावगतेरन्योन्यान- पेक्षाणामेव स्मारकापेक्षत्वात्प्रत्येकमेव पदार्थेषु मन्त्रविनियोजिकायाः श्रुतेः कल्प्यायां मुख्यप्रत्यायनं विना गौणप्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यप्र- त्यायनाशक्तेर्मुख्यविषयविनियोजकश्रुतिकल्पनां विना गौणविषय- श्रुतिकल्पनायोगान्मुख्यविषयश्रुतिकल्पनायाः प्राथम्यावगतेर्मुख्य- विनियोगेन मन्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्यान्न गौणे मन्त्रविनियोजककल्पना न युक्तेत्येवं परिहारार्थतया मुख्येनार्थेन गौणतार्थप्रत्यायनवेलायाम- पि मन्त्राणां प्रत्याय्य प्रत्यायनलक्षणः संयोगादित्येवमन्त्यावयव- व्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मुख्येन चेति * गौणेन कृतार्थत्वाच्च मुख्ये श्रुतिकल्पनेत्येवं कस्मान्न भवतीत्याशङ्कां निरस्य श्लोकं व्याचष्टे * अपि चेति * अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो ऽभिधानवाची स्यादिति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन सामर्थ्या- धीनत्वाच्छ्रुतिकल्पनस्य मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतस्तत्रैव श्रुतेः

मुख्यप्राप्त्युपायान्तरनिवृत्त्यशक्तेः सामर्थ्यप्राप्त्युपायान्तराभावाद्- गौणविनियोगायोगात्तदर्थतया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवयवस्या- प्यव्याख्यार्थमपि च गौणस्येति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * मुख्यार्थसंयोगेन मन्त्रपाठस्य कृतार्थत्वे ऽपि मुख्यद्वारा गौणप्रत्याय- नार्थं गौणा ऽपि मन्त्रा विनियोज्य इत्याशङ्क्योपायान्तरेणापि गौण- मन्त्रार्थप्राप्तेर्मन्त्रनियमो न युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन यदि गौ-

णप्रत्यायनस्य नित्यं मुख्येनार्थेनोपायोपेयत्वलक्षणः संयोगो भवेत्तसो मुख्यद्वारा मन्त्रस्य गौणे ऽपि विनियोगः स्यान्न त्वेतदस्तीति व्यवधारणकल्पनया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्ययवस्यान्यथाव्याख्यार्थमपि च यो गौण इत्यादि मुख्य एव विनियोग इत्यन्तं भाष्यमत्रयघयो व्याचिख्यासुः प्रत्याययतीत्यन्तं तावद्व्याचष्टे*अपि चेति * सचेदित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * यदित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * नेति * अथत्याद्याशङ्कोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * पाक्षिक- ७६८
त्वे ऽपीति * यदेति प्रकृतसिद्ध्युपसंहारभाष्य व्याचष्ट * नित्यमिति * उपायान्तरेण गौणप्रतीतिसिद्धावपि मन्त्रस्मारितस्याभ्युदयकारित्वाद् गौणे ऽपि मन्त्रविनियोगो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन साधनविशेषानपेक्षणार्थस्मृतिमात्रेण प्रयोजनभूतमार्थानुष्ठातुः सयोगाद्य मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्यनार्थेन चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मन्त्राम्नानानर्थक्यपरिहारार्थं मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य स्मार्यस्मारकत्वसयोगमाद्वादाम्नानार्थवत्त्वापपत्तेर्न गौणस्य मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्यंत्रमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनैव पक्षमव्याख्यार्थमथापीति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्रेति * पक्षस्वपि व्याख्यासु सकृत्सूत्रं योजयति * तेनेति * नित्योपपादनायाव्यभिचारितोक्ता *

संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रं योजयति अचोदित इति * लिङ्गेन प्रकरणबाधस्यादोषत्वोक्त्यर्थतया न च कार्श्यादीति भाष्यावयव व्याख्यातु लिङ्गेन चेत्युक्तं कर्मान्तराङ्गत्वे ऽपि तर्हि प्रमाणाभावादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य * कथं पुनरिति * वैदिकत्वसामान्योपस्थापितवैदिककर्मान्तराङ्गत्वं सन्निधानाख्येन पञ्चमप्रमाणनाशङ्क्याहवनीयादिवत्सामान्यत कर्माङ्गत्वानवगमात्सामान्यमात्रेणानाकाङ्क्षिता कर्मविशेषाङ्गता बोधुमशक्येति परिहारसूचनार्थं वैदिकोक्तिः । कर्मानङ्गत्वे ऽपि लिङ्गाद्देवताङ्गत्वं भवतीत्याशङ्क्याह * कथं चेति * क्रत्वङ्गभूते ऽर्थे सामान्यतो मन्त्रविनियोगाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वापेक्षायां विनियोगापत्तेर्नैष्फल्यप्रसङ्गान्न लिङ्गमात्राद्दङ्गत्वं सम्भवतीत्याशय. । परिहर-

(१) पक्षमादरणीयेत्येवमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनान्यथा व्याख्यार्थमथवे वे. तिभाष्य "व्याचष्टे नवेति" इति २ पु० पा०।

ति * तदिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यागेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तत इति * चोदकानुग्रहशङ्कोत्तरत्वे तु विकृतावचोदिते ऽन्यादावन्यादिशब्दो यत्र भवति तत्तथा युक्तमित्येव सूत्रयोजना स्पष्टत्वान्न कृता ।

गार्हपत्यन्याय । इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्य
विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते विनियोजकश्रुतिसहायतापि गौणसामर्थ्यस्य न सम्भवतीति प्रसक्त
७६९। स्यापवादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * अपवाद इति * निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वारूपा अभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे वसूनामित्युपमार्था येन कारणोपमानतया ऽस्मिन्मन्त्रे निर्देशादप्राधान्यात् गतेर्धरो ध्रुव तथा सोम आपश्चैवानिलो ऽनल प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्त्तिता इत्यनलशब्दवाच्यस्य वाग्नेर्वसुत्वस्मरणादुक्तानां मध्ये ऽग्निर्नाम वसुरिन्द्र इव सङ्ग्रामे स्थितवानित्यग्निस्तुतिप्रतीतेर्वसूनां पावकश्चास्मीति चाग्नेरेव वसुश्रेष्ठत्वस्मरणात्तत्समीपे ऽन्येषां वसूनां गमनाद्वसुसङ्गमनत्वस्याप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेर्नैयमृगैन्द्रीत्यवचनादाहार्यत्वाशङ्क्याह * निवेशन इति * बलाबलाधिकरणे श्रुत्या लिङ्गबाधस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैन्द्र्येति देवतातद्धितश्रुत्यैन्द्रप्राधान्यावगमाद्ग्रामराजवणयोरिवाति यथानन्यचरितत्वेनेन्द्रस्यापीन्द्रोपमानरूपस्तुतिसम्भवादैन्द्रीत्वेनैवोदाहृतेत्याशय । विज्ञायत इति कुर्वैतदुदाहरणं युक्तमित्यध्याहारेण ग्रन्थो योज्य । मन्त्रस्वरससामर्थ्यालोचनेन च पूर्वपक्षकरणं बलाबलाधिकरणादिहापि फलं वनस्पतिरसीत्यृच शाखान्तरपठिताया उदाहार्यत्वापत्तेस्तद्धितश्रुत्यालोचनयैवेह पूर्वपक्ष इत्यपौनरुक्त्यसूचनायाह * केषां चिदिति * असमर्थविनियोगाशक्त श्रुत्या सहायत्वेनापेक्षितं सामर्थ्यं किं मुख्यमेव सहायतामश्नुते । गौणमपि वेति सन्देहो भाष्योक्तसन्देहस्य हेतुरिति सूचयितुमाह * तत्रेति * पुन पुनरित्यापाधेयपूर्वकमन्त्रस्य समाधानार्थं भाष्ये शब्दस्तुतिप्रसादात्सन्देहो घटनीय इत्येवमर्थत्वेन तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * सत्यपि वेति * नचार्थवन्मन्त्रस्य कथञ्चिदपि शक्तिर्वक्तुं शक्या यतस्तन्निर्णये-

नैव निर्णयः स्यादित्याह * तत्रेति * प्रमाणान्तरेणेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरतावगमिष्यतइत्याशङ्क्याह *नहीति * तात्पर्यतो व्याख्यातं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यद्वीत्यवयवं तावद्व्याचष्टे * अभिधानं चेति * नोपस्थानमन्त्रचोदितं किं त्वभिधानमपीति चकारेण वदता वचनेनाभिधानेनोपस्थानमित्युक्ते विनाप्युपस्थानमभिधानसम्भवादभिधानपरतया नोपस्थानमाद्रियेतेत्याशङ्क्य संस्क्रियते पूज्यते ऽनेनेति संस्कारशब्देनोपस्थानस्य सम्पूज्यार्थतायामुक्तायां कथं तर्ह्यभिधानार्थतेत्याशङ्क्याभिधानस्य स्तुतिरूपपूजात्मकत्वेनैकपदैस्तुत्ययोगाद्वाक्योक्त्योपपादिते सम्बन्धभाष्यव्याख्या सूचिता कथमात्मनेपदादभिधानार्थतावसीयतइत्याशङ्क्योपान्मन्त्रकरणइत्युपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतिमालाच्य तिष्ठतिना मन्त्रकरणस्य व्यापारस्याभिधाने ह्यात्मनेपदं भवति नचाभिधानत्वमनपेक्ष्य व्यापारान्तरे मन्त्रः करणमित्युक्तम्। नचेत्याद्याशङ्क्यन्त भाष्यावयवं व्याचष्टे * नेति * उपपूर्वस्यापि तिष्ठतेर्लोके ऽभिधानवाचित्वाप्रसिद्धेः फलभोक्तृत्वयोग्यताधानार्थानां यजमानसंस्काराणां यागकार्यभोक्तृत्वयोग्यतोत्पादनाद्यागाङ्गत्ववत्समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वे सति समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वकल्पनान्मन्त्रकरणकत्वोपपत्तौ प्रसिद्धसमीपस्थानवाचित्वत्यागायोगादभिधानार्थसमीपस्थानवाचित्वेनोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदमवगम्यते न तु समीपस्थानवाचित्वत्यागेन वाचितेति सूचनायोपस्थानोक्तिर्गार्हपत्यस्य समीपस्थाने कर्मत्वसम्भवे ऽप्यभिधानकर्मत्वोक्त्यर्था प्रकाश्यत्वोक्तिः एतदभिधानप्रयोजनसमीपस्थानरूपमुपस्थानं गार्हपत्यसंयोगार्थमित्यनवगमे ऽपि तद्धितद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ तद्धितः समञ्जसो द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्थ्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्यार्थत्वं निश्चीयतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता। अनीप्सिते ऽपि द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याङ्गत्वेनान्वयसम्भवाद्विरोधपरिहारमाशङ्क्य सत्यधिकरणे ऽनीप्सितत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वनिषेधाद्विरोधसमर्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति* कथमित्याशङ्क्याभाष्यं व्याचष्टे* कथमिति * अविवक्षितेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थं वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभावे ऽपि वाच्येनेप्सितत-

(१) गार्हपत्यवाचित्वानवगमे ऽपि चनैनैव भाष्ये च तद्वाचित्वावगमाच्छक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सम्बन्धमात्रहेतुकतीता आख्याताच्याचकलचणसम्बन्धानवगमे ऽपि गुणद्वन्द्वमङ्गस्येत्यधि० १ पु० पा० ।

त्वात् कर्माख्यकारकविशेषेण क्रियासम्बन्धात्मककारकसामान्यलक्षणाद्वाराधिकरणादिकारकविशेषान्तरलक्षणादायित्वेन व्याचष्टे * सप्तम्यर्थादिति * गार्हपत्यप्रदेशे स्थित्वा ततो निर्गत्य चन्द्रमुपतिष्ठेतेति विध्यर्थसूचनायाधिकरणमपादानं चादीयते न त्वयं तेनेति श्रुत्या कारकत्व सामान्यस्यादिशब्देनोक्तत्वादधिकरणापादानादिलक्षणं कारकत्वसामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया भाष्य वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणापादानादिलक्षणं कारकत्वसामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणावृत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * तद्धितश्रुत्यैवेन्द्रप्राधान्यावगमे तस्याश्च मुख्यत्वेन लक्षणावृत्त्ययोगात्पश्चाच्छ्रुततया द्वितीयाया एव तद्धितश्रुतिविरोधाल्लक्षणावृत्तिर्युक्तेत्याशयः । अधिकरणादिरूपकारकविशेषलक्षणा भाष्ये कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्य न्यायलभ्यत्वादिति सूचयितुमाह * तत्र चेति * यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यशब्दो गार्हपत्यगुणयज्ञसाधनत्वसम्बन्धाद् गृहपतेर्यजमानस्य देवता भूता येऽग्न्यवयवसम्बन्धादिन्द्रलक्षणार्थः सन्निधिताख्यमुपस्थानं प्रति प्राधान्येन विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यशब्दविशिष्टमप्युपस्थानमिन्द्रार्थमेव कार्यं चेन्द्राख्यस्य गार्हपत्यस्यासन्निधानात्समीपस्थानपूर्वकाभिधानकर्मेत्थं न सम्भवतीति वाच्यम् । पुराणेतिहासेषु इन्द्रस्य प्राच्यदिक्पालत्वस्मृते प्राच्या च दिश ऐन्द्रीत्यव्यपदेशात्प्राग्देशाभिमुखस्थाने देशद्वारेन्द्रस्य सामीप्यविशेषणत्वोपपत्तेरित्यन्ये व्याचष्टे * यद्वेति * पूर्वभाष्ये द्वितीयायाः क्रियासम्बन्धाख्यकारकत्वसामान्यमात्रलक्षणार्थत्वेऽभिहिते यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यस्य द्वितीयाककर्माख्यकारकविशेषलक्षककारकत्वसामान्यरूपेण क्रियासम्बन्धाभिर्विशेषसामान्यायोगेन कारकविशेषापेक्षाया द्रव्यकर्मसंयोगन्यायेनाधिकरणतयाऽपादानतया चाङ्गत्वेन विशेषणं गार्हपत्यस्तस्माद् गार्हपत्याङ्गकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानकं कार्यं गार्हपत्यस्य च दाहकत्वात्ततोऽधिकरणापादानत्वाभावेऽपि समीपदेशद्वाराधिकरणत्वेनापादानत्वेन वा विशेषणत्वं भविष्यतीत्येवं व्याख्यान्तरसूचनार्थं केचिच्छब्दः । कारकान्तरलक्षणेन्द्रलक्षणार्थत्वपक्षयोर्विवक्षयाह * एतदिति * इन्द्रलक्षणार्थत्वं प्रधानानुगुणत्वापत्तेरपरितोषात्स्वमतेन धातुस्वरसोक्तसमीपस्थानमात्ररूपमुपस्थानं प्रति प्राधान्येन गार्हपत्यशब्दो विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यप्रधानकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानार्थं कार्यं गार्हपत्यस्यैव च सन्निहितदेशत्वात्समीपस्थानं प्रति

कर्मत्वेन विशेषणतोपपद्यत इत्यसन्निहितस्यैव व्याख्यातुमारभते *
अथ वेति * आत्मनेपदद्योतिताभिप्रायार्थत्व विशिष्टसमीपस्थानरूप- ७७०।१
धात्वर्थनिरासार्थेन मात्रशब्देन समीपस्थानमात्रमनेनोपस्थानशब्देनो-
क्तमित्युक्तम् * एवं च सत्यभिधाने मन्त्रस्य करणत्वात्समीप-
स्थाने च गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रियाविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्द
योरविरोधो भवतीत्याह * एकेनेति * एकेन धातुनैकस्यैव व्यापा-
रस्योक्तत्वान्न भिन्नव्यापारविषयत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * द्वौ
चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानवद् गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रि-
याविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरविरोधो भवतीत्याह * एकेति * ए-
केन धातुनैकस्यैव व्यापारस्योक्तत्वान्न भिन्नव्यापारविषयत्व सम्भ-
वतीत्याशङ्क्याह * द्वौ चेति* शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानमात्मनेप-
दाख्यप्रत्ययानुगृहीतया प्रकृत्या प्रकाशनमित्येव द्वौ व्यापारावु-
पात्तावित्यर्थः । अस्मिंश्च व्याख्याने द्वितीयाप्रातिपदिकयोर्द्वयोरपि
श्रुतिवृत्तत्वादयमेव परिहारो ऽभिमतो न तु पूर्वो द्वितीयाया लक्षणावृ-
त्तित्वादित्याह * तत्रेति * व्याख्यानस्याधिकरणत्वस्यापादन-
त्वे वा समीपस्थानानपेक्षप्रकाशन प्रत्ययागात्समीपस्थानान्विते प्रका-
शन इत्यर्थः । शुद्धधातुवाच्यत्वात्समीपस्थानमात्र धात्वर्थो विवक्षितः
समीपस्थानपूर्वकप्रकाशनमात्मनेपदाख्यप्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्य-
त्वात्प्रत्ययार्थो विवक्षित ।एव चास्मिन्पक्षे विध्यर्थो भविष्यतीत्याह*
एतदिति * प्रकाशनस्य प्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्यत्वात्प्रत्ययार्थतया
प्राधान्याद् गार्हपत्यस्यापि प्रकाशनमेव प्रति कर्मतेत्याशङ्क्य समी-
पस्थानस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन प्रकाशनेनाङ्गतया सम्बन्धा-
दानर्थक्यतदङ्गन्यायेन प्रकाशनान्वयायोग्यं कर्म समीपस्था-
ने ऽन्वेतीत्येव निरासार्थत्वेन सम्बन्धादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे
* यद्यपि चेति * मुख्यमवेतिभाष्यं पूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्या-
चष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्तमाह * एवामेति * वचनशतेनाप्य-
शक्यविनियोगायोगाद् गौणशक्त्याश्रयणा तु मुख्यैन्द्रीशब्दानुरोधेन
गार्हपत्यशब्दस्य गुणवृत्त्येन्द्रपरत्वावगमान्नायथार्थे विनियोग स-
म्भवतीत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * निवेशन सङ्गमनो वसू-
नामिति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति एतावतार्थ्विशेषविनियोगसिद्धेरै-
न्द्रीशब्दस्यानुवादत्वादिन्द्रशब्दवन्मन्त्रविषयत्वोपपत्तेर्विध्यर्थत्वे ऽपि
चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनविध्यर्थत्वादैन्द्रीशब्देनैव मन्त्र गौणता-
श्रितेत्याशयेनोत्तरमाह * गौण वामिति * ऐन्द्रीशब्दस्यानुवादत्वे-
नेन्द्रप्राधान्यानभिधायित्वाद्विध्यर्थत्वे ऽपि चेन्द्ररूपेण गार्हपत्य प्र-

काशयेदित्येवमर्थत्वनैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणताश्रयणाद्गार्हपत्यशब्द-
स्य तद्विरोधानुपपत्तेर्मन्त्रब्राह्मणयोरत्र विरोधो वाच्य यत्र च
मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे कचिदन्यतरत्र गौणताश्रयणीया ऽऽपद्यते तत्र
मन्त्राणां गौणता युक्तेति मन्त्रस्य लिङ्गरूपत्वाद् ब्राह्मणस्य च श्रु-
तिरूपत्वाद्वाक्यरूपस्यैव तु मैत्रावरुण प्रेष्यति चानुचाहेति ब्राह्मण-
स्य प्रशास्तर्यजति मन्त्रलिङ्गेन बाधाभ्युपगमाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरण-
नैव मन्त्रे ब्राह्मणविरोधे मन्त्रगौणत्वस्य सिद्धत्वाद् गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्यो-
र्विरोधायोगेन मन्त्रब्राह्मणविरोधमापाद्य श्लोको व्याख्येय । आ-
पाद्याक्षिसूचितं गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्योर्विरोधं तावद् दर्शयितुमाह *
[illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रकाशनीयत्वोक्त्यै विरोधाभावो द्योतित । यत्र चैन्द्रीश्रुत्यैव म-
न्त्रस्यामुख्य ऽर्थे विनियोगाद्विरोध प्रसङ्गो भवतीत्याह * तत्रेति*
इन्द्रप्रकाशनमन्त्रविनियोगार्थत्वनैन्द्रीश्रुत्युपपत्तेर्नैन्द्ररूपेण गार्हपत्य-
प्रकाशनविध्यर्थता कल्पनीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे
* अवश्य भावि हीति * ब्राह्मणगौणत्वापत्तेरैन्द्रप्रकाशनविध्यर्थतै-
न्द्रीश्रुतयुक्तेत्याशङ्कानिरासाशय । पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धव्याख्यार्थो म-
न्त्रस्य त्वेति श्लोक । यत कारणेन गार्हपत्यश्रुतेनैन्द्राश्रुत्या वि-
रोधस्तेन कारणेन द्वितीयालक्षितकारकसामान्यसम्बन्धाद् गार्हपत्य-
स्याधिकरणत्वेनापादानत्वेन वा लक्षितता ङिता या पूर्वपक्षिणोक्ता
साऽप्ययुक्तेत्याह * तेनात * यास्ययवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्द-
स्यैन्द्रवाचितोक्ता साप्यैन्द्रीश्रुत्याविरोधे समुदायप्रसिद्धिबोधायोगा-
७७।१।२ दयुक्तेत्याह * न चोत * यत कारणाद् गृहपतयजमानस्य देवता-
त्वेन सम्बन्धादिन्द्रस्तेन कारणेनात्र ब्राह्मणे ऽवयवसम्बन्धाद् गार्ह-
पत्यशब्दवाच्य इति यदुक्तं तदपि रूढ्या गार्हपत्यशब्देनाग्निप्रत्य-
यान्तस्य चैन्द्रीश्रुत्यविरोधनाबाधिततया दृढत्वान्न स्यादित्यर्थ ।

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्सम्बन्धस्या-

शास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रावतारणार्थमत्राहेत्यादिकारिष्यन्तीत्यन्त भाष्यमर-
यत्र व्याचिख्यासुर्भविष्यतीत्यन्त तावद्भाष्यावयव व्याचष्टे * ननु
चेति * उच्यतइत्यनेन खलु श्लोकेनाप्यैन्द्रमन्त्रेण वचनकल्पित-

या गुणवृत्त्या शक्तिसम्भवाद् गार्हपत्यप्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहार्थमर्हत्यादिदीपयेत्यन्तं भाष्यावयवं शङ्काशयनिरासससमर्थत्वेन व्याचष्टे * तथा हीति * शब्दमात्रोपकारिण्या देवतया ऽर्थे रूपोपकारिणो गार्हपत्यस्य सादृश्यं न सम्भवतीत्याशयः उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयितुमाह * न हीति * सम्बन्धस्येति सूत्रावयवस्याख्यार्थं न हि शास्त्रहेतुक इत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * अदेङाख्यं वर्णत्रयं पारिभाषिको गुणो नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः। एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति *

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

मुख्यप्रकाशनस्य मन्त्रकार्यत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति * अपवादविषयत्वस्य गौणार्थविनियोगस्य क्व चिदनिरूपणात्को हविष्कृदादिमन्त्रो वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयाचे एव सम्मुख्यविनियोगरूपस्योत्सर्गस्य विषयः को वा सूक्तवाकादिर्वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे ऽप्युत्सर्गस्यैव विषय इत्येवं व्याख्येयम्। यद्वोत्सर्गापवादोक्तिभ्यां लक्षणया तद्धेतुभूतलिङ्गवचनाभिधानात्को लिङ्गस्य विषयः को वा वचनस्येत्यर्थः। तत्रेति सन्देहभाष्यमङ्गाङ्गिभावोपदेशार्थमेतद्वचनं काललक्षणार्थं चेति चिन्तायाः प्रकृतगौणमुख्यविचारासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य वचनाद् गौणे ऽवघाते मन्त्रविनियोगो मुख्ये वा ऽऽह्वाने लिङ्गादित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति * आह्वाने मन्त्रविनियोजकस्य लिङ्गस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थावहन्तिसंयोगस्य कालार्थत्वोक्तिः। वचनादवघाताङ्गत्वोक्तिश्चाप्यथामन्त्रार्थत्वेन मुख्यत्वायोगाद् गौणे ऽवघाते विनियोक्तव्यत्वेत्याशयः। शतृप्रत्ययेनावघातस्या ऽऽह्वानाख्यक्रियान्तरलक्षणत्वेनोपादानादुपसर्जनभूतस्य मन्त्रान्वयानुपपत्तेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्या ऽऽह्वानस्या ऽविहितत्वेनानुष्ठेयत्वानवगतेः स्मारकमात्रानपेक्षत्वादपेक्षां च विना लिङ्गस्याह्वाने मन्त्रविनियोजकत्वाशक्तेः पत्नीकर्तृकावघातार्थाक्षेपादाह्वानस्यानुष्ठेयत्वावगमे ऽप्याह्वानानुष्ठानात्पूर्वमेवानुष्ठेयत्वेनावगतावघातस्य स्मारकापेक्षत्वाच्चदतिक्रमेण पश्चात्प्रतीताह्वाना(ङ्गत्वानुपपत्तेरुपसर्जनभूतमप्यवघातमेव मन्त्राङ्गता युक्तेति सूचनार्थं पूर्वप्रतीतोक्ता अ- ७७२१२

ध्वर्युकर्तृकत्वेनावघातस्य पत्न्याह्वानो)नाक्षेपकत्वात्पत्न्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति देवान्हविर्निपितृत्साभिदुरुष्याघहन्तीतिवाक्यात्पत्नीकर्तृकत्वावगमोऽतरकालमवघातेन पत्न्याह्वयानस्य चिरेणाक्षेपमभिप्रेत्य तत्प्रयुक्तः । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा तत्प्रतिपादनार्थं यदीति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यमवतारयति अवहन्ति प्रति मन्त्रोपदेशकविधायकाभावादाह्वयतिपरेण प्रथमलकारेण मन्त्रोपदेशं दर्शयन् व्याचष्टे * यदीति*अथेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यमवघ्नन्नाह्वयती(त्यन्वये ऽनुपात्तस्य मन्त्रस्य काललक्षणायोगादवघ्नन्नेनाह्वयतीत्यप्यन्वये कालविध्यापत्तेस्त्रिरावृत्तिमात्रविधिसिद्धान्तासिद्धिप्रसङ्गादयुक्तमशङ्क्य यदवघ्नन्नेनाह्वयती[1])ति सामर्थ्यप्राप्तमनूद्यते त्रिरिति वचनव्यक्तिरिह विवक्षिता अस्मिंस्तु पक्षे तेन त्रिराह्वयतीत्येतावता त्रिरभ्यासविधिसिद्धेरवघ्नन्नित्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य काललक्षणार्थत्वं वक्तुं क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरस्यैव कालतो लक्षयितुं शक्यत्वाच्चदन्वयित्वेनोक्तिः गौणार्थमन्त्रविनियोगापादकमन्त्रावघातान्वयशङ्कानापत्त्यर्थं च मन्त्रानुपादनमिति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * ततो ऽस्य मन्त्रस्य त्रिरावृत्तिविधौ हन्तिराह्वानस्य काल लक्षयतीत्येवं भाष्य योज्यम । यथैन्द्री वचनादयथार्थे विनियुज्यते तथा ऽऽहूयतेराह्वानमेहिशब्दवत्त्वादाख्यायते ऽनेनेत्याख्यातार्थल्युडन्तकरणव्युत्पन्नाह्वानशब्दोक्तो हविष्कृन्मन्त्रो ऽप्ययथार्थे विनियुज्यतइत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किन्तावदिति भाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * किमिति * हन्ति प्रति मन्त्रोपदेशे सति श्रुत्यर्थे ऽवघाते मन्त्ररूपं विहितं भवति सिद्धान्ते तु शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरलक्षणभूतकर्त्रभिधाने ऽपि कालानभिधानाल्लक्षणा स्यादित्येवं तथा शब्दानुरूपस्य वचनादिति पूर्वाधिकरणसूत्रावयवस्य श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यार्थमेवमिति भाष्यावयवं व्याख्यातु*मवघ्नन्तीत्युक्तम्*वचनादित्यवैकवाक्यत्वादित्येवं व्याख्यातुं मन्त्रस्य च कालस्य च कालस्य चाह्वानसम्बन्धः (सिद्धान्ते विधेयो भवेदित्येवं वाक्यभेदोऽत्रार्थो मन्त्रस्य चेत्ययपचो ऽवहननकालपर्यायेन हविष्कृदाह्वातव्येति सिद्धान्तभाष्ये[3])कालाह्वानसम्बन्धविधिनिरासात्पूर्वपक्षे तद्विधिप्रतीते केवलात्तु त्रिरावृत्तिर्विधीयतइति च भाष्यादाहवानावृत्तिसम्बन्धविधिप्रतीते. स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः।मन्त्रस्याहवा-

१) अथ पा० २ पु० ना० ।
२) अयं पा० १ पु० ना० ।
३) अय पा० १ पु० ना० ।

नानन्त्वे सत्याह्वयत्यन्वयायोगमाशङ्क्याह्वानाभावो ऽप्येहीतिशब्दोच्चारणात्तत्करोतितदाचष्ट इतिस्मृतेराह्वानमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे णिजन्ताह्वयतिप्रयोगोपपत्त्युक्तयर्थं मैवं चेति भाष्याक्षरं व्याख्यातुं * माह्वयतेश्चेत्युक्तम् * असामर्थ्यादविघाताङ्गत्वायोगमाशङ्क्यावघातस्याचेतनत्वाद्वस्तुतः स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभावे ऽपि वैवक्षिकेन स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वसद्भावाद्धविष्कृत्वस्य सामर्थ्यमवहन्तेरेवेत्येतेन स्वमतेन गुणाभावसूत्रावतारायोक्ता हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वादयथार्थतामुपसंहृत्य हविष्कृत्पत्नीसम्बन्धे ऽपि हविःसम्पत्तिहेतुलक्षणगुणयोगे यावघातप्रत्यायकत्वं भाष्योक्तगुणेत्यनेन विवृतम्।

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

सौत्रनञर्थव्याख्यार्थं नैतदित्याद्येवमवहन्तीत्यन्तं भाष्यं कालविधिशब्दाभ्यां व्याख्यायं कालेत्यवयवमपनीय व्याचष्टे * त्रिरिति * अनाहूताया एव पत्न्याः स्वयमागत्यावहन्तृत्वोपपत्तेर्नियोगतो मास्त्वादप्राप्ते चाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वान्मन्त्रवर्णतः प्राप्तयभ्युपगमे ऽप्योन्याश्रयापत्तेराह्वानस्य नियमार्थे विधिसम्भवान्नियमेनापि च प्राप्तावध्वर्युकर्तृकत्वार्थं प्रथनोपधानादिवद्विध्युपपत्तेर्वाचमेव तदाह्वयतीति चाह्वानस्यैव स्तुत्यर्थत्वाद्विधेयत्वावगतेराह्वानाविधाने च त्रिरित्यर्थो विधीयतइत्येतावताभ्यासविध्युक्तिसिद्धिर्भाष्ये निराह्वयतीत्याह्वयतिशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्गौरवाशयेन वा भेदोऽस्त्युपपत्तेः केवलात्तु त्रिरावृत्तिरिति केवलशब्दस्य च गुणान्तरविधिनिरासार्थत्वेनोपपत्तेस्त्रिरभ्यासमात्रार्थोऽसिद्धाह्वानपरत्वादित्येवं व्याख्येयम्। अवघातपरामर्शार्थो ऽत्रशब्दः। कथं तर्हीति भाष्यं शतृप्रत्ययाक्षिप्तत्वेन काललक्षणाया लघीयस्त्वात् दोषत्वाभावसूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * लक्षणं चेति * आह्वानकारी कीदृगध्वर्युरित्यपेक्षायां क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेनावघातकारित्वस्य लक्षणत्वाभिधानादवघातकारित्वावस्थाध्वर्योराह्वानकारित्वावगतेर्यदावघातस्तदाह्वानमिति कालतो लक्षणत्वावसायात्पत्नीकर्तृके चावघाते ऽध्वर्योः कर्तृकत्वायोगादभिचरन्यजेतेत्यत्र यागस्याभिचारार्थतावच्छतृप्रत्ययादाह्वानस्यावघातार्थत्वप्रतीतेस्तादर्थ्यद्योतनार्थत्वेनावघातकालत्वस्यैव विवक्षितत्वावसायाल्लघीयसी काललक्षणेत्याशयः। लघीयस्त्वेति श्रुतिद्वित्वभङ्गापत्तेर्दुष्टैव लक्षणेत्याशयेन यदित्यनुभाष्य श्रुत्यसम्भवलक्षणा ऽपि दुष्टेति परिहारार्थं नैव इति भाष्यमसम्बद्धत्वपयायो-

पपत्तेरपकृष्य शतृप्रत्ययान्तशब्दे काललक्षणेत्याशयः । लघीयस्त्वे ऽपि श्रुतिस्मृतिभङ्गापत्तेर्दुष्टशतृप्रत्ययान्ते शब्दे काललक्षणाया लघीस्त्वोक्त्यर्थस्यावघ्नन्नाह्वयतीत्यस्यानन्तरं योज्यम् । नान्विति भाष्येणावघाताङ्गत्वेन मन्त्रानुपदेशे ऽप्याह्वानाङ्गत्वेन ,मन्त्रकालयोस्त्रिरावृत्तिविधेयत्वाद्वाक्यभेदमाशङ्क्य कालमन्त्रयोरनुवाद्यत्वाद्वाक्यभेदपरिहारार्थं नेतीति मन्त्रो ऽपीति च भाष्यद्वयं व्याचष्टे * प्राप्तं चेति * श्लोकं व्याचक्षाणः *कथं तर्हीति*यत्तु लक्षणाशब्द इति च,भाष्यद्वयस्य काललक्षणादोषात्वपरिहारार्थत्वसूचनार्थं तृतीयं पदं तावद्व्याचष्टे * अवघ्नन्निति* हि यस्मात्कारणात्क्रियाया लक्षणे हेतौ च शतृप्रत्ययस्मृतेलक्षणत्वरूपेणार्थेन युक्तः कर्त्ता कृत्स्नं शतृप्रत्ययात्प्रतीयते । तेन हेतुना न क्वचिदवघ्नन्नित्यत्रोत्तिष्ठन्नित्यत्र काललक्षणायामपि श्रुतिपीडेत्युक्ते तथापि श्रुत्यर्थस्यावघातस्य मन्त्रान्वयसम्भवे लक्षणा न युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्योपसर्जनत्वान्मन्त्रान्वयानर्हतोक्ता । मन्त्रस्यावघातं प्रत्यनुपदेशे ऽवघ्नन्नित्यस्यानर्थक्यनिरासार्था काललक्षणार्थतोक्तिरिति तस्माच्छब्देन सूचयंश्लोकशेषं व्याचष्टे * तस्मादिति * कालाह्वानसम्बन्धानुवादोक्त्यर्थस्यावहननेति भाष्यस्य सौत्रकालविध्युक्तिविरोधमाशङ्क्य भाष्यानुसारेणाभिधानपूर्वकविधानवाचिनो विधिरितिशब्दस्याभिधानलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य परिहरति * योग्यत्वेन चेति * त्रिरभ्यासापादितकालविध्युक्त्या वा त्रिरभ्या-
७७३।। सविधिर्लक्ष्यतइति परिहारान्तरमाह * सकृदिति * ,अभ्यासे विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जायते सो ऽस्मिन्वाक्ये विधीयतइत्युक्ते ऽर्थद्वयविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यार्थलभ्यत्वम् * कालविधेरित्युक्तम् * अर्थलभ्यतामेवोपपादयितुमाह * तथा चेति * चोदितत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं चोदितश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

गुणाभावादिति सूत्रमवघाते हविष्कृत्पत्नीगतहृयिः सम्पत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोगसम्भवे ऽपि आह्वानामन्त्रगतविभक्तिप्रपविषयत्वलक्षणाभावाद्धविष्कृत्प्रातिपदिकस्य गौणसामर्थ्यसम्भवे ऽपि सम्बुद्ध्याख्यातपदयोर्गौणस्यापि सामर्थ्यस्यासम्भवात्सकलमन्त्रविषयत्वाच्च वचनस्य सकलमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेर्नावघाते मन्त्रवि-

नियोग सम्भवतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुं केन चिद् गुणेन मन्त्रे ऽवहन्ति प्रत्याययिष्यतीति पूर्वपक्षोक्तगौणसामर्थ्यनिरासार्थत्वेनाव-तारयति * अथेति * हविष्कृत्पत्नीगुणयोगादवहन्तिरव हविष्कृ-द्धविष्यतीत्यर्थ । ननु हविष्कृत्पत्नीगुणयोगाद्धविष्कृत्प्रातिपदिक-स्यावघाते शक्त्यभ्युपगम देवदत्त सरस्वतीतिवद्स्त्रियामप्यवघाते स्त्रीलिङ्गहविष्कृच्छब्दप्रवृत्त्यैकान्तिकत्वाद्गागित्यैकान्तिकत्वेन सत्त्वो-पपत्तर्लिङ्गादिति सूत्रमयुक्त स्यादिशङ्काह * गुणति * हाविष्कृ-त्त्ववाचिनो मन्त्रस्य हविष्कृत्पत्नीगुणहवि सम्पत्तिहतुत्वयोगादव घातप्रत्यायनसामर्थ्य सत्यप्याह्वानादिविषयत्वलक्षणगुणाभावादव-घाते वाचनिकविनियोगाभावो यदोच्यते तदा मन्त्रादयोग्यत्वरूप पत्न्या सामर्थ्य मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वेनाश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्ग-त्वेन सत्त्व इत्यर्थ । यदातदाशब्दाभ्या पाक्षिकतास्य व्याख्यान-स्योक्ता भाष्योक्ता व्याख्यामनुसन्धत्ते * अथ वेति * सत्य न श्रुत्यावघाते मन्त्रा विधीयत किं त्ववघातस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्ष-या हवि कर्तृत्वसद्भावाल्लिङ्गस्य चैकादशसामर्थ्ये विनियोजक-त्वोपपत्ते सामर्थ्यादेव मन्त्रा ऽवघाताङ्गमित्याशङ्कार्थ सरूपात्त्या गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्व सूचितम् । हविष्कृत्प्रातिपदिकस्या-वघातप्रकाशनसामर्थ्य ऽथेहास्य तदेकवाक्यत्वबाधापत्ते प-त्न्याह्वानाङ्गत्वपक्ष च लिङ्गवाक्ययाद्वयोरप्यनुग्रहसम्भव वाक्य-बाधापत्तरेकस्य पक्षस्यानभ्युपगमनीयत्वाल्लिङ्गनाप्यवघाताङ्गता न युक्तेत्येवमुत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थ गौणमिति भाष्य गुणशब्दस्यात्र सामर्थ्यवाचित्वात्सामर्थ्यलभ्यत्व गौणशब्देनोक्तमाह्वानविषयत्वा-भावात्किंश्चामन्त्रणाप्रेषविषययोभावयोरप्युपलक्षणार्थत्वव्याख्या-तुमाह * तदिति * यद्यपीत्यनेनावघातस्याचतनत्वेन क्रिया तेन चास्वातन्त्र्यात्कर्तृता * वास्तवी नास्तीत्युक्तम् * व्यर्थोक्त्यार्थदर्श-नाभावादेहीत्यस्यावघाते विनियोगाद्धविष्कृत्पदैकवाक्यत्वबाधा-पत्त्युक्तयर्थत्वेन तत्रति भाष्यावयवे व्याख्यात हविष्कृत्पदमात्रस्य तर्हीहिपदैकवाक्यत्वबाधेन लिङ्गाद्विनियोगो ऽस्त्वित्याश-ङ्क्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे लिङ्गवाक्ययाद्वयोरप्यबाधसम्भवाद् बाध-पक्षो न युक्त इति परिहारसूचनार्थत्वेन यजमानस्येति भाष्यावयव व्याख्यातु चेतनावत्वा त्वित्युक्तम् । तस्मादिति सूत्रार्थोपसहार-भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच ॥ ८ ॥

एतत्सूत्रव्याख्याभाष्यं सद्भिश्च व्याख्यातम् । मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्नया वाक्यसारस्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः ।

(अवघाताङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या वाक्यसारस्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः[1] ॥

अवघाताङ्गत्वे त्ववघातस्यैकान्तेन नियमेन व्यक्तस्य स्पष्टस्य प्रत्यक्षस्य चात्मनस्य कस्य चिल्लिङ्गस्याभावाच्छब्दधर्मतया यद्वानुपकारमात्रेणावगतेन स्त्रीत्वेन योगाद्वावसदर्शनावघातेन द्वारभूतेन मन्त्रस्य स्तवः कल्प्यः स्यात्स च क्लेशेनेति कथं चिच्छब्देनोक्ते क्लेशोपपादनायावघातवाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य क्रियेत्यादिशब्दस्य धर्मतया ऽवघातस्त्रीत्वापादकस्यानुपादाननोक्ता स्त्रीलिङ्गपदोपादाने ऽवघातस्य शब्दधर्मतयैकान्तिकं स्त्रीत्वं सिध्येदनुपादानास्ववघातावहननादिपदद्वयस्यापि सम्भवाच्छब्दधर्मतयापि नैकान्तिकः स्त्रीत्वं सिध्यतीति बहुर्व्याख्यातव्यः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्य तात्पर्यमाह * तस्मादिति *

विधिकोपश्चोदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवघाताङ्गत्वेन हविष्कृन्मन्त्रोपदेशे सत्यवरक्षो दिवः सम्पर्धं वध्यासमित्यवहन्तीत्यादिभिर्मन्त्रविध्यन्तैरस्य विधेः पक्षे वा
७७४।१ स्यादित्येवं सूत्रं व्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे * अवधानेति * अवघाताङ्गभूतमन्त्राक्षरैः सहास्य विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इत्यर्थः ॥

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

अतिदेशोक्त्यैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तावेवात्रापि इत्यवगतेर्थे सत्येति भाष्यमनर्थकमाशङ्क्यास्य सूत्रस्य यथावघातस्तथोत्थानविसर्जने अपि पूर्वपक्षे मन्त्रप्रकाश्ये, सिद्धान्ते त्वप्रकाश्ये इत्येवमतिदेशार्थत्वेन पञ्चानामपि पूर्वाधिकरणसूत्रार्थानां योजयितव्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रस्य व्याख्यार्थत्वं भाष्यस्य सूचयितुमाह *इतीति* इति करणो ऽस्येत्यर्थः यथैन्द्रीवचनादयथार्थं विनियुज्यते तथाह्वानमपीत्यपिशब्दोक्तावप्रीदृमतवन्मन्त्रावपि इत्येवमाद्यसूत्रे ऽपीति भाष्येण योजिते निरस्तत्वात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य विधौ लक्षणयोत्थानयतमन्त्रस-

1) भग्न पा० २ पु० ना० ।

योगया काललक्षणार्थत्वेनावघातसंयोगवदानर्थक्यपरिहारायोगाद्-
गाङ्गिभावापत्तावसीयत इत्यधिकाशङ्काक्षयार्थं लक्षणाभयादिति भा-
ष्य व्याचष्ट * पूर्वत्रेति * अवघ्नप्रिघ्नानशब्दोऽनुवादाय कालार्थता-
का इह तु यदग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलंकुरु पशुनो
देहीत्याह तदुक्ता न कालइत्युक्तिप्राप्तिरिति शब्द यद्वाच विसृजति तदुव
त चरतीति मन्त्रकालइति च मन्त्रनिर्देशके शब्द विधानार्थं सा चायु-
क्तेत्याशय । भाष्योपलक्षित मन्त्रापदेशोऽपि वाक्यसदोतापत्तिरूप
विशेषान्तरमाह * त्रिरिति * नोत्थानविसर्जनाङ्गत्वेनाग्नीद्व्रतमन्त्रो
विधीयते किं त्वाग्निविहरण प्रयत्नाङ्गत्वेन लिङ्गात्प्राप्तस्याग्नीमन्त्रस्या-
त्थानकालत्व वाक्यमनियमासमाप्त्यङ्गत्वेन च प्राप्तस्य वाग्विसर्गस्य
व्रतभक्षणप्रयत्नाङ्गभूतमन्त्रोच्चारण कालत्वे विधीयते विधिमन्त्रपा-
ठक्रमाभ्यां चोत्थानव्रतमन्त्रयोर्विशिष्टकालकत्वेनावगतत्वरूपा-
द्यादितत्वादग्निमन्त्रवाग्विसर्गलक्षकत्वशक्तिरस्तीत्येव सिद्धान्तसूत्र-
योजनार्थमुत्तिष्ठन्विभिति भाष्यमुत कालार्थ संयोग इति सन्देहभा-
ष्यालोचनयैव ज्ञातार्थत्वान्न व्याख्यातम । कालविधौ सिद्धान्ताव-
साने पूर्वाधिकरणे कालानुवादाभ्युपगमात्तदतिदेशार्थतास्याधिक-
रणस्य न युज्यतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे श्रुत्या गौण मन्त्रावनियोग सि-
द्धान्ते लिङ्गान्मुख्य इत्येतावता साम्येनातिदिशतेति परिहारसूचना-
र्थं नेतिभाष्य स्पष्टत्वान्न व्याख्यात पदान्तरत्वेन तृतीय सूत्र याजयि-
तुमनुत्थितेना ग्नीन् मेधितु विहर्तुवाशक्यत्वादुत्थानस्याग्नीन्धनविह-
रणयो कर्तृत्वं विवक्षित्वा मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्ते यागात्मिकायाश्च
जिह्वाया व्रतशब्दवाच्ययपृत्त्यवपयायवाग्वादिभक्षणकर्तृत्व वि-
वक्षित्वा व्रतमन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गादग्नीद्व्रतमन्त्रयोरुत्थान-
वाग्विसर्गाङ्गत्व भविष्यतीति शङ्कार्थं यद्यपिचेति भाष्य कथ शक्यत
इत्यपेक्षामुत्थानेनेत्यनेन शक्यतोपपादितेत्येव व्याचष्ट * उत्थाने-
ति * अध्वर्युकर्तृकस्योत्थानस्याग्नीध्रकर्तृके विहरण हेतुत्वायोगात्त-
त्रिमित्त कर्तृत्वोपचारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यदीति * समा-
ख्याप्राप्ताध्वर्युकर्तृकता प्रयत्न सति प्रैषेषु च पराधिकारादिति स्या-
याद्बाध्येतोत्थानाङ्गत्व तु प्रैषाद्यभावान्न तद्बाधो युक्त इत्याशय. ।
बर्हिस्तरणादिग्रहणार्थादिशब्द । व्रतमिति शङ्काभाष्यावयव व्या-
चष्टे * व्रतमिति । वाचोऽस्तनन्वत्वेन कर्तृत्वायोगात्कथमनेन म-
न्त्रेण यागाभिधानमित्याशङ्क्याह * वागिति * यथा भक्षानुवाके
वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति भक्षपितृस्य तृप्तिकर्तृत्व वाच्युप-
रितम् तथास्य सम्बन्धिन पुरुषस्य यद्व्रतभक्षणे कर्तृत्व तद्वा-

न्युपचारितुं शक्यमित्यर्थः । मुख्यस्यापि जिह्वायाःकर्तृत्वायोगा-त्सम्बन्धितातिरेकजनितास्येति षष्ठीं व्याख्येयां चरतेर्भक्षणार्थत्वा-त्तत्कृविहिंसायामिति कृणोतेर्हिंसार्थात् करणशब्दं व्युत्पाद्य भक्षणा-स्य नाशफलत्वेन हिंसारूपत्वाल्लक्षणं कर्तृत्वं विवक्षितमेवमपि वाचो ऽप्रयत्वात्प्रैषार्था लोडयुक्तत्वादप्राप्तं कालार्थत्वं लोटो दर्शयितुम् * तथत्युक्तम् * वाचः शब्दात्मकत्वाच्छब्दस्य च तात्वादिष्वस्तु स्यातेष्वमित्यर्थक्येवंबहुव-चनाधिष्ठानभेदोक्तिः । अस्याः शङ्काया गुणाभावादिति सूत्रं तथा-पीति भाष्येणाग्नीदित्यामन्त्रणाविभक्तेर्विहरेत्यादेश्च प्रैषस्यार्थद्ध-न्यत्वात्स्वार्थत्वरूपादर्थत्वप्रसङ्गे किद्वारोत्तरत्वेन योजितमि-त्याह * गुणेति * कथमर्थदर्शनाभावोक्तिद्वारेतत्सूत्रं योजित भव-तीत्याशङ्क्य गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वादग्नीदृग्मतमन्त्रयोस्तूत्थानवा-ग्विसर्गप्रकाशनसामर्थ्याभावादित्येवं सूत्रव्याख्यासूचनार्थं * मन्त्रे-त्युक्तं * लोटः प्राप्तकालत्ववाचित्वेन प्रैषार्थत्वाभावात्सामर्थ्यं भविष्य-तीत्याशङ्क्याह * न हीति * नचेद् युगपद्विवक्षितुं शक्यते पदार्थ-स्य प्राप्तः कालस्तच्च वेति भिद्यते हि तथा वाक्यमिति प्रैषाधिकरण-भाष्ये प्रैषं विना मध्यमपुरुषार्थागस्य वक्ष्यमाणत्वान्न प्राप्तकालार्थ-ता युक्तेत्याशयः । लिङ्गसूत्रं कथं योज्यमित्याशङ्क्याह * लिङ्गम-पीति * लिङ्गान्तराभावे ऽपि गुणाभावसूत्रमग्नीदृग्मतमन्त्रयोर्मुख्य-वृत्त्योत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासामर्थ्ये ऽपि गौणसामर्थ्यसद्भावाच्छ्रौत-विनियोगोपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन लोड्व्यतिरिक्तस्य मन्त्रभागस्य, सामर्थ्यसम्भवे ऽपि लोडुक्तस्य प्रैषविषयत्वलक्षणस्य गुणस्योत्थान-वाग्विसर्गयोरभावादित्येवं व्याख्यायामन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमा-श्रीयते तदेत्यनेन न्यायेनाग्नीदित्यामन्त्रणसामर्थ्यं प्रेषसामर्थ्यं च लिङ्गसूत्रार्थत्वेन व्याख्येयमित्याशयः । अनेन चापिचेति भाष्यस्यो-त्थानवाग्विसर्गाङ्गत्वे ऽर्थदर्शनाभावादसमर्थौ मन्त्रौ स्यातां प्रैष-णे त्वर्थदर्शनात्समर्थावित्येवमर्थत्वेन लिङ्गसूत्रयोजनार्थत्वं सूचितं । पञ्चमसूत्रयोजनार्थं कल्पनायां चेति भाष्यं व्याचष्टे * विधेति *

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गता ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अयमेव प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

वचनविनियोज्यस्याभावेनाप्रसक्तापवादविषयत्वानामेव इ-षिष्कृदादिमन्त्राणामुत्सर्गविषयत्वे ऽधिकरणद्वयेनोक्ते सूक्तवाकस्य

वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वस्याप्युत्सर्गविषयत्वेत्य-
भिधानार्थत्वेनास्याधिकरणस्य प्रकृतविषयाविवेकसङ्गतिमप्रवाद्दृत्वे-
नचानन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा सूक्तवाकप्रस्तरयोः पारार्थ्योक्तेः
कालविधिहेतुत्वमुपपादयति *देवतेति* अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजै- ७७६।१
श्चरन्ति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति। दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा
सोमेन यजेतेत्यादौ च सर्वत्र कृतार्थसंयोगकालार्थत्वस्य च स्वाप्य-
मानत्वात् कृतार्थसंयोगस्य कालविधिहेतुत्वेन विप्रतिपत्त्यमित्याह
ह * सर्वत्रेति * तृतीयया याङ्गात्वावसायात्कालार्थता न युक्ते-
त्याशङ्कयाह * तृतीया चेति * सूक्तवाकयुक्तं प्रस्तरं प्रहरतीत्युक्ते
योग्यत्वात्कालद्वारैव सूक्तवाकयुक्तत्वावगता काललक्षणावसीयत
इत्याशयः। प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वात्तन्निरासार्थं कृ-
तार्थत्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * प्रस्तरेति * प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सि-
द्धान्तिनोऽनिष्टत्वे ऽपि यदि कश्चित्सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वेनाङ्गत्वायो-
गो ऽपि प्रस्तरप्रहरणस्याकृतार्थत्वात्सूक्तवाकेन प्रयोजनेनेत्यस्मि-
न्नर्थे तृतीयामङ्गीकृत्य सूक्तवाकं प्रति दृष्टार्थत्वेन वा सूक्तवाकस्या-
दृष्टार्थाङ्गानपेक्षत्वे ऽपि तत्कार्यदेवतासंस्कारोपयोगद्वारा सूक्तवाक-
वाच्या देवता प्रत्यङ्गत्वात्कालार्थसंयोगायोग शङ्कते तं प्रति कालार्थ-
संयोगोपपादनायास्य प्रहरणस्य प्रतिपाद्यमानप्रस्तरप्रधानत्वादन्या-
ङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् अकृतार्थस्य प्रतिपाद्य-
त्वयोगात्प्रस्तरस्य चेति भाष्येण प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमित्य-
र्थः। प्रतिपत्तित्वेन वा प्रहरणस्य देवतया प्रयोजनाभावात्सूक्तवा-
कस्यापि सदेवतस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादना-
र्थं प्रस्तरस्याकृतार्थत्वे प्रहरणस्य तत्प्रतिपत्तित्वासिद्धेः प्रहरणस्य
प्रतिपत्तित्वसिद्धेः प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह
* तथेति * ग्रन्थो ऽनुपङ्क्तेन पूरणीयः।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाक-

स्मात् ॥ १२ ॥

सौत्रवाशब्दसूचितसिद्धान्तहेतुव्याख्यार्थम्। एवमिति भाष्यं
पूर्वपक्षिणेत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयाभ्युपगमात् प्रकरणसंयोगासिद्धे-
रयुक्तमाशङ्क्य करणविभक्तित्वोपपादनेनोपपादयति * सूक्तेति *
क्रियाया भावनात्मिकाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्सर्वपदार्थानां त-
त्रैवान्वयप्रतीतेः कारणत्वे च साक्षात्क्रियान्वयसम्भवेनोपपदार्था-

न्ययद्वारा क्रियान्वयपादकस्येत्थम्भूतलक्षणस्यानभ्युपगमनीयत्वा-त्कारकवाचित्वस्य च स्वाभाविकत्वेन पदान्तरान्वयानपेक्षतयोपप-द्यान्वयापेक्षेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वरूपानुपपदविभक्तित्वात्कारकार्थक-पस्य कारकविभक्तित्वस्य बलीयस्त्वावगतेः करणत्वं गम्यमानं नो-त्सृष्टं शक्यमित्याशयः । प्रत्यक्षशब्दः साक्षात्त्ववाची । श्रुतिलक्षणोक्तौ प्रातिपदिकार्थवयत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * सोऽस्य हुतोपप-चयत्वव्याख्यार्थमेवं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * अङ्गत्वं सत्युत्तरसूत्रन्यायेन प्रहरणस्य देवतान्वयाद्यागत्वसिद्धेर्या-गाङ्गमन्त्रत्वलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्याशब्दोपपत्तिरित्याशयः । प्र-सङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रस्तौति * किं पुनरिति * चिन्तान्तरस्य प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * कथमिति * एवां धर्माणां मध्य इति निर्धारणे षष्ठी फलतः पूर्वपक्षं प्रतिजानीते * किमिति * उपपादयति * यथेति * एकदेशिनः शङ्कामुपन्यासपूर्वं पूर्वपक्षी निरस्यति * तत्रेति * इज्य-ते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकस्य याज्यात्वे होमे ऽपि यागत्वानुवृत्ते-र्होमसाधनानाममन्त्राणां याज्यात्वप्रसङ्गात्प्रयोगत एव याज्यानां व्यवस्थावगतेः सूक्तवाके चाभियुक्तैर्याज्याशब्दाप्रयोगाच्च याज्यात्व-

७७६।१ मस्तीत्याशङ्कते * अथेति * प्रयोगतो व्यवस्थामभ्युपगम्य तावत्पूर्व-पक्षी परिहरति * तेनेति * यदि प्रयोगतो व्यवस्थेष्यते तर्हि येद-एव सूक्तवाके याज्याशब्दप्रयोगात्तेन याज्यात्वेन सिद्धेन हेतुना ध-र्मभाव्यमित्यर्थः वैदिकप्रयोगस्यौपचारिकत्वादव्यवस्थापकतामाश-ङ्क्याह * न चेति * याज्याशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वे यत्कारणं याग-साधनमन्त्रत्वं तत्सद्भावस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । प्रकर्षसेचनकरणा-शक्ते तैलादावसत्यपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगे प्रकर्षसेचनकरणत्वस्य कारणत्वाविघातवद्धोममन्त्रेष्वसत्यपि याज्याशब्दप्रयोगे यागसाध-नमन्त्रत्वस्य कारणत्वाविघात इति प्रत्यक्षधर्माचाव्यत्वलक्षणार्थया-प्रत्यक्षोक्त्या सूचितम् । पङ्कजादिशब्दानां च प्रयोगव्यवस्था-पकपद्मत्वजात्याद्यधीनव्यवस्थितविषयत्वदर्शनाद्यौगिकानां शब्दा-नामवयवयोगवतीषु सर्वासु व्यक्तिषु साधारण्ये-न प्रवृत्तानां लक्षणभूतप्रयोगव्यवस्थापकधर्मानपेक्षात्प्रयोग-मात्राद्व्यवस्थितविषयत्वावधारणाशक्तेर्होमप्रवचनविहितकारिणा ये-न मन्त्रेणेज्यते स मन्त्रो याज्येति लक्षणस्याभ्युपगमनीयत्वात्सूक्त-वाके ऽपि तल्लक्षणत्वोपपत्तेर्याज्यात्वाविघात इत्याह * अपि चेति * यौगिकानां जातिवाचित्वाभावात्साधारण्यवाचिसामान्यशब्दः प्रय-क्षादिप्रयोज्यानामपि मन्त्राणां याज्यात्वप्रसिद्धेर्होमप्रवचनाख्यवेद-

विहितकर्मकारिवाची होतृशब्द'। मन्त्रत्वादरे ऽपि तद्विशेषत्वा-त्मादरसूक्तवाका वस्तुशब्द। चिन्तान्तरपूर्वपक्षमुपसहरन् * तस्मा-दिति * होतृप्रयोगेष्वपि दर्विहोमममन्त्रेषु याज्यात्वाप्रसिद्धेर्येन म-न्त्रेण होप्रयुज्यते सा याज्येति लक्षणायोगाद्यागाङ्गदेवताद्देशार्थविहित-मन्त्रत्वस्यैव लक्षणत्वावगते सूक्तवाकस्य नैव लक्षणत्वान्न याज्या-त्वमिति सिद्धान्तमाह * एवमिति * यजयजमानकर्तृकत्यागार्थविशि-ष्टोद्देशवाचित्वशङ्कानिरासनाद्देशमात्रवाचित्वसूचनार्थो होतृशब्द इ उद्दिशतीत्युक्त निवापादिकालीनोद्देशार्थत्वे याज्याशब्दस्यावयवार्थ-त्यागापत्तिमाशङ्क्य यागाङ्गत्वेन देवतोद्देशायागसाधनत्वरूपावयवा-र्थोपपत्तिसूचनार्थम् * यागाङ्गमित्युक्तम् * ये यजामहानन्तरस्या-ग्निमित्यादेरप्यादेशाख्यस्य शब्दस्य यागकालीनदेवतोद्देशार्थत्वेन वि-धानाद्याज्यात्वापत्तिर्मन्त्रविशेषणेन निरस्ता तृतीयया देवतोद्देशा-र्थत्वेन विधि' सूचित। देवता यागकाले येन मन्त्रेणादिशति तस्य याज्यात्वमिति लक्षणस्याप्यनुयाजादिषु याज्यान्वयात्प्रागनव-गतदेवतेषु देवतोद्देशार्थत्वेन मन्त्रविषये व्याप्यकत्वमाशङ्क्य दे-वताविशेषानवगमे ऽपि यागत्वात्सामान्यतस्तत्रापि देवतान्वयावगते-र्देवतोद्देशार्थत्वेन विधिसम्भवान्नव्यापकत्व प्रसिद्धयुक्त्या सूचितम्। सूक्तवाकस्य देवतोद्देशार्थत्वेनाविधाने ऽप्यर्थाद्देवतोद्देशार्थत्वसम्पत्ते र्याज्यात्वापत्तिरित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोक व्याचष्टे * प्रकृतौ हीति* स्वज्यमानविशेषणेन यागकालीनतोक्ता। न केवल सूक्तवाकस्य तादर्थ्येन विरूपाप्त्तिर्नास्ति किं त्वनुपनत्यायनीतकालवाचप्रत्य-ययोगित्वेनेष्टदेवताभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गादिगेधास्वज्यमानप्रस्तरदे-वतोद्देशार्थतापि नास्तीत्याह * इयात * सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वा-वेदिकया तृतीयाश्रुत्या मान्त्रवर्णिकप्रहरणे देवतोद्देशार्थत्वाचस्माया-द्विङ्गावगतेष्टपुरोडाशादिदेवताधना बाध्यतइत्याशङ्कते * लिङ्ग-मिति * अस्यामर्थविनियोगाशक्ते श्रुत्या लिङ्गावगतेष्टदेवताभि-धानार्थत्वाद्स्यनुक्तानादिष्टानां चाज्यभागाद्यनुयाजान्तयागदेवता-नां स्वार्थत्वेनैव सूक्तवाकग्राहकत्वादन्यार्थया ऽप्रधानस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणे विनियुक्तस्यापि तुषोपवापेन पुरोडाशकपाल तत्प्रहरणेनाप्र-योज्यतयावगतस्वज्यमानप्रस्तरदेवताद्देशार्थत्व श्रुतिता ऽवसीयत इति परिहरति * नेति * श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगानुज्ञा द्रढयितुमा-ह * तथा चेति * श्लोकार्थमुपसहरति * तेनेति * भवितव्य ध-र्मैरिति पूर्वपक्षोपक्रमास्ततश्च न भवितव्य धर्मैरिति शेष। याज्या-त्वाभावे ऽपि यागरूपप्रहरणाख्ययाज्याकार्यकारित्वाद्याज्याधर्मा

भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सूक्तवाकान्वयात्प्राक् प्रहरणस्यं
यागरूपत्वाभावेन याज्याकार्यत्वाभावात्तत्सूक्तवाकस्य याज्याकार्य-
कारितास्तीति सूचयितुं प्रहरणविषयान्या याज्या नास्तीत्युक्तम्।
(दर्विहोमानां जुहोतिचोदितत्वेन यागत्वाभावाद्यथेज्यने सा या-
ज्येत्यवयवार्थप्रतीत्यभ्युपगमे ऽपि) चतुर्होत्रा ग्रामकामं याजयेदिति
यागसाधनत्वेन विहिते चतुर्होत्राख्ये मन्त्रे याज्यात्वाप्रसिद्धेर्वाक्यान्त-
रावगतयागत्वएव कर्मणि विनियुक्तमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपग-
मनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावान्न याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति*
प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वा-
त्सूक्तवाके च तदभावान्न याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति* प्रहरण-
देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वलक्षणकृतसूक्तवाकनिवृत्तिस्तु यागमात्र-
साधनार्थविहितमन्त्रत्वे ऽपि लक्षणे सेत्स्यतीत्याह *न त्वत्रेति* प्र-
हरणस्य यागरूपत्वं विना सूक्तवाकस्य यागसाधनमन्त्रत्वनिमित्त-
याज्यात्वासिद्धेर्याज्यारूपसूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागरूपप्रहरणा-
न्वयाच्च सूक्तवाकस्य याज्यारूपतत्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्याशयः। या-
ज्यात्वानपेक्षसूक्तवाकमात्ररूपतया सूक्तवाकशब्दगृहीतस्य मन्त्रस्य
यागत्वाभिमते प्रहरण विनियोगोत्तरकालं सूक्तवाकाभिधेयाभिर्देव-
ताभिर्मान्त्रवर्णिकेन सम्बन्धेन लभ्ययागत्वं यस्येति न याज्याका-
र्यत्वात्तां प्रति प्रधानभूतेन प्रहरणेन सम्बन्धात्सूक्तवाकस्य याज्या-
त्वसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * अभियुक्तप्रसिद्ध्या
यागकालीनदेवतोद्देशार्थतया विहितस्यावश्यप्रसिद्ध्या च यागार्थ-
तया विहितस्य मन्त्रस्य याज्यात्वावगतेः सूक्तवाकान्वयात्प्रा-
क्प्रहरणस्य यागत्वासिद्धेः सूक्तवाकस्य यागार्थतया विध्ययोगाद्दि-
ष्टदेवतासमर्पकत्वात्मकलिङ्गविरोधेन चेज्यमानदेवतोद्देशार्थतया वि-
ध्ययोगात्सूक्तवाकान्वयात्पश्चात्प्रहरणस्य यागत्वे सत्यपि यागरूपार्थ-
त्वेन सूक्तवाकस्य विध्यभावाद्याज्यात्वलाभसिद्धेर्नान्योन्याश्रयं परिह-
र्तुं शक्यमित्याह *तदिति* स्वज्यमाने हविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रतौ-
त्पत्तिकशब्दसामर्थ्यगम्यत्वादुत्पत्तिशब्देन विवक्षिता यागार्थविहि-
तमन्त्रत्वं विनियोगाधीनत्वाद्विनियोगशब्देन विवक्षितम्। औत्पत्तिक-
शब्दसामर्थ्यालोचनवेलायां स्वज्यमानहविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्र-
त्वेन विनियोगवेलायां च यागार्थविहितमन्त्रत्वेन लक्षणेन येन सूक्त-
वाकेन याज्यात्वं न लभ्यते तस्य पश्चात्कथ याज्यात्वलाभ इत्यर्थः।
यथा यूपं छिनत्तीत्युत्पत्तिवेलायां खादिरे बध्नातीत्यादिविनियोग-
वेलायां चानवगतमपि यूपत्वं *यत्पशुबन्धार्थं खदिरादिछे-

विज्ञप्तिः ।

---

१ अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्कारत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) [illegible] तम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय- श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता . सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्–बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	१

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्—श्रीमाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । । स० } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेत. } (वेदान्तः) १

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) ११

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रह.) श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीमट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचित. । } (मीमांसा) २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

No. 71.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,
Professor Deccan College, Poona.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT
BENARES
AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG
Printed By Hari Das Gupta Proprietor
AT THE VIDYA-VILASA PRESS
BENARES.

1903.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽलङ्कृतभव्याभनातपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यात्मन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७१

धिकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतात्वयागाङ्गत्वे स-
त्यपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्त प्रस्तरस्याहुतित्वं ना-
स्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदना
विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आघारादिति * जुहोति-
चोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके याग ऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमतास्त्वे-
वेत्याशयः चतस्र पूर्णाः प्रागुदीच्यौ निनयेद्दतुभ्यः स्वाहा
दिग्भ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्य. स्वाहेत्यादिवि-
हितस्योदकनिनयनादेर्मान्त्रवर्णिकदेवतान्ययाधानस्य हारणादिक्रिया-
द्धोमतादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य या-
ज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाकं तु विशेषतो याज्यात्वं ने-
ष्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निग-
दत्वेव तावत्कथ सूक्तवाकस्येत्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथा
७७८॥ याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधस-
रूपार्थवादो ऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्यृग्विध्यकवाक्यत्वोक्त्या सू-
चित,तस्माद्विशेषत. सूक्तवाकस्य याज्यात्व नेष्यते इति हि शब्दा-
न्वयः निषिद्ध चात्कथ तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यप्रोक्तमित्याशङ्क्या
ह *निषिद्धमपीति* होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशंसा निरा-
लम्बना स्यादित्याशङ्क्याह *तत्सम्बन्धात्त्विति * आहुते.पारमार्थिक-
त्वोक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वानिषेधाद्याज्यात्वस्य समाप्त्या बुद्धि-
स्थत्वेनाहुतसच्छब्देन परामर्शाद्याज्यावत्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्र-
योज्यत्वेनाहुत्याख्यहूयमानावस्थद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगा-
द्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतित्वेन याज्या-
व्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे
ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्नोभयोः पक्षयो स्तुतिर्युक्तेत्यर्थ. ।

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ ३२ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य सूक्तवाकस्य देवतासङ्कीर्तनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थत्वोक्तार्थतया प्रहरण च प्रत्यक्षेणैतस्यनेन चासामर्थ्यात्स्वार्थत याख्यायमानत्वाच्छङ्काद्वयपरिहारार्थत्वेन व्याख्यार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्यभाष्यं देवतासङ्कीर्तनेन समाप्तयर्थत्वान्न प्रहरणाङ्गं सूक्तवाकः । देवतासङ्कीर्तनमेव च शक्तो न प्रहरणार्थत्वमुच्यते इति परिहारभाष्यं देवतावत्ता ऽपि सा सूक्तवाक प्रहरणस्यापि यागत्वेन देवतासङ्कीर्तनाच्चाङ्गत्वात्प्रहरणान्यथा विना कृतार्थत्वानुपपत्ते. प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यत एव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेनेन श-
क्तो ऽपि तु शक्त एवेत्येवं द्वेधा व्याख्यातु कृतार्थत्व तावदनुभाषणपूर्वं प-
रिहरति*यत्त्विति * भेदशब्देनान्योन्यानपेक्षत्वात्कालिङ्गावगतदेवता-
कीर्त्तनार्थत्वमनपेक्ष्य यदि श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गन्ता श्रुत्यवगतं
च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य हीत्थं लिङ्गेन देवता बाध्येत तत. श्रुतिविरो-
धाभा वाल्लिङ्गबाधापत्तर्बाधितं च लिङ्ग सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन श्रुत्या
विनियोगायोगादुभयानुग्रहायैष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतार्थत्व सूक्त-
वाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थं. प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु श्रुत्य-
नुग्रहार्थं लिङ्गेन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्त्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणा-
ङ्गत्वापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोक्तासिद्धे श्रुत्या लिङ्गावगतदे-
वताकीर्त्तनाङ्गत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो ना-
स्तीति न विरोधपरिहारायैष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतार्थतामङ्गीकृत्या-
न्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थ. । असामर्थ्यं
परिहरति * यत्त्वस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं
हीत्यादिभाष्य व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवताभिदधत्सू-
क्तवाकः कथ श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति *
प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहित भवतीत्याशयः । शेषिभूतक्रि-
यान्वयित्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनार्हतया शेषिरूपस्य मन्त्रणा-
भिधेयत्वात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेन तद-
भिधानद्वारा प्रहरणाङ्गत्व सूक्तवाकस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह*तत्रापी-
ति * यद्यपि प्रसिद्धक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथम भ-
वति तथापि प्रसिद्धक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसि-
द्धक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या म-
न्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः ।
सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृतेरूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति *
सूक्तवाकप्रकाश्यानामग्न्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वान-
वधारणात्कथ प्रहरणस्य यागता भाष्यकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * नचे- ७७२।६
ति * एवमभिसम्बन्ध इत्याग्न्यादिदेवताकश्चेत्यन्त भाष्यं सङ्क्षे-
पतो व्याचक्षाणो नच प्रहरण यागमात्र रूपे ऽवतिष्ठतइति वार्त्तिक-
स्य भाष्यविरोध परिहर्तुमाह * अतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वा-
दनेन हविरित्यपरोक्षतया निर्देशानुपपत्तेः हवि.शब्देन प्रस्तरस्य ह-
विष्ट्वसङ्कीर्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाद्धविष्ट्वायोग्य-
तामाशङ्क्यानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिवद्वचनाद्धविष्ट्वोपपत्तिसूच-
नार्थं द्रव्योक्तिः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना

भाष्यकृतोक्ता। परमार्थतस्तु प्रक्षेपाधिक्याद्धोमत्वैवावधार्यत इत्येतदेव सूत्रकृत्सम्मत्या द्रढयितुं हरणे तु जुहोतियोगसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शाखाप्रहरणार्थकर्मत्वसिद्ध्यै होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सहशब्दोक्तस्य प्रस्तरसहयोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतोऽर्थासिद्धावसीयत इति मत्वा पठितः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यमुपक्रमानुरोधाद्देवतार्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोध ऽपि तावल्लैङ्गिकस्य देवतार्थत्वस्यैव बाधापत्तेस्तृतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावान्न किंचिद् बाध्यमित्येवमर्थत्वसूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाको देवतार्थ एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एवं चेति * कालार्थतापि न्यायावगता न बाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाकपाठात्सूक्तवाकेन प्रस्तरे कालः शक्यो लक्षयितुमित्याशयः। यदित्यादिभाष्यमाशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या ऽग्न्यादीनां प्रहरणान्वयावगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति भाष्येण ऽनेन हविष्ट्वेनापि प्रसिद्धहविष्कस्य पुरोडाशादेरेवापरोक्षत्वोपचारान्निर्देशोपपत्तेस्तद्रूपत्वेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्योभयविधलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति श्रुत्यालोचनया निर्णयो भविष्यतीति परिहारार्थमुभययेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * आशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षनिर्देशाद्धविःपदस्य प्रस्तरविषयत्वावगतेरग्न्यादीनामन्तरितत्वोक्तिमात्रे पर्यवसानं न सम्भवतीत्यभिधानार्थमथ चेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ चेति * आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्धाकरणवशाद्विरन्तराणां च संयाफकालभक्षार्थत्वावगमे ऽपि सामस्त्यरूपतां शब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य ऽप्यमानार्थेनानुपपत्स्यतीति निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्क्य * अङ्गवतीति * स्तुत्यर्थत्वान्न भूतनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नेति * अतः प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्य देवतार्थत्वाभिधानात्प्रहरणाङ्गतोपपद्यत इति सूत्रतात्पर्यमाह * अत इति।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

यथार्थापादिति पूर्वपक्षहेतोः कृतार्थत्वात्प्रतिपत्तेः द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गागित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषयासूत्रमेतदसामर्थ्योक्त्यर्थत्वे तु सूक्तवाकमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तीतायाः प्रागनुक्तत्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्तित्वोक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति *. ७८०॥१

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति * भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य भाष्यकृत्प्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अथेति * यथा स्विष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो ऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चेत्युभयात्मक इत्याश्रयिष्यविशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः। देवतानामङ्गत्वसिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वे ऽप्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाकाङ्गत्वाविरोधीत्त्यर्थतामपि वक्तुम् * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति * न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने श्रेयस्त्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योत्पत्तौ स्रुगासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्यार्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सद्भावेनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् * प्रतिपत्तेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्यद्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्यानुष्ठेयत्वावगमोत्तरकालं भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारकवैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हरतेर्यागत्वे सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालमनुष्ठेयत्वावगमे सति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रतिपत्तित्वावधारणादविरोधो ऽभिहितः। न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्वावगता होमरूपता बाध्यते विरोधाभावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधारयत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रे ऽपि देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः। यथा स्विष्टकृद्द्रव्यसंस्कारो ऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारो ऽपि यागत्वं न विरुणद्धीति षष्ठीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा : स्विष्टकृत् द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

साम्येनान्यथा व्याचष्टे * अथ वा द्विपदकल्पपीति * केवलप्रतिप-
त्तित्वाभ्युपगमे ऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं विरुध्यत इत्याह * न चेति *
वैदिकयागस्य दृष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनादृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रति-
पत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमादृष्टार्थत्वादह-
ष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूक्तवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघाता-
त्कृत्स्नविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनात्त्वयथार्थमि-
त्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचि-
नामिन्द्रादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजा-
पत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भ-
वतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरण-
७८११ मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजायवद्विति *
तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं
तदुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं द्यावापृथिवीभद्रम-
भूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकशब्दस्याध्येतृप्र-
सिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिबोध्येत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्थस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यश-
ब्देन समासान्निष्कृष्यानुषङ्गोक्त्या सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थसूत्रावयव-
व्याख्यार्थं य इति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय हे-
त्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यार्थशेषभूतामिति भाष्यं यजेर्यज्ञाङ्ग-
प्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्म-
समवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमान कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौण्या-
वृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वा-
त्स्यादिति स्तुतशस्त्राधिकरणसूत्र संस्कारत्वादचोदिते न स्यादिति
लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथ मन्त्रविनियो-
गस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वस-
म्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्रा प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येव व्याख्यातुमाह
* प्रथमादीनामिति * प्रकारवाचिनादिशब्देन स्मृतिहेतुसंस्काराद्

बोधकत्वाख्या सस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षे ऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिनियाज्य वेन स्वार्थकर्मान्वयक्कल्पत्वात्सर्वासा देवतानामुभयत्र प्रहरणान्वया भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * आज्यभागादावविहितानामव दवतानां प्रहरणाङ्गत्व सर्वासामन्वय कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानान्नापूर्वदेवता कल्पना युक्तेत्यर्थ । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वये ऽपि प्रहरणेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * अत एवयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्याथाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाक प्रत्यप्रयोजकत्वावगत प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानाधीनत्वात्प्रधानाना यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वान्न कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागादयो ऽनूयाजान्ता यागा सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थप्रहरण प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ता । तस्मादिति सूत्रार्थोपसहारभाष्य सङ्क्षिप्य व्याचष्ट * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्ष हेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्य सूक्तवाकशब्दान्वयव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदस-

सूक्-

ो देवेभ्य

द्प्रसि-

द्धे । पौर्णमास्या वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्याया च पौर्णमासीदेवतानामभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्रूढिताशयत्वेन व्याचष्टे * सूक्तेति *

प्रकरणावभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

रूढित्वानभ्युपगमेन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्यार्थमुभे इति भाष्य व्याख्यातुमाह * द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्निति द्वादशाह प्रायणीयादयनीयाख्याद्यात्तमाहकालत्वेन श्रुतानामेकादशिनीनां पशूना द्वन्द्वश्रुत्येतरेतरेतरयुक्तयो प्रायणीयोदयनीययो कालक्षकत्वावगमनैकैकत्र समस्तालम्भायोगात्पश्च प्रायणीये पश्चादयनीये अन्त्या ऽभ्यासवत्त्वादुदयनीय एवै-

त्ववयवशः प्रायणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके
चातुर्विद्येभ्यो धनं देयमिति चतुर्वेदविद्देयत्वेनोक्तस्य धनस्यै-
कवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति अवयवशो ऽन्वयः प्रसिद्धः तथा
सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगा-
न्वयो भविष्यतीत्यर्थः। भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथादेवतं चावयवशः
प्रयोगात्सूक्तवाकश्रुतिदेवतालिङ्गदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
७८२।१ त्यर्थः। सूत्रदूषणार्थं नैतदिति भाष्यमवतारयति * तदिति *
विशेष्यस्यानेकाविशेषणवशीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे स-
ति सापेक्षाणामितिकर्त्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्त्तव्यतान्व-
ये विशेषणता ऽस्तीत्याशयःप्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वय-
सिद्ध्यर्थत्वादितिकर्त्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त्त-
व्यतान्वये सापेक्षतैव युक्तेत्याशङ्क्य वैपरीत्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति
भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्त्तव्यतां प्रती-
त्यनुषङ्गः। इतिकर्त्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयो-
जनमाह * इतिकर्त्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्त्तव्यतयोर्द्व-
योरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेत-
रस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्त्तव्यतैव विधेया नेतिकर्त्तव्यता-
न्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह * अविधीयमाना-
या इति * इतिकर्त्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्या-
शङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयो-
श्च विधेयत्वे समत्वादन्यो ऽन्यासम्बन्धापत्तेः साधनानामुद्देश्यताव-
सीयत इत्यर्थः। अतो दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वन्द्वावगतस्य साहित्यस्या-
विवक्षितत्वाद्विद्युदादिब्राह्मणतर्पणान्तेष्वेतिकर्त्तव्यतया ऽऽग्नेयमुपकु-
र्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्त्तव्यतावाक्यसमाप्तेः
प्रत्येकं समस्तेतिकर्त्तव्यतान्वयावगमान्नावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह
* ततश्चेति * प्रत्येकमेव तदनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावा-
स्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणाङ्गानुष्ठानं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तथै-
व चेति * समान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तद्दिति *
पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं। सौत्रपक्षे ऽनिष्टापत्तिमाह * इतरथा चेति *
प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावग-
तसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहर-
णप्रयोगे सकलसूक्तवाकप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासा-
मर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायरू-

दिसूक्तवाक्यश्रुतिबलीयस्त्वाल्लिङ्गगम्यविभाग बाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यनुसारादिन्द्रादिपदानां प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदानां च-
न्द्रादौ गौणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अदृष्टार्थम-
ध्यवस्याम इत्युक्तं मन्त्राधिकरणविरोधाददृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य
मन्त्रवर्णबलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्यायां च प्राजापत्यादेर्देवता-
त्वेन शास्त्रादृष्टत्वादनिष्टस्यापि प्रहरणे देवतात्वकल्पनमदृष्टार्थ-
त्वोक्त्याक्षिप्तमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यदृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्ययभाष्यानिर्दिष्टा तच्छब्देन परामृष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमपूर्वे प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासना-
म्न समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके कृतस्य प्रत्येकामितिकर्त्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यत
इति * श्लोकं व्याचष्टे * यागत्व हीति * धातो प्रत्येकसमवेत- ७८३॥
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुरोधात्समुदायलक्षणार्थत्वं भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुनामसामानाधिकरण्याधीनत्वान्नामत्वनिश्चयस्य
नाम्ना ऽपि प्रत्येकवृत्तित्वावसीयत इति परिहरति * नेति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमित्याह * तदिति * अत सत्यपि
नाम्नि न समुदाय फलवानित्युपसंहरति *तेनेति*द्वन्द्वात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयोरितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टया फलवत्त्वावगते
समुदायस्य फलवत्त्वमाशङ्क्येतरेतरन्यायेन*करणतेत्युक्तम्*एवमपि
साहित्यविशिष्टानामितिकर्त्तव्यतान्वय स्यादित्याशङ्कते * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्त्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्यैव
क्वचिद्विवक्षा क्वचिद्वाविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्योद्देश्योपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविवक्षयोर्व्यवस्था युक्तेत्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्त्तव्यताविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयादेर्युगपत्फलनिकर्त्तव्य-
तान्वये युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविरोधं शङ्कते * कथमिति * आ-
चार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहार
पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणादाहनवृद्धश्लोक विरुद्धानामप्यपेक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वाद्वस्तुविरोधस्तावन्नास्तीति प-
रिहरति *अपक्षेति* हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम् । व-
स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तरेकेन शब्देन युगप-
द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्ण-

मासावुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्त्तव्यतां विदधतो ऽनुमितस्य
वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुताद्वाक्यात्फलो-
द्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावाद्वाक्यानिशायस्तिरिति परिहरति *
को वेति * स्वरूपे नैष्फल्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिक-
र्तव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणं साहित्यमितिकर्तव्य-
तान्वये ऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वाद्विवक्ष्यमाण-
मप्यापद्येतैवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रती-
तमप्यनादृत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनेतिकर्त-
व्यताख्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाम्नानानुमिते वाक्ये प्रधानसा-
हित्याविवक्षयामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेति-
कर्तव्यताविशिष्टभावनाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य वि-
वक्षितत्वाद्वैरूप्यादितिकर्तव्यतान्वये ऽपि विवक्षा भविष्यतीत्याश-
येन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो वारयितुमिति पृच्छति * क-
७८४। थमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणवि-
धिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहि-
त्यस्यानवधिवक्षत्वा(त्प्रत्येकमितिकर्तव्यतान्वितैः प्रधानैः संहत्य फलं
कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते)र्विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये
प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षेत्याशयेनोत्तरमाह * इह हीति * ग्रहपदे
च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देश्याद्विभक्त्यंशेन चैकत्वोपादानाद्वैरूप्यप-
रिहारः शक्यनापि धातुरूपेण तु यद्प्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्श-
पूर्णमासपदे ऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावा-
देकेनैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशे समासरूप्येण
साहित्योपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * न
हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति * तस्मादिति *
साहित्याविवक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्त-
र्यविशेषावस्थासिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्का-
निरासार्थं तत्रेतिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिशा-
ब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयित्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आ-
नन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सन्नि-
धित्वेनानुपङ्गाधिकरणे ऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्य चित्प्र-
धानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदि-
ष्टं स्यात्ततस्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं
स्यान्न त्वेतदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया, इति भा याव॰-

(१) षष्ठ पा॰ २ पु॰ ना॰ ।

थान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि वेत्युक्तम * अस्येति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावरूपस्य प्रकरणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत श्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापीष्यते इत्यादिवार्त्तिकेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्स्वमतेन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषितपूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति * अदृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वदेवताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वाद् गौणत्वनिरासस्योपलक्षणार्थत्वसूचनायादृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देवतान्तरोक्त्या व्याख्यातं मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्य पुरस्ताल्लिङ्गाधिकरणे प्रसिद्धकर्माङ्गभूतदेवताप्रकाशनसम्भवे च देवतान्तरकल्पकत्वस्य ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे निरासादित्यर्थः। पुरस्ताच्छब्दो भाष्यस्योक्तशब्दव्याख्यार्थत्वाद् गौणत्वनिरासमात्रविषयः। प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्स्नोपदेशसमाध्यर्थं कस्तर्हीत्यादिवाक्यानीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * वाक्यबहुत्वोपपादनार्थं येषामित्यादि वदतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *न हीति* न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थो ऽन्योन्यानपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वोक्तीर्भिन्नेत्यनेनोपपादिता। तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पुरस्तात्पदानामनुपङ्गोक्त्या वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि साधारणानीत्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रलोकेत्याशङ्क्य सर्वेषां सूक्तवाकानां मध्ये ये पौर्णमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौर्णमास्यङ्गप्रहरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादामावास्याङ्गप्रहरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां कर्मकाले तन्त्रेण पठनीयतावश्नानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठबलेन सूचयितु नन्त्रनोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम। अत समुदायस्यार्थाप्रतिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाकत्व विभक्त्युक्तं च साक्षात्साधनत्वाख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु सूक्तवाकेष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पदेनाप्यपगतेनेत्यनुभाषणसूत्रस्थभाष्योक्तशङ्कानिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चिदित्विति * कृत्स्नस्य हीति भाष्योक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्य व्याचष्टे *यदिवति* भाष्यं लिङ्गादेवतापदोत्कर्पवद्वाक्यात्समभिव्याहृतानामपि पदानामुत्कर्पाल्लिङ्गोक्तिरुपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं दूषयितुमारभते * इदमपीति *
यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इति जातेष्ट्युपक्रमाद्य-
स्मिन्जात एतामिष्टिं निर्वपतीति च जातएवोपसंहारादेकवाक्यत्व-
स्य वैश्वानरवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्यबहु-
त्वं न युक्तं तथेहाप्युपक्रमोपसंहारस्थं तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य
प्रत्यक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्य-
र्थः । भिन्नकर्मस्थाभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वा-
द्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः ।
भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-
७८५।२ जनत्वाच्चैकवाक्यता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न हीति * यदनेन ह-
विषेति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याभ्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वेनदेव-
ताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनेन हविषेति च प्रधानभूतानां तन्त्र-
पदानां क्रीणातिवदावृत्तियोगादेकेन देवतापदेनान्वये देवतान्तरप-
दानां तन्त्रपदैर्विना साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । सुभाषिताकिंनिमित्तत्वात्सू-
क्तवाकशब्दस्यैषां च देवतानामाज्यादिहविष्कृदिष्टत्वेन सुष्टूक्त-
त्वाददृष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यात्तद्गतं प्रत्येकवाक्यपरिसमा-
प्तिनिमित्तो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पि-
ता पितामहः सोम न पिबेदित्यादिवदर्थतो वाक्यभेदे ऽपि तत्र पदा-
त्मकशब्दान्वयादेकवाक्यत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रहरणाङ्गत्वोपदे-
शात्प्रह्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्राधान्यापत्तेः या ते अग्ने ऽयाशया या ते
अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसन्मन्त्रशेषः तनूर्वर्षिष्ठे-
त्यादिरग्नये त्वा मह्यं ददातु बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्ये-
वमादिः दक्षिणामन्त्रशेषः सा ऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दात्कश्चे-
षः एकपदी ऊर्जे द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जु-
हूरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्या-
दिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयो-
गापत्तेर्याज्ञिकानां तत्र प्रयोगो विरुध्यतेत्याह * यदि
चेति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाकस्य प्रयो-
गापत्तेः पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या
इति भाष्यं बहुवचनं विरुध्यतेत्याह * प्रस्तरेति * वाक्यबहुत्वनि-
रासमुपसंहरति * तस्मादिति * अतो ऽन्यः परिहारो वाच्य इत्या-
ह * अतश्चेति * तस्मादाह * स उच्यत इति * यथैकस्मिन् विधा-
यनकबिन्दुसमुदाये च संसर्गिद्रव्यरूपत्वेनानेकेषामपि किं बिन्दूनां
संयोगसंपर्कीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घटव-

द्विवहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावाग्नानापत्तेर्द्विवहुवचनान्तत्त्वैकस्मिन् देवतापदे ऽभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवताप्रकाशनानिमित्तत्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अर्थैकप्रयोगवर्त्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव प्रयुज्यते भिन्नप्रयोगवर्त्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्तवाकशब्दएव प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्धशब्दः ततश्च विभागे ऽपि सूक्तवाकत्वं नापैतीत्याशयः । तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको हीति * अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोचनया प्रयोगवर्त्तिदेवतापदसहितस्याभितस्तत्र पदोपेतस्येष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाकत्वावधारणायत्र यावत्यो देवता इष्टा सूक्ते तावद्देवतापदसमूहस्तस्य कृत्स्नसूक्तवाकत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसङ्गतिभिन्नदेवताप्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकवाक्यतेत्याशङ्क्य देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाशैकत्वेन प्रकाशनैकत्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रत्युत देवतान्तरपदसाहित्ये देवतान्तराणामनुद्दिष्टत्वेनानुक्तत्वादजुषतेत्युद्दिष्टत्वरूपोक्तवचनस्यानृततया दुष्टत्वापत्तेर्दुरुक्तवाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति * सामान्यतः समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाकल्यसिद्धेर्देवतान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाकत्वापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावास्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्ध्यै युक्त्यपेक्षापाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तन्नूर्वपिष्टत्याद्यलुपञ्चपूरितस्य यात अग्नेइत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशास्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वाराम्नातदेवदत्तादिनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कात्स्न्र्यावधारणेति दृष्टान्तार्थः। समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेणेष्टदेवताप्रकाशनादनन्तरितत्वोक्तिसिद्धावपि प्रहरणे यथाम्नातसूक्तवाकोपदेशाद्विभज्य प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाकेन प्रहरणं कृतं स्यादित्याशङ्क्याह * अतश्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वे सत्येकदेशप्रयोगे कात्स्न्र्ये बाध्येत यौगिकत्वात्समवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽवयवार्थोपपत्तेः । कात्स्न्र्याबाधाद्विद्यमानाः प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य यावत्सूक्तवाकस्तावत्साध्यत्वात्प्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वोपपत्तिरित्यर्थः । कृत्स्ने तर्ह्यध्येतॄणां सूक्तवाकप्रसिद्धिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्वाध्यायकाले प्रयोगभेदानालोचनाद्दर्शपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत- ७८६॥।

देवत्यस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदाद्वैविध्यमित्येवं प्रधार्यास्यतः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रिविध्ये सत्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायकाले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृश सूक्तवाकोऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सूक्तवाकोऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणात्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः। बहुत्वमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत त्रित्वमित्येवं भाष्यङ्गमयितव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति* उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति स्वाध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो ऽध्येतृप्रसिद्धः सायथार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव। कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रङ्गमयितव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यानिरासायैवकारः । सम्भवामात्राश्रयत्वेन बहुत्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न च तेषामित्यादिभाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपेतस्यैकसूक्तवाकत्वाभ्युपगमे दुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रपदोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चिदेकप्रयोगसमवेतमर्थं न वदति तस्मान्न भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदसमूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्थो ऽप्रकाशकत्वादेव च न करणमिति भिन्नप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाकत्वनिरासार्थं भाष्य न त्वेकप्रयोगस्थदेवतापदमूहस्य सूक्तवाकत्वनिरासार्थं सूक्तवाकेति भाष्यं च[1]) स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृततद्देवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्याख्ये ऽमावास्याख्ये च यागत्रयसमुदाये ऽनिष्कृष्टप्रयोगस्थदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्यादिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं विरोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणामविरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्वा सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥

८७।२ इहेत्याद्युदाहरणभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *येनेति* तदेता इति

१) भय पां० २ पु० ना० ।

सन्देहभाष्यं विचारस्यानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याचष्टे * तानीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं विनियोजकं निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ क्रत्वन्वयबोधकक्रमोल्लङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसारोक्त्या सूचिता श्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणेऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लिङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता प्रकारोक्त्या लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता । याज्याद्वाण्डमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराच्चोदाहरणबहुत्वादरप्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानविशेषणस्य सामिधेनीसाप्तदश्यवत्केवलाग्निदेवत्यपाथिकृतीयादिष्टिविषयत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसौमारौद्रेष्टिविषयत्वात्क्रमविशेषणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वादुदाहरणबहुत्वेऽर्थः या-यत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्याकं काम्यं चैन्द्राग्न्यादिकर्म तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवतादिस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्यमाणेऽप्यध्ययनविधिनैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वावगमेऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतुक्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयानपेक्षत्वसूचनार्थं क्रममिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्युक्तम् । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वयाविशेषाङ्गभूते देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्लिङ्गस्य च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र सन्दिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां च मन्त्राणां कया द्वारेणा क्रतुविशेषोपकारित्वेति द्वारविशेषे सन्देहा-

[illegible]

क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वयेऽवगते द्वारविशेषं प्रति सन्देहोत्पत्तौ लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्वनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यासमाम्नानं काम्येष्टियुक्तमित्येव सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गेत्यादिभाष्यसूचितामुपपत्तिमाह * नास्तीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता नन्वितिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गबलीयस्त्वाविरोधापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लिं-

ज्ञादौर्बल्ये ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्बलीयस्त्वाविरोध इत्येवं प-
रिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्धमुपपादयति *
लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानाग्न्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सा-
मान्यते ऽग्न्याद्यन्वये ऽवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनाग्न्यादिस्वरूपे
ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपा-
दयितुमारभते * यज्ञेति * आश्रावयेत्यादीनामेष वै सप्तदशः प्र-
जापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतइत्यादिवाक्याल्लुवनादिमन्त्राणां च प्रकरणो-
क्तक्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकर-
णोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः श्रावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशे-
षान्वयानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता । प्रश्नपूर्वं क्रमसमा-
ख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * याज्यानुवा-
क्यासमाख्यां विना ऽऽग्नेयानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यांशे सामिधेनी-
कार्यांशे च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाच्च क्रमं
विना कस्यैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राग्न्यामिष्टौ विनियो-
ग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षा-
यामाह * तथा हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति *
एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह *
ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि
कार्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन यान्वे
त्यादिभाष्यं व्याख्यातु शङ्कते * नन्विति * व्याचष्टे * कथ-
मिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्र-
मात्काम्येष्टिविषयत्व सेत्स्यतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि
चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्याबाधे ऽपि कार्य-
विशेषांशे ऽपेक्षणाद्द्वयोरविरोधः सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्रत्वन्वयसिद्धेर्विशेषणद्वयानर्थक्यश-
ङ्कार्थमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे * किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु केवला-
ग्निदेवत्ये ऽष्टौ सप्तदशाम्नानेन सामिधेनीकार्यस्या ऽप्याग्नेयर्गवया-
काङ्क्षस्य सद्भावात्सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यान-
पेक्षणे प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्य एव विनियोगापत्तेः
समाख्याविशेषणार्थत्योक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
व्रातपत्यादिविशेषणसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः नत्वैवेत्येवकारेण
सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्थो ऽपि शब्दो मृदूक्त्यर्थत्व नैवकारार्थं
७८८।१ व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियो-
गसिद्धेर्लिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यमित्याशङ्कार्थमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कारणेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः। समाख्यानादित्येतावत्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गानामपि चर्चां याज्यानुवाक्याकार्यएव विनियोगापत्तेस्तासां चानाकाङ्क्षितत्वादशक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगाल्लिङ्गक्रमानादरात्सामिधेनीकार्ये ऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्यानाच्चेत्युक्ते तु पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्नानात्सिद्धत्वेयाज्यानुवाक्याकार्ये पाठेनातीते क्रमत्वादिलिङ्गस्यापूर्वेष्टियाज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये समाख्यानावस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः सेत्स्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणार्थवत्त्वोक्त्यर्थं सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तद्यथेति * आग्निवारुणस्य सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्यानुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवाक्याबाधेनैन्द्राग्नवरुणान्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तबलवत्प्रमाणाबाधः क्रमोक्त्या सूचितः। तल्लिङ्गमाग्नेयीत्वेनोक्ताविरोधविषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता। विषयप्रदर्शनार्थं यथेतिभाष्यं व्याचष्टे * तमिति * मनोर्ऋचामग्निरुक्थेपुरोहित इत्याद्यानां पृथुपाजा इतिद्वयोश्च धाय्यासमाख्यात्वाज्यसाम्नाय्यनिकाय्यधायामानर्हविर्द्धिवाससामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रक्षेप्यानां धाय्यात्वस्मृतेः समाख्ययानुगृहीता भवन्तीत्युक्तार्थत्वेन ता इति भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमोक्त्यर्थत्वेत्यतीनानागतोक्ती व्याख्यातुम् * नत्रापि स्थित्युक्तम् * लिङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्ह्याग्नेयीनामृचां व्रातपतीयादियाज्यानुवाक्याकार्ये मनोर्ऋचां पृथुपाजवत्योश्च सौमारौद्रीष्टिसामिधेनीकार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * यद्येति * क्रमेण तर्हि समाख्याबाधाद् व्रातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमविनियोगविषये समाख्याबाधो ऽपि याज्याकार्यविषये विरोधाभावादबाध इत्येव परिहारसूचयता * यतीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ७८९।

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां
विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टत्वात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वेऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्राकृतानां विशेषरूपेणाम्नातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षत्वात्तासामेवाग्नेय्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निर्देवताऽस्या इति यसन्निहितवाचिसर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपाम्नानाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतत्वात्तया विवक्षितत्वादग्निदेवतात्वोपलक्षितस्य चान्यत्र पदार्थस्याङ्गोपस्थानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणान्तरानपेक्षत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविवक्षितत्वावगतेराग्नेयीमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तिसूचनार्थं विषयं शोधयन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन दाशतयीभ्य एव दाशतयीभ्योऽपीति वाऽध्याहृतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेतिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षत्रयप्रतीतेस्त्रैविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयाल्लिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्वा नत्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यत इत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दाशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षत्रयप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं फलसामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे फल्पनागौरवापादकफल्यसम्बन्धादप्रकृतग्रहणायोगादविशेषपक्षो ऽपि तावदतिक्लेशसाध्यो प्रकृतमात्रनिर्धारणं तु न कथञ्चित्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धारणाव्यनिश्चयायोगमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्मकस्य प्रमाणस्य प्रकृतासाधारण्येऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडाशाधयण विनियुक्तस्य कपालस्य तुषोपवापे विनियोगवद्विनियुक्तविनियोगोऽप्यविरुद्ध इत्यर्थः । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले दाशतयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देनाऽपिशब्दरहितेनाविशेषपक्षपरिग्रहादप्रकृतमात्रग्राहितादित्यर्थता ऽपिशब्द एवाध्याहार्यो नैवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादप्रकृतमात्रपक्षाप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादि-ति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं यथार्थमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भ-विष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीव-द्विशेषस्य हेतोराग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधन-त्वादधिकारे प्रकरणे यो लिङ्गमालोच्य मन्त्रविधिः सो तत्राप्येषु प्र-कृतेषु मन्त्रेषु चेतिलिङ्गक्रमसमाख्यानादिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रा-त्परा ल्यब्लोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थावगतेः सिद्धान्तनिरासार्थ-त्वेन सौत्रहेतूपपत्तेस्तद्व्याख्यार्थेनापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्र-काशयत इत्याशयः। कथमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामा-ण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावसीयत इत्यनेनोक्तं मौढिमदर्शनायाप्रकृत-मात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसू-चनायोपहासार्थं * अत्रियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपे-क्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्यौदनादेः पक्वस्य यामः प्रहरो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतवी-र्यं यातयाममुच्यते।

कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः। यातयामत्वस्याशङ्क्यत्वादपरितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह * अथेति * आग्नेयीषु सामगाः स्तुवत इत्यादौ सौत्रादिसाधनत्वेना-न्याग्नेय्याश्शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादि शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * वि-ध्यन्तरविशेषस्तु बाध्यः सेत्स्यतीत्याशयः। इममेव पक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्माद्दाशतयीलिङ्गवतो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय, स्वमते-नादित आरभ्याविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषग्रहण-प्रतिज्ञासूचितहेत्वर्थमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ चेति * विप्रोक्ता दाशतय्यो ऽपीत्यपिशब्दस्याहारः सूचितः। प्रकृतानामपि दशतयाख्यदशमण्डलसूक्तावयवषट्क च मन्त्रसंहि-तामन्तुत्वरूपेण ग्रहणा वक्तुं दाशतयीशब्देनाविशेषोक्तिःकल्पना-लाघवात्प्रकृतानामेवर्चो ग्राह्यन्तेति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां सो-

सति प्रकृतनियमः स्याच्चान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावाच्च काचित् ग्राह्य-
त्वादिमाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
७९०।१ क्त्या पातनिकार्थं यश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * नचेति * कथम्भा-
वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वाख्येन ग्राहकत्वेन प्रकरणाङ्गबोध-
मात्रे व्यापाराच्चान्यव्यावर्त्तकत्वाख्यं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वायोगे ऽपि यौगिकशब्दा-
नां स्वावयवार्थान्वयार्हवस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाय सन्निहिता-
र्थविषयत्वावगतेर्विशेषतो ऽग्निर्देवता ऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
नामार्थवृत्तित्वादाग्नेयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेव-
त्यत्ववदस्यवच्च सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थे ऽपि लक्षणत्वावगमा-
च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वं भविष्यती-
त्याशङ्क्याह * सन्निधीति * उपलक्षणत्रयप्रतीतावप्यविशिष्टं
हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्धस्य
श्रुतशब्दगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
ऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्या सूचितः । प्रकृत-
त्वाग्नेयीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरोधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तिमात्रग्रहणे श्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्या सू-
चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपाक्षोपपादतार्थत्वशङ्कानिरासायाविशे-
षपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादि-
ति * उपदिष्टेतिभाष्यमविशेषपक्षे ऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
त्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथाग्नेय्या स्तोत्रादि करोती-
त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतग्रहणं भवि-
ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथञ्जातीयकस्येति सिद्धान्तिप्रश्नस्य मत्वा
तन्निरासार्थं यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
त्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतग्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतामेवोपदिष्टत्वोपलक्षण-
रूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं स्वोत्प्रेक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिप्रेतां परिक-
ल्प्य पूर्वपक्षी यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्या इत्यन्तमाहेत्येवं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तल्लिङ्ग-
मित्येतद्विषयत्वं यः कस्मिंश्चिदित्यवयवस्य चोपदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमायार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतिकेनावतारितम् । अत्र
भाष्ये यदीति भाष्यावयवगतेन यावन्ययाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य वि-
षयभूताख्यातप्रत्ययविहिता चेत्येयमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्योप-
देशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठीसमासाश्रयणेन तदु-
पदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन वा तत्तस्य विधीयमानस्य म-
न्त्रस्योपलक्षणं विवक्षितमित्युक्ते कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपल-
क्षणोपक्षीणशक्तौ लिङ्गेनोपदिष्टो भवतीति विध्यभावोपन्यासाद्देव-
तालिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तद्योगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यम-
वयवशो व्याचिख्यासुर्यः कस्मिश्चिदिति भाष्यावयवं तावद्व्या-
हारेण व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेष-
णस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृ-
ष्टेऽनुपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं य-
दीति भाष्यमापाद्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथा-
लम्भनिर्वापौ विधीयेते न प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते
ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्यालम्भनिर्वापा-
धिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणी-
भूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपाद-
नार्थम् * तद्धीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवाद्येनैव लिङ्गश-
ब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * तत इति * अथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अथेति * ७९।१।
तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहार-
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतग्रहणो-
पपत्त्युक्त्यर्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य
साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे ऽपि विधेर्लाघवादेकत्वेन गौरवापा-
दकप्रकृतग्रहणव्यावर्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्र-
कृतानामपि सद्वारस्यैव कत्वन्वयस्यावगतेर्द्वारान्तरान्वयार्हनिर्द्वार-
कत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादक-
त्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य बलवद्विरोधेन नियाम-
कत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं श्रुतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोप-
न्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवताख्यचिन्हरूपलिङ्गयुक्तश्रुतिलक्षणार्थत्वेन
लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितनाः
श्रुत्या लिङ्गशब्दाः श्रुतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्टादिति * अ-
विरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * आहेति * गौरश्च इति
वा श्रुत्या यज्ञोत्थापयथादिति " विशेषे यदि तत्र स्यात्ततः

स्याच्छ्रुतिबाधनमि"ति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरो-
ध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेय्यादिशब्दानां जातिवाचिप्र-
षादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नै-
तदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणमतेन सम्बन्धवाचित्वं
मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वादप्रकृतमन्त्रव्यक्तग्रहणे ऽपि श्रुतिविरोधो
नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामा-
न्यस्येति * आग्नेयीत्यादिजात्यभावान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेक-
मन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्ति-
समाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन नचेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृता-
यामपि व्यक्तौ समस्तपदार्थसम्भवान्नित्यश्रुत्यबाधे ऽपि विकल्पेना-
प्रकृतानां बाधापक्षे श्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थना-
शयविवरणार्थमुच्यते * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्य-
नेन व्यक्तेरश्रौतत्वात्कस्याश्चित्यागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वादयुक्तमा-
शङ्का व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * नत्विति-
शङ्काभाष्यं व्यक्तिवाचित्वापनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति *
जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वपक्षसमर्थनार्थम् उ-
च्यत इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्यं तावदव-
तारयन्पूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
७९।२।१ सन्तावद्व्याचष्टे * सा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाकृत्यधिकर-
णोक्तजातिवाचित्वविरोधं शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहा-
रार्थं परेषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * नेतीति * जातिवाचित्वान-
पन्हवे व्यक्तीनामतत्त्वोच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्धया त्या,' दू-
षयति * तत्त्विति * स्वमतेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जा-
तेर्वाच्यतापन्हूयते किं तु सद्भावो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्त-
राभावे ऽप्यग्न्याजातिरेवात्र जाताख्या देवतान्विता पङ्कजशब्दस्येव प-
ङ्कजननान्विता पद्मत्वजातिर्वाच्या भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे देव-
तैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपा-
लः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ द्र-
व्यादिष्वपि प्रयोगादिदमभिप्रेत्येत्यतः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचा-
रित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धस्त्विति *
शङ्कित्वा लिङ्गात्समान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वे-
नोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम् * भाष्यकारेणयुक्तम् *

(१) यथौतत्वादिति २ पु० पा० ।

(२) अन्याप्यदेवतेति २ पु० पा० ।

आनन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्व्यक्तिवाचित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तस्या एव चेति। अनेन चोपस्थानसाधनमृग्व्यक्तिर्देवतयोपलक्षयितव्येत्येतमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो व्याख्यातः देवताया ऋग्व्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्व्याख्यातत्वापत्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं विना ऽनुपपत्त्या प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्व्यक्ते प्रतीतिसम्भवादवाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * पूर्वेति * देवताविशेष्याया ऋग्व्यक्ते प्रत्ययवाच्यत्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूत प्रकृत्यर्थमर्थं प्रति प्रत्ययार्थस्य देवतात्वस्य विशेषणत्वापत्त प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानशक्तिभङ्गविरोधापत्तेः प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमवाविरुद्ध न तु विशेषणाभिधानमिति साधारणोक्त्या सूचित गवादिशब्दाल्लक्षणाया अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वासिद्धे ऽपि न वाच्यत्वकल्पना युक्तेत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जातौ व्यक्तौ चाभयत्र वाचकत्वस्यास्मृते शब्दभेदाभावाच्च तन्निमित्तशक्तिभेदानङ्गनेरुभयत्र प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्पनापत्तावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्ध्यान्यथानुपपत्तिपरिहाराद्विशेष्यानभिधान युक्त तद्धितस्य तु "सास्य देवत"ति स्मृत्यैवास्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमाच्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधान युक्तमिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्या ऽऽभिधानाख्यस्य व्यापारस्यान्यथानुपपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम्। सास्य देवतेति स्मृत्या ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते। न वाच्यतेत्याशङ्क्य स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ लक्षणायावगतिसम्भवे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेरग्निशब्दवदाग्नेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरण प्रयोगो न स्याद्देवताशब्दवदग्निसमानाधिकरण प्रयोग स्याच्च चैतद्द्वयमप्यस्ति यतो देवतात्वविशेषणमात्रवाची सन्नाग्नेयीशब्दो लक्षणया विशेष्यपर्यन्त नीयेनेत्याह * न चेति * देवताख्यस्य च विशेषणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणक व्यापारदेवताया करणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्धितान्तप्रातिपदिकश्रुतिबलवात्कारकविभक्तिश्रवणाधेन सह्यर्थे तृतीयाभ्युपगम्याग्नीषादिवदुपस्थानकर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिक विषयमाद्रियेतेत्याह * यत्रि चेति* अनेन चानेकव्यक्तिसाधारण सामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विषयमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे यथा देवतया ऽर्थवत्त्वाख्यसाध-

नं लक्षयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाभिधा-विना समाना सती साधनं भविष्यति किमृग्व्यक्तिलक्षणयेत्येवं व्याख्यान्तरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तिवाचित्वोपपादनार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तराच्च सम्बन्धटीकायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयौगिकानां व्यक्तिवाचितोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपादनस्याविशेषपक्षसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं न चेत्याद्युपादर्शीत्यन्तं भाष्यं
७९।३।१ सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्तेर्यच्छायमिति भाष्योक्तप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्कार्थं न त्विति भाष्यं यच्छायमित्येनेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोगोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्तत्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्काप्रकृतमात्रोपदेशो यच्छायमिति भाष्येणोक्त इति भ्रान्तस्येयं शङ्केत्येतदुपपादयितुमाह * न त्विति * भाष्ये ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति सन्देहवार्त्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपरितनवार्त्तिके चाद्युक्तत्वादाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध आदिशब्देनोक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यच्छायमिति भाष्यार्थविवरणार्थतया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्यायत्ववत्तद्वार्त्तिकोक्तक्रमेणैवेत्यनेनाविशेषोक्तेर्यच्छायमिति भाष्यविरोधाख्यदोषाभावोक्त्यर्थत्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरोधाख्यदोषाभावे ऽपि करणबाधाख्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्कार्थं न त्विति भाष्यं श्रुत्या प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्काविरोधार्थं श्रुतेः सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्विति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्यागेन युक्त इत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नियमप्रयेकप्रयोगे विरोधाभावान्नित्यं प्रकृतमात्रग्रहणे ऽपि श्रुत्यनुग्रहोपपत्तेर्न प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्कानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं बुद्धिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगात्प्रमाणानुग्रहार्थत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य लौकिकादिभ्रान्तप्रवादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्यनेन यदिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणापि क्रतूपकाराख्येन फलेन फलवताम्नानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनीयमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति * उभयथाप्याम्नानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

(१) चाराङ्गतार्दिता २ पु० पा० ।

भूतायां प्रवृत्ते सङ्कोचो न युक्त इत्याशयेनोत्तरार्द्धमेतदिति भाष्यावयवमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यद्यप्यत्यैकरूप्यैव श्रुतिर्बहुषु प्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाण तथापि क चित्प्रकृतमन्त्ररूपेऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहण पुरुषस्य कृतार्थत्वं प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थविषयिकान्यपि सन्ति न गृह्यन्त इति यच्छक्यते तत्रेत्येतदत प्रवृत्ते प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्भवतीत्येव योज्यम् । प्रवृत्त प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगम ऽनिष्टापत्तिमाह * सकृदिति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमित्यपेक्षायामविशेषेत्युक्ते प्राकृतस्यानिर्दिष्टत्वात्मर्थनाम्ना परामर्शायोगमाशङ्क्य लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं विना विरोधायोगाल्लिङ्गयुक्ताया श्रुतावविशेषग्रहणसामर्थ्यो ऽपि प्रयुक्त एवेत्यत्रशब्दात्कर्षयुक्तेन लिङ्गेनेत्यननात्कम । दाशतय्यामपीत्याद्यपिशब्दालोचनादुपदिष्ट ऽपि दृष्टो हीत्यादिभाष्यस्य सावधारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवे ऽपि सूत्रे ऽपि शब्दाभावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राकृदाख्यानामतदाख्याना चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्ततदाख्यमन्त्रप्रापणार्थत्वावगतेन विधारणार्थेना युक्तत्वादय । तदाख्या अपि तर्हि कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्विति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्थेनातदाख्यशब्देनाप्रकृताना च शब्देन च प्रकृतानां विधेयत्वात्सिद्धान्तसूत्र तदाख्यपुनर्वचनस्यान्यपरिसंख्यार्थत्वेन तदाख्य एव मन्त्रो विधीयत इत्येव कर्मण्युत्पन्नविधिशब्दानुषङ्गेण व्याख्यार्थं तदाख्य इति भाष्य तच्छब्देनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शायोगादयुक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् उद्दिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्शसम्भव सूचयस्त्रेधा व्याचष्टे *अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्ग ७९४।१
ज्योतिष्टोमसम्बन्धकत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यान्तरद्वयम् । कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्य पदार्थः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयविशेष सन्मन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन मन्त्रेण क्रतुसम्बन्धि किञ्चित्कार्यमिति सामान्यत क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षणाच्छक्यो विधातु स्वरसतः पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतेः क्रत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यत क्रतु-

ङ्गान्वयस्याप्रकृतानां क्रत्वन्वयाभावाच्च सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयप्राप्तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आग्नेयेति * आधानवत्संस्कारकर्मत्वे ऽप्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्वक्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्विरवयधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं वा न च क्रत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रादेर्जुह्वादिवल्लौकिकत्वात्स्वरूपेण प्रयो-

[illegible]

कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निश्चीयत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह *सचेति* स्वरसत. पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षां च विना क्रत्वन्वितरूपलक्षणायोगादित्याशयः । सामान्यान्वयापेक्षत्वे ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामप्रकृतविधौ वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहार शङ्कते * ननु चेति * अनेन च न्याय्यतोक्तिसूचितवाक्यभेदपरिहारशङ्कार्थत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याख्यातम् । श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणाम्नानात्सामान्यान्वयाविषयायां श्रुतौ क्लृप्तायां सत्याग्नेयादिवाक्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्वयविषयश्रुतिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्वयसिद्धेरपरिहार्यो वाक्यभेद इति तज्ज्योतिष्टोम प्रतीत्युत्तरभाष्यसूचितमर्थमाह * सत्यमिति * प्रकरणात्सामान्यान्वये सिद्ध्यत्यपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्त्या सेत्स्यतीत्याशङ्कते * न त्विति * श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पत्वेनार्थापत्त्याख्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणातुल्यत्वाच्च श्रुतिमकल्पयित्वार्थापत्त्या वक्ति: सेत्स्यतीति परिहरति * नेति* सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयापादकत्वेनात्र क्रत्वङ्गस्य सामान्यान्वयोक्त्याविवक्षितत्वात्तस्य सामान्यप्रधानत्वेनानुनिष्पादितया शास्त्रविषयत्वाच्च विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनेन मन्त्रेण कतोपकर्तव्यमिति सामान्यान्वयानवगमे स्वरसतो ऽवगतस्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् क्रत्वन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनिष्पादित्वानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्येवेत्याशयः । क्रत्वव्यभिचारित्वेनाग्नीध्रस्य तदन्वयानुनिष्पादित्वं क्रत्वन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्येवेत्याशङ्क्याग्नीध्रस्य जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य क्रत्वपयायागाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः क्रत्वव्यभिचारिताद्वर्तीयादि-

स्वरूपान्नियमस्याधानस्यैव न क्रत्वन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं प-
रिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं
नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याह * किं चेति * क्रत्वङ्गत्वान-
पेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशाया लौकिकोक्तिः । क्रत्वङ्गत्वान-
पेक्षगम्यमनुष्यरूपाशयालौकिकोक्तिः । ततश्च क्लेशेनाप्यर्था-
च्छ्रुतिकल्पनाशक्तेर्यद्यवश्यं श्रुतिः कल्पयितव्या ततः प्रकर-
णाच्च तत्क्लृप्तायां सत्यां कल्पयितुं शक्यत्याशयेनोपसंहरति * ते-
नेति * इदं क्लृप्तायाः श्रुतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५।।
सामान्यान्वयश्रुतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणस्नानाच्च विरुद्धेत्या-
शङ्क्याह * सर्वत्र चेति * क्लृप्तसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषय-
त्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविष-
यत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति *
वदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं
रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेतोराशङ्क्य प्रकृतविषयत्वेनापि
वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्धेतो-
ऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो
ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरथेति * सिद्धा-
न्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्या-
शङ्क्याह * प्रकृतेति * विधिश्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीश्रु-
तिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो ब-
लीयस्त्वाच्च सङ्कोचो दोष इत्याशयः । वरं प्रकृतानां प्रत्यासन्न-
त्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिविलंबानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भवि-
ष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्व-
यार्हनिर्द्वारक्रत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य क्लृप्तत्वाद्विशेषान्वय-
विध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यार्थव्यापारा-
विशेषेनि भाष्यं व्याख्यातु शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेद-
शाखानन्त्याद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाभावनिश्चयायोगमाशङ्क्य यश्चायं
प्रकृतः । स कार्यान्तरे विनियुक्तो यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्ट इति
च भाष्यद्वयसंवादेनाभावनिश्चयो यद्यपीत्यत्यनेनोक्तः सद्भावाभ्यु-
पगमे ऽपि भाष्यविरोधाख्यो दोषो ऽस्तीत्यपिशब्दार्थः । कार्यान्तरे
विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यत इ-
त्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यत इति * का-
र्यान्तरविनियुक्तानामप्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडा-
शकपालस्य तुषोपवापान्वयित्वेन प्रहरणसम्भवाग्निनिर्द्वारकृत्यन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । का-
र्यान्तरविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वये-
नाभिप्रेतस्य ज्योतिष्टोमं प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन
प्राप्त्युक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्ति-
रभिप्रेता न स्वातन्त्र्येणेति परिहरति * कथमिति * विशे-
षान्तर्गतस्य सामान्यस्य नैराकाङ्क्ष्येण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात्
प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि
प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववत्स्तोत्रादिद्वार-
विशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि क्रत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्व-
यस्योपस्थानाख्यद्वारान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्य द्वारान्वयो ऽस्ति योग्यते-
त्याशय । विशेषरूपाविवक्षोक्त्याकाङ्क्षोत्थापन सूचितम् । अने-
न चोपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानवेलायामविवक्षितत्वात् स्तो-
त्रादिव्यापारविशेषस्येत्येव सामान्यान्वये प्राप्त्युक्त्यानर्थक्यशङ्का-
निरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवो व्याख्यात ।श्रुतदुर्बलप्रक-
रणगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं दु-
र्बलापेक्षाप्युपपन्नेत्येव निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिशब्दव्याख्यार्थमनपे-
क्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदो-
त्सूत्रत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्त्विति * विशिष्टविधिसम्भ-
वे ऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽभ्युपग-
७९६।१ म्यमानः सिद्धान्ते ऽप्यपरिहार्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि
चेति * तत्रैतद्वार्त्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधा-
ने ऽपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्या-
न्वयविधानाद्विशिष्टविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभावे ऽपि श्रुतार्थ-
विधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याश्रुतार्थविध्याक्षेपाशक्तेः श्रुतस्य
प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्ये-
व भाष्य समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्तो वाक्यभेदो ऽत्र
भाष्य योज्यत इत्यपेक्षायामुपस्थानस्याग्नीध्रस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः
ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीध्रान्वयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसा-
याज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमनेन लिङ्गेन मन्त्रेण कुर्यादित्येव
मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वेनोपस्थान चेतिभा-
ष्यावयव मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तिस्तच्चे-
तिभाष्यस्थस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतोपस्थानपरा-
मर्शित्वावगमात्तत्र च विशेषान्वयस्योपस्थान चेति भाष्योक्तत्वा-
त्तेनेत्यक्त्यापत्तेर्विशेषाक्षिप्तकार्यसामान्यपरामर्शे तात्पर्यावसायात्त-

ष्वेति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * प्रदर्शनशब्दस्य करणव्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थानं चेत्यतद्वाक्यं विशेषप्रदर्शकं तत्र प्रकरणानिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमान्वयस्य देवतारूपेण चिह्नेनोपलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्राप्ततामुक्तामुपपादयितुं प्रकरणानैरपेक्ष्यांक्ति । आग्नीध्रसदो हविर्धानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधाने ऽप्यनुनिष्पादितत्वेन क्रत्वन्वयासिद्धर्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्रोपदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रमवतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्व ऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थानमस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्द्वारक्रत्वन्वयायोगादाग्नीध्रादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावनाहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यै वै संस्कारानपेक्षणान्निष्फलत्वापत्तेरुपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मात्रस्य फलवदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवते त्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायोग ऽपि प्रकरणात्क्रत्वन्वयोपपत्तेः फलवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भाष्यं गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारोपयोगपर्यन्तत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * प्रकरणात्क्रत्वन्वय प्रतीयमानो ऽप्यविधीयमानो ऽननुष्ठानान्न निष्पद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वाद्गौरवे सत्यपरिहार्यत्वापत्तेः क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येव शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयो ऽप्यविधीयमानो न निष्पद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * यदीति* मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिष्टोमान्वयो यद्यनुष्ठातुमिष्येत तदा विधिं विना ऽनुष्ठानायोगात् ज्योतिष्टोमान्वयित्वेनोपस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टीकरणायोपदशोक्त्या भाष्ये क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षाकार्विधिसार्थत्वाभ्युपगमे तथैव क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिं सेत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधावुपस्थानमात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तेति व्याख्यातुम् *क्रत्वन्वयमविधायत्युक्तम् *यथा कथं चित् प्राप्तोपस्थानानुवादेन मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्याग्नीध्रादिना विशेष्टुमशक्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादेन मन्त्रविशिष्टोपस्थानविधावपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

न्त्रप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधिविशिष्टरूपेण * वेत्युक्तम् * क्रत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थत्वेन सर्वशब्दव्याख्यार्थं लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरूपेण फलेन फलवत्तामाशङ्क्य फलाश्रुतिः शुद्धोक्त्योक्ता । अनुवाद्यस्याऽप्युपस्थानस्य द्विर्हविषो ऽवद्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दशपवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणादिदोषोपलम्भमाशङ्क्य प्रकरणबाधं भाष्योक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमननुमितश्रुतितोक्ता । फलवत्त्वोपपत्तिष्वेतेति श्रुत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थं प्रकरणापेक्षणादबाधितेन प्रकरणेन श्रुतिमनुमायोपस्थानं विधीयतइत्याशङ्कानिरासार्थं न प्रकरणभाष्यावयवं प्रकरणस्यान्यनिवृत्तौ व्यापाराभावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारार्थाविशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य क्रत्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनार्थम् * न हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं क्रत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थे क्रत्वन्वयविधौ गौरवं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतस्य फलसक्रत्वन्वयत्वात्क्रत्वङ्गोपस्थानविषयत्वावगतेर्वैषम्योक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति * लाघवं चेत्यनेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यात. । अतिलाघवोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नीध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य पक्षेऽभीलक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयतइति आद्यन्यधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्धात्वर्थाविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भावनाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगतस्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापेक्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधास्यधात्वर्थावच्छिन्नस्याधरमादाग्नेयाग्नीध्रमभिदध्यादिति वाक्यार्थप्रतीतिरत्र आपाहीत्यादिभिश्च सन्निहितविषयामन्त्रणविभक्त्यादियुक्ते समीपस्थानं विना ऽर्थभिधानाशक्तेः प्राप्तस्य समीपस्थानस्यानुवादोपपत्तेस्तत्रापि सामान्यान्वयपदविधानादिति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदालोचनया समार्थाद्यतीत्यर्थः प्रतीयतइति यद्वता भाष्यकृताभिधानान्यथानुपपत्त्योपस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केवलामकृतपक्षसमर्थयितुमेतेन तावच्छिष्टत्यादिस्यापूर्वपक्ष-
७।७। हेतुरूपार्थपनानुमापणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यदिति * न ते

निर्माल्यतां यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्वनिषेधादभ्युपेत्यवादमात्रेण विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादाग्नेय्येतिवचनाद्यातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहुतीति सामान्यशास्त्रस्य विकल्पायोगात्समुच्चये चाश्रुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो वक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनोचितैवेत्याशयः। स्वमतेत शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्य सिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यद्यपीत्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्ययोक्तेन कार्यान्तरोपदिष्टत्वेन विशेषणात्प्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्संभवति प्रत्ययस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशेषणस्य सिद्धान्तहेतुत्वमापाद्य शिष्टत्वादित्ययथोक्तं दूषणोनुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * कृत्स्ने सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविध्ये विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीवद्धर्थवत्त्वोपपत्तेः सामान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यनेनैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्याख्यानार्थं तदिति भाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं चदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थादुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभति प्रयुक्तः। न केवलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवादपीत्येव सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम् * तथा हीति * चशब्दार्थे हिशब्दः। तदाहरणार्थं सर्वं इति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषयेणाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमे सच सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचःस्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्याख्यविषयेण प्रत्ययेन ताः सर्वा विहिता इत्यर्थः। तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्ययकल्पकार्थापत्तिप्रतिबन्धमात्रं विधिलाघवापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्दव्याख्ययोक्तम् ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्गं विनियोजकं गौणसामर्थ्यात्मक-
मपि चेत्येवं सामान्यान्वयापेक्षं लिङ्गं विनियोजकं निरपेक्षं चेत्येवं लै-
ङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते सा-
क्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षिप्तेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गं विनियोजकं न वेत्येवं
विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गतिं लिङ्गश्रुत्योश्च सामा-
न्यान्वयसिद्ध्यर्थापेक्षत्वात् दुर्बलक्रमप्रकरणाद्यनुरोधात्सङ्कोचलक्ष-
णे बाधे ऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्वयसिद्धौ भ-
क्षानुवाकसमाख्यापेक्षया लिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादानन्तरसङ्ग-
तिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति *
भाष्ये त्वादिशब्दस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थं चिन्ताविषयं वि-
विञ्चन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अत्रेति * वसुमद्गणादिशब्दानां
प्रात:सवनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राधिकरणे व्युत्पादयि-
ष्यमाणत्वस्य सवनस्तुत्यर्थत्वसूचनार्थो सस्तुतोक्तिः । सोमलिङ्गप-
दस्याख्यार्थं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्त इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्ये सख्या-
समित्यादिनामाख्यातानां तथात्वे विशेषणीभूतस्वार्थत्यागित्वहेतूक्ते-
रयुक्तमाशङ्क्य तद्धितश्रुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशना-
७९८। र्थत्वायोगलक्षणहेतूपजीवनेनोपपादयति * तत्रेति * तद्धीति
भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति व-
क्ष्यमाणहेतूपजीवनात्पा * यन्त इत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेनाव-
गतानामेव मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वयसापेक्षत्वव्यु-
त्पादनेन स्थितत्वाद्ग्रहणादौ वा चोदितत्वादर्थाक्षेपस्य च लौकिक-
साधनत्वमात्रेणोपपत्तेरपूर्वसाधनत्वरहितं द्वारं विनियुज्यमानाना-
मपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानाद्वि-
त्येनेन न्यायेन सख्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूत-
ग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षाभिधानार्थत्वावगमाद्भक्षेहीत्यादौ भक्षया-
मीत्यन्ते ऽभक्षसङ्कीर्तनात्तत्सन्दंशगृहीतत्वमितरेषामपि पदानां
भक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्त्रस्य चोदितनिर्वा-
पाभिधानार्थत्वात्सवित्रादिपदस्याचोदितत्वेनाप्राप्तत्वोक्त्या कथं
तर्हि चोदितार्थानां सवित्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य ततश्चेन स-
वित्रादय प्राधान्येन वक्तव्या इत्यनेन कारणेन सवित्रादीनामव-
धर्ममिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सवित्रादिपदं प्रयुज्यतेति त-
थैव वक्ष्यत आविष्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानात्सख्यास-

मित्यादीनामेकभक्षाख्यप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्भक्ष एव विनियोग इत्याशय । लिङ्गेन वाक्यबाधादेकवाक्यत्वायोगशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसंहारत्वेनैकवाक्यत्वापगमनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगते भक्षहीत्यस्याप्यहिशब्दयोगादेहिवसवित्येकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगमे वा भाष्ये तत्परित्यागायोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्षणेऽपिशब्दाद्ग्रहणेऽप्युपपत्तेरेकोपक्रमोपसंहारत्वानिश्चयाच्छङ्कायुक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवे गुणभूतग्रहणार्थत्वायोगादेहिवसवित्यादेर्ग्रहणार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमित्यर्थ सर्वे हिंसार्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यत्र क्वापि विनियुज्यमानस्य बाहो सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वावगते पाणेरेव ग्रहणवृत्तावसाधारण्येऽपि पाणिपर्यन्ते बाहुत्वादेशात् बाहारसाधारणत्वापपत्तेर्वीजतन्तुसन्तान स्मृताभिर्वपतिरिव बाहुकरणकत्वाभावाविनाभावात्प्रामत्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रहणप्रतीतिरित्याशय ॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शित ।
प्रयोगतो ऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातव ॥

इति स्मृतर्वा वृद्धप्रयोगाच्छक्त्यैव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह * अस्ति चेति * ग्रहणे वृद्धप्रयोगाद्धिंसायां च स्मृतेरुभयानुग्रहार्थं ग्रहणे कृते हिंसावाचित्वावगते सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च कल्पमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तथेति * चक्षिङ ख्याभावार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवाचित्वावगतेर्लक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशय । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृचक्षा शब्दं व्याचक्षाणो मन्त्रावयवं योजयति * तनीति * चक्षिङ ख्याञादेशस्मरणात्तस्य चानिष्टत्वात् ख्यपमिति रूपासिद्धिमाशङ्क्याह * अनख्येपमिति * छन्दसि वृणानुविधिरनह ख्याञित्युपसंख्यानकरणात्सिब्बहुलं लेटीति सिब्विकरणाश्रयणाच्च रूपसिद्धिरित्याशय । हितान्तर्गतौ स्मरणादुपसंहारे च. नाभेरधस्ताद्धृतिनिषेधादुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनेन्द्रियगणवितृप्तीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नासाश्रोत्राख्यद्वन्द्वत्रयास्यसप्तमशीर्षण्यस्यन्द्रसञ्चारसप्तप्रमाणाख्यसप्तर्ष्युपस्थापनोक्तावपि नाभ्यूर्ध्वगात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीते सम्यग्जरणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य हिनोते प्रीणने प्रयोगाद्धुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्वर्धनरूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्तादगत्योश्च सम्यग्जरणार्थतामु

प्रपादयितुमाह * द्विवेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदितिभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिति * अन्यानि चास्येति भाष्यावयवेन भक्षानुवाकावयव-
भूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्या वि-
लिङ्गविरोधाभावस्याज्ञानाच्छङ्कितेति मत्वा तत्स्मारणेन परिहारार्थं
उच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणावेक्षणयोः प्रागवर्त्तमा-
नत्वेन सम्यग्जरणस्य चोर्ध्वं वर्तमानत्वेन विशेषणतेत्यर्थः। विशेषण-
विशेष्यभावे ऽपीडोपह्वानेडाभक्षणवत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थ-
त्वाविरोधमाहेतिभाष्येणाशङ्का उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभा-
वात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे
* तेनेति * वर्त्तमानत्वोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परा-
मर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्था-
द्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वा-
त्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथ-
ग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्यो-
पपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रय-
त्नोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाशत्वं लक्षणस्य प्राधान्योपपत्तेर्लक्षणाया विशेषण-
त्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्काशयविवरणार्थं नैवमिति
भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वे ऽप्यविहित-
त्वेन विध्येकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनीभूतम-
न्त्रादिरूपवैदिकोपायद्वारत्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं ने-
त्युक्तमिति परिहाराशयविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चारितेन श-
ब्देन द्विरिन्द्रवायवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्य-
त्वं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानशब्दव्याख्यानार्थं
अत्रेत्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति *
लिङ्गाद्विनियोगत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगाशङ्कापरिहाराशयविवरणार्थ-
त्वेनाप्यस्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूप-
स्यैवार्थस्याख्यानाच्च लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भा-
ष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः। शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाशयमिति
सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं
व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन प-
रामर्शित्वेन भाष्यता यदुक्तं तन्निवर्तिपि विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः।
तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्य-
या कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षणार्थत्वावगमाल्लैङ्गिकविभज्य विनियोगे-

स्त्वर्थत्वेनान्यथासिद्धावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं
व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्य्वादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमा-
ख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगाल्लिङ्गस्य च तदपेक्षा
नास्तीत्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति *
मिथ्यात्वाद्ययं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगाद्वा वेति
विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावान्मिथ्या-
त्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे*तदिति * श्लो-
कं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापत्तिशङ्कानिरासाय सा- ७९१॥
क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्य-
सूचनार्थत्वेन श्लोकार्थं व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * अतीन्द्रिये
ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः ।
भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियवि-
नियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाश-
ङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियो-
जकश्रुतिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त्य-
र्थमतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्या-
याः वेदार्थावधारणवेलायामबुद्धिस्थत्वाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानि-
रासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्यु-
च्चारणवाचिना समभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्हशब्दसान्निध्याभि-
धानाद्देवाधिष्ठानत्वाच्च सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * वि-
गृह्यमाणेत्युक्तम् * षष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरू-
पसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणा-
त्क्रमादुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धा-
पादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्ग-
विषयानुवाकस्य चाङ्गिविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता । अपि
सिद्धतीत्यन्वयविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्त-
त्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता । सत्यपि सामर्थ्ये ऽङ्गाङ्गित्ववाचिश्रुत्यभावे
ऽङ्गाङ्गित्वायोगा च्चशब्देन श्रुतिः सूचिता विनियोजकश्रुत्यनुमाने ऽपि
विध्येकगम्ये ऽर्थे विधिश्रुतिं विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य
समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं
व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्यग्जरणे ऽपि

कृशोपपाद्यत्वादुपदेशग्रहणस्याप्युभयमात्रार्थस्य प्रतीतेर्भक्षानुवाकस्यावयवानां रूपाच्चिह्नलिङ्गेन भक्षादपकर्ष इत्येव तस्य रूपादपकर्ष इत्येव तस्य रूपादपकर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं रूपादित्यादि न लक्षणत्यन्त भाष्य व्याख्यातुमाह * परिचोदनेति * कीदृक् पारचोदनोक्ता मार्ग इत्यपेक्षायां मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत श्रुतवृत्तरनुग्राह्यग्रहणशक्ते स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य लक्षणार्थं त्यागात्कतृकत्वानुपपत्ते स्वप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यत्वादित्युक्तम् * अनेन च भाष्यस्य मुख्यशब्द श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वयाशयतया वाक्यान्यविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो व्याख्यातो भवति। कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाद्भक्षया विनियोगस्य पूर्वपक्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थभावेतिभाष्यावयव व्याख्यातु ग्रहणादिप्रकारार्हेण रूपशब्दोक्तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन वाक्यबाधोक्त्यर्थो ऽर्थेवाच्यव्ययलुप्ततृतीयाकवति प्रत्ययान्तग्रहणादिवच्छब्दयुक्तो ग्रन्थ सर्वाण्येतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्त लिङ्गाविरोध दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचोदनाभाष्योक्त दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गापक्षयैकवाक्यताकल्प्यलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पन विप्रकर्षाद्दौर्बल्यमित्यर्थः ।
एव च प्रत्यक्षलिङ्ग विनियोजयन मन्त्रादिना भक्षस्य वा रुद्धत्वादेहि व सवित्यादीनां च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
८००।१ इत्याह * तेनेति * यद्यपि ग्रहणादय इति सौत्रसमाख्यानोक्तिप्रथमे व्याख्यायभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यतइति भाष्य व्याचष्टे * नन्विति * तत्परिहारार्थत्वनार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्य भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैवेहिवसवित्यादिवाक्यार्थस्य ग्रहणादेश्चोदित यादपूर्वसाधनत्वनापूर्वसाधनीभूत मन्त्र प्रति द्वारत्वापपत्तर्मन्त्रप्रकाश्यता युक्तत्वेव व्याख्यार्थं मन्त्रत्वादिभाष्यमर्थप्राप्तानामस्मृतानामपि वा फलसिद्ध्यतिसन्धे स्मारकापेक्षयापूर्वसाधनत्वाभावेनापूर्वसाधनीभूतमन्त्र प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरासार्थो ऽस्तीति भाष्यावयव सम्यग्जरणस्यानुनिष्पादित्वमाशङ्क्य विनाडीर्गानप्रतिबन्धफलार्जनवत्सानमत प्रणिधानादिप्रयत्नापाद्यत्वोत्कर्षश्चादितानीत्यादिद्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्यार्थं इत्यत, व्याख्यातुमाह * पर्याप्तमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणाविष्टीकरणप्राणाख्यसमष्टिस्थानातःस्वधर्मादणमनरूपानेकार्थहेतुत्वात्सम्यग्जरणस्य यद्वायमुपचयं यमनविरपनिमित्तत्वाद्धितास्वान्तरू-

पपृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेर्लिङ्गमात्रत्वादयुक्तेति मत्वा लक्षणस्योदरस्थापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्ययोगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाच्चायं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमैन्द्रवायवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यञ्च मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्वैपकीनामिव सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्येतच्च विहितभक्षान्यथानुपपत्तिकल्प्यविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भक्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यार्थभाष्यांक्तार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यार्थं रूपश्चैषामिति भाष्यमेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं ग्रहणादिप्रकाशनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधानसामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षे ऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमाख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयरहितत्वात्त्वितरस्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणाशङ्क्य भक्षणस्य स्तुत्यर्थग्रहणादिवैशिष्ट्यप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टसम्भवे चादृष्टार्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः क्वचिन्न्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावे ऽपि भक्षानुवाकसमाख्योपपत्तेः ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याविरोधाभावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन ग्रहणार्थस्यैवानुष्ठेयत्वेन प्रकाश्यतयापेक्षितत्वात्तद्दृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्या व्याख्यान्तरार्थं यादमित्यादिभाष्य स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम्। अत्र भक्षानुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतः इति * मन्त्रविधायिवाक्याभावाद्ग्रहणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता । हिन्वेति मन्त्रस्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदेशोक्तिरर्थस्यैवेत्येवकारेण भक्षस्तुतेश्चोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्यावर्तिता येन कारणेन ग्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वात्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन ग्रहणादेः प्रत्यक्षोपदेशानुदाहरणे ऽपि भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्प्यविधिभिश्च ग्रहणाद्युपदेशसम्भवाच्चादोष इत्याह * तेनेति * सम्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति यमन्रे प्रायश्चित्ताम्नानाद्विरेके ऽपि क्व चित्प्रायश्चित्ताम्नानात्तदन्यथानुपपत्त्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दार्व्याशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकमन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मद्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २६ ॥

यथार्थनिष्कृष्टमन्त्रोदाहरणभाष्यं सूक्तवाकवदेवेति पूर्वाधिकरणवार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेऽपि वक्तुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितृसंस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवात्तत्पर्यन्तेन अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्रोत्साहनाशानलुष्टेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगायोगात्पृथङ्मन्त्रत्वेऽप्येकमात्रपरत्वेन व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरमङ्गतिसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थत्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावेनोत्साहनार्थप्रकाशनानर्हत्वात्तर्पणस्य तल्लक्षणार्थत्वहेत्वभावात्तृप्तेश्चादृष्टं भक्षय-

न मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्तृप्यत्वन्तवसुमद्गणाद्योर्मन्त्रभागयोरेकतृप्तिफलकभक्षणरूपार्थे संयोगात्तर्पयते भक्षणगुणत्वेन तृप्त्यभिधानादवगमान्मन्द्रादिरेक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रस्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * ग्रहणादीनीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं भ-
८०३।१ क्षयामि याफ् तर्प्यतामित्यादिभाष्यशेषं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * तस्मादिति * लोट् प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तर्प्यतामित्येतदर्थं भक्षयामीत्येवमेकवाक्यत्वोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थत्वेऽभक्षणक्रियायामुपपदभूतायां स्मृता तर्प्यन्तामिति भविष्यन्त्याख्यातलट्विभक्तिर्भाष्ये प्रयुक्ता ॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु
ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥२७॥

मन्द्रादिर्मन्त्रो लिङ्गेन भक्षणे विनियुज्यत इत्युक्ते प्रसङ्गात्किमैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेष्विति कि न्तार्थमापादसमासैरेकमधिकरणं सन्देहहेतुश्चेन्द्रपीतशब्द। किमिन्द्रेण पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीति सन्देह तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतेर्विशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन बहुव्रीहित्वायोगादिन्द्रपीतस्येत्येन्द्रलिङ्गनिर्देशादैन्द्रसोमभक्षणाना लिङ्गविनियोज्यमन्त्रविषयतास्त्येव पूर्वपक्षार्थे समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वाद्वृत्तैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मग्राहिकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनोहायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येव पूर्वपक्षप्रयोजनोक्त्यर्थमिति सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णामीतीन्द्रलिङ्गेन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गेनैव च सामसमानाद्विधानेना त्रैवर्णिकविषयत्वनियमात्तत्साध्यानां क्रतूनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमवन्मन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्य चाङ्गत्वनियमवत्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादैन्द्राणामेव प्रदानानामौपदेशिकधर्मवत्त्वावगते सोमेन यजतेत्यस्यापि मन्त्रालोचनयैन्द्रेण सोमेन यजतेत्येवमर्थत्वावगते कर्मैक्ये ऽपि चाभ्यासानां भेदस्यावश्यं प्रकृतिविकारभावोपपत्ते सर्वेषां प्रदानानां समानविधानत्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवतं मन्त्रवत्त्वस्यैव पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रेष्वपीति * प्रयोगोक्त्या पूर्वपक्ष प्रयोजनोक्त्यर्थपूर्वसूत्रावयवोक्तामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा शब्दो व्याख्यात विकृतित्वादिस्यनेनानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनोपस्थापितेन्द्रप्रकृतित्व हीतिसूत्रावयवो व्याख्यात । कर्मैक्यात्प्रकृतित्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृतिकल्पपक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषनिर्देशादिति पूर्वसूत्रावयवमनुषज्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह * कथमिति * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथम्प्रधानभूतप्रदानव्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसंहरति * तनति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योद्घापयागमुपसंहरति * ततश्चेति

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गव्यापोगात्प्रकृतित्वं हि दर्शयतीत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * तथा चेति * अग्निष्टोमान्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संख्यां परमतेन तावत्परिहरति * संख्यानां चेति * स्वमतेन विकारत्वे ऽप्यूहानुवादस्य लिङ्गस्योपपत्ति
८०२।। शङ्कापूर्वमाह * नन्विति * अग्निष्टोमप्रदानसामान्यविध्ये सति संख्यानाधिकारान्वयियथाप्रकृतावग्निष्टोमप्रदानसामान्यविध्येसति संख्यानाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावग्निष्टोमसंख्यायां सर्वेषां त्वेकमन्त्रत्वं स्यादिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि षोडशिन्यतिरात्रे चादित्यवत् गणस्य तृतीयसवने ऽप्य जागतच्छन्दः पितृपीतस्येत्यनूहितप्रयोगसम्भवाद्योहानुवादो युज्यते ऐन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे यथा प्रातः सवनीयेष्वैन्द्रेषु प्रदानपूहितस्तथा तार्तीयसवनिकमन्त्रग्निष्टोमादिष्वपि पितृदेवत्येषु प्रदानेषूहितत्वात् षोडश्यतिरात्रयोस्तृतीयसवनीययोरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोरूहवर्णनं युक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमभक्षणेनाममन्त्रकत्वे ऽपि समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम् । इन्द्रलिङ्गानां रसीभूतसोमग्रहणाद्यादिष्वप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानविधित्वेनाक्षिप्तोहशङ्कार्थं सङ्गतिलाभायेन्द्रपीतशब्दस्य सोमान्तिपयत्वाभ्युपगमेनानैन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनापत्तिः । समानविधानत्वे ऽप्यनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तं भक्षमन्त्रं करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुष्टुप्छन्दःशब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा षोडशिनि पितृदेवत्ये पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिकभक्षमन्त्रप्राप्तेरनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तभक्षमन्त्रविधानादर्थप्राप्तस्योहस्य धातुना ऽनुवादो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * जगतीकार्ये षोडशिन्यनुष्टुब्विधौ सत्यनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहितस्य मन्त्रसिद्ध्यर्थो विधिरूहानुवाद ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनुष्टुप्छन्दः स इत्यवमूहविशेषरूपेण विशिष्टमनुष्टुप्छन्दःपदमपेक्ष्याप्यविपरिणामव्यपदेशो युज्यत ननु स्वरूपेण विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य ततश्चानुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्साक्षाद्धावप्यूहस्याप्राप्तत्वान्नानुवादोपपत्तिरित्याशय । इष्टपदेनिपाठत्वनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहानुवादार्थं नमतीति पदमपेक्ष्य पश्चाद्भावो सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य पश्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति *

अभ्युपेतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमात्रार्थत्वेनास्थायित्वादूहविशेषचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्योहव्याजेन पुनरभ्युन्नीतयागे पूर्वशेषस्य हि तस्य पुनरभ्युन्नीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युन्नीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थं कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः । ऊहनिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तमध्ये चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनार्थेऽवकारः कृत्वाचिन्त्योक्त्योहस्थायित्वे ऽपि मन्त्रियेण संसर्गिद्रव्यस्य निष्कर्षसामर्थ्यं कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युन्नीनयागाङ्गत्वे बुद्ध्या वा निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकशेषचिन्तात्मकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता । पुनरभ्युन्नीतोक्तिं व्याचष्टे *हुतेष्विति* पुनरभ्युन्नीतत्वोक्त्युपपादनार्थं तेषामित्यादि तत्रेत्यादिचोहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे *तेषामिति* ब्रह्मयजमानहोत्रुद्गातारो मध्यतः कारिणः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युन्नयनाभावादैन्द्रत्वे ऽप्यूहविषयत्वानुपपत्तेः नाच्छावाकयाज्या दर्शिता । ब्राह्मणाच्छंसियाज्यायामैन्द्रत्वे ऽपि कियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गिद्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् * दृश्यते इत्युक्तम् * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतयोपलक्षणे क्रियमाणे तदुपलक्षणार्थत्वेन प्रस्थितापीन्द्राख्या देवता कीर्तयितव्या न वेति कीर्तनाख्यप्रकथनधात्विकरोत्यर्थे तव्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायैन्द्रः कीर्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्वोक्त्योक्त्या तत्वाप्यैन्द्रपदोहो ऽनेनोक्तः येनैन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामित्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभावेनेन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रमित्रावरुणपदस्यैन्द्रपदस्थाने प्रयोगायोगात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्ययोगः शक्येत द्वयोस्तु प्रदानयोः प्रत्येकं भक्षमन्त्रप्राप्तावैन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वाद्विकृते मित्रावरुणपीतस्येत्येवमित्युक्तम् । अतिक्रान्तयागान्वयायैन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रस्थितोक्तिव्याख्यानायोक्ता । शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगं शङ्कते * कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपा- ८०३।१
दयितुमाह * किमिति * भक्षमाणस्य सोमस्य द्वयोर्देवतयोः शेषत्वादिन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां शेषोपलक्षणार्थं कीर्तनावश्यं प्रकथ-

नमित्येव प्रकथनवाचिनः करोतेरर्थे ल्युट्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रम-
सिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्ध्यै पात्रस्थस्य कृत्स्नस्य सोमस्ये-
न्द्र हविरग्निमुद्यन्त देवतायै श्राविताये श्रावयेति मन्त्रेणाश्रावणप्रैष-
पादेस्तु श्रौषडित्यनेन देवता प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे
मित्रावरुणादिभाग इति भाष्येणोक्ते देवतान्तरोद्देशेन गृहीतमात्रस्या-
प्याश्रावणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याश्रवणं गम्यत इति पृष्टे प्रदान-
कालीनत्वादाश्रवणादीनां च संसर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्येव-
मुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणाद्यस्तदेव हीज्यन्त इत्यध्याहारसहिते-
नोक्तमित्यत्र भाष्यं व्याख्यातुमाह * आश्रावणेति * होता यक्षन्मि-
त्रावरुणेत्यादिप्रैषान्तानुवचनग्रहणायादिशब्दः प्रदानकालीनैराश्राव-
णादिभिरिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि
शेषस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासस्य सूचनार्थत्वेन
दृष्टान्तभाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्येन्द्रस्य विशेषोपल-
क्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्येव पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं त-
स्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादिना
सादनीयमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * देव-
तान्तरोद्देशेन पूर्वस्य सकृद्धुतस्य शेषस्याग्रहणादिति एवमपन-
यनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयवं पूर्वसूत्रस्थ पू-
र्वशब्दशेषरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुषज्य व्याख्यार्थं सकृदित्या-
दिभाष्यं प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । या देवतामुद्दिश्य
यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवता-
यास्तदेव द्रव्यं सम्बन्धीत्युक्ते ऽन्याद्युद्देशेनापि निरुप्तानां सादनीयह-
विषामर्थेतथा हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामु-
द्दिश्य यद्गृह्यते तत्सम्बन्धीति नियमायोगमाशङ्क्याग्न्यादीन् प्र-
ति स्वत्वापादकस्याग्न्याद्युद्देशेन त्यागे स्यात्सादनीयहविषामभावना-
ग्न्यादीन्प्रति स्वत्वाभावात्स्वस्वामिभावलक्षणाग्न्यादिसम्बन्धाभावो
युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं या प्रति स्वत्वम् * प्रयाजेनैव न
गृह्यत इत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * शास्त्रेति * एवमपि पु-

नरभ्युन्नीतमात्र देवतान्तरोद्देशार्थत्वेन गृह्यते नतु पूर्वशेष इति क-
थमवसीयत इत्याशङ्क्य सकृद्धुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युन्नीतसा-
मग्रहविधानात्सकृद्धुतसोमशेषस्य ग्राह्यद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्ष-
णमात्रता ऽवसीयत नतु ग्राह्यतेत्येव परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्य व्या-
चष्टे * इह चेति * यत्विति भाष्येणापनयोपपादनशङ्कामनुभाष्य
ग्रहणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले संसृष्टस्यापि बुद्ध्या
निष्कष्टु शक्यत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रस्याश्रवणादविषयतावसीयते
ननु कृत्स्नस्य पात्रस्थस्येत्येव परिहारार्थमुच्यत इत्यादिगम्यत इत्यन्त
भाष्य व्याचष्टे *यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या संसृष्टस्यापि ग्रह-
णकालीनविवेकावगतानुसारादेकपात्रगृहीतयोरप्यन्यद्रव्यावयवसामव-
द् बुद्ध्या निष्कर्ष सूचित । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पापा-
द्य वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकाली-
नत्वात्तदा च संसृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्य-
त इत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रावणेति भाष्य देवतान्वयस्य प्रदानकाली
नताया निराकर्त्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्देवतोद्देशेन यत् द्रव्य
त्याज्यत्वेन गृहीत तस्यैव प्रदानकाल तद्देवतान्वयप्रत्येवमर्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * न चेति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कल्पान्त
राभावे ऽपि पुनरभ्युन्नीतसामसङ्कल्पनैव संसृष्टस्य विवेकग्रह-
णाशक्त प्रसङ्गात् कृत्स्न सोमो विषयीकरिष्यत इत्याशङ्क्य यद्देवता-
सम्बन्धत्वेन ग्रहणकाले सङ्कल्पित तदेव प्रदानकाले बुध्या नि
ष्कृष्य श्राव्यत इत्येव परिहारार्थं यदिति भाष्य व्याख्यातुमाह
* न चेतरति * यथागृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभ- ८०४।२
क्तोक्त्या प्रकटित । उपाकरणकाल कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्क-
ल्पवद्ग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कल्पान
र्हत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रसङ्कल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कल्पावि-
रोधात्कृशेन निष्कृष्य पुनरभ्युन्नीतमात्रत्यागरूप सङ्कल्पो न युक्त
इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानेति * ग्रहणकालदेवतोद्देशेनेद त्यक्ष्या-
मीति सङ्कल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेद न ममेति
त्यागरूप सङ्कल्प न कृत्स्नविषय सङ्कल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्या
श्चिद्देवतायै सङ्कल्पितस्य त्यक्तत्यागायोगेन च विना पूर्ववद्दाता नो
पहत्यान्यस्य सङ्कल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कल्पानुपपत्तिरित्यर्थं
एतदेवोपसहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कल्प-
स्य यजिवाच्यतया भावार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयो प्रसि
द्धत्वात्कृत्स्नसङ्कल्पतिरासपरत्वेन व्याख्येयम् । देवताया भोक्तृत्व

प्रतिगृहीतृत्वाभावे ऽपि सोमाय यजत इत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्धवर्थमनिराकरणादन्यानुमननव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विविक्त्यानुमननाशक्तेः पूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागे ऽपि देवतान्तरैरेकपात्रस्थकृत्स्नसोमानुमननाचरणात्पूर्वदेवतावपृक्तस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातो ऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभोक्तृत्वस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चान्यव्यापारासक्तत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतेति कर्तृत्वव्यपदेशायोगादसंस्कृतपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकोक्तनिराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः[1] । अनपनयनोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्पे ऽप्यग्नौ किं चित्प्रक्षेप्यस्यावर्जनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयापादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतोपनयावदयवभावादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तत्रेति * देवतोद्देशेन त्यागं विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयोपपत्तिरित्याशयः । नान्तरीयकतया भक्ष्यमाणस्यापि पूर्वशेषस्य प्रत्यवसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वायोगात्प्रतिपत्त्यर्थ एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणाच्च पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्याशङ्क्य पुनरभ्युन्नेष्यमाणे सोमसंस्कारार्थं होमानन्तरं ध्रियमाणस्य पूर्वशेषेण पुनरभ्युन्नीतभक्षकालएव भक्षणावसरात्प्रतिपत्त्यर्थत्वाविरोधसूचनार्थं भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्षाणो ऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * कृत्स्नेतिभाष्यमूहकृत्याचिन्ताया भक्षणासङ्गतेर्भक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन त्यागः सिद्धान्ते पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति लक्षणसङ्गतं प्रयोजनं पूर्वशेषापनयविचारात्प्रसिद्धमित्येवं परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या वक्ष्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करोतेन परामर्शः ॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आग्रयणाख्यसोमपात्रस्थस्योपांश्वाख्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गस्य किं वा ऽग्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीव-

(१) देवताया भोक्तृत्वादिरसमुमावत्वे ऽपि प्रमाणाभावाद्वर्णयिष्यतीत्यभिप्रायेण स्वीयत्वापर्वतः षष्ठ पा० १ पृ० ५० ।

दन्यये ऽनाग्रयणस्याप्याग्रयणासंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापरया पत्नीवदन्वयापत्तेः कृत्स्नस्याग्रहणात्तु पात्रेऽनुपात्रे गृहीतस्य पात्नीवत्वेन यागाङ्गतेत्यूह कृत्वा चिन्तामियमाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्षणं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्तानन्तरसङ्गतिमाह * पूर्वेति * ऊहचिन्ताविषयत्वोक्त्यर्थे द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्यस्य सोमस्य स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपाद्युक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * द्विदेवत्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं कस्मान्न चिन्त्यत इत्याशङ्क्य तदपनयस्य नि सन्दिग्धत्वादित्येवं परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पात्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्सवेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्ट * तस्येति * यारिवन्द्रवायु मित्रो वरुणोभिपत्नीवत्पीतस्यैत्यवमूहप्रदर्शनायादिशब्दः इन्द्रवायुग्रहण तूपलक्षणार्थम्॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतं स्यात्॥ २ ३॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्याख्यार्थमपनीयते हीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवत्ग्रहणकाले एव द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वासोऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रहणोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्षण्ये पूर्वार्द्धेनोक्तग्रहणकाले ससृष्टत्वेऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तदनुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पात्तद्द्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्क्याग्रयणापेतस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादनाग्रयणीयस्यापि वाग्रयणससृष्टत्वेनाग्रयणावयवस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि वारयितुमशक्यत्वादनाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पविध्युक्त्या वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनय समर्थितः। श्लोक व्याचष्टे * आग्रयणेति * स्थालीनिक्षे- ८०५॥
पकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य सङ्कल्पस्य प्रसङ्गादनाग्रयणविषयत्वसिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवर्षेह निवार्येति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुनेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम्। ग्रहणकाले ऽपि ससृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पसम्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणयोश्च ऽऽग्रयणा-

पेतत्वाविशेषात्कृत्स्नसङ्कल्पोपादानार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * एष आग्रयणो ह्निदेवत्यशेषश्चाग्रयणादपैतीति तेन शेषश्चैवपश्चैव च ग्रहणकाले सङ्कल्प्यत इत्यर्थः । व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आग्रयणस्य पात्नीवतत्वविधौ संसृष्टो ऽपि ह्रिदेवत्यशेषो ऽनाग्रयणत्वाद्बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्व्यावर्त्येतेति व्यतिरेकतो व्याख्या। आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतत्वविधानादपादानस्य च कृत्स्नत्वावयवत्वविशेषानपेक्षत्वात्संसृष्टयोः सशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयणस्थालीपातनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदेवत्यशेषाग्रयणयोर्मध्ये य एवाग्रयणाद् वापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपेतत्वादपेतत्वमात्रस्य सङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वं सङ्कल्प्य इत्युपनीयते । इत्यन्वयतो व्याख्या आग्रयणविशेषणविशेष्यबलादाग्रयणादेवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रयणस्य चाग्रयणमिश्रादनाग्रयणादप्यपेतत्वेनाग्रयणादेवेत्यवधारणविषयत्वायोगादपात्नीवतत्वं न स्यादिति भाष्येणाशङ्क्याग्रयणस्याप्याग्रयणमात्रादपायाशक्तेराग्रयणादेवेत्यवधारणायोगाद्वाग्रयणाभावरूपेण इत्येतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदेवत्यशेषे ऽप्यपि ताद्रूप्याविशेषात्पात्नीवतत्वप्राप्त्यापादनार्थं नैष इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * यदिवेति * अनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनाभावात्तत्पधार्थवचनकल्पने चाग्रयणान्यापेतत्वेन पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधाभावेन विध्यविधिनिषेधे ऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावादुभयोरपि पात्नीवतत्वविधौ विशेषाभावादाग्रयणमात्राच्चापायायोगेनाग्रयणादेवेत्यवधारणस्याशक्यत्वादयोगव्यावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधारणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावादपेत इत्यत्र विशेषणत्वप्रतीतावुभयोरपि देवतान्तरान्वय इत्यर्थः । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणेन पूर्वदेवतातो ऽपनयः कथमवसीयत इत्याशङ्क्याह * न चेति * अन्यस्य दातुमशक्यत्वात्पूर्वस्यै देवतायै दत्तस्य तत आच्छिद्य स्वीकारं विना स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन च त्यागाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हस्वरूपस्य देवतास्वत्वापादाने ऽपि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वाम्यानापादनकृतापहरणो ऽपि परस्यापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तेः पुनर्दानस्यान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽपहृत्य स्वीकारादि कल्पयितव्यमित्याशयः । पूर्वदेवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदेवतोद्देशेन त्यक्तत्वस्य वर्तमानतादिलक्षणस्यानपायादनपनीतापि देवतोपलक्षणीयस्यैव

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्या देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागापिवतेस्यागभक्षणार्थतायामिन्द्रपीतशब्देन लक्षणाननुगमचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथाविनियोगानर्हीकृतामत्यानराकरणनिमित्तान्यस्य यथाविनियोगानर्हीकरणपरस्वीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनयं चान्वयनाशात्रापनीता देवतोपलक्षणीयत्वत्र चाशब्दोपपादनार्थं तत्वत्यादिभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्ट *इतीति* पूर्वं वर्णकनाचार्यशेषभुग्वदसयप भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशपोपनीतान्वयत्वात्रापलक्षण तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थ । ननित्वत्याशङ्काभाष्यमपनयन पूर्वदेवतार्थत्वनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्ट *नन्विति* नतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन गृहातस्य कृत्स्नस्य पात्रस्यस्य पूर्वदेवतार्थत्वावयवदर्शनाद् पुनमात्रस्य दवतार्थत्वेनानाशङ्कितस्यावयवादर्शन ऽप्याशङ्काशयानिरासादयुक्तमाशङ्क्योपहासार्थत्वेन व्याचष्ट * आचार्यास्त्विति * अनिरस्ताशयस्यापहासानर्हतामाशङ्क्यानपनातपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्य हुतावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्धं मयाऽच्यमानमप्युपपादनक्लशमनापाद्यापशाङ्कितास्वयमेव यथाऽभ्युपगच्छति तथा करोमि तत्तश्चादिनानुवादित्वादुपहासार्हो भविष्यतीत्येतत्स्वयमाशङ्कितारमभ्युपगमयानीयत्तनोक्तम । कस्तर्हि परिहाराशय इत्याशङ्क्याह * न हि हुतादिति * इन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन हु ८०६।१ तादन्यत्वुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवाय्वादिसम्बन्धि न विद्यते अपनीतत्वादित्यर्थ हुतावयवादर्शनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाद्वार्थे नन्विति भाष्यम अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिप्रेतत्वादयुक्तमाशङ्काज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * प्रकृतौ हुतावयवादर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतत्वाद्द्विदेवत्यस्यावयव प्रकृताविन्द्रशब्द सतूपलक्षयत इति वैषम्योक्त्यथमुच्यतहति भाष्यमकदेशहोमेन समुदाय नष्टे दवतान्वयनाशादयुक्तमाशङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाल विधमानस्य समुदायस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेश प्रकृतावित्ययमर्थत्वेन व्याचष्ट * सङ्कल्पनेति * दवतान्वयिनि समुदाये नष्टे ऽप्यवयवस्यौपचारिकदेवत्वव्यपदेशाऽभ्युपगमे द्विदेवत्यसमुदायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशविरोध इति साम्यशङ्कार्थ नन्वितिभाष्य व्याचष्ट * इतर इति * द्विदेवत्यसमुदायावयवस्याग्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्यत्वेनाग्रयणावयवसमुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्यत्र साम्यनि-

रासार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृताद्देवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं वै-लक्षण्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-ष्ठया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्यभिधानसम्भवे-नौपचारिकावयवाभिधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्यभिधानावग-तेरिह च पूर्वेन्द्रवाय्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेव-त्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षण भविष्यतीत्याहेति भाष्ये-णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य साद्गुण्यायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यथप्र-तिपाद्यत्वेन इष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ भूतपूर्वगत्यापेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणादेह भूतपूर्वगत्योपलक्षणं युक्तमिति परिहारार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-देशावस्थितानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशनोदनात्प्रत्येकमपि मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुदायेनापेतदेवतात्वस्य भू-तपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसूत्रेणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिवयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्य व्या-चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्थसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्त्वष्टुरपि दे-वतात्वेन पात्नीवतयागाङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणां सङ्गति-सन्देहं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा ऽनन्तरचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्त-रसङ्गतिं सूचयत्पत्नीवत्ताया विशेष्यं विना ऽपर्यवसानान्मन्त्रवर्णा-वगतविशेष्यत्वस्याप्रेत्तद्विनोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-वतचोदनागृहीतस्य देवतात्वसमारणार्थं पातृत्वनिर्देशे त्वष्टृसाहित्य-निर्देशात्त्वष्टृसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-न्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयव व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रश्न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विधौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षपत्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणान्नित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्धितस्याप्यविघातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगतविशेष्यत्वाग्निसापेक्षत्वाविरोध ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्व्यधिकरण्ये निर्दिष्टत्वसापेक्षत्वे तद्धितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णात्त्वष्टा देवतात्वेन प्रतीयते तथापि तद्धितेन बाध्यत इति मान्त्रवर्णिकयपीत्यपिशब्दो योज्यः। उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

८०७।१

पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षासामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽपि देवतानां समानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषाद्देवतात्वेन पात्नीवते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासादतिदेशत्वेन सङ्गतित्रयमाह * अधिकरणेति * अधिकाशङ्कोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहरन्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * त्रयस्त्रिंशतामेव समुच्चयेन पत्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयार्थास्तपर्यस्वमादयस्येत्युक्तेन परिवेष्टृत्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वोक्तिः। या चातुल्यता त्वष्टुर्निरासहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्रागतगुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिंशतः प्राधान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वत्रेति * तद्धितविरोधमाशङ्क्य पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धितेन देवतात्वोक्तेर्गुण्यपेक्षत्वादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतापि देवैस्तद्धितयुक्ता चोदना न विरुध्यत इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अन्याश्रयगुणान्वयमात्रे तद्धितपर्यवसानात्त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशाविशेषादगृह्यमाणविशेषतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अवशिष्टे हीति * अगृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिद्वयान्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिद्वयान्वये ऽपि चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिद्वयानिषेधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः। मन्त्र्यन्वये पत्नीवान् देवतास्येकवचनान्तेन त्रयस्त्रिंशदन्वये पत्नीवतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विग्रहापत्तेः सकृच्छ्रुते च शब्दे विग्रहद्वयविरोधाद् गुणिद्वयान्वयश्चोदनया निषेत्स्यत इत्याशङ्क्याह

* न च मा न्त्रवर्णिकयामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणिद्व-
यान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधोऽपि नास्तीत्याशय । एवमप्येकगुणा-
न्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्टृपेक्षायामिव गुणा-
न्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्येतेत्याशङ्क्याह * न च
प्रमाणान्तरेति * त्वष्टुर्मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण देवतात्वावग-
मात्तद्धितनैव त्वष्टृसापेक्षस्य पत्नीवतो देवता बुद्ध्यावगम्यमानत्वात्त-
द्धितप्रकृते सापेक्षत्वं तद्धितस्यानुत्पत्त्यापादकं दूषणमुक्तम् इह तु
देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गु-
णरूपत्वेन गुणापेक्षत्वात्तद्धिताविरोधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्त-
रेणागृह्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपाया
देवताया तद्धितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसा-
पेक्षत्वं तद्धितस्य दूषणं न भवति यदि हि तद्धितोऽन्यसापेक्षप-
त्नीवन्तं देवतात्वेन विदध्यात्तत प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुत्प-
त्त्यापादकं दोषं तद्धितं प्रतिपद्येतेत्यर्थः । अग्नेस्त्रयस्त्रिंशतश्च दे-
वानां गुणित्वाभ्युपगमे पत्न्यः सन्त्यत्र त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्नि-
सहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनूद्य तद्धितोत्पत्तेर-
भ्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य
त्विति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्वं न वद-
तामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः ।
गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ
पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव
गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणद्वयस्यान्योन्यसापेक्षं न विरुद्धमित्याश-
ङ्क्याह * समुच्चयति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्दानपेक्षस्याग्नेः त्रय-
८०८॥ स्त्रिंशद्देवमन्त्रगताग्नेरप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्यादि-
ति * परिवेष्टृत्वेनाभ्युक्तेषु मन्त्रात्समुच्चयावगतेरित्याशङ्क्याह *
स त्विति * अग्नपत्नीवत्साम पिबतीति पानचोदनया त्रिंश-
न्मन्त्रस्थया चाग्न आयाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपतया सिद्धम-
ग्निमभिप्रायत्रयस्त्रिंशतो देवाना देवतात्वमाहेत्यर्थः । ततोऽग्निस्त्रय-
स्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पतिरित्यनूह कार्यं इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *
तस्मादिति * कथं परिवेष्टृत्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याग्नीत्क-
र्तृकाध्वर्युपात्रस्याग्नीध्रस्याध्वर्युतदनुष्ठानेऽपि स्वाम्यभावे परिवेष्टृ-
त्वायोगसूचनादध्वर्युपात्रेण च प्रयोजनार्हतया गुणभूतत्वायोगसूच-
नाद्दानस्य देवतात्वातिरिक्तस्याप्ययोगाद्देवतात्वसिद्धेरतः परि-
हारसूचनार्थं परिवेष्टृत्वेन देवतात्वं मन्त्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह

तदिति मन्त्रव्याख्यार्थमिमं हीति भाष्यं व्याचष्टे *याज्यामिति* मन्त्रस्य विश्वामित्रार्थत्वादग्नीधोऽध्वर्युत्वायोगमाशङ्क्य याज्यात्वात्तद्वातृत्वेनाध्येष्टृनोपपादिता । छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने व्यवहिताश्चेति सूत्राद्व्यवहितान्वयोपपत्तिः छन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्याख्याता-न्वयागत्येऽध्याहारस्ततश्चैत्यनेनोक्तः । इदमिति भाष्यावयवस्यानुपश्यपदव्याख्यार्थत्वोक्तेः पदपाठवत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽत्रशब्दः सोमयागविनियोगानुसारात्सोमविषयत्वेन व्याख्यात आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातान्वयायाहूयेति पदस्य भाष्ये व्याहृतस्य ततो ऽनन्तरमित्यर्थं प्रतीत्यावगतिस्ततश्चेत्यनेनोक्ता तर्पयत्यस्य मादयत्यर्थव्याख्यार्थत्वात्त्वै * मादयत्युक्तम * ऋत्विप्रत्ययेनार्थतथात्वानिश्चय. । अत्र हीति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति * नत्वित्याशङ्कानिरासार्थं सत्यमिति न च चोदनयति वार्तिकेन किमत इत्याशङ्कानिरासार्थं न च मान्त्रवर्णिका इति भाष्यं न च मान्त्रवर्णिकयामित्यनेनागतावेक्षणान व्याख्यातत्वादव्याख्याय त्रिशश्चैव स्याद्विधानाग्निस्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेव प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्यते भाष्यमाक्षिप्य व्याचष्ट * एवमिति * कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्युक्ता सहीत्युत्तरभाष्यं पूर्वार्द्धेन व्याख्यायोत्तरार्द्धे ऽनेन वेत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातम । पूर्वार्द्धं व्याचष्ट * पायनीतेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न चेति * देवतात्वेन चोदितस्याग्नेर्दातृलक्षितैश्वर्यप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन त्रिशङ्कीर्त्तनादित्यर्थं । कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * न हीत्यादिप्रत्यायनीत्यन्त भाष्यं व्याचष्ट * अप्रसिद्धेति * यस्यान्यतोऽप्रसिद्धैश्वरत्वस्याग्नेर्दातृत्वं कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्दातृत्वकीर्त्तित प्रतीयते न हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थः सम्भवनाद्दे इति न शब्दाध्याहारेण याच्यम् । श्लोकार्थमुपपादयति * यदि हीति * ८०९।।
देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरधकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्यं प्रकथनार्थं करोति । मादयतेस्तर्पणमात्रवाचित्वाद्दातृत्वाख्यविलम्भयितृत्वं च कीर्त्यतइति न त्विति भाष्येणाशङ्क्य लक्षणया विलम्भनकीर्त्तनात्त्वर्थं उच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्ट * मादयस्वेत्यपि चेति * यथेष्टविनियोज्यत्वरूपपरस्वत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागमात्रं दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या सूचितम त्यक्तत्वकीर्तने ऽस्यैश्वर्यं कीर्त्तनार्थत्वं कथमिति न त्विति भाष्येणाशङ्क्य लक्षणयैश्वर्यकीर्त्तितोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्या-

चष्टे * पात्नीवत्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वचोदनात्त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदनयेति भाष्योक्तदेवतान्तरानिषेधनं त्विति भाष्येणानुपचयानिषेधे ऽपि मान्त्रवर्णिकदेवतान्तराभावस्य परार्थेनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वाद्देवतान्तराभावोक्त्यर्थमुत्पत्तइति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तद्धितसामर्थ्याद्देवतान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां मन्त्रवर्णादग्नेस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतेः पत्नीवदग्नित्रयस्त्रिंशद्देवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देवतात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तरागम्यायामिति वार्त्तिकेन सापेक्षत्वाद्दोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पत्नीवान्देवता ऽस्येत्येकवचनान्तविग्रहे त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य देवा इति बहुवचनान्तविग्रहे ऽप्येभिरग्ने इति मन्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पात्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेन गुणित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यानपेक्षसिद्धयोर्गुणान्वयप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षत्वनिमित्तबहुवचनान्तविग्रहे, अग्नेः पत्नीवन्नित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगाद् गुणसमुच्चयायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्ष्यावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगाद्देवतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं चेति * एतच्चोदनावशेनेति भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तमन्त्रार्थनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानिश्चायकत्वं शङ्कते * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यदेशने विगृह्योच्चारणे निःसंख्यप्रातिपदिकार्थयोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ परिहृतायां द्वित्वबहुत्वकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाख्याविशेषाभिव्यक्तेरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वादग्निरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यत इत्येवं सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतां देवानां पात्नीवते देवतात्वाभावोक्त्योदन्याङ्गेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

भक्षणे ऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ २७ ॥

अनुवषट्कारे यागे भूतभव्यसमुच्चारणन्यायाद्वस्तुसा-

मर्थात्सोमो ऽङ्गम। अनुवषट्सामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुवषट्कारयागः प्रयाजाङ्गमित्यनुवषट्कारदेवतार्थं पृथक्सोमग्रहणाभिप्रायादिति तेन शेषेण संयाजयति देवतामिति वषट्कारदेवतायै यष्टव्यमिति तच्छेषेणानुवषट्कारदेवतासंयोजनार्थत्वावगतेः शेषेणानुवषट्कारयाज्याया सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात्सोमग्रहणकाले ऽनुवषट्कारे वात प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तरं नष्टे सोमे ऽर्थकर्मत्वात्सोमान्तरं गृहीत्वानुवषट्कारे याज्याकार्यात्प्रतिपत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यत इति प्रयोजनार्थं वा लैङ्गिकविनियोगविचारे तात्पर्यात्पादलक्षणासङ्गती स्पष्टत्वादनुवषट्कारदेवतात्वेनाभिमतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वावगमान्मन्त्रविशिष्टानुवषट्कारयागचोदनया च देवतापेक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रहणेनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वरूपलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिं सूचयन्पूर्वपक्षमाह * अनुवषट्कारात * वायव्यैन्द्रवायववदेकपात्रस्थस्यापि सोमस्यानेकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्रव्यकत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्यदीयसोमद्रव्यकत्वानवगमादनुवषट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा प्राकृतकार्यापन्नत्वादनुवषट्कारदेवतोपलक्षणीयेत्यर्थः । वषट्कारश्च नैव स्यात्पानकर्तृवद्वषट्कारशब्देनानुवषट्कारदेवताया लक्षितलक्षणयोक्ताया प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्रकृतदेवतासंस्कारभूतस्योपलक्षणस्यातिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणानिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रानुषक्तं तत्पूर्वं सूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पश्चात्तनाध्वर्य्वादि पाता पूर्वस्य होत्रादेः पातु प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्यानापन्नस्योपलक्षणं प्रकृतितो ऽतिदेशेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वीत तथैतामपि अनुवषट्कारदेवतां प्रतिपत्तिकर्मानुवषट्कारयागत्वेन वा कृतार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वान्नोपलक्षयेदित्यध्याहारेण योज्यम् । पूर्वतरसूत्रस्थेनैव शब्देन त्वष्टारं तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्तोपलक्षणीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहारः प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि स्विष्टकृत सूक्तवाके ऽग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतेत्युपलक्षणवदुपलक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणोपपत्तेरनुवषट्कारदेवताया प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाद्यप्रकृतस्थेषु भक्षेष्वनुवषट्कारदेवतोपलक्षणाभावादित्येव व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु वषट्कारदेवतायाश्चाग्निपदानात्मनः प्रकृतौ वोहाभावादनु- पलक्षणे ऽपि विकृतावूहस्यावश्यकत्वादुपलक्षणं भविष्यतीत्याश- ङ्कोपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाभ्यासात्मकं प्रकृताविन्द्रा- ख्यया देवतया कृतं तद्विकृतावन्याख्यया ऽनुवषट्कारदेवतयापि कार्यं न च तत्क्रियते सङ्घर्षे सोमस्याग्ने विहीत्यनुयजतीत्यनेनै- न्द्रवायवादियागे मन्त्राख्यगुणविधिं पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मा- न्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु वषट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमा- वयवभूताभ्यासत्वनिरासस्तादर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादैन्द्रवाय- वादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुयजत्यां पूर्वया- गानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्यद्वा यत्सोमस्याग्ने वि- हीत्यनुवषट् करोति तेनैव संस्थितात्सोमाद्भक्षयन्ति स एव सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्यागरूपत्वसत्त्वादपि प्रतिपाद्यकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सकृदनुष्ठानापत्तेर्द्विदैवत्यादिष्व- नुवषट्कारनिषेधरूपाल्लिङ्गावगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्सङ्घर्षे च स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादि- त्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यार्थतयाप्यप्राकृतपद- मेवावृत्त्यावषट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापत्तेरनापलक्षणस्य प्रकृतितो ऽतिदेशानाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यधिकर-
८१०१ णार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

क्त्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानाममन्- त्रकत्वस्य यथादेवतं चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वेनैव सूत्र- व्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्यं व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधि- करणपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरा- सेनामन्त्रक त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नै- तदिति भाष्यं व्याचष्टे *नेति* सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेष्व- नैन्द्राणाममन्त्रत्वइत्यतत्सूत्रस्थसमाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभा- वाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ज्यो- तिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभेदाभावादेकस्य क- थम्भावस्योपदेशपूरितत्वे निराकाङ्क्षत्वेनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपवि- कृतित्वायोगादपूरितत्वे सान्यस्यैव धर्माभिधानाशक्तेर्धर्मोधातृत्वरू-

पप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्तेत्यर्थः । ऐ-
न्द्र प्रतिषेधोक्त्यान्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यमसम्बन्धत्वेनापन्न-
मुत्कृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावज्ज्योतिष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिवि-
कृतित्वायोगे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
मुच्यत ऐन्द्रसाम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपसूत्रस्थभाष्योक्तप्रकृतानां
प्रकृतिविकृतिभावायुक्तमिति भाष्येण स्वर्गकामो यजेतेति यागस्यैव
फलान्वयश्रुतेः धर्मत्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्यत्वगतभे-
दस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्य
य एते ऽभ्यासविशेषा ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिन्ना नैते यागा येन फलव-
त्तया धर्मग्राहित्वात्प्रकृतिविकृतित्वार्हाः स्युः यदि चाधर्मका अपि
भिन्नयागान्वयिनः स्युस्तत प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां
प्रकृतिभावः शक्यते न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्येवं व्याख्यातुमाह
यदि होति न चेति भाष्यं गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-
त्स्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्वया-
नर्हत्वात्तदर्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्यु-
पगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावे ऽपि चाभ्यासानां फलवद्यागोपका-
रित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मैत्रावरुणाद्यभ्यासानां प्रवरणादिधर्मग्रा-
हित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मग्राहित्वोपपत्तेः प्रकृतिविकृतित्वस-
म्भवात्प्रयुक्तमाशङ्क्याभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वेन व्याचष्टे * न
चेति* यागधर्मत्वायाभ्यासद्वारा योगोपकारित्वादैन्द्रप्रदानमात्रद्वा-
रापि च यागोपकारित्वोपपत्तेः प्रदानानां भेदात्सोमफलचमसयोरिव
कर्मैक्ये ऽपि प्रकृतिविकृतित्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामि-
त्वादिति सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चे-
त्येवं व्याख्यार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन त्विति * भाष्योक्ता-
र्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वस्यसर्वाभ्यासगामित्वा-
दिति व्याख्यान्तरमप्यनेन सूचितम् । यथा च समनान्तर्वर्तिना ग्र-
हाणां प्रति सायानकैः सह सामानविध्यं सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्य-
ते तथैन्द्राणामैन्द्रैः सहेति दार्ढ्यार्थं दृष्टान्तमाह * यथेति * फ-
यस्पुनर्लक्ष्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपभाष्योक्त मन्त्रवर्णात्साम-
स्य धर्माणां चेन्द्रप्रदानाङ्गत्वं च यास्यति भाष्येणानुभाष्य परिहारा-
र्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न चेति * सोमेन
यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वबाधाद् गुणरोधेन सङ्कोचो न
युक्त इत्यर्थः । भवत्विह साधनवचनं साध्यस्य नियम इत्यादिपू-
र्वपक्षप्रयोजनाक्षेपवार्त्तिकमाह वचनादित्यादिवचनेनाग्निहोत्रादेरेवार्थिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्को-
चसम्भव वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथेति * आहवनीय-
स्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्त्व युक्त मन्त्रस्य तु स-
र्वस्तामार्थत्वानवगमान्न सङ्कोचकता युक्तेत्यर्थ । मन्त्रस्य वाक्या-
त्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्व भविष्यतीत्याशङ्कां निर-
स्यन्नेतदेवमितिभाष्य स्वरूपतो व्याचष्टे *प्रकरण इति * सामर्थ्या-
वगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणपाठोपपत्तेर्न सर्वसो-
मार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशय. । अभिषवकालीनसोमग्रहणविषयत्वा-
न्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोममात्रविषयत्वायोगादिन्द्रस-
म्बन्धिन सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो
ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्य कर्मव्युत्पत्त्या
ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्य सर्व. सोमो मन्त्रेणेन्द्रसम्बन्धितया सङ्कल्पनी-
या देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्येव व्याख्यातुमाह * अथ
वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्ष-
णार्थ मुख्यतयेन्द्र प्रकाश्यत इत्यधिकारे सुब्रह्मण्याधिकरणे वक्ष्यते
तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्म-
ण्यावदिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन देवतान्तरप्रकाशनस-
म्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेतत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहर-
ति * अथ वा धीयतेति * तुशब्दोक्तोहितमन्त्रप्रयोगनिरासे हेतु
८।१।२ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसहरति * तस्मादिति *
उपक्षित छन्द प्रतिषेधशब्दव्याख्यार्थ यल्लिङ्गमित्यादिभाष्य व्या-
चष्टे * यदितीति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्र-
प्रयोगाज्जगच्छब्द शब्दप्रयोगे प्राप्तोऽनुष्टुप्छन्द शब्दविशिष्टाहविधा-
नत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यत इत्यर्थ । सस्यासमान-
विध्याशयं ऽनुलिङ्गोक्ति सस्याधिकरणवक्ष्यमाणेन सस्याना विका-
रत्वेन निराकार्यत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोप-
सहारार्थं तस्मादिति भाष्य सोमस्य प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वाभ्यासत्रिय-
मत्ववद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रवशानैन्द्रसामविष-
यतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभाव भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्का नि-
रस्यन्व्याचष्ट * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसामविषयतया
भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्का निरस्यन्
व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण
प्रकरणपाठोपपत्ते सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मान-
ग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचो न युक्त इत्याशय ।

ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादनेनोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपपरिहृते ऽप्यसहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोपपत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्राव्यापकत्वेनाक्षिप्य व्यापकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधनस्थिते ऽप्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतइति अभिधानार्थस्यैवमिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति * सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्यैन्द्राग्ने ऽनैन्द्रे ऽपि मन्त्रसद्भावात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः। इन्द्रपीतशब्दस्येन्द्रदेवत्योक्त्यर्थत्वादैन्द्रदेवत्यतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात् कुतो ऽयमहिनेन्द्रदेवत्ये सोम व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लिङ्गाभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तरमिन्द्रेस्मेत्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणो यस्यैन्द्राग्नी देवता तस्येन्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतात्त्या देवतास्यानुक्तेराग्नेयोक्ततुल्यतेत्येथमाद्यं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतशब्दे सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याद्यदाग्नेयसाम्यं प्रतीयते तादिन्द्रस्य देवतात्वाकीर्तनाक्षेप्यतइत्यर्थः। वैषम्य विवृण्वन् छक्यतइति भाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नया हीति * केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्य मुख्येन्द्रदेवत्यत्वाभावे चौपचारिकस्य कीर्त्यत्वापत्तेः श्रौतस्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारात् कीर्त्तनसम्भवं लाक्षणिकदेवतात्वकीर्त्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषण तस्यैवेन्द्राग्निदेवत्ये प्रत्येकं सङ्कल्प्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केनचिद् धुतशिष्टरूपेण शर्वविषयभूतेन मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारिकस्य विद्यमानत्वान्न सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः। सौत्रलिङ्गोक्तिव्याख्यार्थो विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्व नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवयवान्तरमसम्बद्धव्यवायापत्तेरनुकृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावदुभाभ्यां पेये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽल्पत्वनिमित्तेन पातृव्यापाराल्पत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽप्यधर्मस्येन्द्रपीतत्वं वक्तु शक्यमित्यर्थः। यस्य हीत्युपेक्षित भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले घर्मपात्रस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुतावयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्यैन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । केवलेन्द्रदेवत्ये हुतशेषस्येन्द्रेणापीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुतादिविशिष्ट त पीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुतादिविशिष्टतत्पीतव्यपदेशोपपत्तावपि इन्द्राग्निदेवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्येन्द्रेणापानात् । हुतशेष किमिन्द्रपीतत्वोपचार्येत्याशङ्क्याह * न च तत्रापि * हुतावयवगतमिन्द्रपीतत्वमुपचरिष्यत इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वोपसंहारभाष्य

८१२।१ व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृताविशेषणत्वस्य निरासायो देवतोक्तिरिति सूचयन् देवतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्द्धे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवदुभाभ्यां सङ्कल्पितस्यार्द्धे ऽन्यतरसङ्कल्पव्यपदेशोपपत्तेरैन्द्राग्ने ऽपीन्द्रस्य देवतात्वसद्भावाद्देवतान्तरप्रयोगमाशङ्क्य * न घत्युक्तम् * देवतात्वस्येह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादैन्द्राग्ने चाग्निसहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निसहितस्यैव देवतात्वं भक्षणाय व्यपदेक्ष्यत इत्याशङ्क्य समासात्केवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीते तस्य चार्द्धविषयत्वतया देवत्वस्याप्यधर्मविषयतयैव भक्षणीयत्वापत्तरुद्देशाद्यपाधस्य च देवतात्वस्याधर्मविषयाद्देशाभावनार्द्धविषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्नदेवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेत्युक्तम् * अनेन च नावकल्पतइत्यन्त भाष्य देवतान्तरोक्तिव्याख्यार्थमित्यपि सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्यणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलएवेन्द्रदेवताया मन्त्र स्यान्नान्यसहित इन्द्र इत्येव व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रोदाहरणाद्विभागरूपचतुर्थाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागा यथैकस्मिन्नवाग्नौ देवताया नान्यसहित इत्येव विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितेति सूचयन् सूत्रावयवद्वय व्याचष्ट * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्थाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुक्यतरतिभाष्य व्याचष्ट * अननैव चेति * सूत्रव्याख्यया तात्पर्यंत कृत्स्न व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तर देवतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तर देवतापीत भवतीत्ययमर्थान्तरसत्याद्यभाष्य हुते ऽप्यवयव देवताया पातृत्वा-

भाषाद्युक्तमाशङ्काभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति*
अशक्यत्व प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे
चमसस्थो हीति देवताया पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वा-
दग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया ऽग्नौ मुखेति क्षेपस्य पे-
यत्वावगमान्मुखनिक्षिप्त पेये मुखित पातृत्वप्रसिद्धे पीतव्यपदेशस्य
हुनविषयतावसीयतइत्याशय । उक्तेन प्रकारेण केवलेन्द्रदेवत्य-
हुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवतत्वलक्षणार्थेत्य-
भिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्यत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषे ऽनु-
पपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वाद्भक्ष्या
प्रकाश्यत्वायोगादुपचाराद्धुतशेषस्येन्द्रदेवत्यत्वव्यपदेशाभ्युपगमे
त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्ते श्रौतार्थत्वस्यर्थत्यागायो
गाद्युक्तमाशङ्कोपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पी-
तव्यपदेशस्यौपचारिकत्वेनाहुतत्वेनाविद्यमानं ऽपीतव्यपदेशस्याद-
ष्टार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्या-
हुतेस्तुत्यर्थत्वापपत्तेरदृष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवता-
त्वमेव भक्ष्यमाणस्य शेषस्योपलक्षणं न पीततेत्याशय । यद्य-
पि च हुते सोमावयवे परमार्थत पीतत्व हगास्तथापि समुदा-
यसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कल्पितत्वस्य समुदायि-
भूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीतेन चापीतलक्ष-
णायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पिबतेर्धातोर्निष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधे-
येवृत्त्यापत्ते सङ्कल्पलक्षणाया तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहु-
ते पीततोपचरितु शक्यत्याह * न चेति * सङ्कल्पस्य यजमान-
धर्मत्वात्सङ्कल्पितत्वभक्षणार्था सङ्कल्पोक्ति । सङ्कल्पितत्वस्य भक्ष-
माणशेषधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशे ऽपि हीति * पिबते स ८।३।२
ङ्कल्पभक्षणार्थतामुपसहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थ-
त्वाभाव यागप्रतीतिप्रयाजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम । पूर्वपक्षप्रयोज-
नाव्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसहरति * तन्नेति* चिन्ताया प्रयोज-
न म*त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतादेशेन हुतत्वमनुसन्धेय सिद्धान्ते
देवतादेशेन त्यक्तत्वमिति।

गायत्रच्छन्द इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियो-
गाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यानन्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्वेव ज्योतिष्टोमिकसोम-
भक्षणेषु मन्द्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयो-
जनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेष्विति सिद्धान्तप्रयो-
जनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाण गायत्रच्छन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गे-
न नैकछन्दस्के ज्योतिष्टोमादावुत्कर्षशङ्कायाक्षिप्यानुत्कर्षसिद्धान्तेन
समाधानात् पादलक्षणङ्गतिसूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहिते-
न्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथा-
न्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे *
तत्रेति * केवल गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रग-
तगायत्रछन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसवे वा गा-
यत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्र्युपयुक्तेत्याशयः । सर्वेषु वा
भावादेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतार-
यति * इतीति * मन्त्रस्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगा-
द् बृहस्पतिसवे ऽपि गायत्रत्वश्रुतेरविहितच्छन्दोविधेयाज्यादि-
विषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तच्छन्दस्क-
त्वादिबाधायोगात्तत्र मधुनेतयइति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दो-
विधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतित्वानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसो-
मयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्द्रादिमन्त्रस्यादित्ये च पन्द्रामे
लिङ्गाभावात्स्यादित्येतत्सूत्रस्यस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं
तदनन्तरसूत्रं ऽनुपक्तस्य छन्दश्चाक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्थीकृतस्यानुष-
ङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमासवद्गायत्रच्छन्द' समासे ऽपि सम्ब-
न्धिशब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसो गायत्र-
च्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह *यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि
गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्धि-
शब्दत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्या-
भावान्नित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो
ऽन्यासवत्सर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवत्यो ऽप्यग्रहीष्यतइति
भाष्यस्यार्थः पाठेनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे *उक्तं हीति* वेदोक्तै-
र्वेदविहितकर्मलक्षणार्थत्वाद्वेदत्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये
कस्य चित्केवलगायत्रछन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसवे गाय-
त्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्रछन्दस्कत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते
* तत्रापि* क चित्प्रातरनुवाकादावङ्गान्यसाधनांशच्छन्दोन्तराणा-
मवश्य भावित्वादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेष-
णत्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्य गायत्रच्छन्दः ।

पयास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यास्तरवव्यावृत्त्या विशेषणत्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्य व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया दृष्टान्तः । रथन्तरस्य वैकल्पिकत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै विशेषणार्थकत्वाद्गायत्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वैषम्यमाशङ्क्य सम्बन्धिपदत्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्तत्वित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्याभिघातसूचनार्थं दृष्टान्तत्वोक्तिर्न सत्त्वासास्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि वास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थवत्तेति सूचयितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावित्वात्केवलगायत्रच्छन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽप्यातो रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यानेन येन शब्देन परामर्शः । तस्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याश्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणशेषत्वसिद्धौ तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्द्राभिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोमभक्षणेषु न विनियुज्यत इति
प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमिति सूच-
नार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * स्थितादिति * छन्द.प्रतिपे- ८।४।१
धसूत्रेणैवोहनिरासात्सर्वेषं मन्त्रपत्तेत्येवमुक्तं सिद्धान्तसिद्धावप्यनू-
हितस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्याल्लिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरूहेनानैन्द्राणां मन्त्र-
वत्तेत्येकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानायैकशब्देनैकरूपत्वाभाविनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यार्थं सर्वेषामित्यादिभाष्य व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च तन्त्रोक्तम । तत्पुरुषबलीयस्त्वेनन्द्रपीतशब्दस्येन्द्रसोमवाचितया ऽनैन्द्रेष्वशक्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधिकारो हीति सूत्रावयवस्येन्द्रपीतत्वोक्तेर्यद्भुमीद्दित्येनैन्द्रपीतसवनवाचित्वादनैन्द्रस्यापि च सोमस्येन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितु शक्यत्वात्तत्रापि विनियोगोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं नैन्द्रपीत इत्यादि-

सामानाधिकरण्यादित्यन्तभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवमिति * अनेन चाधिकारोक्तेर्विषयवाचित्वादिन्द्रपीतशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः। प्रातर्यस्य सोमस्य सवनमभिषव इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन सोमसामानाधिकरण्योपपत्तेः प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च प्राग्जुषाणा सोमस्य तृप्य त्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाप्याद्यक्रतुभागगतस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रातरभिषवात्प्रातःसवनशब्दस्य क्रतुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सवनसम्बन्धिवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववाचिनं शब्दं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दः कृत्प्रत्ययान्तः प्रसज्येतेत्याह * कुत इति * अतो देवसोमयस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सम्बन्धी तस्य तेऽवयवं भक्षयामीत्येव षष्ठी योज्या न तु यस्य प्रातःसवनस्य सम्बन्धीन्द्रपीतः तस्येत्युपसंहरति * अत इति * षष्ठ्यन्तस्य सोमशब्दस्याख्यातान्वयायोगाद्दल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधिक्यप्रतीत्या सोमस्येति षष्ठ्युक्ते कथमश्रुतावयवान्वयप्रतीतिरित्याशङ्क्य प्रतीतिसिद्धौ सोमाश्रयतावयवोक्ता। किं चापूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्राप्तस्य गुणभूतेन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः । तस्यापि तु सवनविषयत्वेन शक्त्युपपादनाच्च सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तेनेति * अनीन्द्रपीतस्यपीति शेषः । अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगाच्च सोमविषयतैवेन्द्रपीतोक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवे पतारणोनुक्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेवत्यस्येन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थत्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यत्वाद् हुतशेषे च भक्त्या पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहिरव्यकार्यत्वात्कण्ठेकालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवद्प्रकृतिस्वरत्वाच्च बहुव्रीहित्वावगतेरैन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्तत्येव भक्तिपानत्वादित्यवयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्त भाष्यं व्याचष्टे * सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तेः सवनविषयत्वं गृह्यते इत्येव सूत्रावयवं योजयित्वा ऽन्य एवेति भाष्यं ऽन्यशब्दस्य समुदायवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तेर्भक्त्योपपादनार्थम् * पूर्वेत्युक्तम् *

पिबतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोध सङ्कल्पोक्त्या सूचित । अन्यवसम्बन्धशङ्कानिरासायैवकार । देवताया पातृत्वाभावात्सवनविशेषत्वेऽपि भक्तिता तुल्यत्वाशङ्कापपदधातुप्रत्ययाना त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधयवृत्त्यापादकसोमविषयत्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकाया सवनविषयताया निर्दोषात्त्वर्थे समानवर्तिक त्विल्यादिभाष्यस्य सामपातृत्वनिरासार्थे भक्तिपानत्वसूत्रावयवशेषत्वसिद्धौ सोमविषयत्वनिरासतात्पर्यं सूचयितुमाह * न चेति * अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनमतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वासर्वानवद्यकरण्या न्यायसुधाख्याया तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीय.पादः समाप्तः ॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणोपक्रमवदिहापि विशिष्टश्रु- ८१५।१
त्या विशिष्टरूपविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यप्रकरणया क्रीयातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणे वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * तत्रेति * वेदोपक्रममृगाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋगादिशब्दैर्ग्रहणं वेदानां चेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्यर्गादिमन्त्रप्रकाश्ये कर्मणि उच्चैस्त्वादिकर्मभ्रेषे च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिसूचनायोच्चैस्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचनायोपक्रमोपसंहारस्वपदान्वयानपेक्षश्रुतिवशत्वं जातग्रहणस्योक्ते श्रुतिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगश्रुत्यव्यापारात् अविरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः। श्रुतिवशादेव ग्रहणाप्रतीतेः सन्देहायोगं शङ्कते *कुत इति* श्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणात्पदानां चान्योन्यविरोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरुपक्रमोपसंहारस्थयोः श्रुत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न वेति सन्देहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्थवर्गादिश्रुतिबलीयस्त्वात् तदनुरोधेनार्थवादरूपोपक्रमस्था वेदश्रुतिर्व्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमत्ववेदश्रुत्यविरोधेनर्गादिश्रुतिव्याख्येयेति पक्षद्वयप्रतिभाषात्सन्देहमुपपादयति * एकेति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादावुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि विध्युद्देशत्वे सति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अत्रार्थवादरूपत्वयोपक्रमस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स चेति * विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्युद्देशबलीयस्त्वेन सहमात्रस्याङ्गनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपेक्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषग्रहणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्त्याः शर्कराः घृतेनैव चेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थितः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं तर्हीति * विध्युद्देशे ऽजनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्दिग्धार्थस्य दौर्बल्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थस्येत्याशङ्काधिक्याद्दारभ्यतइत्याशयेन परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वादुच्चैस्त्वादिविधौ जातस्य विधेयोच्चैस्त्वादिविषयत्वेनैव पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं

८१६।१ तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अत्राधिकरणपूर्वपक्षे विध्युद्देशस्योपक्रमस्थत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्योपसंहारस्थस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्थापा वेदश्रुतेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षणया ऽप्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्यान्वयं तावदाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्थो किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीये पशुमालभेतेति विध्युद्देशस्थपश्वाख्यद्रव्यं सामान्यरूपत्वाद्वाक्यशेषभूतमन्त्रस्थेन छागाख्येन विशेषेण भावनावानेकधात्वर्थानुरञ्जनसहत्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्यशेषस्थेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तथर्गादयो ऽवान्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वाक्यशेषस्थैर्वेदैर्न विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावल्लक्षणेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्तैर्वर्गादयो लक्ष्यन्ते न त्वर्गादयुक्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यत् भाष्यव्याख्यार्थां सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न वदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिम-
न्त्ररूपशब्दाख्यजातिधर्मत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृ-
गादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्त्याष्टदोषविकल्पापत्ते-
र्जातविषयतैव युक्तेत्येवमावृत्त्यान्यथासूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं
व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येक-
र्गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादिशक्यं वेदानां
त्वनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वा-
दिसङ्करः स्यादित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहि-
तत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् पठतिर्विधि-
लक्षणार्थः भाष्यस्थस्य ऋग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वं तथेत्यनेनोक्तम् ।
उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदविषयत्वे च प्र-
करणेन वशीकारायोगात् प्रकरणबाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तत्येव-
मन्यथा सूत्रव्याख्यार्थं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
मेति * प्रकृतज्योतिष्टोमस्यागे ऽपि प्रकरणस्यानादरादुल्लङ्घनम् ।
ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाश्यत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारणा-
त्तद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणबाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन
प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकरणिक्यर्चा यत् प्रकाश्यते तदुच्चैरुच्चारित-
तया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन
व्यवस्थाभ्युपगमाद्दोषपरिहारे तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राक-
रणिकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चरितेन शब्देन प्रकाशनी-
यमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकर्ग्वेदविषयत्वेन व्यवस्थया प-
रिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * न-
न्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यो वेदः तेन यद्विधीयतइति वाच्ये
कृत्स्नवेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्तं जातस्यर्गा-
दिशब्दवाच्यवर्णसङ्घाते प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्थर्गादेः समासत्वा-
द्युपपत्त्योपपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकरणस्थे वेदभागे समाप्त्यभावात् व्यव-
स्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनातु-
ल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनान्वयमुखेन विवृणोति * ८१७।
मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधाय-
कब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षिता-
त्मतत्त्वतर्कणार्थजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति त-
द्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे
काठकाद्याख्ये क्रतुविषयं वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूतं जातं

पदसमूहे यज्जातिम् अयच्छेदरूपमवयवयात्मकेऽप्यवयवसमूहे सा-मजातं वर्ततइत्यर्थः । जातशब्दार्थसमूहसामान्यवाचितां वनादिशब्दद्वयान्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता वृक्षादिसङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा शृङ्गादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्तइत्यर्थः । जात्यधिकार इति भाष्येण भर्तृमिश्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचितया व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्तेत्याशङ्क्याह *जातिरेव रिवति * शृङ्गादिजात्ययोगात् ।

विच्छिन्नयन्तव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥
अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति वार्त्तिकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणोक्तवाक्यत्वायोगंवदुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रातिपदिकाद्यो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे*यथैव हीति * भिन्नैः कण्ठादिभिः स्थानैरुच्चारणप्रकाराख्यैश्च करणैस्तद्धेतुभूतैश्च प्रयत्नैर्व्यङ्ग्यत्वेन क्रमवत्त्वादयुगपद्भाविनां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षराणामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्याख्ये वा वर्णे जातिरूपं वाक्यत्वं अमवत्त्वादिवत् कल्पयितुमारभ्यमाणं नवान्त्यवर्णवेलायां तेषामालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्ध्यवधिबाधनादिति तद्भूताधिकरणोक्तात्तल्लक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावयवानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां चान्यान्याकाङ्क्षाभिर्व्यवधानाज्ज्ञात्याश्रया। ननु सम्बन्धानेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाध्यवसितं तथगोदीनि जातिरूपाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भाविरोधेन तर्हि समूहस्याप्ययोगात्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्क्याह * किमिवेति * अयौगपद्ये ऽर्थे एकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समूहोपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे जात्यपह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यौगिकानामिति * साधारणवाच्यय सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तेश्च समूहवाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्तेत्याह * लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

१।८।१ किमिदमिति प्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * किमिति * गव्य-

र्थक्रमिसमानार्थत्वेनेण प्रक्रमाख्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्धे घेदेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापतिर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्यं पूर्वपक्षसूत्रस्थश्रुतिशब्दोक्तहेत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यत्त्विति * वाक्यत्युत्तरभाष्याशयं व्याचष्टे * तत्रेति* विध्यकवाक्यत्वं विना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दाज्ञानानुत्पत्तेर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्षण विध्यर्थवादयोर्बलाबलं किं तु विधायकरूपविध्येकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थवादो निषेधरूपविध्यकवाक्यत्वात् निन्दार्थवाद इति विध्यकवाक्यत्वानुसारणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारणकत्वाभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं अतो जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्युपसंहारस्थविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वावधारणं युक्तम् । इह तु श्रौतार्थज्ञानाद् बाध्यबाधकत्वलक्षणं बलाबलमालोच्यते तच्च विरोधहेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं न विध्यर्थवादपदस्थत्वालोचनाद्विपरीतं भवतीत्याशयः । यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बलाबलं वाच्यमित्याग्रहस्तत पश्चात्तनेष्वर्थवादेषु तदस्तित्वत्यतिशयार्थमाह * य इति * मुख्यत्वबाद्ध्युद्देशत्वस्याप्यङ्गगुणविरोधन्यायाद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः । पौरस्त्येष्वर्थवादेषु अङ्गत्वाद्दौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * ये त्विति * विरोधावस्थायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्ते सार्थवादस्य स्वयमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसानादलब्धात्मकस्य बाधकत्वानुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वाद्विध्युद्देशगतत्वे ऽप्यृगादिशब्दानां दौर्बल्यमित्याशयः । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेतिश्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य विकल्पनाग्नीषोमीयैन्द्राग्नविकारत्वात्पौर्णमास्यमावास्यातन्त्रप्राप्तेनैव नैराकाङ्क्ष्यात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतुकपौर्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्वप्रतीतिरुपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं यद्युद्गातापच्छिद्यादक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेनेतिश्रुते द्वयोः क्रमेणापच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्तको वेति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् बाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा पूर्वबाधं विनोत्तरात्मलाभानुपपत्तेः वैकृतेभ्यः पदार्थेभ्यः प्राक् प्राप्तप्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

र्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्यविध्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन
बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * उत्पन्नस्योत्तरज्ञानस्य
विरोधिपूर्वज्ञानबाधं विनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां
च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गाप-
त्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसा-
पेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्यो-
त्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुपपत्तेर्नात्र पूर्वदौर्बल्यन्याय-
८१९।१ सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे
* ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदानुरोधवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्य-
त्वविघातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वदौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्या-
शङ्क्याह * पूर्वप्रतीतं चेति * ज्ञातस्योत्कर्षत्वादिविधेयत्वाभा-
वेन पूर्वप्रतीताद्विधेयविषयात् अनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतवेदरूपवि-
धेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपा-
द्यतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्यत्याशय । सामान्यन्याय-
मुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिहेति * वेदानां विधेयविषयत्वस्य पूर्वं
प्रतीतेर्विधेयमात्रापेक्षणात् ज्ञातस्यान्वयायोगेनाप्रतिपाद्यत्वान्न बा-
धकतेत्यर्थः । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देश-
कीर्त्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्थवादस्थ एव त्विति । वेदानां
विधेयत्वे विधयतैव वेत्यर्थवादात्सन्देहे विषयत्वनिर्णयस्य वि-
ध्युद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदा ऽर्थवादाद्विधेयविषयतया
भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशे कीर्त्तनीय इत्याशय । भा-
ष्यव्याख्यार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्श-
नोक्तेर्भूयोदर्शनवाचित्वेन प्राप्तयुक्तार्थत्वमङ्गीकृत्य वेदो व्यापकत्वे-
न हेतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्तः स एव
ऋगादिभिर्व्याप्यत्वेन हेतुलक्षणयुक्ते शक्यो लक्षयितुमित्यन्वया-
र्थस्य सूत्रव्याख्या सूचायतुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात्
ऋगादीनामृगाद्युत्क्रमात्रेणगादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धे तल्लक्ष-
णार्थत्वं वेदाक्करनर्थिका तस्मादवबहुलो वेद इत्येवमादिमध्यम-
पदलोपिसमासत्वेनैवर्ग्वेदाद्युक्तिर्व्याख्येयेत्यप्यनेन ग्रन्थेन सूचितम् ।
अर्थवादादेव च वेदानां विधेयोत्कर्षत्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धत्वेव-
स्थामात्रार्थत्वेनर्ग्वेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादानां च लक्षणवृ-
त्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीनां लक्षणयावृत्तिरविरु-
८२०।१ द्धेति व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति
भाष्यं सकलवाक्यवचनव्यक्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * ततेति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

ऋगिभ प्रातरेत्याद्युपक्रमस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगाद्विलिङ्ग-त्वमाशङ्क्याह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्द च सङ्गर्थे यदेरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेद-वचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येव लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वाविंशादिभाष्य-ममुख्यपादद्वयस्थवेदसङ्कीर्तनस्याद्यायुपन्यासेन मुख्य वा पूर्वचोद-ना लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमि-त्यस्माद्भिन्नाधिकरणतया समसंख्यविरोधविषयत्वमङ्गीकृत्यान्त्यस्य मुख्यत्वं ऽपि भूयोनुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचने ऽपि ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञान भव-ति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या तु तदेव द्रढीकियतत्येव व्याचष्ट * त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जतइति पूर्व-पक्षवार्त्तिकोक्त ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं परिहरति * य स्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बद्धपदव्यवायापत्तेः स्वस्थानादुत्कृष्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् बलीयसा शास्त्रेण प्रयोगोपन्यासानर्थ-क्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * यदि चेत *प्रश्न-पूर्व प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशब्राह्मणप्र-थमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगाना जातत्वा-त्व त्रयीविद्याशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि ऋगादिशब्दानां किमायात-मित्याशङ्क्याह * अत इति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ८२१॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चैस्त्वोपांशुत्वयो ऋगादिशब्दरूपश्रुति-सम्बन्धिनयैव प्रयोज्यत्वाद्वेदविहितपदार्थधर्मत्वपक्ष यजुर्वेदविहित-त्वेन ऋचामृग्वेदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चैस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहित-त्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्ते जात-धर्मत्वेवाचित्वेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थ-त्वेनैतत्सूत्रव्याख्यार्थमयेति भाष्य व्याचष्टे * अनुभाषणेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेदविहितानां चर्चां ऋग्वेदपाठमात्रेणोच्चैस्त्वे सति विधिविरोधाद्दोषः स्यात् सर्वस्मिन्नृग्जाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवेशाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्बन्धाप्रसंगेन दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैष दोष इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतोक्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्ववाचिन्या तृतीयया विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमाणेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहितेऽग्निहोत्रादौ विकल्पोऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन न्यायेनाग्निहोत्रस्य याजुर्वैदिकत्वावगतेः सर्वं वास्य बर्हिष्यं सर्वैः परिगृहीतं च एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यार्ग्वेदिकस्य विधेर्द्रव्यकालत्वलक्षणगुणविध्यर्थे प्रकरणोज्जीवनार्थत्वाचसायाम्नोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पोऽप्यदोष इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे प्रकरणबाधापत्तेः ज्योतिष्टोमाधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याख्यातं सुज्ञार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परिहारार्थत्वेन वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्तेऽपि क्रतावुच्चैस्त्वादिनिवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितु शक्य इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः वाक्येन प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिधर्मो बाधेतेति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहाराधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति वेति * पूर्वपाठे प्रथमान्ततया निवेशशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ (१)

ऋग्धर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

(१) चन चतुर्थसूत्र व्याख्यातं वार्तिके ।

ऋगादिशब्दैर्वेदो ऽधिक्रियतइत्येव सिद्धान्तसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमतःसूत्रकृतमपि पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्वस्थानादुत्कृष्येदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जातधिकारपक्षे ऋग्धर्मत्वापदर्शनैवोच्चैस्त्वस्य सामधर्मत्वसिद्धेः सामान्वयो न वक्तव्य इत्येव पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेषं व्याचष्टे * जातेति * प्रजापतिहृदयादिसञ्ज्ञाना साम्नामुग्रहीतत्वात् तदर्थं साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कते * अनुक्तेति * जा ८२२।१ तधर्मपक्षे प्रकरणानुग्रहसम्भवेनाप्राकरणिकेषु प्रजापतिहृदयादिषु उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नेति * तादर्थ्याभ्युपगमे ऽप्यल्पविषयत्वान्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह * अल्पेति * वेदो ऽधिक्रियतइत्यनुषङ्गेण सूत्रपूरणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोग. ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्व चेत्यत्र चिन्तेति परमतेन तावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्ना विप्रानस्य वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वमाशङ्क्य कृत्वाचिन्तात्वसूचनपूर्वं सन्देहं पूर्वपक्षं चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मे कर्त्तव्य । प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थं वेदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वादिधर्माणां प्रत्यासन्नत्वात्क्षितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेदव्यपदेशोपपत्तेः । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गेषु प्रधानद्वारत्वेन साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधानं तस्य तद्वेदधर्मः स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्विधीयते सामवेदेनैतत्साक्षात्क्रियते यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्यर्थः पूर्वपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदविहितत्वरूपे व्यतिक्रमे अङ्गं स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य धर्मस्य बाधलक्षणो ऽतिक्रमं कार्यं । प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्वरूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसादृगुण्यार्थत्वादङ्गधर्मानुष्ठानस्य प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वात् प्रधानद्वारकः प्रयोगवेदसंयोग क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येव सूत्रव्याख्या सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपत

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो गुणात्त्वोक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या । अपरोक्तेर्विरोधिधर्मान्तरार्थतामवश्यकर्त्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्येति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि साद्गुण्यसिद्धेरभ्युपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानस्येत्यादिभाष्यं सिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगविधेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन फलवत्त्वाद्वत्तास्मात्त्वेन वेदत्वानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थावगतेः सामवैदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्वाधानसामसु उपांशुत्वाप्राप्तेर्नोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति * नन्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकाराख्यविधानरूपेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाकरणाख्यप्रधानविषयेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोगविधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः करोतेश्चानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * प्रधानेन सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वसम्भवे ऽपि वेदान्तरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेरेवैकश्रुतित्वात् अपर्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तशब्दार्थौ नीतः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकरणान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरेकप्रधानप्रयोगविधिश्रुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकादाचित्कत्वेन सर्वाङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमाणोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधानान्वयावगतेरनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थे विकल्पायोगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वर्त्विजां निवीतवद्यथाप्राप्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः सर्वाङ्गप्रयोगफलसिद्धिः स्यादिति समस्ताङ्गप्रयोगोपपादनायैकका-

एकाम्नाननिमित्तैकवाक्यत्वाभावेऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
वशात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानेन फलं भावयेदित्येवं वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयोग-
विधिप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदान्तरीयाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । अत्र प्रधानप्रयोगविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवत्प्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाम्नामुपांशुत्वोपपत्तिरित्युपसंह-
रति * तस्मादिति * स्वयमेव तर्ह्याधानवत्साम्नामपि यजुर्वेदप्रयोज्यत्वा- ८२३।१
दुपांशुत्वप्राप्ते प्रधानद्वारत्वायोगाद्दुर्बलीयस्त्वा न युक्तेत्याशङ्कते * एवं
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमादुच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्मे चापत्तेरपरिहार्यो तुल्यबलत्वादित्याह
* अथेति * साक्षादङ्गविधावप्युत्पत्तिविध्यालोचने साम्नां याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपांशुत्वाप्राप्ते प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपांशुत्वप्राप्तिः दुर्निराकरा प्रधानद्वारत्वेति परिहरति * उ-
च्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्वे-
स्तुतो याजुर्वेदिकत्वेऽपि सामवैदिकत्वं कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपांशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपांशुत्वसंस्पर्शाभावे साङ्गस्योपांशु-
त्वायोगात् स्वरूपेण संस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विशेषणत्वेनाङ्गविधानादुद्देशपदविधेश्च विशिष्टविधिकल्पत्वे-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्नां याजुर्वेदिकत्वाभावेनो-
पांशुत्वाप्राप्तावुपांशुत्वरूपो धर्मः प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुयादङ्गधर्म
इत्यत्र कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपेणोपांशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नोपांशुत्वोच्चैस्त्वयो-
स्तुल्यबलत्वादित्याह * ततश्चेति * बलीयस्त्वेऽप्युपांशुत्वस्य विरो-
धाभावे बाधकत्वायोगाद्विरोधोऽतिक्रमात्त्वयोक्त प्रधानद्वाराप्यङ्ग
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तेरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्योच्चैस्त्वबाधेऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बा-
धकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानेन * न हीत्युक्तम् * उपांशु-
त्वस्य साङ्गप्रयोगधर्मत्वादङ्गेऽप्युपांशुत्वबाधे साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तेर्वैषम्यमित्याशयः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधेयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधानादुत्पत्तिवदविधेयत्वस्य चाङ्गस्यानन्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्ते प्रयोगवदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्विप-

रीत बलाबलमिति प्राप्त्यापादकत्वाद्धर्मव्यपदेशः धर्माणामिति वार्त्तिकोक्त
पूर्वपक्षाशय दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैस्वर्य्ये ऽपि नोच्चै-
स्त्वस्य बाध्यत्वमपिशब्दार्थः । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्ते-
र्बलीयस्त्वहेतुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्रं वाच्यं तच्च षष्ठाधि-
करणन्यायाद्दौर्बल्यमेवापादयतीत्याशयेन दूषयति * सत्यमिति *
प्रधानगतस्वरबलीयस्त्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति *
८२४। वचनेन न्यायादनिष्टापत्तिं परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्य-
नुवचनादीनां ऋग्वेदे ऽन्वाधानमन्त्रादीनां च यजुर्वेदे विधानात्
पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधितायां विशे-
षविधिर्येण मन्द्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपांशुत्वबाध-
पूर्वमङ्गेषु तद्बाध इत्यर्थः । स्वप्रधानानामिष्ट्याख्यानां पशुचन्द्रा-
ख्यानां च दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रय-
चोदकात्प्राप्तं बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वेदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोप-
देशेनप्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपांशुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवेद-
विहिते स्तने ऽङ्गान्युच्चैस्तरां कार्याणीति वेदोपदेशात्पूर्वं वेदान्यत्वे
यथोपदेशं स्युरिति सप्तमपादान्त्याधिकरणसूत्रद्वयं पूर्वपक्षयि-
त्वा तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्म स्यादधिकारसामर्थ्यादन्यार्थे शेष इत्यनेन
पूर्वसूत्रस्थपूर्वशब्दनिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिना तच्छ-
ब्दे चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेश्चाधिकार
एवश्चावश्यकत्वान्निमभिप्रेत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृताना-
श्च धर्माणाञ्चोदकसामर्थ्येनानतिरिक्तत्वेनाङ्गानामेव प्राप्तं स्वकीयचोद-
कप्राप्तानतिरिक्तकधर्मयुक्तं श्येनादि स्यात् यस्तूद्गात्रादि सामा-
न्यसमाख्यानिमित्तत्वात् अन्यक्त कर्त्ता स एव प्राकृतधर्मव्यति-
रिक्तं कल्पकशिताद्गाथापूर्वे स्तनाङ्गं भविष्यतीति सिद्धा-
न्तयिष्यमाणत्वात् तेनैव न्यायेनात्रापि चोदकबलीयस्त्वात्
काम्येष्टिव्यतिरिक्तानां दर्शपूर्णमासविकृतीनां साङ्गानां चो-
दकप्राप्तमन्द्रादिस्वरत्रयं काम्येष्टीनां तु यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टय
स्ता उपांशु कर्त्तव्या इति काम्यशब्दवाच्यप्रधानविशेषवचनेनो-
पांशुत्वविधानादङ्गमात्रं स्वरत्रयं युक्तमित्याह * तथेति * ज्योति-
ष्टोमाद्भूतानां तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिकमन्द्रा-
दिस्वरत्रयं चोदकात् प्राप्तं प्रयोगवचनेन बाध्यमानं तद्ग्रहणाद्वेति
वक्ष्यमाणेन चोदकबलीयस्त्वेनोज्जीवितं ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिक
त्वेनोपांशुत्वप्रसक्तावप्युच्चैस्त्वादिष्टं साम प्रशस्तं स्यादित्यष्टमाधिक-
रणपूर्वपक्षपठ्यमानस्य प्रकृतोपकारकत्वाद्दार्शपौर्णमासिकानां धर्मा-

णां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्ववमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमाणत्वेनाभावाद्दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयोद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि)स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्ग प्रयोगं प्रयोगं त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वथा साम्याभावे ऽपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चारणानां प्राप्तौ यत्किंचिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचामुपांशुत्वप्राप्तौ प्रधानमात्रवाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्या वाचा कामयीत तावत्या ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्वरविशेषाच्चदङ्गपूर्वांशुतेति व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभागान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्बाधितस्य सवनविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्षप्राप्तेनोभयानुग्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्याङ्गभूते दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयणान्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चारणस्य सम्पादनं कार्यमनुवन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरप्राप्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषादैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति * तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम्। ततो ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येनैवोपसत्स्वप्युपांशुता न युक्तेत्याशङ्कोपसंहारं यत्कि चिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविराधापत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं सम्भवतीतिसूचनायोपांश्वसत्स्वित्युक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन सर्वव्याप्तित्वोक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्गं

१ चर्च पा० १ पु० मा०।

प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां दैक्षन्यायेनोचितत्वात्तद-
तिक्रमेणानूबन्ध्यादिषु दैक्षन्यायातिदेशो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सु-
८२५॥ त्याकालेति * मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थानां सवना-
ख्यानां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा दी-
क्षणीयाद्युद्देशेन विहिताः स्वरास्तदङ्गेषु न भवन्ति यथा वा दीक्ष-
णीयादिषु सुत्याकालबहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
विहिताः स्वरा न भवन्तीत्याशङ्क्यते * ननु सवनशब्दानामिति *
सप्तम्या सवनानामाधारत्वप्रतीतेः कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
माधारत्वप्रसिद्धेः कर्मकाले चानुष्ठानं विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
सिद्धेः सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिविध्यवगमात्
सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च यथाक्रमं श्लोकद्वयेन वि-
वृणोति * यदिति * यत्प्रातःसवनस्याङ्गं चरन्ति तन्मन्द्रमित्य
ङ्गव्यतिरेकजनितषष्ठ्याश्रयणात्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिरभिमता । सव-
नानामाधारत्वमात्रविवक्षायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणां स-
वनाङ्गमन्त्राणां सवनाख्यसोमयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
त्वेन सवनेभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वेषपा प्रातःसवने
चरन्तीत्यादिवाक्यं सवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वान्न यथा सवनं मन्द्रा-
दिस्वरः स्यादित्याशङ्क्य * केचिदिति * व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च
यथाक्रमं श्लोकं व्याचष्टे * आधार इति * षष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
दिस्वरलाभस्य षष्ठ्यभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
व्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वराभावापत्तिरूपो दोषो
नास्तीति परिहरति * इतीति * अङ्गानङ्गविषया इत्युक्तपरिहारो
ऽभिधीयत इत्यध्याहारेण योज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्व
८२६॥ दृष्टान्तेनोपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * अङ्गानङ्गविषया
इत्योक्ति । याज्यानुवाक्यादिसन्निपत्योपकारिमन्त्रव्यतिरिक्तस्य त्वा-
राद्रुपकारिणः स्तोत्रादेः कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य निःफलसवनाङ्ग-
त्वायोगेन ज्योतिष्टोमाङ्गस्यावसायात्सवनीयादिष्वङ्गान्तरत्वस्तोत्रादिषि
सत्याधारत्वमात्रं सवनानां न तु प्राधान्यमिति सवनीयादितुल्यता वक्तु
माक्यम्याह * यदि यति * सुत्योक्त्यात्र ज्योतिष्टोमो विवक्षितः ।
सवनान्तरगतः सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
पूर्वं स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्राप्तिक्रमोक्तिपूर्वमुपसंहरति * नान्यत *
सवनीयादिष्वाशङ्कितदाङ्गानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्याकालीना-
न्यङ्गानीति मध्यमपदलोपी समासः । सर्वप्रेष्याहादानसत्रेषु

ज्योतिष्टोमिकस्वरन्यायमतिदिशति * एतेनेति * सर्वेष्वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादनेनानिष्टापत्तौ परिहृतायामुच्चैर्भवेत्यादिविहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वं शङ्कते * क्व पुनरिति * को विषय इत्यर्थः । श्येनादावौद्गात्रादिसमाख्याप्राप्तस्य कर्त्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्वरस्यापूर्वमङ्गं विषयो भविष्यतीति परिहरति * उच्यत इति * एतदेव विवृणोति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्वरस्तद्वत्यां विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात् प्रयोगवचनं च विनाङ्गे प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वे ऽङ्गे स्ववेदस्वरापपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृतत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्याबाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता । सविषय इति पूरणीयं प्राकृतेष्वङ्गेषु चोदकप्राप्तेन स्वरेण प्रयोगवचनप्राप्तस्वरबाधे ऽप्यपूर्वे ऽङ्गे चोदकाप्रवृत्तेः प्रयोगवचनप्राप्तस्वरबाधायोगात् वेदान्तरीयैश्चाङ्गवाक्यैः प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावे ऽप्यङ्गाङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्ववशाद्वेदान्तरीये ऽप्यङ्गे वेदान्तरीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गैकवाक्यत्वायोगाद्वेदान्तरीये अङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रधानवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीये ऽपूर्वे ऽङ्गे प्रधानद्वारस्य स्वराख्यस्य धर्मस्य भावाच्च सविषय इत्येवमपि पक्षं दूषयति * नन्विति * समानवेदस्थं तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविरोधिस्वरत्वेनानाध्यस्वकीयस्वरत्वान्नानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * एवं तर्हीति * कन्दकचितोदनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्तशेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदविहितस्यैव विषयता युक्तेति सूचनार्थम् * शेषेष्वित्युक्तम् * अङ्गे नानावेदस्वरस्य प्रधानस्वराविरोधित्वं वदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरभ्युपगन्तव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारेणापूर्वे ऽङ्गे तद्वेदस्वरलाभोपपत्तेरङ्गविषयस्वरविधेर्नैष्फल्यप्रसङ्गात् सो ऽपि विषयो न भवतीत्येवमेनमपि पक्षं दूषयति * सा ऽपीति * प्रधानमेव तर्हि यथाप्रकृतप्राप्तशेषाङ्गकं स्वसमानवेदस्थापूर्वाङ्गान्तरकं विषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * तदेव तर्हीति * दार्शपौर्णमासिकेन मन्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्यौतिष्टोमिकेन वा मन्द्रं प्रातः सवनमित्यादिना स्वरेण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषयो न भवतीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्ते प्र-

धानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपूर्वाङ्गविषयबाधैव पुनः प्रत्यवतिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापूर्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृतस्वराख्यो धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावान्नाङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च यज्ञभागधर्मतया देशवदुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थितत्वाद्यज्ञभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराख्यधर्मलाभोपपत्तेर्नोपूर्वमङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि चेति * ननु रसरा वा एष यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थधर्मो यज्ञभागधर्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञशब्दस्य प्रयोजनवत्तरत्वादर्थैकत्वस्तरसराशब्दस्यावेन विष्णुदेशस्थप्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यज्ञभागधर्मत्वं पूर्वपक्षयित्वा तस्मादित्यादिपदद्वयव्यवधानेन यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात् प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यज्ञभागस्य चैकत्वात् यत्किञ्चिदिति बहुविषयविवक्षार्थप्रतीत्ययोगापत्तेर्यज्ञस्य रसरेत्यन्वये ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्त्रादिस्वरस्य यज्ञभागधर्मता स्थितेत्याशङ्कानिरासार्थम् * वेदेत्युक्तम् * यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यत्र यज्ञशब्दान्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि प्रातः सवनादिशब्दानां यज्ञभागवाचित्वात्त्र्युपभागान्तादिशब्दानामप्येकवचनान्तत्वेनाञ्जसा यज्ञभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन मन्त्रादेर्यज्ञभागधर्मतावसीयत इत्याशयः । यूपावटस्तरणबर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मानन्वयवत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्वरानन्वयशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयज्ञभागाख्यकार्योपकारकत्वेनाप्राकृतकार्यबर्हिरस्तुल्यत्वं निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नानावेदस्वरनिषेधे सति वाक्यबलीयस्त्वादन्यत्र निवेशे ऽपि त्वान्तर्ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानानर्थक्यापत्तेर्ज्योतिष्टोमनिवेशाभावत्वे ऽस्यान्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरणेति * शङ्काद्वयस्यापि परिहारं प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्विहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्माप्राप्तेरवाप्यशब्दश्च याजुर्वेदिकत्वादङ्गभूतेषु प्रधानद्वारस्वरप्राप्त्यापि स्वतन्त्रेषु दर्विहोमेषु उपांशु यजुषेति विधानमर्थवदित्याह *
२७। उपांशिति * एवं निर्विषयत्वशङ्कापरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमे निवे-

णाभावात् प्रकरणाम्नानानर्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्क्य ऋक्सामवत्स्वरविधानपार्थक्यमिति क ज्योतिष्टोमाङ्ग काम्ये चानङ्गेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गाश्रितत्वादन्न क्रतुप्रयोज्य सार्थकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाम्नानमर्थवद्भविष्यतीति सूचनार्थस्तावच्छब्द । इतरयोरपि स्वरयो काम्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सविषयता अन्तर्ज्योतिष्टोमप्रयोगाच्च प्रकरणाम्नानार्थवत्त्वमित्याह * ऋक्सामेति * वदनिमित्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्ति कस्यांश्चित्त्वलक्षणाङ्गोक्ति । तत्र विशेषविहितमन्द्रादिस्वरसद्भावात् नार्थवत्त्वेत्याशङ्कानिरासपूर्वमेतदेव विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदविहित प्रवर्ग्याङ्गमहावीरभेदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थात्मकत्वेनाभिमर्शनस्याग्नीषोमीयवत्सवनविभागायोगात्सुत्याकालत्वाभावेन च सवनीयादिवद्यथासवनमेकस्वरत्वायोगात्प्रधानद्वारस्वराप्राप्तेरात्मीयवेदस्वराधाधादुदाहरणान्वाविरोधे ऽप्यमन्त्रकत्वे स्वरविषयत्वायोगापत्तेर्मन्त्रप्रतीकग्रहणं नैमित्तिकस्वर्णग्वैदिकस्य काम्यस्य चोभयविधस्योदाहरणस्य सूचनार्थमादिशब्द । यजुर्वेदविहितत्वनिमित्तमुपांशुत्वमप्येव विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्तिकाङ्गविषयमुदाहार्यमित्याह * परामिति * सुत्योत्तरकालेषु चानुबन्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिशब्दोक्तानां चानुबन्ध्यादिसाम्नां परिसामाख्यानां परित सामानातिव्युत्पत्त्या ऽवभृथादिप्रयोगाद् बाह्यत्वाद्गतेरवभृथादिप्रयोगविधिविधेयत्वाभावेनावभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साक्षाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणाभावाद् बाधकाभावेन स्वरूपेण प्राप्तो यथावदमन्त्र स्वरो युक्त इति कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशादुच्चैस्त्वासिद्ध नानावेदस्वरोपदेशस्य निर्विषयत्व प्रकरणाम्नानानर्थक्य वा नास्तीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्था सवनोक्ति । सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपांशुत्वप्राप्त्यभावे सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावान्मन्द्रादिस्वराभावे पारिशेष्यादुच्चैस्त्वासिद्धे वेदस्वरविधानवैयर्थ्यमाशङ्क्याह * अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयोगसमवायिस्वराभावे दीक्षणीयाद्यङ्गप्रयोगसमवाय्युपांशुत्व न स्यादित्याशङ्क्याह * दीक्षणीयादीति * दीक्षणीयादिपरिसाम्ना दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्व ऽप्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषादुपांशुत्वस्याशय । प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

ह्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चैस्त्वाप्राप्ते उपांशुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करणविभक्त्या साङ्गस्योच्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावेऽपि च पशुप्रयोगबहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वङ्गत्वाविरोधवत् प्रवर्ग्यसाङ्गो प्रवर्ग्याङ्गत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य साङ्गप्रधानसंयोगादुपांशुत्वं तु गम्यत इत्येतेन प्रकृतमेव तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्रधानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसंहरति * प्रधानेति * शङ्कानिरासोपसंहारत्वसूचनार्थस्तुशब्दः परमतेन वर्णितमधिकरणमाधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावादुदाहरणत्वायोगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतदुक्रियते यद्वारवन्तीयादिभिरिति भाष्ये वारवन्तीयादिसामरूपं यद्गानं पठ्यते तत्सामवेद इति करोति पाठार्थत्वाद्वारवन्तीयादिभिरिति तृतीयायाश्चेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वात्स्वरूपपाठमात्रं सामवैदिकमपेक्ष्योपचारात्सामवेदेन क्रियत इत्युपन्यासो न तु लिङादिव्यापारात्मिकाया विधानक्रियायाः कारकहेतुं सामवेदमभिप्रैति स्वमतेनोदाहरणं समर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरोत्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युक्त्याऽस्मिन् व्याख्याने पाठो विवक्षितः । एवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदाहरणसमर्थने सति पाठवद्धर्मो बलीयान् विधिवेदधर्मो वेति चिन्तापत्तेः गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विरोधचिन्ताभावात्सौत्रो गुणमुख्यशब्दो नोपपद्येतामिति कृत्वा कथं चित्सामवेदशाखायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति परमतेनाह * तस्येति * उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पादकत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोक्त्या च विशिष्टेऽसाधारणो नियोग इति व्युत्पत्त्या सर्वाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोगविधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानेकपदार्थविषयत्वनामोच्चारणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदशाखायामाधानविधौ सत्यप्येतन्न्यायाद्यजुर्वेदे पुनः श्रुत्यानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरीयविधिवद्वेदान्तरीयाणामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाभ्युपगमे विकल्पेन पूर्वपक्षकरणापत्तेरनुदाहृतसामवैदिकविधिकल्पनायोगाच्चैतत्समर्थनानुपपत्तेरुत्पत्तिविनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठितानां मन्त्राणामज्ञातस्वरूपत्वाद्विनियोगादिकं पाठस्य विनियोगं प्रत्युपकारित्वात् पाठाख्यामुत्पत्तिं गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठं प्रत्युपका-

मैत्रलक्षणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्वोत्पत्तिविधिं विवक्षित्वाधिकरणं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्वं स्वमतेनाधिकरणरचनं प्रतिजानीते *तदा त्विति * कीदृगारभ्यत इत्यपेक्षायां विषयसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तान् सहेतुकान्संक्षेपेणाह * यस्त्विति * भाष्यमपि पाठवदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासायां पाठवेदस्वरौ बाधयितुं युक्तौ विधिवेदस्वराश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद् गुणोक्त्या पाठवदस्वरो मुख्योक्त्या च विधिवेदस्वरो विवक्षित इत्यत्र व्याख्याय शेषं विधानार्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापेक्षत्वाद्विधानकालावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामवेदाभ्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोज्यं यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येव चोदनार्थत्वावगते यदृक्सामवेदयोः पठ्यते तदुच्चैः यजुर्वेदे पठ्यते तदुपांश्वित्येव विधानाभावात् पाठकरणेन विधिविषयार्थगुणयुक्तं सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्यता पाठे प्रवर्तते तत्र चेत्स्वरचोदनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधिवेदस्वरहानिर्भवति ततश्चोदिताकरणात्फलमेव नावाप्तं भवति विधिवेदस्वरानुष्ठाने तु पाठवदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वान्न स्वार्थहानिः। गुणश्च सामगानं पाठात्मकं प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीयमानं तस्य च याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः स सामवेदाख्यपाठवेदधर्ममुच्चैस्त्वं बाधत इत्येवं व्याख्येयम् । भाष्यानुसाराद्व्यतिक्रमशब्दं बाधवाचिनं सन्देहात्तदर्थत्वाद्वा विरोधवाचिनमभिप्रेत्य नियममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्वयं व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो नियमाबाधकत्वापत्त्या च पूर्वपक्ष इत्येतावताऽन्यथाधिकरणं वर्णयति * अथ वेति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरणस्य कृत्वा चिन्तया ऽधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमतेनाधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति * अथ वैवमिति * स्वरूपताङ्गविधायिना चोदनाङ्गस्य स्वरविधावुपलक्षणं बलवत्प्रधानद्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्तायां गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यनेनैव न्यायेन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन प्रधानवद्धर्मः कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्तः । प्रधानद्वाराङ्गे प्राप्तेन धर्मेण स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षे प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वेदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादिष्वङ्गेषु तद्ग्रहणाद्वा तच्छब्दपरामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्तारं विकृतौ तत्सूत्रश्रुत्यादिबलीयस्त्वप्रात्यात्मिकचोदकप्राप्तकर्तारं बाधित्वा प्रधानवदसमाख्यानकर्तृप्राप्तं स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैव चिन्ता युक्तेत्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथा चोदकप्रापिताङ्गग्राहित्वात्प्रयोगवचनश्चोदकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापिताङ्गग्राहित्वात्ततो ऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थं सूत्रोपन्यास । प्रात्यात्मिकाङ्गविधेरतिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वात्प्रकृतौ विकृतौ चाङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणे ऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेदसमाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्ते प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह * अथेति * करोते प्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति प्रयोगविधिविहितस्योपांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वैदिकप्रयोगविधिविहितस्यैवोपांशुत्वेनाधानसाम्ना युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरिति वार्त्तिकेनोक्तं तन्निरासस्सूचनायैवकार । प्रधानप्रयोगविधिविषयत्वे ऽङ्गानामेकादश वक्ष्यमाणा ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः केवलस्याङ्गवाचिशब्दरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधानाशङ्के. करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गत्वावगमे ऽप्यङ्गविशेषानवगते साङ्गत्वस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्ते सर्वाङ्गोपसंहारानादरप्रसङ्गात् श्रुत्यादिस्मृत्याचारपर्यन्ताङ्गप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्वाक्यस्य च पदान्तरस्य पारार्थ्याद्यवधात यो ऽपि मन्यते । वाक्य प्राधान्ययोगेन वाक्यार्थे चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यताद्रूपवत् प्राधान्यमात्रेणोपपत्तेस्तादृशस्य चानाम्नातत्वेनोहादेर्मन्त्रत्ववद्वेदत्वाभावाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति वाक्यार्थानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येव पर वाक्यार्थो युक्त इत्याशय । करोतेश्च विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगेनाङ्गे स्वरूपतो धर्मप्राप्तेस्तस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्मेण सह बलाबलचिन्ता न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोति प्रयोगविधिवाची वेति चिन्ताया तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिग्रन्थानुपपत्ति. तस्मात्पाठार्थ. करोतिर्विधानार्थो वेति सन्दिह्योत्पादनार्थत्वात्करोते. पाठस्य च शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादनत्वोपचारोपपत्तेर्विधाने ऽत्यन्ताप्रसिद्धत्याचकशक्तिकल्पनायोगात्पाठार्थं करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा पाठ पक्षस्य करणत्वायोगादित्यादितृतीयाभङ्गापत्ते करोतेस्तु लक्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षाया प्रयोगविधे फलपर्यन्तैव विशतव्यपदेशायोगस्यापपादितत्वात्कार्ये ज्ञाते ऽधिकार स्यादिति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेनाधिकारविधे प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायात्सुतरां पर्यवसायव्यपदेशा-

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इति अवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जस्यात् तस्यैव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यमिति सूचयन् किं करोतिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्म इत्येवं व्याख्या शोभनेत्याह * अत इति * पाठाख्यामुत्पत्तिं करोतिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्म कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येष विचार इत्यर्थः।वाक्यलिङ्गानपेक्षता ऽऽद्येनैवकारेण व्यावर्त्तिता। एवं च सामवेदपठितत्वादाधानसाम्नां युक्तोदाहरणतेत्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसाराद्गुणप्रधानधर्मविरोधार्थतया गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्द' कस्मान्न व्याख्यात इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * अपौनरुक्त्यसम्भव सम्प्रधार्य्योय इति भूषुतयोक्तः।

॥ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वराधिकरणे यजुर्वेदसमाम्नविहितत्वाद्वोपांशुत्वेवेति भाष्योक्ता चिन्ता यावान्निकस्वरान्तरावरुद्धत्वेन ज्योतिष्टोमे नानावेदस्थस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वे वा अस्य बर्हिष्य सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यृग्वेदे च श्रुतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तोदाहरणानादरेणोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन च सिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गतिं सूचयितुमाह * इदानीमिति * यानि नानावेदेषु श्रूयन्ते तानि केन वेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानादरः सूचितः। उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य मन्त्रस्यानेकव्यपदेशानिराकरणाशक्तेः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् विधिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदश्रुते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेष्टव्यमिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवाद्युक्तेत्यनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीमित्युक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्ताशेषत्वात्तु लक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वाधिकरणवदस्यापि स्पष्टे निर्गुणपुनः श्रवणस्यैकशाखास्थस्यैव वेदान्तरस्थस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वासन्दिहायोगमाशङ्क्य सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयश्रवणस्य गुणार्थतां भाष्योक्तां स्ववाक्य गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्थस्य च गुणस्य वाक्यान्तरेण विध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्यासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्भेद-

कत्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्र-
शस्त्राद्यङ्गान्वयार्थो वेदान्तरीयस्थो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने
कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
तेति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यप-
देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मं कार्यं इति फलनिर्भिन्नाका भाष्ये
चैकावधारणाभावरूपानिश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणात्उत क-
दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्याख्या-
र्थापेया इतरत्रेति भाष्यं चिन्ताप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * त
त्रेति * यस्मिन्वेदे स्वरूपेण विधीयन्ते तेन व्यपदेश्यत्वात् तद्वेद-
धर्मो भविष्यतीत्यर्थ । शाखान्तरवन्नित्यं सर्वेषु वेदपूत्पत्तिप्रती-
८२५॥ तद्धर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्यं परमतेन व्याचष्टे * कि-
मिति * शाखान्तरवद्व्यक्तभेदाभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु उत्प-
त्त्यानर्थक्यापत्तिविशेषाभावे चान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतेनोत्प-
त्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेनैव
प्राप्तइति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शाखान्तरे सर्वत्र
नित्यकर्मोत्पत्तेर्विरुद्धैकादशद्वादशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वे-
दान्तरेऽप्युत्पत्तिभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्त्ययोगात् स्वराद्यधर्म-
विकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः । नित्यवदा-
म्नानाच्छाखान्तरवत् वेदान्तरेऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः । अतोऽनेकवेदस्थाधायकम-
ध्यनित्यमपेक्य कश्चित् कर्मणा विधायको ऽन्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
न्वयसिद्ध्यर्थमित्युत्तरार्द्धार्थं सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्त्वेनेत्यादिभाष्य-
विशेषानन्वारणहेतूक्त्यर्थत्वेनावधारणपूर्वं परमतेन तावद्व्याचष्टे *
सर्वेति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्क्षाकारणाशक्तेरङ्गभूय-
स्त्वेनेति कर्तव्यतत्याशय । एकैकस्याङ्गस्येतिकर्तव्यतात्वाभ्युपगमे
पञ्च भूयासो गुणा मा यह्वाति कर्तव्यता तस्माद् यह्वीति कर्तव्य-
तास्मान्निध्याल्वयकर्मानुग्रहार्थं कर्तव्यता चोदनालिङ्गावगतेयं द्विति-
कर्तव्यतया लिङ्गभूतया कर्तव्यताचोदनानुमानं युक्तमित्येव परम-
तेनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमस्य-
त्वापि करोतिवाच्यस्यानुष्ठानस्य यद्वयाधीनत्वादकयदकार्यत्व-
स्य वेदानुपपत्तेरकयदाधीनानुष्ठानस्येव दर्शहोमादर्नानावेदस्वर-
विषयत्वाप्रागमात् ज्योतिष्टोमादौ स्वरचिन्ता न युक्तत्वादाम्नावि-
हितानुष्ठानात्कर्कयजुर्वेदेन यस्मात् ज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा-

(१) स्थानेष्वपि वै १ पु० ।

येन क्रियतइत्युच्यतइति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणार्थत्वात् ज्योतिष्टोमादरूकत्वदकार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भाष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे * अतश्चेति * यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तेन क्रियतइति करोत्यर्थो भवतीत्यन्वयः। यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयत अविहितानुष्ठानाशक्तेश्चानुष्ठेयताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङ्गादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रवर्त्तमाने द्वारत्वावसीयते तस्मात्तेन क्रियतइत्युच्यतइति मुख्यार्थतयैव करोतिव्याख्यार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * कर्त्तव्यत्वकरणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्वद्भवति तद्वदन क्रियतइत्येव व्यपदिश्यतइत्यर्थः। परमतेन भूयस्त्वव्याख्यां दूषयितुमुपशङ्कते * नन्विति * एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यताभूयस्त्व लिङ्गमित्यतोऽद्वचाख्यां प्रअपूर्वं दूषयति * कुत इति * दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिके योजयति * तथेति * व्याप्तमाप्तपक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वात्माय भूयसी स्यात् स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशय। गुणभूयस्त्वैवेतिकर्त्तव्यतेत्याद्या व्याख्या दूषयति * नैव हीति * प्रत्यक्ष करणोपकारिणामेवाङ्गानामुपादयत्वात् सहतानां प्रयोगा न तु सहतानामुपकारित्वमाशय। एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यतात्वेऽपि वेदान्तरस्थप्रधानानुवादस्यानुसन्धानक्लेशापादकत्वात् बह्वङ्गविधौ च क्लेशबहुत्वापत्तेर्वेदान्तरस्थप्रधानानुवादे वाल्पाया एव विधयत्वस्योचितत्वात् भूयस्त्वाख्या प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधये गुणार्थेन प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तरविधेय पुनरनुसन्धानानपेक्षत्वात् बह्वङ्गविधाने ऽपि क्लेशाधिक्यं नास्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यतइति * वेदान्तरस्थस्य प्रधानस्य वेदान्तरीयाङ्गापेक्षाया वेदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्ध्यर्थं वेदान्तरीयप्रधानविध्यधीनत्वाऽभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वावगतेरनपेक्षितार्थविधेश्च क्लेशबहुत्वापत्तेर्भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्ग त्व शङ्कत * तन्नेति * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये क्लेशाधिक्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यावदङ्गवाक्य सकृदपेक्षोत्पत्तेरङ्गवाक्यबहुत्वादेवाल्पेन बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेवतारूपाङ्गसाकल्यार्थतया भूयस्त्व व्याख्यातु प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहेति * एतदे-

च तत्र हि द्रव्यदेवतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशास्त्रयाज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयतइति शास्त्रान्तराधिकरणवार्त्तिकेन दर्शयति * तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्याम्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षक्रियाविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्रादिग्रहणं तर्ह्यनर्थकं स्यात् इत्याशङ्क्याह * वचनेति * व्याख्यातेऽर्थे सूत्रं योजयति * अत इति * त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाम्नानादुभयोक्तिरनुक्तेत्याशङ्क्याह * ऋक्सामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञातत्वात् । श्रुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुक्त्वा प्रकरणादेर्विनियोगकारणत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्त्तनभाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतइति प्रतिज्ञाचिन्तनेन श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्त्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * पूर्वं तावदिति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यत्र यैर्यैर्येषां शब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वेषु वर्त्तमानानां शब्दानां सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वोक्त्या प्रत्येकश्रुतिरूपाणां पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रियान्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकारणत्वे सिद्धेऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् विज्ञानानुत्पादकत्वे प्रामाण्यायोगाद्वेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन प्रमाणान्तरतोऽर्थतात्पर्यावधारणायोगाद्वेदान्तर्गतस्य श्रुत्यादेर्विनियोगकारणत्वायोगं शङ्केत तद्भ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थे विनियोगात्तात्पर्यावधारणं विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धिन्यर्थे विधिना विनियोगाच्छ्रुत्याद्यर्थस्याङ्गत्वाख्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधानोक्त्योक्ते श्रुत्यादपक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वायोगात् श्रुत्यादेर्ज्ञापकत्वेन द्वये लिङ्गादिविनियोगोपपत्तिसूचनार्थोऽयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्यङ्गान्वयरूपे द्वये ऽध्ययनविधिना श्रुत्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य श्रुत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विनियतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वसिद्धेस्तेषामर्थाधिकरणादिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य श्रुत्यादिभिर्यस्य य-

तदङ्गत्वं ज्ञापयितुं शक्यते तस्य तदङ्गत्वं ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णता- त्पर्यावधारणात् सङ्कीर्णविनियोजकत्वासिद्धावपि विनियोगविशे- षचिन्तार्थवत्त्वसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तानि सन्ति विशेष- रूपेणाख्यातानीत्युक्तम् । विनियुक्तानीति पाठे तु प्राधान्येनैतद- ध्यायविषये ऽङ्गस्वरूपे ऽर्थे तद्भूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाभ्यां सङ्की- र्णानि सन्ति तेषामर्थाधिकरणादिभिर्विविक्तानि कृत्वा वर्णितानी- त्यर्थः । अनेन चैतद्भाष्यस्था विनियोगोक्तिर्विशब्दावृत्तिर्विनियोगाव- शेषार्थत्वेन व्याख्याता । एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति प्र- हाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे ऽवघातादीनां श्रुतिसंयोगाद्व्यवस्थाऽभ्युपगमे सम्मार्गादावपि एकवचनश्रुतिसंयोगादेकस्मिन्नेव ग्रहादौ व्यवतिष्ठ- तेत्यभिधानादवघातादिविनियोगविशेषकारणत्वेन श्रुतेरर्थाभिधाने सामर्थ्यमन्त्रेषु शेषभावः स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्देन मन्त्रविनियो- गविशेषकारणत्वेन लिङ्गस्य सूत्रितत्वे ऽपि वाक्यस्य क्वचिद्विशे- षकारणत्वेनासूत्रितत्वाद्विनियोगकारणानीति बहुवचनायोगमाश- ङ्क्य परमतेन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणत्वे केन चि- त्सूत्रेणानुक्ते ऽपि श्रुत्यन्तर्गतत्वात् लिङ्गान्तर्गत्या च वाक्यस्य विनि- योगविशेषकारणत्वसिद्धेर्बहुवचनमुपपादयितुमाह*तत्रेति* विनियु- ज्यते ऽनयेति विनियोगशब्दस्य विनियोजकवाचित्वाद्विनियोजिका- त्मिकायां श्रुतौ सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गतं वाक्यमिति कृत्वा वाक्यशब्दावचनग्रहणेन साक्षान्न सूत्रितमित्युक्ते ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं यथाशुद्धावघातादिविधिप्रयोगेन केवलपदप्रयोगाच्च व्रीह्यादिश्रवणे स- त्यश्रुतावहेतुत्वाद्विकल्पनानुपपत्तेरवहन्त्यादिसमर्पकव्रीह्यादिपदान्त- रसन्निध्यपेक्षत्वात् विध्यात्मिकायाः श्रुतेर्वाक्यान्तर्गततया विनियोग- स्यापि प्रतियोग्यनपेक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च श्रुतौ च प्र- तियोगिनि सत्यश्रुतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तेः प्रतियोगिनि समर्पकप- दान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकाया अपि श्रुतेर्वाक्यमन्त- र्गतं लिङ्गविनियोज्यस्य कर्मसमवेतार्थस्य निर्वपामीत्यादिपदस्य के- वलस्य प्रयोगाभावेनासमवेतार्थसवित्रादिपदान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् वाक्यस्यैव लिङ्गं विनियोज्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सा- मर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गतं वाक्यमित्युक्तम् । अन्यत्रा- न्तर्गतत्वे बहुवचनायोगोपपत्तेः श्रौतसामान्यविनियोगापेक्षितविशेष- विनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतिः सामान्यविशेषरूपवि- षयभेदात्तु श्रुतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्त्येव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षित- वाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गतिः पदवाक्यरूपवि-

पयभेदात्तु लिङ्गवाक्ययोर्विषयभेदो ऽस्त्येवेति प्रायशब्देनोक्तम्। श्रुतेः सामान्यमात्रपर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वाव-गतलिङ्गस्य च पदमात्रपर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगतवाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रव्यापाराच्छ्रुतलिङ्गाभ्यां विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैव बहुवच-नसमर्थनानुपपत्तेरपारतन्त्र्येणैव न वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगतग्रहणाभावे ऽपि प्रायशब्देनोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वस्य विनियोगकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगाविशेषकारणं वेद सूचितमित्येव बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ चेति * विशेष-विहितस्यापि अरुणायति वाक्योदाहरणं न युज्यतेत्याह * अथ त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमे ऽनेनोदाहरणं श्रुतिलिङ्गविनिरोधाद्बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणं न यु-

८३॥ ज्यतेत्याह * अथेति * कथं तर्ह्यरुणयैत्यस्य वाक्योदाहरणत्वमित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * उदाहरणद्वये ऽपि विशेषविनियोगव्यापृतश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यभावसमर्पणेन वाक्यस्य श्रुत्यन्तरतद्दर्शयितुं वाक्यं यत विनियोजकत्वस्य तूभयत्रापि अभावात् उभयस्य साक्षाद्विनियोगविवक्षया श्रुत्युदाहरणत्वं विनियोगापेक्षितविशेषणविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणत्वं सम्भवत्यपि गुणस्य क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना श्रुत्यवगतक्रियाङ्गत्वानिर्वाहात् गुणस्य द्रव्यान्वये व्यापाराभावात् वाक्यगम्यस्यान्वयस्यैकहायन्यादिष्वारुण्यैकत्वं द्रव्यगुणयोरेककर्मान्नियमं स्यादिति यथोक्तेति सूचनायोदाहरणस्य वाक्योदाहरणत्वमाशयः। श्रुत्यादिषट्कवत् प्रकरणादिषट्के ऽपि कथं च विनियुज्यत इत्येतत् कस्मान्न चिन्त्यत इत्याशङ्क्याह * इदानीमिति * मीमांसा तत्र ऽप्रधानादिविनियुक्ते ऽर्थान्तरप्रवृत्ता तत्र तस्यानुष्ठानविनियोगविशेषचिन्तायां गौणं मुख्यं च लिङ्गं मन्त्रविनियुक्तं मुख्यं परतीति। लैङ्गिकविनियोगविशेषचिन्तायां वाक्यमुपन्यमानवक्षमुच्यस्तवादीनि विनियुक्तकत्वपक्षे यदि वाक्यैर्विनियोगविशेषचिन्तायां श्रुत्यादिर ठ रठ चिन्तानपेक्षत्वात् पृथक्करणे युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्गविनियोजकानां प्रकरणादीनां विनियोजकत्वमेव वक्ष्यते प्रकारान्तरेण तु विनियोगविशेषचिन्तायामस्तु श्रुत्यादिषु बलाबलचिन्तान्तर्गतत्वादिहोपदर्शितम् विनियोगविशेषचिन्तायां प्रकरणादिष्वयोगान्न तेषु विनियोगविशेषचिन्ता कार्येत्याशयः। अविशेषलक्षणस्य प्रकरणस्यान्तर

(१) अमरत पाञ्चाल १ ३० व०

लक्षणस्य क्रमस्य रूढिशब्दलक्षणायाश्च समाख्याया सिद्धान्तेऽपि विनियोजकत्वानभ्युपगमादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणाया समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणत्वचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्येतिकर्त्तव्यतार्थित्वादेशसामान्यात्तदर्थत्वादिति सूत्रावयवैः स्वरूपेणासमुक्तप्रकरणाच्च इति प्रधानभूताच्च यथायाचितया सर्वत्रानुवर्त्तमानशेषशब्दानुषङ्गात् पञ्चम्या च ज्ञापकहेतुरुक्तः क्रमश्चेति चकारेण पञ्चम्यर्थानुकर्षणादाख्या चेत्यभिस्येव शब्देन च तद्दर्शनिर्देशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्तम्। सद्भावेनेति वाक्ये यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्थो स्वरूपोक्तिः। वैदिके चार्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्। शब्दस्य च साक्षाच्छ्रवणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसन्निध्यतिरिक्तविनियोगकारणभूतप्रकाराभावात्। श्रुत्यादीनि षीण्येव तादर्थ्यबोधाख्ये विनियोग कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदनं पचेत्युक्त्वा तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदकं स्थापयादि चोपनयेत्युक्ते लोके तण्डुलापनयनादीनां पाकाङ्गत्वप्रतीतेः पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधावपीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्ते च शुक्लवस्त्रादीनां यथाक्रमं देवदत्ताद्यङ्गत्वप्रतीतेः सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधेर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तीयः पाक इत्युक्ते देवदत्तस्य पाकाङ्गत्वप्रतीतेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे वा शाब्दस्यार्थस्यान्वयायोगादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारत्वौचित्यावगतेस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनाया सन्निपत्योपकारीतिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरारादुपकारीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षात्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चेतिकर्त्तव्यताया श्रुत्यादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषयं प्रश्नान्तरं किमपरमिति भाष्येण कृत्वाधिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य विपर्ययवत् सन्देहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रसिद्धेन प्रश्नेन पूर्वं पक्षः कृत इति प्रश्नेनैवेति भाष्येणोक्तं तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रेति * अयमपि क्रमेणोपपादयति * यावद्वीति * सूत्राधीनज्ञान-

स्य पुनः कथनात् प्राक् सन्देहाज्ञाने सम्भवत इत्याशयः । नवीरवप
र्थतत्त्वफलत्वरूपणानिश्चितेषु प्रश्नस्य लोके वैविध्यप्रसिद्धिदर्शनार्थं
भवति चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यात पूर्वपक्षमुपसंहरति * न-
स्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यसूचनादिया-
दिशब्द तदित्यादिसिद्धान्तभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति *
करणत्वस्यातिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य
चापेक्षितत्वादपकृष्टसाधकत्वरूपामितिकर्त्तव्यतां विना करणत्वा
नुपपत्तेः सन्निपत्यापकारिणश्च प्रोक्षणमन्त्रादेर्यागानिष्पादकभाव-
नाकरणीभूतद्रव्यदेवतादीनि कर्त्तव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूत-
यागादीतिकर्त्तव्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्यारादुपकारीतिकर्त्तव्यता-
काङ्क्षेति सूचनार्थं करणवाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारी-
तिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावे कथम्भावाविच्छेदात्क्तो-
क्त । असयुक्तोक्तिव्याख्यानायाविशतीत्युक्तम् * प्रकरणना-
ङ्गतेति वदता * यत्र परार्थत्वादिति सूत्रस्थशपथब्दानुषङ्गः सूचि-
त । सिद्धान्तोपपादनार्थं यदीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्य
व्याचष्टे * दर्शेति * दर्शपूर्णमासयोरुपकारापेक्षानुग्रहापेक्षाया प्र-
याजादीनां च साध्यापेक्षायां सत्यामपि यथाविकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां
विकृतौ चातिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षाया प्राकृतप्रमाण-
सिद्धनोपकारेण निवृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्त्तते । तथा यदि द-
र्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां साध्य उपका-
रोऽन्यत सिद्ध केन चित्प्रमाणेनोपलभ्येत ततो द-
र्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्त्तेत न त्वेतदस्ती
तिसूचनार्थं * तथायुक्तम् * वायव्य श्वेतमालभेतेत्यस्य च प्र-
कृतिलिङ्गभूतनालभतिना दैक्षोपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जु-
होतीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्यानारभ्याग्निहोत्रधर्मातिदेशाच्चद्गतस्योपका-
रस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनाद्दैक्षे
पौर्णमासधर्मातिदेशावगते स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाण-
सिद्धस्योपलम्भात्तद्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एव
सत्यपि यदि प्रकरणालोचनाद्दर्शपूर्णमासयोः का चित्प्रवृत्तिरव-
गम्यते ततस्तद्गतप्रमाणसिद्धेनोपकारेण नैराकाङ्क्ष्यं स्यान्न त्वेतदस्ती-
ति सूचनार्था प्रकरणान्तरोक्तिः । शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
न्तर्गतत्वात्तन्निरासेनैव निरासेऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया
भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां च साध्यभूत
उपकारोऽन्यतः सिद्धो न केन चिल्लौकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

ऽनेनोपलभ्यतइत्युक्ते ऽर्थात् प्रोक्षणावघातादिजन्येन सांनिपाति-
कैनैवोपकारेणोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोरारादुपकाराकाङ्क्षे-
त्याशङ्क्य * अवश्यञ्चेत्युक्तम् * यदि चेत्यनेनाभावशङ्कायां प्रक-
रणात्स्यारादुपकारप्रमाणसङ्गावान्निरस्तायां सन्निधिमात्राद्नन्वयानु-
पपत्तेः प्रकरणे पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेश्च विप्रकृष्टत्वेनान्वय
हेतुत्वायोगान्न प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * वि- ८३२।१
श्वजिद्वत्फलाध्याहारेण दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गेण वा साक्षात्पुरु-
षार्थभूतं स्वर्गादेव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यतइत्या-
शङ्क्य यद्यन्यत्स्वर्गादिसाध्यं कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्द-
र्शपूर्णमासनामविशेषितयज्युक्तेनाग्नेयादिषट्केण सह सम्बन्धस्य
निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्श-
पूर्णमासयोः प्रयाजादीनां च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसि-
द्धिरन्यान्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसंहृता । प्रयाजादेश्च स्व-
र्गार्थत्वशङ्कानिरासेन तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादी-
नि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टो-
मे वा यद्येवंविधं पदार्थजातं तदप्यग्निहोत्रएव ज्योतिष्टोमएव वि-
नियुज्यते न स्वर्गइति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुषङ्गाभ्यां चेह
पूर्वपक्षश्चतुर्थोपान्त्ये फलवाक्यस्थेन यजिना प्रयाजादीनामपि ग्र-
हणादित्यपौनरुक्त्यं स्पष्टम् । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ
पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते
विनियुज्यन्तइति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्नावनर्थ-
कावाशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्षणादीनां क्रियाङ्गभूतद्रव्या-
द्यन्वयेन नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियायां विनि-
योगानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां
क्रियाङ्गत्वाभ्युपगमे ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन श्रुत्यादिनैव
तत्सिद्धेः कथंभावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तैरेव च क्रि-
यायाः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेरारादुपकारिणां प्रयाजादी-
नां विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा स-
न्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि आरादुपकारिणामुदाहर-
णत्वं तद्विनियोजनं च प्रयोजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासंयु-
क्तोक्तेः सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं
परमतेन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणवि-
नियोज्यतामभिप्रेत्यासंयुक्तोक्ते । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असंयु-
क्तमिति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य श्रुत्या द्विबहुयजमा-

नक्षत्वन्तरसयुक्तस्य पूष्णो ऽह्न देवयज्यया पशुभिर्जनीपीयेत्याद्यनुमन्त्रणेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वा कयेन पूषादिदेवर्यौघ्रिपशुसयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युक्तरार्थे । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिभिर्व्रीह्यादिसयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगापत्तेर्विशेषणमध्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थप्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्योन ते सदनमित्यादे सुमनस्यमान इत्यन्तस्य वाक्यविनियोगाक्तरेकवाक्यत्वापगमने सामर्थ्यनिमित्तविनियोगाङ्गत्वस्य स्योन त इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्यतामभ्युपेत्योपस्तरण समर्थनत्यादिभाष्यालोचनया प्रतीतेः प्रतिनियतावेतौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धावनेक शेषशेषिरूपेण्या विशेषणविशेष्यात्मकइत्यादिवार्त्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमानत्वात्तत्सामान्यनारुणावाक्य ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरारुण्यस्य वाक्यैन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्ते स्वमतेनासयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्तिप्रयोजनत्व सूचयितुमाह * नास्वति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामव परदौर्बल्यात् पूर्वसयुक्तएवार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्यालोचनयैव श्रुत्यादिसयुक्ताना प्रकरणविनियोगनिवृत्त सिद्धत्वादसयुक्तमिति यत्सूत्र तच्छ्रुत्यादिसयुक्ताना प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु सयुक्तशब्दन सन्निपत्योपकारित्वाभिधानात् । सन्निपत्योपकारिणा प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशय. ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सावेदनयौगिकत्वयोश्च विनियोगहेतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोग कारण इत्याशयनाथत्याद्यऽधिकरणद्वयस्ले विकृतीनां प्राकप्राकृताङ्गान्वय ऽप्यज्ञातोपायपरिमाण वादश्रुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धवैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रकरणत्वादुपांशुयाजस्य विप्रतिपन्नजातिशङ्कमकर्तृकैन्द्राग्नकर्मद्वयस्य वा व्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा मन्त्रसहिताया पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठमादृश्याभावेन तद्धतुकबुद्धिविपरिवृत्त्याख्यसन्निधययागादेक्षस्य च स एष औपवसथ्ये ऽहनि। द्व-

देवत्यः पशुरालभ्यत इति श्रुत्यौपवसथ्याख्ये ज्योतिष्टोमप्रदेशेऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणादीनां दैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसथ्येऽनुष्ठानावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन तद्धेतुकस्यापि सन्निधेरयोगान्न फलवत्सन्निधिलक्षणः क्रमोऽस्ति निर्वापादीनां च समाख्यां विनाऽध्वर्य्वादिसम्बन्धानवगतेराध्वर्यवादिसमाख्या यौगिकशब्दलक्षणा नास्तीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्नभाष्ये एकहेलया व्याचष्ट * पूर्ववदत्रेति * किमुक्तेभ्योऽन्यदपि *प्रमाणमस्तीति किंशेति भाष्यार्थः ।* फलसोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वान्निवृत्ताकाङ्क्षाया सांग्रहण्यादिकाया विकृतेः सन्निध्याम्नातानाम् अश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् कर्मोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौरवापादकस्वर्गफलत्वकल्पनायोगात् विकृतिफलानुपङ्गस्य फलसम्बन्धैकहेतुत्वादितरस्य प्रधान स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्बद्धपदव्यवायेन निराकरिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यङ्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्षस्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्माकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनेऽपि स्वतो नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधि *क्रम एव भिन्नग्रन्थाम्नातानामपि* च कर्ममन्त्राणामुपकारकोपकार्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मन्त्रसंहिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वेनालोच्यमानेष्वादित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोरन्योन्यं द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्चान्योन्यमित्येवं क्रमेण बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्वसंवेद्यत्वेनापह्नवायोगात् पाठसादेश्यहेतुको दैक्षाङ्गत्वानवगमेऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसथ्याख्य दैक्षप्रदेशेऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुकोऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः क्रमोऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोक्ता चकारेण पूर्वसूत्रस्थप्रकरणादिति पञ्चम्युक्तशेषहेतुत्वानुकर्षणात्सोऽपि शेषहेतुरिति एवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तथेति * क्रमोऽपि विनियोगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतकर्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । दधिग्रमन्त्रैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वाभिमतकर्मविशेषसन्निधिपाठाभावेऽप्येकदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिवृत्त्याख्यसन्निधिरूपः क्रमः प्रतीयत इत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्योक्तिः देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति कस्मात्पाठसादेश्यमात्रे भा-

व्यक्ततोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य श्रुत्योपाकरणादीनां चौपवसथ्याहानुष्ठेयाग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठक्रमादौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठेयत्वावगतेरेकपदशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात् सुप्रतिपादं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्यास्पृष्टत्वेन सन्निधिहेतुत्वस्य तु प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादनायेति परिहारं सूचयन्पाठसादेश्योपपादनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमत्र तावदुपपादयति * विनापीति * अपिपदं प्रकारान्तरवाची पाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुतामुपपादयति * चेनेति * ऐन्द्राग्नयायाज्यानुवाक्यायुगलयोरैन्द्राग्नाभ्यां प्रधानाभ्यां देवताप्रकाशकत्वाल्लिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धं विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्मविशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमेण विनियोगेऽप्यनुमन्त्रणस्य प्रधानैर्नानाकाङ्क्षितत्वात्क्रमेण विनियोगो न युक्त इत्याशङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाकाङ्क्षत्वेऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षयाऽऽकाङ्क्षामुत्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहारं सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
८३३।४ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तथेति * आद्यानुमन्त्रणस्याद्येष्ट्यन्वयान्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामनुमन्त्रणादीनां द्वितीयादिभिरिष्टिभिः सम्बन्धेन भाव्यमित्यर्थः । एवं तर्ह्यग्नेरहं देवयज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणानां क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मान्नोदाहृतानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्ये सामान्ये सम्बन्धे सर्वेषामनुमन्त्रणानामनवगतद्वारविशेषान्वयाय व्यवस्थापेक्षायामाग्नेयादियागाङ्गत्वेनानुमन्त्रणानामाग्नेययागादिप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गेन व्यवस्थासिद्धेः क्रमानपेक्षत्वात् अस्पष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमशक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति * तत्रेति * लिङ्गेनाव्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानभ्युपगमे प्रकरणात्सर्वार्थत्वापत्तेः । क्रमेण विनियोगो न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य * ननु चेति * अबाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीयत्वात् उपांशुयाजस्य विशेषितया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति परमतेन दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * उपांशुयाजमात्रार्थत्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्न द्वयानुग्रहः सम्भवतीत्याशयेन दूषयति * शक्यन्त्विति * अनुमन्त्रणस्याश्रुतावृत्तिदोषापत्तेः । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्न्याय्यैवेति सूचनार्थं प्रति * प्रधानैर्युक्तम् * आग्नेयादीनां लिङ्गावगतैरनुमन्त्रणान्तरैर्निराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्य ग्रहणं न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ह्रानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषमशिष्ट-
विकल्पापत्तेरपि नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टा-
र्थत्वेनैकार्थ्यानवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कते *अदृष्टार्थानामिति *

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रस्यार्थेन सस्मरन् ।
देविणो तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगते. ।
कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तवैगुण्या-
पत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षा-
पेक्षत्वात दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तत्सिद्धेर्नुचोरा विक-
ल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानानुप-
योगित्वात् कालविप्रकृष्टाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थ-
त्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुतादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि
भिन्नानां मन्त्राणाम् इष्टिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेरै-
न्द्रवायवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्तरेणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रय-
णीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्यपि चेति * गत्यन्तरे
सतीत्येतद्विवृणोति * आग्नेयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेना-
नितिकर्त्तव्यत्वारूपत्वात् एवमन प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेरभि-
धानाख्यद्वारा विनियोज्यत्वावगमे ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकता-
योगान्नास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति *
उपांशुयाजे ऽपि तदभिधानाशक्तेर्नो विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क-
मादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुरुषयो-
गात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुया-
जाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * या-
सीत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * दधिघर्मेति * युष्मदर्थविषयम-
ध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिशब्दस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृ-
तत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्याभिमु-
ख्यस्य युष्मदर्थत्वानुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयोत्पादिताकाङ्क्ष-
त्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुख-
त्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखानामाग्नेयादी-
नां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायाभिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशु-
याजस्यात्यन्तसान्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे
ऽपि अतिशयार्थाभिमुखोक्तिः । एवमनतोक्तपरिहारमुपसंहरति
* ततश्चेति * तथैन्द्राग्न कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतौ याज्याकाण्ड- ८३४।१
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्ग्यपेक्षवेलायामित्यादिवार्त्तिकेनाभयाकाङ्क्षया क-

मस्य विनियोगहेतुत्वाभिधानाद्व्याख्यात इत्याह * याजेति * अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मान्नोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेणा पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यमाणो अनुष्ठानदेशलक्षणोऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुज्ञानो भविष्यतीति मत्वेत्याह *अनुष्ठानेति* वैकृतधर्मकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वशङ्का याश्चतुर्थे मध्यस्थं यस्य तन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरणे स्वातन्त्र्यशङ्काया श्च फलवद्धोक्तहेतुत्वादिनरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकरिष्यमाणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षोपांशुयाजसन्निधेश्च विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तेः फलतस्य विनियोजकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

भाष्याया विनियोगहेतुत्वाभावाशयस्याथेति प्रश्नभाष्यस्य यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाशयस्य च किञ्चेत्यस्य प्रयोगे च व्याख्यातत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः फलप्रावयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन चाध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्यवं सूत्रव्याख्यार्थं समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * फलप्रावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवेत्यध्यवसीयतावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादिते तस्या विनियोगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्य्वादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहान्वाधानादेः प्रत्ययार्थस्य कश्चित्सम्बन्धोऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्ववाच्यविशिष्टार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धेऽपि नि शेषसामान्यायोगात् विशेषापेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं बाधयतीत्युक्ते विशेषबोधोपपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन वरणभरणाभ्यां परिक्रीतत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठातृत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्योन्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्त समाख्याया निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनोक्तेति सूचनार्थं पौरुषेय्यामपि तावद्दीक्षानुवाकादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषोऽस्ति आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * आध्वर्यवादीति * आध्वर्यवशब्दवाच्यत्वेनान्वाधानादेरध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन चर्त्विजोऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

रूपना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्यध्वर्युसमाख्या भाष्ये चोदाहृतेत्याशङ्क्यैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्त्तृकर्मणोः श्रुत्यर्थाभ्यां नियमसिद्धेरिति सूचनार्थं प्रत्येकोक्तिः । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्यापत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वर्यवं कर्माध्वर्युणा व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकादृत्विग्विशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवशब्दास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वर्यवकर्मवाचित्वात्मकेन प्रकृत्यनुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगेनौपचारिकादन्वाधानादिवाचितयावगतादीदृशमेधिवत् प्रसिद्धाध्वर्यवशब्दादर्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्याध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयत इत्युक्तं शब्दाधिकरणप्रकृतिविकृत्योर्भ्रान्ति पूर्वपक्षसूत्रोक्त प्रकृतिविकार इति सूत्रे विकारांशस्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्तौ न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्तश्चाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्तेत्याशङ्क्य व्याकरणप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता वस्तुतस्तु यद्यप्यध्वर्य्वाध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नित्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्वार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृते कूटस्थनित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि अविरोधादाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वर्युशब्दस्याध्वर्यवशब्द प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यानमित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूचनार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति * एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्बन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वात्सम्बन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वान्निमित्तत्वाविरोधवद्राजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतराज्याद्यन्वयापेक्षितराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्द प्रति निमित्तत्वात् सम्बन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्वनिमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्विनियोगात्प्रागाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादेरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगिकत्वज्ञानाशक्तेः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौगिकत्वायोगात् रूढित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्य्वाध्वर्यवसमाख्ययोरध्वर्योः कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासादृश्यादाध्वर्यवसमाख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तव्यत्वावगमात् । अन्वाधानादेश्च कर्त्रपेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वर्योः

कर्तृत्वावगमात् पर समाख्याहेतुको विनियोग सेत्स्यतीति मतमि·
त्यादिमत दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यद्यपि तेषां धर्मसम्ब·
न्धे सारूप्यादुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्ध तथापि तावद्रूढि सारू·
प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्यव ह्योपदर्शिके क्रियाकर्तृसम्बन्ध सा
रूप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरात्सारितमित्येव दूषयति *
८३५। न विद्यते * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वादुपस्थापकसारू·
प्यसापेक्षत्वे ऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासाविघात । कथयरथन्त·
रशब्दस्य यौगिकत्व सत्यरथन्तरे रथन्तर रथन्तरशब्दस्य चत्यर्थक·
ल्पनया शब्दोक्तासादृश्यात्प्रवृत्त सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल·
क्षणत्वात् रथन्तरधर्मानिर्देशकत्व स्यात् रूढित्वात्तु शब्दसादृश्येन
रथन्तरशब्दोपस्थापनद्वारा रथन्तरोपस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र·
त्यक्षस्य गम्यत्वेन शब्दत्वात्तद्द्वारेण रथन्तरोपस्थापने शब्दसान्यापा·
राद्यातिदर्शना युक्तेति वार्त्तिककृद्दृष्टान्तेन रूढिसादृश्यहेतुकस्योप·
स्थापनस्यातिदर्शिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदेश तु यत्यर्थो
नपक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवश
सारूप्याभावात्सादृश्यवश सारूप्यसम्बन्ध विनानधकयाभावेन
सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
ऽपि गोगवयवत्सम्बन्धाप्रतीतेरशब्देन सारूप्येणोपस्थापने शाब्द·
स्याव्यवहारात् वैदिक च शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रूढिसारूप्य·
स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य शक्तेर्दूरोत्सारितता किमुतेत्यनेनोक्तार्थोद्वा
सम्बन्धमात्रे ऽपि सारूप्यहेतुकत्वोक्तस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त
द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्ध दूरात्सारितस्यथ । भाष्यकृतो ऽपि रू·
ढिसानभिमतेति सूचयितुमाह * याचकादीनि * परपक्षे दोषमु
क्त्वा स्वपक्ष दोष परिहर्तुं निर्दोषत्व प्रतिजानीते * तस्मादिति *
अनुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * सत्य समाख्याहेतुकात् वि
नियोगात्प्रागध्वर्युणाध्वर्यवानुष्ठानादध्वर्य्वाध्वर्यवयो सम्बन्धे प्र·
त्यक्षप्रमाण नास्ति तथाप्यध्वर्युणाध्वर्यव कार्यमित्यव रूप श्रुत्याख्य
प्रमाण समाख्यया कर्मादपारम्पर्येणाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधाख्याद्विनि·
योगात् प्रागनुमाय सम्बन्ध प्रमाण भविष्यतीत्यर्थ । सम्बन्धात्मा
र्यौगिक्या समाख्याया प्रवृत्तिरयुक्तेति यदुक्त तत्परिहर्तुमाह *
वद हीति * अनादित्वोपलक्षणार्था वदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण
कस्य सम्बन्धस्यानादित्वादिदानीं तन समाख्यातृप्रयोगात् प्रागव पू·
र्वेष्वनुष्ठातृषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनेषु प्रयोक्तृषु स·
माख्या प्रवृत्तत्यर्थ । समाख्यात प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतौ समा·

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्यो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाष्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	१
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) १

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणपरम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

... (न्याय) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पय्यदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) १२

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्भट्टवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचित. । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार. । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । २

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्त, चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालय बनारस सिटी ।

No. 73] [Price Rupee One

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA.

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTA,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,
Professor Deccan College, Poona.

FASCICULUS XIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT,
BENARES.
AGENT—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG
Printed By Hari Das Gupta Proprietor
AT THE VIDYA-VILASA PRESS.
BENARES.
1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोमिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७३

स्याप्रमाणं न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
मार्भिर्मीमांसकमूलप्रमाणं विना याज्ञिकानुष्ठानमात्राद्विश्वसद्भिः प्र-
तिपन्नः समाख्याख्यमूलप्रमाणदर्शनेनैव वयं मीमांसका सम्बन्धं
प्रतीपद्यामहइत्याह * वयं त्विति * सम्बन्धप्रतिपत्तिं विना सम्ब- ८३५।११
न्धिनिमित्ताया समाख्याया दर्शनायोगात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-
तिपत्तौ अन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य कल्प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
नेनावयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनायोगात्स-
म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृत्वा समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-
न्धो ज्ञायतइत्याह * नन्विति * कथं तर्हि सम्बन्धस्य
प्रथमतो ज्ञप्तिरित्याशङ्क्य वस्तुस्थित्याह * वस्तुतस्त्विति * सम्ब-
न्धेऽपि सम्बन्धस्याज्ञाने तत्प्रतिपादिकाया समाख्याया प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण कल्-
प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञानं समुदायशक्तिकल्पनायोगात् । प्रयोक्तृत्वा-
या समाख्याया श्रोतारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिरयुक्तेत्याह * स च-
ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्याश्रवणाच्छ्रोतुः सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि
अनवगते सम्बन्धे तत्प्रतिपादिकया समाख्याया वक्तुरप्रयोगादप्र-
युक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायोगात् न सम्बन्धिप्रतिपत्तिरित्याशङ्कानिरा-
सपूर्वं यौगिकया समाख्याया सम्बन्धमात्रावगमे ऽपि तावता-
पाङ्गाङ्गिसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्का निरस्यति * यदि हीति *
प्राक्सम्बन्धावगमे ऽपि नित्यत्वात्समाख्याया पूर्ववृद्धप्रयोगदर्शना-
त्सर्वदा नित्यप्रयोगोपपत्तावुक्तायां सम्बन्धनिमित्ताया समाख्या-
यास्तु विना कथं नित्यप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यताक्ता
मसमाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्तेर्वि-
शेषान्तरानुक्तश्चाध्वर्योश्चाध्वर्युं वृणीतेति विधिना वरणादध्वर्युमुपा-
ददीतेत्यर्थविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वादन्वाधानादश्च क्रतूपकारत्वेन
सम्प्रतिपत्त्वात्सामान्यता ऽङ्गत्वं ऽवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्यया-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणं सम्बन्धविशेषो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्कानिरासायैव
अनेन चैव वदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युत्वाधाधानायोगयो
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमु-
पलभ्य निर्विषयसामान्यायोगात् तस्मिन्नङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-
नियोगविषयभूत ऽङ्गाङ्गित्वलक्षणे सम्बन्धविशेषे प्रत्ययो भवती-
ति शङ्काद्वयनिरासार्थत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रा-
दिसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरादनवगते सम्बन्धनिमित्तसमाख्यायामाह-

(१) ग्रन्थे ऽपीति १ पुस्त० ।

रणायोग' । प्रमाणान्तरात्सम्बन्धावगतौ वा सामान्ययानिकविनियोगोक्तिर्निष्प्रयोजनत्वाशयत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्यया यौगिकत्वायोगशङ्कावार्त्तिकेन सूचिताऽधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * रूढित्वनिरासोपसंहारार्थेवकारः ॥

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

श्रुत्यादीनि विनियोगे कारणानीति अधो चिन्तिते तेषां प्रबलदुर्बलत्वविशेषचिन्तायां सङ्गत्युक्त्यर्थोक्तानीति भाष्यं व्याचष्टे
३६।१ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्व्याख्यापूर्वं प्रयोजनमाह * तत्रेति * विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽविषयत्वान्न्यूनतां शङ्कते * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवायस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगात् श्रुत्या वाक्यस्वरूपप्रयुक्तत्वेनानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपेक्षितमित्युक्तम् । समवायोक्त्यैव विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यमिति परिहरति * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबलत्ववाचिन्या समानोक्त्या सशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्यानात् । विषयोक्त्या चापहाराख्यविच्छेदार्थविशब्दपूर्वात् वचनार्थोऽस्मिन्नेतेर्धातोरच्प्रत्ययान्तात्प्रपन्नतया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ताध करणार्थत्वादेकस्मिन्न्यूनाधिकेऽर्थेऽपहरणानामन्यदेधकृत्यायागमन समवायपदार्थत्वेनोक्त यत्र त्वेक शेष स्तावानेव चेत्यादिविवरणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वाविषयार्थत्वावसायादपहार्ये च प्रार्थनातिशयादर्शनेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावाचिनया पदार्थलक्षणार्थत्वावसायात्समानविषयत्वरूपः समवायः श्रुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकविषयापहारित्वे सत्यप्राणा चान्यूनानधिकैकविषयपरिहारित्वे सत्यवगम्यत इति उत्तरार्धार्थः । श्लोकं व्याचक्षाणो विषयोक्त्यापहारानपेक्षोऽव्यवहरणावाक्ये प्रमाणानां समवायो नास्तीत्याह * अरुणादाविति * श्रुत्यादीनामेकस्यारुणादौ शेषे मिश्रणात्कथं न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्धं व्याचष्टे * न हीति * प्रमाणस्य प्रमेयविशेषविषयत्वात् गुणस्यैवारुण्यस्य क्रियामात्रान्वयित्वेन श्रुतिप्रमितक्रियान्वयस्य चादृष्टस्य श्रुत्युक्तकारकपोषितक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापर्यवसानात् भूय क्रियाविशेष

ऽपेक्षाविशेषेण क्रयान्वयितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वेऽपि स्वार्थान्वयेन समीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषये ऽपेक्षान्तरे सति ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धेनैव क्रयस्य सम्बन्धिन सतो ऽरुणैकहायन्या ज्योतिष्टोमान्वयितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयतानात्वेनाविरुद्धा सर्वेषां विनियोजकत्वमित्यर्थः । कथं कारकश्रुत्यारुण्यस्य क्रियान्वयप्रमितिरित्याशङ्क्य पदेषु युक्तकारकान्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्तिसूचनार्था कारकोक्तिः श्रुत्यादिर्कल्पयति प्रमीते क्रियया सह कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारुण्यस्येति विग्रहो विशदस्य सामान्य प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्विशेषणविशेष्यान्वयमात्रे वाक्यस्यावस्तुनो व्यापारो नाङ्गाङ्ग्यन्वयस्य विनियोगे प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र विनियोग वाक्यव्यापारविषयताकृतिसूचनार्था विषयतोक्तिः । क्रयस्येत्यारुण्यव्यतिरेकजनिता षष्ठी । प्रकरणसमर्थितज्योतिष्टोमापूर्वसाधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानाच्छुक्लत्वापेक्षितशेषिस्वरूपसमर्पणमात्रे प्रकरणव्यापारसूचनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शेषित्वाद्विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योतिष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पूर्वोक्तेनाविरोधः ।

अर्थापत्त्या च युज्यन्ते सम्बन्धेऽपि प्रमाणकम् ।

इतिवद्विनियोगे व्याप्रियमाणया श्रुत्या ऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्येनापूर्वसाधनायत्वस्य च प्रकरणेन समर्पणाद्वाक्यप्रकरणयोर्विनियोजकश्रुतिसहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः । प्रकरणेनापूर्वसाधनतासमर्पणात्प्राक् श्रुतिव्यापारापर्यवसानायैवारुण्यस्य क्रियार्थत्वं श्रुत्येत्यनेनोक्तम् । एकविषयापहारलक्षणस्तु समवायः ऽरुणाश्रावनाशङ्क्य एवति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविरोध्यान्वयग्रहणात् । श्रुत्यादिप्रमाणकशेष्यन्वयबाधकप्रसक्तौ सत्यां श्रुत्यादिना स्वप्रमेयशेष्यन्वयाबाधार्थमेव वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिणः ऽपहृतेन तद्बाधप्रसक्तादर्शनेन त्वपहारान्मात्रानेकविषयापहारित्वलक्षणः समवायः सम्भवतीत्याशयः । ज्ञानस्य बाध्यत्वाविषयत्वात् प्रसक्तो दर्शयितव्यस्तदभ्याहारार्थमेतदेव विवृणोति * न हीति * कथं तर्हि प्रमाणसमवायः सम्भवतीत्यपेक्षायां स चैकार्थे प्रमाणानामित्येतद्व्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एवास्या ८३७।१
एवान्यूनाधिकाया ऐन्द्र्या लिङ्गेन गार्हपत्यादय श्रुत्यन्द्रार्थत्वश्रवणाच्छुक्लत्वा चेन्द्रादपहृत्य गार्हपत्यार्थत्वश्रवणात् श्रुतिविषययोर्लिङ्गस्य परस्परेणापहार्ये समानविषयो ययोस्ते तथोक्तं तयोर्भावस्तत्त्वं तल्लक्ष-

णामस्येति विग्रहः । विशेषाणां चावगम्यन इत्येतद्व्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शार्वाणि तुल्योपस्थापनजन्योपकारनिबन्धनत्वाच्चान्यूनानधिकेन लिङ्गेनैन्द्रीणां गार्हपत्यमपहृत्यान्यत्रास्तूपकारसाधनत्वेन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्या चाप्रतीतोऽपहृत्यैन्द्र्या शेषत्वप्रतीतेरेकशेषिविषयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशयः । तुल्य उपकारः शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणे द्वितीये त्वेकेन शेषणोपकारः साधितोऽस्येति विग्रहः । एकाकार्यस्य विरोधग्रहणाकार्यत्वहेतुतामुपपादयितुमाह * न चेति * विरोधं विना नापहारः सम्भवतीत्याशयः । प्रमाणविषये शेषे शेषिविषये च शेषिण्येकत्वविशेषणस्यान्यूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रमं फलानि दर्शयितुमाह * यत्र पुनरिति * शेष्येकत्वविशेषणस्य सन्निपातादिषु शेषभेदे प्रमाणासमवायं निवृत्तफलत्वेऽभिहिते कथं तत्प्रयोजनादिशेषिभेदः तद्यथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्त्तिके विरोधोक्त्या प्रमाणसमवायो दर्शितस्तत्राङ्ग भिन्नोपकारसाधनशेषभेदोऽत्र विवक्षित इति सूचनार्थो स्पष्टोक्तिस्तावन्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनाक्शेष्यकत्वविशेषस्याप्रयाजादिशेषिभेदः समवायनिवृत्तिफलत्वं तथात्वेनोक्तम् । तुल्योपकारित्वानिबन्धनविशेषणफलोक्त्यर्थं यत्र शेष्येक्यऽपि शेषिगतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामेकस्मिन्नाग्नेयादौ शेषिण्युपकार्यत्वेन शेषित्वात्प्रत्यङ्गं चापकारभेदात्सान्निपातजन्यापान्तरापकारोपकार्यत्वेनाग्नेयस्य सन्निपातशेषित्वात्तनूनपाद्यागजन्यापान्तरोपकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशेषत्वेऽप्यवान्तरोपकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां प्रयाजानुयाजविषयाऽन्यत्वादसमवाय इत्युक्तं यत्र शेषभेदो यत्र वा तस्यैव शेषस्य क्वचिदाधिक्यं तत्र प्रमाणानां शेषावयवविषयत्वादन्यसमवायस्तथा यत्रापराणां प्रयाजाद्यविषयत्वादसमवाय इति प्रत्यक्ष तत्रैतस्यान्वयसूचनार्थोऽपिशब्दः एव सत्यपि विरोधविषयत्वात् प्रत्यायवलचिन्तायां साक्षाद्विरोधग्रहणमत्र कस्मान्न कृतमित्याशङ्क्य विरोधे सत्यपि समवायाभावे प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना विनियोगे कृते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभूतानामाकाङ्क्षानिवृत्तेर्भावेन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यविनियोगप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्विरोधं विना बाध्यबाधकत्वायोगात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव बाधहेतुत्वेऽपि समवायस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमत्र कार्यमिति परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * समवाय सन्नीतिकरणार्थे समवायाभावे सन्निहितविरोधासम्भवेऽप्यन्यत्र इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तु-

त्यत्वापत्तेर्बलवद्बलत्वायोगादित्याशयः । समिदादीनामङ्गानाम-पान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनत्वभेदा भावात् प्रमाणसमवायेऽपि परमोपकारार्थत्वेन चैकस्य शेषिणो ऽभिन्नोप-कारोपकार्यत्वनिबन्धनाधिक्याभावाच्छ्रुत्यसमवाये सत्यपि विरोधा-भावात् । समवायस्य विरोधव्यभिचारावगते कथं समवायग्रहणा-द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्त्विति* फलं भावयेद्यागेनेत्य-र्थित्वपर्यायेण यौगपद्येन ज्ञानं परमोपकारं विधानात् श्रुत्यादीनां च प्रत्येकार्थविनियोजकतया यौगपद्येनाकाङ्क्षाविनियोजकत्वायोगात् प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतस्तस्य च एकत्वेन प्रमाप्रमा-णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवाय । शेषाभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनेह विवक्षितत्वात् परमोपका-रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु-क्तं प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधनं वाक्य-मात्रसहत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिधा यजेत भावयेत् तनू-नपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकविधिभिर्व्यापारभेदावगते प्रत्ये-कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भृत्यादीनाम् एकस्मिन् छत्रजयाख्ये स्वा-म्युपातानेकव्यापारसाध्ये सहत्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिक-भिन्नव्यापारधारा सहत्यैकोपकारस्य साधनत्वोपपत्तेः एकत्वस्यैव उपपत्तिसूचनार्थो व्यापारभेदोक्तिः । एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य हविर्मन्त्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतः समवायग्रहणाद्विरोधसिद्धिरित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणश्रुत-र्थवादविरभ्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणसमवाय इ-त्याह * तथेति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम उपसहरति*तस्मादिति * सोकशो बलाबलसम्प्रधारणस्य चिकीर्षितस्यौचित्योक्त्यर्थमनका-र्थेति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाच्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वं च द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थ-वर्त्तित्वोक्तिः । एककालविषया सम्प्रधारणा चैके-कस्याभिप्रेतेत्येवं परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे क्रमशो बलाबलो-क्तेर्भाष्ये सोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं षण्णा-मप्येकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वोक्त्या सूचितम् । एकैकस-म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोरुक्तिरयुक्तेति आशङ्क्यैकस्य द्वितीयेन सहैत्येवमर्थत्वेन द्वयोरुक्तिं व्याख्यातुमाह * यस्त्विति * एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपे ऽर्थे बलाबलचार्वर्त्तते इत्येवमेकार्थवर्त्ति-

त्वाद्वाच इत्येतावदन्यथा व्याचष्टे * एकार्थेति * एतदेवोपपादयति
* तानि हीति * बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधा-
नं बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशयः। एवमप्येकैकस्य पञ्चभिः सह
सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * श्रुत्या-
दिबाधितेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादेः वाक्यादिबाधकस्य लि-
ङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः। एतदेव विवृणोति * यानि हीति *
तत्रेतिभाष्यं श्रुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन
व्याचष्टे * तत्रेति* किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरण-
प्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसद्भावात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहर-
णं सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * केवलस्य पद-
स्य श्रवणसामर्थ्याभ्यां विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गयोः स्वकीयस्य
विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवेको न लक्ष्यत
इत्यर्थः ऐन्द्र्येत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
८३८।१ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहाग्निर्लिङ्गमिति भाष्ये
लिङ्गबलीयस्त्वोक्तावैन्द्र्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तत्वाद्वाद तु लिङ्गं ब-
लीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वाद्य नहि विरोध इति भाष्यं चाप-
पादयिष्यमाणत्वादविरोधात् क स्वल्वपीतिभाष्येण समुच्चयस्यापि
वक्ष्यमाणत्वात्। चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्न्यूनमाशङ्क्योपलक्षणार्थत्वेन व्या
ख्यातुमाह *किमिति* यदीति सन्देहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह *यदीति* पञ्चम्यधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य यथार्थ-
त्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यदीति * का पुनरिति प्रश्न-
भाष्ये श्रुते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाविभक्तिर्लिङ्गं मन्त्रेषु व-
चनसामर्थ्यमिति प्रकरणात्प्रकरणोपक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात्
अयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्याद्विवेकाभावाश्रयत्वेन व्याचष्टे *
तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकात्केन मन्त्रेषु वाक्य-
त्वाशयेन श्रुतिलिङ्गरूपेऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूपं
पृच्छतीत्यर्थः। श्रुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधा-
नादयुक्तमाशङ्क्य यत्र यत्तावच्छब्दस्येत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणविवेका-
भिप्रायेणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्यैन्द्र्येतिभाष्येणोत्तरमुक्तं ते-
नैवाभिप्रायेणेदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरासं वि-
नोत्तरत्वायोगात्। उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणेति पदद्वयानुषङ्गस्ते-
नैवेत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्वं सूचितम् अथेति
प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्टे
* पर पुनरिति * सहस्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति *

पदसमूहस्यैकवाक्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * यद्यपि ८३९।१
चेति * वाक्यार्थङ्गमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानेन गमनमात्रल-
क्षणार्थो ऽभिदधाति द्वितीये त्वेकेन पदाभिहितैकगम्यमानेन वा-
क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घात पदार्थं स्वस्वपदार्थम-
भिदधाति पदानि वाक्यामित्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचितायाः उपसंहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
दनाशयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्य व्याचष्टे * तदिति *
वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोज्यत्वाभावात् प्रकर-
णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु वचनसा-
मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकविभक्तिश्रुतेरेव च विनियोगहेतुत्वात्कार-
कविभक्त्युपलक्षणार्थं द्वितीयाविभक्तेः श्रुतितोक्ता का पुनरत्र श्रुतिः।
किं लिङ्गमित्यनेन ऐन्द्र्युदाहरणे ऽत्र शब्देन श्रुतिलिङ्गयोः स्पृ-
ष्टयाऽरिन्द्रशब्दस्य देवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
प्रातिपदिकान्वयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्याप्रती-
तेः लिङ्गविरोधाभावेन बलाबलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
श्रवणश्रुतितोक्ता इह पुनः श्रुतिलिङ्गवाक्यानाम् लक्षणतो विवे-
कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकस्पष्टविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य श्रुतिवा-
क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणं यदर्थमभिधातु सामर्थ्यं
तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वदनोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम्
अविवेकशङ्कायां तदेव विनियोगश्रुतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
स्वरूपेणान्वितत्वनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमितिकृत्वा श्रुतिरिति
तच्छब्दाध्याहारेण श्रुतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य श्रवणशब्द-
वाच्यत्वाप्रसिद्धः शब्दजन्यार्थज्ञानाख्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दवा-
च्यत्वायोगात् पर्यायश्रुतिवाच्यता न युक्तेत्याशङ्क्य सो ऽर्थः
श्रुत्यावगम्यतइति कृत्वा श्रुतिजन्यार्थावगमाख्यमभिधानं लक्षणया
श्रुतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्त व्यवायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्र-
वणाख्यश्रुतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्क्यापदार्थाभिधानानपे-
क्षाच्छब्दश्रवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतइतिव्यप-
दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्ते स-
हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वात्सेहान्यलक्षण वाच्यं
इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्य व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
लिङ्गादित्यन्त भाष्य श्रुत्याविप्रसङ्गनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्कां तावदाह * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा
हीति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमि-
ति * यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्रे च शक्तिरभिधानाख्या श्रुतिरस्ति तथा-
प्यैन्द्र्या गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्ति॰ कार्येति शक्त्या नावगम्यत इ-
न्द्राङ्गत्वमनिश्चैन्द्र्या न श्रवणेनाभिधानद्वारा कृतमिति श्रुतिलिङ्गयोः
परस्परं विवेक्तुं शक्यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूच-
नार्थम् * कारिकेत्युक्तम् * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * या हीति *
ब्राह्मणपदस्य यस्यैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्य या वेति
विकल्प्याद्यपक्षे अन्यस्या शक्त्यान्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्य या
शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यत इत्युक्ते ब्राह्मणपदानामे-
व तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगस-
म्भवात् श्रुतित्वाद्भिमतेषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुश-
क्त्याख्यलिङ्गोपपत्तेर्न श्रुतेर्लिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यत इत्याशङ्क्य लौकि-
कार्यविनियोगहेतुत्वे ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोग-
हेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * यैता-
न्यवेत्युक्तम् * प्रतिपदं शक्तिभेदे ऽपि सामान्याश-
येनैकवचनं गार्हपत्योक्तावशक्तस्यैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि वि-
नियोगान्मन्त्रपदस्य या शक्त्या मन्त्रपदस्य गार्हपत्याङ्गत्वं भविष्यती-
ति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्थे पदे मन्त्रपदस्यामशक्तिमिव
शक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वकीयेप्सिततमत्वाद्युक्तिसामर्थ्यवशात् ईप्सि-
ततमत्वादिषु प्रवृत्तैरैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयत इ-
त्युक्ते कथमशब्दस्य अङ्गत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिग्रहणात्प्राक्
स्वसामर्थ्यवशेनाङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने तदन्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्ग-
त्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यग्रहणात् गृह्यमाणत्वरूपेण शक्त्यनपेक्षाका-
ना स्वरूपेणेति न चैतन्ननोक्त ऽनवगतापि विनियोगहेतुर्भविष्यती-
त्याशङ्क्य ज्ञातस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वनियमान्न ज्ञाताया
शक्तेरङ्गत्वाख्ये विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परि
हृत विनियोगहेतुत्वाभाव कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वा-
त्कल्पनार्थवत्त्व यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषविज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वा-
दज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कार-
कताप्ययुक्तेत्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषेयत्वे सति प्रमाणान्त-
राग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियो-
जयमन्त्रमयोक्तु शेषाभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्य स्यात् यदत्वेन त्व-
स्यापौरुषेयत्वात् स्वयं प्रमाणान्तरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्ते म-

न्त्रप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षणात् युक्ता सद्भावमात्रेण शक्ते कारकतेति यदि तिव्यनेन सूचयित्वा पूर्वार्द्धोक्तश्रुतलिङ्गादिविवकस्तस्मादित्यनेनोपसहृत । अङ्गत्वज्ञापनाख्यविनियोगविषयत्वनाङ्गत्व लक्षणया विनियोगत्वनाभिप्रेत्य विनियागस्याभिधेयत्वोक्ति लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकार्थम उत्तरार्द्ध व्याचष्ट * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्यन्द्राङ्गत्वयुक्तिज्ञाने सत्यङ्गत्व कस्मान्नाभिधीयतइत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्धयर्थासौ शक्तिर्नाङ्गित्वाभिधानसिद्धयर्थेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिना युक्तेति परिहारसूचनार्थं न चत्युक्तत्वाभ्युपगम्याङ्गत्वाभिधान विधि विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्कारियत्नादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वनाभिधानश्रुत्वेन्द्रस्य मन्त्रस्ये न्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यननोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्का निराकर्तुम् * ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पश्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहतुत्वायागेनाभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्व तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियागहेतुत्वापत्तेन लिङ्गस्य श्रुतितो विवेक शक्यो ऽवगन्तुमित्याशङ्क्य * ननु चति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेकल्पकाभावेनासिद्धे । स्वरूपाभिधानशक्तेश्चाभिधानमात्रहतुत्वेन विनियोगहतुत्वाभावात् न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अन्यैव चति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितायां स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्ति कल्प्यते ततश्च विनियोक्तु शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यतइत्याशय । पाकादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्तस्स तत्र विनियोक्तु शक्य इति नियमानुपपत्ते कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तु शक्यत्व कल्प्यतइत्याशङ्क्य प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न शक्त इति कर्मोत्पत्तिनिष्ठान्ताभ्या,शक्यत्वाशक्यत्वोक्ते प्रकरणाम्नातस्य मन्त्रस्य प्रकरणाङ्गत्वे ऽवगते कथ तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षाया शक्त्यालाचनया अनेन मन्त्रेणेन्द्रमभिदध्यादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगते विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्व शक्य इत्यर्थ । श्लोकव्याख्यातार्थ शक्तश्च विनियु-

ज्यते मा विनियोजि न ह्यवश्यं विनियोज्यता केन चिदवगतेत्याशङ्क्या-
भिधानशक्त्यैव श्रुतिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेति सूच-
यितुमाह * ततश्चेति * हेतौ चशब्दः ततो ऽभिधानत्वाच्छ्रुतिक-
ल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः सद्द्वितीयाद्विनियोक्तुं शक्यत्वक-
ल्पनात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभिधानशक्ति-
बलेनाविनियोक्तु शक्यत्वं कल्प्यतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपप-
दस्मृतेन लृट्प्रत्ययेन विनियोगशक्तिः कल्प्यतइत्युपपदार्थीकृतविनि-
योक्तुं शक्यत्वकल्पनक्रियया कल्पयिष्यत इति क्लृप्तसामर्थ्यवाच-
कक्लृपयत्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात्
विनियोगोपपत्तेर्विनियोक्तुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्याशङ्क्य न प्र-
थमसामर्थ्यमात्रात् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवो-
पपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वेणावगतो ऽपि विनियोगो द्वि-
तीयं विना न निर्वहतीत्याशयः। श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति *
अत इहेति * श्रुतौ जातस्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गतोच्य-
ते लिङ्गे त्वनुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे
८४१।१ * अविद्यमानमवति * ज्ञानस्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्व-
विधानात् कल्प्यमित्यर्थः। तदेतदित्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसूच-
नार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्त्तिकेनाशङ्कितमपि श्रुतिलिङ्गा-
भ्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति
भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणे श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य स-
र्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु
प्रकरणादिविवेको ऽपि कस्मात् भाष्ये न स्पष्टः कथितो वेत्याशङ्क्याह
* कथं भावेति* तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति णिच्प्रत्ययो-
गेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्याते ऽर्थे श्रुत्या-
दित्रयशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * त-
दिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवं
योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्येण
श्रुत्यादिविवेकोक्तेः। ऐन्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्व-
सूचनार्थत्वेन यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यद्ये-
वमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वा-
योगे शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चा-
रितसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रीत्वस्य वाक्यीयस्य
श्रौतत्वनिरासे ऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात्
ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

ङ्गिकत्वनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वानिरासात् वाक्यीयत्वाभ्युपगमे प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीतावपि मन्त्रस्य वाक्याधीन वादैन्द्रीवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगम्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शषाणां मन्त्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् कृत्स्नस्य च पदस्याप्रयाजकत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगन्तव्येत्याशङ्कोत्थानादथ वेति भाष्येणाभयत्र वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते मन्त्र कृत्स्नस्य पदस्याभिधानाशक्यत्व ऽनिराकाङ्क्षीकरणसमर्थपदान्तरान्वय विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोजकतया विनियोक्तुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानामपि पदाना विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनशक्त्युपपत्त॰ पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगम लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तेरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम् इन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यसम्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोगसिद्धेर्न वाक्यस्य विनियोजकतेतीन्द्रशब्दवत कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य ब्राह्मणवाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति भाष्येण पुन प्रत्यवस्थानामति व्युत्क्रमणा परया भाष्यव्याख्यां दूषयितुम् उपन्यस्यति * अत्रेति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह * कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रोपस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाशङ्का निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमव तर्हि त्यत पश्चादसम्बन्धमित्याशय । क तर्हि अथ वेत्यय ग्रन्था याजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यथाघमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्व शङ्कते तत्रैव तदभिधीयतइत्यादिना ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि श्रुतिलिङ्गयोस्तावदन्योन्यविवेको ऽस्तीत्युक्त वाक्याद्विवेकोक्तये ऽथ वेत्यननैकवाक्यत्वव्यापारान्तरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वक श्लोक व्याचष्ट * यत्रेति * ८४२।३
दूषयति*न त्विति * यद्ययमिति भाष्यस्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्यत्वोक्त्या वाक्याद्विवेक शङ्कित्वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विविक्तान्यानीति अनन द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीत श्रुते लिङ्गत्वेन लिङ्गाद्विवेक मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीत लिङ्गस्य श्रुतित्वेन श्रुतेरविवेक वाक्य चर्वैरष्टाग्निरजायतेत्यादिभिरुपक्रमस्थै पदैर्वराभिधानादुपघर्षञ्चेत्यादीना चोपसहारस्थानाम् आङ्गादिशब्दाना

वेदाभिधानसामर्थ्यात् उपवेश्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्याम् । अविवेक इति शङ्काद्वयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदाचनस्तरीरसीत्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गश्रुतिवाक्याभ्यां विवेकाभिधानात् तृतीयाशङ्कालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना श्रुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदतत्सर्वेष्वेव समवेत विविक्त च दृश्यत इति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्का लिङ्गांशमापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृतत्वादुपेक्ष्यैव तर्हीत्यमेन श्रुत्यंशे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन श्रुतवाक्ययोरविवेके ऽपि श्रुतेरव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्यत्यपि विवेकाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपगमापत्ते. कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव श्रुतेर्विरोधप्रतीतेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गेन विरोधाभावात् श्रुतिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न श्रुतिलिङ्गविरोधादाहरणता युक्तेति लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाच्छङ्काया नापि शब्दान्तरस्येत्यनेन परिहृताया अपि श्रुतिदृष्टान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्याथ वेत्यनेनोभयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहार सम्भवतीत्याशय । एतच्चाथवेत्यस्याद्यशङ्कापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापाद्योक्त प्राकाथ वेत्यनेनोभयार्थवाक्यत्वे निरस्ते श्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानुत्थानात् एव तर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्यतेनेत्याह * अपि चात * अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारण त्रेधा निरस्यति अत या देवताविशेषवक्तु शक्नोति इन्द्रशब्द सो ऽस्यामृचि विद्यन कर्मसमवेतत्वात् चैन्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा उपस्थातव्या इत्येव गम्यत न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमीपाद्धेत्युक्ते कथ मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्राङ्गत्वावगतिरित्याशङ्क्य यन कारणेनेन्द्राभिधायक शब्दो ऽस्मिन् मन्त्र प्रयुज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्या मन्त्रस्यैन्द्राङ्गतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्तनमेव लिङ्ग श्रुतिलिङ्गविरोधाभिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमानेनाक्षेप्ता यद्यप विध लिङ्ग तवाभिमत तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्ते. श्रुतिविरोधादाहरणता न युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेप्तुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वेत्यनेन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलया वाक्यात् विवेकायैन्द्रीवाक्यस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोग प्रत्यकारणता विवक्षिता न मन्त्रस्यस्य दृष्टान्तार्थं तु मन्त्रस्यैकवाक्यत्वस्य कारणत्व पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थिते ग्रन्थसन्दर्भे व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमतेन यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं श्रुतादित्ययत्रं ऐन्द्र्याः कश्चिदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीयाङ्गत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाङ्गत्वप्रतीतेर्वाक्यत्वे सत्यपि श्रुतेरपि विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्कोपपादयति * तत्रेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावे ऽपि श्रुतेरेवात्र लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कापरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्र्याहणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राकरणिके विनियोगे इत्येवं वादिमते ऽथ वेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरासार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविरोधमात्रोक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य प्रतिपादकेश्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गार्हपत्यशब्दस्य यौगिकत्वात् गौणत्वादिन्द्रार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थवृत्त्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेतेत्यैन्द्र्या विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्य विभक्तिश्रुत्यनुगृहीतया प्रातिपदिकश्रुतेर्विरोधोक्त्यर्थमग्निसमीपं चेति भाष्यावयव व्याख्यातुम् अग्निसमीपं वा लक्षयेदित्युक्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्या गौणत्वसामीप्ये लक्षणयोर्निरासः । अथ वेतिभाष्ये प्रतिपदिकश्रुत्यनुगृहीतविभक्तिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रातिपदिकविभ- ८४३।५
क्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासेनोक्तत्वात् श्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षण्यानुपलम्भादेकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं किं तु इन्द्रशब्दवत्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वाक्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम् इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनावशिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य कृत्स्नविनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव श्रुत्या

विरोध इत्येवं वाक्यस्याविषयदीर्घत्वदोषापनयार्थं केवलस्य सम्पूर्ण-व्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणोक्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्रोक्तिशक्त्युपपत्तः श्रुतिवाक्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगवच्च पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोगयोरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाल्लिङ्गविरोधिवाक्येन स्योनादिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदान्तराणामिन्द्रविशेषणोक्तिसामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्यापारो न विनियोग इत्येवम्। एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासमात्रार्थं नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येव परिहरति * लिङ्गेति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया श्रुतेरपि ऐन्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरोधो न वाक्यस्येति परिहारो न युक्त इत्याशङ्कुताक्षिपति * कथं पुनरिति * आक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानापरितोषात्स्वमतेनाप्यथ वेति भाष्यस्य मन्त्रब्राह्मणेऽपि एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थं विरोधे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गादिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवद्विरोधेऽपि क्रियासामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्परया वा पुरुषार्थाननुबन्धितया वैधित्वाद्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाश्रयत्वेनासामान्योक्तेः सत्याधिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराकरिष्यमाणत्वेन दोषत्वात्। महत्त्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन क्रियाविशेषेऽङ्गविनियोगं विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् विधेश्च स्वविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वे समीहितविशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थेऽङ्गविनियोजकत्ववक्ष्यातोक्तविधिविहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रविनियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणकृत एवाय गार्हपत्याङ्गप्रत्यय इति वार्त्तिकाच्च विशेषविनियोगएवश्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गत्वबोधाख्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धाद्विनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविरोध इत्येवं परिहरति * उच्यत इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः। सैव प्रवर्त्तत इति। एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्तामुपपादयितु श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्तौ पूर्वप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शीघ्र प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरासाद्वाक्यविरोधमापाद्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोधं वक्तु

विषयत्वं सूचयितुमाह * यद्यपीति * विशेषविषयत्वं विना प्रतियो-
गित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयत्वं सूचितं परिहारा-
शयाज्ञानाच्छङ्कते * ननु चेति * तृतीयया गार्हपत्यमेव प्रत्यैन्द्र्या
शेषत्वोक्तेर्द्वितीयया चैन्द्रीमेव प्रति गार्हपत्यशेषित्वोक्तेः श्रुत्यैव विशेष-
विनियोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्या-
श्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यान्वयमात्रार्थत्वात् अगतश्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन
बाधस्योक्तेः स्वाभिमतपरिहाराशयविवरणनाशङ्कां निरस्यति *कथमि-
ति *एकश्रुतिकृतो ऽन्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्यक्षं व्यवस्थितत्वादङ्गाङ्गि-
भावस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतिकृ-
तस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्गिभावस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषित
एवाङ्गाङ्ग्यन्वयः श्रुत्या क्रियत इति सूचयितुम् * तत्रेत्युक्तम् *
निष्प्रातद्वन्द्वयुक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्ग्यन्वये व्यापाराभावः स्पष्टीकृतः
क्रीयान्यरुणयत्वस्य समवायो हि सत्यपीत्यादेस्तु परमतस्थित्वो-
क्तत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्धः श्रुत्येत्यादिभ्रतद्ग्रन्थानुसार-
णैव व्याख्यातत्वान्न पूर्वापरवार्त्तिकविरोधः । तद्भाष्योक्तं द्वितीया-
श्रुतेर्लिङ्गविरोधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारायैवेन्द्र्यतिरिक्ताङ्ग-
त्वस्यैन्द्र्या कल्प्यत्वनाख्यातान्वयाधीनत्वात् वाक्यानपेक्षायास्तृ-
तीयाश्रुतेरपि लिङ्गविरोधायोगात्। स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतेर्लिङ्ग-
विरोधं प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वेति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपसं-
हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गवि- ८४४।१
रोधोपपादनस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वं सूचयितुं श्रुतिलिङ्ग-
विरोधोपपादनभाष्यं व्याख्याय भाष्यं एवं व्याख्यानात् प्राक् सूत्रं
व्याख्यातुं पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमान-
द्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधं च लिङ्गादिभिः श्रु-
त्यादेः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धयास्येतरन्यते कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं
तुल्यबलत्वाभावेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वप्रक-
रित्यनेन स्वतः प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचितम् । स्वतः प्रामाण्य-
स्यापि न क्वचिद्बाधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिवद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह
* सर्वत्रेति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमेव किञ्चिच्च प्रमाणा-
भास एवेति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्तद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्त-
राभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्त-
स्तथा ऽन्यथात्वाभावे ऽपि वाक्यात्प्रमाणस्य प्रामाण्यं भविष्यती-
त्याशङ्क्य बाधफललक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधा
बाध्यस्य वा प्रमाणतेत्युक्ता अपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिष्य

न इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावात्रस्यासञ्चार ऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वाद्व्यापकविषयत्वाद्व्यापकविषयसञ्चार प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां विषयान्तरहेतुगत प्रमाणाभासत्वस्य श्रुत्यादीनां चाभिधेयाच्च व्यापारान्तरादितिकल्पनाकाङ्क्षमेवापन्नात्समानविषयासमावयानात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावेन प्रमाणाभासत्व नास्तीत्युक्तम् । नचानुपपत्तिविनाशसंस्काराच्छेद फलापहाराणां बाधप्रकाराणां मध्ये कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न चेति * बाध्यत्वाभिमत विज्ञान स्मृत्यापयकार्यदर्शनेनानुच्छेदापपादनार्थं स्मृतिहेतुताक्तो तुल्यबलत्वे पूर्वपक्षे सम्प्रयोजनमुपसंहरति * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह * बाधस्त्विति * श्रुत्यादिकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविरोधेऽपि स्मृतिनिबद्धान्त्यादित्वतुल्यान्यतरमूलत्वायोगेन श्रुत्यादिकल्पनस्य दुर्वारत्वात्कल्पनापक्षेऽत्र श्रुत्यादिभ्य पश्चात्प्रवृत्त कल्प्यश्रुत्याद्यपेक्षत्वे ऽपि च विरोधिश्रुत्याद्यनपेक्षश्रुतत्वात् । पौर्वापर्यबलीयस्त्व यायेनैव वैपरीत्य युक्तमित्यव । श्लोके व्याचष्टे * श्रुत्यादीनामिति * परदौर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धान्त्युक्तस्य विप्रकर्षस्य पूर्वदौर्बल्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवैपरीत्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चेति * यद्यपि श्रुत्या विनियोग प्रतीयते तथाप्यशक्तस्य नाङ्गकल्प्यतइत्यपिशब्दार्थ । सामर्थ्यैकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैर्वाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमेव नास्तीत्यर्थ । श्रुत शक्त्यपेक्षत्वे ऽपि विनियोगानुसारिशक्तिकल्पनया विनियोगो ऽवकल्पतइत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसामर्थ्यविनियोगादपि विनियोजकार्थस्यया च श्रुत्या विरोधाभावात्सामर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्त्वादनुमानकालवगतस्येन्द्रियाद्यवयवसामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकाल निवर्त्तनाशक्तर्गार्हपत्यशक्तिकल्पनायोगाच्छक्त्यनुसारेणैन्द्र्यं एव विनियोगो युक्त इत्यर्थ । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षतामुपपादयति * कवलेति * कवलस्य पदस्याप्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गेन कुत्स्नमन्त्रविनियोगार्थेन मन्त्रवाक्यस्यासमेवतार्थस्यापि द्वयस्यत्याद पदस्य समवेतार्थनिरूपणमात्यादिपदेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलेन निर्वापादिविषयतीकल्पनेन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षायांगत यस्य मन्त्रान्तरस्थपदस्य यत् मन्त्रान्तरस्थपदेन सहैकवाक्य

तालक्षणः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोज्यपदार्थविषय-
शक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवा-
क्यतालक्षणे सम्बन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः
सदनकरणविषयशक्तिसिद्धेः स्योनं तइत्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैक-
वाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव
लिङ्गाद् बलीयस्त्वेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथे- ८४५।१
ति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा
इति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धिवैफ-
ल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं चेत्युक्तम् *
समाख्यायां कथं बलीयस्त्वेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति *
वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह ।
* अथ चेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गा-
दौ विनियोगावयसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वार्द्धं
व्याचष्टे * यदेव हीति* पठितश्रुतिग्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठि-
तश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । चोदावस्थानोपपादनार्थं पूर्वपक्षा-
शयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह *कथं पुनरिति* चोदनाशब्दाद्विधा-
य्येव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्त्रीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव ध-
र्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम्
* तथा चेत्युक्तम् * एवं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति *
उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्थितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य- ८४६।१
इत्यर्थः । विरोधे ऽपि श्रुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनत्व-
निबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वं बाधो यदि कल्प्येते-
ति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्तुमाह * तस्मिश्चेति * आ-
काङ्क्षारूपप्रकरणावगतसामान्यव्यापेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य
विनियोजकश्रुतिकल्पनत्वे नैराकाङ्क्ष्ये ऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्रु-
तिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्यावैप-
रीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणानुमानान्यथानुपप-
त्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहिताना-
मेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे
विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं सन्निकृष्टो न
लभ्यते प्रकृष्टो ऽपि वैदिकः *अपवादस्तु तस्य स्यात्*प्राप्तः सन्निहितो
यदेत्यनुषङ्गाधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं
स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरास-
मुपसंहरति * तस्मादिति * श्लोकेनैतदेव दर्शयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पू-
र्वदौर्बल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे
लिङ्गादावप्राप्तिसूचनार्थम् *न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्य श्रुत्या
पि नासमर्थस्येति वार्त्तिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति *
दूषणप्रतिजानाति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कु-
त इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानो-
त्पादनेन श्रुत शक्त्यपेक्षेति पूर्वार्द्धेनोक्तं ज्ञानस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य श-
क्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्या-
चष्टे * विनियोगात्ति * स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्यानकस्र
८४७।१ दर्शनाच्चैवानुपपत्तिरिति परिहार सूचयितुमाह * तत्रेति * स्वा-
भाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति *
अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकाया श्रुतेर्दुर्बलत्व
सूचितम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्ये कल्प्यमाने तत्कल्पिकाया श्रु-
तेस्तदानीमविनियोजकत्वाच्छ्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य साम-
र्थ्यविनियोजकत्वापत्ते कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्ये-
त । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति *
एव विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ते मन्त्रप्रकर
णिनोश्च नैराकाङ्क्ष्योक्त्योभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वप-
क्षस्यापि निरास सूचते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्प-
नस्य पश्चाद्भाव सिद्धान्त्युक्तमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां श-
ङ्कते * नान्वति * श्लोक व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एवं विधावि-
प्रकर्षसाम्य बलाबलसाम्येनापपादयतीति परिहरति * सत्यमिति *
प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लि-
ङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूर-
त्व श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकाल शक्त्यनुमान न विनियोगोक्तेर्दूरतत्वं-
र्थं । श्लोक व्याचष्टे *लिङ्ग हीति* श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिवि-
क्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमि-
तिविक्षेपण साम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्याह * सहेति * प्रस्था-
नमाद्यन्यन विनियोगस्य दशत्वापचारात् सह विनियोगाख्य देश
प्रस्थितयो सतो प्रमाणायार्थेन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण
विनियोगप्राप्ति सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्विनियोगप्रत्ययो-
त्पत्त्युत्तरकाल तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वावगम प्र-
मितत्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनि-
रासार्थं शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः। प्रत्युपयुज्यतइति द्विशब्दान्वयाध्याहारार्थं युगलान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * यनेनेति * प्रकरणाम्नातत्वस्य देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुपकरिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां निर्वपामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरयपेक्षितोपकारजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमाय विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्याम्नातस्य च दब्धिमन्त्रादेरुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छिध्याद्याकाङ्क्षायाश्च स्वतो निराकाङ्क्षे ऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुयाजादाधाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दब्धिमन्त्राद्याकाङ्क्षामनुमाय तदेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगतेराध्वर्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणो ऽध्वर्य्वादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधिमनुमाय तदाकाङ्क्षैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वं विनियोगावगतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यनुमाय विनियोगोक्तिवैव (दर्शनन निर्वापादिविशेषणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थे विशिष्टनिर्वापादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति श्रुतिकल्पनद्वारा विनियोगावगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणाम्नातस्योभयाकाङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैवं) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गादिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं श्रुत्याद्यनुमात्रेण विनियोगे कृते प्रत्यक्षदृष्टस्य सामर्थ्यादेनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहाद्विर्वापार्थे परस्य वाक्यादेर्नान्तरीयकैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरीयकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्ष्या इति बलाबलवैपरीत्यनिरासार्थं नान्तरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्टमात्रस्याप्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाशङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वाख्यप्रमितिप्रयोजकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण वह्निर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विना ऽनुपपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिभिर्विनानुपपद्यमानत्वात् श्रुत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचनायेति * इत्युक्तम् * सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंवेद्येत्यर्थः। वाक्यादीनामपि श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गवद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपेक्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्ये ऽपि अन्योन्यं तु-

(१) चर्य पा॰ १ ना॰।

८४८।२ न्यबलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आहेति * विनियोगमि-
च्छे विनियोजकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थविनि-
योगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्ग्यन्वयायो-
गेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात्
समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साकाङ्क्ष्यमकल्पयित्वा
एकवाक्यतः कल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुम्प्र-
वृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वा-
ल्लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्नि-
ध्यात्मकैर्वस्तुभिर्व्यवधिकारित्वं विनियोगं प्रति विप्रकर्षश्चैवमयं बलाब-
लापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वा-
क्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * श्रुतिमात्रेति * प्रश्नपूर्व-
मुपपादयति * कथमिति * असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थ-
वाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा श्रुतिः
कल्प्यतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * देवस्य त्वा सवि-
तुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टन्निर्वपामीतिम-
न्त्रपदानां देवादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वोक्त्या सकल-
स्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्तत-
एवैतेन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसह-
कृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि
स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगावगतैकवाक्यत्वानुप-
पत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यस्यापि च पु-
रोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गे बाधो न युज्यतेत्याशङ्क्याह
* तत्रेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवे भेदेन विनियोगाय प्रत्या-
पाद्यविरोधावगतेर्युक्तो बाध इत्याशयः । प्रत्ययिन इति भावोऽपन्नया
निष्ठया प्रस्थानमुक्तम् । लिङ्गेनैकत्र प्राप्यता वाक्येनान्यत्र नेतुमश-
क्यतां लिङ्गाच प्राप्नुवतः स्वप्रकाश्ये ऽर्थे नेत्र्या वाक्याद्गाच्छ-
वृत्त्या ऽयथाशास्त्रतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्यार्थम-
विप्रकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यस-
हकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगावगतेः तच्छब्दप्रयोग-
स्य च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रत्वावगमादर्थेनैव सामर्थ्येन
तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
८४९।१ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * प्रमुखायां हीति * कल्पया-
म्यन्तस्य स्वार्थविशिष्टोपस्तरणप्रकाशेन मेयाकाङ्क्षात् तत्प्रकाशित-
स्योपस्तरणसंस्कृतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन प्रत्ययात्

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सादनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो ऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशिष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरणक्रियाविशेषणत्वे ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्तरणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्यादिरवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासाय। समुदायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षत्वे ऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां निराकर्त्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमात्रमन्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरूपभिन्नार्थाभिधानशक्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरूपस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेत्युत्तरश्लोकव्याख्यार्थं तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वबाधसिद्ध्यै प्रकरणे मन्त्राम्नानस्य नैराकाङ्क्ष्यमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्लैङ्गिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्ष्यमुक्त्वा प्राकरणिकप्रकाशनाख्या-

कल्पयाम्यन्तमन्त्रग्राह्यत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादनविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयितुमशक्यत्वात्। उत्तरमन्त्रग्राहितामुपस्तरणस्य वा सादनं प्रत्युपसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नित्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनाशक्तेः पूर्वमन्त्रग्राहितामाशङ्क्य * स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गवाक्ययोस्तावत् बलाबलं सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधे लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पदैर्विना नैराकाङ्क्ष्यं न सम्भवति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवेतार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधाद्विनियोगापत्तेः शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादीनां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्यते * नन्विति * भिन्नप्रयोजनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोजनकत्वायोगेन न समुच्चयः सम्भवतीत्युक्तं यद्गुणप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं षड्विंशे तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात्
प्रयोजनान्तरशङ्काप्रयुक्तोत्पत्त्यशयायावश्यम् * चेत्युक्तम् * लिङ्ग-
विनियोज्यस्य पदस्य देवस्य त्वेत्यादिपदाद्देवस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गवि-
नियोज्याभिर्निर्वापामिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय
वाक्यस्याप्यनुग्राह्यत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धेत्याशयेन प-
८५०।२ रिहरति * अत्रेति * अगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानि ही-
ति * क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽग्नये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि नि-
र्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्षः सन् देवस्येत्या-
दिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षोप-
पत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां
निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणेन क्रमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादि-
धर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि वि-
कृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षाणां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्या-
र्थं मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तर-
व्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसकृ-
दुच्चारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुच्चारितमन्त्रशेषत्वात्प्र-
तियोगित्वेनानुषङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवा-
न्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि मन्त्रान्तरावयवानां
साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुच्चारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाश-
त्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यात इत्येवं यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सो-
मलक्षणं वस्तु सद्गुणादिपदैः प्रकाशने तु निराकाङ्क्षीकृतमपि म-
न्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयतृप्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वाप-
त्तेः भक्षणावयवो भूततृप्तिप्रकाशनो ऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्ना-
काङ्क्षः सन्मन्द्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्येवं तृ-
तीय दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्ब-
न्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यज्ञार्थमि-
ति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिप-
दानामानर्थक्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह
* सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिताङ्गतयाकाङ्क्षितस्य
विशेषमात्रबोधे श्रुत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिता-
ङ्गत्वायोगाच्च श्रुत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । कथ्य-
तइत्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरति * तद्यथ-
ति * श्रुत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्त प्रकरणप्राप्तेन प्रकृतापूर्वसाध-
नीभूतानि व्रीह्यादीनि समीहिततया शेषित्व बाधित्वा प्रकरणलभ्य

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यतीत्यर्थः। दधस्येत्यादिना निर्वापाङ्गत्वाविरोधापत्तेर्लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वायोगापङ्कायाः परिहारमुपसहरति * तेनेति * येन कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वे ऽपि नानिष्टापत्तिस्तेनेत्यर्थः। लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमे पर्वत्वेकोपक्रमोपसंहारदर्शनैकवाक्यत्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणोक्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणस्यार्थं विप्रकर्षं प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति * अङ्गाङ्गिसम्बन्धत्वाभावे ऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्ग्यन्वयायोगावगतेराकाङ्क्षातो ऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्येत्युक्त श्लोकं व्याचष्ट * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्रकरण ऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थं सूचित.। वाक्ये पदानां सङ्गति प्रत्यक्षेत्यर्थः। विप्रकृष्टत्वव्याख्यार्थम् * ततश्चेत्युक्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुति. कल्प्यत इत्युपक्तेन पदन कल्प्यमानाया वर्त्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्यङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तेः प्राकरणिकश्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्ये ऽपि विनियोगाभिधानमुक्त वाक्यात्प्रक-
रणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसहरति * तस्मादिति * करणात्क- ८५।१।५
मस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तथेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिश्रुतेरर्थं विनियोग प्रति गच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्व सिद्ध्यर्थं श्रुतिराकाङ्क्षां विना गौरश्च इत्यादे. सन्निधाने ऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इतराकाङ्क्षातो यथैकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमारभ्यन्त इत्यर्थः। दधिमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताकाङ्क्षनयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभयाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षयाङ्ग्याकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षितस्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दधिमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वनाभिधानक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वाच्चोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षास्तीत्याशयः। निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो वाङ्गानां सान्निध्यमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणादित्यर्थः। उपांशुयाजस्य दधिमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापादनेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति *. निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

साकाङ्क्षसन्निधाख्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायोगाच्च क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्रेति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्यमहाप्रकरणोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि तर्हि ज्योतिष्टोमिकमहाप्रकरणापनिपाताद्दर्शपूर्णमासाविकृतित्वाच्चोदाहरणत्वापपत्तेः पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्वे प्रकरणेन बाध्येतेत्याशङ्क्य सन्निपत्यापकारिणा प्रकरणाविनियोज्यत्वाभावादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहाप्रकरणान्तरगतास्वभिषेचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यादिना प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसम्बन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगतेर्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेर्वैगुण्यादानिष्टमुपकारं प्रकृतौ शौनःशेपाख्यानाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिदेशमानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुपादिश्यमानाङ्गवैशिष्ट्यं विनातिदेशापर्यवसानावगतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौनःशेपाख्यानाद्युपनिपाताद्वान्तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्रकरणबाधमहाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्तेति मध्यस्थं यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाशङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यत इत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषेकान्तं शौनःशेपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधयत्वादुत्पत्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापेक्षणादभिषेचनीयात् । बहिरुत्पन्नान्महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तोत्रसंयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्द्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात् क्रमेणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोदनात् स्याद्धि प्रकरणं तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तद्वीयसिद्धान्तन्यायेनोदाहरणसमर्थनं सूचयितुमाह * तासु हीति * शौनःशेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्नमिति वाच्ये प्राकृतानुयाजोद्दिशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदितप्राकृताङ्गानुवादेनाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्दंशाभिव्यक्तकथम्भावग्राह्यत्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपातित्वेनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानतः प्रागतिदेशापर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगमेऽपि तिष्ठन्तु पशु प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि
दैक्ष्यप्रकरणग्राह्यत्वापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य
क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतो
ऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाङ्गग्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पू-
र्वाङ्गग्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्ता द्व्यवस्थितेष्व-
ङ्गेषु अभावात् प्रकरणग्राह्यत्वापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्त
म् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरो-
धोदाहरणायोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणात्क्रमस्यार्थविप्र-
कर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे स-
म्बन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानाख्यं परस्परपर्युपस्थापनं
वेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्ष-
सिद्ध्यर्थमुक्तं ऽपेक्षां विना सम्बन्धायोगात् समाख्योक्तसम्बन्धमा-
त्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य शब्दस्यैकीभावार्थत्वात् सम्ब-
न्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्य-
ते । यदेकस्य सम्बन्धास्यार्थशब्दयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च
सम्बन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्बन्धिनोः केन चिदभिन्नेन स-
म्बन्धहेतुना विना सम्बन्धायोगादसिद्धात्मलाभेन च सम्बन्धिना-
काङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्बन्धिनोः सन्नि-
धान सम्बन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यावतं
शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतो
ऽनुष्ठानतो वा दैशिक्यं वेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्र-
शुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्बन्धार्थं सम्बन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं
स्यादाभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगायालमिति सर्वत्र ही-
त्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्बन्धं वदन्तीति पूर्व-
पक्षवार्त्तिकोक्त समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषते * ननु चेति * ८५२।१
दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वविशेषरूपात्सम्बन्धा-
त्समाख्यानिकस्य सम्बन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या श्रुतितुल्य-
त्वे निरस्ते ऽव्यतिशयार्थं कल्पयतोक्त्याभिधानं निरस्तम् । लौ-
किक्याः समाख्याया वैदिकसम्बन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूच-
नापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदि-
की समाख्यानवगतसम्बन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावदाङ्गा-
ङ्गित्व प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम् । येन के-
नचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्व व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति
वार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तेति भ्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निधिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशङ्कां
निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिन्न स-
म्बन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण योज्यम्। सम्बन्धस्य सन्नि-
ध्युक्त क्रमसमाख्यावलसिद्ध्यर्थत्व दर्शयितुमाह * ततश्चेति *
विप्रकर्षमेव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसहरति
* तस्मादिति * एतदेव द्रढयतु वृद्धानाम्। श्लोकपञ्चक पठति *
आह चेति * अतश्च य पूर्वपक्षवार्त्तिके विरोधो ऽपि बाधायोगा-
५।३।१० त्कार्थे कश्चिदस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम्। तदयुक्तमित्याह * तस्मा-
दिति * यदपि नित्य च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्त तदप्यनुभा-
षणपूर्व परिहरति * यदिति * यदपि श्रुत्यादिषट्कस्य समस्ते-
त्यादिवार्त्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावेन लिङ्गादीनां कचित्प्रमा-
णाभासत्वायोगात् बाध्यत्व न युक्तमित्युक्त तदपि दूषयितु प्रश्नपूर्व
प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथमिति * श्लोक व्याचष्ट * न
हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र-
इत्यर्थानुसाराद्धेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतेरिन्द्रोपस्थानस्य श
क्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदन तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च
लिङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वावगतेरनन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासी-
देवतापदरूपाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावाव-
गतेरामावास्यप्रयोगेणनिकर्षप्रयत्नेनानाङ्कणादमावास्यादेवतापदरू-
पाणा पौर्णमासीप्रयोगेणानाकाङ्क्षणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्त
शौन शेपाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिषे-
चनीयमात्रसन्निध्यभावेन क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्र
मात् सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वावगते पौरोडाशिकसमाख्याया भू-
म्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमेन पुरोडाशमात्रकाण्डपरसमा
ख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारात्त्या
बलाबलवद् बाधित विषय व्यापाराभावसिद्धे सूचित। बाधहेतुक
कत्वाद्व्यापाराभावस्य बाधात् प्राक् व्यापारोपक्रम सत्यपि बाधा-
द्विषयान्तरसञ्चारावगमात्तत्कालसमाप्तव्यापारत्वात् प्रमाणाभास-
त्वेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वेति * प्रमाणा-
भासतामत्रापसहरति *ततेति* यदपि नच तदुत्थापित ज्ञानमित्या
दिवार्त्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्त तदपि उ-
त्पत्तिप्रतिबन्धाख्यबाधाभ्युपगमेन परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति*
व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकार व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचना-
यैवकार व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

ज्ञानमिथ्यात्वकल्पनायेत्थम्भूतकल्पनार्थं तया तृतीयया बाधप्रकार-
तोक्ता । विपर्ययविज्ञानं तु पक्षद्वये ऽप्यनुत्पन्नमेव बाध्यते वस्तुकथनार्थं
चेह प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न तूपपादनासामर्थ्यादिति सू-
चयितुं यो ऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिरुत्पन्नबाधो बाधग्रन्थं वक्ष्य-
ते । तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * यो ऽपि चेति * एकैकस्य ८५४।
भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वभ्रान्ति
निराकर्तुं व्यवहितपराणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
मिति * श्रुतेर्वाक्यविरोधे सोदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
ति * आनन्तर्यसामानाधिकरण्यावगमात् वाक्यसामर्थ्यादेकहाय-
न्याधङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुयदित्यर्थः । षष्ठीश्रुतेः प्रकरणविरोधमुदाह-
रति * श्रुतीति * षष्ठीश्रुतिसंयोगाविशेषेऽप्यनुवचनानामेव प्रकरणवि-
रोधो न द्वादशत्वस्येति परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * अनुवचनानां
चेति * एवकारार्थे चकारः । दूषयति * न त्विति * स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
विना वैगुण्यापत्तेरिति कर्तव्यत्वायोगेनाभिप्रेऽनिर्दिश्यमानानामुप-
सदामुपदिश्यमानद्वादशत्ववैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशापर्यवसानादहीन-
कथम्भावग्राहिता ऽविरुद्धेत्याशयः । विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
चेति * ज्योतिष्टोमे विध्यन्तदानाय कथाचिद्विकृत्या न हीयतइति
व्युत्पत्त्या ऽहीनभुत्युपपत्तेर्नेदं श्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
ङ्क्याह * नैव हीति * श्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमाविरोधमुदाहरति * ८५५।
श्रुतीति * रशना तद्धर्मांश्च दर्भमय्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाश्रुत्या रशनाया यूपाङ्गत्वे ऽव-
गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाश्रुत्या रशनात्वैकार्थसमवा-
यियूपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तदुद्देशेन दर्भमयीत्वादिविरोधात् तद्धर्म-
स्यास्याङ्गमित्यर्थः । यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रशा-
नाया यूपाङ्गत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गकयाङ्गस्यारूपयस्य ज्योतिष्टोमा-
ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्क्यालौकिकत्वेन यूपस्य
स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तेः क्रयवत् प्रकृतापूर्वसा-
धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् बहिरुत्प-
न्नत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
यूपाङ्गत्वे सवनीयस्याप्राकृतत्वे ऽपि परिव्याणान्तरे साधारण्याव-
गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तेः विरोधं सूचयितुमाह * एत-
यूपेति * रशनया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितात्परिव्या-
णात् स आश्विनं ग्रह गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूप व्ययतीति सवनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्व-
रूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रयुक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसा-
धारण्यात् धर्माणामपि साधारण्याप्रतीते परिव्याणद्वये ऽपि र-
शनायाः समानविध्यसूचनायैवगताविव्यस्मात्तानेरेतेस्तुड्वेत्युणा-
दिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वादिति सर्वत्राग-
च्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाच्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशु-
द्वयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परं च स-
वनीये विहितं तस्योभयस्य साधारणत्वं रशना धर्मसहितं श्रु-
त्यावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषोमीयपशुयागमात्राङ्गतां न
यातीत्यर्थः । विप्रकर्षे श्लोकद्वयेन दर्शयति * यावदिति * श्रु-
तिसमाख्याविरोधं प्रदर्शनपूर्वमुपसंहरति * श्रुतीति * पौरोडा-
शिकसमाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे वर्तमानत्वात् प्रकरणाविरोधमाशङ्क्य साधारण्या-
त्तस्यवात्रापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणाविहिभावे
ऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विरोधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्राक्रि-
या विनियोजिकेति न्यायेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाविनियोज्यत्व
क्रमेण चेति चकारेण सूचितं तसीत्यस्य सामर्थ्यं सन्निधावुपमर्द्दन-
मित्यनेन न्यायेनात्रापीपेत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहिताभि-
धायित्वात्तशब्दायोगात् प्रथमपदार्थे ऽग्निप्रणयनेनाम्नातमन्त्रकरत्वा-
त् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगते श्रुतिक्रमविरोधापत्तेरित्या-
शङ्क्य क्रियापदशून्यत्वेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगाश-
क्तावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामा-
न्यतो यागाङ्गत्वावगमाद्दृष्टमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौ-
रोडाशिकसमाख्यानादिपत्वेत्यस्यापि सामान्येन पुरोडाशयागाङ्ग-
त्वे ऽवगते क्रमेणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्रणस्य
क्रिया विशेषरहितधर्मन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य
विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवे ऽपि अभ्युपेत्य क्रमविनियोग
क्रमसमाख्ययोस्तावद्व विरोध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाश-
स्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षं दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य
प्रकरणादिविरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति * एवमिति * प्रक
रण विरोधं तावदुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षं दर्शयति * याव-
दिति * माहेन्द्रग्रहयागक्रमे पठितस्यैन्द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनापकर्षः
८५६।४ क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गेति * अनिष्टापादनार्थत्वाद्वा
पकर्षोक्तेरपरितोषात् प्रतिवचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावच्चीति* उदाहरणमाह ८५६।४
तथेति परिवीरसि परित्वा देवीर्विशो व्ययन्तां परीमं रायस्पोषो
यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवा सुवासाः परिवीत आगात्स
उ श्रेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्र-
करणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानु-
ब्रूहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्वाख्यहविरर्थत्वेन प्रैषाच्च पशुदे-
वताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामा-
न्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्मे बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्योदाहर-
णत्वं शङ्कते * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गबाधाच्च मनोतासूक्तस्य स-
वनीयाङ्गतेति परिहरति * नेति * कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमु-
दाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र
वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योहनिवारणत्वेनास्याः श्रु-
तेर्व्याख्यास्यमानत्वात्। न दैक्षे विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्याह
* अनया हीति * वैकृतके ऽधीतायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तोत्कर्षनि-
रासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादावूहनिवार्यत्वायो-
गात् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्यानाहत्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वा-
न्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्याय्यनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाशशब्दवदनू-
ह्यसिद्धमनोताधिकरणविरोधाभावाल्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्ये-
श्रुत्या वारितेत्याशयः। आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नेयीनिषेधाव-
गतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्वि-
कृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया वा-
यव्यादिवैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशक्तेस्तस्मादश्वं हे निवर्यानूह-
निषेधाद्वाय्वादिदेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव
कारकश्रुत्या निषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वे रू-
पविकारनिषेधार्थैवेयं श्रुतिर्न दैक्षादावाग्नेयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्क्य छे-
धैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेव
त्याग्नेययुक्ता तथापि सैव कार्या न तूत्कृष्टव्येत्याद्यव्याख्यायामेव-
कारार्थः द्वितीयायां कार्यैवेत्यर्थः। भक्षानुवाकस्यान्ये हि सवितरि-
त्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गस्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थि-
तानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्तइति यत् भक्षानुवा-
काधिकरणे स्थितं तदेकं सलिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यथाग्नि-
रश्वं पुरोहितइत्यादीनां मनाङ्कचां पृथुपजास्तं स बाध इति पृथुपा-
जवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनि-
योगइति लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्रोक्तवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति * विप्रकर्षं दर्शयितुं भक्षाङ्गत्वरूपसम्बन्धाभिमुखार्थस्य कस्य
चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य धाक्षादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्या-
नि लिङ्गेन विनियुज्यन्तइति वदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियो-
जकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परि-
त्वा देवीर्विशोव्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च प-
रिवीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियोक्तुमारभ्य-
माणाभ्यां परिवीरसिपरिवीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् सवनीयार्थे
द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह
* वाक्येति * परिवीतपदोक्त्या परिवीरसिपदमप्युलक्षितम् । स-
न्ध्यासमासत्यादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु म-
न्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणादर्वाची-
नग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाख्या वाक्यसमाख्याविरोध उदाहार्यं
८५७।४ त्याह *वाक्यसमाख्ययोरिति* आवृत्तिरितिपाठे त्वाङो ऽर्वागर्थत्वा-
चित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततो ऽर्वाचीनेषु वृत्तिर्विनियोग
इत्यर्थः । यद्वा भक्षणे शेषाणां पदानामावृत्तिरविनियोग इति समाख्या-
प्राप्तभक्षणाङ्गत्वबाधो वृत्तिप्रतिषेधेनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकवि
नियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगा-
योगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन वि-
नियोक्तुमशक्यत्वात पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वय-
त्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयदोषापत्तेश्चात्मनैवा-
त्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनी-
भूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग
इत्यपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्म-
फलाभाक्तं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदा-
ध्ययनलब्धाध्वर्युसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाक्त्वेन प्राधान्यावगतेः समा-
ख्यालोऽध्वर्यवधर्त्वावगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समा-
ख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यायिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगा-
द्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्त्रधिकरणे निर्दिश्य-
मानस्याख्यातेन कर्त्रभिधानस्याश्रानात् श्रुतिसमाख्याविरोधोदा-
हरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्त्रधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन
निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृ-
तप्रधानमात्राङ्गत्वेन बाधः प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह*
प्रकरणेति * श्रुत्यादीनां शेषमात्रत्वेन शेषिविषयत्वाभावात् शे-
ष्येकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवाक्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य शेषसमवायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्शयिष्यन् विरोधवृत्तवर्तिष्यमाणसङ्कीर्त्तनं तावत्करोति * एवं तावदिति * श्रुतेस्तावल्लिङ्गाविरोधमुदाहरति * तद्यथेति * ऐरं कृत्वोद्गायमितिश्रुत्यवाक्याविरोध इत्याह * श्रुतीति * पूर्ववदपरिनाथावुदाहरणान्तरमाह * तथेति * प्रकारविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसङ्ख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानु- ८५८।१
श्रुत्या नम. मधक्कं इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्यावगतिनिगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गेन सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावेनानुवचनेन प्रयाक्तुमशक्तं एकविंशतिसङ्ख्यायाश्च सङ्ख्येयापेक्षया सङ्ख्याविशिष्टानुवचनचोदनासामान्येनानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासिकस्य सामिधेन्यनुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सङ्ख्ययत्वनातिदेशात् तासां वार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् अतः प्रयोज्यनिगदसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वादेकविंशतिसङ्ख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य नित्य फलार्थं वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतुप्रयोज्यत्वादेव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः श्रुतिप्रकरणाविरोधोदाहरणसिद्धये ऽङ्गत्वोपचारः. प्रतिष्ठाकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वमनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यबलेनाङ्गीकृत्य षष्ठीश्रुतिप्रयोगाङ्गताक्ता । क्रमविरोधमुपहरति * पशुकामेति * चमसोत्पत्तिसन्निधावपः प्रणयतीति श्रुतस्य कारकत्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्वलक्षणस्य शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्तेः यद्वतः साध्यापेक्षित्वानवगमात् पदानपेक्षयस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डेनानयेत्यप्रतीतेः शब्द व्यवहारानुयोगित्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदोहनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्तश्रौतात्तु गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः । गोदोहनस्यापि क्रत्वर्थं प्रणयनाश्रितत्वान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन पशुकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकारात् गोदोहनस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्रासङ्गिकोपकार-

त्वेनोपचरितायाः श्रौतत्व श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽ-भिमत समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपेय इति * स्वा-राज्यकामस्य कर्तृनेत्यध्याहार कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे स्थित्वोदाहृत-त्वेनैतदपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वा-क्यविनियोगमुदाहरति * स्योनान्तेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शे-षिण्येकसमुदायावयवात्मकशेषसमवाय प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नु-पस्तरणाख्य शेषिणि द्वितीयेनोदाहृत । पुरोडाशव्यापारस्य सदन-स्याननुष्ठेयत्वेनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्थो सदनोक्ति हवि. संस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुखक्षारणरू-पत्वेनाभिघारण विवक्षितम् एतयो समुदायावयवयो. पूर्वोदाहृतत्वा-दविवेकमाशङ्क्याह * अनेकति * अनेकया शेषिणोरन्यान्यविशिष्ट-शुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सा-दनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयम-भिप्रेत्येत्यर्थ । पूर्वार्द्ध श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * एवमिति * कल्पया-स्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्नित्यादेकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वा-योगमाशङ्क्य साभिघारणात्स्याप्युपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोक्ता-यत सादनविशिष्ट ऽभिधारण इत्याध्याहार्य तस्यैवोत्तरार्द्ध व्याचष्टे
८५९॥ * एकैकस्मिन्नस्तिवति * द्वयोरवयवयो समुदायापन्नयोर्वाक्यादेक-स्य तु लिङ्गनैकस्मिच्छेषिणि यस्मिच्छ्रुतत्व प्राप्त तत्सम्प्रति उदाहर-णत्वेन गृह्यत इत्यर्थ । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभे-दात् घिशिष्टोपपत्ति समुदायस्य विकल्पन समुच्चयो न वा शेषि-द्वये विनियोगा यथालिङ्ग वावयवस्यैकस्यैव लिङ्गवाक्यबलाब-लोक्तप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयाक्तिर्भाष्यानारूढेत्या-शङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्त त-थापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्य-तावता भाष्येण निष्कृष्टोपस्तरण कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येव वि-शेषणविशेष्यभावप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्त-रणे प्रयोक्तव्या इति अनेकया शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसम-वायादेका मार्ग. पुरोडाशसादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य इत्यनेकयो शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेका मार्गे पुरो-डाशसादने कार्ये यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावा-त्सादनविशिष्ट उपस्तरण स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृ-त्स्न उपस्तरण प्रयोक्तव्य इति कल्पयाम्यन्तस्येतावतैकस्मिन्नुपस्त-रण शेषिणि समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीय किं कृ-

त्स्न पुरोडाशमादने प्रयोक्तव्य उत तस्मिन्सीदेत्येवमादिरेत्येताव-तैकस्मिन्पुरोडाशसादने शंपिणि तस्यैव शेषद्वयस्य समवायाच्चतुर्थं इति मार्गचतुष्टयमेकास्मन्नव मार्ग यत्सङ्कीर्त्तनमव्यक्त प्रतीयते तद्व्याख्यातृभिरात्मना स्वयं विवक्तव्यमित्यर्थ । लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गेन प्राप्तेनत्यध्याहार्य्यं वाक्यस्य प्रकरणविरोधमुदाहरति * वाक्यति * शेषद्वयसमवायमुपपादयति * प्रकरणेन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हवि स्थापन विधाय वेदिकरणविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधिवासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितु विधानोक्ति कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थ्यानुत्तरकालविधानहेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थ । एवमप्यमावास्यायामिति सप्तमीश्रुत्यैव पूर्वद्यु कालस्यामावास्याङ्गत्वोपगतेर्वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शेपिणि शपेण सह सम्बन्धाख्यशेषित्व न वदतीत्यर्थ । तावता दीक्षणीयामनुब्रूयादित्यादिवत्सप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्षत्वेन सप्तम्या शेषित्व प्रमाणत्वमाशङ्क्य स्वरादिवत् कालस्य कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधेयत्वाभावात् काल प्रति कर्मणो ऽधिकरणत्वायोगात्कि (प्रतिपद्यामस्वन्धिकार्यमिति अपेक्षाया बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृतिद्वितीये) वाक्यप्रकरणविरोधादाहरणत्वोपपादनमुपसहरति * तस्मादिति * बाध्यबाधकतानुरूपादिनत्वात् सिद्धवत्याह * स चेति * क्रमविरोध प्रश्नपूर्वमुदाहरति * वाक्यति *इति राजन्याय प्रतिपदमितीतिकरणश्रुत्या विनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधादाहरणत्वशङ्का निराकर्तु पादमात्रमित्युक्त श्रुतिविरोधात्स हि वाक्येनापि द्वितीयादिपादविनियोगा न युज्यतत्याशङ्क्य विरोधार्थं प्रतीकोक्त्या पवस्व धारयेत्याद्यपादाश विनियोगनोपास्मै गायता नर पवमानायेन्दवे अभिदेव इयक्षत इति नित्याया प्रतिपद तुल्यार्थे त्वनायस्येव पादस्य निरूचितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य श्रुत्या विरोधे सति द्वितीयपादात्प्रभृति कस्या प्रतिपदसम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षाया बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयापादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षण यथासंख्य क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति नैत्यनेनोक्तम । ततश्चैकस्मिन् बहिष्पवमानस्तोत्रे शेपिणि द्वितीयपादप्रभृतिशेपद्वयसमवायमुदाहर-

(१) श्र० पा० २ पु० ना० ।

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तथेति * वृषेति प्रथमान्तस्य पदस्य पवमानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिङ्गेन क्रमस्य विरोधे सम्भवति ततो जघन्येन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * नन्विति * मत्सरादिपदवत्पवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्गत्वाच्च लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेति * एकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्य तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यत्वात्ततोऽपि जघन्यमित्याशङ्काशयनिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मरुत्वते इत्यस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादेकवाक्यत्वयोगमाशङ्क्य मरुत्वत इत्यस्य देवतावाचिनो वृषत्यादिद्रव्यवाचिपदानन्तर्यान्मरुत्वद्द्रव्यत्वेन सोमद्रव्यस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थं वृषादिपदैकवाक्यत्वापपत्तिर्मत्सरादिपदाना च वृषादिपदवत्सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः समानविषयत्व विप्रकर्षोक्तिमिषेण सूचयितुमाह * तदिति * स-
६०।१ मानवाक्याविरोधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय * केनयुक्तम् * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्कितोक्ता । प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके प्रथमाया कारकविभक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाश्रुतेः समाख्याविरोधमाशङ्क्य कर्त्तरि प्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याख्याताभिहितभावनाक्षिप्तकर्तृत्वाभ्युपगमेन कर्त्रधिकरणवार्त्तिकोपपत्तेः । प्रथमाया कारकविभक्तित्वाभावाच्छ्रुतिविरोध्याद्यादिनाख्यातस्य कर्तृवाचिता वैयाकरणानामुपगन्तव्येत्याशय तदसम्भवोक्त्या निरस्यति * नर्चेति * प्रकरणस्य क्रमविरोधमुदाहरति * क्रमेति * पूर्वं श्रुतिवाक्यविरोधाविषयत्वनास्तोत्राद्युक्तस्याक्रमविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य स्तोत्रपक्षमयुक्तत्या पाणिग्रामिन्युक्तं सामशब्दोऽत्र स्तोत्रवाची पूर्वं किमपत्येत्याशङ्क्य यज्ञायज्ञीयसामापक्षपत्याह * पूर्वं स्थितेति * समाख्याविरोधमुदाहरति * प्रकृतेति * वाक्यसमाख्याविरोधविषयतयाऽस्याशङ्कनात् । प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमे प्रतीयमानस्य तस्य दीक्षादिना विविक्तविषयत्वं विवृत्य क्रमसमाख्याविरोध यद्यपूर्वमुदाहरति * क्रमेति * लिङ्गनापूर्वकर्मप्रमाणत्वापत्तेः लिङ्गक्रमाविरोधोदाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गेति * सामान्यसम्बन्धापेक्षत्वेन लिङ्गस्याप्यतश्च सामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्यपि विपक्षपातात् बाधन विनिर्णयप्रकार न सम्भवतीत्याशय । श्रुत्या समवाये दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् लिङ्गस्य समवाय पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यर्थमादिशत्याः

समवाये [illegible]
पर्वणि [illegible]
श्येन प्र[illegible]
तद्विषयाया बर्हिःश्रुतिर्दर्वीभ्यासादयतीति बर्हिःश्रुतेः प्राप्तत्वेन विप्रकर्षायोगात् बाध्यत्वायोगमाशङ्क्य विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानोत्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोधपरिहारं च विना तात्पर्यस्यावधारणाभावात् । विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्धलक्षणबाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * एवमिति * प्राकृतवैकृतविरोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्सख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे पदैकाभिधानश्रुत्योः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या बाधात् श्लोकद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य च एकस्मिन्शेषिणि समवाये स्योनमित्येवोदाहरणमित्याह * तथा लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एतद्धेति * तदेवं ऽर्थविप्रकर्षो यत् स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षमादनाभिधानसामर्थ्यं मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेषं दर्शयितुमाह * इतीति * एकस्मिन् वैश्वप्रयोग शेषिणि पाश्वद्वयसाप्तदश्याख्यशेषद्वयसमवाये वाक्ययोर्विशेषमुदाहरति * वाक्ययोरिति * उदाहरणस्योपपादनपूर्वं विशेषमाह * उभयत्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सामान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साङ्कर्याद्विप्रकर्ष इत्याशयः । एकस्मिन्नभिक्रमणे शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहरति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपादनपूर्वं विशेषमाह * महाप्रकरणेन हीति * सन्दंशाभिव्यक्तावान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य सन्दंशभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय ग्राह्याभ्यामाद्यन्ताभ्यां अवान्तरप्रकरणपङ्क्तिभ्यां व्यवधानाद्यवान्तरप्रकरणिनः प्रयाजादेर्महाप्रकरणस्पर्शं विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तेस्तत्सन्निभूयावान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यासन्नवाक्यस्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याशयः । आद्यस्य युगलस्य द्वितीयकर्मणः पूर्वत्वात् द्वितीयस्य बाधात् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्गत्वापत्तेर्द्वितीयस्य पौर्वापर्यक्रमेणाद्याङ्गत्वात् द्वितीयाङ्गत्वापत्तेर्यथासंख्यक्रमेण त्यपगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषे क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य यथासंख्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च यथासंख्यक्रमेणाद्याङ्गत्वापत्तेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषिणि शेषद्वयसमवाये क्रमयोर्विरोधमुदाहरति * क्रमयोरिति * सादेश्य-
८।२।१ लक्षणस्यैव क्रमस्य विनियोजकत्वाभ्युपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

त्वाभावमाशङ्क्य सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोक्तृत्वात् पौर्वापर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोक्तृत्वसम्भव ऽव्यवाहितपौर्वापर्यदर्शनेन विनियोक्तृत्वानभ्युपगमाद्धस्तावनजनालपराजि-म्प्रकरणादिपौर्वापर्येवच प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासव्यकमे-…धे विनियोक्तृत्वापत्तस्तेन बाध सम्भवति न चेति सम्प्र-…ा युक्तेति परिहारसूचनाथा प्रत्यासत्त्युक्ति । एकस्मिन् …याख्यकर्मणि शाखिणि पौत्रध्वर्य्वोस्त्यशापद्वयसमवाये पौ …मिति विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति समान्यसमाख्याया बाध …ति । सप्तमपादसूत्रयद्व समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्या-…रमाख्ययोरित्यति * सन्दिग्धासन्दिग्धश्रुत्याद्युक्तोदाहरणे-षु…कैकस्मिञ्छ्रुपे प्रमाणद्वयसमवाय एकैकस्मिञ्छ्रुतिपि …ाय इत्याशङ्कासमयुक्तप्रकारविवेक सूचयितुमाह * … * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामप्यतिदेशाभ्युप… ानिकेष्वपि श्रुत्यादिषु बलाबलस्य विचार्यत्व वृत्तानुकी…र्तितानानि * एव तावदिति * एतद्व विवृणोति * … * शरमय भवतीत्यादीना प्रत्यक्षगम्यानां श्रुत्यादीनां … हर्वीष्यासादयतीत्यादिभि श्यने ऽनुमानगम्यै श्रुत्यादिभि सह पशौ चानुमयाना प्रयाजादिविषयाणा श्रुत्यादीना पशुपुरोडाश प्रयाजादिविषयैरानुमानिकै श्रुत्यादिभि सह बलाबलमनुत्पन्नमत्र चेह श्रुत्यभावाच्छ्रवणानम । बाध्यतइति पूर्ववार्त्तिकोक्तेन मार्गेण व्याख्ययमित्यर्थ । किंबद्वयाख्येयमित्यपक्षायाम्प्रत्यक्षाणामानुमानिकै सजातीये सह विरोध प्रत्यक्षाणा बलीयस्त्वमाह * तद्यथेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादरानुमानिकस्य परणाप लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतो ऽपि चेति * यथा कृष्णलेषु कृष्णलानवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितिश्रुतिप्राप्तावघातस्तुपकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुपरहितेषु कृष्णलेष्वशक्यत्वावगमात् बाध्यतइत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमात्रेषु वचनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणोपक्रमभाष्य मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्गत्वाभिधानात्कृष्णलगतस्यासामर्थ्यस्यालिङ्गत्व नास्तीत्याशङ्क्याह * मन्त्रेति * लैङ्गिकगौणमुख्यार्थविषयविनियोगप्रकारचिन्तायां मन्त्रव्यतिरिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्तनार्थं भाष्ये लैङ्गिकावनियोगास्यै लिङ्गविषयलक्षण तदित्याशय । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * प्राप्युक्त्या प्रापक विवक्षितत्वाल्लिङ्गदर्शनाक्ते प्रापकापाद्बलार्थत्वाद्यत्प्रापकमत्र लिङ्गनापादुर्बलनीयम् ।

तत्किमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवोक्त्यानन्यगतित्वलक्षणसाध्यता- या. प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भा- ष्यकृतो ऽभिमता ज्ञायतइत्याशय । भवत्वन्यार्थदर्शनस्य प्रा- पणसमर्थत्वाल्लिङ्गत्वम् । तस्य तु श्रुतिविरोधे बाधोक्तिर्न वेति पृच्छति* यत्पुनरिति *सन्देहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्व लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वे ऽभिहित कृष्णलावघाततद्वच तद्वैन्यत्राप्यानुमानिक्या. श्रुते. प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसिद्ध प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्यातिदेशानुमयाया. श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृत- वैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनयानुमीयमानायां श्रुतौ विरोधपरिहारार्थं बलवत् प्रमाणाविरुद्धार्थविषयतयानुमानाद्रा- द्ध्वरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्यायोगादसमर्थस्य च विनियोगा- योगादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुप- पत्तेस्तया श्रुते. प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयाया. श्रुते स्मातत्वेण पठ्यमानतयानुमयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतितुल्य- त्वावगमाद्धर्मे नुनौ जानता दम्पती कर्दैवत्वद्दर्शनिता विश्वरूप इत्या- देर्मातुलदुहितृपैतृष्वसयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्य- रूपस्य लिङ्गस्यानादरे ऽपि पैतृष्वसेयीं मातुलसुतां सगोत्रां च प- रीणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् बिभृयात् इतिस्मृत्यनु- मेयया श्रुत्या मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहानपेक्षादेरवक्तव्यत्वा- भावाद्वैपम्यसूचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रति * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैतान- त्विह वक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मू- लान्तरशङ्कया दूरोत्सारितत्वादयथार्थश्रुताश्रुतिमूलत्व मूलान्तरो- क्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीं यमीं प्रति आवयोर्गर्भे दम्पती प्रजापति- र्जनितेत्यभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्योन्य दाम्पत्यौचित्यश्रौतक- त्वे ऽनभिमतस्य गर्भेत्विति लिङ्गस्यौचित्येन वैवस्वतयोर्यमयमयो. तथा- द पष्ठयपुभिर्यमीमिथुनार्थं यम मो याच सतां नवमी युग्भिरनिच्छत्प्र- त्याचष्टइति शौनकस्मृतर्गर्भेऽरित्युक्त. पञ्चमीत्येनानायुक्तवाचम्या स्व- भ्रातर यमम्प्रति गर्भस्थावेवावां दम्पती जनितत्यभिधानापेतया भ्रातृ- भगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वायामाशङ्का मम सत्सपुरु- पान्तरापत्त च अपत्यान्तरेयो गर्भस्त्ज्ञातयोस्तावत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पती- तावद्य स्वभाविनी तद्वदस्माघप्यरेवान्योन्यमस्मत्कोयो गर्भो भविष्य- ति तज्ञातया श्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽस्त्वित्यथ यमीवचनस्य ऽपि भ्रातृभ- गिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यद्योतकत्वाविरोधसूचनार्थम् * न विरु-

क्रम * आयाहीन्द्रपथिभिरीणितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्वाभितृप्ताञ्जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति अस्यामप्यृचि घृतसेकतृप्तवपाख्य भागधेयं जुषस्वेत्युक्ते वपाया सेव्यत्वलक्षण नामन्त्र दृष्टान्तेनोपपादयितु यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दवाच्यमपत्य यथा च पैतृष्वसेयी पुसा भागो भजनीया सेव्या तथा वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधाने स्रुचौ व्यूहति प्राचीं जुहू प्रतीचीमुपभृतमिति, स्रुग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे च समानात्पुरुषदत्ता चायश्च जायत इत्यनेनैकस्मात्पुसो जाताभ्या भ्रातृभगिनीभ्यां पुरुषादत्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो वायश्च भाग्यस्त्रीसन्तानो जायतइत्युक्तेर्भ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्क्य निरासार्थमुत तृतीये सङ्गच्छामहै चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति य इवन्दीव्यमाना जात्या आसतइत्यनेनैकस्मात्पुसो जाताभ्या भ्रातृभगिनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्वभार्यास्वपतिसम्पृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येव जातेतृतीये तता वा जाते चतुर्थे विवाहाख्या सङ्गतिं कुर्म इत्येव दीव्यमानाः क्रीडमाना श्लाघ्यमाना जात्या कुलीना यस्मादासते तस्मादेकस्माद्भोक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधाने भ्रातृभगिन्यपत्ययार्दम्पतित्वौचित्यद्योतकलिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकरण दुहितु. स्वत्यनिद्वयभावात्सापिण्ड्यानिवृत्ते ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकाङ्कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

इति सपिण्डाद्वाहनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वसेयीमातुलसुतापरिणयनिषेधस्मृतिर्व्याख्येया अतएव ।

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ॥

मातुश्च भ्रातुरासस्य गत्वा चान्द्रायण चरेदिति ।

गमन प्रायश्चित्तमुक्त्वा ।

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपयास्ता. पतति ह्युपयन्नध ॥

इति पैतृष्वसेयादिपरिणयनिषेधे ज्ञातितैव सपिण्डताख्याहेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्वस्य पैतृष्वसेयीविदाषयात्वाभावे चतुर्थ्रपत्तरेतास्तिस्रश्चित्वस्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसु पुत्रिकाकरणे तृतीय पुत्र. पुत्रिकैवेति पुत्रिकायाः पुत्रत्वस्मृते । अभ्राते च पुस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृकादुहिता पुत्रिकाकरणात्पुस प्रतीचीन पुत्रस्थङ्गच्छतीति पुत्रिकाया. पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकाया. स्वभ्रातृ. पुत्र प्रति पितृव्यत्वापत्तेः।

पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायां पितृष्वसुर्यां दुहिता पैतृष्वसेयीति प्रतीतेर्मातृभ्रातुश्चासत्त्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृष्वसेयीमातुलदुहितृपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणविषयो निश्चीयते । वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यत इत्यादिवार्त्तिकं त्वभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याख्येयम् । मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवत् दुराचारत्वस्मृतिपितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावमनिश्चित्य परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम् । न केवलमानुमानिकस्यैव श्रुत्यादेः परेण लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाधः किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्र चेति * विपरीतबाधोदाहरणार्थं साधनविशेषलक्षणार्थो जातिनाऽध्यवसीयते । व्रीहिजातिरहितं यत्साधनं किं तद्यतस्तन्दुला भवन्ति तत्प्रोक्षितव्यमिति तन्दुलनिर्वृत्तिकरणता हि साधनं न द्रव्यतेति नवमाधिकरणभाष्यम् अर्थतः पठति * तदिति * श्रौतं व्रीहिस्वरूपमनादृत्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनांशलक्षणो स्वजातिना व्यवहिता, प्रमेयाख्यार्थयबलाबलवैपरीत्यादपि प्रमाणबलाबलवै-
८६३।१ परीत्यं भवतीत्याह * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * एतदेव लोकसिद्ध्योपपादयति * तथा चेति * श्रुतिलिङ्गविरोधापादनभाष्यस्य सूत्राकसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वृत्तवर्त्तिष्यमाणकीर्त्तनं करोति * एवमिति * किन्त्वाचदित्यादिपूर्वपक्षभाष्यलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिज्ञानुपपत्तेर्युक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * तत्रेति * श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमेऽपि यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनहेतुभूतं समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाम्नातं च रूपं तस्य विरोधविषयेऽपि तुल्यत्वात् श्रुतिकल्पनाविघातः तुल्यबलत्वोपपत्तिमदशान्तरेत्यनेनोक्ता यथाश्रुतर्विरोधाविरोधयोस्तुल्यं रूपम् । तथा लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टान्तेन लिङ्गस्य रूपतुल्यत्वं द्वयोरपीत्यनेनोपपादितया पूर्वार्धं व्याचष्टे * स्वत एवेति * श्रुतिलिङ्गजन्ययोर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन श्रुतिलिङ्गत्वोपपादनार्थं न हीति भाष्यं श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिशक्त्यैन्द्रोक्तिशक्तिविधानात् श्रुत्यावयलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादकत्वानुपपत्तेर्युक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * न हीति * रूपोक्त्या शक्त्यभिधानादज्ञानत्वज्ञापकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात् विनियोगात् प्राक् शक्तिनिरूपणं कार्यं स्यात्सिद्धैन्द्रीशक्तिजनितत्वादङ्ग-

त्यज्ञानबाधा न शक्येत्यर्थः लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-ल्लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं लिङ्गादपि सन्देहाख्यविचिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्याख्यातुमाह * नन्विति * इतः प्रामाण्यात् विक्षेपायोगमाशङ्क्य * नहीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्यं श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित् लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * परं पुनरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात् । ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्योत्पन्नस्य विक्षेपे ऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययो ऽनध्यवसायो वा सदसत्तासाधारणज्ञानरूपा विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावान्नैतदेवमिति वाचकाभावेन च विपर्ययायोगात्पारिशेष्यादिन्द्राङ्गत्वलक्षणैन्द्रीत्वसदसत्त्वयोर्मध्ये ऽन्यतरानिश्चयरूपो ऽनध्यवसायाख्यो भवति तस्याविरोधे ऽपि विषयसदसत्त्वादन्यत्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वाभावेनाप्रामाण्यात् बलाबलचिन्तानुपपत्तेर्बाध्यत्वे ऽपि न पूर्वपक्षहानि । यतस्तु कदाचनेति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदैवत्यो ऽयं मन्त्रो भवत्येवेति । एवं सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्यः प्रत्ययो भवति सप्रामाण्याविशेषाद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्वपक्षाभिप्राय इत्यर्थः । नन्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोधे मन्त्रस्यैन्द्रपरत्वायोगात् विज्ञानोत्पादकशब्दसहकारिताव्यपर्यवधारणाभावे विज्ञानापरपर्यायाध्यवसायाख्यनिर्विचिकित्सत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सा हीति भाष्यतदिहापि विक्षेपार्थे विचिकित्सोक्तिरित्यत्र व्याचष्टे * नन्विति * नतदिति परिहारभाष्यं विक्षेपे ऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्पनोत्तरकाले प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्क्यानध्यवसायाख्यविचिकित्साशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्गं वि ८६४।८
नियोजकमित्यन्तं शङ्काभाष्यं सिद्धान्तिनः सार्थकलिङ्गात्प्रामाण्यानुष्ठानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तात्प्रामाण्यं नास्त्येवेत्यधमर्थत्वं कुपितोक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विचिकित्सोक्तेर्विक्षेपार्थत्वव्याख्याया लिङ्गस्य चाप्रामाण्यबाधोक्तेरेतद्भाष्यविरोध शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या सविक्षेपत्वमुच्यते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः स विचिकित्साशब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्धः स एवात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्रामाण्याबाधाभ्युपगमे कथं लक्षणस्य चाप्रामाण्याबाधाभ्युपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञाततत्त्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो
वार्त्तिकस्येत्याशयः चशब्दार्थे एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्ग-
विनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषय-
परिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् श-
क्तिप्रकरणास्नानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोपपादकसामग्रीसद्भावे ऽपि
विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधा-
रणाच्चसामग्र्यभावात्सदसत्त्वसाधारणज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः ।
संशय एव प्रतिभाविरुतुल्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाक्रो-
क्तेनाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वरमङ्गीकुर्मः । न तु
विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो
वार्त्तिकस्यास्तीत्याह * नैव इति * संशयस्यानिश्चयतुल्यत्वात्
सन्दिग्धत्वोक्त्या नाध्यवसाय एवोक्तः । शक्तिप्रमाणाज्ञानमात्रस्य
च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरु-
क्ता वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोजकत्वायोगात्
आकाङ्क्षा च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शर्कराकाङ्क्षायामपि
सामग्र्यावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्र-
स्याकाङ्क्षानिवृत्तेः सामग्र्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगात् प्रा-
माण्यशङ्कैव नास्तीत्यभिधानार्थं यद्वेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे *
यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिप्रमाण्य-
मित्येतत्परिहारभाष्य सिद्धान्तिना सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवादयुक्त-
माशङ्क्य काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषयएवाप्रामा-
ण्य शङ्कित ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नव सिद्धा-
न्तिकमत मत्वा प्रकरणवादत्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्ती-
८६५॥ त्याह * परास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं द्रढयितुमा
ह * तदेतदिति * यद्वा सार्वत्रिकं लिङ्गाप्रामाण्य सि-
द्धान्त्यनभिमत न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं का-
ममिति भाष्येणाशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्य-
मत्रात भाष्येण पूर्वपक्षेनोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे *
अथ चेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभा-
ष्य व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेककार्यता विरुद्धेत्या-
शङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनेककार्यत्वादर्शनाद्विरो-
धोक्त्यर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अश्रु-
तार्थाश्रितदोषापत्तेः विरोधाशङ्कायं नन्वितिभाष्य व्याचष्टे * सकृदि-
ति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्त्यन्यायप्रयात विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघ-
न्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमथ तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * ऐन्द्रेति *
प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति ब्रूम इति भाष्यं व्याचष्टे * नेति *
इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तेः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे ऽसम्भवस्याश्र-
यणादित्यर्थः । अत इत्युपसंहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्तिं व्याचष्टे * तस्मादि-
ति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत
इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * वि-
धेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितो ऽवगतेर्विनि-
युक्ता गार्हपत्यस्योपसततमत्वेन समाहृतयोक्ते गार्हपत्याङ्गतोक्ता
भवतीत्याशयः । श्रुत्याख्यस्य वचनाभावे ऽपि प्रकरणलभ्यमामान्यस-
म्बन्धे ऽस्य लिङ्गाद्विनियोगो भविष्यतीति अत्राभिधीयत इत्यादिपूर्व-
पक्षभाष्योक्तानुभाषणार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपीति * वै-
दिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे लिङ्गादेः प्रामाण्येन
सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थो लिङ्गमित्य-
न्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य
श्रुत्यभावे ऽनुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वाभावेन प्रामाण्यापत्तेर्ब-
लाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यद्यपीत्यव-
ति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते
तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन सम-
र्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं
रूपाङ्गाङ्गिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना
सामान्यतो ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहात्सविशेषाध्याहारेण
यजेतेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपे-
क्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारण्योपपन्नात्सामान्यतः
शक्त्याख्यावगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गेनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे
समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावे ऽन्व-
यानवगतेरभिधानद्वारानेन मन्त्रेण यजतेति द्वारद्वारान्वयवाचिश-
ब्दकल्पने ऽन्यथा लैङ्गिकविनियोगान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या स्व-
गतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थं मन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ
इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्व ८६६॥
सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविघातात् प्रामाण्याविघातश-
ङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु यदीयमेवेति *
नापीत्यादि बाध्यत इत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थ-

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पायोगोपपादनार्थं यतस्त्वित्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्युक्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रशब्दस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यमालोच्यानेन मन्त्रेणेन्द्रोपस्थानमित्यर्थं ततो ऽर्थो च गम्यतइत्युक्ते सामर्थ्यादिन्द्रशब्दमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैकवाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानशब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिमलिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यीयकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्त्वत्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क्वचिदपाठादपाठे च विना विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थे शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गिविनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसामर्थ्यालोचनयोच्चरितेनाप्यनेन मन्त्रेणेन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयोगवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिधानक्रमासम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गस्वरूपो ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्रथमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनोपपत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिविकल्पनायोगोक्त्यर्थं तदेतदित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनैवोपकारेण निर्ज्ञातेन मन्त्रवाक्यस्य कृतायागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागाङ्गस्वबोधाख्यप्रयोजनत्वान्निराकाङ्क्षत्वं तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः समीहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यस्थेन सामर्थ्यशब्देनोक्तः । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * अष्टदोषत्वेनान्याय्यत्वोपपादनार्थं नित्यवच्चेतिभाष्यं व्याचष्टे * स्वतन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासेन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् * लिङ्गेन चेत्युक्तम् *चोदित सच्च कृतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं व्याख्यायाचोदित सत्कृतमित्यनेनाश्रुतं सत्कृत भवतीत्येवमश्रुतमिति भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदितस्यापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिं हेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्तम् * अन्यतराश्रयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वात् दापो ऽकृतनेत्याशङ्क्येतरन्न कार्यमिति निषेधाभावान्नियमस्य च स्वविषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावव्यापारात्प्रकरणमपि चोदितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्यनेनोक्तमश्रुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनादुष्टकरणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाणत्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चयत्ताबाधापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वोक्त्यर्थं यावांश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * श्रुतेति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्यं व्याचष्टे * प्रसिद्धेति * विकल्पपक्षनिरासोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याविरोधात्खल्वपीत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * विरोधोपपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्ययोरि ८६७।२
त्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * भाष्यस्य वाक्योक्तिव्याख्यायां मन्त्रोक्तिकृतप्रयोजनोक्तेर्नैराकाङ्क्ष्यसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थम् * निराकाङ्क्षइत्युक्तम् * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे द्वे अपि निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपो ऽर्थः साकाङ्क्षाभ्यां मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्यस्तस्माल्लिङ्गं श्रुत्या विरुध्यतइत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * एकइति * मन्त्रप्रकरणयोर्नैराकाङ्क्ष्ये सति हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीत्यादिवच्छ्रुतेरपि विनियोजकत्वायोगात् लिङ्गविनियोज्यपदातिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृतवाक्यत्वेनाविनियोज्यत्वे विनियोगयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्यपदैकवाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापेक्षत्वस्य निःसन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन सह तुल्यबलत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्योक्तलिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणापरितोषात्स्वयमुदाहरणान्तरं तावदाह * लिङ्गेति * होता यक्षन्मि ८६८।२
त्रावरुणा प्रशास्तारा प्रशास्त्रादृतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यजेति प्रैषः। प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणाभिधित्वात् स्वशक्त्या मैत्रावरुणयागे नियुङ्क्ते। ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियोक्तृत्वायोगाद्विनियोगार्थे प्रैषेषु मैत्रावरुणविधिर्न केवलेष्विति सूचनार्थं होत्रप्रवचनाधीनत्वविशेषण को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह *तत्रेति* मैत्रावरुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्नेतस्य प्रैष कर्तृत्वाशक्ते अशक्तस्य च विनियोगायोगात् वाक्येन प्रैषे विनियोगायोगमाशङ्क्य वाक्या

(१) प्रैषे मन्त्रानुपपत्त्यतिरिक्तस्य लिङ्गेन विनियोगावगमान्मैत्रावरुणविनियोजकस्य वाक्यस्य विरोधावगतेरुक्तोदाहरणतत्त्वम्। अनुवाक्यापूर्वकेऽपेव द्रष्टव्यं २ पृ० ।

घगतेन प्रैषकर्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्तृत्वबाधात् होतुरेव सामाख्यावगत यागकर्तृत्व बाधकाभावेन यागे नियोगावगतमैत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधोक्तौ त्वात्मनि चेत्युक्त केन परेण मैत्रावरुणो यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षायां स च परो होता नियाक्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो विशेष. स्यादिति सूत्रशेषोक्तेन न्यायेन विज्ञायतइत्युक्तेऽपकृष्टस्योत्कृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धेर्मैत्रावरुणादुत्कृष्टस्य होतुर्मैत्रावरुणकार्यकारित्वायोगान्मैत्रावरुणादपकृष्टस्यानन्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुणसदृशस्याच्छावाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरपरितोषात्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थे ऽपि तर्हि यागे समाख्यया होतैव कर्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गेन समाख्याबाध. प्रैषार्थेऽत्यनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्यैन्द्र्यधिकरणवार्त्तिके मन्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तः प्रैषमन्त्रानुरोधेनेह ब्राह्मणवाक्यबाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्ता श्रुतिस्तत्र विवक्षितेत्याशयः । कीदृक् लिङ्गमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतु समाख्यावगतप्रैषकार्ये यागकारित्वापत्तेर्योगनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्य. । स च मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशय. । मैत्रावरुणस्य प्रैषार्थकारित्वे ऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणे ऽनर्थक. स्यान्न युक्तो ऽनर्थको ऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैवानुदाहरणम् । ततश्चोपक्रमस्थेन होतुर्यष्टृत्वलिङ्गेनोपसंहारस्थस्य प्रशास्तुर्यष्टृलिङ्गस्य बाध. स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वगुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमे प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थवत्त्वेत्याह *गौण इति* आदिरित्यादिशब्दसूचित होतृशब्दस्य गौणत्वायोग प्रकटयितुमाह *अपि चेति* शङ्काशय प्रकटयन्नुपसहरति * तस्मादिति* होतृशब्दस्य होतरि मुख्यया वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणेऽपि वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् कार्यप्राप्तिरेव निमित्त वाच्या मैत्रावरुण एव होतृकार्यम् ऋग्वेदविहित करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतेत्याशयेन परिहर्तुमाह * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादित्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौणत्व न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजन्ति विनियन्त्योद्गातारः स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यर्त्विग्वाचिनोरध्वर्यूद्गातृशब्दयोस्तत्पुरुषेष्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यर्त्विग्वाचिनस्तत्पुरुषमैत्रावरु-
णवाचिता कल्पयितुं युक्तेति सूचयितुमाह * सर्व एवेति * अथाह
यद्धोता यक्षद्धोता यक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्मादहो-
तृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति
व्याहोतृषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राण: सार्व-
ऋत्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गौणता-
वसीयतइति सूचनार्थः सर्वशब्दः । अतो होतृलिङ्गत्वाभावान्नायं प्रै-
षमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रशास्तृलिङ्गत्वात् प्रशास्तारमेवेति नेह
लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसंहर्तुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रैषानुवच-
नमात्रविषय एव लिङ्गेन वाक्यबाधो नार्थेषु प्रैषानुवचनार्थेष्वित्याह *
न चेति * भाष्यकारोदाहरणमाक्षिपति * स्योनमिति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरो- ८६९।१२
डाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनशब्दवाच्यस्याभिधारणमाधारद्वा-
रा पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्धविष्कृतोपस्तरणत्वेनाके निश्चलत्वफल-
प्रतिष्ठापनपर्यन्तं सादनं मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठाप-
नार्थः स्योनादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्नि-
त्यादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थैकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषण-
प्रत्युदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्योनादेः सुमनस्य-
मानान्तस्य पदैकवाक्यत्वायोगे ऽपि तस्मिन्सीदेति त-
च्छब्दाद्वाक्यद्वयैकवाक्यत्वावगम्यते यद्यपि किं सकलस्यो-
नादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं
लिङ्गविनियोज्यत्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तर-
वाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वि-
तीयो ऽपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्येवं
विचारः सम्भवतीति परमतेन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * म-
न्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभे-
दायोगात्स्वातन्त्र्येणोक्तौ विधेयत्वाभावेनाङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात्
वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तेरहावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायो-
गात् सत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन
पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षालिङ्गानपेक्षितस्या-
वान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गवि-
नियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लि-
ङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाद्यकेवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

त्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थैक्याभावादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थैक्यस्य कल्पयितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साकाङ्क्षावयवत्वं नार्थैक्यकल्पन शक्तये हीत्यादिनोपपादितं यदीत्यादिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकतोपपादिता वाक्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्विरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याशङ्क्याह * तेनेति * वाक्यस्यात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्यविरोधोक्त्या चोक्तो ननु लब्धात्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्यानारूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्तेत्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयास्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सीदेत्यवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्तव्येत्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सूचिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षान्न विचारित इत्या-
७०॥ शङ्क्याह * तत्रापीति * साकाङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्मलाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहादबाधे तु निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्भावार्थं बाधकसदसद्भावविचार इत्याशयः। किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * तुल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्यसम्भवमाशङ्क्य पुरोडाशसादनं चेति चकारेण विभज्य प्रयोगो ऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने वेति वाशब्दाध्याहारेणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन कृत्स्नप्रयोगो ऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तदा चेति * लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। विभज्य प्रयोगस्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्यभेदाभेदयोस्तदर्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत एव च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यनवस्थितमन्त्रशास्त्रार्थ-

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते * कथं पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगापादकवैकल्पिकाभिन्ना भिन्नरूपतेत्यथशब्देनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादेर्मन्त्रस्य देवविष्ण्वादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वावगमात् एकस्यापि स्योनादे सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशेष्यभावापन्नैकार्थत्वं स्वतन्त्रार्थपरत्वं वेत्येवं वैकल्पिकानेकार्थत्वाविरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति * कथं प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽवस्थितस्योनादिसुमनस्यमानान्तमन्त्रपाठस्यार्थावगतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गेति * वाक्यबलीयस्त्वपूर्वपक्षार्थमथ चेति भाष्यं व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यदा त्विति * यथा लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्ते श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी। तथा यस्य येन सह सम्बन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते इति वार्त्तिकोक्तन्यायेन लिङ्गस्य केवलपदविनियोगे पर्यवसानायोगेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं प्रवृत्तेस्ततो बलीय इत्यभिधानार्थं तद्वीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुम् * श्रुतिर्वेत्युक्तम्* एवमित्यादिप्रयोजनमस्तीत्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्ट*एवमिति*तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादिरिति स्योनादिहउपस्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतोऽवगतेन सामर्थ्येन विनियोगान्निराकाङ्क्षं शक्यते कर्त्तुमिति यत्तु साकाङ्क्षत्वं कल्पयितुमारभते * तत्ताहिमन्निति * तच्छब्दाधीनं तच्च वैश्वदेवीतिवन्नैव वाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्वं कर्त्तुं शक्नोतीत्यध्याहारेण बाह्यं वाक्यात्मलाभहेतो साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादुपादानं प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन बाधादेकवाक्यत्वस्यात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यबलत्वं बलीयस्त्वं वा शङ्क्येतेत्याशय । स्योनादे कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियोगनिराकाङ्क्षोक्त्या केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो ऽपि सूचितः तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षोक्त्यार्थस्य प्रकरणगत इत्यादे विनियोज्यतेत्यन्तस्यादस्य श्रौतं व्याख्यानमकृत्वा स्योनादेर्नैराकाङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादे पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरणं स्योनादेर्नैराकाङ्क्षस्य स्पष्टत्वसूचनायेतिसर्वस्तावादित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्ट * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

(१) भाद्यत्यधिक १ पृ०

मे* न चेत्युक्ते*तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्वेण विना नर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकान्त्यपादव्याख्यानार्थम् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनमित्यस्य च भाष्यावयवस्यान्येनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादित्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशसादनाभिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनाख्यविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्ते सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावेन चोपस्तरणे विनियोगाक्षेपकस्तस्मिन्सीदेत्यस्योपस्तरणार्थत्वसामर्थ्याभावाभिधानात् पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यस्य तत्तथत्यादिना सामर्थ्यावगतरूपस्तरणविनियोगमात्रेण नैराकाङ्क्ष्योक्ते सादने च विनियुज्यमानस्य स्योनमित्यस्य प्रयाजकत्वाच्चिप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाक्षेपकसामर्थ्याख्यप्रमाणाभावेन सादने विनियोगानर्हत्वात्केरर्थोत्सामर्थ्याभावाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापीतरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दार्ढ्यायेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य सादने विनियोगनैराकाङ्क्ष्ये स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनियोगनैराकाङ्क्ष्य सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्योनं तदित्यतस्यति भाष्यस्य सदस्यनेन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्वेण सहत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यद्यति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदेति पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति भाष्योक्तस्य इतरस्योपस्तरणत्वादिति भाष्येण स्योनमित्यस्य चैकत्रोपस्तरणे सामर्थ्यस्य तथेति भाष्योक्तस्येतरत्र सादने पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्येण नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितेनाभाव दर्शयित्वा तच्छब्दालोचनयैकवाक्यत्वस्यावगतस्यार्थैक्यं विनानुपपत्तेरवयवद्वयस्येतरेतरविषय सामर्थ्याविद्य भावमाशङ्क्य सत्यं तस्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वादुपस्तरणे पूर्वस्य च पदै[2]कवाक्यत्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपेणोभयोर्मन्त्रयोरुभयार्थविषयशक्त्य भावाद्विनियोगस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति यत्स्योनादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसदनकरणोक्ति शक्त सदनं करोमीत्यतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्वायोगाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य सदनशब्दवत् स्यानसुदेवशब्दयोर्द्वितीयान्तत्वेन कृणोतिकर्मभूतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य प्रहरत्वसुमुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तशब्दस्य

---

(१) प्रकटनार्थमि २ पु पा० ।

(२) परैकेति २ पु० पा० ।

च स्थानापेक्षितस्यातृपुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च करणसमर्पकत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियाया रचनारूपस्तुल्यर्थत्वेन कृणोमिपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादे कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणोक्तिशक्ति स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावगतत्वान्मुख्येति वदता यत्स्योन तद्गत्स्येति भाष्येणात्मनिबन्धन स्वरूपनिबन्धन शक्त्याख्य धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्नित्यादेरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्य सदनक्रियाफलात्तदर्थत्वेन कृणोमिपदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्तसदनपरामर्शित्वसम्भवनैकवाक्यत्वानाक्षेपत्वात् बलात्कृणोमिपदैकवाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्ति पाश्चात्यत्वेन जघन्यति वदता सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येणेतरमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य श त्याख्यसुधर्मस्य तेनाकाङ्क्षा च सत्येकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्निबन्धने शाक्तकल्पनायोगान्निराकरण कृत ततश्च भिन्नार्थात्वान्न पौनरुक्त्यमित्येव सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थ । एवमप्येकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमित्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्यस्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयाजनमस्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथ सकलस्य ग्रन्थस्यानाकुलतेत्याशङ्क्याह * पूर्वश्रुति* को वा अर्थविप्रकर्ष प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत ८७३।१ इत्यादिना लिङ्ग बलवत्तरमित्यनन्नैकस्यावयवस्य स्वार्थेऽभिधानशक्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च श्रुतिकल्पनमात्रान्तरितत्वात्सन्निकृष्टो विनियोगाख्यश्रुत्यर्थे अवयवान्तरार्थे त्वभिधानशक्त्याख्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाऽभ्युपनीयत्वात्तस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनान्तरित्वात् विप्रकृष्ट इत्येववाक्यस्य लिङ्गापेक्षयार्थे विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वावगमादेकार्थ्ये च विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्त शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्कानिरासार्थं तत स्योनमित्यवयवद्वमित्यादिभाष्येण लिङ्गेन बाधापत्तेरेकवाक्यबाधायोगापत्तेर्विरोधस्यापरिहारार्थत्वमावर्ज्यैकवाक्यत्वोपगमनशक्तेर्लिङ्गरूपविधिप्रकृष्टार्थत्वेन वाच्यत्वस्याचितत्वात् वाक्य भेदोपपत्ते शक्त्यशक्त्याविरोध इत्येव शक्त्यशक्तिभ्यामविरोधित योपपाद्यत्वेन प्रयोगभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रकर्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

त्विलनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम्। अनेनापि चेति भाष्येण वाक्यस्य तन्निर्वाह्यार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया दृष्टार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमाणस्य चोक्तौ पौनरुक्त्यं तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यादिलिङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽवगते ऽप्यवयवान्तराकाङ्क्षिक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरार्थाभिधानशक्तेः कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्या च निराकाङ्क्षणावयवोत्तरार्थविशेषणीभूतस्वार्थोक्तौ च दृष्टार्थत्वापत्तरस्यार्थविप्रस्यावयवान्तराकाङ्क्षा कल्पयित्वान्तरभिधानशक्तित्वाकल्पनपूर्वकत्वार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्रोक्तौ च दृष्टसमवेतार्थत्वेनावयवान्तरार्थाकाङ्क्षाकल्पनाभावात्सन्निकर्ष इत्येवमाद्यशब्दादपि चेति भाष्यस्यार्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणाद्दार्ढ्यार्थत्वेनाथप्रस्तावान्तत्वात्मध्यमप्रस्तावार्थत्वं न युक्तमित्यनवद्यम् * तस्मादिति लिङ्गबलीयस्त्वसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं * तस्मादिति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृग्बलाबलमिति पृष्ट्वा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थं किं पुनरिति भाष्यमितिकर्त्तव्यतार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्देनतिकर्त्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तदनुमानद्वारविप्रकर्षायोगापत्तेः प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दौर्बल्यं वक्तुमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरणलक्षणकरत्वकथनार्थेतद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति * प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्योपपादनार्थेतिकर्त्तव्यतार्थित्वादिति सूत्रावयवः । न तु लक्षणकथनार्थेति न चेत्यनेनोक्ते वस्तुवृत्त्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभावे शब्दैकसमधिगम्ये ऽर्थे प्रामाण्याभावापत्तर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धस्तत्रैवैतल्लक्षणं वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया परमार्थतो विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्यं वक्तुं शक्ष्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * तदित्याद्युक्तम् * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयायं प्रश्नः किं तु वाक्यकमाभ्यां भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्वं परिहरति * अथ वेति * वाक्यात्तावदभेदशङ्का दर्शयितुमारभते * साकाङ्क्षेति * इतिकर्त्तव्यतान्वयं विना भावनाकर्त्तव्यत्वात्त्पर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्याकाङ्क्षाया शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वोक्तिः प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भेदो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यावतां पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं संहृत्यमानानां चैकप्रयोजनत्वं तावतां वाक्यत्वेत्येतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षायां पदसंख्यायां प्रमाणाभावे नैराकाङ्क्ष्यात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरणे ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानिरासार्थं सूचितं ऽवान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृतात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहीकृतत्वे ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोपपत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति वेदाधिकरणसूत्रभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां दर्शयति * अथ चेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रय लक्षणत्रयोक्त्यर्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीय लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाथ यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थमित्येव व्याचष्टे * तदिति * तत्व प्रकरणस्य प्रकरणत्व प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणेष्वनुवृत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽवयवार्थोक्ति. प्रकरणशब्दपर्यायो विध्यादिशब्दः तैस्तै प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थ. एतदेव विवेक्तु कर्त्तव्यस्येतिभाष्य तावत्तत्र प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति * इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्ति द्वेधा व्याचष्टे * कर्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सेतिकर्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेयत्वायोगाद्भावनाविधेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचनायानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यायोनुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वाकर्त्तव्यत्वोक्ते. स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेर्भावनाशब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्ते. साध्यार्थत्वे फलवाचित्वापत्तेर्वा पूर्ववाचित्व स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फल भवद्भावयेदनेनेत्यमिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगपत्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्वर्गादेश्च कालान्तरभावित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैककालत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभ. क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन फ-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरोदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोगसमवायोपपत्तिस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणाच्च फलं कर्त्तव्यमिति परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्त कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्रयोगसमवायोपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयोगबाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादेश्चान्तरालवर्त्तित्वाभावाच्च निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्ध्यर्थत्वाच्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन फल साध्यते नापूर्वे कृत्वेति भावार्थाधिकरणभाष्यं द्वितीयया पूर्वस्य कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणां द्रढयितुं तदवयव पठति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पूर्वस्य यज्ञकर्मपदोक्तस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृतोऽभिप्रेतेति दर्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्यार्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चाग्नमस्वः सञ्ज्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्याग्नेरञ्जितिमनुज्ञपमित्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदनातो हि तादृगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वाङ्गगुणत्वात्तस्य फलदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्फलस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतोऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फलेति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वपरामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्यार्कि द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यताविषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्तन्तपदद्वयस्याद्य व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यायां कर्त्तव्यतानुक्ताविति कर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वेनिष्पत्तावपि भावनायाश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाचिदितिकर्त्तव्यतयावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यता ऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्दस्यापत्तेः शब्दे च सिध्यर्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य निमित्ते च सूचनार्थं तवेति सप्तम्यर्थे तत्प्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगाकिः भावव्युत्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ ल्युजन्तयाकाङ्क्षणोक्त्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धे पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्धयै घञ-न्ततामुक्तायामलौकिकप्रयोगापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षाया शाब्दत्वसिद्धयै वाच्यत्व विवक्षितु परमतेन षष्ठीसमासमाश्रित्यैव व्याख्यातिव्याख्यायतद्व्यनेन सूचित साकाङ्क्षत्वापादकन रूपेणापूर्वस्य भावनाया वाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षाया शाब्दत्वोपपत्तौ तद्वाचि-शब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्याव्याख्यानापरितोषेण कर्मप्रत्ययेन प्रत्ययम-भिप्रेत्योपपादसमासतया क्षमतेन व्याख्यातु यद्वत्युक्ते ऽस्यां व्याख्याया पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्भनपदत्तान्वय पूर्वस्या तु वैयधिकरण्यादिविकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये कन चिच्छब्देना-नभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्य-व्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन क-थमितिशब्देन प्रत्यायन द्वितीये त्वपूर्वकर्त्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेना-पूर्वकर्त्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्वति शब्देन भावनाकर्त्तव्यत्वपक्षे श्रु-तनैव विधिशब्देनेत्यर्थ वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षाया-माह * एतदिति * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्व सिद्ध शब्देनत्यध्याहार्यं आकाङ्क्षाशब्दन प्रत्यायनशङ्का निवर्त्तयितु माह * तेनेति * भावनत्वश्राप्यभिधीयमानेत्यनुषञ्जनीय भावव्यु-त्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणत्वोक्ति आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य प्रकरणत्वानुपसहारेणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणाद-पूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्त्वशतयान्विता भावना विध्युत्तरकाल क-ल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगाच्चावमिकयाश्चापूर्वप्रयुक्तत्वो-क्तर्भावनाया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातु शक्यत्वाच्चापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचित प्रारम्भो हीति भाष्ययस्मा-च प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थे स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात् क्रियाया प्रारम्भो ऽवसीयते क्रियानवयत्वाच्चाकाङ्क्षाया क्रियारम्भत्व न सम्भवति तस्माच्चाभिधानानपेक्षाप्रकरण किं त्वशब्दयान्वितकर्त्त-व्यभावनाभिधानाच्याकयारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधान साकाङ्क्ष-भावेनाभिधान वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणपपादनायावयवार्थभेदेन प्रकरणोक्तयर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थ-त्वसूचनायेदानींशब्द क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयि-तुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतेर्वच-नविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्ततरारम्भत्वायो-गादव्याप्तता भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षायां तस्येत्येतेन कर्त्तव्यस्य भावनाख्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेऽर्थ वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवनारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भशब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गस्याविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षारूपेण भावनाभिधानस्यांशत्रयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमुपपादयितुमारभते * भावनेति * ऽयंशभावेनाभिधानक्रियायाः प्रयोगवाक्यव्यापाराद्यतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भत्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकत्वात्तस्यैव ऽयंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः। प्रयोगवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्तं यस्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भावितानिभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्तेत्यर्थः। फलाकाङ्क्षाया एव तत्रांशत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * फलेति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्षतयेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापेक्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयोर्हेतुत्वाभावेन प्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावक्तव्यत्वात्कथम्भाव एवेति कर्त्तव्यतालाभाभावान्तुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरकालत्वेनानादिभूतत्वादारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामालोचनापेक्षयेत्युक्तं वचनशब्देनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युपलक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः क्रियामात्रवाचित्वे ऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधानाख्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथारम्भवाचिनः प्रशब्दस्य स्वरसतः कथं किं भावविषयत्वावगमे ऽपि किं भावस्येतिकर्त्तव्यतालाभाद्धेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गवाक्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करणेति * स एव इति भाष्ये प्रकरणशब्दस्य रूढित्वेनायौगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावान्न तद्वशेनाकाङ्क्षाभिधानलक्षणतावसातुं शक्येत्याशङ्क्यारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्यायत्वात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वोपपादनार्थं पर्यायेण प्रकरणोक्तपर्यायं व्याचष्टे * स एव इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षोक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह * आदीति * दर्शान्तायान्तशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्दस्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे तत्समस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययोरारम्भ इति वार्त्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अनेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादिप्रयोजनानां चालोचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव विध्यादित्वं भाष्यकृतोऽभिप्रेतं नतु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तोक्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः। विध्यन्तमात्रापेक्षाया च कथं भावस्यादित्वे विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विद्ध्यादित्वप्रसिद्ध्ययोगापत्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादिभूतविधिभागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्यादित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिबलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं निराकर्तुमाह * इतीति * हेत्वर्थेनेतिकरणेनात एव मध्यसहितान्तादित्वाद्धेतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तेत्युक्ते प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरासायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन मध्योक्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जिज्ञासया प्रश्नपक्षे कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिध्यै प्रकरणस्वरूपस्य वाक्याङ्गत्वसिध्युपयोगित्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्य त्विति भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तेः प्रयोजनत्वाभ्युपगमे तन्मात्रपर्यवसानेनानपेक्षत्वाद्वाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयोजनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनादाकाङ्क्षानिवृत्तिलक्षणे पर्यवसाने सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्यदृष्टादृष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिसूचनार्थम् * क्रियत्यपीत्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्ये प्रयोजने पर्यवसितानां वाक्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयादविशेषमाशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणप्रयोजनत्वायोगात्तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः। वाक्ये पदानामन्योन्यान्वयादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलेशे ऽपि वृत्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्यान्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात्तु प्रकरणस्य भेदमते क्रमाम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्क्रमस्य दौर्बल्योक्त्यर्थं भाष्यं व्याचक्षाणो वक्ष्यामि इत्याह *
क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * तयोरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यमनकोदाहरणसद्भावादयुक्तमा-
शङ्क्य साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्र हीत्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽप्ये-
८७३।। कवाक्यत्वशङ्का येनेत्यवमुपपादयति * किमिहेति * सूक्तवाके-
त्युदाहरणभाष्यं सूक्तवाकाख्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससन्नि-
धिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
सिद्धान्तेनेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्त-
वाकविधायिना सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभा-
वलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाकैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवा-
क्यत्वात्तद्द्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य विधेयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकार्थ्यानापाद-
कत्वेनैकवाक्यत्वानापादकत्वं भिन्नप्रवृत्तित्वोक्त्या सूचितं मन्त्रब्रा-
ह्मणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकार्थ्याविषयत्वेनैकवाक्यत्वापादकमाश-
ङ्क्य विषयैक्ये ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदादेकवाक्य-
त्वायोगो ऽभिहितः । अग्नये पावकायेत्यादिवदिन्द्राग्नीपदस्याग्नीषो-
माख्यपौर्णमासीदेवताविशेषवाचित्वादग्नीषोमपदस्य चेन्द्राग्ना-
ख्यामावास्यादेवताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्ग-
विरोधाभावेन देवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्वहेतुकशेषोत्कर्ष-
सिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्योपपादनपूर्वं सन्देहोक्त्यर्थं तत्र
हीत्यादिभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * लिङ्गादिति * निष्कृष्टे त्विति भू-
तनिष्ठया देवतापदानुत्कर्षस्य कृत्स्नापदेशादुभयत्र सर्ववचनाम्नि-
ध्नेतदधिकरणसिद्धत्वं स्मारितं तच्छक्त्या विकल्पेन प्रकरणस्य
शेषप्रापकत्वपक्षे ऽविवृधेतामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्स्नस्येदं ह-
विरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायो ऽक्रातामिति शेषस्य बहुवचनेन
चन्द्रादिपदशेषाणामप्युदाहरणत्वं सूचितं देवतापदरहितानां शेषा-
णां देवताविशेषणवाचित्वायोगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमवे-
तदेवताविशेषणवाचितयैव प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषैः सह विक-
ल्पेन प्रयोगोपपत्तिसूचनार्थम् * तद्रहिता अपीत्युक्तम् * प्रकरणस्य
विकल्पेनानेकशेषविनियोजकत्वं मत्वा यावत् कृत्वं इति भाष्याव-
यवं समुच्चयेनानेकशेषप्रयोगार्थतया भासमानं सर्वप्रयोगमात्रा-
र्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्षे शेषोदाहरण-
भाष्यायामाञ्जस्याभावापत्तेरस्याः व्याख्याया परमतत्त्वसूचनार्थत्वादच्छ-
न्द द्विवचनयोगिनं शेषं द्विवचनयोगिना पदेन सहैकवचनवा-

गिनश्चैकवचनयोगिभि सह वैलक्षण्याद्विकल्प्योरप्यानर्थक्यापत्तेरे-कवचनयोगिना द्विवचनायोगिनश्चैकवचनयोगिभि सह विकल्पस्य वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसंख्ययोरेव विशेषणविशेष्यत्वावगते प्रकरणबाध स्यादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * अवैलक्षण्ये ऽप्य-ग्नीषोमपदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्राजापत्यादिपदशेषस्य चेन्द्रादिप दान्वये पाठक्रमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवताप-दशेषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयोगक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन वि-कल्पोक्त्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणैवोभयो पौर्णमास्यमावा-स्ययोः सर्वशब्दप्रापकत्वान्न लिङ्गविरोध प्रकरणस्ये-त्याशय । प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्थत्वादेवतान्तरप-दशेषस्य तु वाक्यान्तरस्थत्वाद्विषमशिष्टत्वेन विकल्पानुपपत्ते प्रक-रणबलीयस्त्वात्सर्वे यथा विकल्पेन प्रयोक्तव्या वाक्यबलीयस्त्वाद्वा प्रयोगसमवेतदेवतापदशेष एव नियमनेति सन्देहो न युक्त इत्याशये-नाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विषमशिष्टत्वे सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्थस्य शेषस्य वि-कल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्थस्यैव नित्य प्रयोज्य-त्वप्राप्ते वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यबलीयस्त्व विना स्ववा-क्यशेषनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोऽयविरुद्ध इत्याशयेन परिहरति * सत्यमिति * प्रकरणस्यापर्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गग्राहित्वादस-मवेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य चादृष्टार्थत्वाच्चाश्चैकसमभिव्याहृतवन चादृष्टस्यैकैकस्माच्छेषादृष्टसिद्ध्यवगतेरिद हविरजुषेतामित्यताव-तो विभागमन्त्रवद्विकल्पसम्भवे ऽवधीवृधतामित्यादेर्विकल्पायोगा च्छेषोदाहरणभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाञ्जस्यापत्तेर्यावत् कृत्व इति भाष्यावयवस्य सर्वप्रयोगमात्रैकयर्थत्वव्याख्यानायापरितोषात्स्व मतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयन्नन्यथासन्देह दर्शयितुमाह * असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयोगयोरविरोधपक्षायोगसूचनार्थो वि-रोधोक्ति· अवीवृधेतामिति शेषेणासकृत्प्रयुक्तनर्ण देवत विशिष्यर्ता प्रस्तर प्रहरेदिति प्रकरणकल्प्यासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्याया वा श्रुते शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टदेवताविशेषणोक्तिसा-मर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणयोर्द्व योरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषात्तुल्य बलत्वात् पूर्वपक्षोक्त्यर्थ कि नाध-दित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाख्यप्रकरणपूर्वकत्वन नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गा-दिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतेति पूर्वपक्षान्तरो-क्त्यर्थं बाधयतिभाष्य स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्धौ वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोक्तिं पदैकवाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषादयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्यान्वयायोग्यपदसमभिव्याहारमात्रे ऽप्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोपपादयितुमाह * फलस्येति * वाक्यस्य वाक्यार्थाख्यप्रयोजनलाभेन नैराकाङ्क्ष्यरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोपपादानपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्य सूक्तवाकमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभिधानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागाभिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पनस्यायुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावेन हीति * इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमासवाक्यविहितयागानुवादेन तदङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिरेकवाक्यतयोपचरित इति सम्बन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तस्यात्साक्षात्प्रकृतयागाङ्गत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनि रूपे सूक्तवाकस्याङ्गत्वसिद्धौ सामान्यसम्बन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाङ्गतया विहितसूक्तवाकस्यापनीतदेवतापदरूपाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्थान्यदीयदेवतापदैः फलस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुन शेषान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाङ्गत्वविध्यपेक्षितसामान्यसम्बन्धसिद्ध्यै प्रहरणाङ्गत्वद्वारा प्रकृतयागाङ्गत्वोक्तिरिति तथाशब्देन सूचितं सामान्यसम्बन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्थदेवतापदान्वयं स्ववाक्यस्थदेवतापदान्वयं च तुल्यत्वेनोभयसाधारण्याद्विप्रकर्षया वाच्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्ध्यर्थत्वं सामान्यसम्बन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदाम्नानमित्युक्तम् * भाष्ये चाभिधेयो ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्य श्रौतप्रहरणाख्यद्वारविशेषान्वयस्य सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय पूर्वकालत्वोक्त्यर्थाभिहित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागाभिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाङ्गभूतप्रहरणाभिधानद्वारा यागाभिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाकत्वप्रस्तरप्रहरतीति सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहृतश्रुतिविहितद्वारपरामर्शार्थैवशब्दः प्रकृतयागापूर्वसाधनभूतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिमात्रात सूक्तवाकस्य विशेषणीभूतप्रकृतयागसिद्धेः प्रकृतापूर्वलक्षणामात्रे प्रकरणव्यापारो न त्वङ्गतयावेदने यागेतिकर्त्तव्यताभूतप्रहरणाकरणेन सूक्तवाकस्य यागेतिकर्त्तव्यतात्वाभावात्प्रकरणाद्विनियोज्यत्वानुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणां च प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यायुक्तेः प्रकरणादित्ययुक्तत्वोक्त्या पशुर-

स्त्वादितिसूचयितुं प्रकरणाङ्गत्वविधिमात्रायागाङ्गत्वसिद्ध्युक्त्यर्थं भवतीत्युक्तम् यथो ऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणबाधसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्षत्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वनिरासे ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुत्कर्षायपदेवतापदैकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षासिद्धेः कथं देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिष्टदेवतापदैकवाक्यत्वस्यानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा सती पौर्णमासी देवतापदशेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यतानुमातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाम्नातानामेव शेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधान्नानुमानं सम्भवति वस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयाद्देवतापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणाम्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षाणां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षोत्पादनाशक्तेर्न प्रकरणस्यानुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरिति तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोग इति भाष्यावयवानुषङ्गेण परिहारार्थं तेनेत्यादिभाष्यं फलसंयोगैरिति वार्त्तिकेनानागतावेक्षणन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्विपरीतबाधपूर्वपक्षस्य चार्थेति भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न यदित्यादिभाष्य वाक्ये पदैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्षया सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वादव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवक्षुराह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्रयोजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्रापकत्वे वाक्याश्रयणे नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणे पाक्षिकः समुच्चयेनासकृत्प्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्रयोजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलाबलविपरीतपूर्वपक्षे तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयत्राप्यवधारणं कार्यम् । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशयं व्याचष्टे * अथेति । अनुक्तमुदाहरणं ज्ञातुमशक्नुवतः श्रोतुरज्ञानादापाततो ज्ञात्वापि निश्चेतुमशक्नुवतः संशयाद्वापि सम्भवत्येव प्रश्नः तावतिक्रत्वापि तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

रश्न्याधीनत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽनाम्नानाद्दब्धिमन्त्रस्य शुन्धनमन्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थाविषयत्वद्सामर्थ्यात्मकलिङ्गविरोधेन दब्धिमन्त्रस्य चास्पष्टलिङ्गत्वेनापि प्रकरणाविनियोज्यस्यायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य प्रकरणविरोधे कस्य चिदुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादेश्यहेतुकात्क्रमाद्भिषेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगतेरुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधिनैव लक्षणेन सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गाच्च किञ्चिदुदाहरणमस्तीति विपर्ययदार्ढ्याय सम्भवतीत्यर्थं । राजसूयइत्युत्तरभाष्यमाशयोक्तिपूर्वं व्याचष्टे * शङ्कृत्विति * कथं शक्यमित्येवेभिर्नैकस्याम्नायमानस्येति भाष्यवक्ष्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्येति सूचयितु तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधानलक्षणेन क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्यैव तावत्सप्रयोजनसन्देहोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं शौन शेपाख्यानादीनां सामान्यतो ऽङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्कयापि वाङ्गमानिज्याः स्युरिति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे ऽङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सन्देहविपर्ययाभावेनोपपादयन्यदि तुल्यबले सर्वेषां वाभिषेचनीयस्य वेति विकल्प इत्यध्याहारेण त्रेधा सन्देहोक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह * तेषां चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्गत्वयोः समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण त्रेधैव विचार्यतइति इनिकरणान्वयः । कैमर्थ्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरणस्येत्युक्तम् * आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकवाक्यत्वापादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च क्रमस्य तुल्यबलत्वोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्बन्धार्थत्वादाकाङ्क्षायाः सन्निधिं च विना सम्बन्धायोगात्सर्वासामाकाङ्क्षाणां सन्निहितावलम्बिनीत्वावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य वाक्यादिव सन्निधिलक्षणात्क्रमादर्थविप्रकर्षात् दुर्बलतातिबलाबलयेरदीत्पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चापि वेति भाष्यमेव विप्रकर्षादित्यन्तं च सिद्धान्तभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वेन महाप्रकरणान्तर्निकृष्टार्थत्वावगतेर्नार्थविप्रकर्षः सम्भवतीत्याशयेन कोऽत्र प्रश्नभाष्यव्यावर्त्यं सूचयन्नवान्त-
८७४॥ रप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत इत्यादि. सन्निधिविधानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्यां सूचयन्नवान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयति *नैव इति* अनेन चावान्तरप्रकरणवत्त्वेनाभिमतस्याभिषेचनीयस्य यदि शौनःशेपादिपाठकाले साकाङ्क्षत्वं स्यात्ततस्तत्सन्निधावाम्नातेन शौनःशेपाख्यानादिना स्ववाक्यार्थपरिपूर्णतायावान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वभिषेचनीयस्य विदेवनशौनःशेपाख्यानादिभ्यः प्रागेव निराकाङ्क्षीकृतत्वेनावान्तरप्रकरणवत्त्वायोगान्न तल्लक्षणैकवाक्यतावकल्पत इत्येव प्रकरणवत इति भाष्यावयवव्याख्या सूचिता । प्रत्यासन्नविदेवनाद्युल्लङ्घनेन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाभिषेचनीयाख्यस्य फलाद्युपकारापेक्षत्वतोऽक्लृप्तोपकारान्सन्निहितान्धर्मानुल्लङ्घ्यातिदेशतो धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणक्रमवत्त्वापत्तेः सन्निधिमात्रलक्षणे क्रमे शौनःशेपाख्यानादिनाम्नातेनाथैकवाक्यत्वं नावकल्पत इत्येव न विवृतिभाष्यावयवव्याख्या सूचयितुमाह * सत्यामपीति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्गत्वपादक्षित आहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवाक्यत्वोपपत्तेरनवक्लृप्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य प्रकरणाविरोधेनानवक्लृप्त्युक्तिमुपपादयितुमाह * निराकाङ्क्षस्य हीति * अभिषेचनीयत्वसर्वेषां राजसूयशब्दवाच्यानां सामर्थ्यपशुबन्धानां विकृतित्वेन प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथम्भावायोगमाशङ्क्याह * तदीया हीति * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्धौ कथम्भावस्य प्राकृतैर्धर्मैर्निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिद्धौ कथम्भावस्य पवित्राख्यात्सामयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसामयागपर्यन्तमनुवृत्तस्तन्मध्यपातिविदेवनादिरूपशौनःशेपकथम्भावेन विनियोग सिद्ध इत्याशय । अवान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसंहरति * अत इति * कस्याञ्चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिकं प्रकरणं न स्यादित्याशङ्क्याह * यस्या त्विति * प्रकृतमङ्गमनूद्य तत्सम्बन्धित्वेन वैकृतमङ्गं यस्या विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृतस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गात्पुरस्तादपरस्य च परस्तादवस्थितस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्गं यस्या विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं परस्ताद्वा प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्य पुरस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं यस्या विधीयते तस्या कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्तित्वात्कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गानुवादेन विहिताङ्गद्वयमध्यवर्तित्वाद्वा प्रकरणापपत्तिरिति यथायोगमध्याहारावृत्तिभ्यां योज्यम् । अभिषेचनीयेऽपि तर्हि माहेन्द्रस्य स्तोत्रमभिविकल्पत इति बाधेन प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्त्तित्वात्पश्वादिषु प्राकृत-
सान्निध्यनुवादेन विधीयमानसात्पदद्वयवत्प्रकरणपाठो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह *न चेति* शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनु-
ष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राङ्गत्वाभावेन स्तोत्रद्वारा कथंभावग्रहणायो-
गात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते
प्रकरणवत इति भाष्ये शौनःशेपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिं प्रकरण-
घटैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालभेन नैराकाङ्क्ष्यलक्षणपरिपूर्णत्वायोगादयु-
क्तामाशङ्क्योपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्तावर्थे ऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थ-
क्यमाशङ्क्यानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाम्नानमित्येवं रूपस्य
सन्निधिविशेषाम्नानस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्वं विनाप्येकसन्निध्यु-
पपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणविशेषणार्थेत्येवमुपपादयितुमाह *
अनेकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि
तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रक-
रणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * क्रमवद-
ङ्गत्वं विनापि क्रमस्योपपत्तिरूपं यादृशं नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकर-
णवदङ्गत्वं विनापि प्रकरपाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति क-
श्चित्प्रकरणवन्त प्रत्यङ्गत्वाभावे बहिरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठ-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेरित्याशयः। सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवदेकवाक्यत्वहेतुत्वात् क्रमस्या-
काङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाश-
यस्याकाङ्क्षानपेक्षात्सन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वानवगतेः क्रमे चाप्रत्यक्ष-
त्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं त-
त्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विप-
रीतबलाबलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्ति-
रूपत्वेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणतया ऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगति-
हेतुत्वात्संनिधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यत्वाव-
गतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षा संनिध्यपेक्षत्वे ऽप्येक-
वाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरण-
स्य दौर्बल्ये ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निकर्षाद्बलीयस्त्वमित्येवं निरासार्थं
वाक्येत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अत इति * क्रमस्य
सन्निधिविशेषमात्रत्वेनावान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येव तत्र सन्नि-
धिविशेषाम्नानसामर्थ्यादिति भाष्यस्य तत्पदव्याख्यया सूचनार्थं व्या-
ख्यातभाष्ये क्रमलक्षणपरअर्थापात शब्द. क्रमसमाख्याविरो-

धोदाहरणप्रश्नभाष्यमपि पूर्ववत्त्रेधा व्याख्येयमित्याह * क्रमेति * ८७।१
अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यनुवर्त्तमाने पुरोडाशाट्ठञिति स्मृते पौरोडाशिकसमाख्याया पुरोडाशविषयग्रन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरोडाशपात्रशुन्धनसम्बन्धाख्यविनियोगहेतुत्वस्य तद्धितशब्दकृतत्वेन बलीयस्त्वात्परदौर्बल्यसिद्धान्तोपयोगिविरोधोदाहरणत्वायोगाद्यौगिक्याश्च समाख्याया विनियोगहेतुत्वनिरासाद्रूढित्वाभ्युपगमेन सारूप्यमात्रेण विनियोगहेतुतया दौर्बल्यायोगान्न किञ्चिदुदाहरण सम्भवतीति वक्तुं शक्यत्वे ऽपि पौरोडाशिकसमाख्याया समस्ते दर्शपूर्णमासकाण्डे पुरोडाशानलङ्कृतिविषयत्वाच्छ्रुतितुल्यत्वशङ्कापि नास्तीति अतिशयोक्त्यर्थत्वेन पौरोडाशिकमित्युदाहरणभाष्यव्याख्यानमाह * पौरोडाशिकमिति * पुरोडाशपात्रशुन्धनार्थत्वाभावे पौरोडाशिकसमाख्यानुपपत्तिशङ्कापि समस्तकाण्डवाचित्वोक्त्या निरस्ता लिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगमे ऽपि पात्रशुन्धनार्थत्वानवगमात्पात्रविशेषसन्देहो न युक्तः पात्राणामेव प्रक्षालनात्मशुन्धनविधानाच्छुन्धनार्थत्वलिङ्गवशेन पात्रशुन्धनार्थस्वरूपविशेषावगमे ऽपि तु ग्रहादिपात्रशुन्धने ऽपि लिङ्गाद्विनियोगावगते क्रमसमाख्ययोर्द्वयोरपि बाधप्रसङ्गात्सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकरणाद्दार्शपौर्णमासिकत्वविशेषलाभ इत्येव सन्देहोपपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थे मन्त्रे समाम्नाते सतीत्येव तत्रापि व्याचक्षाणस्तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वारविशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणाविरोधस्य निर्णीते प्रकरणेनेति भाष्यव्याख्याया निराकरिष्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् *सामान्येनेत्युक्तम् * विनियोगविषयविशेषचिन्ताया फलतो बलाबलचिन्तार्थत्वसूचनार्थता समाख्यानस्येति भाष्याशयत्वस्य सूचयितुम् * इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्वोभयत्रेति पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किंशब्देन सूचितम् । पौरोडाशिकसमाख्याया पौरोडाशिकापौरोडाशिकसमुदायवाचित्वे ऽप्यर्थपरत्वाय श्रुत्यादिप्रमानवगतद्वारविशेषस्य पुरोडाशशब्दान्वयार्थत्वावगतेस्तद्बलीयस्त्वे पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थतोक्ता । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षाविनानुपपत्तेः सन्निधिमकल्पयित्वा ऽप्याकाङ्क्षाकल्पकत्वसम्भवात्समाख्याया क्रमाद्विप्रकर्षायोगात्येन तुल्यबलत्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदित्यादि स्यातामित्यन्तं भाष्यमतो इत्यादिवाक्यतया विच्छिन्न हि अप्यते ऽविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येव समुच्चयपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं यदि चेति भाष्यं च समाख्याया श्रुतितुल्यत्वाद् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमित्येकहेलया पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेव-
मित्यादयं विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति *
श्रुत्याद्यन्योक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टबाधन्योक्त्या
सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्ष इत्यपेक्षायामुपदिश्यते हि
हि क्रमे समाम्नानात्साम्नाय्यसम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपप-
त्तिमनागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावति प्रदेशे
मात्रया सान्नाय्यपात्रशुन्धनं तावत्येव मन्त्रसंहितायां शुन्धनमन्त्र-
पाठाद्देशरचितत्वेन क्रमे सादेश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्या-
यां तु सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वाद्विलम्बेनेत्यर्थः * क पुनरि-
ति * सम्बन्धस्यावाच्यस्य ऽप्यन्तर्णीतिसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो ऽभि-
धानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धेरेकस्मिन्नेव च क्ष-
णे सादेश्यसम्बन्धाभ्यामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्ष इति तुल्यबल-
त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु श्रुत्यभिधेयस्याङ्गाङ्गि-
सम्बन्धस्य समाख्यावाच्यं सम्बन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन श्रुतितुल्य-
त्वात्समाख्यायाः क्रमस्यैव प्रकरणाद्विव समाख्यातो ऽप्यर्थविप्रकर्ष
इत्याशयः । निर्ज्ञात इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारोक्त्यानर्थक्यमाश-
ङ्क्य परिहरति * निर्ज्ञात इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं
तावच्छङ्कते * कथ पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्योपकारित्वेन
प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य
च क्रमविषयापेक्षत्वादविरोध इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति *
नैष इति * लिङ्गाच्छुन्धनसयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन क्रत्वङ्गत्व-
बोधकत्वे शुन्धनस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-
साधनांशलक्षणामात्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांश-
लक्षणया चानर्थक्यं परिहृते ऽपूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां
प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्यं परिहृते
पूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणाम्नानात्सयोधात्यागतिसूचनार्थं
प्रकृतदर्शपूर्णमासापूर्वयागसम्बन्धितयोर्थापादधारणोक्ता । परिहा-
८७६।· राशयाभानाच्छङ्कामपरिहृतां मत्वा पुन शङ्कते * नन्विति * परि-
हाराशयं विवृणोति * नावदयमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरणगतत्वेन
कृतार्थत्वादानर्थक्यपरिहारं ऽप्यन्येषां पुरोडाशान्यथागतानां प्र-
करणिनां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वाश्रयप्रयाजादिरूपा-
र्थासिद्धेर्मन्त्रस्य सर्वार्थत्वमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागान्तरपात्रशुन्धना-
ङ्गत्वाभावाच्छुन्धनस्यामन्त्रकत्वे ऽपि वैगुण्यानापत्तेर्यागान्तरा-
णां कथंचिदपि मन्त्राभावे ऽननुष्ठानं दृष्टान्तं ऽश्रेषु कर्मसु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमन्ये परिकिञ्चिद्धूयते च शुनाशने । सम्वत्सरकृतं
पापं तत्पावमानीभिरिदं पुनामीत्यादिलिङ्गाच्च वैगुण्यं धाव्य तच्च
प्रोक्षणादिष्वङ्गान्तरेषु मन्त्रसङ्कावाच्चोपपद्यत इति परिहारसूचनार्थम्
* मन्त्रान्तरैरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वे च प्रकृतकत्वन्वयाख्यसा-
मान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्ध-
नाख्यद्वारविशेषान्वयविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य स-
न्निपत्योपकारित्वेन प्रत्यात्मिकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्ते-
षां चापूर्वाणां धर्मान्वय ऽन्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायोगा-
च्चत्प्रकरणमेकैकयागापूर्वसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषा-
न्वयविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण साान्नाय्यपात्रशुन्धन-
विषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयत्वान्यालोचननि-
मित्तविक्षेपशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया
द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसान्नाय-
पात्रविषयतयोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वानवधारणाद्विरोध
इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तदर्शपूर्णमा-
सार्थत्वेनानेकविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पितैकविषयश्रुतिवि-
षयोपसंहारसम्भवाद्विरोधापत्तिरित्याशङ्क्यानेकविषयत्वे पौरोडा-
शिकसमाख्यानर्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षिणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारा-
न्वयार्थैव समाख्येत्यवसायाद्विरोध इति परिहारं सूचयितुमाह
* समाख्या पुनरिति * लौकिकीत्यत्र भाष्यमवैदिकत्वेनास्याः
समाख्याया वैदिकऽर्थे प्रामाण्यायोगोऽस्त्वर्थमिति भ्रमं निवर्तयितुं वि-
प्रकर्षात्समाख्या दुर्बला न त्ववैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षादिति *
समाख्याकृतेन सम्बन्धेन सन्निधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्प-
नाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्बन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्बन्धस्यै-
कत्र सम्बन्धिद्वयविधानाख्य सन्निधिं विनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षा-
कल्पनाशक्तेर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोत्कर्षस्योपदिश्यते हीति
भाष्यस्य साान्नाय्यपात्रशुन्धनेन सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूप-
सन्निधिः क्रमपाठेनैवोपदिश्यते ऽवगम्यते समाख्याया नावग-
म्यत इत्येवं सशब्दस्यैवकाराभावार्थत्वाद्बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वा-
त्सम्बन्धशब्देन सन्निध्युक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं द-
र्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्वे ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रक-
र्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरस्त-
त्वाल्लौकिकीत्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य नैदिकाद्राङ्गिसम्ब-
न्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थं-

त्वेनोपपादयति * लौकिकस्त्विति * यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्यं लौकिकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तिनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याज्ञाताशयशङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्विति * नैष इत्यादि न प्रमाणमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * कीदृगुत्तरमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * एतदेवभाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयवतात्पर्यतस्तावद् व्याचष्टे * पौरोडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयवस्याशयं तावदाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वेनानाप्तत्वेनानाप्तत्वदोषाभावात्पुरोडाशाङ्गमितियौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूलभूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्नाप्रमाणामित्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वाच्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तेर्न तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वसम्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्ययुक्तम् * तदेतदवैदिकत्वे ऽपि शब्दस्य प्रामाण्यं दृष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सान्नाय्यपात्रशुन्धनक्रमे शुन्धनमन्त्राम्नानं दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणं शुन्धध्वं दैव्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूहरूपः शब्दो वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडाशिकशब्दो ऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणमित्यर्थः । न हीति भाष्यावयवं पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वा-
८७७।२ त्त्यर्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्य क्रमाम्नानादिदर्शनपूर्वं श्रोतृणां सर्वत्र क्रमाम्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्रवृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदाविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयवं व्याचष्टे * समानेति * पदानामन्योन्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहेतुभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदेनानभिधाने ऽप्येकवाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वात्पदार्थस्य चानन्यप्रमाणकत्वादर्थोक्तिद्वारैकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तेत्याशङ्क्य वेदानुक्तस्याप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वदर्शनेन ज्ञातुं शक्यत्वान्न वेदो वक्तेति परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम् * उपपद्यत इतिभाष्यावयवं पूर्वमैन्द्रियकत्वोक्तावपि शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदविषयत्वाभावोक्तिपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तर्ह्यप्रामाण्यं पुंसां स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * दृश्यत इत्यनेन

प्रत्यक्षमूलतोक्ता । पुरुषदोषनिरासायानादित्वं नैरपीत्यनेनोक्ते ऽन्ध-
परम्परान्यायनिवृत्त्यै दर्शसम्भवोक्तिः । ये त्वित्ति भाष्यावयवम-
तीन्द्रियत्वं सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकबाधापादनैन्द्रियकदृढी-
करणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * बुद्धादिवाक्या-
नामपि तर्ह्यप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयताभ्युपगन्तव्येत्यतिप्रसङ्गशा-
ङ्कां वैधर्म्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकान्त * तस्मादिति परि-
हारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यते
इत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः क-
ल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणाकाङ्क्षादिकल्पनासि-
द्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदभि-
प्रेत सम्बन्धो ऽवकल्पतइति सूत्रव्याख्यावार्त्तिकेन सादेश्यस्य क-
ल्पनीयत्वोपपादनाद्बुद्ध्यादिपरामर्शित्वायोगेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्या-
सामर्थ्यान्नोत्कर्षो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * श्रुत्यादिबाध-
प्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्थत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्ता-
वुक्तायां सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतश्रुत्यादिपरामर्श
एव युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थम * विज्ञानेत्युक्तम * बाधान्तर-
प्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगसिध्यै मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोक्ता । बा-
धान्तराणां बुद्धिस्थत्वे ऽपि श्रुत्यादिबाधप्रकारोक्त्यैव ज्ञातप्रकारो-
क्तेः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोप-
योगाभावात्तत्प्रथा न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञा-
पनरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे चानाप्तोक्तत्वदोषाभावा-
त्सामान्यादिशास्त्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तृपरम्परामृष्ट-
प्रतियोगिशास्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिष्वपि
सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भवे प्रका-
रान्तरकल्पनायोगाल्लिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै श्रुतेरवश्यानुमेय-
त्वादनुमितायाश्च श्रुतेः सामान्यशास्त्रादिवद्विषयव्यवस्थया विरो-
धपरिहारायोगात्प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगात्तुल्यबल-
त्वेन विकल्पापत्तेर्व्युत्पादितमपि श्रुत्यादिषु परदौर्बल्यं न सम्भव-
ति शास्त्रार्थे प्रतिपत्तृ परम्परामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य फलदोषच-
च्छब्दे संक्रान्त्ययोगाच्छब्दज्ञानमिथ्यात्वापादकदोषत्वानुपपत्तेर्लिङ्गा-
दिषु प्राप्तबाधायोगेनाप्राप्तबाधाभ्युपगमे तु तेनैव हेतुना सामान्य-
शास्त्रादिष्वपि अप्राप्तबाधापत्तेः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभा-
वेन विशेषशास्त्रानवरुद्धे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः सार्व-
त्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेन क चिद्बाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेकप्रकारत्वस्य चायोगान्न क्वचिद्बाधः सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्रश्नस्य श्रुत्यादावपि साधारण्यापत्तेः श्रुत्यादिविषयत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधान्तरविषयत्वेन प्रश्नं व्याख्यातुमाह *प्रत्यक्षेणेति* स्तम्भो ऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषयप्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्संप्रयोगजकत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासाः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षाभासो ऽनुमानेनानुमानाभास इत्येवं यथास्वं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः श्रौतुम्बरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्ववेष्टनादिस्मृतिः । आप्तस्य मन्वादेरविगीतया नारमानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्यया स्मृत्या केदारं पातयद्द्दर्मित्यायनादिपरियण्ड्यादिस्मृतिः । भार्यास्वतथाविप्रस्यत्याद्यास्स्मृतिरपि ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिमित्याद्यया अदृष्टार्थया न जातु ब्राह्मण इन्यादित्यादिस्मृत्या जिघांसन्तमजिघांसीयाद्विद्वांसमपरक्षणादिदृष्टार्था पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूयराज्ञे निवद्यनिवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा मातगृह्णीयादित्याद्यया ग्रामादितत्त्वेऽप्यनायुक्तपुत्रप्रतिग्रहादिविषयत्यानिप्रभवया स्मृत्या न दोषः अग्र अन्यजातमस्तीत्यादं दापा ऽपत्यमन्यात्पादितं नास्तीत्याद्याभयाविस्मृत क्वसफपुत्रनिषेधादिलिङ्गत्रासप्रमया यस्य यत्नापादितागि प्रकर्ष इत्याह * स चेति * तदन्येषामत्यादरधिकरणार्थोपसंहारभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमानादियाथप्रकारात्त्वर्थादयत्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्य व्याख्यायत्वं सूचयितुमधिकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति * एवमिति * सामान्यादिविषयाया श्रुतेरपि विशेषादिविषयेण बाधात्वस्य विशेषविषयायाश्च समाख्याया सामान्यविषयया समाख्यया प्रति बाधकत्वस्य सजातीयबलवल्लिङ्गं अर्भिहितत्वान्नित्यं श्रुतबाधकता समाख्यायाश्च बाध्यता न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं यथाभाष्यावस्थितानाम * सम्यद् युक्तम * अधत्यादि न तन्निष्प्रत्यन्तस्य भाष्यस्याक्षेपपूर्वमतश्चाधिकरणात्स्थितिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं तथा परमतेन व्याख्यां दर्शयितुमुपन्यस्यति * इदानीमिति * श्रुतिलिङ्गादिमात्राश्रयणा । तत्र तत्रति पौरस्त्यायोगमाणक्य यथा विभक्तश्रुतिलिङ्गादियुगठविषयायन विध्यादिपादेनायम * इयाइंवादिग्युक्तम * यादृत भाष्य व्याख्य

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति *
प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * त-
त्रेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षा-
सांनिध्ययौगिकत्वरूपाल्लिङ्गादिविनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य
श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैन्द्रादिकं प्राप्तं सल्लैङ्गिकादिविनियो-
गज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यत इत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थे श्रुत्यादि-
विरोधेऽनुमितश्रुतितया विनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधा-
योगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायो-
गेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्रागवस्तुनो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौ-
त्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोत्पन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्या-
दिजनितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षालोचनया वास्तव-
नैराकाङ्क्ष्यमध्यवसायश्रुत्यनुमानमृषात्वावगतिसूचनार्थत्वेन भाष्य
स्यपूर्वशब्दव्याख्यार्थम् * पूर्वमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे
* यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्भिन्नोपपत्तेरि- ८७८।५
त्ययुक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपाणां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोग-
कारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च श्रुतेरभावादसिद्धेयमुपपत्ति-
रित्याह * यदपीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलतैवापद्यत इ-
त्याह * अथ स्यादिति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुते-
रवस्तुनोऽसत्त्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चाद्बाधा-
भ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेना-
नुमतयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशेन नैराकाङ्क्ष्याध्य-
वसायायोगाच्छ्रुत्यनुमानमिथ्यात्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सू-
चयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *
कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्यादूष-
णोपसंहारपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाध- ८७९।१
ग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यद्यप्येष ग्रन्थः श्रुत्यादिबलाबलप्रकरणा-
न्त:पातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटत इति
कृत्वोत्कृष्यत इत्यर्थः। तत्रेति सर्वनाम्ना प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृत-
बाधान्तरविषयभूतप्रत्यजिनो जातास्तस्य तेनेतरस्य त्वित्याद्या तद्य-
था मनुष्यराजआगते अन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतम्वाक्षदन्त
इत्याद्यर्थवादप्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पये-
दित्याद्यामागामनागामदिति विधिरेत्यादिविधिश्रुतिप्रभवयागो ब्राह्म-
णाऽतलाम्भांसिनाच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् न निन्दा ताडने कुर्यादि-
त्याद्यया सूर्यादिदेव धूमवज्जन्दयादित्यादिस्मृत्या विधाद्दचतुर्थेऽन्हि

वधूवस्त्रपरिधानाद्याचारः । वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्लेच्छानां हस्त्यादौ पीलवादिशब्दप्रयोगाचारो ऽभियुक्ततराणामार्याणां वृक्षविषयप्रयोगाचारेण । अक्ताः शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन घृतस्तवनेन दुर्बलक्रमाश्च वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदवाक्यं बलवत्पदार्थाश्रयणं श्रुत्यादिनिमित्ताचमत्वाच्यन उपसंहारस्सम्मृगादिपदमुपक्रमस्थेन वेदपदेन सान्नाय्याज्ययोरित्यन्तास्वपदार्थे अवघाताद्योपधे नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुरोडाशस्यारादुपकारित्व सान्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहोतीति विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविशेष्याविशेष्यरूपानेकार्थविधाने गुणविधिपक्षे ऽल्पार्थविधानेन पक्षस्यार्थस्यानेकगामाव्यादिशब्दत्वम् एकगाशब्दत्वेन एकस्य च शब्दस्यानेकव्यक्त्याकृत्यर्थत्वमेकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्प्यत्वादल्पबाधेन सामवेदात्पन्ने वारवन्तीयादियजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यौचैस्त्वरूपेण परशाखाविहितं वार्तामात्रेणावगतं यावत्स्वयं श्रूयते तावत्स्वशाखाविहितेनाग्नीषोमीयादर्शादशकपालत्वायैकादशकपालत्वादिना नित्यं सामधेनीपाश्चदशं वैश्यनिमित्तेन साप्तदश्येन नित्यं पाश्चदश्यं नैमित्तिकवशात्सात्पदश्यम्पुरुषार्थनैकेविंशत्यादिनानारभ्याधीतं साप्तदश्यं प्रकरणाधीतेन पाश्चदश्येन सर्वस्य दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तुरुद्गात्रपच्छेदपौर्वापर्यात्सर्वस्य दाक्षिण्यादाक्षिण्ययोः पौर्वापर्येणापद्यमानयोर्विरोधे पूर्वपरया प्राकृतं बर्हिरादि वैकृतेन शरादिना । प्रयाणवचनाश्रितं श्यनप्रकृतश्येनेषु उद्गात्रकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्विक्कर्तृकत्वेन । निप्रयाजेन निगदेषु परसम्बोधनार्थेषु उपांशुत्वं समयाजननार्थेत्वेन ।

आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ग्रहणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताभयमैन्द्रपुरोडाशादौ साम्नायविध्यन्तादिद्रव्याश्रयेणौषधाविध्यन्तादिना । पञ्चाद्घ्याम्नातमुपांशुयाजाधिकारभूतं सारस्वतं कर्मामावास्यायामुपांशुयाजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वाम्नातेनाग्नीषोमीयविकारभूतताप्राप्त्यावेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्तकेनाऽल्प पञ्चदशरात्रे ऽग्निष्टुत्कर्मापर्यासुब्रह्मण्याप्रवर्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्द्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन गौणं यद्विमेन्द्रप्रकाशक कुशास्वरूपं मुख्येन कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पदादिना साधकाद्यं परिकश्चित्प्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविहितमुपांशुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे नाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापयाऽङ्गधर्मो दीक्षणीयादौ पर्वकालत्व प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति यत्तत्तत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यतइत्यर्थः । सर्वशब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः । किञ्चेति भाष्येणाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविषयमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्य सामान्यशास्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं होमादि अप्राप्तं ततो विरोधाभावात्किं बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन भासमान बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्यापि सामान्यशास्त्रादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानपहृतराज्यानामपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहोमादिवदविरोधविषयभूते ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरणत्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनातुल्यत्वात्सार्वत्रिकबाधापत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपे- ८८०।२
णाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोजकत्वरूपेणाभावापत्त्युक्त्यै विनियोजकस्येत्युक्तम् । अनेन च किं बाध्यतइति भाष्यस्थस्य किंशब्दस्य स्तोकवाचि किञ्चित् शब्देकदेशत्वात्किमिव च रेतो विक्रियतइत्यादिदर्शनाद्वा स्तोकवाचित्वाभ्युपगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याथवा यथाभ्युपगमेन च समस्तार्थत्वाचित्यमभ्युपगम्य सर्वेष बाध्यतइति भाष्यार्थः सूचितः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिबन्धनत्वादविरोधविषये प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽसत्तुल्यत्वापत्तिरित्याशयेन * यथेति * सामान्यादिशास्त्रस्यापर्यवसानाद्विशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

ज्ञानभेदायोगात्क्वचिदशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क्वचिन्नेत्यनुपपत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकवच्छास्त्रस्यासत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषय ऽप्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगाद्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्तिः । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा विपरीतबाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञानभेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति * सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधोऽस्त्वित्याशङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानोत्पादने शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशक्तेरप्राप्तबाधवादिना ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्त्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्द । नहीति वार्त्तिकावयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य सदसत्त्वविरोधात्तज्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमेकस्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदान्न विरुध्यत इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकात्तग्रहणाग्रहणविरोधवत्तद्दृष्टान्तत्वेन चोक्ता धानन्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधाद् गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क्वचिदश ज्ञानजनकत्वं क्वचिन्नेत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याशभेदे ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणविरोधायोगा न चात्रेत्यनेनोक्तं । प्रमातृभेदाभावे ऽपि विषयभेदेन तदधीननिरूपणाज्ञानभेदादज्ञातज्ञानाख्यशासनात्मकशास्त्ररूपभेदावगते सदसत्त्वविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सकृच्छ्रुतस्य शास्त्रस्यानेकार्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशय । सामान्यशास्त्रस्य च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदेशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयत्वाभावाद्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थविदेशपक्षयो शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदाचिद्विषयत्व भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागगामिपदार्थसमुदायव्यापारातिदेशयोरपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसायित्वादतिदेशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामङ्गाख्यानां च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * आकृतीति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे सामान्यवाचिना ब्राह्मणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणाया प्रकृतिसादृश्योक्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थावान्तरकार्यलक्ष-

णाद्यारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन नाभावाद्व्यक्तीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न सम्भवनीत्याशय.। व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहारायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण स्वविषयानिवृत्तिलक्षणाबाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्विरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चिद्व्यक्तेः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन तेतो ऽवश्यमित्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणबाधनिरासेन निवर्त्तनाख्योत्कालनलक्षणो ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः। सूत्रकृत्सम्मत्या किं चिद्वर्जनायोगं दर्शयितुमाह * तथा चेति * अनारभ्यादिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्तेस्तद्वर्जे चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्तहेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्ष्याच्चोदकाभावापत्त्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादितिचेदिति सूत्रेणाशङ्क्य न चोत्रनैकार्थ्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्त्रुवादिविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्ष्यकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽप्यनारभ्यविध्यप्राप्तप्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सक्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधिदृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चेदित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाघमनहोमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिकत्वादनुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्त्रुवादिप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्जनानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमेनानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः शेषो ऽनारभ्यविधिर्वेति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारायानारभ्यविधान प्रकृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

न्तमुपसंहरिष्यंश्चोदनार्थकात्स्न्यार्थतोऽर्थं प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धत्व-
शङ्कोत्तरसूत्रव्याख्यास्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च वर्जनव्यापाराभावात्स-
म्भवद्वर्जनव्यापारस्य च वक्त्राशयस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न कि-
८८१॥ ञ्चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावदिति *
वक्त्राशयानुरोधेन पुंवाक्यस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापारं वि-
नापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्रयुक्तं
तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येव वक्तुर्हृदये वर्तमानतया वर्जनं सर्वविदिति
हृदये वर्तमानो ऽर्थो हृदयार्थ इति मध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनो-
क्तेवर्जनस्याशब्दार्थत्वे सत्यनादृत्य त्वमाशङ्क्यानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वे-
नाप्रत्यत्वसूचनायेश्वरेत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्क-
ल्प्यव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदसत्त्वविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशा-
स्त्रस्यैवापर्यवसानाद्व्यक्तिपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वानुपपत्तेः शास्त्रान्तरक-
ल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादि-
ष्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वादवश्यम्भाविबाधकल्प्यसिद्ध्यै यदि सामान्य-
शास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवदविरोधविषये
ऽपि बाधापत्तेर्नोपकल्पतइति यदीतिभाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्त्यर्थमथेतिभाष्यं प्राप्तस्य सामान्या-
दिशास्त्रस्यापकस्य बाधेत्येवमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाध-
कविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य प्राप्तं चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधे-
कल्प्यसिद्ध्यै प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयश्रु-
तिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्त्ययोगात्कल्पितायाश्च श्रुतेः प्र-
त्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यबलत्वापत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा क-
ल्प्याया एव पाश्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तेः कथं लिङ्गादि बाधितुं
शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वा-
न्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगा-
त्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्येत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति *
दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च
तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्द-
स्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाख्यविज्ञानानुत्पादकत्वात्सर्वाङ्गोपेतभा-
वनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्प-
र्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रालोचने विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्ते-
र्विज्ञानापेक्षया वेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना ब-
लवद्विरोधिश्रुत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोध अपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलक्षण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयाश्च प्राप्तबाधोक्तिर्ज्ञानमात्रस्य च विज्ञानत्वाभावाद्विज्ञाने तु दोषाणां व्यापारा नैव विद्यते कारणाभावतस्तेनैव तत्सिद्धं नस्त्वदुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानाद्दोषाभावे ऽप्यप्रामाण्यापत्तिरिति सूचनार्थं कथञ्चिच्छब्द । तत इत्यादिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमेव बाध्येत तत्र कथं शक्येत बाधितुमिति साध्याहारभाष्यव्याख्या सूचिता । कथं शक्येतेति यद्भाष्यकृताक्तं तत्र श्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तत्रत्याध्याहारसूचनायोक्तं कथं तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षाया न चतद्युत्थापित ज्ञानमनुत्पन्नं शक्य वक्तुमित्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकार । प्रश्नभाष्यस्य वेदे कश्चिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्व सूचयन्नुपसंहरति * अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्य युक्तं तच्च न घटतइतिकृत्वा न कचिद् बाधो वेदे घटतइत्यर्थः । प्राप्तमित्युत्तरभाष्य प्रश्नाशयानतिक्रमाद्युक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशय तावन्निरस्यति * तदिति * प्रमाणवत्त्वाश्रूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेदे न किञ्चिद्विरुणद्धि तस्माच्च बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थः । बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभवसिद्धत्वेन प्रमाणवाध बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरार्थं व्याचष्टे * यथेति * य एते ऽनुमानादयो ऽङ्गधर्मपर्यन्ता षट्त्रिंश दन्योन्यं भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तेषु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमाणत्वाद्यथैकरूप्य नाङ्गीकृतं तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्यमानत्वेन प्रमाणत्वाद्वेदे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तेश्च बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारस्यैकरूप्यं नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपादयितुमुत्तर भाष्यं श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * लिङ्गादृष्टप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदसत्त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौविडन्यादौ शास्त्रान्तरप्रतिषिद्धाया प्राप्तेः प्राप्त्यन्तरस्याविरोधविषयभूते माठरादावभ्युपगमात्सदसत्त्वविरोधापत्तिरुक्ता कथं चन त्सदित्सीत्यनेन मन्त्रस्य द्राक्षरकत्वात्मकस्य तु लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वस्य च स्योनादिवाक्यस्यात्मकस्य वाक्यस्यार्थबुद्धतामित्यस्य च दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानात्मकस्य प्रकरणस्य यौन दोषाध्यानाद्ग्नाभिधेयत्वरूपसंनिध्यात्मकस्य शुन्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिकाख्यात्मिकाया क्रमस्य विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्राप्तिः प्राप्त्यन्तरानभ्युपगमाच्च तत्राप्रसबाध अपि सदसत्त्वविरोधो

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वेन प्रश्नभाष्यव्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वशङ्कापत्तेस्तन्निरासार्थम् * ये ऽपीत्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रुत्यादिच्छागानुपातिनो ये बाधास्ते सर्वे ऽर्थविप्रकर्षाख्यस्य हेतोरतस्मिंश्च निर्णीते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदद्य कल्पयितुं शक्यमिन्द्रोपस्थान शब्देनाभिहितमितीत्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसामर्थ्यकथनात्तद्बाधनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सद्वचनाचिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरोद्दिष्टा च परशाखाविहितान्तबाधाव्यवहितोद्दिष्टाश्चानारभ्याधीतप्रयोगवचनाश्रितया ह्यवाक्रमदैवताश्रयगौणबाधा गृहीता । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधे पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वेन कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिश्रुतेश्च छिद्राङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादिविषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वादनाप्तस्मृतश्च श्रुत्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरप्यापद्विषये ऽल्पदोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वावेदकश्रुत्यकल्पकत्वाद्दानतायिवधस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवेन वधपरश्रुत्यकल्पकत्वाल्लिङ्गार्थवादप्रभवयोश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्यकल्पकत्वाद्धूवस्त्रपरिधानाचारस्य चाऽश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुपापतीर्यद्वधो वासमास्वमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्धूवस्त्वफलत्वावगतेर्वधूवन्धूभिस्तद्दर्शत्वसिद्धौ प्रवर्तितत्वसम्भवेन श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्धस्त्यादौ च पिलवादिशब्दप्रयोगाचारस्य सादृश्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्त सन्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च बलवत्पदार्थविप्राप्त्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोपक्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्चौषधे नियमादृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यसान्नाय्ययोरत्यन्तादृष्टार्थावघातादिविध्यशक्तत्वादग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगतदेवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानार्थक्यस्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यशत्वाद्व्यपार्थविधानेन च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वाचकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्ते शब्दाशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वादेकस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तदविनाभावनार्थान्तरप्रत्ययोपपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वादप्रतिगृह्या-

त्रिमात्रबाधेन चाश्वप्रतिगृहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुबाधकल्पनस्याशक्यत्वाच्चैवं चाक्रियत इति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोत्पत्तिवेदस्वरविध्यशक्तरात्परशाखाविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागश्रद्धेयत्वेनानुष्ठेयत्वादनारभ्याधीतस्य च प्रकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्वयनिराकाङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक्त प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रकमकल्पितकमविधायिश्रुतिकल्पनाशक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृशप्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य कर्मणो मन्दसदृशत्वेन यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृतित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलब्धोपकारस्य पश्चादाम्नातस्य कर्मण स्वकीयतन्त्रप्रवर्त्तकत्वाशक्तेः मुख्ये ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरणपाकाङ्क्षायां निवृत्तायां गौणे ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्ते सर्वेष्वेष्वप्राप्तबाध इत्याशय । प्राप्तबाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् * ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतोर्भावे ऽपि बलवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादावपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भाव्यमित्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षासहकृतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ शुद्धस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तियुक्ता ब्राह्मणशब्दादेस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वात्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वायोगाद्ब्रह्मप्राप्तियुक्तत्येवमाशय सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यमवतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमाणाभास सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादे प्रमाणविरोधे ऽपि नित्य च सान्निधनीपाश्चदश्य क्रतुप्रकरणाम्नानस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि नित्यनैमित्तिकयोश्च कत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोर्गुणकामप्रयोगे ऽपि पूर्वस्मिंश्च सर्वस्वदाक्षिण्य निमित्तभूतस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदस्योद्गात्रपच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य शरोपदेशे ऽपि सामान्यविहित चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे ऽपि निष्प्रयाजनच परसम्बोधनार्थपूपांशुत्वे यजुर्वेदविहितत्वस्य नि

गदेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकत्वे चाग्निपुत्वस्य भूयो विरोधे
ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीषोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीया-
दिष्वप्यग्निहोत्रहवयण्यङ्गकत्वे च निवार्यत्वस्याधान ऽप्यङ्गधर्मे च
दीक्षणीयायाः पूर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधा-
नसोमयागधर्मपूर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भ-
वतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरो-
धाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्द-
योस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जेनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामा-
न्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्निरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्र-
माणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्य तुल्य-
न्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्त-
स्य बाधायोगाशयमथेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुत्था-
पितु ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं घक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां बा-
८८३।१ धायोगोपपत्तिमनुभाषते * यद्यपीति * अनुष्ठानावयफलवि-
योगाशक्तिस्वधर्मसत्त्वपरिच्छेदावयफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन
निराकरिष्यमाणत्वान्नानुभाषिता । नैवेत्युत्तरभाष्ये नोत्पन्नं ज्ञानं
प्रतिषिध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण वावाधकवशान्नश्यति किं
तु मिथ्यात्वेनावगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनावता-
रयति * तत्रेति * विपर्यासत्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूप-
विज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानु-
पपत्तेर्वेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विवक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्त-
स्यैवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरेण ज्ञानमित्येतावदुक्तम् ।
भाष्ये त्वकारप्रश्लेषेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्विज्ञा-
नमिथ्यात्वायोगशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावप्रा-
हक प्रत्ययान्तर विज्ञानरूप भवतीत्यविज्ञानरूपाद् बाध्यप्रत्ययाद्विज्ञा-
नरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्या-
ख्येयम् । एतदेव विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोत्था
सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्ष-
णविज्ञानत्वाभावाध्यवसान ऽभिहित यथा तर्हि गौरिति पदमात्रस्य
गोसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि वि-
रोधो न भासत तथात्रापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावावगमे ऽप्य-
विरोधापत्तेर्बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहार-
लक्षणो बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य ग्राम्यवगत-
कोविदम्यादिविषयवत्त्वापहाररलक्षणो ऽनन्यगतिना विशेषादिशास्त्रेण

बाध इति भ्रान्तिशब्देन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामान्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणशब्दादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्मणादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * बाध्यशास्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयतया भ्रान्तत्वे प्रामाण्ययोगात्प्राप्तबाधोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतोयादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिजन्यस्य मृगतृष्णादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेः कौण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याख्यदोषसहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोपपत्तिसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणबाधाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटेतेत्याशङ्क्य विषयसत्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विषयसत्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन विवक्षित इति सूचयन्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रमेरनवधानार्थस्यात्मत्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रान्तिशब्दः । यच्चैतदविज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौण्डिन्यादिरर्थो सन्निति प्रत्ययान्तरं शास्त्रं वार्थसत्त्वापरिच्छेदकमिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्याशब्दमिति करणाद्वृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनार्थं * शास्त्रं चेत्युक्तम् * किमित्याशङ्काभाष्य सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभासमानस्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषादिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाभासापर्यवसत्वेन व्याचष्टे * किं त्विति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसत्त्वसाधारण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरबलेनेति वैषम्यसूचनार्था प्रत्ययान्तरोक्तिः । यत्त्वेतदुत्तरभाष्यं शास्त्रान्तरविरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायोगात्तन्निरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञानजनकत्वाभावाद्विज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम् । विनेति व्यवस्थोक्तत्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्वलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

पकत्वेनोक्तयोर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमि-
थ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विपयास-
त्वज्ञापनेनैव विषयसत्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापक-
८२।२ त्वस्याप्युपपत्तेः कस्मात्तद् तत्ज्ञापकतोक्तेत्याशङ्क्याह * यद्विति *
शाब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रणीतत्वाख्यस्य वि-
ज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य वेद ऽनुपपत्तेर्न तत् ज्ञानस्य मिथ्या-
त्वज्ञापकत्व सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारण मिथ्यात्वं
न सम्भवतीति चेत । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्य-
भिचारित्वलक्षणं मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राद्य-
वरुद्ध विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्त-
मागनयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि
प्रवर्त्तन्तइति । जञ्जभ्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि
केन चिदपि निवर्त्यन्ते किं तर्ह्युदित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधा-
र्यत इति दशमेनेदानीं किमत्तिदिश्यतइति व्याख्यायत इति दश-
माध्यायार्तिकालोचनयापवित्रेपशास्त्रादेर्विरोधिशास्त्रविषये विज्ञानु-
त्पादकतावसीयते श्वेतो ऽवधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभाने ऽपि
यत्रैवार्थे ऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्व
दर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगते.
सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थं तदनवरुद्ध ऽर्थे ता-
त्पर्यावसायात्तात्पर्याख्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविष-
यवर्जनोपपत्ते. कक्षान्तारतसामान्यविशेषेषु हि तुर्लभ. सामान्य-
वचन शब्दो जायते लक्षणावलादितिवार्त्तिके तुर्लभोक्त्या सामा-
न्यवाचिन शब्दस्य विरोधिशास्त्रान्तरविषयवर्जनावगतेर्न तत्र वि-
ज्ञानजनकत्वोपपत्ति. वादनार्थकात्स्न्योक्तिस्तु ज्ञानमात्रापरत्वेन
व्याख्यया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्ट. शब्दो ऽन्या कुरुत म-
तिमित्युक्तमन्य एवैकदशेन शास्त्रस्यार्थ. प्रतीयते । अन्यश्च पार-
पूर्ग्यान समस्तार्थोपसहृतादिति च वक्ष्यते इहापि यथा चैषां
विप्रकर्षाद्विजातीयै सह बलाबलमेव सजातीयैरपि यत्र हे-
तुसाम्य तत्र दर्शयितव्यामित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाब-
लोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तबाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्त-
बाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापक्षयत्यवसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यसञ्ज्ञिका ।
स्मृतौ पदार्थबाधे च प्रामाण्यानुपलम्भित. ॥
अतो विरोधिविषये विज्ञानोत्पत्त्यभावत. ।

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रार्दने प्रमाणता ॥
न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम् ।
किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम् ॥

सर्वं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरेणोपपादितम् । प्रधानलक्षणे चास्माभिस्तस्मादुपरम्यते । बाधप्रसङ्गस्य श्रुत्यादिबाध्यतिरिक्तबाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्प्राक्पाठायोगशङ्कानिरासपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकारणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवत्त्वमिति भाष्यारम्भज्ञातमेव शेषप्रकाराणामथातः शेषलक्षणमिति सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतेस्तेषां च सर्वेषामुक्तत्वात्तत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वनद्विषयरूपयोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवादुपकारित्वादिरूपं च शेषे तद्धेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकत्वाभावात्प्रमाणपर्यालोचना कारणशब्देनैवानयोरप्युपसंहारसम्भवादहीनो वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपरत्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिकमिति * प्राक्पाठापपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः । अध्यायोपसंहारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याय इति भाष्येण प्रयुक्तलक्षणस्य शेषस्यान्तर्योक्तेः मध्ये ऽध्यायान्तरानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तरोक्तिः ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १५ ॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गतिं शङ्कते * ननु चेति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्को विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थतया बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तदिति * कस्मिन्प्रदेशे कस्य प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क्व चिच्छ्रुत्या क्व चिल्लिङ्गेन क्व चिद्वाक्येन सहेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * भाष्योदाहृताग्निग्रामयुक्तवाक्यवच्छाखान्तरीयं साह्नयुक्तमपि वाक्यमिहोदाहरणमिति दर्शयितुमाह * ज्योतिष्टोमइति * साह्नशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वेन तदङ्गिनी ऽप्युपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्याशङ्क्य वाक्यशेषात् साह्नशब्दार्थप्रसिद्धेरप्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्त्वामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक
८३।२ रणस्य श्रुतिविरोधाविरोधत्सन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया वाशब्दोक्तत्वं दर्शयितुमाह * किमिति * कथ
वाशब्देन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिज्ञैत्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्देहनिवृत्तिद्वा-
रेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिज्ञार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
नेत्युक्तं परदीवैदयोक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनापक्रमो युक्त इत्याशय ।
प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्रावयवद्वय
व्याख्यातुं नन्विति भाष्ये नाहीनस्यति षष्ठीश्रुतिविरोधमाशङ्क्य त
त्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यार्थं न हीयतइतिभाष्य व्याचष्टे *
अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाह समूहवाचित्वप्रत्ययान्तत्वाचसा-
याश्ननसमासत्वायागमाशङ्क्य स्वरस्याशब्दत्वेन श्रुतित्वाभावाद्विरोधे
अनादरणीयत्वं सूचयितुमाह * अत इति * यतो ऽहीनशब्दस्य
ज्योतिष्टोमाभिधानसामर्थ्यास्तित्वाच्छ्रुतिविरोध एवय परिहर्तुमि
ष्यत शब्दार्थे । नञ्समास गौणोक्ति कथमित्याशङ्कानिरासाय *
अहानीत्युक्तम * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्ट * सहीति * त्या-
गवाचिनो जहातः कर्मकर्तार निष्ठोत्पत्तौ प्रतियोगिना सोमयागा-
न्तराणां समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्तृत्वेन वा-
न्वययोगादपायरूपत्यागापेक्षितापादानत्वनान्वय कुतश्चिदिति पञ्च-
म्योक्ता निष्ठार्थोक्त्यै हीयतइत्युक्तं कर्मणि निष्ठायामनमीति द्वितीय-
या निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिना कर्तृत्वेनान्वयोक्त्यै * जहनीत्युक्तम *
हीनोक्तन्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वोक्त्यै * क्र त्व-
त्युक्तम * दाक्षिणयेतिभाष्योक्तामहानिव्याख्या दक्षिणादीनां साम-
यागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिनिमित्तस्यानुपा-
दानेन प्रतिपत्त्ययोगादिच्छामात्रं वानुत्तमदक्षिणादिभिरहीनत्ववि-
कल्पे क्रियमाणे ऽनवस्थितसमासार्थापत्त सहस्रदाक्षणादिभ्यश्च
साद्यस्क्रादिभ्य क्रतुभ्यो ज्योतिष्टोमस्य दक्षिणाभन्यूनत्वात्क्रतुकर
णात्वैश्च सवनीयपशुभि सत्त्वान्तर ऽत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोम-
स्य न्यूनत्वाद्दूषयति*यत्विति*फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
न्यूनत्वं कल्प्यत्वात्क्रमः । तनेत्यहानिव्याख्योपसंहारभाष्यं स्वम
तभवानुसृत्य व्याचष्टे * तस्मादति * स्वमतेनैवाहानिङ्कसंरि नि-
ष्ठामुत्पाद्य तृतीयं प्रकारेण व्याख्यातुम * न चेत्युक्तम * कर्मनिष्ठा-
पक्षपवाख्यानेन निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिन कर्तृत्वेन तृतीययान्वय
वक्तुं * केन चिदित्युक्तम *, स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

ऽपि नञ्समासत्वापि कथं निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यान्निश्चये ऽभिहिते नञ्समासे ऽपि गौणवृत्त्यभावाद्गौणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यान- नेत्यायुक्तम् ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावादहीनसंयुक्ता द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्यतेत्येष सिद्धान्तसूत्रस्याक्षरयन् व्याचष्टे * मुख्येति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धो नास्तीति कथं चेत्यनेनोक्तं भाष्यात् द्वादशोपसत्त्वामयामप्रतीतेरहीनशब्दासंयोगव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दासंयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्त्वस्यापकृष्येतेत्यनेनान्वयसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गतमुक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्टोमासंयोगोपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्यं षष्ठीश्रुते । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्विशेषसामान्यायोगात्सम्बन्धविशेषापरत्वापेक्षायां विधीयमानस्यापेक्षिताङ्गाङ्गिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निवीत मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिवीताधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणन्यायेनावगमान्नञ्समासाच्च ज्योतिष्टोमेनाप्येकवाक्यत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यप्रकरणाभ्यां प्रीणातीति भाष्यवदिदमपि विशेषान्वये वाक्यस्यापि व्यापाराङ्गेन तु श्रुत्यभावादयमहीनोक्तिश्चाहरगणवाचिन्यमिश्रेणेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वितिभाष्य पूर्वपक्षोक्तश्रुतिविरोधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * यदि चेति * नेत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाख्यस्य मुख्यस्यप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौणत्वस्यौपचारिकत्वं विवक्षितं नञ्समासात्मिकाश्रयवत्त्वयुक्तेर्वैति विफलव्याख्यकल्पनिरासायैतद्भाष्यमित्यर्थं व्याचष्टे * तदिति * प्रकरणबाधापत्तेर्मुख्यसम्भवोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधेनेत्युक्तम् । यो विदग्धः स नैरृत इत्यादौ नैरृतादिशब्दानां प्रकरणानुरोधेनापि श्रुत्यर्थत्यागो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति * विधावप्यहानुपभूनीत्यहःशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन चतुर्ग्रहणलक्षणार्थेति दृष्टेत्याशङ्क्याह * न चास्येति * चतुर्ग्रहणवाचिशब्दान्तराभावादहःशब्देन तल्लक्षणाभ्युपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्विह सान्हशब्दस्य भावादहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । ज्ञापकत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * त्वन्यतिभाष्येण द्वितीय क-

वपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीतिभाष्यं मध्योदात्तत्वोक्त्या समूहवा-
चिखप्रत्ययान्तत्वेनावयवव्युत्पत्त्याऽहर्गणवाचित्वात्क्वर्थत्वेनाभासमान-
महर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयौगिकत्वा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः
समुदायप्रसिद्ध्ययोगादहीनशब्दावयवभूतस्याहः शब्दस्याह परिमिते
सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नञ्समासनिरासादित्येवं
व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नञ्समासो ऽनेन निषिद्ध्यते न विशेष्य-
भूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्ध्यैव नञ्समासनिरासेन नञ्स-
मासचिन्हभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योपन्य-
यार्थत्वेनार्थवत्त्वं चशब्देन सूचयंस्तथासतीति भाष्यं व्याचष्टे *
न च नञ्समासस्येति * नञित्यन्वाख्यानाख्यलक्षणसद्भावाच्चिन्ह
वाची लक्षणशब्द चिन्हाभावमुपपादयति * नञ्समासे हि स
तीति * नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वाद् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
त प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युप-
मानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽव्ययाख्यस्य नञ पूर्वपदस्यो-
दात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यानादित्याशय । मध्येतिभाष्यं खप्रत्ययां
तत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्येति * कथं मध्योदात्तत्वा-
त्खप्रत्ययान्तत्वाध्यवसानमित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति *
आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वविधानादाकार प्रकृतिस्वर सि-
द्ध्यतीत्युक्ते आयनेयीनीयिय फढखच्छघां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने ईनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादा-
वीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वादेशेषु स्वरसि-
द्ध्यर्थमुपदेशो विद्यते यथां फगादिप्रत्ययानां तद्भावस्य घत्वनङ्गा-
र्थमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिन्यपीकारे * स्वरं सिध्यतीत्युक्तम् * त-
स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं मध्योदात्तत्वोपपादितमिद्धान्त-
हेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह *तस्मादिति *
सान्हाहीनशब्दयोः सह प्रयोगेणापर्यायत्वावगतेर्मुख्यस्य सान्ह-
शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचक-
लक्षणसम्बन्धाभावादित्यथ सूत्रव्याख्यार्थमपि चेतिभाष्यं व्याच-
ष्टे * अपि चेति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्याप-
त्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतदेव भाष्यं
व्याचष्टे * प्रकरणाद्वेति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि सा-
८८५।१ न्हपदस्यानर्थकान्तदवस्थमेवेत्याशङ्क्याह*अर्थान्तरत्व इवेति*तिस्र-

उपसद इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमात्रेण नैराकाङ्क्ष्याद्दहीनशब्दादुपसदनुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्तहशब्दपर्यायत्वाद्द्वादशत्वमप्यप्रदाभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्यहीनाद्युत्थानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयापत्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतो ऽहीनान्वयानापत्तावप्यानन्तर्यात्तदन्वयापत्तिभ्रमं निवर्तयितुं सान्तहशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम् । द्वादशोपसत्त्वं ज्योतिष्टोमे विधीयते ऽहीने वेत्येव यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्याय स्वमतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न त्विति * यथाहीनस्य द्वादशोपसत्त्वोचिता तथा ज्योतिष्टोमस्य त्र्युपसत्त्वौचित्यरूपेण त्रित्वस्तुत्यै द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयत इत्याक्षेपार्थः । स्वाभिप्रेतत्वे ऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदापादिका विध्यर्थता न युक्तेति दूषणोक्त्या पराक्षेपहेतुर्युक्तो ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वान्यधर्मविधौ विच्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानक्लृप्त्या ऽहीने च द्वादशत्वप्राप्तिरिति हेतुद्वयं परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वं विधीयते वाक्यान्तराच्चाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनूद्यत इत्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यत्त्विति * अहीनसम्बन्धद्वादशत्वाक्तज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधचिन्तास्मिन्नधिकरणे न युज्यत इत्याशङ्क्ते * नन्विति * द्वादशत्वस्य विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् बाधो विरोधश्चेन्नत्वेवं विरोधाविरोधचिन्तामुपपादयति * नैव इति * प्रकरणस्याविनियोजकत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणबाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अन्यथेति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोगपरप्रकरणस्य प्रामाण्याद्विनियोगाभावे बाधो भवतीत्याशयः । द्वादशाहीनस्येत्यस्य स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनापादकविध्यर्थत्वायोगाद्द्वादशत्वस्याविधेयत्वे युक्तेन हेतुत्रयेण विधेयतां निराकर्तुमशक्यतां सूचयितुमाह * यदा त्विति * क्रत्वन्तरान्वयाख्यविशेषसम्बन्धविधिनैवापूर्वान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धाक्षेपे गौरवापत्तेः किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वं वाच्यं सत्यां च गतौ गौरवं दोषो नासत्य क्रत्वन्तराङ्गविधिश्च क्रत्वन्तरविधायित्वाभावेनातुल्यकक्षत्वात्पूर्वोत्तराङ्गसन्दंशावगतं प्रकरणं विच्छेत्तुं न शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम् । पाशाभद्राख्या-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वासम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधितैव युक्तेति सूचनार्थम् * शाखान्तर इत्युक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येव प्रकरणमनुगृहीतं भवति प्रकरणा वाधितं चेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्तभाष्ययोः पूर्वपक्ष इत्यादिवार्त्तिकाक्षेपपत्तावपि विधित्वपक्षे एवभाष्याजेव यथाभाष्यमात्त्याक्रमम् । ज्योतिष्टोमगतद्व्युपसत्त्वस्तुत्यर्थत्वे तस्मादपकृष्येतेति सूत्रावयवस्याप्यनाजेवापत्तेर्यथासूत्रमिति
८८६।२ कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशत्वस्याहीनसम्बन्धित्वेनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादपकर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * एतावदित्युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्त वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयन्सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका शङ्केत्याशङ्क्याह * एतावदिति * ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराप्युत्कर्षसिद्धं पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथंचिदित्युक्तम् * आशङ्कित प्रकृतेन सम्बन्धो यस्येति समासार्थः प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्कां निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थं द्वित्वेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणोपक्रमा येनेति समासार्थः । असयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योतिष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं नहीति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यत सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विबहुशब्दप्रत्ययगमनानयाजकयोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्सर्वथा प्रतिपद्रूपानेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नेह वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन द्वित्वबहुत्वे विधीयेत इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चेति वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणार्थानाक्षेपापेक्षया तावच्छब्दः सख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमानापेक्षाया वा सख्याया नित्यत्वेन सख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाधिक्येन निमित्तत्वायोगान्मुख्यामहे हविषा विशेषणमिति वदयजमानविशिष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्तिः प्रतिपत्प्रकरणा च यजमानद्वित्वे निमित्ते युव हिस्थ स्वर्पतो इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन मन्त्रे विहिते प्रकरणादेव प्रतिपत्त्वावगतेर्यदग्नये च प्रजापतये च

सायं जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहोत्यनुवादवत्प्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादस्सम्भवान्न प्रतिपत्तिनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देशाद्वाक्यभेदापत्तिः। प्रतिपत्त्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य प्रतिपाद्विभ्युक्तिः। अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्स्तोत्रीयाया नियमेनादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाख्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः स्तोमविधिनैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विध्यनुपपत्तिः। एकस्य यजमानस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानायकायशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमेऽपि विहितयजमानैकत्वत्यागेनार्थात्तद्द्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति आशङ्का भाष्यात्तदेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधिकाराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्थाद्द्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसूत्रद्वयारूढमप्येकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूत्रनार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमेऽर्थाक्षेपाभावादित्येषमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * अविहितत्वाच्चेति * यपनिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

यजमानाशक्तिपक्षेणापत्त्याद्यर्थाद्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्तद्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनाकेवीजं तावदाह * प्रकरणाद्वेति * द्विबहुश्रुतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्क्याह * न चेति * साक्षाद्यज्ञान्तरसम्बन्धाश्रवणेऽपि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धश्रवणात्कृतिविरोधोऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यजमानेति * द्विबहुश्रुत्योरङ्गाङ्गिभावार्थत्वे प्रकरणगम्याङ्गाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न बाधकतेत्याशयः। द्वित्वबहुत्वश्रुत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृकक्रतुलक्षणया तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्याद्युक्तेरित्याशङ्क्याह * न हीति * श्रौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्बन्धस्य निमित्तमात्रौपयिकत्वेऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधिवत् द्वित्वादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्यात्तच्छ्रोतोपपत्तेर्न ज्योतिष्टोमे नियमो युक्त इत्याशङ्क्याह * फलेति * फलकल्पना-

यामश्रुतफलतत्साधनेतिकर्त्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतकत्व-
न्वयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाच्ये प्रकरणप्रमाणकत्वेन कल्पना-
लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मण्युत्परया प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः
प्रयुक्तः। एतदन्तेन च प्रकरणादित्यादिवार्त्तिकेनेति चेदिति सूत्रावय-
व तस्मादपकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन प्रकरणादिति हेतुना मण्डूकप्लुति-
न्यायादनुागतेन परिहारोक्त्यर्थं बाध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम्।
असंयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनासूत्र्येति चेदिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * परिर्ताति *
तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमसत्यपीतिभाष्यं
व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं
८७।२ निराकर्त्तुमाह * न हीति * हित्वयद्भुत्वयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन
पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति
चेति * एकस्याप्यक्तावपि यजेतेत्येकत्वश्रुतिविरोधाद्नानेकयजमान-
प्राप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारं विवक्षितं हीत्यु-
त्तरसूत्रस्थभाष्यसूचितमाह * न चेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन प्र-
त्यवस्थाने सर्वविचाराणामनवस्थानापत्तेस्तत्परिहारापरितापादश-
क्तिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-
रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्येतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति *
षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि
प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तिर्युक्ता विधेस्त्वेकश्रुतित्वा-
दपर्यायविधानात्सन्निधानेन श्रुतिभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-
र्यथाप्राप्तं स्वशब्दार्थो निगीतस्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-
धिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि
वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि-
त्यनेनाङ्गैकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तिर्युक्ता
शक्त्यपेक्षत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्यं
सर्वाङ्गोपेतं कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तुं श-
क्नुयात्तदा कुर्यादिति विध्यर्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु-
त्यवगतनित्यत्वाविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नुयात्तावद्भि-
रुपेतं नित्यं कुर्यादिति विध्यर्थावसायाद्यावच्छक्यङ्गोपेते प्रधाने
ऽनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन
गुणमात्रत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-
न्यायेनाङ्गलोपे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तयिष्य-

मानत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदा चित्परित्यज्यतेत्येके यजेरन्नित्युक्ते कर्तुरेवाधिकारादेकत्वविशिष्टस्यैव च कर्तृत्वादेकत्वत्यागे ऽधिकाराभावाद्यागानुष्ठानं न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति बहुद्व्येकशब्दानां सङ्ख्याप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्तुरेकत्वे द्वित्वे बहुत्वे इति च व्याख्यानात्सङ्ख्याविशेषणत्वेन सङ्ख्याप्रत्ययात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वत्यागे ऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकारसद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिसूचनार्थम् * यथैवेत्युक्तम् * सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति * ततश्चेति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूपवर्थात्कल्पितया ज्योतिष्टोमस्य द्विबहुयजमानकत्वश्रुत्या विहिताभ्यां द्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीत्यत्र स्वयमन्यथार्थकृतस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * अथ वेति * ज्योतिष्टोमेन द्वौ बहवो वा यजेरन्निति श्रुतिकल्पने द्विबहुश्रुत्योर्द्वित्वबहुत्वविधिं विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशत्वाद्यजेरन्नेकवचनाख्यातश्रुतेराख्यातानां मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयोक्तव्ये प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन सावकाशत्वादेकत्वमप्यन्तं बाध्यत्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षेणेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सा चेति * यदि च हेतुरवतिष्ठतेति न्यायात् शूर्पेणैकार्थसमवायिना ऽप्रकरणावान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्वहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्वयविधिः कल्प्यमानो यथा शूर्पविषय एव कल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विधिविषय्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वादिविधिः कल्प्यमानः प्रतिपद्विधिपक्ष एव कल्प्यत इत्याशयः । न त्वेतदयुक्तं प्रतिपद्विधेर्निमित्तद्वित्वादिविधिकल्पने ऽन्योन्यनिमित्तत्वापत्त्या ऽन्योन्याश्रयापत्तेः निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने तूपास्मै गायता नर इति प्रतिपदं कुर्यादिति नित्यायाः प्रतिपदो नैमित्तिक्या प्रतिपदा बाधनार्थं द्वित्वबहुत्वयोस्तन्निमित्तत्वात् प्रतिपद्द्वयमकविषयत्वनियमे ऽपि तद्विधायिन्योः श्रुत्योः प्रतिपद्विधानपक्षत्वात्संभव प्राप्तस्यैकत्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन बाधे सत्युपास्मै गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगतित्वाद्द्विबहुयजमानकयोरेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्तेः । तस्मात्प्रौढिमात्रेणैव व्याख्याकृता ।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिशब्द स्वयं तावत्प्रक्रियत इति कर्मण्युत्पत्त्या प्र-

कतथाचित्वेनासंयोगात्तु मुख्यस्येति मुख्यशब्दार्थं ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यर्थतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे * चौपदेशिकत्वाद्वेति * आतिदेशिकं सदंशत्वं प्रयोगवचनस्यार्थस्यैकेन कर्तुमशक्यत्वात्तद्दर्शने कपालवत् बाध्येत द्विविधे ऽपि तु ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनश्रुत्या प्रत्यक्षविहितत्वादार्थवचनेन बाधो युक्त इत्यर्थः। विवक्षितं हीति भाष्यमविवक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * पश्वादिन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वेनैकत्वस्य पुंस्त्ववदुद्देश्यविशेषणत्वमविवक्षाकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्राधान्यस्य भावनानिष्पादकत्वाख्यगुणत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गुणत्वमेव शास्त्रव्यापाराद्वाक्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतोपादीयमानकर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षोपपादयिष्यत इत्याह * यथा चेति * यद्यपि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यद्यपीति * भावनासंख्ययोरेकप्रत्ययवाच्यत्वाद्भावनाप्रतीतिकाल एव संख्याप्रतीतेस्तदा च भावनाक्षेप्यस्य कर्तुरप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाच्छ्रुत्यर्थेन तु निष्पादकत्वापन्ना कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्तृरूपाक्षेपायोगाद्यावदेवेह भावार्थः प्रतीतस्तावदेव क्वापि भावना कर्त्ता कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्येत इति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके च धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणस्य प्रौढिमात्रत्वात् बहुत्वैकशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वाख्यानमित्येवं परत्वात्प्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतेर्यजेतेत्येकवचनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेनाधिकाराभावान्नैकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याशयः। यदि त्वन्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्वत्यागः शक्येत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषणत्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह * उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिचोदनास्थत्वेनैकत्वस्य कर्मरूपत्वावधारणात्तत्त्यागे कर्मण एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च बहुदक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेत्वनवगमेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतत्वाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्थत्वेनानुष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्त्वादित्याशयः। तस्मादिति भाष्यं *सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * 'स्वयं व्याख्याते* पक्षेणेतिशङ्कासूत्रार्थे विकृतौ क्व चिद्द्वित्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगोक्त्यर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं
व्याचयातुमाह * यदिति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्या-
विशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याश्र-
यापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विबहुयजमानकत्वश्रुतिकल्पनायां-
गात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहाराद्य-
जमानसंख्याविशेषविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुप-
पत्त्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधिं कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे
प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थानिमित्तत्वं वाच्यं कु-
लायादौ तु संख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशि-
ष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः। अथेत्यादिभाष्येण वासनाविति द्वि-
वचनवत् ज्योतिष्टोमे ऽपि पत्न्याशयं द्विवचनं बहुवचनं वा भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याख्यास्यन्स्वयं
तावद्धर्मप्रजासम्पन्ने दारेषु नान्यं कुर्वीतेति दारान्तरनिषेधेनैक-
पत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न स-
म्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुभ्य इति * ८८८।२
बहुवद्स्यैकशेषत्वाभावान्मध्यप्रतीकेन बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा
तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचिनोत्यस्मिन्वा-
क्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विरूपैकशेषः
कल्प्येत स च पुंबहुत्वस्य पुंद्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य द्वि-
बहुवचनाभ्यां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येव योज्यं निमित्तोपा-
दानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनेह स्विति भाष्यावयवं व्याख्याया सम्भ-
वादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * प्राप्तयो ऽग्नीनाद-
धीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुंद्वित्वविध्ययोगात् क्षौमावयवगुणवि-
धानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुंद्वित्वाप्राप्तिमगतिहेतु सूच-
यितु गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्यां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये
पुंद्वित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क्व चिद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम्
* न हीत्युक्तम् * अपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * एकेति *
विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमविषयत्वाद्विक-
ल्पायोगो ऽभिहितः। तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये त-
स्मात्पुरुषद्वये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्क्या-
पिशब्देन युक्त्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मात्-
पीति * न चाहीनवत्प्रकृतयज्ञसम्बन्धो ऽस्तीत्यादिवार्तिकेन
कत्वन्तरान्वयादेवकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चा-
नर्थक्यापत्तेरुत्कर्षायोगमुक्तमनुभाषयपूर्वं द्वेधा परिहरति * यदिति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वबहुत्वसंयोगाभावात्प्रतिपदोरुत्कर्षो ऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विवचनान्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य व्यहस्याहीनवच्छ्रुत्या बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुर्थ्याप्राधान्याभिधानाच्छ्रुतिं प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयाजान्वयविधिर्दर्शपूर्णमासयोः पशौ वेति चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वैः सविरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासङ्गतिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मसंयोगात्तत्संयुक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षं प्रसक्तमपवदितुं चिन्त्येति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सङ्गतिमाह * उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः संस्कार्यत्वायोगेनोत्कर्षकत्वायोगादुत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पश्ववयवत्वेन पशुं विनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्तराद्धांदिवद्द्रव्यप्रयोजकत्वादङ्गत्वानुपपत्तेः प्रयाजशेषवत् तृतीयाभङ्गेन संस्कार्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषबुद्धिप्रभवाच्छङ्क्यतइति परिहारसूचनार्थां व्युत्युक्तिः क्रियतइति वक्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुग्रहार्थं कस्मिंश्चिद्धातौ प्रयोज्ये नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलायादिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्दारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जाघन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वान्न युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नीसंयाजानां प्रकृतावारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावनिदेशप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्गवाची प्रस्तौतिः प्रयुक्त । प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूक्त्यर्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * जाघन्येति * कीदृग्वचनव्यक्तिद्वयमित्यपेक्षिते पत्नीसंयाजानां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वादग्नीषोमीयगतत्युक्त संस्कार्यत्वोपपादनायोत्तराङ्गत्वात्पत्नीसंयाजानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघन्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य वाक्यस्यैवैतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनोक्तमिति सूचनार्थो

त्रिधानोक्तिः । किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * कि-
मिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्य हेतोर्जाघन्या
पशुरहितयोर्दर्शपूर्णमासयोश्चोदयितुमशक्यत्वादित्येवमर्थोऽङ्गीकार-
णोत्कर्षहेतुनयानुपक्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रति-
ज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तयाहेतूक्त्यर्थमारादुप-
कारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्याय-
नाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम् । शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरेकपदोपादान-
लक्षणश्रुतित्वाचित्यसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम् । सौत्रं हेतुमेकदेशश्चेति
भाष्यव्याख्यात रूपयितुमकदेशेत्युक्ते विद्यमानैकदेशिसयोगस्यैक-
देशाद्रव्याप्रयोजकत्वहेतुतया वक्ष्यमाणस्यैहैकदेशभावेनाभावादेक-
देशो प्रयोक्ष्यतइत्याशङ्क्य परप्रयुक्तश्रुतैकदेशस्यैकदेशग्रहणे सम्भर-
स्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८८९।१
अप्रकृष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवस्य त्रिंधबहुत्वयुक्तं
चेति चकारानुकृष्टस्यहापि जाघनी चेति चकारेणानुकृष्य पूर्वपक्ष
प्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थं भाष्यस्थमुत्कर्षपद व्याख्यातुमुत्कर्षोक्ति ।
नन्वित्याशङ्कया परिहारे सत्यमित्याद्युच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थ-
शेषत्वभ्रम निवर्तयितुमाह * सेति * एव सतीति भाष्य पत्नीस-
याजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
पर चेति* कर्मानुष्ठान कथ्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं पर
माध्यमित्यर्थ । कस्माद्यावत्परमन्थशेषत्वोच्यते शब्दस्येष्यत इत्याश-
ङ्क्याह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे दर्शे
पत्नीसयाजान्यजतीति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमास
याजाघन्यभावे ऽपि पत्नीसयाजानुष्ठानापत्त. पूर्वपक्षीष्टोत्कर्षासिद्धि
प्रसङ्गाद्विनष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमवेत्याशङ्क्योत्तरेत्युक्त-
म् । पशौ जाघनीप्रतिपादनार्थत्व ऽपि दर्शपूर्णमासयोरारादुपका-
रित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाघनी ति त्यादनोत्तरत्व सम्भवतीत्याशय ।
अत परिहारवाचित्वचनत्वनैवेन सतीत्यादिग्रन्थजात जाघनीवाक्य-
न पत्नीसयाजसस्कृता जाघनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तराद्दर्श-
पूर्णमासयो पत्नीसयाजानुष्ठान ऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसयाजेषु
जाघनी प्रतिपादन तस्मात्पशौ हृदयादिनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन विश-
स्यमान पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्या. प्रतिपत्तिरित्येव योज्यमि-
त्युपसहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसस्कारा-
र्थतया पत्नीसयाजविधायित्वे सति फलान्वयनिरपेक्षाणा जाघनी
स्वरूपान्वय नैष्फल्यापत्ते. प्रतिपच्छब्दाक्रतुगामित्वप्रतीतिवदनेनैव

वाक्येन जाघनीशब्दारपश्वाश्रयक्रतुगामित्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वा-त्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्वबाधापत्त्या तत्राकरणप्राप्तदर्शपूर्ण मासयो पत्नीसयाजा इति भाष्यं न युज्यतेत्याशङ्कते * नन्विति * जाघनीवाक्यं विना पश्वाश्रयक्रतुगामित्वासिद्धो वाक्येन प्रकरणा-बाधाद्दर्शपूर्णमासयो पत्नीसयाजाकरणे प्राप्नुयादतिदेशात्तु तद्गा-मित्वप्रतीतिसम्भवे वाक्यस्य तत्राव्यापारादतिदर्शने चोपदेशात्म-कप्रकरणबाधायोगात्प्रयुक्तातिदेशेनात्मलाभार्थे प्रकरणगम्यदर्शपू-र्णमासाङ्गत्वापेक्षणात्तत्राकरणप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन प-रिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुध्यतेत्याशङ्कते * तेन तर्हीति * वाक्योत्कर्षो ऽत्र विवक्षितो न विधेयोत्कर्ष इति परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विकृतावित्यु-क्तम्। जाघन्या पश्वेकदेशत्वात्पशु विनापादानाशक्तेरङ्गत्वेन चो-दयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतरुद्देश्यत्वाज्जाघ नीवाक्यमपकृष्यतेत्येव सूत्रं योज्यमित्याशय ।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

जाघनी वेति भाष्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थानुपक्ता चोदना-दितिशब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतयाभासमान पूर्वपक्षसूत्रस्थचकारानुकृष्टापकृष्यतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासा-भाव पूर्वपक्षसिद्धा तत्सूत्रयोरन्योन्यासङ्गत्यापत्ते प्रथमान्तजाघनी-शब्दपरण तु चकारेण पञ्चम्यन्तभावव्युत्पन्नचोदनादिति शब्दानुकर्षणमङ्गीकृत्य ऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुप्रपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सौत्रेण वाशब्देनोत्कर्षप्रतिज्ञाया निरस्ताया तद्ध-तुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्या-यतया व्याख्यातुमाह * नवेति * जाघनी सस्कार्या सत्युद्दिश्यमानत्वात्तुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीयया पत्नीसयाजा-ख्येषु यागष्वङ्गत्वावगते सस्कार्यत्वाभावान्नोद्दिश्यते किं तूपादीयते ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतद्वाक्य विधानाख्य कार्यं कुर्वन्नाकृ-ष्यतइति सूत्रार्थ । भाष्य विधेयत्वाक्तेरुपादेयत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचना-योपादीयतइत्युक्तम्। पत्नीसयाजाङ्गत्वनाज्यस्य विहितत्वाज्जाघनी-विध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्त्वसूचना * याज्यावदित्युक्त-म * विधेयत्वसिद्ध्यर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्या-दिभाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसयाजा इति भाष्य स्वरूपेण विहितानामपि जाघनीसस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्त सत्य वि-

हिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये ऽभिहितत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्सन्निधे-
र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * सर्वथेति * जाघनीवाक्यस्यैवोक्तिशब्दोक्तप्रत्य-
भिज्ञायमानधात्वर्थवत्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य वक्तुं ततश्चानन्तरवि-
हितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरन्वयः पत्नीसंयाजानाम् * विधिरि-
त्युक्तम् । ततश्चेति चकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि स्विष्टकृ-
द्यागस्योत्तरार्द्धसंस्कारार्थत्वेन त्रिविधदेपामपि जाघनीसंस्कारा-
र्थत्वेन विधिर्भविष्यतीति सत्यमित्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहार-
निरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्ध- पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि
जाघन्याः प्राप्तयभावेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोर्द्वयं च विना सम्ब-
न्धिनो ऽपि विधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्रकाशावच्छयैव बहुतीया-
दिवत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगाद्दक्षिणात्वेन जाघन्याः स्यान्तन्येया
विच्यर्थो ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमङ्गीकृत्य
तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन चात्र
पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येणोक्ते कथं तेषामुद्देश्यतावगम्यत इति क-
थमिति भाष्येण पृष्ट्वा पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपादेय-
त्वात्वन्वये चानुवादत्वप्राधान्योद्देश्यत्वाद्वैरूप्यापत्तेः विधेयत्वा-
योगादित्यभिधानार्थं पत्नीसम्बन्धादित्यादिभाष्य दार्शपौर्णमासि-
कानां पत्नीसंयाजानां यथावन्निर्देशात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः पू-
र्वपक्षोदितत्वायोगे च पश्वन्वयस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्वैरूप्यानापत्तेर-
युक्तमाशङ्क्य स्वरूपतो प्राप्तानामप्यान्वयविध्ययोगेन जाघन्यन्वयवि-
धेः स्वरूपप्राप्तमनुवादापेक्षत्वात्पशौ च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरण-
स्थेन वाक्येनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जा-
घनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणां वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्य-
र्थतया व्याख्यास्यन्पूर्वपक्षार्थं पक्षं दूषयितुमाह * न चेति * पा-
शुकपत्नीसंयाजानुवादसम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाज्जाघन्या
नोपकारकत्वं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इहोपादेय-
त्वमिति वार्तिकेन पाशुकयागापेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्का-
[illegible] पाशुकपत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वादुद्देश्यत्वं म-
[illegible] संस्कार्यत्वादिति * पशौ जाघ-
[illegible] कृतार्थत्वाचैककत्वोपादिशब्दा-
[illegible] ते * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति
* तस्मादिति * पाशुकयागपक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पत्नीसं-
याजानां प्रकरणात्सम्भवद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वविरोधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

९०॥ तार्थत्वायोगात्प्रोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसंयाजोक्त्याऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षः सूचितः । वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगते प्रकरणबाधं पङ्क्ते * वाक्यति * अनुत्पन्नानां पत्नीसंयाजानां जाघन्या विनियोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसंयाजान्यजतीत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षित्वेनार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीदं न बलीय इति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्यबलत्वापत्तेर्दौर्बल्योक्तिरयुक्तत्याशङ्क्य जाघनीफलालोचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न चेति * अतः पशौ दर्शपूर्णमासयोर्वा प्राप्तानां पत्नीसंयाजानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविध्ययोगादपूर्वस्य यागस्य तादर्थ्यं विधिः पूर्वपक्षिणा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यै पत्नीसम्बन्धादिति भाष्यमित्यव व्याचष्टे * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्बन्धादित्यनेन वैरूप्ये सूचिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वमाप्तं पत्नीशब्दस्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्वैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यापत्तेर्बहुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तेर्यपत्नीदेवत्यत्वानिमित्तपत्नीसंयाजनामधेयावगतत्वमत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नीवाचित्वावगमेन देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्वैरूप्यस्याऽपरिहार्यत्वसूचनार्थं भाष्य यजमानपत्नीभिर्योगो ऽन्वीयते येन सर्वयागानां पत्न्यन्वयप्राप्तः पत्नीशब्दोऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देवपत्न्यो देवतात्वरूपेण साधनत्वेनोच्यन्ते तासां चापूर्वे यागे प्राप्त्यभावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविवरणार्थत्वेनाथेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जाघन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकाले यागकैमर्थ्याकाङ्क्षाया जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधानाद्वैरूप्यपरिहारशङ्काया निराससूचनार्थत्वेन जाघन्यां त्विति भाष्यस्थ तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अल्पार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन जाघनी विधियपक्षे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतवचनव्यक्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पश्चात्पठितमपि तावद्व्याचष्टे * तस्मादिति * शङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * नन्विति * पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणात्पत्नीविशिष्टत्वप्राप्ते पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवान्तरप्रकरणाद्विशेषलाभं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोत्करर्षहेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्य व्याचष्टे *अथ यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्र पदकर्माप्रयोजकमित्ये-तत्सूत्रस्थाचपरिणताप्रयोजकपदानुषङ्गसहितं पठितम् * न प्रकृते-रशास्त्रनिष्पत्तेरिति[1]) * सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * तत्रेति* तत्र व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९,१।२ यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्थैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्र-व्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नाप्रयोजको नानुपादायक इत्येवं तत्र व्याख्यातुं गत्यर्थात् द्रवतेर्यतोऽर्द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैक-देशो द्रव्यो गम्य. प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धि-शब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्ध्युपादानाशक्तेरन्यतः सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भवे च तदाक्षेपाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृ-तस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्थो न ज्ञायते जाघनीशब्दस्य तु जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जाघन्या प-शुगतत्वादन्यत्र सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातुं शक्यत्वात्तदा-नुपादेयत्वेनोत्कर्षकत्वमुक्तम्। न प्रकृतावितिभाष्ये प्रकृतौ दर्शपू-र्णमासयोरित्यस्यैव देवपत्नीसंयाजार्थसोमप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थत्वा-त्प्रकृत्यर्थेन विशसनादिप्रकारेण पशुतो निष्पन्नया जाघन्या पत्नी-संयाजा. कार्या इत्यनेन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यत किं त्वविधि-विधीयत इत्येव भाष्यमेव व्याख्यातुमाह * रूप चेति * यथा कयाचिच्छब्देन विशसनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभाव येन केन चिद्विशसनेन च कयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोत्पन्नोत्पाद्ये-नोपपादयितु रूप चेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्र पठितम्। यदि चेय पृथग्भूता न प्रचरणत. पशु विना न यक्ष्यतोपादातु शक्यत्वादस्ता-त्येवमर्थत्वेन सतिभाष्य व्याख्यातुमाह * नचेति * पृथक्कथाच्य-वयवशब्द. छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्विशसनादिति-यमो दूरापास्त इत्याह * नचावद्यमिति * दैक्षे ऽपि तर्हि नियमः स्यादित्याशङ्क्य देवपत्नीसंयाजार्थसोमप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ दर्श-पूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अ-ग्नीषोमीये ऽपीति * पञ्चचयनप्राप्तौ दर्शपूर्णमासयोर्देवप्रकृतित्वा-

(१) २२ सूत्र वार्तिकव्याख्यानम्।

भावात्प्रकृत्युक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन द-र्शपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्त-म्यर्थे षष्ठीव्याख्यार्थम् * प्रकृताग्नित्युक्तम् * तस्मादित्यधिकर-णार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनात्कर्मकत्वा ऽयोगे ऽपि दार्श-पौर्णमासिकेषु पत्नीसंयाजेष्वाज्यावरोधेन जाघन्यनवकाशादुत्कर्षा-पत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयन्व्याचष्टे * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहात्र प्रकरणस्य विरोधाविरोधचि-न्तेत्यपेक्षायामाह * इहेति * ज्योतिष्टोमोक्त्या प्रकरणविरोधा-विरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं हनू वा एते यज्ञस्य यदभिषवणे इति चाभिषवणफलकयोः प्रक्रमोक्त्या सन्तर्दनीयत्वसूचनपूर्वं ज्योति-ष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य तर्दतेरर्थं व्याचष्टे * भित्वेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रवेशौ भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत् इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं कर्तृतो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविशे-षाद्भाष्यमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्ष-वदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमक-र्तृसंस्थापक्षाणामाहोस्विदित्यनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रप-क्षयोः संग्रह इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः

८९.२।१ सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्थानोक्त्यर्थः शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्य-तइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दी-र्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं व्याख्यार्थं दीर्घेत्युक्त्याग्निष्टोमोदाहरणाशङ्काभावेन दीर्घाख्यप्रयोजन-लोपाद् धृत्यर्थत्वार्थवादायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * स-न्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पदृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं स्वयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिज्ञार्थत्वेनावृत्त्या प्र-कृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्ष इत्युक्ते क-र्मव्युत्पन्नेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तेः प्रकरणाख्यानुत्कर्षहेतुसूच-नार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं . मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम्।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणा-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णः	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	२
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः	(न्यायः)	५
(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स०	(मीमांसा)	२
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता।	(वेदान्तः)	१३
(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता।	(वेदान्त)	२
(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः।	(मीमांसा)	२
(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम।	(मीमांसा)	२
(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास--प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च।	(वेदान्त)	३
(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम।		३
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम	(वेदान्त)	१

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त.,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

